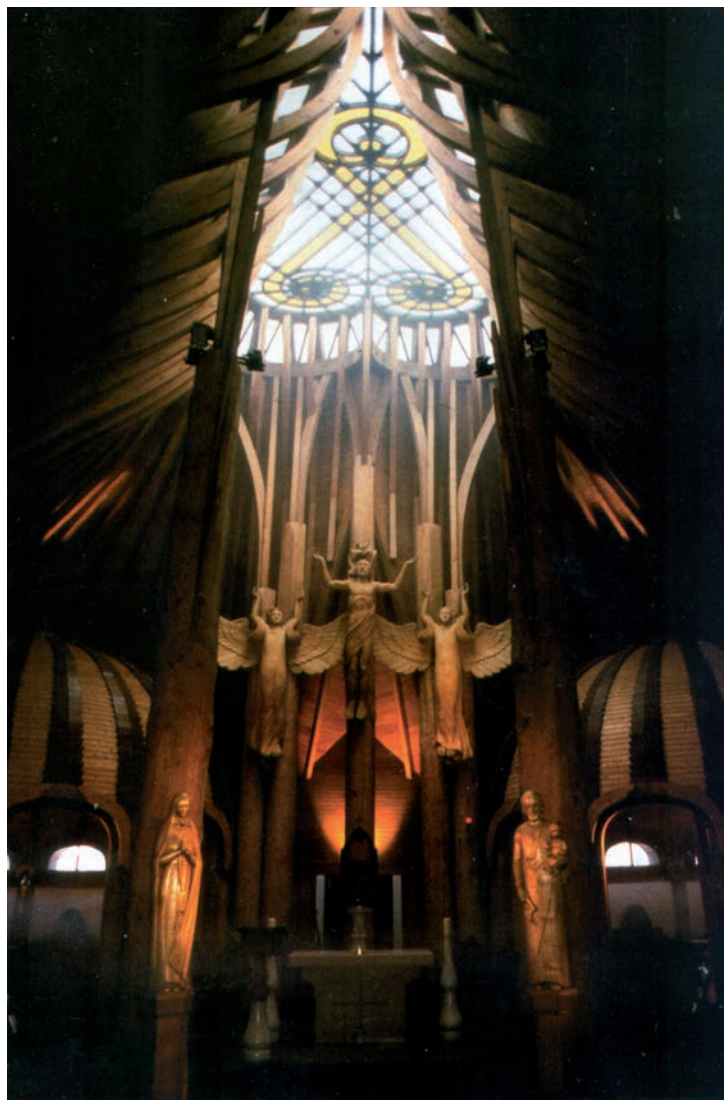

a 20. század magyar építésze
2. kötet

1957–2002

vámossy ferenc

KÖZELMÚLTUNK és az

1957–2002

EZREDFORDULÓ

A MÉSZ tagjai Rendes tagok

1990. március 28-i állapot szerint

Abaváry Mihály
Aczél Gábor
Albrecht László István
Almstaier Ottó
Ambrus Mária
Ancsin Mihály
Ambrus Zoltán
András István
Annus Marina
Annus Ferenc
Antal Sándor
Aradi Tibor
Arató András
Arnóth Lajos
Arnóth Lajosné
Hornung Zsuzsa
Azbej Sándor
dr. Ábrahám Kálmán
dr. Ágostházi László
Ágó Mátyás
K. Ártner Klára
dr. Árvai József
Bachmann Zoltán
Bajnay László
Bajnay Zsolt
Balázs Dénes
Balázs György
Balázs János
Balázs Mihály
Balázs E. Zoltán
Balogh Balázs
Balogh György
Balogh Bertalan
Balog István
Baloghné Patocska Mária
Baránka József
Baranyai Zsolt
dr. Baráth Etele
Barna Gábor
K. Bartha Piroska
Bartók Miklós
Bata Imre
Báhnér József
Bálint Bertalan
Bálint Imre
dr. Bálint János
Bán Ferenc
Bánszky Balázs
Batizán József
Báthori Sándor
Becker Gábor
Becker Judit Czebe Istvánné
B. Greskovics Klára
Bedrossian Béla
Benczur László
Bene László
Benedetti Tibor
Benedicty Gyula
Benyó László

Berkó Gyula
Beró József
Beszédes Kornél
Biczó Tamás
Bihary László
dr. Biky Gábor
Bíró Márton
dr. Bitó János
Bocskai János
Bodoky Péter
Bodonyi Csaba
Bodrossy Attila
Bognár Béla
Boháty Lajos
Bokor Mihály
dr. Bokor Sándor
Bolla Veronika Nagy Nándorné
Bolberitz Henrik
dr. Bonta János
Borbély Lajos
Bordács László
Borics László
Boros Pál
H. Boross Mária
Borbola László
Borosnyai Pál
Boross Zoltán
Borostyánkői László
Borostyánkői Mátyás
Boruzs Bernát
Borvendég Béla
Boschán István
Bosznay Anna
Botár Edit
Botos Barna
Bozai József
Bozsó Csongor
dr. Bozsó Ferenc
dr. Böhönyey János
Böjte Tamás
dr. Brenner János
dr. Brennerné
Becker Zsuzsanna
Brejska István
Brutyó Endre
Bruzsa László
Buday Aurél
Bujdosó Géza
dr. Burger Béla
Burits Oktavian
Sz. Buzás Ildikó
Callmeyer Ferenc
Callmeyer László
Cleve Rudolf
Csaba Gyula
Csaba László
Cságyó Ferenc
dr. Csák Máté
Csákvári Ildikó

dr. Császárs László
Cseh István
Cserhalmy Győző
Cserhalmy József
Cserynászký Gábor
Cserpes Ferenc
Csete György
Csépanyi Elemér
Csics Géza
dr. Biky Gábor
Csuha Katalin
Csikos István
Csikós Mihály
Csikos Zoltán
Csikos Tóth Sándor
Csillag József
dr. Csima Péter
Csizmár Gyula
Csomay Zsófia
Csontos Csaba
Csorba Zoltán
Csordás Tibor
Csurgó Éva
Czebe István
Czeiner Gaborné
Czétényi Piroska
Czigány Tamás
Czigler Endre
Czrenner István
Czuppon Éva
dr. Dalányi László
Dani István
Darnyik Sándor
Darvas Imre
dr. Dávid János
Dávid Gyula
dr. Deák György
dr. Deák Sándor
Deák Zoltán
Dely György
Demény Tamás
Dercsényi Pál
Dékány Csabáné Rácz Anna
Dénes Ödön
Déry Attila Ákos
Dézsi János
Dévényi Sándor
Dévényi Tamás
Dianoczky János
Dobai János
Dobosi Miklós
Dobó János
Dobrosszláv József
Dolinay István
Dombay Lászlóné
Domonkos Ernő
Domszky Tamás
Dorka Béla
Dósa Károly
Dragonits Tamás
Drávai Tamás
Dufala József
Dul Dező
Durkó Gábor

Dusa István
Egressy Imre
Egyed Tibor
Elekes Keve István
Elekes László
Eltér István
Emődy Attila
dr. Entz Géza
Erőes János
Erdeős László
Erdélyi Zoltán
Ébert Ágoston
Farkas Dániel
Farkas Gábor
Farkas Dezsőné Muzsik Mária
Farkas Ipoly
Farkas Pál
Farkas Tibor
Farkasdi Zoltán
Fazakas György
Fazakas Péter
Fábián Árpád
Fábián István
Fátay Tamás
G. Fejes Mária
Fekete Antal
Fekete Ferenc
dr. Fekete Lajos
Fekete Miklós Árpád
Fekete Zoltán
Felcsuti László
Ferencz István
Ferenczy Béla
Ferenczy Károly
Ferkai András
Fesszel Alajos
Félix Vilmos
dr. Fésűs János
dr. Fiala István
Filipinyi Gábor
dr. Finta József
Fodor László
Fodróczy József
Forgács Ernő
Fortvingler László
Földes Lajos
Freivoegel Mihály
Fröschl Károly
Füle Lajos
Fülöp Annamária
Fülöp István
Fülöp Péter
Füzér István
Füzesséry Zoltán
Gantner Lászlóné
dr. Gazda Anikó
Gauder Péter
dr. Gáborjáni Péter
dr. Gádorosi Lajos
dr. Gádorosi Ferenc
Gál István
Gáspár Éva
Gáspár Tibor

Gáts Livia
Gebhardt Béla
Gelesz András
Gellér Ferenc
Gere Mihály
Gereben Gábor
Gerencsér László
Gergely Katalin
Gergelyné Korompay Judit
Gerle Ervin
dr. Gerle György
dr. Gerő Balázs
dr. Gerő László
Gerzsenyi István
Gettó József
Gilyén Ince András
Gilyén Jenő
Gilyén József
Gócz Éva
Golda János
Gombos László
dr. Gonda György
Gortka István
Gönczi László
Gönczi Lászlóné
Guczogi György
Gulyás Anikó
Körösi Kálmánné
Gulyás László
Gulyás Zoltán
Gyalai Korpos Gyula
Gyárfás Iván
Gyarmathy Katalin
dr. Gyetvai József
dr. Gyöngyösi István
Győr József
Győri István
Gyüre Zsolt
Hainfahrt Márton
Hajnal Zsolt
dr. Hajnóczy Gyula
Halmágyi Ildikó
Halmi Nándor
Halmos György
Hanák Pál
dr. Harasta Miklós
Harasztai György
Harmati János
Harmos Zoltán
Harsányi István
Harsányiné Vladár Ágnes
Havady Lászlóné
Hámori Béla
Hayde Tibor
Heckenast János
Heckenast Péter
Hegedüs Benedek
Hegedüs Béla
Hegedüs Ernő
Hegedüs Péter
Hegyí György
Hegyí Lajos
M. Hejhál Éva

Henk Vilmos
Herald László
dr. Herczegh Károly
Hermány Géza
Hermány Judit
Herrer M. Caesar
Hevesi Károly
Hidasi Lajos
Hofer Miklós
Hollay György
Homoky József
Honos János
Hoór Kálmán
dr. Horler Miklós
Hornicsek László
Horváth Alfréd
Horváth Andor
Horváth András
Horváth Bertalan
dr. Horváth Béla
Horváth János
Horváth Lajos
Horváth László
Horváth Margit
Horváth Sándor
Horváth Zoltán
Horváth F. Zoltán
Horváthné Stark Katalin
Hönich Henrik
Hörner Ferencné
Huszár László
Husztai Pál
Hübner Mátyás
Hreoska József
Ihrig Dénes
Ila Horváth László
Illés Attila
Illés Lajos
Istenes Emília
Iszak Gábor
Iványi Zoltán
Ivánka András
Iványi László
Iván József
Jahoda Maya
dr. Jaklics Ervin
Janáky István
Jakab Zoltán (LAKÓTERV)
Jakab Zoltán (KÖZTI)
Janesch Péter
Jankovics Tibor
dr. Janowszky József
Jantner Antal
Jállics János
Jánossy György
Jánossy Péter
Jeney Lajos
Jékely Zsolt
Jelenik Katalin
Józsa Mária
József Dénes
Judik Zoltán
Juhari Katalin

Juhász Jenő	Kistelegdy István	Kulcsár István	Mátrai Péter	Németh István (KÖZTI)	Péterfia Borbála
Cs. Juhász Sára	Kleineisel János	Kund Ferenc	dr. Mayer Antal	Németh István (VÁTI)	Pintér Béla
Jurcsik Károly	Klein István	dr. Kunszt György	Meditz László	Németh Iván	Pintér Gábor
M. Jutas Ágnes	Klie Zoltán	dr. Kupár Alexander	Medvedt László	Németh Katalin	dr. Pintér Judit
D. Kaiser Anna dr.	Koczka István	Kuslits Tibor	Meggyesi Tamás	Németh Olivér	Pintér Tamás
Kajdócsi Jenő	Koczor György	Kutlik Miklós	Megyasszay István	Németh Péter	Pirity Attila
Kalmár Anikó	Kocsárdi István	Laczkovics László	Mendele Ferenc	Nieder Iván	Piroska Ferenc
Kalmár Miklós	Kocsis Csaba	Lajtai Zoltán	Mendeléné Andai Judit	Noll Tamás	Plesz Antal
Kampis Miklós	Kocsis József	Lang János	dr. Merényi Ferenc	Novák István	Polónyi Károly
Kangyal Ferenc	Kohout Gábor	Lannert Mónika	Messinger Géza	Novákné Juhász Márta	Pomsár János
Kangyal Miklós	Koller József	Lavoita János	Mester Árpád	Novák Miklós	dr. Polinszky Tibor
Kantz Gyula	Koltai Endre	Lázár Antal	Metz Beatrix	Nyári József	Pongrácz Gábor
Kapitány József	Koltai Tamás	Legány Péter	Mezei Mihály	Nyéki Endre	dr. Pongrácz Pál
Kapy Jenő	Komárik Dénes	Legány Zoltán	Mező Lajos	Nyíri Mária	Posgay Eszter
dr. Kapsza Miklós	Komáromi Péter	Lehoczky Ödön	Méhes Balázs	dr. Oláh Mihály Zoltán	dr. Pozsgai Lajos
Karácsony Tamás	dr. Komjáthy Attila	Lengyel István	Mészáros Géza	Orosz Bálint	Pottyondy Péter
Kardos Sándor	dr. Komjáthy Attiláné	Lengyel Tamás	Mészáros Imre	Orosz Egon György	Preisich Anikó
Karsay Tibor	Koncz Péter	Lestyán Ernő	Mészáros Jenő	Osskó Judit	dr. Preisich Gábor
Kaszab Ákos	Kónya Imre	Leyrer Magdolna	Mihálffy Lóránd	Ősy Attila	dr. Preisich Katalin
Kaszás Károly	Kopeczky Lajos	Ligeti Béla	Mikes Alfréd	Ősz Piroska	Pretsch János
Kasza Dénes	Koppány Tibor	Ligeti Gizella	Miklós Balázs	Paksi Csaba	Puhl Antal
Kathy Imre	dr. Korbonits Dezsőné	Ligeti Tamás	Miklós Róbert	dr. Paksy Gábor	Puskás Péter
Kató Tibor	Somogyi Márta	Link Péter	Mikolás Tibor	Palánkai Tibor	Puskás Tamás
dr. Katona Mihály	Korényi András	Lipták Irén	Mikó László Márton	Palkó Péter	Pusztai Éva
id. Kálmán Ernő	Koris János	Liszka Károlyné	Mináry Olga	Palotai Tamás	Radics János
Kálnoki Kiss Sándor	dr. Korompay György	Lisztes Gábor	Mirgai László	Palotás Lajos	dr. Randai Lóránd
Kármán János	Kós Mihály	Locsmándi Gábor	Mischl Antal	Pantó Gergely	Radnai Pál
Károlyi István	Kotányi Zoltán	N. Lokody Eszter	dr. Mistóth Endre	Papp Lukács	dr. Rados Jenő
Kelemen Ede	Koska Árpád	Losonczy László	Mohácsi Péter	T. Papp Melinda	F. Rados Márta
Kelemen László	dr. Kotsis Iván	Loydl Tamás	Moldvai Pál	Papp Zoltán	Rajk László
Kemény László	Kovács István	Lőrincz Ferenc	Molnár Attila	Pappváry Zsolt	Rajkay László
Kemper Ervin	Kovács Attila	Lőrincz József	Molnár Árpád	Parádi Károly	Rajkányi Lajos
Kempl Csaba	Kovács Dezsőné	Lőrinczy Gyula	Molnár Pál	Paszler József	Rátkay Attila
Kenderesi János	Kovács Csilla	Lukács Beáta	Molnár Péter	Pataky Szabolcs	Ramocsai István
Kerekes György	Kovács Ferenc (nyugd.)	dr. Lukovich Tamás	Molnár Tibor	Patkó Sándor	Rainer Péter
Kerepesi Ferenc	Kovács Ferenc (Kecskemét)	Lux Kálmán	Mónus János	Patonai Dénes	Rácz Endre
Kerényi József	Kovács Györgyi	dr. Lux László	dr. Moravánszky Ákos	dr. Pattantyús-Ábrahám Ádám	Rádai György
Kertai László	Kovács József	Maár Márton	dr. Mőcsényi Mihály	Pazár Béla	Rádóczy László
Kertész András	Kovács Lajos	Maczák Johanna	Murányi Sándor	Pál Balázs	K. Ráduly Piroska
Kertész Beáta	dr. Kovács Lajosné	Magyar Ádám	Műjdricza Ferenc	Pál István László	Rády Róbert
Kévés György	Kovács Miklós	Madarász József	P. Müeller Éva	Pálffy János	Rákos Ferenc
Király József	Kovács Péter	Magyar Géza	dr. Müller Ferenc	Pálffy Sándor	Ráth György
Kisléghi Nagy István	Kovács Sándor	Magyar János	Müller Mária	Pályi Gábor	Reichard Ágnes
Kismarty Lechner Gyula	Kovács Zsolt György	Magyari Éva	Nagy Attila	Pápay György	Reimholz Péter
Kismarty Lechner Kamill	Kovácsi Béla	Majoros Gábor	Nagy Balázs	dr. Párkányi Mihály	Reiner Miklós
Kiss Albert	Kovács András	Majsa László	Nagy Erzsébet	Pásztor Viktor	dr. Reisch Gábor
Kiss András	Kozma Sándor	Makovecz Imre	Nagy Béla Zoltán	Paulin Pál	Rex Kiss Béla
Kiss Csaba	Köhler Margit	Mandel Tamás	Nagy Béla (MATERV)	Pázmánd Margit	Rész Attila
Kiss Dénes	Kőkény Ágnes	dr. Marcsinák Antal	Nagy Béla (HN ÉPTI)	Pelényi Margit Johanna	Rimanóczy Jenő
Kiss Farkas Jenő	Kőnig Tamás	Markolt László	Nagy Ervin	Pelényi Gyula	Rimanóczy Gyula
Kiss E. Gusztáv	Kőszeghy Attila	Maros Tamás	U. Nagy Gábor	Peregriny Sándor	Rimely Károly
dr. Kiss Antalné	dr. Kőszegfalvi György	Marosi Miklós	Nagy János	Petróczy Gábor	dr. Román András
Beöthy Mária	Köves András	Marosi Miklósné	Nagy Sándor	Perczel Dénes	Romhányi László
Kiss Imre (Bp.)	Köves Emil	Marton Ákos	Nagy Tamás Péter	dr. Perczel Károly	Rosch Gábor
Kiss Imre (Debrecen)	Kraszkó Pál	Marusey Ferenc	Nagy Zoltán	dr. Perényi Imre	Rosta János
Kiss István (Bp.)	Kravár Ágnes	dr. Massányi Tibor	Nagyhegyi Éva	dr. Perjés András	Roszik Pál
Kiss István (Szeged)	Krisztik Pál	Marillai Árpád	Nemes Márta	dr. Preschka Alfréd	Roth János
Kiss József	Kriz László	dr. Márkus Miklós	Nemes Roland	Pesti Tibor	Rózsa Sándor
Kiss Józsefné Balázs Éva	Krizsik László	Márton István	Náray Márta Ványainé	Petrovics László	Rudolf Mihály
Kiss Lajos	Kruppa István	Máté Zsolt	Neuhauser László	Péczeli István	Rutkay Gyula
dr. Kiss Lajos	dr. Kuba Gellért	Mátéffy György	Német András	Péchy Imre	dr. Ruzicska Béla
Kiss Tibor	dr. Kubinszky Mihály	Máthé András	dr. Németh Antal	Pénzes Géza	Sallai Máttyás
Kiss Viktor	Kulcsár Attila	Mátis Lajos	Németh Ferenc	Pénzes Gézáné	Sallai Mihály

vámossy ferenc
a 20. század magyar építésze
2. kötet

a 20. század magyar építésze

1902–2002

KÖZELMŰLTUNK és

Az MTA által támogatott kézikönyv

építészeti kultúránk és a modernizáció kísérletei

vámossy ferenc

az EZREDFORDULÓ

2. kötet

TARSOLY KIADÓ 2017

1957–2002

A könyv a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

SZERKESZTŐ
F. Vámosy Erzsébet
Tatai Mária

MUTATÓK
Kökény-Kovács Ildikó

A KÉPEK ÖSSZEÁLLÍTÁSÁBAN KÖZREMŰKÖDÖTT
Móré Levente

ISBN 978 963 9570 77 1 Ö
ISBN 978 963 9570 94 8

Tarsoly Kiadó, 2017
Felelős kiadó: dr. Kollega Tarsoly István
Nyomdai előkészítés: Abiprint Kft.
Nyomtatás és kötés: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Ajánlás

*„A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk: és nem is kevés.”*

József Attila: *A Dunánál*. 1936

Azoknak szeretném átnyújtani és ajánlani munkámat, akik itt, Nyugat- és Kelet-Európa ezeréves kultúrájának találkozhelyén közös történetünk örökségét felvállalva az együttélés és megértés szellemében keressük a jövő útjait. Mindazoknak tehát, akik – régiesen szólva – szívükben még fiatalok tudtak maradni, nekik és unokáim nemzedékének, akik új kultúrájuk kiépítéséhez meg akarják ismerni a múlt értékeit és valós világát, hogy elkerülhessék saját koruk hibáit.

Mindenkinek tehát, akik elkötelezettségük szellemében kívánnak élni és működni, akik saját népünk és szomszédságunk érdekében az együttműködés új formáinak-útjainak megteremtéséért éreznek felelősséget.

Mindannyiunknak érzékelni kell, hogy saját nemzeti kultúránk, nyelvünk és életformánk megőrzése, fenntartása csak úgy lehetséges, ha szűkebb és tágabb környezetünkben a velünk együtt élő és közös jövőt építő népek kultúráját, nyelvét és életformáját megértjük, elfogadjuk és értékeljük. Ha tehát az együttműködés szándékával építjük újra e soknemzetiségű közép-európai világ páratlanul érdekes és nem csak saját magunk számára értékes új kultúráját, érleljük tovább regionális sajátosságait, az emberi szellem egyetemességének és kölcsönös tiszteletének tudatában.

A következő évtizedek előzőnél gazdagabb tartalmú, szebb és jobb életformáját nyújtó kultúrája, Közép-Kelet-Európa jövője csak az abban részvevő népek természetes harmóniájára építhető fel. Az 1956-ot követő négy évtized változásaiban már számos jel utalt arra, hogy népeinkben egymás jobb megértése alakulóban van. Száz évvel az első világháború után elérkezett annak az ideje, hogy mindannyian József Attila versének a szellemében éljünk és cselekedjünk.

2014. július 28-án, e sorsfordító napra emlékezve.

A szerző

Az 2. kötet tartalomjegyzéke

Ajánlás olvasóimnak a Közelmúltunk és az ezredforduló című kötetünk elé	5
A korszakváltás problémái	9

III. RÉSZ

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS TERVGAZDASÁGÁNAK KÉNYSZERPÁLYÁI 1957–1989

A diktatórikus kor logikája	23
Modernizáció és gazdaság	25
Intézményrendszer és szakmagyakorlás-képzés és értékrend	28
Építészeti kultúra és építéspolitikai külön utakon	34
Válogatott irodalom	39
6. A HATVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZE 1957–1967	41
Az építészet megújulása és kezdeti sikerei	41
A változás jelei és nemzedéke	44
VIII. táblasor, 57–64□, 1–45. kép	48
A HATVANAS ÉVEK MEGVALÓSULT MŰVEI	49
A Balaton környékének fejlesztési programja	49
A budai Várnegyed és a lakásépítés sikerei	50
Kis középületek – kiemelkedő értékek	52
A Chemolimpex-OTP irodaház	53
Az IPARTERV és az ipari építészet	54
Az építés-iparosítási program és ellentmondásai. A lakásépítés és életmód problémái	56
A tömeges lakásépítés és az építésiparosítás	58
IX. táblasor, 65–72□, 46–94. kép	60
Salgótarján városközpontja	61
A HATVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZEI ÉS MŰVEIK	63
A KÖZTI-szellem örökösei	64
A Balaton környék építészei	70
Az ipari építészet művelői	72
X. táblasor, 73–80□, 95–137. kép	72
A vidék fiatal építészei	78
Az új nemzedék képviselői	80
A hatvanas évek mérlege	84
Válogatott irodalom	86
1–32. rajz	86

7. REFORMÉVEK, A KORSZAKVÁLTÁS REMÉNYEI. 1968–1975	87
A reform illúziói és kezdeményezései	87
Szemlélet és modernizáció – változás vagy válság	89
A KORSZAKVÁLTÁS ÉPÍTÉSZETE	95
A Duna-parti szálló és kora	96
XI. táblasor, 81–88□, 1–54. kép	96
Új városformáló szemlélet – a szekszárdi központ	97
Az organikus építészet kezdetei	99
A technológiai átalakulás építészeti következményei	101
A könnyűszerkezetes építésmód és a csúcstechnika	101
Az építésiparosítás közösségi épületei	102
Szemléletváltás a középület-építésben	103
Az építészeti örökség és az organikus szemlélet	105
XII. táblasor, 89–96□, 55–109. kép	108
ALKOTÓK ÉS MŰVEK	109
A korforduló elméleti és módszertani eredményei	109
Szemléletváltó törekvések	111
Az avantgárd vége – az új irányzatok előjelei	116
Válogatott irodalom	1–7. rajz
	123
8. ÉPÍTÉSZETÜNK A HETVENES–NYOLCVANAS ÉVEKBEN. 1975–1989	125
Az új irányzatok és a posztmodern. A késő modern kor és a globalizáció	125
Újabb válság és elkésett kiütkeresés	127
A késő modern szemléleti jegyei és az átalakulás folyamatai	132
XIII. táblasor, 97–104□, 1–39. kép	132
A nyolcvanas évek új irányzatai	139
A HETVENES-NYOLCVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZETE	141
A városi környezet változásai	141
A késő modern, a high-tech és a posztmodern	143
XIV. táblasor, 105–112□, 40–98. kép	144
Az organikus építészet kibontakozása	146
ALKOTÓK ÉS MŰVEK A KÉSŐ MODERN VILÁGÁBAN	150
A modern szemlélet továbbélése és megújulása	150
A high-tech és a konstruktív törekvések	152
A funkcionális szemlélet változásai	155
XV. táblasor, 113–120□, 99–159. kép	156
A posztmodern, mint hazai stílusjelenség	158
A kötődés változatai	160
A szemléleti megújulás jelei	162
AZ ORGANIKUS ÉPÍTÉSZET VÁLTOZATAI	166
XVI. táblasor, 121–128□, 160–228. kép	168
Válogatott irodalom	173
ÉPÍTÉSZET ÉS KÖRNYEZET A NYOLCVANAS ÉVEKBEN – A MEGÚJULÁS IGÉNYE	177
1. Társadalom és modernizáció – a korszak válságának tükrében	177
2. Környezet és társadalom	178
3. Építészet és kultúra	181
4. Érték és „helyi társadalom”, a megújulás igénye	182

IV. RÉSZ A SZÁZADVÉG ÉVTIZEDE

9. ÉPÍTÉSZETÜNK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN	187
A rendszerváltás és következményei	187
Az intézményrendszer átépülése	191
A szemléletváltás fordulatai	197
A SZÁZADVÉG ÉPÍTÉSZETE	203
A Velencei Biennálé és a sevillai magyar pavilon	203
XVII. táblasor, 129–136□, 1–65. kép	204
Organikus törekvések a vidék fejlődésében	205
Az átalakulás évtizedének jellemző művei	207
A téглаépítészet és a templomépítés újraéledése	210
XVIII. táblasor, 137–144□, 66–150. kép	210
Az új hangvétel előjelei	212
AZ EZREDVÉG ALKOTÓI VILÁGA	216
XIX. táblasor, 145–152□, 151–245. kép	216
Organikus és új modern térformáló kísérletek	217
A modernitás alkotómódszereinek megújítása	223
Az ezredforduló változó értékforrásai	228
XX. táblasor, 153–160□, 246–338. kép	228
Válogatott irodalom	234
ÉPÍTÉSZETI KULTÚRA, TÁRSADALOM ÉS INTEGRÁCIÓ AZ EZREDFORDULÓN	237
Építésügy és társadalom	239
Levél az integrációról	250
IRODALOMJEGYZÉK	257
NÉVMUTATÓ	262
HELY- ÉS TÁRGYMUTATÓ	271
A KÉPEK FORRÁSA	279

A KORSZAKVÁLTÁS PROBLÉMÁI

*„Ember vagyok, új élet, új utas,
ki azt hiszi, friss titkokat kutat,
S szűz ösvényt tör. Ám bennem csöndesen
Ezernyi ősz mozgás jár vén utat”*

Tóth Árpád: Az ősök ritmusa

Örökségünk értékeit végiggondolva megérthettük, hogy a magyar történelem jó része válságkorszakok sorát rejti magában. A válságok megjelenéséről, bekövetkezéséről előre szinte soha nem tudunk, a történelem hol új helyzeteket teremt, hol régieket idéz fel, de más következményekkel, váratlanul törhetnek elő a véletlen okozta káoszából az események. Többnyire nem tudjuk, mikor következnek be, mikor fordulnak jó vagy rossz irányba, mikor és milyen lehetőségek nyílnak meg előttünk a kikapaszkodás, egyensúlykeresés közben. Hiszen minden válság többesélyes, nem csupán kétféle válasz adható a felmerülő feszültségekre, a kivezető út felismeréséhez is sokféle utat járhatunk.

Maga a történelmi helyünk egy gyönyörű medence és a hegyek koszorúja által kijelölt terület, különböző kultúrák találkozóhelye és így nagyhatalmak ütközőpontja, s ez maga is oka annak, hogy válságok sorozata jellemezte 20. századi történelmünket anyagi világunk, települési környezetünk és építészeti számára is. Meghatározó adottságként a válságok okai is gyakran változnak. Kérdéses az is, hogy a ténylegesen meghatározó tények, mozzanatok, események, folyamatok sorában felismerhetők-e korszakváltások, korszakhatárok, s hogyan rögzíthetők, vagy egyáltalán lemérhető-e olyan belső átalakulás, változás, amelyben értékeket, történelmi súlyú anyagi-szellemi változást, előrelépést mutathatunk fel. Lehet-e, indokolt-e tehát egyáltalán a korszakhatárok megjelölésének problémáival foglalkozunk?

„Lelkünkkel mérjük az időt” – mondja Ágoston – Aurelius Augustinus – a Vallomások XXVIII. fejezetének 37. és 38. bekezdésében.

„Hogyan csökken vagy fogyatkozik a még nem létező jövő, vagy miképpen gyarapszik a már nem létező múlt...? Várakozik, figyel és emlékezik a lélek. És amit vár, azon át amire figyel, abba enyészik, amiről emlékezik. Ki tagadná, hogy a jövő még nincsen? A lélekben mégis ott van immár a jövőbe való várakozás. És ki tagadná, hogy a múlt többé nincsen? A lélekben azonban ott van még a múlt emléke is. /.../ cselekvésem élete megoszlik. Mégpedig emlékezésre, amennyiben már elmondtam valamit és várakozásra, amennyiben majd elmondok még valamit. Figyelmem azonban jelenvaló. Rajta keresztül, ami jövendő volt, átömlik abba, ami már elmúlt... Ez történik egész emberi nemünk teljes létében is, amelynek megannyi része egy-egy emberi élet.”

Több mint másfélezer év mélységesen-mély kútjából szólnak hozzánk az emberi személyiség önmagára ismerésének, születésének vagy önmaga teremtésének – vagy mondjuk talán inkább így: az emberi identitás alapjainak – ezen ősi szavai.

De maga a megnevezés is gyakran sokféleképpen értelmezhető. Mikor és hogyan vált át a múlt a közelmúltba? Nehezen megválaszolható kérdés. Jórészt személyes életkorunktól függ, érzelmi szempontból is csak bizonytalanul ítéltető meg az az idő, amikor lezártnak tekinthetjük mindazt, ami velünk és körülöttünk történt. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, a közelmúlt az az időszak, amit az adott korban aktív nemzedék átélt, amiről emlékeket hordoz, saját

múltjaként visszafordul, vagyis mintegy ötven-hatvan év. De mit is jelent a történelemben a jelen, mit a történeti távlat, és mit a kortárs világ?

A jelen számunkra többnyire áttekinthetetlen jelenség-halmaz, élet- és érdekszövevény, kontextusrendszer, állandó olyan létért vívott küzdelem terepe, amelyben át nem látott események, folyamatok alkotják a hátteret, s amiben mindannyiunknak személyes története, és nagyon gyakran csak félreértett, egyoldalúan értékelt, hamisított egyedi „esettana” van.

A múltról viszont többnyire lemerevedett kép lebeg újra és újra előttünk. Néha változó részekkel, gyors vagy lassú képváltással, amiben emlékezetünk sajátossága révén minden részlet számunkra is mindig kissé másképp jelenik meg. Történeti tudatunk herakleitoszi hajnala óta tudjuk azt is, hogy a történelem folyamatainak változása, a történések ok-okozati rendszere – a folyam sodra és hatásainak főiránya – személyes nézőpontból objektív jelenként alig rendezhető össze, csak részleteket látunk tisztán, szubjektíven kiemelve, és az is kérdéses, hogy a lényeges és fontos, meghatározó összefüggések közelében élünk-e, belsejükbe látunk-e.

A történet belső összefüggésének felismerése ezért követel türelmet, figyelmet, időt, távlatot: a sokféle eset, tény, jelenség, sajátos esemény és a megismerhető világot terhelő avulás, romlás, változás, értékvesztés által redukált és átalakult képsor, a rövid idejű emlékezet által szeszélyesen kiselejtezett élménysor, az átélt történet és a közösségi emlékezet szóbeli, leíratlan hagyománytömege, az oral history és a gyakran félreértésből, elfogultságtól vagy ellentétes nézőpontból befolyásoltan rögzített elbeszélés végeredménye maga a sokféle, egymástól különböző értelmezéssel elfogadott történelem, a közösség saját históriatudata.

A képekben, írásban, médiában, szakkönyvekben rögzített történelmi tényváltozatok, hitelesnek vélt törekvések és szándékok, valóban történelmet formáló, gyakran azonban csak részérdekű-öncélú irányzatok, elvek, elképzelések, építő vagy felforgató tartalmú közösségi mozgalmak, történelmi erők szövevényes ellentéte, összecsapásai vagy együttcselekvése, vagy a sokféleségében megnyilvánuló történeti levél- és adattárak sokoldalú nézőpontokból történt feldolgozása, sajátos, rendezett vagy rendezetlen halmaza az a rendelkezésünkre álló és kutatható múlt, aminek áttekinthetetlen sokféleségét saját elfogultságunk, csoport- és intézményérdekek, a politikai berendezkedés hatalmas ideológiai szűrő- rendező intézményvilága tesz többé-kevésbé átláthatóvá – vagy még ködösebbé, hangsúlyosabbá – mint ahogy azt a valóság önmagában is létező bonyolultsága eleve indokolná.

A történelmi távlat e többféle látásmódból eredő feldolgozás és összevetés lehetőségét jelenti, de a távlat birtokában sem küszöbölődnek ki automatikusan a torzítások, ellentétek. A „sine ira et studio” követelményében ott rejlik az a feltétel, ami a társadalomtudományok világában a tárgyilagosság reményét keltheti. A múltat – s benne saját kultúránkat – azonban ekkor is kortárs világunk szemszögéből látjuk. Az átélt világ belső meghatározó élményünk akkor marad, ha felelősségünk tudatában történelmi hűségre törekszünk. A modernizáció korszakváltásainak megítélésekor is szembe kell néznünk e nehézségekkel, és meg kell értenünk a három együtt élő nemzedék megváltozott életformájából és életlátásából, értékszemléletéből következő, a „kortárs nyomás” természetszerű érvényesülése által is befolyásolt világlátás sokféleségét is, s azokat az eltéréseket is, amelyek szűkebb és tágabb környezetünk váltásait jellemzik.

Bár az első kötetben az 1957–1989 közötti időszak fő jellemzőit már összefoglaltuk, érdekes az 1945–1956 közötti időszak részletes bemutatása után ezt az összefoglalót lényegében változtatás nélkül megismételni, hiszen e másféle összefüggésben már e sorok is más értelmezésre nyújthatnak módot.

„Az 1956-ot követő káosz és megtorlás esztendeit a hatvanas évek elején bekövetkező társadalmi konszolidáció és az építészet 1960–65 közötti megújulása követte. 1965 után a gazdaságban ugyan ismét a lassulás válságtünetei jelentkeztek, és míg az építészetben folytatódik a megújult szemlélet talaján a továbblépés, politikai döntések alapján kényszerítő erőfeszítéssel

megindul az építésiparosítás, a házgyárak telepítése és a mechanikus elvekre épülő lakásépítés. A hatvanas évek építészetében jelentős értékek is születnek, amelyek egyes vonásaikban a nyugat-európai folyamatokhoz való igazodást jelentik a viszonylagos nyitás érzékelhető eredményeként. A salgótarjáni központ, melynek ihletője Le Corbusier késői vasbeton építészete, Kenzo Tange 1964-es tokiói olimpiai együttesének idején valósul meg jelezve e hazai törekvések időszerűségét.

1968 korszakhatár e közép-európai fejlődésben, és nemcsak a prágai tavasz vagy a nyugat-európai forradalmi fűtöttségű megmozdulások és a fejlett világban életforma váltást eredményező koráramlat következtében, hanem az „új mechanizmus”, a gazdasági reform nyitó szándékú hazai kezdeményezései miatt is, amelyek a hetvenes évek elején az építészetben is élénkület és rövid fellendülést eredményeztek. A reform 1974-es elfojtása, az 1973–74-es világgazdasági válság utáni amerikai és európai gazdasági átrendeződés új eredményeinek lebecsülése, a bezárkózással való újabb próbálkozás ismét gazdasági hanyatláshoz, a hosszú pangás állapotához vezetett, ami 1989-ben e diktatórikus világrendszer összeomlását okozta.

1968 és 1974 között a reform természetesen megnyitja az építészet számára is a tájékozódás lehetőségét. Az építésiparosításban előbb megjelenik a Larsen-Nielsen házgyári rendszer is, amelyet a paneles technológia egységesítése során kiszorít a francia eredetű, de leegyszerűsített szovjet panelgyártási és tipizálási gyakorlat. A könnyűszerkezetes program mégis megköveteli a nyugati tájékozódást. Nemzetközivé válnak egyes szakmai kapcsolatok, a világszínvonal követése egy ideig a cél, amit csak a reform 1974-es visszafogása felejtet el újra. Többé azonban már nem zárható el a különféle törekvések – így a hazai organikus építészet vagy az újabb európai tendenciák – érvényesülése elől az út. 1978 után ezért színesebb építészetünk, de rövidesen bekövetkezik a nyolcvanas évekbeli pangás, s ezzel megindul a tervezővállalatok bomlásának folyamata. Korszakhatár természetesen 1989 is.

Az 1975-öt követő másfél évtizedben az építészeti világtendenciák, ha némi késéssel is, de éreztetik hatásukat. A high-tech, a csúcstechnika követői, a kontextualizmushoz – az örökölt környezet megőrzését célul tűző, a kötődést hangsúlyozó törekvésekhez – csatlakozók vagy a gyártás új lehetőségeit egyéni módon felhasználók épp úgy jelen vannak a hazai építészetben, mint az úgynevezett racionalizmus vagy a posztmodern más irányainak megjelenésére reagálók.

E különféle formáló szándékok közül kiemelkedik az organikus vagy „élő építészet” több változata, Makovecz Imre a nyolcvanas évekre nemzetközi jelentőségűvé emelkedő alkotói tevékenysége, illetve a Pécs csoport, a pécsiek fiatalabb generációjának ide tartozó munkássága. Épp az organikus építészet az, amely már nem külföldi irányzatok tükrözője, hanem olyan sajátos törekvés, amely egyféle felszín alá szorítottságában is felhívja magára a nagyvilág figyelmét.

(...) A harmadik szakasz idején – miközben bekövetkezik a népességfogyás, illetve fokozódik a társadalom elöregedése – a függetlenség és szabadság visszanyerése a keleti piacok elvesztésével járt, végleg elavult a külterjes ipar és gazdaságszerkezet, ismét megsemmisült a felhalmozott nemzeti vagyon nagy része. Nehéz évtized alatt alakult ki a piacgazdaság, ment végbe az átrendeződés. Miközben négyéves periódusokra töredeztek a politikai programok, a mély gazdasági visszaesést a válságkezelés megszorításai követték, majd lassú fellendülés következett. Közben kétharmadára csökkent a foglalkoztatottak száma, növekedett a munkanélküliséggel együtt járó szegénység, új társadalmi problémák jelentkeztek. A magas szinten képzett társadalom munkakultúrája, a modernizáció emberi értékeinek és remélt lehetőségeinek kibontakoztatása hozhatja magával az európai fejlettség szintjére történő felemelkedést.”

A második világháború vége vagy épp az azt következő évtized, hazánkban tehát az 1945 és 1956 közötti időszak a korszakváltás kezdete, és a fejlett világ egészében érzékelhető az 1968-ig terjedő időszak jelentősége is, amely természetesen nálunk is egy megújulási kísérlet

kezdését jelenti. Más okból ugyan, de korszakhatár az 1974 körüli változások sora, amikor az olajválság következtében a technológiai megújulás kényszerítő erővel jelentkezett (nálunk csak késve gyűrűzött be ez a hatás). A háború utáni industrializáció és a fogyasztói társadalom kibontakozása, vagy 23 évvel később a fejlődés ellentmondásainak felismerése, esetleg 1975-ben az európai politikai enyhülés jellemzi jobban a változásokat, de mindez inkább nyitott kérdés, mint eldönthető tény. Nyilvánvaló, hogy végül is az egyén, a csoport, a kis- és nagy közösségek számára illetve a nagyrégiók vagy a világkultúrák számára a saját kultúra szempontjából válnak jelentőssé a korszakok épp abban a vonatkozásban, ahogy saját belső világuk folytonosságtudatában az kialakul, rögződik, vagy időnként súlypontja áthelyeződik, változik. Jelentős társadalmi átalakulás esetén ezért a megtörtént események, a történelmi korszakok értékelése – a visszatekintés számtalan meghatározó vonatkozása szerint is – magától értetődően és természetesen változik.

Az is kétségtelen, hogy szűkebb szakmai világunkban hasonlóan fontos például az ötvenes évek elején a korai modern szemléletmódjának nemzetközi szintű háttérbe vonulása, 1958-ban Otterlóban a CIAM nyilvánvalóvá vált feloszlása és a hatvanas években kibontakozó szemléletváltás. Az UIA, az Nemzetközi Építész Világszövetség háromévenként megtartott kongresszusaihoz kapcsolódó, illetve az azokon megjelenő gondolatvilágban érzékelhető jelentős változások is részei ennek, amelyben az 1945-öt követő harminc év folyamán alakuló és terjedő átfogó új szemlélet bontakozik ki. Egy olyan szándék, amely a globalizáció és urbanizáció terjedésével megjelenő növekvő embertömegek számára kíván otthont és települést, emberi környezetet alakítani, amivel tehát a társadalmi modernizálódás folyamataival lépést tartani kívánó szakmai egyetértés erősödik meg. 1975-ben a madridi XII. kongresszus eszmeköre már világosan ilyen fejlődést jelez, és ilyen kérdések jellemzik 1978-ban a mexikóvárosi XIII. kongresszus már idézett gondolatvilágát is. A 1978-as kongresszus még az Észak–Dél fejlődési ellentét problémáival foglalkozott, majd hat évvel később a fenntartható fejlődés kérdése került napirendre.

Az 1945–1975 közötti szemléleti fejlődést tükrözte a célul tűzött madridi alaptéma is, ezért a MÉSZ elnöksége e kongresszusra több tanulmányt küldött ki.¹ Köztük volt három rövid írással is, ami jól tükrözte a mindennapok valóságában e mindennél fontosabb problémakörnek az aktualizását.

Az 1945–1958 közötti időszak, vagyis a háború utáni újjáépítés és megújulás építészeti jóformán az egész világon a modernizmus korai szakaszára és az iparosításra épülő és nálunk is érvényesülő, sőt részben túlhaltott törekvései jellemezték. Az igények rohamos bővülése a technikai oldal, a technológiák előtérbe kerülése fejlesztésre ösztönzött, ami 1968-ra már a Holdra szálláshoz és az elektronikus eszközvilág kifejlesztéséhez vezetett. A harmadik fázisban – s ez már a rendszerszemlélet, Bertalanffy, Parsons és a strukturalizmus, a metabolizmus kora, az új gondolkodásmód és a kreativitás lehetőségeinek a témái kerültek előtérbe.

Az UIA 1975. május 4–9. között rendezett XII. madridi kongresszusán háromezer résztvevő előtt a kor legjelentősebb építészei, konstruktőrei és szakírói (Felix Candela, Giancarlo de Carlo, Frei Otto, Jacek Nowicki, Oscar Niemeyer, Paul Rudolph, Karl Schwanzer, James Stirling, Josef Lluís Sert, Kenzo Tange, Pierre Vago, Reyner Banham és Ernst Neufert) szólaltak meg a négy világrégió (Nyugat-Európa, Dél-Amerika, Kelet-Európa, Ázsia) képviselőitében, ahol nemcsak az Észak–Dél fejlettségének ellentéte váltotta ki a következő, 1978-as kongresszus témájának napirendre tűzését – az építészet feladatai a modernizálódó társadalomban, az építészet és a társadalom közötti viszony válsága problémáját –, hanem Afrika is kivívta az UIA-ban önállóvá válását, Ázsiáról való leválását ötödik régióként.

Május 9-e – a háború befejezésének harmincadik évfordulója – alkalmából született megemlékezés szavai rögzítik a kongresszus határozatát: „Annak a tragédiának az árnyékában,

1./ A XII. Congres Mondial de L'Union Internationale des Architectes, Communications című 148 oldalas kongresszusi kiadványban (a másik kötet az elhangzottak szövegét és képanyagát foglalta össze hasonló terjedelemben) mintegy száz tanulmány jelent meg. A magyar szerzők közül Cserba Dezső írása a 146–149., Farkasdy Zoltán 167–169., Finta József 177–179., Granasztói Pál 200–204., Kubinszky Mihály 222–224., saját írással a 423–433. oldalon található. Az összefoglalókat négy nyelven (spanyol, francia, angol, orosz), a tanulmányokat franciául közzölték.

mely a világon mindenütt romokat és gyászt hagyott – a világ építészei kijelentik, hogy jobban, mint valaha, egyesült erőfeszítésre van szükség, mely politikai, gazdasági és az építészet-ről formált vélemény határai felett is a nemzeti szervezeteket egygé kovácsolja ... a társadalmi haladás és a béke érdekében.” A zárómondat – „Az alkotás szelleme legyőzi a pusztítás erőit” – ugyanis arra utal, hogy 1975 a Helsinkiben történt európai tanácskozás éve lesz, s egyúttal az UIA-ICOMOS-EUROPA NOSTRA közös műemléki szemináriumon 1974 őszén már előkészítik 1975 „Az európai építészeti örökség éve” programját. Az ENSZ és az UIA együttműködéseként 26 fejlődő ország – Argentínától Magadaskzáron át Uruguayig és Jemenig – tanácskozást tart az alacsony költségű lakásépítés tervezési és építéstechnológiai fejlesztéséről. Megkezdődik annak a nagyszabású ENSZ-konferenciának az előkészítése is, amit 1976-ban Vancouverben rendeznek. A hazai aktivitást érzékelteti, hogy a CIB, a Nemzetközi Építőipari (tudományos) Tanács Magyarországon tartja kongresszusát, az UIA-t pedig Böhönyey János, a MÉSZ elnöke képviseli.

Az 1975. évi madridi kongresszus fő témája az építészeti alkotókészség volt. IDEATION + TECHNOLOGY = CREATIVITY. Három részmájja az *Alkotókészség és képzelet, Alkotókészség és technológia, Képzelet és technológia viszonya*, amit az a kiegészítő gondolat jól jellemez, hogy „az építészet jelenlegi két komponensét, a művészetet és a technikát egyetlen alkotói folyamatban kell ötvözni...” Természetesen: „a nevelésben is, úgy, hogy az a hallgatókat a társadalom szolgálatának alázatára nevelje.”

Továbbá: „az építészetet irányító hatóságoknak jóvá kell hagyni (meg kell jelölni) azokat az utakat, melyek legalkalmasabbak arra, hogy az építészet a meg nem kerülhető társadalmi felelősségnek megfeleljen... foglalkozni kell a társadalmi szükségletek alakulásának távlati kutatásával, hogy a jövő problémái megoldásának elébe vágassunk...” foglalta össze Gáspár Tibor, a MÉSZ akkori főtitkára a tanulságokat.

„Még a mi saját örömről. A nemzetközi filmpályázaton aranydíjat nyert három nevezett filmünk közül a *Búvó Örökség* című, melyet az ÉTK filmstúdiója Szíjj Balázs rendezésében forgatott az OMF Szabolcs-Szatmár megyei áldozatos műemlékhelyreállítási munkájának eredményeiről. Másik, hogy a folyóiratok versenyében a két díjat követően, a dicsérő oklevelek közül az elsőt a *Magyar Építőművészet* kongresszusi száma nyerte.”

Ezt 1974-ben még sokan így gondoltuk, bár 1968-ban Csehszlovákia megszállásában, az emberarcú szocializmus gondolatának elnyomásában országunk együttműködött, s ugyanakkor 1975-ben a Helsinki Nyilatkozatot aláírta, elfogadta. Azt a gondolatsort, amit az 1974-es felhívásra a MÉSZ részére benyújtottam, s a Szövetség más tanulmányokkal együtt kiküldött, minden módosítás nélkül ide mellékelem, hiszen a megfogalmazás pillanatában még egy emelkedő időszak reményei között éltünk, s az publikálásra itthon nem került, csak a MÉSZ Tájékoztatójában jelent meg.² Érvényét talán azóta sem veszítette el, s átvezet könyvem 2. kötetének problémakörére.

A három témakör értelmezését a MÉSZ tájékoztató címsorával jelzem, alatta saját címsoron a magam véleményét tükrözi.

TANULMÁNYOK AZ UIA KONGRESSZUS TÉMÁJÁRÓL

A FOGALOMKÉPZÉS HATÁSA AZ ÉPÍTÉSZETI ALKOTÓKÉSZSÉGRE

A múlt eszményei / Les ideaux du passé

*„A lélek határait – mehetsz, és meg nem találod,
bejárj bár minden utat, mélysége akkora”*

Hérakleitosz: 45. töredék

Talán az első, amit meg kell állapítanunk, hogy korunk építészete nem két vagy három – bármily jól kiragadott – tényező eredménye. Az IDEATION + TECHNOLOGY = CREATIVITY triádjának spirális lendülete, e gondolati dialektika sodrása bármily szellemes is, úgy hisszük, hogy a kérdésfelvetés így egy idejétmúlt eszmekép kisugárzásának, az alkotásközpontos építészeti gondolkörének terméke.

Ezzel nem kívánjuk sem az „ideation”, egy téri-építészeti „látomás” gondolati értékének, esztétikai-társadalmi minőségének vagy az alkotókésztségnek minden más tényezőnél alapvetőbb szerepét, jelentőségét csökkenteni, mint ahogyan az „eszköz”, a technológiadetermináló szerepét sem óhajtjuk kérdőjelessé tenni.

Csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy korunk szemléletének, a „Design” egyetemes módszerével alkotó, környezetorientált, problémáiban-léptékében átfogó, tárgy-otthon-település rendszerekben gondolkodó építészeti gondolkodásnak már a kérdésfelvetése is más, és az ideation gondolkörén belül a „tudni: hogyan” problémakörén belül a „tudni: mit” kérdését tekinti kiinduláspontnak. Ez a kérdés pedig egyértelműen a determináció mélyebb összetevői felé mutat, és a személy oldaláról a társadalom összefüggéseinek elemzése felé téríti el érdeklődésünket.

Az alapkérdés tulajdonképpen ez: érvényes-e még az építészet hagyományos fogalma korunkban, létezhet-e egy bármily szellemes és nagyvonalú, de csak önproblémáira érzékeny gondolkodásmód az emberi társadalom környezetének egyre teljesebb és átfogóbb átformálásában úgy, hogy még a múlt talaján állva, tevékenységét egyoldalúan „ideation”-nak, a művészet, a műalkotás, a líraiság kibontakozásának tartva, átengedje az érdemi cselekvés és döntések terét a másik pólust, a technikát, gazdaságot, a szervezést, a technológiát értékeknek?

Az „alkotásközpontos” építészeti, az önkifejezésre törekvő építészeti, az expresszív építészeti és az általa teremtett kifejezésarchitektúra egész világát és szemléletét korunkban sok tényező rombolja. A technika-technológia kényszere és a gazdasági-társadalmi szükségyszerűség jelenti egyfelől azt a szoros determinációt, amelyet mai építészeti gondolkodásunk alig képes feloldani. A Parthenon, Ronchamp, vagy a sydneyi opera bármily nagyszerű szemléletének talaján, a horizont kitágulása, a település- és tárgykultúra mai design-szemlélete jelzi egyúttal a másik utat, az alakulót, amely a belső, tartalmi oldalról közelítve, problémakörével lényegében túllép az előzőn, maga mögött hagyva annak hagyományos építészeti gondolkodásmódját.

Kétségtelen, hogy a még csak homályosan kirajzolódó jövő építészete az emberi környezet társadalmi mértékű-léptékű alakításának tervezése-vezetése lesz. E bonyolult és összefüggő, soktényezős környezetrendszerek alakításához átfogóbb és megalapozottabb nézőpont kell, mint az építészet hagyományos nézőpontja, még akkor is, ha ez a nézőpont történeti folyamatában különleges értékeket teremtett az ember számára.

Az alkotásközpontos építészet itt tárgyalt kifejtése, az IDEATION + TECHNOLOGY = CREATIVITY gondolkör, bármily érdekes, eltereli figyelmünket a funkció és társadalom, társadalmi tevékenység és ebből fakadó ökonómia sem az egyik, sem a másik tényezőhöz alig tartozó kérdéseiről, s így vetve fel a problémákat, a tényezők variánsainak tüntetve fel az építészet mai alapkérdéseit, egy szellemes okfejtés zsákutcájába tereli problémaelemző erőfeszítéseinket.

Összefoglaló:

Szerző nem ért egyet az építészeti (alkotókésztség) determinációjának három tényezőre szűkítésével. Az Ideation + Technology = Creativity kérdésfelvetés alkotásközpontos eszmények alapján a „homo ludens” gondolatvilágát állítja előtérbe. Korunkban a determinánsok bonyolult – a tárgyi-természeti oldaltól a működésig, a társadalmi mozzanatoktól a személyiség sajátos vonásáig terjedő – láncolata által meghatározott építészeti alapkiindulása csak társadalmi indíttatású lehet. Az „ideation” ilyen értelmezése, az összefüggés-tényezők sokoldalú megvilágítása a környezet társadalmi léptékű átalakításának elveihez, az építészeti rendszerszemléletű megközelítéséhez vezet, amelynek alapproblémája nem a „tudni: hogyan”, hanem a „tudni: mit”, vagyis a döntéshez vezető elemzések sora. A referátumoknak egy ilyen, „ami” elvű építészeti elveit kell kifejtenie.

Természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy az építészeti gondolat kibontakozása, a fantázia és tehetség művészeti újításai, vagy az olyan fogalmak, mint építészeti konceptus, gondolatiság valaha is nélkülözhető lenne az építészet „homo ludens” teremtette tárgyi világában, hiszen amióta az időmérés vágya, a Stonehenge körépítménye vagy a Memnón-kolosszusok megszülettek, ezek a mozzanatok a művészi építészet legjelentősebb hajtórugóinak bizonyultak és az emberi környezetet eddig is alkotó építészet legfontosabb kérdései voltak. Mégis, úgy érezzük, ma újra az alapkérdés merül fel elsődlegesen – csak magasabb szinten, mint eddig –, s ez az emberi környezet legdöntőbb kérdése: mi a célunk a természeti környezet átforgalmazásával, mi az erre irányuló emberi-társadalmi tevékenység feladata?

Természetes, hogy válaszukba a művészet aspektusából született feleletek is beleszövődnek, de az is kétségtelen, hogy csak a társadalom és kultúra egészét szem előtt tartva válaszolhatók meg a cél és feladat kérdései, s a válaszban a tartalmi döntés lesz az elsődleges. Fel kell ismerünk azt is, hogy e döntések alapján kibontakozó környezetalakító folyamatokban rendszerek – természeti és társadalmi, gazdasági és technológiai, tér- és gondolati rendszerek – belső összefüggései, s e tényezők belülről determinált, saját struktúrájú megvalósulási folyamatai tárulnak fel előttünk.

Világos tehát, hogy az építész „ideation”-ját a társadalmi-gazdasági jelenségek és folyamatok, és az ezekben való mélyrelátás ugyanúgy alakítják és befolyásolják (tehát az „ideation”-on túli rétegek, a társadalom, mint alap, igényhordozó, a technika, mint eszköz, a természetes és mesterséges környezet, mint sajátos tárgyi rendszerek együttese, és még sok más tényező), mint az „ideation” személyi vonatkozásainak mélyebb rétegei, az alkotói személyiség fantáziából, érzelmekből, rációból szült fegyelme vagy csapongásai. De ezeken túlmenően az alkotásban jelenlévő tárgyi jellemzők (a nagy szerkezet, tér- és felületstruktúra, mint a technológiai és a természeti meghatározottság lenyomata), és sok más elem, mint egyik oldal, másrészt a jelképiség (gondoljunk itt Kurokava Noriaki rendkívül szellemes, de csak négypólusú determinációs tetraéderére, amelynek pólusai anyag, szerkezet, funkció és jelképiség voltak), mint a társadalmi oldal szellemi rétegeinek, felépítményének viszonylagos összefoglalója is alakítják-formálják-befolyásolják az „ideation”-t, részleteiben és sok oldalról determinálva annak az embernek a gondolatvilágát és alkotói elképzeléseit, akinek társadalmi-környezeti, társadalmi-pszichológiai meghatározottságát ma már egyébként is alig vonja valaki kétségbe. (Elég e téren talán az építészet pszichológiai tényezőkkal való összefüggéseit vizsgáló mai amerikai kutatások eredményeit felemlíteni.) S az „ideation” vagy inkább az építészet egésze determinációs láncolatának ebben a sokrétű összefüggésében még nem is beszélünk az építéshelynek, vagy a szociális sejt, a mikroközösség, az egyed közvetlen térigényének meghatározó szerepéről, annak a társadalmi-biológiai-pszichológiai alapjairól vagy az ökonómia e szinten, a szocio-fiziológiai tényezők szintjén is jelentkező törvényszerűségeiről.

Mondjuk ki nyíltan: véleményünk szerint nem a csak ilyen bonyolult meghatározottságában tárgyalható alkotói „ideation” összefüggéseit kell elemeznünk itt, mert ezzel egyoldalúan alkotás-központos, individuális szemlélet alapjaihoz érkezhetünk. Úgy gondoljuk – s ez nem a fantáziatlanság dicsérete, a tehetség, az invenció és intuíció lebecsülése, sokkal inkább a társadalmi jelentőségű alkotás kiinduló tényezőinek szükségszerű újraértékelése –, hogy a jövő szempontjából az „ideation”-nek társadalmi „ideation”-ként van igazán értelme. Minden más, individuális gyökerű, csak az egyéni formaalakítást elemző kiindulás túlhaladott és korszerűtlen, s ennek megfelelően e helyen az alkotás-központos építészet normái helyett egy mai elvű építészet – a település és tárgyalakítás egészére kiterjedő, a Design elvein és a jövő technikáján és rendszerelméletén alapuló társadalomformáló építészet – elveit kell kifejteni, ahogyan azzal a következőkben, más oldalról mi is megpróbálkozunk.

Bibliográfia:

Vámosy F: *Korunk építészete*. Budapest, 1974.

J. Joedicke: *De la genese du fonctionnalisme*. L'Architecture d'Aujourd'hui. No. 158/1971. oct–nov. 18–27.

G. Michelucci: *Il Cantiere*. Vita Sociale di Firenze, No. 5–6 – 1966. 336–345.

N. Wiener: *The Human Use of Human Beings*. Boston, 1950.

L. Kahn: *Talk at the Conclusion of the Otterlo Congress*. In: Oscar Newman: *New Frontiers in Architecture*. Karl Krämer Verlag, 1961. 205–216.

A TECHNOLÓGIA HATÁSA AZ ÉPÍTÉSZETI ALKOTÓKÉSZSÉGRE

Korunk válsága / La crise de notre époque

*„A technológia sokkal több, mint módszer;
önmagában egy egész világ”*

Ludwig Mies van der Rohe

Ha az építészet problémáinak három tényezőre történő egyszerűsítését elutasítjuk is, a CREATIVITY = IDEATION + CREATIVITY minden problémát megoldani látszó „szintézisét” egy sokkal bonyolultabb és összetettebb – korunk egész társadalmi fejlődését, műszaki tudományos forradalmát és számos más tényezőjét figyelembe vevő – valóságos képpé szeretnénk tágítani, a technológia alapvető szerepét sem korunk válságának, sem jövőnk arculatának kialakulásában nem kívánjuk tagadni vagy kisebbiteni.

Mindannyiunk előtt világos ugyanis, hogy a technológia – amelyben az ember természetátalakító hatalma, a cselekvés lehetőségeinek ismerete, a „tudni: hogyan” végül is kibontakozik – növekedésével gátat emel ember és természet közé, s korunkban a technika szándékaitól elszabadult világa az emberi lét végső kérdéseit, a pusztulás lehetőségét is felveti. Korunk válságát az építés, az építészet oldaláról megközelítve is világos azonban, hogy a nagyszerű eszköz tehetetlenségünk folytán ellenfelünknek bizonyult, s az ember nemcsak pusztító eszközeinek, hanem békés alkotásainak környezetrombolását, stresszhatásait, urbanizációs ártalmait, egyhangúságát, uniformizáltságát, nyomasztó pszichikai hatásait is elszenvedi. Példákat alig kell említenünk, hiszen korunk építésze majd mindenhol teremtett már olyan ellentmondásokat, amelyeket többé nem lehet a múlt számlájára írni, s ahol korunk módszerének emberi elégtelensége teremti meg az új környezetet szociális-pszichikai-esztétikai ártalmait.

Amíg az ipari forradalom évtizedei után, az emberi lelkiismeret érzékeny megszólaltatói a „gép és művészet” ellentétét érzékelték, s első megközelítésben csak a gép hátrányaira figyeltek, korunkban már nem az egyes gépekhez való viszony ellentmondásossága, hanem – a műszaki tudományos forradalom új és átfogóbb talaján – a technológiai folyamatok egészének urbánus léptékű ellentmondásossága jelentkezik.

Nem kell bizonyítanunk, hogy a társadalmi haladás feltétele és törvényszerű folyamata a technikai tudományos előrehaladáson alapul, s az ember–technika–természet reláció történelmi fejlődésének tendenciáit sem kell vázolnunk e helyen. „A művészet mindenkié” Morris-i elvének lassú kibontakozása, a társadalmiság fejlődésének embert és személyiséget is szabaddá formáló mélyreható folyamata az emberi társadalom fejlődési tendenciáinak jól kitapintható vonása. Ha mindez igaz – s meggyőződésünk, hogy az –, hogyan lehet mégis, hogy a technikaellenesség korunk érzékeny gondolkodóiban sokszor visszhangra lel? Vajon ugyanarról a kérdésről, ugyanarról a technológiáról van egyik és másik esetben is szó, vajon a technológia folyamata hordozza magán az ember barátjának és ellenségének kétarcú vonásait?

Úgy tűnik, hogy igen: valóban korunk technológiai kétarcúsága, a feladataink megoldásához igénybevett, még nem túl fejlett, nem elég rugalmas és kiérett, a „homo faber” technikai leszűkültségét, egyoldalúságát és szegénységét is tükröző technológia ellentmondásai mélyítik el korunk szemléleti és emberi válságát, miközben mennyiségileg, úgy tűnik, e technika segítségével mégis csak kielégítjük korunk és társadalmunk térgényét, szükségleteit. E technológiai rendszerek egyoldalúsága és ellentmondásossága, mint kortünet, kérdésessé teszik e technikai civilizáció emberi értékeit akkor is, ha e technika Mies van der Rohe-i szerelmesei, Nervi típusú konstruktőrei időnként képesek is arra, hogy egytényező esztétikai meghatározottság talaján, egy szerkezet-technológia alapú művészeti építészetet teremtsenek. Lehet-e mégis egyes esetekben általános hatás, egy egytényező építészeti szemlélet emelkedhet-e egyetemes jelentőségűvé?

Összefoglaló:

Szerző – miután kapcsolódó referátumában elutasította az építészeti problémák három tényezőre szűkített értelmezését – a műszaki tudományos forradalom oldaláról vizsgálja korunk építészeti lehetőségeit. Korunk válsága a technika viszonylagos fejletlenségéből és egyoldalúságából, és a technikával való élni nem tudásból, az eszközből céllá emlésből együttesen fakad, s a „homo faber” leszűkülte szemléletét tükrözi. A technológia történelmi minőségi ugrást kiváltó fejlődése – mint a jövő építészetének alapvető és szükségesszerű feltétele – egy új, magasabb rendű tudományos-művészeti-technikai szemlélethez, integrált gondolkodásmóddhoz kell, hogy vezessen, amely a környezet társadalmi mértékű átalakításához birtokba tudja venni az eszközöket, a technológiai és egyéb „rendszereket”, megoldja tehát a „tudni: hogyan” problémáját.

Ha Chefreden völgytemplomának oszlopperendés gránit nagyszerűségére, vagy a gótika remekműveire gondolunk, könnyebben válaszolunk igennel, mint a panelépítészet vagy a könnyűszerkezetes szisztémák esetében. Pedig azonos tényezőről van szó mindezekben. Az eszközök, a „hogyan” kérdéseire ad választ a társadalom az egyiptomi templom szerkezeteiben éppúgy, mint az előregyártott vasbeton házgyári panelokban.

Korunkban valahogyan „kicsúszott” kezünkben a technológia, ahogyan építészeink mondják: „elment a vonat”, anélkül, hogy mi felszálltunk volna rá. A technicizmus, technokrácia egyoldalúságai ma kétségkívül veszélyesebbek, mint az egyiptomi vagy görög kultúra még teljes és személyes jellegű, technét és művészetet egynek érző teljessége idején.

A munkamegosztás specializálódás növekedésével a közvetlen személyi beavatkozás, formálás lehetősége, jellege eltűnt, s helyette a tudományos áttekintésnek és előrelátásnak, a gyártmányfejlesztés sokoldalú szempontjainak, egy új tudományos művészi technikai szemléleti alpnak kellene a tárgykialakítás, gyártás és szerelés építészetet, települést teremtő szervező folyamataiba behatolnia.

Egy olyan minőségi váltásnak kell itt bekövetkeznie, mint amilyen a strasbourgi székesegyház mechanikusan programozott óraszerkezete és a kibernetikai programozás mai rendszerei között van, de úgy, hogy közben megmaradjon a strasbourgi óra emberi lírája, drámai mélysége.

Úgy tűnik, mindaz, ami megtanulható és programozható, az a technika nyelvén megvalósulhat. De akkor miért tűnik el korunkban a technológiai folyamatokban épp az emberi teljesség, az emberi gondolat szépsége?

Bizonyos, hogy kezdetben szükségyszerű a visszaesés a kódexről a könyvnyomtatásra áttérve, de az is kétségtelen, hogy a nyomdatechnika mai eredményein bontakoznak ki kultúránk új művészeti irányai, törekvései, kiteljesedő lehetőségei is.

Gutenberg találmánya és korunk tudományos információgazdagsága vagy egy gótikus deszkaszék és a Jacobsen-szék ellentéte a kényelem terén érzékeltetik velünk a technika egyre újabb lehetőségein alapuló emberi távlatokat.

Úgy gondoljuk azonban, hogy e távlatok a pusztán életformabeli, kényelmi, a szükségletek kielégítésén alapuló változásokon messze túlmutatnak.

A technológia változása folytán – ha kezünkbe vesszük a változás fonalát, a téralakító folyamatok technikai-technológiai rendszereit – az emberiség és az építészeti alkotó készség eddig még nem is sejtett eszközöket nyer, s nem is csak a tárgyi alakítás síkján.

Egy olyan előrelépés tanúi lehetünk, mint amit a londoni Natural History Museum anyagának megértésekor ismerhetünk fel. Az ipari forradalom, a hajózás, a világkereskedelem kibontakozása és a hatalmi-politikai terjeszkedés, önmaga ellentétéként Anglia tudósai részére a földfelszín áttekintését, a darwini fejlődélmélet megfogalmazásának lehetőségét, az emberi gondolkodás minőségi változásának forrásait jelentették.

Egy ilyen integrált gondolkodást jelző új szint előképe – s ez az emberi történelem örök és gyönyörű ellentmondása – már a történelem hajnalán megjelent Dzsoszer együttesének technológiai-rendszerelvű nagyvonalúságában, amelyben egy alacsonyszintű technológia a rendszeralakító gondolat révén emelkedett alkotás értékében a legnagyobb szerűbb építészetté.

A mai technológiai rendszerek, gyártási eljárások vizsgálata, az egyes szisztémák elemzése, az ezekből eredő új tervezési eljárások, a tipizálás-típustervezés-modulkoordináció folyamatai együttesen szinte megkövetelik a rendszerfogalom jelentőségének, s ezzel a strukturális-funkcionális összefüggéseknek, a rendszerelméleten alapuló új, tudományos gondolkodás módszereinek átértékelését, az építészeti gondolkodás megújulását, elmélyülését.

A technológiák fejlődése, bevonulása tevékenységünkbe a természeti, technikai, társadalmi rendszerek és a környezet egészének új szellemű megközelítéséhez vezet. Itt válik igazzá, hogy a „technológia sokkal több, mint módszer: önmagában egy egész világ.” Egy új világ, amellyel meg kell tanulnunk élni, s amelynek remélhetőleg már vannak Darwinjai vagy Imhotepjei.

Bibliográfia:

Vámosy F: *Der technische Fortschritt und die Architektur*. Periodica Politéchnica, Architecture – Vol. 18/1974. No. 1–2. 103–106.
L. Mies van der Rohe: *Industrielles Bauen*. 1924; *Die neue Zeit*. 1930.; *Technik und die Architecture*. 1950.; *Programme und Manifeste zur Architektur des 20. Jahrhunderts*. ed, von Ulrich Conrads, Ullstein, 1964, 76–77., 114., 146.
Párkányi M: *Non-Tectonic Systems*. Periodica Politéchnica, Architecture – Vol. 17/1973. No. 4.
A. Smithson: *Mat-Building*. Architectural Design 9/974. 573–590.
F. Otto: *Die Biologie und die Architektur*. Előadás Budapesten 1974. június 25-én a Magyar Építőművészek Szövetségében.

AZ ÉPÍTÉSZETI ALKOTÓKÉSZSÉG, MINT A FOGALOMKÉPZÉS ÉS TECHNOLÓGIA EREDMÉNYE

„Új építészet felé” / „Vers une architecture”

*„Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint, s az
ösztönöket idebent ...”*

József Attila: A város peremén

Két kapcsolódó tanulmányban megkíséreltük felvázolni az „IDEATION” társadalmi mozzanatait és meghatározottságát, a döntés személyi-társadalmi összetettségét, s a „TECHNOLOGY” – a műszaki tudományos forradalom és egy új alkotói-szervezési szint megjelenéséből adódó lehetőségeit, mint a jövő építészetének alapvető, de nem kizárólagos feltételeit. Arra kell válaszolnunk ezek után: végül is mi a szerepe és jelentősége az alakuló jövő építészetében az alkotókésztségnek, s mi-
ben érvényesül egyáltalán, ha az alkotásközpontos, a múlt eszményének nevezett építészetet egy új tartalmú, a belső összefüggéseket mélyebben kereső szemlélet nevében elutasítjuk? Megmarad-e valami az alkotással kapcsolatos fogalmainkból az új – röviden rendszerszemléletnek nevezhető – gondolkodásmód talaján, s egyáltalán, miben különbözik az új szemléletmód az alkotásközpontos gondolkodástól?

Úgy gondoljuk, korunkban is létezik, sőt általános egy olyan építészeti alkotó módszer és magatartás, amelyben a kiindulópont végső soron esztétikai: ilyen jellegű (társadalmi-etikai indíttatású, személyiségközpontos, stb.) értékrendszerre alapul, és az alkotómunka során (gondolatmenetünkben nem ennek tényét vagy jellegét vonjuk kétségbe) a művészi-esztétikai, esetleg hagyománybeli értékeket és kiindulást, végső soron a formát, a formaalakítást állítja előtérbe. Ennek az iránynak előfutára Le Corbusier, aki a beton-plasztikus nyelven fogalmazta meg sok vonatkozásban nagyon is társadalmi meghatározottságú és indíttatású építészetét. E szemlélet alapján egyesek a személyes vonások helyett a társadalmi hagyományok vonalából bontják ki nosztalgikus-romantikus formavilágukat, mások a technikai vonások túlhangsúlyozásával vagy épp a technikai nivellálódásból kitörő expresszív formákkal teremtenek sajátos építészetet. E művek mögött mindig ott áll a kifejezés vágya és szándéka, s az eredmény többnyire valóban „kifejezésarchitektúra”. A művek indítékai között többnyire ott találjuk az avantgarde-dal történő szembefordulást, a „szabadidő-társadalom” vagy a pszichologizáló törekvések divatos ideológiáját is.

Kétségtelen, hogy ez a gondolkodásmód szűklátókörű technicizmuson messze felülemelkedve korunk egyik jellemző és jelentős szellemi pólusát alkotja.

A korunkra e magasabb, szellemi szinten jellemző másik alkotómódszer másféle kiindulású, sokkal általánosabb, átfogóbb indíttatásból fakad. Az építészet és tárgyalakítás rendszerszemléletű megközelítése nem csupán az új technológiákon vagy a természettudományos világképen alapul, hanem egy új társadalmi szervezeti szintet képviselő mai tudományos gondolkodásmód eredménye. Ez a szemléletmód nem „értékalapú” az előbbi, esztétikai értékrendből való kiindulás értelmében, inkább tartalmi, rendeltetésbeli kérdések felől való megközelítés jellemzi, de már nem a „funkcionalizmus” egyoldalú talaján. Alapja a gazdasági-szociális-természeti-technikai struktúrák és folyamatok, igények, célok és adottságok sokoldalú elemzése, és az ezek alapján történő, társadalmi elkötelezettségű, mélyreható, tartalmi vonásokat kibontó fogalomalkotás és elhatározás. Ez az irányzat az ösztönös, intuitív eljárásokkal szemben egy soktényezős, bonyolult összefüggéssor tudományos elemzése, vizsgálata segítségével, a mai tudományos metódus átfogó szempontjai

Összefoglaló:

*Szerző – miután kapcsolódó tanulmányai-
ban egy társadalmi elkötelezettségű, a tech-
nológiával, mint legmagasabb rendű esz-
közzel bábni tudó építészet szükség-szerű-
ségét vázolta fel – az alkotás és alkotókész-
ség problémáinak megközelítését kíséri meg a
rendszerszemlélet talaján. Szembeállítja az
alkotásközpontos gondolkodásmód múlt-
béli eszményeivel a „homo sapiens” vagy
„homo providens” jövőbe tekintő szemlé-
letét, korunk legjelentősebb új törekvéseit.
E „tervező ember” számára az alkotókész-
ség eszköz, a környezet-átalakítás szükség-
szerű eszköze, amely egy soktényezős, bo-
nyolult összefüggéssor figyelembevételével,
a mai tudományos módszerek segítségével,
a technológia felhasználásával, a személyi-
ség alkotókésztségét a legmagasabb szintre
fejlesztve, közösségi munka révén teremti
meg a jövő építészetét, a társadalom új kör-
nyezetét, az emberi Rendet a természetben.*

alapján tervezi és alakítja a folyamatokat, vetíti ki a megvalósítandó új térstruktúrát, teremt meg a téri formát.

Ez a gondolkodásmód a „homo sapiens” vagy inkább az „előrelátó ember”, a „teremtő ember”, a „homo providens” szellemi magatartása századunk szintjén, mai világgépünk talaján.

Ebben az átfogó szemléletben az alkotókészség csak eszköz, az emberi környezet kialakításának szükségszerű eszköze, ahol – Moholy-Nagy Lászlót idézve – „nem a tárgy, hanem az ember a cél”. Természetes, hogy az így értelmezett alkotófolyamatban is alapvető a személyiség szerepe, a személyiség alkotókészsége. A képességek társadalmi környezetben (és lehetőségek között) bontakoznak ki, s a társadalmilag determinált alkotókészség végül is emberi, személyes jellegű. Ez az alkotókészség a rendszerszemlélet talaján is kibontakozhat, sőt, korunk társadalmi, gazdasági, technikai lehetőségei között csak így bontakozhat ki igazán.

Az alkotásközpontos, a formaalakítás hagyományosan értelmezett öntörvényeire jobban figyelő szemléletmód korunkban egyre több korlátba ütközik, s végül is alkotásképtelenné válik, míg a sokoldalúan nyitott, mindig elemző, tudományos áttekintéssel rendelkező szemlélet alkotóképessége a tapasztalatok növekedésével, feldolgozásával csak erősödhet. Ez a szemléletmód – egyik megfogalmazója, Kenneth E. Boulding szerint – „lehetővé teszi valamely tudományág művelője számára a lényeges közlések felvételét másoktól”, a specializálódás folyamatában mások véleményének, tehát a társadalmi tapasztalatoknak a „meghallását”.

Valójában ennél is többről van szó. A rendszerszemlélet, vagy inkább nevezzük így: a korszerű szemlélet talaján lehetséges egyedül a ma szükségszerűvé vált team-munka, a szellemi összefogásból eredő magasabb áttekintés, a „tervezés tervezése”, a személyi szerep névtelenné válásának elviselése, és még sok más, enélkül alig értelmezhető, korunkra jellemző jelenség. Ez a gondolkodásmód szükségszerű akkor, amikor a szellemi hányad növekedése a munkaráfordítás során a tárgy és környezetalakítás továbblépésének alapvető feltétele, s amikor a technológia tökéletes birtoklása egyes emberek tudása és befogadóképessége alapján alig képzelhető el. A közösségi alkotófolyamat szükségszerűen lép előtérbe korunk alkotómódszerei között, s a közösségben az igazán jelentős tehetség e szemlélet talaján új erőforrásokat lel.

E rendszerszemléletű megközelítésben jelen van az ember, mint bonyolult és összetett személyiség, képességeivel, tehetségével, fogalomalkotó képességével egyetemben, és jelen van a társadalmi jelleg, a társadalom összessége is. E szintézisre törekvő pszichológiai folyamat valóban alkotó folyamat, az alkotás mai értelmezése szerint. Nem tudjuk, hogyan megy végbe, hiszen az ember nem számítógép, hanem magasabbrendű annál: biológiai-társadalmi-pszichológiai fejlődési folyamatok öntudatra ébredt, élő személyiséggé emelkedett eredménye. Azt azonban tudjuk, hogy a magasrendű személyiség alkotó munkája során a csupán formai kérdések helyett szükségszerűen a tartalmi vonatkozások kerülnek előtérbe, s az új is jórészt e tartalmi döntésekből fakad.

Ez a megközelítésmód, amely általános vonatkozásban a múlt század fejlődéséből, egyes részleteiben viszont az elmúlt évtizedek Norbert Wiener nevével jól jellemezhető fejlődéséből ered, az építészetben valahol a hőskorszakban, például a szovjet konstruktivizmus gondolataiban és terveiben leli alapját. Azóta, hosszú fejlődésen át, éppúgy érvényesült az angol újbrutalizmus gondolkörében, a Team 10, az Archigram vagy – ha kissé elvontan is –, Louis Kahn elveiben és működésében, mint számos más alkotónál, így elsősorban – társadalmi töltésében, tudományos megalapozottságában, megerősödve – a metabolizmus gondolkörében, annak tárgy- és településformáló rendszerelvű filozófiájában.

A történelmi fejlődés szükségszerű követelménye, hogy a problémák városléptékűvé válásával meg kell teremteni a környezet egészét számba vevő, településméreteken szervezni és alkotni képes építészeti gondolkodásmódot is. Ez csak a tervezés új, egyetemes elveinek és módszereinek a környezetalakítás minden területére kiterjedő kidolgozásával képzelhető el, és csak egységes és átfogó tudományos és művészeti szemlélet eredménye lehet.

Mindezzel nem tagadjuk, hanem állítjuk, hogy az építészet művészi és társadalmi vonatkozásában egyaránt: értékteremtő. Úgy érezzük, hogy ma különösen az lehet. De ez az értékteremtés csak a mai-jövőbeli technika eszközeivel, egy új szemléletből fakadó „ideation” alapján történhet. Ebben az értékteremtő folyamatban az építészet – mint a teljességre törekvő alkotómunka jelképe – maga az értékteremtő kreativitás, amely a társadalmi elkötelezettségű „ideation”, és egy új szintre emelkedő „humanizált” technológia közös szemléletmódján alapul. Ahogyan Mies van der Rohe mondja: „a technika és építészet egészen közeli rokonok. Abban reménykedünk, hogy növekedésükben egygyé válnak, s elérjük azt az időt, amikor az egyik a másik kifejezőjévé válik. Ekkor lesz csak építészetünk méltó a nevére, s válik olyan építészetté, amely valóban korunk szimbóluma”.

Ekkor veszi tehát kezdetét egy új építészet, amely az „IDEATION” alkotásközpontos értelmezését és a „TECHNOLOGY” ellentmondásait, korunk e jellemző nehézségeit levetkőzve, egy valóban társadalmi célok szolgálatába állított technika segítségével egészében, s nemcsak egyes művekben, jut el az alkotókészség, a „CREATIVITY” állapotába.

Bibliográfia:

Vámosy F: *Théorie et activité créative. Objets-reflétés dans les thèmes du congrès de l'UIA à Madrid.* Magyar Építőművészet, 74/6. 14–15.

Moholy-Nagy L: *Von Material zu Architektur.* München, 1929.

K. E. Boulding: *General Systems Theory: The Skeleton of Science.* Management Science, April 1956. 197–208.

L. I. Kahn: *Ordnung ist 1960 Programme und Manifeste zur Architektur des 20. Jahrhunderts.* Ed. von Ulrich Conrads, Ullstein, 162–163.

H. Hollein: *Absolute Architektur.* 1962, uo., 174–175.

III. rész

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS
TERVGAZDASÁGÁNAK
KÉNYSZERPÁLYÁI, 1957–1989

A DIKTATÓRIKUS KOR LOGIKÁJA

*„Nem isten, nem is az ész, hanem
a szén, vas és olaj,
a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötytyintve
forrón és szilajon,
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.”*

József Attila: *A város peremén, 1936*

József Attila kemény, mégis reménnyel teli sorai abból a korai hitből fakadtak, amely a 20. század egyik – a legszélesebb tömegeket megmozgató – fundamentális eszmerendszerét kezdetben jellemezte. Ez az ideológia a történelmi vallásokkal szemben az emberi szolidaritás időtlen, vagyis „örök” igényét hirdette meg, majd a 20. század folyamán átalakult, szinte szekularizált vallásként a gyűlöletre és félelemre épített hatalmi vágy megnyilvánulásává torzult. A 20. század végzetes diktatúráit ez a kizárólagosság, a kívülálló gyűlölete, a kirekesztés, a mások iránti türelmetlenség és hatalomvágy élte és vezette a történelem legszörnyűbb tömeggyilkosságaihoz, a holokauszt, a Gulag, vagy a Sorbonne-on végzett Pol Pot rémuralmához, a „társadalomátnevelés” milliókat megsemmisítő borzalmihoz. Hatalomra kerülve ezek az áramlatok nemcsak megfélemlítették saját tömegeiket, hanem szinte szuggerálták a gyűlöletre, menlevelet adva még az öldökléshez is.

Amikor a szövetségesek a második világháború végén együttes erővel megsemmisítették az egyik kirekesztő ideológiát, kevésbé figyeltek arra, hogy a sztálinizmus idején tovább deformálódott másik eszmerendszer milyen emberpusztítással gyakorolja hatalmát. A kommunizmus társadalomváltó hitének hívei a végsőkig harcoltak a leggyűlöltebb ellenséggel, így a korszak Európájában közel egy évtizedig jóformán mindenhol jelen voltak a hatalomban is. Az eszmerendszer szociális tartalma a felemelkedésre joggal vágyó jelentős tömegekre hatott. A sztálinizmus zsarnoki jellegét kevesen ismerték, a háború szövetségi politikája azt természetesen elfedte.

Ez a sajátosan hatékony ideológia, amit a munkásmozgalom talaján az 1917-es forradalom vitt sikerre, azonban már másképp értelmezte a történelmi örökséget, mint a költő sorai, hiszen épp az „örök talajon” történő helytállást cserélte fel a voluntarista ideológia gyűlöletteeleire, a múlt minden elemének szétzúzását és eltörlését hirdetve, az osztályhatalom „forró és szilaj” gyakorlatát szó szerint is célul tűzve. A szörnyű társadalom öntőformáiba lötytyintett tömeg történelmi örökségét és sorsfordító kötelezettségét könnyen lehetett az inkvizíció eretnekégetésére átfordítani, hiszen a vers része volt az is: „Moshatja vér is – ilyenek vagyunk”, épp úgy, mint az „így lettünk végre mi hű meghallói a törvényeknek” bízó optimizmusa. Tény, hogy 1937 körül a sztálinizmus már saját gyermekei felfalásába kezdett: az ellenséget már nem a felette vagy kívülállóban, hanem saját soraiban kereste. Egyre messzebb van a remélt idő, amikor a modernizáció folyamatoként ennek a történelmi osztálytudatú örökségnek a hatása oldódni kezd, és az emberibb életformával együtt a személyes kultúra befogadása és kiérése áthatja a társadalom nagy tömegeit, megteremtve az örök talajon történő helytállás egyetemes szellemiségét.

Az „aki nincs velünk, ellenünk van”-elv dogmatizmusa, a sztálinizmusra jellemző propagatív tétel olyan kényszerként hatott a társadalomra, amely – mivel a személyes belső világba, a gondolatok közé hatol – már a legmélyebb emberi elnyomást testesíti meg. Ez az elv nem választható el sem az ideológiától, sem a mindennapi kényszerek gyakorlatától. Önmagában is megvilágítja az

elnyomás összefüggő rendszerének minden kis rekeszét, a társadalmi represszió determináló erejét, amit az 1950–56 között történekről nem kell részleteiben felidézünk.

A következő harminc évben a puha vagy inkább a meggyőzés fontosságát hangoztató diktatúrának a különbözőségét épp az ezzel kapcsolódó, a hosszú korszaknak is nevet adó, Kádár János által 1958-ban kimondott tétel jellemzi – „aki nincs ellenünk, velünk van” –, amely feloldja a tömegeket a bármikor gyakorolható felelősségre vonás elrettentő súlya alól. A napjainkban a történészek által szovjetizálásnak¹ nevezett átalakítási folyamat célkitűzései – a korábbi társadalmi-kulturális viszonyok szétzúzása, történelmi felelősségre vonás, egy elemeiben eleve könyörtelen diktatúrát célul tűző berendezkedés kiépítése, a tulajdon állami központosítása, az államszocialista kisajátítás, tehát a személyes önrendelkezés teljes és végleges kiszorítása – a szövegekben és a szándékokban továbbra is fennmaradnak. Ezeket az elveket majd csak a hetvenes évek gyorsan megerősödő, önálló döntésekre is épülő háztáji gazdálkodása, végül a félig magánszervezésű kiegészítő munkaszervezetek, a „második gazdaság” 1978 utáni engedélyezése fogja részben feloldani.

A konszolidáció, majd a gazdasági összeomlás elkerülése érdekében tett engedmények jól érzékeltetik, ahogyan e mindenre – a magán- és közélet egészére, a munkaviszony állami szervezésére, az emberi jogok mellőzésére – kiterjedő, 1956 után létrejött, de lényegében továbbra is zsarnoki hatalom az önmaga által előidézett ellentmondások egy részét felismerve egyre többet hagy el a szovjet gyakorlat kényszerpályáiból, hogy a mindennapi munkában nagyobb szabadságot adva, az elnyomástól való viszonylagos megszabadulás illúziójának érzésével munkateljesítményének növelésére mozdítsa a tömegeket. A hetvenes évek végére már csak két áthághatatlan követelmény marad: a szovjet–magyar „barátság” és a munkásosztály vezető szerepének az elfogadása, amely azonban akkor már egy új, a felsőoktatási intézményekben jól képzetté vált, pártutasításokat követő technokrata réteg iránti lojalitást, illetve hatalmának tudomásul vételét jelenti. A folytonosságot bizonyítja nemcsak a szocialista tábor közösségében való fenntartások nélküli részvétel, hanem az a tény is, hogy az államszocializmus távlati elképzelései most is rendre megelőzik az életszínvonal jelentős emelésének hangoztatott igényét. A fogyasztási lehetőségek elősegítése – például a mezőgazdasági termelésben az említett fordulattal – részben mégis kiemeli e hazai tervgazdaságot a szocialista világtrend nagyobb részének jóformán tehetetlen nyomorából, a hadigazdálkodás mindenhatóságának állapotából, amelyben a világhatalom megszerzése a tényleges cél a népjólét megeremtése és fejlesztése helyett.

Az egyre gyakrabban mutakozó nehézségeket azonban nem a gazdálkodás reformjával, a válságok tényleges kezelésével, vagy a „hiánygazdaság” felszámolásával, a fogyasztási javak elsődlegességének tudomásulvételével, hanem többnyire a „fogyasztóerő túlzott kiáramlásának visszafogásával” – vagyis jövedelemkorlátozással –, végül pedig már kényszerhelyzetben, öncsaló módon külföldi kölcsönök felvételével, az ország eladósodásával kívánják megoldani. A tévutak fő oka az, hogy a kialakult gazdasági rendszerben az áru értéke, vagyis költségviszonyai egyre kevésbé láthatók át a dotációk és elvonások áttekinthetetlen káosza miatt, amely az egymáshoz kötődő valamennyi államgazdaságot jellemzi. A rosszul kialakított tervgazdasági árrendszer átláthatatlan, maga a tervgazdaság tehát a spontaneitás forrása, így eleve termeli a bizonytalanságot és a hiányt.

1973-ban a MÉSZ Fiatal Építésszek Körében is elhangzik a korabeli településszociológia képviselői szájából az érdekes hasonlat a két alapvető, piaci és tervgazdasági rendszer működéséről, amelyre majd vissza kell térnünk. Arra utal, hogy minden makrogazdaság egy vízműrendszerhez hasonlítható: ahol az alapelv a víznyomással való telítés, ott a csapok megnyitása után ömlik a víz, a vezetékrendszer nyomás alatt állandóan töltve van, tehát kiárad. Ahol az alaprendszer a végtelen számú helyi igény szívóhatásán alapul, ott hörög és rázkódik a rendszer, ha megnyílnak a csapok, de legfeljebb csak az alsó – illetve a társadalomban a legfelső – szinteken van folyamatos és megbízható vízellátás.

1./ Romsics 1999. lásd a 4. fejezet 11. jegyzetéhez kapcsolódó szövegrészt is, illetve a leírt folyamatot (IV. *Magyarország szovjetizálása*, 269–294.). Jegyzettel a szöveget a következőkben akkor látom el, ha az értelmezéshez további adalék is tartozik.

Az államszocializmus tervgazdasága nem volt képes arra, hogy úgy építse ki saját rendszerre megbízható működésének alapjait, mint ahogyan a piacgazdaság létrehozta költséges, de a fogyasztás igényét alkalmas mértékben felmérni, sőt felkelteni képes marketingrendszereit. Annak ellenére sem történt ez meg, hogy a tervgazdaság is hatalmas, bár aránylag rosszul képzett adminisztratív alkalmazotti tömeggel rendelkezett. Hasonlóan nagy számú foglalkoztatottat tartott el, mint a piacgazdaságban a fogyasztást szervező, reklámozó, a termelést, a kereskedelmet és a szolgáltatást egyaránt serkentő széleskörű marketing és pénzügyi tevékenység; a foglalkoztatottak jó részét azonban nem tudta hasznosan felhasználni. Munkájuk alacsony hatékonyságát, jóformán hiábavaló voltát viszont a teljes foglalkoztatás elvének fenntartása érdekében palástolta. Az ideológia ezen a területen is megelőzte a racionális gazdálkodás alapelveit.

E szélesen kiépített, a sztálinizmus jegyei által még mindig determinált rendszer, amely a politikai felügyelettel is hatalmas titkos apparátusokat foglalkoztatott, nemcsak céljaiban, a külterjes iparfejlesztéssel vagy túlzottan nagyüzemi elkötelezettségével, hanem eszközrendszere egészével téves úton járt. Mivel belső kritikát elfojtó diktatórikus jellegénél fogva képtelen volt saját reformját megteremteni, a történelem egyik legátfogóbb elnyomó szervezetét kiépítő hatalmi rendszere néhány év alatt összeomlott a hidegháború jórészt saját maga által gerjesztett történelmi versenyében.

Az államszocializmus, mint szovjet típusú tervgazdaság nem véletlenül mondott csődöt. Az anyagi termelés, általában a gazdaság hibái és ellentmondásai és az ideológiai tévedések kényszervilága, együttesen rombolták le annak a széles tömegeket vonzó, felemelkedést ígérő modernizációnak a vonzerejét és értékeit, amit a célkitűzések voluntarista módon hangoztattak, de saját korlátaik és az egyre nyomasztóbb „inercia” – a fizika nyelvén tehetetlenség – miatt megvalósítani képtelenek voltak. A kultúra területein megnyilvánuló ellentmondások és elvi hibák, a személyes élet szétzúzása, az ideológiai hegemonia feltétlen érvényesítésére való törekvés, a nevelés állami monopóliuma és kényszerei, a műveltségi színvonal, a hatékony tudás, a tudomány eszközeinek ökonomista érvek alapján történő visszafogása, a távlatokat nem értő korlátozás és az egyéni tehetséget, képességeket lebecsülő szűklátókörű kontraszelektáció érvényesítése eleve gátolták azt a szellemi kiteljesedést, amit ez a társadalmi berendezkedés a modernizáció vonzó jövőképeként ígért. Az első évtizedekben a személyes emberi fejlődést doktriner eszmék és kényszerek korlátozták, a későbbi szakaszban, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján pedig a mindennapok gazdasági problémáival küszködve már az „emberarcú szocializmus” szándékait sem volt képes a fennálló rendszer meggyőzően megfogalmazni és képviselni. Mindez együtt jellemzi azt a társadalmi-szellemi csődöt, amit a gazdasági fejlődés visszahullása, az eladósodás, vagy a korlátai következtében továbblépésre – egyáltalán, a fennmaradásra – alkalmatlanná vált társadalmi rendszer évtizedre nyújtott végőrái jelentettek.

MODERNIZÁCIÓ ÉS GAZDASÁG

Az a viszonylag hosszú békekorszak, amelyet nem törtek meg háborúk és forradalmak, s amely történelmünk egyik leghosszabb nyugodt alkotói periódusa lehetett volna, belső ellentmondásai következtében és a külső függőség együtt érvényesülő kényszerhatásai miatt végül is felemás modernizációt valósított meg társadalmunkban. Ismertek az önmaguk ellentétére fordult szándékok és tények: az eszközöket koncentrációra erőltetett és egyoldalú iparosítás három és fél évtized minden erőfeszítése ellenére is csak külterjesen működött, termékszerkezete korszerűtlen volt, eredményeiben idő előtt elavult; az életforma modernizálása és színvonalának fejlesztése, amelyet a propagált tendenciáktól eltérően többnyire spontán folyamatok formáltak, csak zásákcába vezető módon, az

utolsó évtizedben az ország eladósodásával vált a társadalom tömegei által elfogadhatóvá. Az áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen redisztribúció káros hatásait csak a lassan felerősödő második gazdasággal lehetett átmeneti ideig korrigálni.

A tervgazdaság adott társadalmi rendszere számtalan anomáliát mutat fel az időszak folyamán. A hetvenes évek elején ipari üzemméretben meghaladjuk az Egyesült Államok és Németország átlagos üzemméretét. A szegénység és deviancia fokozódó újratermelése azonban a tervgazdálkodás működtetett modelljének ellentmondásait bizonyítja: hol trösztösítés, összevonás, hol decentralizációs kampány folyik a gazdaságban. Az 1956 utáni megtorlások ellenére a sok vonásában megújult és konszolidálódott politikai rendszer engedményeivel és az elvonások visszafogásával a hatvanas évek elejére a gazdaságban és három-négy évig az építészetben is érzékelhető pezsgést idéz elő, majd egy rövid hanyatlás után 1968-tól jó fél évtizedig újra felfelé halad a gazdaság és a társadalom. E reformidőszak éveiben szellemi és gazdasági értelemben is érzékelhető egyféle felendülés, s ezzel – a centralizált társadalmi modellben szinte természetes módon – felélénkül az urbanizáció és az építészet is, majd 1974 körül újabb megtorpanás következik be.

A hetvenes évek elején az egy főre jutó nemzeti jövedelem az osztrák és finn mögött még csak mintegy tíz-tizenöt százalékkal van lemaradva, s ez azt jelzi, hogy az 1956-ot követő másfél évtizednyi társadalmi-gazdasági modernizáció² többé-kevésbé sikeres. Az 1974-ben bekövetkező olajárrobbanás és az ezt követő világválság tanulságai a fejlett országokat a modernizációs modell, a technológiák és a gazdaság megújítására készítetik. Ezt a megújító szemléletet azonban az államszocializmus rendszere már nem képes átvenni. A lemaradás növekedése néhány évig még alig érzékelhető, illetve a tendenciákat az információmonopólium birtokában lévő hatalom titkolja, vagy kódosítja. 1978-tól olyan mértékűvé válik a stagnálás és visszaesés, hogy súlyos társadalmi feszültséget okoz: a követett modell reformokra, megújulásra való képtelenségét bizonyítja. A nemzetközi függőség föllazulása idején a keleti gazdasági rendszerben a centrumhoz közelinek látszó, félperifériális – a nyugat-európai viszonyokhoz képest ténylegesen perifériális – fejlettségi állapot nyomasztó terheire kell a hazai társadalomnak ráébrednie.

Feloldhatatlannak bizonyul az alapvető társadalmi-gazdasági-kulturális összefüggések meg nem értése a realitás, a tények és a tendenciák gondos számbavétele helyett. A korszakot változatlanul az anyagi és intézményi kultúra tényezőinek ideológikus szemlélete, a szellemi kultúrát a fejlesztés szándéka ellenére annak bürokratikus adminisztratív behatárolása jellemzi. A társadalmi valóság feltárására irányuló szándékok akadályozása (például a meglepő tényeket feltáró településszociológia művelőinek 1974-es eltávolítása, illetve elhallgattatása, és más, politikailag súlyosabb reformellenes lépések) vezettek a nyolcvanas évekre a „gúzsba kötve táncolni” kifejezés tervgazdaságot valóban átvilágító hasonlatához.³ Ezt a korszakot nem elég tehát az anyagi, gazdasági fejlődés alaptendenciáinak adatszzerű bemutatásával jellemezni, mert e tendenciák – ha nem is olyan arányban és mértékben, mint az ötvenes évek ballépései idején – továbbra sem csak valóságos, a kor belső törvényeiből következő társadalmi vonásokat-folyamatokat, hanem ideológiai gyökerű ellentmondásokat is tükröznek.

Az építészetre közvetlenül ható gazdasági változással 1960 és 1989 között, jórészt a rendszer működésének konszolidált időszakában a modernizálódás irányába ható alapvető demográfiai változásokat is hozott létre elsősorban a mezőgazdasági lakosság csökkenése, városba irányítása vagy életkörüzetének javulása révén. A hetvenes évek elejétől látványos eredményt mutatott fel a mezőgazdaságban a szövetkezeti nagyüzem és korszerű kisüzem, a háztáji gazdaság sajátos – más államszocialista berendezkedésű országok által támogatott, eredményein mégis osztozkodó – szimbiózis révén is, ami a falvak építészetében jelentős fejlődéssel járt együtt. Hasonlóan ellentmondásos viszony jött létre a nehézkes és az egyre csökkenő munkáslétszámú, túlgépesített, házgyárhoz kötött állami építőipar és a mezőgazdasági szövetkezetek ernyője alá vándorló, rugalmas és hamar többségbe került, jó pár évig szinte törvényen kívüliként kezelt, „melléküzemági”

2./ Ehrlich Éva későbbi könyvéhez már akkor gyűjtötte az anyagot. Adatai azért megdőbbsétek, mert 1955-ig Ausztria is megszállt ország volt, s a finnek is a Szovjetunió szomszédságában éltek. Végletes lemaradásunk tehát a következő alig több mint másfél évtized alatt következett be.

3./ A hasonlat másfél évtizeddel későbbi időből, Nyers Rezsőtől származik. Nyers 1962–1974 között az uralkodó párt Központi Bizottságának gazdasági titkára. A reform visszarendeződését elindító támadások sora már 1971-ben elkezdődött, Nyerst 1974-ben leváltják, eltávolításával, illetve Fock Jenő miniszterelnök „vezetésből kiválásával” 1975-ben a reformidőszak is véget ér. Nyers 1980 decemberében nyilatkozott az Élet és Irodalomban Mezei Andrásnak, elfogadva a helyzetre ezt a kifejezést. Két évvel később, 1982 novemberben a Mozgó Világban Bauer Tamás erőteljesebb reformpolitikát kívánó tanulmánya vált ki konzervatív vezetői körökben szélsőséges visszhangot, ami másfél év múlva a Szerkesztőség „leköszönéséhez” vezet. Az 1984/1–2. számot új szerkesztő jegyzi, e szám bevezető írása Nyers Rezső, *A reformhoz kötöttem a sorsomat* (az interjút készítette Baló György és Domány András), 5–17. Nyers óvatosan fogalmaz, de vállalja a másfél évtizeddel korábbi reformban vállalt szerepét. A lecsereált, új szerkesztők felemás álláspontját tükrözi a szám végén a Műhely-sarok élesen kritikus beszélgetése, Farkasdy Zoltán *Skatulyába gyömöszölve* (Osskó Judit interjúja), 233–240., a Televízióban még 1983. március 31-én elhangzott műsor szövege, amely a társadalom és az építészek rossz közérzetéről, a lakások és a lakótelepek építészeti minőség nélküli voltáról, az „ormótlan, aránytalan, gondolatlan” környezetről szól. „Csak az veszi észre persze, akinek erre szeme van. A jövőnek persze lesz ilyen szeme.” Ez a 240 oldalas folyóirat szám utolsó mondata.

építőgárda hagyományosan dolgozó szervezetei között, amely a különböző intézményi, lakossági, fogyasztói feladatok nagy tömegét látta el.

Ellentmondásosnak bizonyult az erőltetett építésiparosítási program miatt a késve célul tűzött, nagyvonalú, de eszközeiben elhibázott lakásépítési program is. 1960 és 1989 között közel kétszeresére fejlődött az új építésű, modernizált lakásállomány, miközben szétforgácsolódnak, lélekszámban három fő alá csökkennek a családok, a háztartások száma közel kétszeresére növekszik, és a rászorultsági elv alapján működő állami elosztás alapján továbbra sem kielégíthető a folyton bővülő lakásigény. Az örökölt, alacsonyan tartott bérű, elhanyagolt lakások tömege viszont lepusztul, jóformán használhatatlanná válik a nagyvárosi lakásállomány jó része. Már az első lakásépítési lendület idején, 1960–1962 között jelentkezik egy alapellentmondás: a három évre tervezett kétszázézeres lakásszámon belül (a tervben kétharmad állami, egyharmad magánépítésű lakás és családi ház szerepelt) ellentétesre fordul a megvalósítási arány. Ez az arány leszűrhető lett volna a korábbi tapasztalatból, amivel azonban a tervgazdaság nem számolt. A vidéki – zömében falusi, mezőgazdasági – lakosság körében ugyanis a régi szokás továbbra is természetes volt, hogy lakását, családi házát úgynevezett kalákában, egymást segítve önmagának kell megoldania. 1945–1960 között (beleszámítva a hatvanas évet is) 590 ezer lakás épült az országban, és megszűnt mintegy százötvenezer. A lakásoknak alig több mint negyedét, 155 ezret építtetett az állam, míg magánépítésű, főként vidéki családi ház 435 ezer volt, ennek majdnem fele, 208 ezer 1956 után valósult meg. Eleve irreális volt tehát maga az a célkitűzés, amely szerint az államszocializmus az urbanizálódás fejlődését tervezte felgyorsítani. Ebből az ellentmondásból alakult ki a későbbiekben a városi foglalkoztatottság és a falusi lakóhely kettősségének sok problémát okozó alapvető szociális feszültsége és ugyanakkor egyes kiürülő területek lakókörnyezetének túlépítése.

Az 1960-tól valóban jelentős mértékben meglendülő lakásépítés (a lakás és a családi ház együttes mérőszámai szerint) 1970-ig egyenletesen, majd néhány évig gyorsulva növekszik. A csúcspont 1975-ben százezer lakás felépülése. Ebben az évben még kétszázézer gyermek születik, ettől kezdve indul meg a születésszám csökkenése, s ettől kezdve változó, de folyamatos az új lakások számának visszaesése, 1986-ra újra hatvanezer körüli a mérőszám. Ezt további gyors fogyás követi, 1989-ben már csak negyvenezer lakás épül, és ez is családi ház, vagyis magánépítés. Az állami lakásépítés, amely fénykorában, túlfeljesztett és költséges apparátusával sem érte el soha az ötven százalékot, ekkorra megszűnt, elenyészett.

Az említett okokból a lakásszámon belül a családi házak zöme a falusi állományt fejlesztette. A hetvenes évektől itt feloldódott a hatvanas évekbeli – az életforma elmervedését, szegényes voltát tükröző – négyzetes alaprajzú, sátozott kockaház egyeduralma. Helyette a hetvenes években – az egyébként korlátozott hasznos terület, a tetőtér esetében csak fél értékkel beszámítót rendelt eredményeként – újra megjelent a tetőteret is felhasználó, nyeregterős-lineáris házforma, a vidék modernizálódásának tükrözője. A magánépítésű lakóház alapterületének korlátozása, melynek mértéke kezdetben 125 négyzetméter volt, jól kifejezte az ismét balos irányt vevő államszocializmus önkényes, továbbra is zsarnoki mentalitását. A személyes életbe való ilyen beavatkozás a család nagyságát is behatárolta. A többgenerációs család együttélésére csak a nyolcvanas években gondoltak, akkor viszont – a lakásigények csökkentése érdekében – propagálni kezdték a generációk együttélésének gondolatát. A hetvenes évektől elterjedtebbé vált az ajánlott tervek használata, amivel az állam az OTP-hitelen kívül a magánlakás építését támogatta. E támogatás azonban valójában igen visszafogott volt: a Tervezésfejlesztési és Típustervező Intézet kapacitásának csupán egy-két százalékát fordította e tevékenységre. A magánlakás-építést támogató, egyre bővülő intézményrendszer alapvető hibája volt, hogy a korszerűbb, csoportos családiház-építéshez – a működést elősegítő és szabályozó rendelet hiánya miatt – nem jött létre alkalmas jogi, műszaki jogosítvánnyal is rendelkező, az építést előkészítő és irányító, azt szervező és megfelelően lebonyolító, több tucatnyi építetést egyesítő és képviselő intézményi háttér.

A számos ellentmondás ellenére nagymértékben előrehaladt az urbanizálódás: a hatvanas évek közepétől-végétől megindult a vidéki nagyvárosok (megyeszékhelyek) központjainak modernizálása (Salgótarján, 1960–68; Szekszárd, 1967–70; Zalaegerszeg, 1974-től) és a régi központok rekonstrukciója (Kecskemét, 1972–75). Az erőltetett városfejlődés egyoldalú volta 1973-ra a sok vonásában újszerű és átgondolt, 1971-ben elfogadott Országos településhálózat-fejlesztési koncepció ellentmondásait is megszülte. Az aprófalvas területek visszamaradottságának feloldhatatlansága ekkor vált szembetűnővé, az adott modernizációs modell keretei között ugyanis fejlesztésüket reménytelennek és indokolatlannak, s így jó részüket elsorvasztandónak ítélték. Ez a hibás szemlélet a későbbiekben az állam által is erőltetett összevonásokat, voluntarista településpolitikát és máig ható kedvezőtlen következményeket eredményezett.

A hatvanas évek második felében végigvitt, a hetvenes években még a könnyűszerkezetes programban is folytatódó, az urbanizálódást szolgálni kívánó, de egyre öncélúbb, óriási összegeket elnyelő, előregyártást szolgáló technikai fejlesztés – amely az építőipari költség szintet nyugat-európai vagy jugoszláv árszintre emelte – kiáltó ellentétbe került a bérszínvonalal is, amely a költségek mintegy tizedére süllyedt. A nyolcvanas évekre egy közepes méretű panellakás ára így egy dolgozó házaspár tizennyolc évi átlagkeresetének teljes összegére emelkedett.⁴

A városi lakásépítésben a tömeges lakásépítés kötelező módszerei és költségkeretei miatt a blokkos előregyártás, majd a paneles építésmód eredményeként a teljes jellegtelenség – nemcsak a házak és a részletek, hanem a lakótelepi jelleg, a lakóterület szervezés és életforma ismétlődő, sokszorosított monotóniája – vált általánossá. Budapesten és egyes nagyobb városokban, Szegeden, Miskolcon, Győrben, vagy Szolnokon, de másutt is a központtól viszonylag távoli – közlekedési kapcsolatokkal addig nem rendelkező s így csak nagy költséggel ellátható – területekre kerültek a lakótelepek, ahol a teljes közmű-infrastruktúrát is létre kellett hozni az egy helyre telepítés előnyeinek kihasználása érdekében. Ennek az erőszakolt és elhibázott modernizációnak az ellentmondásait fejezte ki Nagy László, az iparművész alapképzetséggű, kitűnő formaérzékű költő keserű hasonlata 1974-ben, amikor a tömeges lakásépítés lényegében már megvalósult, a „Nagypanel és tulipán”-vita kezdő szövegeként: „Mintha tizedrangú, zord és üzleties Bauhaus-betonanya tojta volna tele ivadékaival hazánkat.”⁵

INTÉZMÉNYRENDSZER ÉS SZAKMAGYAKORLÁS – KÉPZÉS ÉS ÉRTÉKREND

Az eredmények és anomáliák (értelmetlen voluntarizmus, esetlegesség, hibák) együttlétezésének ismeretében érthető csak meg az intézményfejlődésnek az a folyamata, amely egyes vonatkozásaiban valóban értékhozó volt, és megfelelt a technikai haladás munkamegosztásbeli követelményeinek, vagyis fejlettebb állapotot tükrözött, mint amilyen a társadalom valóságos viszonyrendszere volt. Az utóbbi érvényesült viszont a rövidlátó, egyoldalú és a valós problémákra érzéketlen döntésekben.

A központosítást intézményrendszerben – amelyből a Fővárosi Közmunkák Tanácsa egyeztető szerepe sajnálatosan eltűnt – az Országos Építésügyi Hivatal 1953–57 között létező és Trautmann Rezső által vezetett még kis létszámú apparátusa új Építésügyi Törvényt és Országos Építési Szabályzatot alkotott, lényegében a közjót előtérbe állító szemlélettel, a tervezés követelménye szerint. Ennek megszüntetése után az egyetlen irányítóként maradt, többször átszervezett és átnevezett Építésügyi Minisztérium jóformán már csupán iparirányítási tevékenységként kezelte az építészet ügyét. Az ideológiai nyomás, amelyet a dogmatizmus idején a kulturális vezetés gyakorolt, most megszűnt – az építészet a kulturális pártirányítás felügyelete alól az építésügyhöz került –, helyette viszont magas hatásfokú determinációra törekvő gazdasá-

4./ A nyolcvanas évek közepén a Főváros kiküldetésében Angelusz Róbert szociológus és csoportja finn tanulmányutat tett a lakásviszonyok és lakáskultúra témájában a kibontakozást keresve. A Magyar Televízióban hangzott el a beszámoló: a fiatal tapiolai fizikai dolgozó házaspárnak két és fél évi összeresztét kellett lakására áldoznia. A kiküldetés eredeti célja az volt: külföldi példán keresztül meggyőzni a lakosokat, hogy a lakásról történő gondoskodás nem állami feladat. Sajnos, a tervezés idején átláthatatlan bér és juttatásviszonyokban leszorított bérszintben jelentős változás az azóta eltelt több, mint húsz év alatt sem történt meg. A hazai bérszínvonal néhány feltörekvő ország bérvizonyaiával versenyképes szinthez igazodik, annak ellenére, hogy a piaci viszonyok folytán a fogyasztási cikkek és szolgáltatások, építési és egyéb költségek már az európai árszínvonalhoz illeszkednek. A lakásvagyon állami részének 1989 utáni erőszakolt magántulajdonba juttatása viszont a munkához nem jutók széles tömegeit is lakhelyéhez köti (93% van magántulajdonban), megakadályozva a munkahelykeresés piaci bérszabályozó, bérszint emelő hatását.

5./ Élet és Irodalom, 1975. október 4.; *Új építészet, új társadalom* 1981, 391.

gi-technológiai iparirányítási szándékok vették át az építészeti tevékenység vezénylését. Az idők folyamán még a tervezés neve is „építéstervezéssé” alakult, amelyben az építészet csak egy szakág a tervgazdaság „építéstervezési” rovataiban és nem meghatározó, átfogó tevékenység többé. Az építész véleménye többé-kevésbé érdektelenné válik, esetleges kritikája, tiltakozása hiábavalónak bizonyul.

Az irányítási folyamatokból viszont eltűntek az ötvenes évek rossz emlékeket hagyó ideológikus, utasításos légkörű tervtanácsai. A helyükre lépő műszaki-gazdasági előírások és normatívák követelményrendszere, illetve az országos vagy a vállalati, műszaki bírálati rendszer ugyan hasonlóan korlátozó, de szakmai jellegű és lényegesen tárgyyszerűbb volt. Tervtanácsot tartott fenn a főváros több területen, ilyen volt például a hatvanas években, a fővárosban a Várbizottság vagy a tárca által szervezett központi városépítési és építészeti terveket véleményező tervtanács. A nyolcvanas évekre a városi magánépítkezések felütésével Magántervezői Bíráló Bizottságok is működtek a tanácsi építési engedélyezés szellemi támogatására. Ettől eltekintve a családi házak és társasházak tervezése hosszú ideig elhanyagolt helyzetben volt, s ez a magánlakás építésén éppúgy nyomot hagyott, mint a házgyári egységesítés az állami építésben.

A tervgazdálkodás során szükségszerűen alakult át a korábbi megbízó–tervező–kivitelező – az építéstervező személyén és feladatain alapuló – viszonyrendszer. Az állami, illetve megyei és városi tanácsi intézményrendszerben működő, tervgazdasági feladatokat és hatósági engedélyezési funkciót betöltő irányító szervek mellett a közvetlen megbízó (építtető vagy üzemeltető) és a tervező, kivitelező állami szervek közé beiktatódott a beruházó, hitelkezelést és műszaki ellenőrzést végző szervezetek sora. A hármassá, illetve még megbízóként is megosztottá vált összefüggésrendszerben a szakszerűség elvi növekedése ellenére egyre jobban elmosódott a közvetlen érdekelttség, a határidőkkel és költségekkel kapcsolatos felelősség, lassultak az építési folyamatok. Ez a bürokratizálódás a tervező és kivitelező szervezetekben is csökkentette a hatékonyságot, közvetetté tette a felelősséget.

A bürokratizálódás folyamatai idővel a tervezőirodákat, intézeteket is „termelővállalatokká”, az építészeti minőséget másodlagosnak tekintő tervgyártó üzemmé degradálták. Az ötvenes években kialakított, a hatvanas években bejáratott és lényegében jól működő, a hetvenes évek export munkáiban a fejlett országok nagy tervező cégeivel eredményesen rivalizáló tervezőirodáink maguk is a társadalom egészének változásait tükrözték. E tervezőirodák működése és irányítása – fennállásuk egész ideje alatt – szakszerűbb volt, mint sok más területé. A vezetők többnyire kezdetől szakemberek voltak, a hatvanas években is alig volt szükség a szakképzetlen káderek és új technokrata vezetők közötti váltásra.

A tervezővállalatok érett működésének korszaka a hatvanas-hetvenes évek, amikor az építészet belső alkotói világát jórészt a bennük működő építészeti műhelyek formálták. Teljesen kiérett a nemzetközi szinten is természetessé vált szakosodás: a vállalatok építész, statikus, épületgépész, illetve az építésszervezés tervezésével, költségvetés-készítéssel és árazással foglalkozó szakosztályokat foglalkoztattak; egyes esetekben belsőépítész műtermek, vagy városépítési, műemléki – egyes irodákban urbanisztikai kutatással foglalkozó – osztályok is működtek, s többnyire a vállalat profiljába illeszkedtek a végzett munkák, így bizonyos mértékig specializálódott az építész szakmai tevékenysége is. A korai évek után már csökkent a betanított rajzolóok száma, másodkezes mérnökök és főiskolán végzett üzemmérnökök végezték a szerkesztőmunkát, kialakult az építészetben belül is egy értékes konstruktőr gárda, amely a valóban megépülő munkák tervezésében vitt jelentős szerepet. Az építésüghöz tartozó központi nagyirodák többnyire profiljaik szerint osztoztak a kiemelt beruházásokon. A középület- és lakóépület-tervezés esetében azonban a vállalatok közötti verseny következtében egyre gyakoribbá vált a feladatok megosztásában az átfedés.

A hatvanas évek elején alakult ki teljes építészeti tervezőhálózatunk. Már több mint negyven szervezet működött. Az építésügy fővárosi, központi tervezőirodái mellett (a Közti, Iparterv,

Lakóterv, ÁÉTI, VÁTI és a BVTV) az öt regionális központ (Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc) változó nevű intézetei, a szaktárcák cégei (többek között az Uvaterv, MÁVTI, POTI illetve Kerti), és a hatvanas évek elejétől a megyék tanácsi tervezővállalatai is szerepet kaptak a tervezésben. Az építészter arculatát lényegében az építésügy e nagyvállalatai alakították. Bár ezek mellett más szaktárcák irodái is foglalkoztattak építészeket, többnyire technológiai vonatkozásaikban erősen determináltak, ám esetenként igen nagy anyagi és költségigényű feladatok elvégzésére, egyes kivételektől eltekintve azonban szerepük túlzott mértékben behatárolt maradt. A nagyvállalatok bürokratikus elmerevedése, a szakmai befelé fordulás, a termelőüzem szerepkör felerősödése az alkotóműhely jelleg helyett, illetve a belső folyamatok ellentmondásai a hetvenes években az építészeti alkotóerőt már inkább korlátozták, mint serkentették.

A meginduló átalakulási folyamat a hetvenes évektől érzékelhető; a Közti és az Iparterv elvesztette korábbi vezető szerepét, a Lakóterv és egyes vidéki területek építészete került mindjobban előtérbe. Pécs, Miskolc, Szeged, majd Kecskemét, később Nyíregyháza vagy Eger kibontakozó építészete vitt sajátos szint építészetiünkbe, ami már szakmai decentralizációs folyamat lefolyását is ígérte. A nyolcvanas évek folyamán azonban a központi nagyirodák helyzete kiemelt nagy munkák híján megrendült, s a tervezés leépülése megindult. Az elmerevedett intézményi rendszer átépülésétől, a nagy és kis szervezetek arányainak átalakulásától várt megújulás már nem következett be, a nyolcvanas évek végére az állami tervezés szétesett.

E tervező szervezetek hatékonysága belső problémáik miatt, különösen a gazdasági visszaesések periódusaiban kétségkívül megkérdőjelezhető: számtalan felesleges, soha nem realizált terv készült, s ezért a megépülő feladatokra sem maradt gyakran kellő idő. Az ötéves tervek alapjaiban hibás előkészítési ritmusa (a felesleges terveztetés kiküszöbölése érdekében csak az érintett ötéves tervben megnyitott építési hitel esetén lehetett a tervezést érdemben megindítani, megrendelni) a tervidőszak elején kapkodást, kiérleletlenséget, míg a végén többnyire üresjáratot eredményezett.

A tervezőintézetek széleskörű hálózata mellett néhány további intézménykoordináló és felügyelő szerepet töltött be. A műemlékügyet összefogó Országos Műemléki Felügyelőség jelentős tervező tevékenységet is folytatott. De ilyen volt a Balatoni Intéző Bizottság is, amelynek főépítésze, Farkas Tibor és munkatársai e korszak egyik legjelentősebb nemzetközi elismerését szerezték: 1965-ben elnyerték az UIA, a Pierre Vago által 1948-ban életre hívott Nemzetközi Építész Szövetség Abercrombie-díját. Hasonló értékű volt az Iparterv kezdeti évtizedének elismerése, a vasbeton-előregyártás fejlesztéséért elnyert 1961. évi Perret-díj jelentősége is.

A magyar építészet a későbbiekben is ért el nemzetközi sikereket, építészetiünk egyes időszakokban inkább a fejlett világ átlagszínvonalához, mint a keleti tömb fejlettségi szintjéhez állt közelebb. Jól érzékelteti ezt az innen feléje irányuló érdeklődés is a Magyar Építőművészet folyóirat példáján. A hetvenes évekbeli mintegy ötezer példányból jóval több, mint egyharmad a szocialista országokban, ebből ezerháromszáz példány a Szovjetunióban talált előfizetőre. A szaksajtó viszonylagos, sokat vitatott fejlődését, illetve állapotát tükrözte több más kiadvány is, így a tárca irányítása alatt a Műszaki Tervezés, a tervezővállalatok tervezési munkáit bemutató folyóirat, a Magyar Építőipar, amely a kivitelezett objektumok bemutató lapja volt, de létezett Ipari Építészeti Szemle, vagy urbanisztikai és más szakterületeket, például a műemlékvédelem köreit képviselő jó néhány további szaklap is.⁶

A Magyar Építőművészek Szövetsége a hetvenes évek közepéig még érzékelhető hatással adott teret a szakmai közéletnek. A szövetség elnöke 1964-ig Major Máté, 1964–68 között Reischl Antal, majd Pogány Frigyes, később rövid időre, 1970–73 között Szendrői Jenő. E közel egy évtized alatt Csaba László a főtitkár. 1973-tól 1982-ig Böhönyey János az elnök, Gáspár Tibor a főtitkár, míg 1982–91 között Borvendég Béla és Lázár Antal töltik be e funkciókat. Később a Magyar Urbanisztikai Társaság is megjelent más szakmai köröket összefogva a közéletben, és a Hild János-éremmel városépítészeti eredményeikért magukat a településeket emelte ki jó példaként. A MÉSZ és az

6./ Az 1988-as MÉSZ Közgyűlésen – akkor már a szakmai lapkiadás és lapterjesztés nehézségeit érzékelve – több hozzászólás foglalkozott a több mint hatvan szaklap helyzetével. Ágostházi László elemzésében a felsorolt Magyar Építőművészet (MÉSZ, 79. évf. 6000 pld.), a Városépítés (MUT, 24. évf., 1300 pld.), Műemlékvédelem (32., 4000 felett), Műszaki Tervezés (ÉVM, 28. évf., 1600), Magyar Építőipar (ekkor csökken 3500-ról 2600-ra), vagy a Településtudományi Közlemények, Településfejlesztés, Építés-Építészettudomány mellett még további hetet tárgyalt, a vállalati lapok sorát csak említve. A Magyar Építőművészet példányszáma akkor, 1988. április 8-án már csak 4800 volt, míg 2006-ban sok bonyodalom és kényszerű névváltoztatások után – a lapot ideiglenesen megvásárló és továbbadó kiadók az eredeti név használatát meggátolhatták – a Régi-Új Magyar Építőművészet 900 példányban jelent meg. Tény viszont, hogy ekkor már emellett három hasonló szakmai jellegű folyóirat is létezik a szaksajtónak ezen a területén.

irányító, felügyelő tárca között változó volt az összhang. A hatvanas–hetvenes években – a konszolidáció és a reform-időszak kezdeményezések számára is kedvezőnek hirdetett légkörében – az építész közvélemény nehezen viselte el a közvetlen pártirányítás megnyilvánulásait. A MÉSZ közgyűlései és ezek kiadott jegyzőkönyvei, az 1970-ben Fiatal Építészek Köre néven újra éledt Mesteriskola ciklusai gyakran éles szakmai szellemi küzdelmek színhelyei voltak, amiről többnyire az írásos dokumentumok is tanúskodnak. A hetvenes évek végére a közélet ellanyhul, a MÉSZ tagjainak átlagéletkora növekszik, és bár Fiatal Építészek Tagozata is alakul, a pangás egyre erősebb jelei a társadalmi intézményekben jól érzékelhetők.

Az időszak folyamán változó ritmusú, de ismét élénk a tervpályázati élet. A pályázatok célja nem a legalkalmasabb tervező személyének kiválasztása – ez mindvégig az irodai adminisztráció vezetőjének joga marad –, hanem kiinduló gondolatok szerzése, és a szakmai közhangulat nyugtatása, egyféle keresetkiegészítési lehetőség. Néhány fontosabb középület-pályázat, az 1960-tól gyakori lakáspályázatok és városrendezési tervpályázatok megmozdítják a tervezőszakma érdeklődő részét és különösen a fiatalabbakat, hiszen számukra a hetvenes évek második felétől fogynak a munkák, és csak e területen lehet bizonyítani.

Néhány fontos kiállítás is szerepet játszik a szakmai fejlődésben. A tárca által propaganda céllal megrendelt *Építettük ... évben* című rendszeres kiállítások – megfelelő építészeti válogatás nélkül – formális gesztusként ható ipari eredménydokumentálásnak bizonyultak. Fontos esemény volt viszont később, 1982-ben a fiatal építészek, Gerle János és Szegő György által rendezett, sok ellenkezéssel gátolt *Építészeti tendenciák Magyarországon 1968–1981* című kiállítás, vagy a *Fiatal Építészek* kiállítása a Nemzeti Galériában (1984) és az organikus törekvéseket összegezõ, *Magyar élő építészet* címmel az 1985. évi Budapesti Őszi Vásár területén rendezett kiállítás. Egyes időszakokban a MÉSZ vagy a tárca külföldön is bemutat értékesnek látott építészeti anyagot (például Stuttgart, 1976; Tokió, 1985), s néhány időszakban, így a hatvanas évek elején építészeti értékeket összegezõ filmek is készülnek. Szövetségi keretek között hosszú időn át – a hatvanas évektől kétévenként, 1980-ig – elméleti tanulmánypályázatok is folynak, azzal a céllal, hogy az építészettörténeti kutatások, amelyek többek között egyetemi tanszékeken, az akadémiai Művészettörténeti Kutatócsoportban és az Országos Műemléki Felügyelőség keretei között is folynak, társadalmi vonalon valamelyes támogatást kapjanak. Mindez együtt a hatvanas-hetvenes években a hátráltató tényezők ellenére fejlődõ színvonalú szakmai tevékenységet eredményezett.

A technikai fejlődés, amely a tervezésben szinte öt–hétévenként újította meg az elveket és módszereket, mind az ipari építészet, mind a lakásépítés vagy a középület tervezés területén nyilvánvalóan szükségessé tette egyrészt a nemzetközi színvonal nyomon követését, másrészt a hazai anyagok-szerkezetek, gyártási eljárások és tervezési-szervezési módszerek vizsgálatát és fejlesztését. Az építéstudományi kutatás, bár elsősorban építőipari érdekeket szolgált, eredményeiben az építészeti tervezést is befolyásolta. A minőségellenõrzés, szabványosítás, a tervezésben kötelezõ szabályként érvényesített gazdasági-műszaki normatívák kidolgozása és e területek fejlesztése az építőipari-építéstudományi kutatást nemzetközi viszonylatban is elismertté tette, hasonlóan az Iparterv már említett, elõgyártáshoz kapcsolódó hírnevéhez. Az építészet közvetlen területén e szerkezzetipizálásra is kiterjedõ és több iroda által végzett kutatás a típustervezés területére szükkült, a Típustervezõ Intézet nevének Tervezésfejlesztési és Típustervezõ Intézetre történõ változtatása és profilváltása (1970) jelentette e téren a kutatás kiszélesítését. Az építészeti kultúra kutatásai terén a nyolcvanas években *Az építészeti kultúra fejlesztésére és terjesztésére* vonatkozó program és *Az elmúlt száz év műemlékeinek* védelmére indult kutatási program jelentett fontos, de mégis elkésett szándékot. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy a társadalmi rendszer a maga elé tűzött célok teljesítésére, így „az emberarcú szocializmus” tényleges megteremtésére az építészeti kultúra területén sem képes: az állami és pártirányítás által megfogalmazott célok többségükben „végre nem hajtott határozatok” maradtak.

Ez a szándékában széleskörű, de anyagiakban és szellemiekben egyre korlátozottabb modernizációs tevékenység és a tényleges műszaki haladás – bármilyen ellentmondásos volt is valójában minden esemény, folyamat, jelenség – együttvéve sokkal nagyobb létszámú szakembergárdát igényelt, mint a századforduló vagy a két világháború közötti időszak kézműves kultúrája és ipara. Amíg működése első felében a Műegyetem mintegy másfélezer építész oklevelet adott ki, 1945-től a háború utáni természetes jelenségeként rohamosan nőtt az építész évfolyamok létszáma, mely százhusz és háromszáz között ingadozott. A dogmatizmus idején „tízezer új mérnökre” meghirdetett igény az építészképzés terén is megnövelte a létszámot. Az 1951–56 között végzetek legmagasabb létszáma a hatszáz fővel induló évfolyam esetében háromszázhatvan fő volt. Az építészképzésben, 1949-ben előbb szétvált a tervező és kivitelező tagozat, majd 1951-től a tervezőművész képzés került előtérbe. 1952-ben kiszakadt a Budapesti Műszaki Egyetemből az Építészmérnöki és Építőmérnöki Kar, majd 1955-ben – a Közlekedésmérnök Karral bővítve – Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetemmé alakult. Ez a névleges különválás nem volt hosszú életű, 1967-ben újra egyesült a két egyetem, míg az Építészmérnöki Kar végig eredeti környezetében maradt.

A szocreál korszak után azonban háttérbe szorult a tervezőképzés is. Az „építésügy”, az „ipar” egyre szélesebb igényeit a tömeges képzés technicista szemlélete miatt a konvertálható képzettségű építészmérnök csökkenő színvonalon történő képzése szolgálta ki. A kötelező munkahelyre irányítás anomáliái idővel megszűntek, a hetvenes években azonban már azt sem vállalta az irányító tárca, hogy arányszámokat és létszámkeretet prognosztizáljon, így a kibocsátott százhusz fő körüli létszámmal a kar visszaállt egy átgondoltabb képzési rendre. Ennek érdekében megtartotta az egységes építészmérnök-képzést, azzal az elképzeléssel, hogy az ötéves egyetemi szak a gyakorlat során konvertálható, valamilyen irányban elmélyíthető. Az egyes területek ismeretanyaga nagyjából hasonló arányban jelent meg az oktatásban, a műszaki jellegű szerkezeti képzés és a tervezői-alkotói képzés bizonytalan, időnként erre-arra billenő egyensúlya mellett. Ezért azt is feljogosította a képzéstervezésre, aki e téren csak gyenge adottságokkal rendelkezett. A mintegy hét és félezer építészmérnök harmada foglalkozott tervezéssel a tervgazdaság késői időszakában, majdnem hasonló a technikusok és üzemmérnökök száma is. A hetvenes évek közepéig az építésztervező szakma fővárosba koncentrált volta miatt jórészt az utóbbiak, illetve a vidéken kivitelezéssel vagy műszaki ellenőrzéssel foglalkozó építészmérnökök látták el az állami irányítás által felesleges teherként elhárított – csak a családi ház és társasházépítésre kiterjedő – magántervezést.

Az Építészmérnöki Kar már kialakult, a tervgazdaság követelményeihez alkalmazkodó tantervi struktúrája és képzési formái hosszú időre mozdulatlanok, kevés változás történik. A hetvenes években az Ipari Épületek Tervezési Tanszékén Szendrői Jenő, majd Harasta Miklós a vezető. Weichinger Károly nyugdíjba vonulása után a középülettervezés területén Gádoros Lajos, Hofer Miklós, Farkasdy Zoltán, a Lakóépülettervezés Tanszéken Reischl Antal, a szerkezeti tárgyokban Gábor László, Széll László és Kardos Andor vagy Pelikán József a meghatározó személyiségek, az építésztörténet és elmélet területén Major Máté és Pogány Frigyes után Bonta János, Hajnóczi Gyula és Szentkirályi Zoltán. A Városépítési Tanszék vezetője hosszú ideig Perényi Imre, a Rajzi és Formaismereti Tanszékét Gádoros Lajos után Balogh István, majd Török Ferenc vezeti. A kar kiemelkedő professzorai a szakirányú képzés felé tett kísérletként csak a „modul rendszer” felső irányítás által behatárolt változataiban kereshetik a technikai fejlődés következtében egyre ellentmondásosabb egységes képzés új megoldásait. Ebben az időszakban a létszám arányánál jóval meghatározóbb szerepet tölt be a képzésben az Iparművészeti Főiskola Szrogh György által vezetett Építészeti Tanszéke is. Az építészeti tájékozódást képviselő Pogány Frigyes rektorságának kilenc évében (1964–74) és részben még ezt követően is érvényesült a szintén jelentős oktatógárda hatása. Szrogh mellett Jánossy György, egy ideig Jurcsik Károly, Makovecz Imre, az iparművészet területén Németh István, Vass Antal, Király József vezette a tervezést más művészek és szaktaná-

rok segítségével. A tanszék diplomatervezői dicsérő oklevelet nyertek a párizsi (1965) és a várnai (1973) UIA kongresszusokkal kapcsolódó építészképzési pályázatokon.

Az egyetemi szint bővülése mellett az építőipar területén fontos változás a technikusképzésben megy végbe. A nagy múltú, már korábban is magas műszaki szinten képző Thököly úti Felső Építőipari Iskolát már főiskolává fejlesztik, s az új Ybl Miklós Műszaki Főiskola Debrecenben is tagozatot nyit. Péccsett 1970-ben megalakul a Pollack Mihály Műszaki Főiskola, majd a győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola. Később ez utóbbi, már mint a Széchenyi István Műszaki Főiskola (majd Egyetem) is megszervezi magasépítő ipari tagozatát. Ezzel a szakmai középszint is a felsőfokú képzés színvonalára emelkedik. Mindez azonban nem a tervgazdaság túlzása: századunk hetvenes éveire a fejlett és közepesen fejlett országokban olyan mértékben előrehalad a modernizáció, hogy a száz évvel ezelőtti szakképzettségi szintet létszámában megsokszorozva, színvonalában is emelni kell.

Bár a lejátszódó modernizáció e több mint három évtized alatt eredményeket is hozott a társadalom és az építészet számára, a hetvenes évek végétől tovább mélyültek azok a belső ellentmondások, amelyek végül a társadalmi rend összeomlását segítették. 1978-ban a megszorítások ellenére még megjelenik az osztrák szállodaprogram hitelrendszere, amely némi fellendülést okoz, de 1983-tól ez a terület is visszaesik. E megismétlődő gazdasági társadalmi válságkorszakok szellemi hatásukban is nyomasztóak, és 1974 után egyre jobban elmélyülő értékválsághoz vezetnek. Ez az építészetre kiterjedő pangás válik végül is a késői időszak jellemzőjévé, amelyben az építészet szakmai értelemben is mély válságba süllyed. Miközben jó ideig növekedtek és erősödtek az építészeket foglalkoztató nagy irodák, munkájuk megbecsülése létszámuk növekedésével és a feladatok sokszorozódásával fordított arányban csökkent. Bár a tervezés fejlesztésére is irányultak törekvések és a tudományos háttér is kialakult, a kutatások eredménye alig hasznosult.

Típustervgyártás, szűklátókörű technológiai kényszerek, alacsony költségintű műszaki-gazdasági megvalósítási normák, szűkös lakásterületek, kötött lakótelepi szintszámok és beépítésmódok, újabb és újabb építéstechnikai korlátok, a hatvanas évekbeli építésiiparosítás és a házigyári paneles építésmód elterjesztése mellett számtalan építési, szabályzati és pénzügyi korlátozás lehetetlenítette el a tervezői tevékenységet. A műszaki-gazdasági norma adott szintjét túllépő vagy „túl magas költségintű” egyedi épületet a folyóiratok sem közölhetnek le. Tervgyártássá redukálódott az alkotófolyamat, megkérdőjeleződött minden alkotói magatartás és értékrend. Az építészeti gondolatok és az építészek alkotó munkájának értékelése továbbra is bizonytalan alapon állt: a sajtóosan kialakult három értékcsor, a társadalmi-politikai, az intézményi-hierarchikus és a szakmai-hivatásbeli értékrend külön-külön létezett egymás mellett. E különböző szempontú megítélések nem együtt, hanem gyakran feszültséget keltve inkább egymás ellen hatottak, így az utóbbi, lényegében hivatásbeli, szakmai-alkotói értékek védelmére viszonylag kevesen éreztek erőt és elhivatottságot.

Az építészeti érték iránti elkötelezettség és a környezet kultúrájához való személyes alkotói hozzájárulás jelentősége aligha mérhető fel, ha a szakmagyakorlás említett körülményeit, az idővel elgépiesedett nagyüzemi tervezés jellemzőit – a tervezés szakosított jellege jó ideig jelentős szakmai eredményekkel is járt – és négy évtizedes intézményes fejlődését, majd rutinná merevedését és szétesését figyelembe nem vesszük. Az alkotó építész személyiségének háttérbe szorítása, az eluralkodó jellegtelenség, a vállalati érdek és a szakmai érték vagy érdek ütközése mellett számtalan további feszültségforrás veszélyezteti az építészet helyzetét, amelyeket a hierarchikus keretek között igen nehéz, szinte lehetetlen leküzdeni.

A szakmai értékrend kialakításában a Magyar Építőművészek Szövetségének is szerepe volt, és az egymás munkáit a nagy irodákban alaposan ismerő és felmérő, kommunikációképes szakmai közvélemény háttérként jó ideig megfelelő objektivitást biztosított. A technokrata építészet és az organikus törekvések közötti küzdelmek, a „Nagypanel és tulipán vita” (1974–75-ben) és annak adminisztratív lezárása, az intézményrendszer belső ellentmondásai majd működésének zavarai

azonban már az államszocializmus jegyeit viselő berendezkedés belső elerőtlenedését, reformálhatatlanságát is bizonyították. Az organikus szemlélet híveinek sérelmeiért közel húsz év múlva az 1991-es velencei biennále nagy kiállítása adott némi elégtételt.

Az 1957–89 közötti korszak esetében a nagyirodák belső fejlődésének folyamatait, intézményszociológiai jelenségeit, a kényszerek és függőség, a csoportnyomás és belső érdekek torzító hatását is mérlegelve kell építészetünk e három évtizedének változó szintű eredményeihez közelíteni. Az egyes szakaszok jelentős eredményei, a hatvanas évekbeli újrakezdés érzékelhető emelkedése, nemzetközi sikerei, a hetvenes évek fokozatos elmeredése, a nyolcvanas évekbeli pangás és visszaesés olyan jelenségei e kornak, amikor már nem ötszáz, hanem mintegy két és félezer tervező alkatú építész dolgozik és gyötrődik helyenként óriási, mégis gyakran kisszerűen determinált feladatokon. Az organikus építészet küzdelmei és első nemzetközi sikerei, vagy a kilencvenes évek viszonylag gyors megújulása együttvéve is kevés vigaszt jelent a visszaesés évtizedében az élete legjavát töltő középnemzedeknek alkotói lehetőségeik korlátozásáért, elmaradásáért.

ÉPÍTÉSZETI KULTÚRA ÉS ÉPÍTÉSPOLITIKA KÜLÖN UTAKON

Miközben az anyagi-gazdasági, társadalmi és szellemi kultúra a 20. század második fele folyamán világszerte gyökeresen átformálódott, 1956 után az építészeti kultúra és a szakmagyakorlás már hazánkban sem a 19. század végének jegyeit mutatja: anyagi-technikai alapjaiban változott meg, és alkotóitól is a kézműves kori, kiművelt hagyományos hozzáértés helyett már tagoltabb specializálódást, ezzel együtt többretegű és elmélyültebb általános és műszaki műveltségi szintet követel. Egyúttal adminisztrációs feladataiban is átalakult, szükségszerűen bonyolultabb intézményrendszerrel jár együtt. Merőben más, szinte teljesen áttechnizált életformát, minden elemében módosult, s ezért társadalmi vonatkozásaiban is új elemeket magába foglaló munkavégzést, életvitelt, családformát, kapcsolatrendszerrel, társadalmi-politikai viszonyokat tesz lehetővé. A modernizáció előrehaladó folyamata az életformát még ott is tökéletesen megújította, ahol a hagyományos kultúrák hatása erősebb kötőerő, mint a fejlett világ egyes újkeletű, vezető szerepű országaiban. Építészetünk végül is hű tükrre az átalakulásban lévő, közepes fejlettségi szinten álló és a kelet-közép-európai régió kötöttségeiben élő hazai társadalomnak és kultúrájának. Minden vonatkozásban tükrözi e viszonylagos fejlettséget a társadalom sokrétűségével, értékeivel és ellentmondásaival együtt. E harmadszázadon belül is figyelemmel kell a történéseket elemeznünk, annak érdekében, hogy a modernizáció és az építészeti kultúra 20. század során megjárt útjainak és tévútjainak jellemző vonásait a századelő fejlettségével összevetve, a későbbi leszakadás okait, mértékét, küzdelmeit és a feljebbjutás nehézségeit megérthessük.

Mivel 1956 után az építészet a dogmatizmus idején rákényszerített, torz kulturális dimenzióját elvesztette, előtérbe kerülhetett az iparosítás szükségszerű folyamata, s ez elvileg – különösen kezdetben – a lényeges előrelépés lehetőségét jelentette. Az irányítás csúcsszerveinek technokrata döntéshozóiból, a politikai és műszaki területek képviselőiből azonban többnyire hiányzott a környezetkultúra és az építészet tényleges értékei iránti érzékenység, az építést csupán műszaki-mérnöki feladatnak, az életforma és életminőség alakítását anyagi-kényelmi folyamatok megoldásának tekintették, semmit nem tudva mindarról, amit az érzelmi-szellemi világ, a bensőséges környezeti kapcsolatok, az „otthon lenni valahol” belső igénye jelent a személyes élet számára. A szubjektivitást még a kulturális életben is vádpontként használó, az emberi belső világot leegyszerűsítő vagy azt csak részben értő, de afölött is hegemoniára törekvő hivatalos ideológia e jórészt „polgári maradvány”-nak tekintett értéktartományról alig, s akkor is csak elkésetten vett tudomást. Ebből következett, hogy az építészeti kultúra átlátásából következő szemléleti igényeket

a továbbiakban a szakma magára hagyva, csak mint saját belső igényét képviselhetette. A tömeges lakásépítés elavult gyakorlatát, ami Nyugat- és Észak-Európában a hatvanas években zsákutcának bizonyult, saját társadalmi viszonyaink között a politikai hatalom két évtizeddel később is támogatta, s ezzel a téves irányzat eleve bírálhatatlanná vált.

A nyolcvanas évek közepén végre egy (1984. októberi) „művészetpolitikai állásfoglalás” a művészet iránt támasztott új társadalmi igényekkel foglalkozva megállapította, hogy „az életmód változásával, az élet- és lakáskörülmények javulásával, a városiasodás előrehaladásával együtt formálódott az emberek igényessége szűkebb és tágabb környezetük iránt”. Ez a megállapítás nemcsak az elmúlt három évtized modernizációs folyamatainak kétségtelen eredményeit, s a környezetkultúra jelentőségét hangsúlyozta, ha elkésetten is, hanem ismét a kultúra, a művelődéspolitikai és a művészetpolitikai látókörébe kívánta vonni hosszú idő után először az építészet is. Három évtized alatt a hivatalos építéspolitikai eredményeként az építészet a gazdasági szféra alárendeltjévé, a „műszaki tervezés” egyik szakágává vált, amelynek kérdéseiben, minősítésében egyoldalú, többnyire gazdasági megítélés döntött. Még a kitüntetések is tükrözték ezt: az építészek a Kossuth-díj köréből kiemelve az Állami Díj kategóriáiban kaphatták meg a legmagasabb elismerést, s ha az 1953-ban alapított Ybl-díj szakmai értékét jórészt meg is őrizte, az építésiparosítás-végrehajtás területén szerzett érdemek gyakran itt is előtérbe kerültek. Amikor 1988-ban, huszonöt év után először kapott ismét építész, Farkasdy Zoltán életművéért Kossuth-díjat (az előző a sorban Szendrői Jenő volt, 1963-ban), már csak a keserű tanulságot, egy, a társadalom előtt álló roppant lehetőség elmulasztását összegezhette: „Az alapvető hiba, hogy az építészek soha nem voltak olyan helyzetben – a felszabadulás óta eltelt időben –, hogy a szaktanácsaikkal befolyásolni tudták volna a politikát döntéseiben.” Az előző 1986. októberi MÉSZ-közgyűlésen arra is figyelmeztetett: „Ne felejtjük el, építészet csak abból a szerves kapcsolatból keletkezhet, ahol az építetői szándék, a társadalom akarata történik meg a mi munkánkon keresztül. Nem lehet tehát azért felelőssé tenni a szakmát gyakorlókat, amit számukra rosszul, vagy a feltételek biztosítása nélkül fogalmaztak meg.”⁷⁷ Röviddel ezután, nyomatékokat adva véleményének, lemond elnökhelyettesi funkciójáról, és visszavonul a közéletből is.

7./ Magyar Építőművészek Szövetsége, Közgyűlés 86. 1986. október 17–18.

Az építészeti kulturális jelentőségének, valóságos társadalmi szerepének felismerése, illetve újra elismerése azonban már olyan időpontban következett be, amikor a szocialista országokban, így hazánkban is sorra jelentkeztek a válságjelenségek, illúzióknak bizonyult a korábbi korszakban hangoztatott szocializmus-felfogás. Amíg az életkörülmények változása nyomán valóban ugrásszerűen nőtt a kulturált környezet iránti igény, rohamosan csökkentek az igény kielégítésének gazdasági-termelési lehetőségei, és súlyosodtak az állami, szociális juttatás, illetve elosztás ellentmondásai. A nyolcvanas évek elmélyülő válsága egyébként is az építészeti helyének, szerepének újragondolására, a történeti fejlődés elemzésére és számvetésre ösztönzött.

Visszatekintve a nyolcvanas évek közepéig eltelt három évtizedre, miközben az építési igény és az építési teljesítmény folyamatosan növekedett (az építésiparosítás 1964. évi kezdetét követő tizenöt év alatt az azonos időszakra vonatkozó építési teljesítmény gyakorlatilag megkettőződött), az építészeti alkotóinak társadalmi helyzete, s ezzel az építészeti szempontok érvényesítésének lehetősége egyre bizonytalanabbá vált. A tömeges építés iránti feszítő igény különösen az állami lakásépítés területén jelentkezett. A társadalom érdekében fellépő hivatalos építéspolitikai hosszú ideig leegyszerűsített mennyiségi szemléletet képviselt, amelyre az építőipar az adott körülmények között az építészeti igények redukálásával, illetve figyelmen kívül hagyásával reagált. A különösen vidéken magas arányú magánlakás-építés viszont az építészeti szintű igény megfogalmazáshoz – részben a jövedelmi viszonyok korlátai, illetve a közművelődésbeli lemaradásokat is tükröző kulturális igénytelenség miatt, másrészt az építészek fővárosba koncentráltasága s így a szakértői kéz hiánya, de az egyre feszítőbb problémák megoldásának halogatása miatt is – évtizedekig szinte el sem érkezett.

A településeink arculatát a hatvanas-hetvenes években alakító lakásépítés nagy többségében közepes vagy alacsony színvonalú tervek alapján valósult meg, építészeti igényesség jóformán csak ipari építészetünk és középület építészetünk jobbik részében érvényesült. Bár a városodás és városiasodás folyamata nagymértékben felgyorsult, a településszerkezet átalakulásával olyan környezet jött létre, amelyben a lakótelepi jellegű modernizációs modell jelenik meg még akkor is, amikor ennek elégtelen voltát, hiányait Európa-szerte már felismerték.

A választott és végsőig erőltetett urbanizációs építészeti modernizációs modell kizárólagosságát és ellentmondásait a kétféle beépítési módnak, az egyedi telkekre épített családi házak földszintes, tetőtér-beépítéses magánlakásainak és a sokszintes házgyári-állami, telepszerű épületeknek a merev kettőssége is mutatja. Közöttük az építészeti szempontból szükségszerűen széles skála, a két-, három-, négyszintes, zöldterületbe ágyazott, intenzív csoportos beépítésmódok szinte teljes hiánya szélsőségesen élezte ellentétüket. A családiház-építésben tapasztalható, hosszú ideig jellemző színvonalatlanság és a szűkkeblű parcellázás, a kis telkek következtében létrejött, túlzottan elaprózott, zsúfolt lakó- és üdülőterületi településstruktúra, az állami építésű lakótelepeken a gyártási monotonía, a zöld környezet problémáinak megoldatlansága, a szolgáltató kommunális szféra alulméretezettsége vagy hiánya csak tovább súlyosbította a hatásukban egyre nyomasztóbb szakmai szemléleti hibák következményeit.

A környezetépítés területén elkövetett és azt hosszú időre meghatározó hibákban kevésbé az építészet, jóval inkább a pártállam csak a nagy feladatokra figyelő irányítási rendszere és iparszervezési gyakorlata, illetve az építéspolitikai döntésekben részt vevők köre részes. A háború pusztításait követő gazdasági helyzetből, illetve az említettekhez hasonló okokból is szegényes és sivár környezettel bajlódó szovjet gyakorlat mechanikus átvétele igen szűk területre, legfeljebb egyes kísérletekre korlátozta az önálló szakmai szándékok érvényesülését. E hibákért viselt felelősség azonban utóéletében is rontja a hazai építőipar általános megítélését, és a műszaki tervezés folyamatában a tervező szerepét vállaló építészeinket, építészetünk egészét is terheli.

Az így kialakult helyzet, amelyben az anyagiakban és szellemiekben rendkívül szegény korszak korlátait csak megkésve, vagy részlegesen oldották fel – míg korábban a lakásépítésre indokolatlanul rákényszerítették az anyagi és szellemi erővel való takarékoskodást, a típustervezés leegyszerűsített sémáit –, a társadalmi változások későbbi szakaszában már nem felelt meg a műszaki-társadalmi fejlődés sajátosságainak sem. Az értékegyensúly megteremtése érdekében a gyártótechnológiák alkalmazása során az építési folyamatban egyre nagyobb szellemi ráfordításnak kellett volna érvényesülnie, változatos építészetet teremtve a csökkenő fizikai élömunka mellett. Ehelyett egyre csökkent a tervezésre és egyúttal a munkaszervezésre fordított költségek korlátozása miatt a lakásépítésre fordított alkotói szellemi munka volumene és nagysága. A tervezői munkával takarékoskodtak a korabeli irányító szervek, az anyagi javakban, illetve az erkölcsi és fizikai avulás terén mérhetetlen kárt okozva a társadalomnak, az utókorra hárítva a használhatóbbá tétel terhet.

A paneles házgyári lakásépítés túlzott mértékű elterjesztésével az említettek mellett felesleges kényszerek, téves előírások is fokozták a rendszer rugalmatlanságát. Lakótelepeinken többféle technológia alkalmazására, a technológiák keverésével történő formai gazdagításra többnyire csak az iparosítási módok változásai következtében, a monolitvázás, blokkos, öntöttfalas, csúszózsálas, alagútszálas rendszerek megjelenésével, illetve a házgyári paneles rendszerek bevezetése után csak technológiai felújítások alkalmával vagy egyes új típussekcziók alkalmazásakor került sor.

Az építés folyamatainak korabeli belső ellentmondásait mutatja, hogy a roppant költséges házgyári technológia egyeduralma ellenére az élömunka termelékenységére sem nőtt a kívánt mértékben. A kialakuló elmeredezés következtében az új technikai eszközökkel felszerelt építőipar magas költségekkel és a remélnél kisebb hatékonysággal termelt a nyolcvanas években a gazdasági nehézségek következtében szükségessé váló korlátozások előtt is.

8./ Az 1961-es felszólalás lényegét idézi maga Szendrői a *Magyar építészet 1972* szerkesztői előszavában.

Az építészeti környezet sivárságát kétségen kívül fokozta, ellentmondásait súlyosbította az a leegyszerűsítő szemlélet is, amely a modernizáció korai, vulgáris értelmezésével az építészeti gondolkodást alaptényezőkre redukálta. Eleinte, a dogmatizmus idejét követő első időszakban a modern mozgalom eszményeinek újra kimondása (például Szendrői Jenő 1961. évi MÉSZ-közgyűlési felszólalása)⁸ még fontos, pozitív értéket jelentett. A funkció, a rendeltetés gondos elemzése, a konstruktivitás jelentősége és a technikai eszközök ésszerű használata, az anyagszerű és gazdaságos formálás, illetve a gropiusi tárgyilagos és őszinte fogalmazásmód követelménye a hatvanas évek elején a szocreál korszak után – különösen az ipari építészetben – a megújulás alapja lehetett, és ezen a munkaterületen azzal a jogos hittel is párosult, hogy ezek a művészi alkotás és a technikai korszerűség egyedüli kritériumai. Később, a következő másfél évtizedben vált csak nyilvánvalóvá egyrészt a formaalkotás e követelményeknél összetettebb volta, másrészt annak a magatartásnak az elégtelensége, amely az építésziváratást, a társadalom szolgálatát a modernizáció folyamataiba vetett kritikátlan hittel, s az adott programok öncsonkító egyoldalúságú teljesítésével azonosította.

Eközben azonban az építészeti gondolkodásra e szemlélet mellett különféle más meghatározó tényezők is hatottak. A funkció kérdéseiben egyoldalú szempontok szerint az építető vagy az ipari technológus döntött, míg a szerkezetválasztás eleve eldőlt a kivitelező cég megválasztásával, mivel annak eszköztársaságától függött. Ez a kétoldali, az építészeti tervezést meghatározó, azon kívülálló döntés gyakran funkcionális problémákat okozott a megvalósítás során, vagy pazarlásra kényszerített. Az építőanyagok választékát determinálta a gyártás és hiánygazdálkodás ellentmondása, a „gazdaságosság” megalapozatlan szempontjait nem is említve. A környezethez való hibás kapcsolat, a meglévő „rég”i környezet lebecsülése és az „új” egyoldalú előnyben részesítése a vulgarizált, ideológiai elemmé vált „novum”-tisztelet miatt bírálhatatlan dogmává merevedett. A régi és új ilyen kényszerképzet alapján történő szembeállítás a tudományos kutatás tárgya lehetett, míg a társadalom új eredményeinek a túlértékelése a rendszer propagatív eszköze volt. Önálló kultusza volt a tervgazdaság által „adott” javoknak, annak, ha egy kerület vagy község iskolát vagy más intézményt, például kereskedelmi létesítményt „kapott”.⁹

9./ A szavak eredeti jelentésének értelemben változásában is érzékelhető ideológiai befolyásolási szándék – sajátos prezentáció, előnyserzésre törekvés – a hetvenes évek végén végzett saját kutatásainknak is témája volt. A BME Építészettörténelmi és Elméleti Intézetének kutatásai keretében *Az építészeti közvélemény kutatás (1978–1980)* egyik témájaként Hajnóczy Gábor az építészeti és kritikai terminológiát vizsgálva jutott érdekes megállapításokhoz. Ezeket részben érinti publikációja. H. G.: *Építészeti kritika és szemiotika*, MÉ 1983/1., 27–28.

A múlt értékeinek ideológiai gyökerű lebecsülése gyakran indokolatlan bontásokhoz vezetett. Ennek következménye nemcsak egyes jó állapotú családi házas területrészek elgyalulása volt, a bontás ennél jóval nagyobb kárt okozott. Jelentős műemlékeket bontattak el értelmetlenül, kastélyok, kúriák, és a népművészet emlékei váltak rommá, múltbeli értékek tömege pusztult el a meg nem értés és a hanyagság következtében. A meglévő épületvagyon vagy teljes városnegyedek avulásának, lepusztulásának a megtűrése, a felújítás és fenntartás elmaradása, az egész tervgazdálkodás történelmi emlékeket lebecsülő egyoldalúsága, alkalmatlansága a múlt eszközeinek és emlékeinek lebecsüléséből eredt. Csak a rendszer késői időszakában, a hetvenes évek második felében, a bekövetkezett nemzedékváltás következményeként kezdték egyre többen felismerni a régi telepítési területek gondozásának, felújításának, az értékek megőrzésének, a városrészek rehabilitációjának, revitalizációjának a szükségességét, a történelmi örökség és a létrehozott új értékek összetartozásának jelentőségét.

El kell ismernünk azonban azt is, hogy építészaink egy része építészeti-városépítészeti szemléletük hiányosságai, vakhítt modernizációs torzulásai folytán valóban nem volt érzékeny a meglévő környezetbe illeszkedés követelményei, a meglévő adottságok értékei iránt. Az építészeti kultúra hiányosságait, az érzéketlenséget növelte a többnyire értetlen társadalmi közfelfogás mellett a csak normákra, költségkeretekre, szerkezetegyeztetésre fordított egyoldalú építetői-irányítói figyelem, az építéspolitikai technicista szemlélete, az építészeti irányítás elbürokratizálódása.

E három évtizedes fejlődési folyamatban végül is három többé-kevésbé különvált szakasz tapintható ki. Mind a három sajátos jellemzőkkel rendelkezik, amelyek egyúttal a hazai építészet belső fejlődésének alaptendenciáit is jelzik. Markáns határvonal azonban valójában csak 1968 körül rajzolódik ki, a két következő periódus egybeesésével.

Az 1957–67 közötti időszakot a tervezés ideológiai megkötéseitől, a dogmatizmustól való megszabadulás és sajátos felfutás jellemzi. Az építészet visszatér a modern mozgalom időközben már gazdagabbá váló formáló elveihez, és végbemegy a hagyományos építészet megújulása. Élénkül a településfejlődés, a lakásépítés fellendülését az építésiparosítás és a gyártás gyors és eleinte még arányaiban is kedvező kibontakozása szolgálja. Különböző ellentmondások azonban már ekkor kialakulnak és érzékelhetőek a gazdasági feltételekben is, amit a hatvanas évek közepén a feladatok beszűkülése és évekig tartó visszaesés követ.

Az 1968-tól a hetvenes évek végéig terjedő időszakban reform, fellendülés és elakadás váltják egymást. A fejlett gyártási – bár korszerűségében és minőségében inkább csak közepes szintű – eljárások, nagyipari technológiák túlsúlyba kerülnek. A tervezésben a kezdeti eredmények után a hetvenes évek végétől jelentkeznek az elmeredés és válság jelei. Kibontakozik viszont a hazai organikus építészet, építészetünk e legsajátosabb eredménye. Már az évtized közepén, 1975 körül érzékelhetők a változás jelei, az átmenet azonban folytonos, az építészet képe sokszínűbbé válik, különféle törekvések jelzik a modern mozgalom korai eszményeinek és modernizációs elveinek háttérbe szorulását, a teljes megújulás vágya felerősödik. A nyolcvanas években azonban nem csak új tendenciák jelennek meg. A társadalmi célok változásait a tartós elbizonytalanodás és visszaesés ellenére a tervezői szemlélet növekvő változatossága követi, kibontakozásának már nem ideológiai kötöttségek vetnek gátat, hanem az anyagi lehetőségek hiánya. A hosszúra nyúlt válság végén az államszocializmus rendszere, mint az olvadó, saját súlyának terhe alatt repedező jégcszobor, zizegve omlik össze.

Válogatott IRODALOM a III. rész bevezetőjéhez

- Ehrlich Éva: *Országok versenye 1937–1986*. Közgazdasági, Bp., 1991.
- Csernok Attila, Ehrlich Éva, Szilágyi György: *Infrastruktúra, korok és országok*. Kossuth, Bp., 1975.
- Berend T. Iván: *Öt előadás gazdaságról és oktatásról*. Magvető, Bp. 1978.
- Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági, Bp., 1988.
- Konrád György–Szelényi Iván: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai, Bp., 1969.
- Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Szerk. Major Máté, Osskó Judit. Corvina, Bp., 1981.
- Budapest építésze a XX. században*. Szerk. Jékely Zsolt, Sódor Alajos. Műszaki, Bp., 1980.
- Építészeti kalauz, Budapest építésze a századfordulótól napjainkig*. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa, Vargha Mihály, szerzők Gerle János, Ferkaei András és a szerkesztők. 6BT, Bp., 1997.
- Építészeti kalauz, Magyarország vidéki építésze a 20. században*. 2. jav. kiad. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa. 6BT, Bp., 2003.

MEGJEGYZÉSEK AZ IRODALOMHOZ

Itt és a következő fejezetek irodalmában elsősorban olyan munkákat említek, amelyek megjelenésük idején a kor jobb átlátásához segítettek, adatokat, műveket dokumentáltak, összefoglalták a vitákat. A különböző szakterületek korabeli, nagy többségében elfogult írásai helyett az elmúlt másfél évtized áttekinthető munkáit ajánlom az olvasó figyelmébe a további irodalmi tájékozódáshoz. A Romsics 1999, és a szintén említett *Magyarország a XX. században* (Kollega Tarsoly 1996–2000) enciklopédikus összefoglalás együtt valós képet ad a fél évszázadról.

Nem idézhetem viszont mindannak az eredetét, amit ismert korabeli szerzők előadásaiból lejegyeztem – amit például Csernok Attila, a hetvenes években a Gazdasági Bizottság titkára vagy Szelényi Iván a Fiala Építészek Köre Konferenciáin előadott –, sem azt, ami egyes időszakok nem építészeti folyóirataiban volt hozzáférhető és alakította a bennünk élő korszakot. Saját olvasmányaimból csak azt említem, amit emlékezetes dokumentumnak gondolok, s vitáiban részt vettem, vagy valamilyen formában kapcsolódtam gondolatvilágukhoz, megértve problémakörüket.

6. A HATVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZETE 1957–1967

AZ ÉPÍTÉSZET MEGÚJULÁSA ÉS KEZDETI SIKEREI

A magyar építészet 1957–67 közötti időszaka sajátos korszak. A hatvanas évek elején a társadalmi konszolidáció és az ezt követő mintegy tizenöt éves távlatú programkeresési kísérlet, mint új törekvés az építészet számára széleskörű megújulás lehetőségét nyújtotta. Ennek során nemcsak az építészeti gondolkodásmód szerves fejlődése állhatott helyre. Ellentmondás ebben is volt: a modern mozgalom eszményeihez való kapcsolódás újult meg, amikor az építészet egyetemes világában már fogalmazódik a modern mozgalom kritikája, s a hatvanas évek építészetét alakító fiatal generáció világszerte új utat keres, bár egyelőre még a modern mozgalom eszköztárán belül. A megújulás másik tényezője a társadalmi program újrafogalmazása, a lakásépítés, a városépítés és a településfejlesztésben szerepet játszó középület-építés hangsúlyosabbá válása az iparosítás elsődlegesnek tartott feladatai mellett. A harmadik tényező az építőipar fejlesztése, s ezen belül az építésiparosítás folyamata volt, amely a hatvanas évek közepétől az ipar egészének fejlődésétől is gyorsabb tempót mutat. Ez az évtized első időszakában nélkülözhetetlen és pozitív hatású: része annak a még megújulást remélő és felfelé ívelő folyamatnak, amely a hatvanas évek elején nemcsak a társadalmi konszolidációt, hanem az építészetet is jellemezte.

1./ A MÉSZ akkor alakított Ifjúsági Tagozatának egy 1958 tavaszi – Hans Sedlmayr *A közép elvesztése* című, a modern művészetéről írott kritikai kötetének megjelenése után tartott – rendezvényén Benke Valéria, a Társadalmi Szemle főszerkesztője, a Központi Bizottság tagja elnökölt. Az ideológiai megújulás hangsúlyozása érdekében ő fejtette ki Picasso Békegalambja kapcsán a kort jól tükröző megkülönböztetést. A kialakuló vitában megszólalt a modern szemlélet védelmében többek között Tillai Ernő, s itt vált önálló véleményével ismertté Meggyesi Tamás. Az ülés rendezője, a Miniszterelnökség Titkárságán dolgozó Zoltán László, a MÉSZ tevékenységébe is bekapcsolódó kolléga „az idő előrehaladása miatt” az én hozzászólásomat már megszakította, véget vetve a modern művészethez pozitívan viszonyuló megnyilvánulásoknak. Az időpont korainak bizonyult, évek kellettek még a tényleges oldódáshoz. Az új szövetségi főtitkár, Skoda Lajos – tervező-vállalati igazgató – részéről ekkoriban az is elhangzik: „Chagall kiállítás lehet Moszkvában, Salvador Dalíé soha”.

Az 1957–63 közötti éveket ugyanis az újrakezdés lehetősége élte. Az ideológiai kötöttségek alóli felszabadulás viszonylagos, mert a tabuk az építészet területén ugyan eltűntek, de az ideológiai csöszörök továbbra is – bár másképp, mint eddig – különféle követelményeket hajtogatnak, hiszen a társművészetek területén is még megkülönböztetik Picassót, az embert, „akivel egyetértünk” és művét, amelyet a békegalamb kivételével „elutasítunk”.¹ A megtorlás nyomasztó légkörének felszakadását a konszolidáció követi, s a hatvanas évek elején a szakma magára talál: visszaáll öntudata, egy sajátos belső autonómia öröme, a szakmai értékrend átélése érvényesül. Az építészet helyzete ezért szilárdnak tűnik, s talán ez is alapja a belső értékek megerősödésének. Az érezhető lendület a gazdaságban ugyan a hatvanas évek közepére megtörik, az építészek azonban még alig érzékelik a szakma háttérbe szorulását, hiszen feladat van bőven. Ekkor zajlik például a Nemzeti Színházzal kapcsolatos két pályázat, az 1964-es elhelyezési pályázat, és az építészek jó részét megmozdító 1965-ös nemzetközi szintű, a színházépület tervezésére kiírt pályázat is. Még senki nem sejtí, hogy majd épp a beruházások körüli túlfűtöttség teremti meg a kivitelező vállalatok és a technológiai kényszerek elkövetkező uralmát.

Az évtized elejének, az 1961–1963-as éveknek a pezségét a hatvanas évek derekának megtorpanása követte, amelyet 1968-ban a gazdasági reform bevezetése old fel, hogy az majd mintegy fél évtizedes új fellendüléshez vezessen. A hatvanas évek első felében, illetve a reform időszakában bekövetkező fellendülés két-három év természetes eltolódással az építészetben is érzékeltette hatását. Építészetünk levetkőzve a szocreál időszak gondolkodásmódját, az utazás

és tájékozódás megnyíló új lehetőségeivel nemcsak visszakapcsolódott az európai építészet fejlődésének folyamatába, hanem néhány programmal és megvalósult művel sajátosan eredeti ízt is képviselt.

A hatvanas évek hazai építészetét a közelmúlt változásainak tükrében napjaink közvéleménye ellentmondásosan ítéli meg. Egyesek e korszak egészét a hatvanas évekre már idejétmúlt nemzetközi „modern építészet” megkésett utóéletének tekintik, produktivizmust és provincialitást emlegetve. Mások az alkotásra és kifejezésre törekvő építészeti magatartás korszerűtlenségét vetik az alkotók szemére, vagy az előregyártás eszközeinek a fetisizálását, a vasbeton-előregyártás és a késői Le Corbusier, Kenzo Tange és a japánok nyers vasbeton építészetének követését minősítik szegényes és sivár szocialista realizmusnak, illetve a függönyfal hangsúlyos alkorszzerűségét, az európai divat iránti túlzott várakozást említik. Mégis, immár másodsor, felerősödik egy sajátos kulturális nosztalgia is a hatvanas évek iránt, ami a popkultúra kezdeteit jelenti a világban, s e nosztalgia valóságos értékekre irányul. Ha építészetünk jó részére igaz is a „megkésett modernség” – egy, az eszközök megújítását hangoztató, korszerűségeen alapuló technicizmus, amit azonban a döntések során a feladatok egyszerűsítésére törekvő kivitelező építőipar egyre fokozódó politikai túlsúlya, s az irányítás építészeti érzéketlensége még vulgarizál és egyszerűsít is –, a hatvanas évek mégis jelentős korszak építészetünkben.

A realitás átlátását és a társadalmi feladatok iránti elkötelezettséget segítette elő, az építészeti magatartás etikai érzékenységet fokozta az előzőekben átélt korszak szélsőségessége és ellentmondásos volta. Az építészeti szemlélet megújuló szándékát jól jellemzi Szendrői Jenőnek, aki 1951 és 1971 között váltakozva az Iparterv főmérnöke vagy igazgatója, a Magyar Építőművészek Szövetsége 1961-es közgyűlésén elhangzott említett felszólalása. Saját kérdésére – milyen legyen a ma épülete – így válaszolt: „Elsődlegesen feleljen meg céljának és rendeltetésének, a funkciónak, amiért tulajdonképpen létrejött. Legyen konstruktív, ésszerűen használja azokat az eszközöket, amelyeket a huszadik század fejlődő építőipara az építész rendelkezésére bocsát. Legyen anyagában a célnak megfelelő, anyagszerű. Itt elsősorban az a gondolat jut kifejezésre, amelyet napjainkban a gazdaságosság fogalma alatt gyakran taglalunk. Végül legyen a ma építésze tárgyilagos és őszinte. Fejezze ki megjelenésében is célját és rendeltetését.”

Ez az egzakt, tárgyyszerű gondolkodás az ipari építészetben meghatározó, hosszú ideig érvényes követelményrendszer jelenthetett. Nem véletlen, hogy épp Szendrői fogalmazta meg a korabeli nagy generáció elvi álláspontját, amelyből az ipari építészet vonatkozásában azonban az ipari technológiák változásainak, gyors avulásának a végiggondolása hiányzott. Ebből fakadt, hogy ipari létesítményeink zöme, külterjes technológiai rendszerekkel ugyan, de hosszú élettartamú vasbeton szerkezetekkel, igényes építészeti gondolkodásmódot képviselve, nagy erőket koncentrálvá valósult meg. Több mint tíz év kellett ahhoz, hogy a túlzottan egyes funkciókra tagolt tömegalakító gondolkodásmódban megjelenjen a tömböcsítés elve, vagy a rövidebb élettartamra fordított figyelem, egyes technológiai rendszerek esetében a szabadtéri elrendezés, vagy az olcsóbb, hamarabb avuló szerkezetek elfogadása és felhasználása. A hatvanas évekbeli iparosításban ezek a felismerések még szóba sem kerülnek. A jól szervezett és vezetett hazai tervező nagyüzem nemzetközi sikere azonban épp az említett gondolkodásmódból fakadt.

Szendrői felszólalását már megelőzte Major Máté 1957-es, a Vigadó-tervpályázattal kapcsolatos megnyilatkozása. A tervpályázat kiírásában ugyanis rögzítették, hogy a Haas-palota helyén a bíráló bizottság korszerű elvek alapján tervezett, a modern szemléletből következő megoldást vár el a pályázóktól. Major Erik Gunnar Asplund göteborgi városháza épületének bővítését (1934–37) látta példának arra, hogyan lehet a történeti stílusok világához új eszközökkel kapcsolódni. A klasszicista épület kiegészítésének tervezése során hét év alatt jutott el a klasszicizáló álláspont-ról Asplund a modern új gondolkodásmódjával és szerényen visszafogott eszköztárával a régi és az új rész sajátosságait egyaránt kifejező, korszerű megoldásig.

A vezető generáció a hatvanas évek elején a gropiusi Bauhaus-elvek szikár újrafogalmazásával tért tehát napirendre az elmúlt korszak, „az ötvenes évek talán jóhiszemű”, de alapjaiban hibás szocreálja fölött. A jóhiszemű jelző nyilvánvalóan a szakma akkori művelőinek, a baráti körnek és az időszak néhány építészeti kísérletének szól. Ekkor azonban már az előző évtizedben végzett fiatal építészemzedék a megújulás forrása, amely nem a Bauhausra, hanem a fejlett világ hatvanas évekbeli építészetének szemléleti változásaira figyel.

Az újragondolás kényszere serkentette tehát az eredetiség kibontakozását, s ez az eredetiség nem utópiákban, vágytervekben, hanem szerény és minden ízében a valóság talaján álló, megküzdött, s épp ezért átélt művekben nyilvánult meg. Ha a szocreál korszak idején a forma jelkép jellege került is előtérbe, szükségszerűen feltámadt a forma iránti igényesség, és megerősödött a formaképzés biztonsága. Akik végiggondolták az előző periódus alkotói kérdéseit, azok már másképp látták a modern mozgalom időszakát, s az építészet alapelemeinek újragondolására kényszerültek. A jól funkcionálás természetszerű követelménye már nem mechanikusan, a tágabb összefüggések figyelembe vétele nélkül vetül ki térre, téri rendre, tömegre, a formálásmód egészére. A tér- és tömegformálás belső összefüggésrendje, a tágasabb környezet- vagy természetkapcsolat, a rendeltetésből és kapcsolatokból folyó építészeti karakter, jelleg és sok más „funkcionális tényező” csak néhány olyan vonás, amely a vári házaknál, a balatoni idényépületeknél vagy akár a modulizált ipari építészetben a formálás szempontsora lehet.

Egyelőre a hatvanas évek legjobb műveiben erőteljesebb a szerkezeti formák, és különösen az anyagszerűség szerepe. Az őszinteség itt nem illúziókat kerget: a korabeli építőtechnika, a régebbi hagyományos technika leegyszerűsödése, eldurvulása eszközzé válik az építészek kezében, s egy sajátos, az adott pillanathoz kötött, gyakran robusztus, máshol könnyed nyersbeton vagy téglaépítészethez, s a részletek tiszta, erőteljes, karakteres és ugyanakkor önmagát vállalóan „provinciális” – tehát valamilyen értelemben mégis tudatos, egyetemessé emelkedett – megfogalmazásához vezet. Ez a legjobb épületek jellemző sajátossága, amely az említett művekről – s a korfordulóról magáról, amelyben a hagyományos építészet még újjáéled, s megjelenik a kezdeti iparosítás – egyaránt elmondható. Kétségteljesül ekkor sem minden mű remekmű. Az építészet nemzetek feletti egyetemes világában építészetünk néhány ekkori ipari alkotása, a reformévek jónéhány műve s organikus építészetünk a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján mégis önálló szerepet játszik a következő három évtized idején.

Az 1958 után magához térő magyar építészetben a finn hatás talán a legerősebb. A szocreál elmosta a háborút követő évek brazil divatját. Az újjászületés során a tájékozódás sarokpontja a finn építészet, úgy az alkotók, mint az elmélet és kritika művelői számára. A hatvanas évek folyamán azonban ez a nyugati világban is így van: a hatvanas-hetvenes évek fordulóján az építészetben két hatalmas ország, az Egyesült Államok és Japán mellett a kis nép építésze és néhány építészete játszik vezető szerepet.

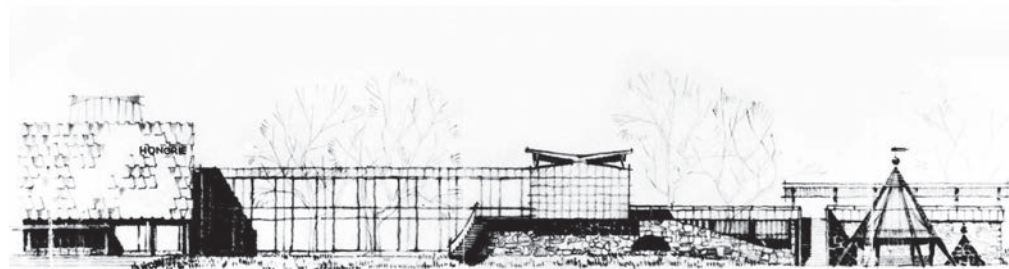
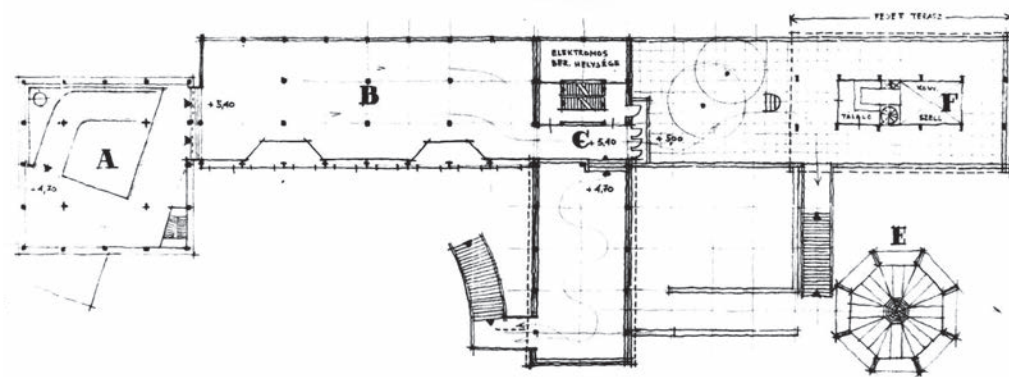
Az akkori hazai eredmények külföldi értékelését, sikerét bizonyosan segítette a forradalom és szabadságharc, illetve az 1956 utáni újrakezdés iránti felfokozott érdeklődés. De hozzájárulhatott a kulturális nyitás kísérlete, illetve Major Máté szerepe, jelenléte és nemzetközi kapcsolata az 1961-es UIA-díj bíráló bizottságában is. Segített talán az északi építészet ekkori nemzetközi elfogadottsága, és építészetünk egy részének ilyen irányú tájékozódása, a kis népek, nagy kultúrák egyéni ízeiben felismerni vélt új lehetőség, a regionális értékek és sajátosságok megértése és felértékelődése is. Mindezek a tényezők hatnak, de csak a nemzetközi vagy európai befogadó hátteret alkotják. A felmutatható eredményeket egy tehetséges nemzedéknek kellett kiküzdenie.

A fiatal középgeneráció jó érzéssel felismerte a világepítészetben lezajlott fejlődést. A látóhatár kitágulását segítette tehetséges fiatal építészek egyéves angliai munkavállalása is, amelyet az Angliában élő Goldfinger Ernő (1902–1987) szervezett az építésügy jóváhagyásával, a MÉSZ és akkori elnöke, Major Máté tevékeny közreműködésével. Az 1961–65 között Angliában dolgo-

zó építészek, Borvendég Béla, Böhönyey János, Bőjthe Tamás, Balogh István, Cserhalmy József, Emödy Attila, Gáspár Tibor, Gulyás Zoltán, Callmeyer Ferenc, Jurcsik Károly, Hofer Miklós, Tokár György, Vedres György és mások angliai tapasztalataikat elsősorban a terveikben, míg a tudományos vagy oktatói pályán működő Párkányi Mihály, Kis Dénes, Kuba Gellért, a városépítész Láng Tivadar, illetve a később hosszú ideig külföldön dolgozó Brjeska István és Vajna János más itthoni feladataikban hasznosították. Az angliai munkavállalás mellett más vonatkozásban is megélnékült a fejlett országok építészetével, a nemzetközi építészeti közélettel, az UIA-val való kapcsolat. Mindezek együttes eredménye, hogy a hatvanas évek építészetében a vasfüggönyön túl is publikált, a késő negyvenes évektől elszakadó értékek születhettek, s ezek révén a hazai építészet néhány műve újra ismert lett külföldön, hasonlóan, mint a két háború közötti évtizedekben.

A VÁLTOZÁS JELEI ÉS NEMZEDÉKE

1956 után mintegy kétszáz építész távozott az országból, közöttük legtöbben már a fiatal, 1945 után végzett évfolyamok tagjai. Ekkor került külföldre Németh Pál és Kiss Ferenc mellett Fecskés Tibor, Halász Imre, Hottovi Tibor, Kleineisel János, Papp László, Salamon István, Schwéger Péter, Simonffy Gyula vagy az idősebb generációból Miskolczy László, s majd egy jó évtizeddel később Magyar Péter, Südi Ernő vagy Zalotay Elemér. Képzettségüknek és tehetségüknek köszönhetően a világon szétszóródott magyar építészek jó része jelentős alkotói életpályát futott be. Svédországtól Svájcra át Spanyolországig, az Egyesült Államoktól Kanadáig sokan értek el olyan sikereket, amelyeket már nem lehet a magyar építészet történeteként, csak saját, személyes eredményükként számon tartani. Kiváló egyetemek tanárait, jelentős szakmai cégek és építészeti egyesületek vezetőit vagy a képzőművészetekben alkotó művészek sorát találjuk az eltávozottak között, akik hazai képzettségükkel a városépítészettől a szerkezettervezésig kiemelkedő szakmai eredményeket

1–2., Brüsszel, Világkiállítás, Magyar pavilon, alaprajz és homlokzat. Gádos Lajos, Németh István, 1958. Archív fotó a rajzokról

mondhattak maguknak, s csak sajnálhatjuk, hogy két világháború után egy harmadik emigráció kibontakozásával ismét csökkent az itthoni alkotóerő.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc utáni társadalmi válság 1958 őszétől már kezdett konszolidálódni. A megtorlás időszaka után megerősödött hatalom mindent elkövetett a feszültségek csökkentése, az élet elviselhetőbbé tétele érdekében, csillapítani igyekezett az ötvenes években természetszerű bezártságélményt és az állandó fenyegetettség érzését. Az építészet területén is jórészt feloldódnak az értelmetlen tilalmak. A szocreál elutasítását még az 1956-os viharos MÉSZ-közgyűlés kimondta, melynek anyagát nem publikálták, bár addig mindegyik közgyűlési jegyzőkönyv megjelent. Az elsősorban helyreállítással foglalkozó két-három évben magától értetődő volt a nyugati világ ekkorra megújult építésze s az ezt bemutató folyóiratok, könyvek iránt való érdeklődés. A 20. század avantgárd művészete ismét megismerhetővé vált, a hivatalos művészetpolitika nem tiltotta többé mereven a konstruktívnak ítélt törekvéseket, inkább a művek és alkotók között válogatott, elutasítva az „embertelen”-nek ítélt műveket. Ennek eldöntésére viszont az ideológiai megítélés volt mérvadó.

A változás jele az is, hogy az új politikai rendszer az 1958-as brüsszeli Világkiállításon való részvétellel kívánja bizonyítani reformer voltát és az ENSZ vizsgálóbizottságával vívott küzdelme során az elszigeteltség feloldására törekvő szándékát. A Brüsszelben Arany Csillagot nyert, új szellemű, sikeres pavilon tervezői, Gádoros Lajos (1910–1991) és Németh István (1923–2007) a belsőépítészeti tervekért itthon is Ybl-díjat kaptak. A Csontváry-életművet is bemutatták, a Mária kútja Názáretben a főcsarnok tengelyében jelenik meg. Egy megszállott ország kommunista rendszerének új vezetése bibliai tárgyú témával reprezentálja az ország kultúráját, művészetét. Ez a feszültségoldó szándék építészetünkben hamarosan sajátos pezsgést hoz létre.

Segítette e folyamatot, hogy az a tervezői módszer és szemlélet, amely a harmincas években egy viszonylag szűk, kiváló építészgárda alkotómunkájának gyümölcse és személyes jellemzője volt, az eltelt évek alatt szükségszerűen a szakma egészére szétsugárzott. Az idősebb generáció tapasztalata, a fiatalabbak tehetsége és energiája az 1956 előtti évtized nyomasztó zártsága után e furcsa korban is érdekes szellemi életet eredményezett.

Amikor 1956. október 24-én este a Janáky-műterem első exporttervezésként kapott megbízását, az isztambuli Kavala Szállót terveit akarta a Magyar Építőművészek Szövetségében kiállításon bemutatni, e rendezvény helyett már harcok folytak s az építészetről egy időre elterelődött a szakma figyelme. A mindenkit megrázó események, a passzív ellenállás és a helyreállítási munkák művezetési után részben új feladatokba fogva jó néhány hónap alatt állt csak vissza a munkarend.

Az 1956 utáni első két év különösen a főútvonalak környékén súlyos sérüléseket szenvedő fővárosban a Nagykörút helyreállítási munkáival telt, ennek során a historizáló homlokzatok földszintjét szabadították meg a tervezők az előző négy évtizedben rájuk rakódott zavaros üzletportáloktól. Az Üllői út és környéke sebeinek eltüntetése érdekében az Országos Takarékpénztár rövidesen öröklakásos házakat épített a keletkezett foghíjakon, ezzel egy időben az Árpád fejedelem útján is ekkor készültek el az addig be nem épített, foghíjaknak nevezett telkeken az új társasházak. Megragadva a rombolás nyújtotta alkalmat, a Fővárosi Tanács Építési Osztálya – Heim Ernő (1904–1980) nevéhez fűződik az akció, aki a városépítészeti akkori szellemi irányítója volt – a Rákóczi úton vagy a József Attila utcában kibővítteti az útpályát, árkadosítással oldva meg a gyalogközlekedést. Ez a koncepció menti meg a sérült Rókus-kápolnát és kórházat a bontástól, s teszi lehetővé a következő évtized rohamosan növekedő autóforgalmának bővülését. A belváros egyes foghíjainak beépülése, a második világháború nyomai jó részének eltüntetése és az új Erzsébet híd építése (Sávoly Pál és munkatársai műve, 1964) jelzi a főváros ezt követő változásait.

A szellemi újakezdés terén a már említett, széleskörű együttműködés igényével kialakított, 1961-től érvényes tizenöt éves távlati szándékrendszer a tervezőalkodás jelentős új kísérlete volt. Ebben is megjelentek azonban naiv elemek, amelyek épp az ideológiai távollatlanságot vagy kis-

szerűséget tükrözték. Például a filozófiai kutatások tizenöt éves akadémiai terve harmadik feladatként Lukács György káros filozófiai nézeteinek bírálatával kívánt foglalkozni – még 15 évig. Az első években e távlati terv egészében mégis egységes modernizációs fejlesztési elképzelésként hatott.

A lakásépítés 1961-gyel induló tizenöt éves programja, illetve annak első három éve, a balatoni régió fejlesztési programja s ezzel a hazai üdülési lehetőségek bővítése, vagy az idegenforgalom fejlesztése ekkor kerül napirendre. A fogyasztást is bizonyos mértékig bővítő további (könnyű- és élelmiszeripari) iparosítás, a járműpark érzékelhető ütemű fejlesztése és az ehhez kapcsolódó úthálózat-fejlesztés a mezőgazdasági nagyüzemek nagy anyagi áldozatot követelő újrászervezése mellett a hatvanas évek tervgazdaságának jellemző törekvései, amelyek együtt három-öt évre valóban hajtóerőt biztosítanak a gazdaság fejlesztéséhez.

Az építőipar és az építészet tükrözi e tendenciát, így 1961–64 között érzékelhető a fellendülés. Erdemleges eredménnyel, még nem a panelépítés programjával indul az építés-iparosítás, határozottabbá válik a lakásépítési program, tovább alakul a lakótelepek rendszere. A fővárosi Fiastyúk utcai lakótelep befejezése jelentette 1956–60 között a fordulatot, megszüntetve az 1954-ben elhatározott „cs” (vagyis csökkentett költségű) lakásépítést, bár a túlzottan alacsony átlagos lakóterület még a több szempontból is sikeres 1960. évi észak-budai kísérleti lakótelep építése esetében is meghatározó maradt.

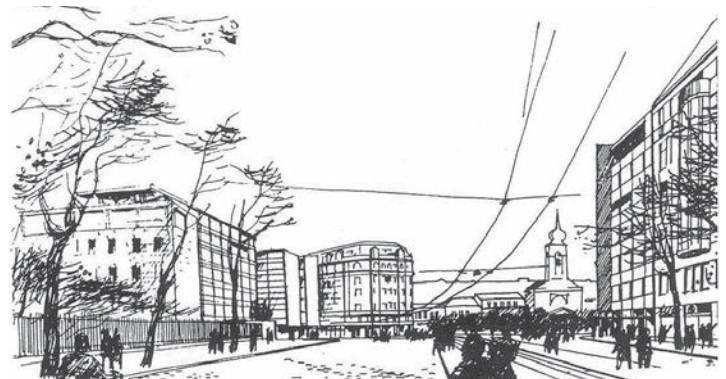
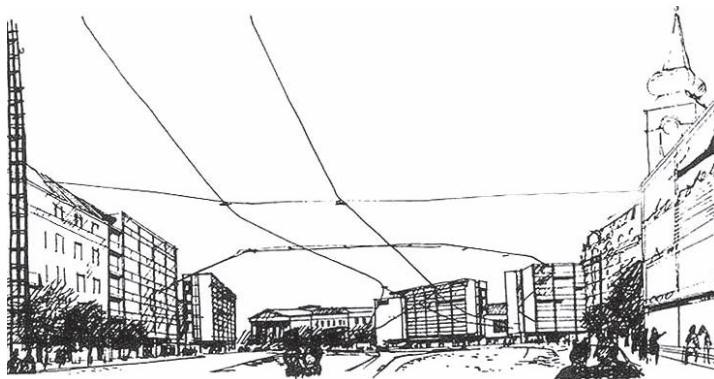
A megváltozott s a tehetség érvényesülését ígéro szakmai légkör tehát viszonylag hamar felénkíti a tervezőirodák életét és a szakmai közéletet. Megrendezik a II. (1960) és III. (1961) Országos Építési Kiállítást, 1963-tól egyes új épületekről vagy műemlék-helyreállításokról évente építészeti filmek készülnek. A közélet szakmai élénküléséhez hozzátartozott a pályázatok sora is. Már 1957-től újra él a tervpályázati rendszer, a résztvevők száma is magas. Egymást követik a városrendezési és középület-pályázatok, mint az 1957-es Vigadó tervpályázat, amelyet a Weichinger tanszék nyer meg (szerzőtársai Jurcsik Károly, Virág Csaba, Bonta János), 1958-ban a Kálvin tér rendezésére vonatkozó pályázat, közel hatvan tervvel,* ahol már saját nemzedékünk, a Jurcsik–Hofer generáció nyeri a díjakat a közégeneráció képviselői előtt, vagy a balatoni kisharaló-pályázatok.

1960-ban fontos esemény az óbudai kísérleti lakóteleppel kapcsolódó már említett lakáspályázat, amelynek tervei nemcsak megvalósulnak, hanem berendezett mintalakások is készülnek. Mináry Olga egy 1958-as előpályázaton nyertes terve, majd megépített kockaházátípusa sikeres. Ezt követik a Korszerű falu, majd Pécs, Veszprém, Ózd, Miskolc, Székesfehérvár városrendezési tervpályázatai. 1962-ben a várbeli Szent György tér beépítése a legjelentősebb pályázat: ez utóbbin a szakma színe-java felvonul érdekes tervekkel Farkasdytól Gulyáson át Szroghig. A BNV főpavilonjának pályázatán 1963-ban Gulyás Zoltán és Rimanóczy Jenő a nyertes, majd a Sportcsarnok

* A pályázatok légkörének jellemzésére Finta Józsefet idézem, aki harminc évvel később barátaimmal közös pályázatunkban való részvételéről így ír:

„Ez időben kialakult kapcsolatunk eredménye lett, hogy a Kálvin tér rendezésére kiírt pályázatban, az általa szervezett csapatba bevont – a perspektívák készítőjeként. Nagy megtiszteltetés és nagy próba volt akkor számomra ez a felkérés, hiszen először érintett meg egy pályázat készítésének különös, mással össze nem hasonlítható hangulata, s mindjárt igen nemes grémium részeként. Amikor már éjféljárt kellően fáradt, munkájában szinte „önpusztító” lett a társaság, lendületünk érzékelhetően megcsappant, Feri ölben kihozta egyik (gondolom, talán első) egészen „új keletű” gyermekét, s biztatásul körülhordozta lekókadó kezeink és fejünk felett. Őszintén hitte (és jól), hogy a baba látványa erőt ad mindannyiunknak, fizikai és szellemi kondícióink feltöltődik ettől az akciótól.” MÉ 1999/3. 1.

3–4. Kálvin tér tervpályázat, az I. díjas terv perspektívái. Jurcsik Károly, 1958. Archív fotók a Népszabadságból.

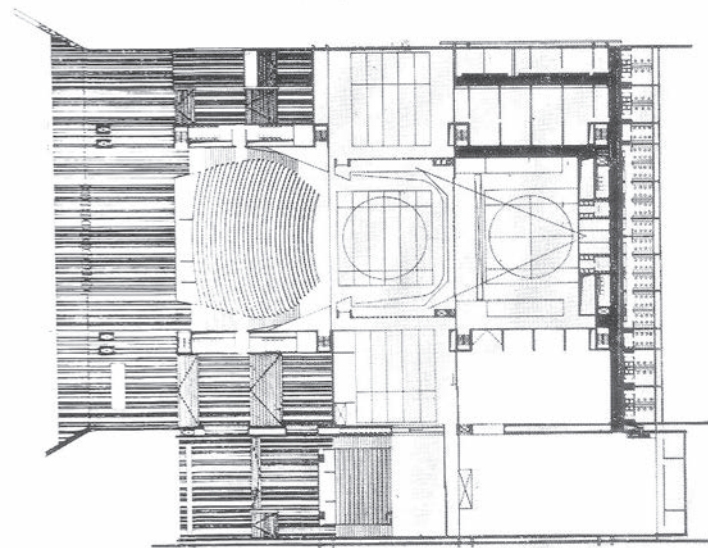
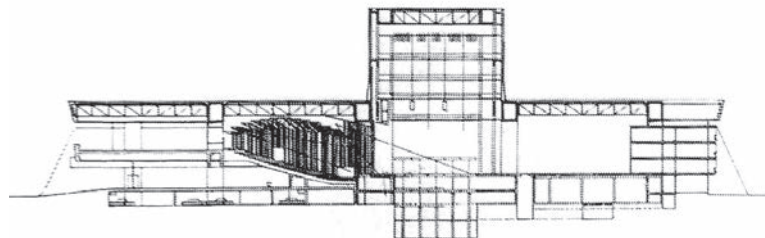
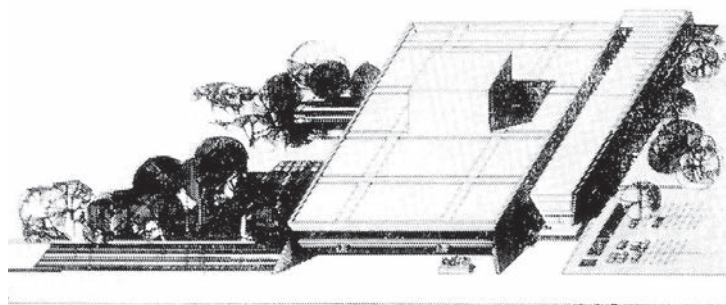
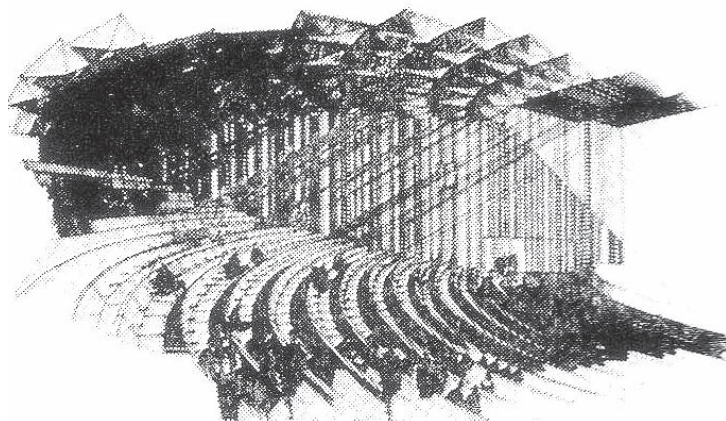

pályázatot szintén ők nyerik 1966-ban. Művelődési házak, kis középületek, kereskedelmi és vendéglátó épületek, az Akadémiai Könyvtár (1964) és számtalan más téma követi egymást. E pályázatokon már a Vadász–Finta–Virág Csaba nemzedék szerepel sikeresen, vagy angliai tapasztalatok érvényesülnek magas, helyenként a nemzetközi törekvéseket elérő színvonalon. A témák közül azonban egyre kevesebb valósul meg, amire példa az Akadémiai Könyvtár, illetve a Nemzeti Színház (1965) ügye is.

A hatvanas évek elejére a nagy tervezőirodák már több mint egy évtizedes múltra tekinthettek vissza. Szervezetükben, létszámukban megerősödtek, az egyes irodák profilja és munkamódszerei kialakultak. Egészséges alkotói légkör jellemezte e központi irodákat, amelyeknek a megyei tanácsi irodarendszer kialakulása miatt már nem kellett kisebb, helyi feladatokkal foglalkoznia. Az Építésügyi Minisztérium irányítása alá tartozó tervezővállalatok az amerikai nagyirodákhoz hasonló létszámúvá váltak, fejlődésük felszálló ágában még az ötéves tervek túlszűfolt tervezési ritmusa sem jelentett a feladatok teljesítésében színvonalat rontó akadályt.

Azok a fiatal építészek, akik egyetemi tanulmányaikat 1945 után folytatták – közöttük már jónéhány említett sikeres alkotó – az ötvenes években kerültek tervezőirodába, mesterek mellé kerülve megtanulták a szakma gyakorlati fogásait, és már feladatokhoz is jutnak. Segíti őket a Mesteriskola, nem ismerik a magánmunka kötetlen világát, szinte természetesen nőnek bele a vállalati tervezés munkamegosztási rendjébe. Mestereik az idősebb gárda olyan aktív képviselői, mint Janáky István vagy Szendrői Jenő és az a középkorú gárda, amely 1945 után bizonyította tehetségét.

5–8. A Nemzeti Színház tervpályázata, alaprajz, metszet, tömegvázlat, nézőtérbelső. Az elsődleges terv részletei. Hofer Miklós tervpályázata, 1965. A Budapesti Nemzeti Színház c. könyv ábrái

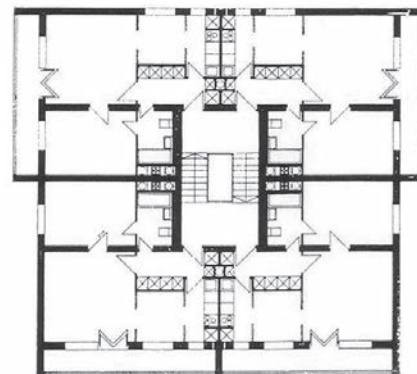

Ha Ivánka Andrászt háttérbe szorították is, Németh Pál és Kiss Ferenc eltávozott, Szrogh György, Szabó Árpád, Juhász Jenő, Schall József, Farkasdy Zoltán, Jánossy György, Zalaváry Lajos, Zilahy István vagy az első mesteriskolai ciklus itt nem említett tagjai azt az alkotói magatartást képviselik, amely már a Modern Mozgalom egyoldalúságait is érzékelve, teljesebb értékű építészeti formálásra tart igényt. A Mesteriskola II. és III. ciklusán építésszé érő generációt sok kiemelkedő képességű fiatal alkotja, akik már felvételi vizsgák alapján kerültek az építészképzésbe és nagy létszámú évfolyamok bizonyítottan legjobb tervezői. Most e ciklusok volt tagjaihoz kapcsolódik a termékeny szakmai élet, a művekkel foglalkozó eszmecsere, vita.

Az 1945 után végzett, az előzőekben is már említett második nemzedék a Mesteriskola II. és III. ciklusában 1957–60 között a változások idején vett részt. A Mesteriskola II. ciklusának munkája 1956-ban indult. Többen dolgoztak Új Mohács árvíz utáni helyreállításában (Bérczes István, Polónyi Károly, Hofer Miklós, Kékesi László, Mányoky László). Amikor 1957-ben a ciklust átszervezték, Janáky István, Szendrői Jenő és Granasztói Pál veszik kezükbe a vezetést újra érvényesítve az építészeti tehetség iránti igényt, mint legfőbb követelményt. E II. ciklus ekkor és később is legsikeresebb tagjai a Szendrői-csoportban Arnóth Lajos, Bajnay László, Gulyás Zoltán, Polónyi Károly, a Weichinger Károlyval dolgozó Hofer Miklós és a Janáky-tanítvány, Mináry Olga voltak.

1958 őszén a Mesteriskola III. ciklusára huszonegy fiatal építésztt vettek fel. Szendrői Jenő mellett az Ipartervben Bíró Márton, Bőjthe Tamás, Mészáros Géza, Földesi Lajos, Rimanóczy Jenő dolgozott; Böhönyey János mellett Borvendég Béla, a később külföldre távozó Südi Ernő, Tokár György, Vadász György. Dávid Károly volt Erdeős László és Plesz Antal mestere, Zilahy István mellett a Lakótervben kezdte tevékenységét Finta József, Lőrincz József, Magyar Géza, Szekeres József. Weichinger Károlynak a Buvátiban szerveztek műtermet Iványi László, Kiss Albert, Pomsár János, Puskás Tamás és Virág Csaba részvételével. E ciklus végére a többség megépített épületekkel rendelkezett.

Tévednénk azonban, ha csak a mesteriskolák volt tagjaira vagy az angliai munkák résztvevőire szűkítenénk le figyelmünket, hiszen a korábbi és az említett generációból mintegy kétszázan dolgoznak munkájukkal kitűnve a tervezésben. Csak már lezárt életműveket említve az akkori közép- és fiatal nemzedékből, e korszak építészetének – a műemlékek építészetét is ideértve – kvalitásos alkotói voltak jó néhányan, mint Ázbej Sándor (1913–1998), Bakos Béla (1924–1986), Batka István (1927–1980), Borosnyai Pál (1922–2002), Csics Miklós (1928–1985), Csordás Tibor (1925–1998), Erdei Ferenc (1933–1986), Köves Emil (1923–1989), Mandel Tamás (1930–1994) és Mandelné Nagy Cecília, Mendele Ferenc (1934–1994), Reischl Péter (1918–1983), Sedlmayr János (1932–2004), V. Spíró Éva (1926–1980), Vas Zoltán (1923–1986) és számos más, e névsorban nem említett, publikált munkáiból azonban ismert – vagy Ybl Miklós-díjjal társadalmi szinten is elismert – építész.

9. Óbudai kísérleti lakótelep, 12 lakásos társasház alaprajza, 1960., Mináry Olga

1 2 VIII. 57–64. tábla, 1–45. kép. 1–2. Brüsszel, 1958. Világkiállítás, Magyar pavilon, főcsarnok és külső kép, Gádos Lajos és Németh István. Archív fotók. 3. Badacsony, Tátika étterem, Callmeyer Ferenc, terv 1958, épült 1962. 4. Siófok, Vénusz szálló, Földesi Lajos, 1960, 1961. 5. Tihany, Kétszintes motel, Polónyi Károly, 1959. 6. Tihany, Alsóközpont és üzletsor, Bérczes István, Szittyta Béla, IPARTERV, 1962. Mé 1963/5. 49. 7. Balatonföldvár, motelétterem, Földesi Lajos 1959. 4. MTI fotó, Balassa Ferenc, 3., 5., 7. Mé 1965/5.

57.

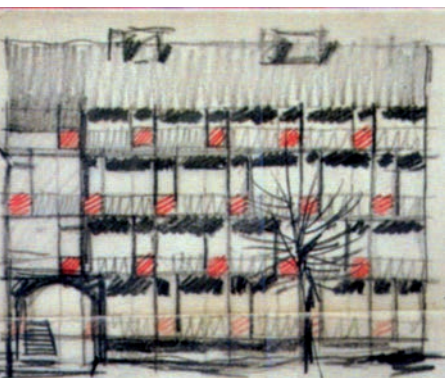

8 9
12 11 10

8–12. Várnegyed, Úri u. 32., lakóház, helyreállított állapot, Farkasdy Zoltán, 1957–59. 8. Régi és új épületrészek, homlokzat, 9. Kapubejárat, 10. udvari részlet, 11. a kapualj boltozatai, 12. homlokzati színvázlat. *Farkasdy Zoltán* 2014, könyv fotói.

58.

13–16. Tóth Árpád sétány, sarok lakóház, Jánossy György, terv 1961, építés 1962–63. 13. Összkép a sétány felől, 14. sarokrészlet, 15. az oromzat részlete, 16. homlokzatrészlet a sétány felől. Lelkes László fotói

16 14
15 13

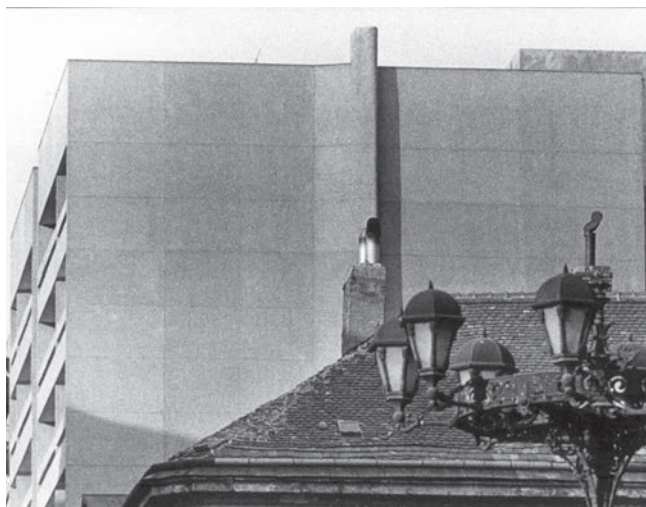
59.

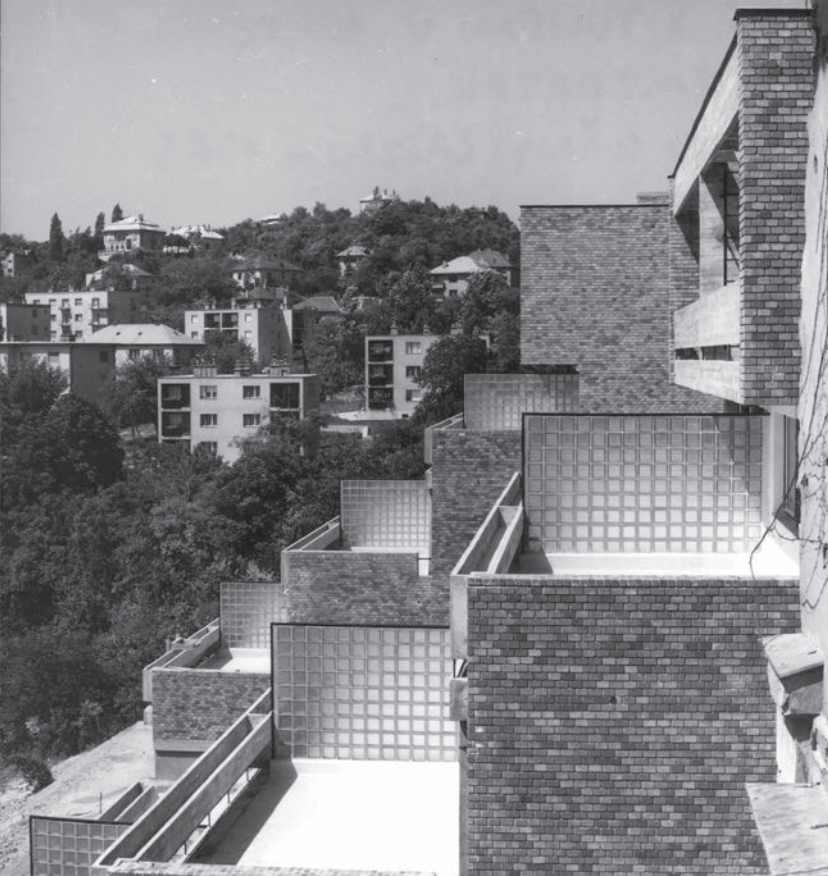
17 20
18 21
19 22

17–19. József nádor tér, lakóház, Földesi Lajos, 1963–64. A MÉSZ fotóarchívum képei. 20–21. Széchenyi rakparti OTP-társasház, Molnár Péter 1958–62. *Molnár Péter építésze*, 2004. könyv képei. 22. Ózd–Farkaslyuk, bányász sorház, Szekeres József, terv 1956–57, kivitel 1958. Fotó Szendrői '72., könyv 63.

60.

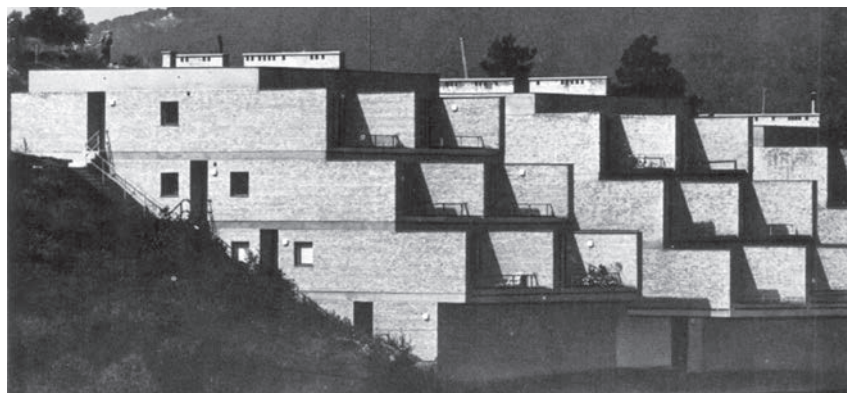

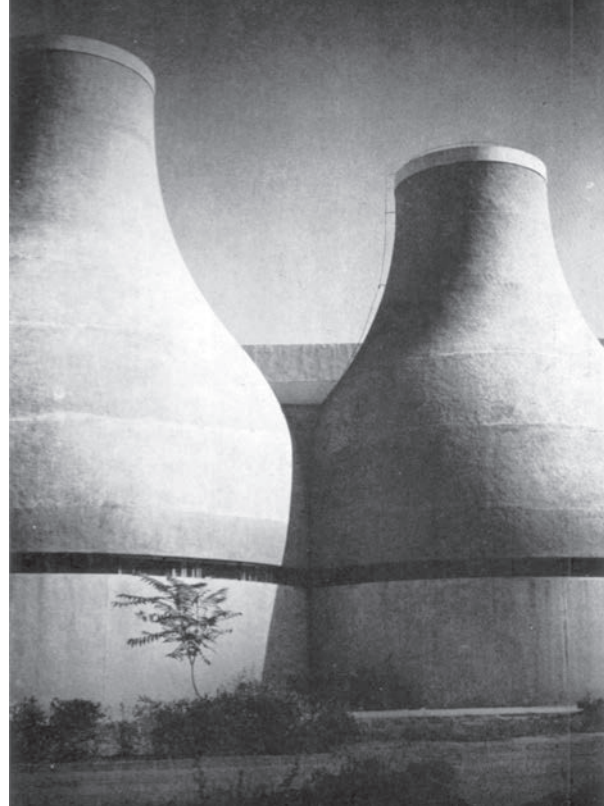
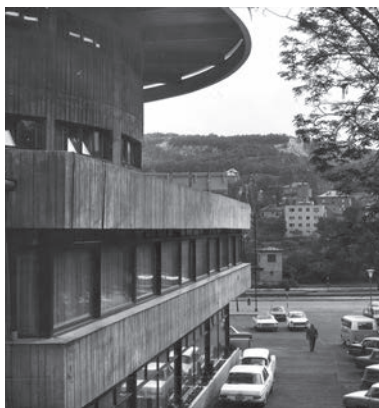
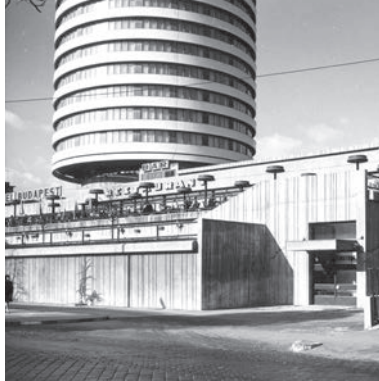
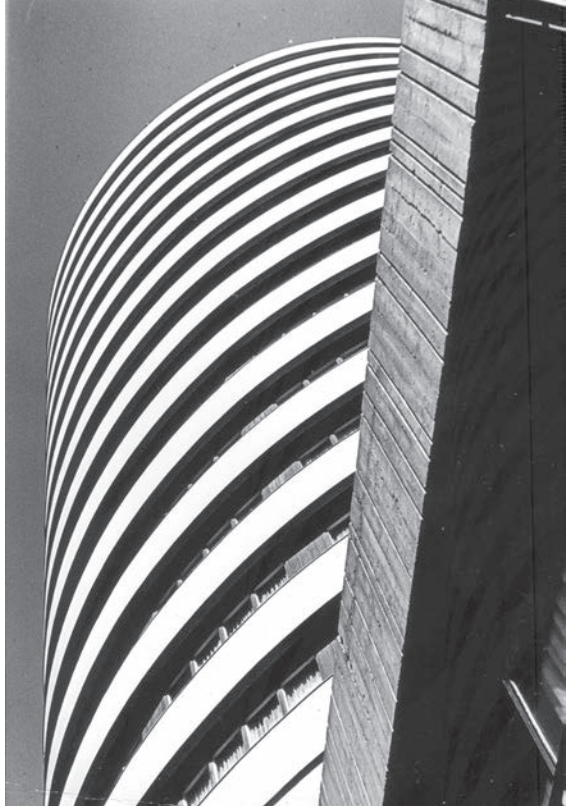

23–24. Rózsadomb, Tulipán utca, teraszos lakóházak, Iványi László, terv 1963, kivitel 1964–65, Magyar Építőművészet archívuma. 25. Orvos lépcső, lakóház-csoport, Schmidt Lajos, 1964–65. A fotó Schmidt Lajostól származik. 26., 27. Lévy u. 8. sz., teraszos társasház, terasz és látvány a nappaliból, Varga Levente, terv 1965–66, kivitel 1966. Fotós Bernus András. 28. Sas-hegy, Meredek u., társasház, Kévés György, terv 1966, kivitel 1967–69. Fotó Szendrői '72., könyv 70.

23 26
24 27
25 28

61.

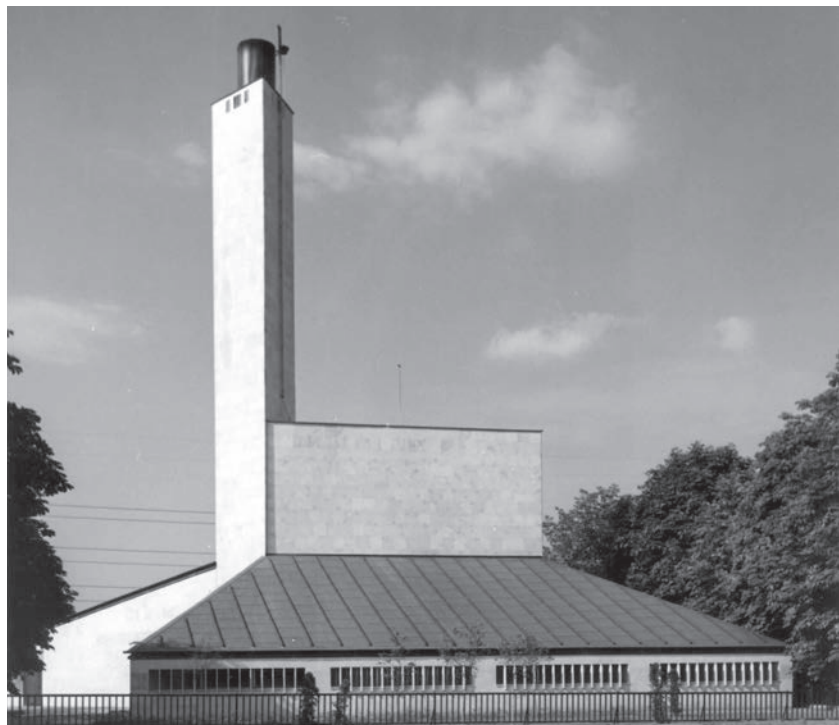
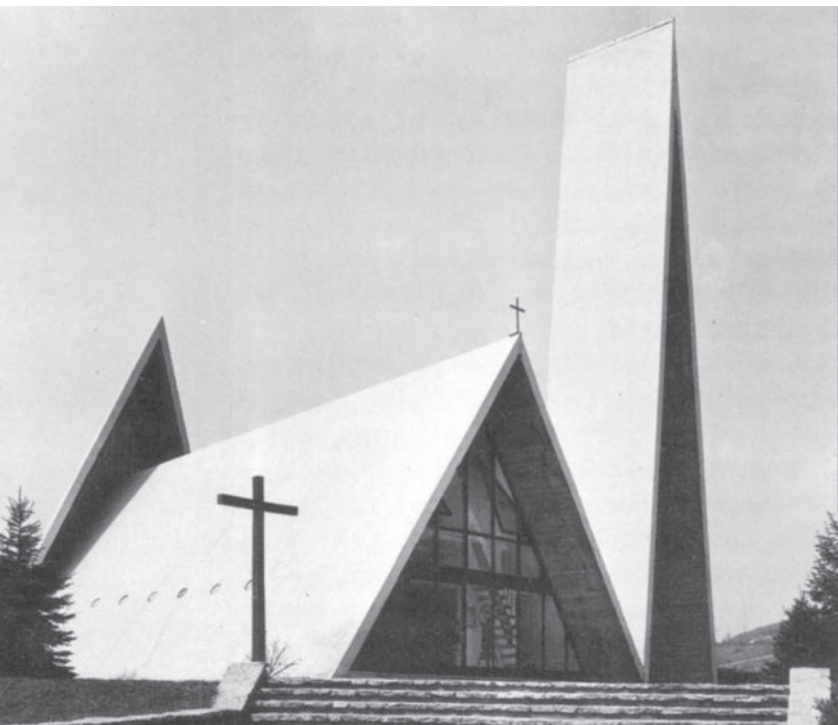
62.

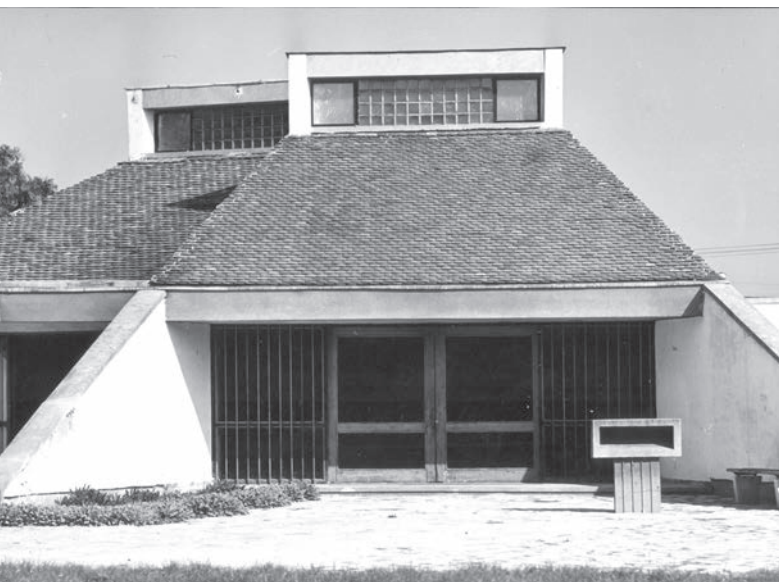
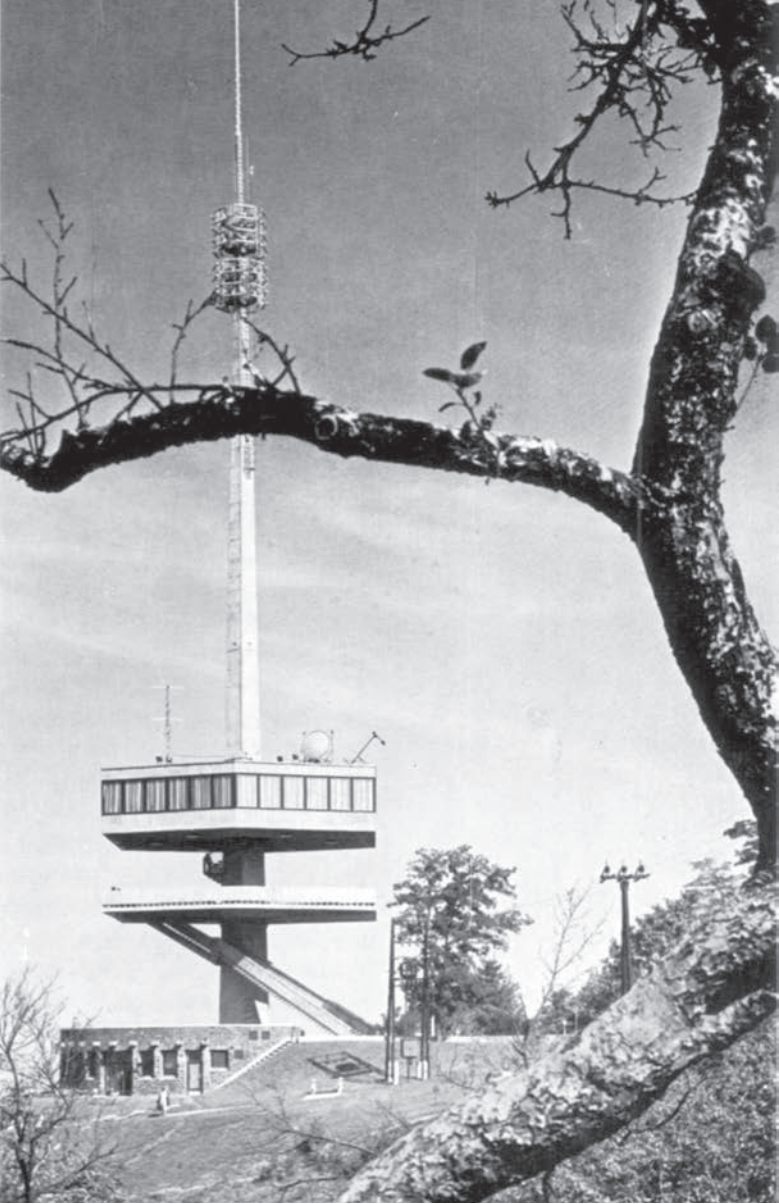
29 30 34
31
32 33
35 36

63.

37 39
38 40

29–31. Budapest Kőrösálló, Szrogh György, 29. fotó alulnézetben, 30. az étterem felől, 31. a szálló alsó részei. 32., 33. Piszkéstető, Kutatók szálláshelye, Szrogh György, terv 1956, megépül 1962. 29–33. Lelkes László fotói. 34. Jászberény, tisztasági fürdő, a két medence-tér kupolája, Zalaváry Lajos, terv 1958–60, épül 1960–63. 35. Hollóháza, katolikus templom, Csaba László, terv 1964, kivitel 1966. Fotó Lövei könyv, 20. 36. Rákoskeresztúr, Krematórium, Pomsár János, 1967–68. BVTV fotó. 37. Miskolc, Avas, TV torony, Hofer Miklós, terv 1964, kivitel 1966. Fotó Szendrői '72., könyv 151. 38. Szeged, Köztemető, ravatalozó, Borvendég Béla, terv 1959, kivitel 1960. 39. Szeged, Égő Arany-ház, Borvendég Béla, munkatárs Szabó Ferenc és Sági József, 1967–72. 40. Dóm környék – Oskola u. rendezése, Borvendég Béla, terv 1959, kiépül 1972-ig. 38–40. Lelkes László fotói.

41. Debrecen, Agrártudományi Egyetem főépületének aulája, Mikolás Tibor, 1960–63. Szendrői '72., könyv 98. 42. Debrecen, Főútvonalai Áruház és lakóépület, Mikolás Tibor, 1957–61. Balassa fotó. 43. Pécs, panelszerkezetű magasházak a városképben, Tillai Ernő, Pálffy Miklósné 1966–68. 44. Pécs, Jókai u-i általános iskola, Tillai Ernő, 1960–62. 45. Pécs, délnyugati városrész, ötszintes panellakóházak, Tillai Ernő, Pálffy Miklósné, terv 1961, kivitel 1965. 43., 44., 45. Tillai Ernő fotója.

41 42
43
45 44

64.

A HATVANAS ÉVEK MEGVALÓSULT MŰVEI

A Balaton környékének fejlesztési programja

A kezdetben jól működő intézmények közötti kapcsolatrendszer az alkotó tevékenységre a korábnál kedvezőbb helyzetet teremtett, s ez több területen is szakmai eredményekhez vezetett. A balatoni régió fejlesztésével foglalkozó városépítészeti program, az ipari építészet erőteljes fellendülése, a budai Vár helyreállításának meginduló folyamatai, a lakás- és közintézmény-építés egyes területei (az Országos Takarékpénztár szervezésében folyó öröklakás-építés és a tömeges lakásépítés első eredményei, egyes kis középületek és az iskolaépítés), majd az évtized közepétől a városközpontok kialakításának vagy felújításának, rekonstrukciójának a megyeközpontokban meginduló programjai a hatvanas évekbeli fejlődés felismerhető jelei, a modernizáció és életformaváltás előrehaladásának érzékelhető tényei.

A balatoni régió fejlesztésének terve az ÉM Városépítési Tervező Vállalat (Váterv) műtermében 1954-ben elemző vizsgálatokkal kezdődött. Az 1956-os mohácsi árvíz helyreállítási munkáihoz készített regionális jellegű tervben alakult ki a munkamódszer. Farkas Tibor és munkatársai, Polónyi Károly és Bérczes István, az idősebb generációból Kisléghy Nagy István, akik a Balatoni Intéző Bizottság keretei között, mint az ÉM Balaton környéki Főépítészsége is együtt dolgoztak, 1957-ben készítették el a Balaton környékének regionális tervvázlatát, majd három év alatt dolgozták ki az átfogó, akkor nemzetközi vonatkozásaiban is új megközelítési módot, fejlesztési koncepciót. Az 1963-ban eredményeiben átfogóan publikált tervet 1965-ben az UIA, az Építészek Nemzetközi Szövetsége Abercrombie-díjjal tüntette ki.²

A Balaton környéki települések, a közlekedési és közműhálózat, illetve a szolgáltatások fejlesztésére irányuló koncepció a kezdeti sikerek után lekerült a napirendről. Ezért már nem az építész, hanem az egyre ellentmondásosabb társadalmi tervezés, a monolitikus társadalomirányítás érzéketlensége volt a felelős. A Balaton körül a hetvenes évek végére kedvezőtlen állapot alakult ki. Az ötvenes évek fordulójának épületei – mint a badacsonyi Tátika étterem, Callmeyer Ferenc terve (1958, kivétel 1961) –, az akkor épített strandépületek – így Farkasdy Zoltán balatonfüred-arácsi strandfürdője (1961–62) – és a campingek, a tihanyi és siófoki első szállodák ennek az első, akkor sokat ígérő indulásnak az emlékei. A fejlesztési terv részét képező munkák többek között: Polónyi Károly tihanyrévi motelje, kétszintes szállója (1959–60), Balaton-parti idényjellegű épületei, előregyártott elemes strandöltözői (1957–58), Földesi Lajos tihanyi és balatonfüredi moteljeinek éttermi épületei (1958–60) és Siófoki Vénusz Szállója (1960–61), Kun Attila tihanyrévi szállója (1959–60), Cziegler Endre siófoki szállodasora (1958–64), Gulyás Zoltán tihanyi alközpontja, áruháza (1959–62) és a mellette épülő érdekes szerkezetű közúti völgyhíd, amely Lipták Pál műve. Megújult a tihanyi kompjárat kikötői képe és a campingek környezete, folytak az üdülő-felújítások, Siófokon, a parton pedig már 1955-től ott állt Molnár Péter meteorológiai állomása, mint a megújulás előjele.

Az üdülés fejlesztésének a terve még a konszolidáció tömegeket megnyerő szándékából született. A rekreációt szolgáló tájfejlesztésre irányuló szándék a balatoni fejlesztési terv szétesése ellenére is egyes üdülőkörzetek rendezetlen fejlődéséhez vezet. A már nem tiltott hétvégi házépítés, a telek méretében és beépítésében szabályozott, de lényegében spontán formájában később is fennmarad. A hatvanas évek végének Balaton környéki szállodaépítési programja viszont már csak az idegenforgalom fejlesztését célozta.

2./ A Mohács és Balaton környéki regionális tervekről lásd Farkas Tibor írásait: MÉ 1956/9. 262–276., 1958/6. 169–179., 1972/3. 36–39. A terv részleteit ismerteti a MÉ 1963/5. Balaton száma, egyes épületeket közül az 1962/2–4., 6. szám és az 1963/2–3. Későbbi összefoglalás: Farkas Tibor, *Ahogy én látom a Balaton-ügy 30 évét*, I., II., III. rész, 1988/2. 44–48., 3. 10–13., 4–5. 90–91. Lásd még a vonatkozó részt Lipták: *Farkasdy* 1975, Polónyi 2000. A Magyar Építőművészet 1956–1991 közötti összes Balatonnal foglalkozó cikkéről összeállítást közül az 1994/3–4. szám, a 115. oldalon.

A budai Várnegyed és a lakásépítés sikerei

Az 1944–45-ben súlyosan sérült budai Várnegyed polgári lakóházainak a helyreállítása már a negyvenes évek végén megindult. Rados Jenő (1895–1992) a Szentháromság téri Pénzügyminisztérium félig elpusztult épületét erősen visszafogott, leegyszerűsített formában kollégiumi célra állította helyre (1946–48). A hatvanas évek elejére a megrongálódott műemlékértékű lakóházak jó részének helyreállítása megtörtént. Ennek során a 19. század végi kedvezőtlen ráépítéseket is eltávolították: a házak többsége, például az Országház utca 18. alatti középkori épület Borsos László keze alatt már 1952-ben, a 20. számú ház 1962-ben Dragonits Tamás, a 22. számú 1965-re Borsos és Vincze Zoltán tervezésében megújult. A gondos helyreállítás során visszanyerve eredeti szépségét, gyakran gazdagodott is, hiszen rég elépített ülőfülkék és más értékek kerültek elő az újjáépítés során. Az 1957-ben megalakult Országos Műemléki Felügyelőség vagy egyes tervezőirodák műemlékes műtermei, illetve a Várbizottság műemléki tevékenysége azonban eddig nem terjedt ki az elpusztult épületek újjáépítésére. E foghíjtelkek egy részének beépítésére 1957 után került sor, az OTP által épített társasházak formájában.

Az Úri utca 32. számú házat Farkasdy Zoltán 1957-ben tervezte, s az 1959-re épült meg, a gótikus ülőfülkékkel rendelkező bejárati csarnokot belefoglalta az új lakóépületbe. A régi és új épületrészek együttes megjelenése, a műemléki környezethez való, korszerű eszközökkel, anyagokkal és szerkezetekkel történő illeszkedés sajátos új értéként jelenik meg e műben, amely a hatvanas évek elején nemzetközi szinten is érdeklődést keltett.

Jánossy György valamivel később a volt nőegyleti palota telkét építi be a Tóth Árpád sétányon (terv 1961, kivitel 1962–63, munkatársa Hrecska József). A lakóépület homlokzati rendszerként is megjelenő kétszintes lakásai, a vári környezetbe illő, dörzsölt téglá felületkezelés és a saroktelek oldalán megjelenő, a falmerevítés követelménye szerint megformált finomrajzú oromzat avatja kimagasló értékűvé e mai művességében korszerű és mégis környezetbe illő lakóházat. Az ezeket követő mintegy évtized alatt beépített foghíjtelkek jórészt hasonló értéket képviseltek e várnegyedbeli építészeten, a többnyire hagyományos, majd a későbbi években egyre változatosabb, újszerű eszközökkel. A fontosabb munkák: Farkasdy Zoltán, Fortuna utca 15., 1957–58; Dísz tér 8., 1963–68; Virág Csaba, Fehér Galamb ház, Úri u. 23., 1966–70; (majd ipari funkciójú középületként) az Országos Villamos Teherelosztó, Petermann bíró u. 5–7., 1974–79; Sedlmayr János, Tárnok u. 7., 1966; Gulyás Zoltán, Tárnok u. 13., 1972–74; Horváth Lajos, Úri u. 26–28., 1974–77; a legkésőbbi Jánossy György és Laczkovics László Szentháromság téri Diplomata háza, tervek 1976–77, kivitel 1979–81.

A hatvanas években még hagyományos formában fellendülő lakásépítésekből azonban nem csak a vári házak érdemelnek figyelmet. Közvetlenül 1956 után, a tízezer bányászlakás megépítésére vonatkozó program keretében Szekeres József, akkor még a Lakóterv tervezőjeként ózd-farkaslyuki kétszintes, mozgalmasan formált sorházaival vált ismertté (terv 1956–57, kivitel 1958), és ekkor, 1957-ben tűnt fel a szegedi Oskola utca–Dóm-környék rekonstrukciós tervével és folyamatosan épülő lakóházaival Borvendég Béla is. Debrecenben a később egyetemi épületeivel is kitűnt Mikolás Tibor a városközpontban, a főút szakaszán épít áruházzal kapcsolódó s ezért öt traktusba szervezett, mozgalmos homlokzatú, vitatott és mégis sikeres lakóházat (terv 1958, kivitel 1961).

Korán, az 1960-as óbudai kísérleti lakótelep pályázatán született meg Mináry Olga kilenc, illetve tizenkét lakásos, kétkarú belső lépcsős, a lakások felszintnyi különbsége, szinteltolása miatt lejtős terepre alkalmas társasházterve, amelyből a fővárosban Óbudán, a Ménesi úton, Törökvész úton kisebb csoportokban több karakteres loggiás homlokzatú ház épült. Beépített konyhával kapcsolódó, jól kialakított étkezőhely jellemezte ezeket a kellemes térkapcsolatú kétszobás lakásokat.

A tervezőirodák fiatal építészei – az Ipartervben alkotók is – egymással kelnek versenyre a hatvanas évek közepén e többnyire az OTP által finanszírozott lakóépületek tervezésében. Az ipari

3./ A lakásépítés itt említett példái a MÉ korabeli közlései mellett megtalálhatók a Merényi 1970, *Magyar építészet* 1972, Jékely–Sódor 1980 kötetekben, illetve Farkasdy művei a Lipták 1975, Jánossy házai a Ferkai 2001 kötetben. Fontosabb cikkek a Vári házakról a MÉ 1959/5–6., 1960/3., 1964/1, 1964/3., 1966/6., 1967/2., 1968/2., 1969/6., 1972/5., 1978/6. számaiban találhatóak. A teraszházakat és az említett egyedi lakóházakat mutatja be a MÉ 1960/3., 1965/3., 6., 1968/2., 5., 1969/1., 1971/1., 1975/2. A Jékely–Sódor Budapest Kalauz 1980-ban 300 fővárosi épületet, többségében egyedi lakóházat vagy lakótelepi együttes részét közli, az első közlés helyének megjelölésével. Az utóbbiak esetében a Kalauz a Heim Ernő szerkesztésében megjelent nyolc fővárosi lakótelepre vonatkozó füzetre támaszkodik, amelyeket én is megkaptam a szerkesztőtől. A kor vidéki lakásépítéséről az említett összefoglalók mellett átfogó képet ad a *Modern építészeti lexikon* 1978, illetve Szegedről MÉ 1967/3., Debrecenről a MÉ 1958/4–5., 1962/4., 1966/5., 1988/3. Mináry lakóházairól tájékoztat a MÉ 1961/1., 1962/2., a HAP Galéria 2004 őszi kiállításának kiadványa a Kiscelli Múzeum fotóanyagával. Jánossy, Gulyás, Molnár lakóépületeinek újabb bemutatását lásd a 6BT és a HAP kiadású monográfiákban.

műveivel nevet szerző Böhönyey János, a dunaiújvárosi Szalmacellulóz gyár (1958–61) tervezője a Városmajorban, a Maros utcában épít korai OTP-házcsoportot 1957–59-ben. Rimanóczy Jenő a Maros utcában (1961–64), Emődy Attila és Tokár György a Hajnóczy utcában (1958–61) tervez foghíjbeépítést, míg a Lakótervben dolgozó Finta József a Vörös Hadsereg útján épít (1966) társasházat. Ekkor mutatta fel első eredményeit például a Gróza rakparti társasházával, 1962-ben a fővárosi tervezőirodában, a BVTV-ben később is jelentős műveket alkotó Vedres György (1934–1987). Ide tartozik a Középülettervezési Tanszéken oktató, korán elhunyt Breiter Artúr (1925–1978) és Kaszás Károly Keleti Károly utcai (Mechwart ligeti) OTP-lakóháza is (1967).

A kor egyik legérdekesebb háza a fővárosban a Földesi Lajos által tervezett József nádor téri lakóház (1963–64) a brit követség mögött. A helyszínen felhordott műkövel burkolt, visszafogottan mértéktartó formavilágú, kiegyensúlyozott és nyugodt arányú lakóház olyan szellemi ökonómiáról tesz tanúságot, amely Földesi más műveit is jellemzi. Egyszerű és tiszta formaszépséget nyújt, kimagaslik a hatvanas évek átlagműveinek sorából. Hasonló értékekkel rendelkezik Molnár Péter Széchenyi rakparti OTP-társasháza is (1958–62). Nyugodt, mégis modern formavilága meggyőző összhangban illeszkedik a Duna-part legharmonikusabb pesti szakaszának historizáló architektúrájába.

E jórészt állami, részben azonban már magántervezésű lakásépítés hagyományos elveket megújító legfontosabb eredménye a hatvanas évek közepén a gyakran kívül-belül burkolótéglával formált teraszos lakóházak megjelenése a budai dombvidéken. Iványi László hat-, illetve nyolclakásos első társasházai (Tulipán utca, terv 1963, kivitel 1964–65), majd Kévés György három Sas-hegyi hatlakásos teraszháza (Meredek utca, terv 1966, kivitel 1967–69) e most meginduló, magas minőségi igényű magánlakás-építés kiemelkedő példái. De ilyen Varga Levente Léway utcai társasháza is (terv 1965–66, kivitel 1966), amely finnes, dörzsölt, festett nyerstégla és beton felületeivel képviselte az északi tájékozódású, érett korizlést.³

Hazai építészetünkben Gulyás Zoltán korai munkái közvetítik a legnagyobb erővel ezt a hatást. Alvar Aalto gondolkodásmódja és szerkesztőmódszerei hatnak Gulyás Fehérvári úti társasházában (terv 1957, kivitel 1959–60) és valamivel későbbi Madách Imre úti lakóházatömbjében (1962), Jánossy Gyorskocsi utcai lakóépületében (alkotótársa Hrecska József, terv 1966, kivitel 1968), illetve még jóval később is, a nyolcvanas évek elején a Szentháromság téri Diplomata-ház Laczkovics Lászlóval tervezett épületében. Aaltós vonások, az északi építészet eszközei vannak jelen a lakásépítésen kívül Gulyás hévízi, később a felismerhetetlenségig átalakított eszpresszó-bisztró épületében (1966–68), Finta József Salgótarján központbeli Pécskő Üzletházában (1966–68), Molnár Péter Duna-parti, Fő utcai Energiagazdálkodási Intézetének formavilágában (1967–68). De tükröződik e hatás Hóka László Arany János utcai tervhivatali épületében (később Egészségügyi Minisztérium, 1966–68), Nagy Elemér Alkotás úti Intranszmas székházának klinker architektúrájában (1966–69) és a szombathelyi tanárképző főiskolai, már kétágyas szobákkal épült kollégiumának architektúrájában (terv 1963, épült 1964–66). Rokon szemlélet jellemzi Jurcsik Károly budafoki, lamellás bevilágítású, festett téglafalás áruháza is (1968–70).

A hetvenes években Aalto hatása egyre inkább közvetetté válik, a finn építészet újabb képviselői, Reima Pietilä dipoli ifjúsági központja, Aarne Ervi vagy épp Timo Penttilä Városi Színházának gondolkodásmódja vált ki a hazai fiatal generációban – így az 1970-ben Szendrői Jenő által újrászervezett Fiatal Építészek Köre (a Mesteriskola) építészeiben – visszhangot. A korán elhunyt Ungár Péter volt az egyik képviselője e sajátos finn hatást is magába fogadó szemléletnek, de az még a nyolcvanas években is jelen van Varga Levente, Vonnák János, Ferencz István vagy a Jurcsik-műteremből kinőtt Turányi Gábor műveiben.

Kis középületek – kiemelkedő értékek

A korai hatvanas években kiemelkedő értékek többnyire kisebb középületek esetében születtek. Valójában e kis remekművek jelezték a vári házakkal együtt az ötvenes-hatvanas években megújuló modern európai szemlélethez történő szellemi kapcsolódást, a hatvanas évekbeli, a korai Modern Mozgalom merev elvrendszerétől távolodó formai újítókészség jelenlétét a magyar építészetben.

Szrogh György Piskésetetőn a csillagvizsgáló közelében épített kutatóháza (terv 1956–1960, kivitel 1962) az éjszakai váltásban dolgozó kutatók számára nyújt nappali közös teret, illetve pihenésre, kutatómunkára elkülönülést. A nyeregtető ősi formáját alakítja át Szrogh szellemes gesztussal, a kutatók munkatere felett a tetősík felfelé nyitásával, mellyel az ég látványát is állandóvá teszi a kétszintessé vált, barátságos enteriőrben, míg az épület másik végén a fatároló felett földig fut a tetősík. A tér- és színrendszer bensőségesen egyszerű. A kis épület a hegygerinc oldalához simul, nem hivalkodik: a köhasználat révén így sajátosan képes egybeforni környezetével.⁴

Zalaváry Lajos Jászberénybe tervezett tisztasági fürdőépületének (terv 1958–60, kivitel 1960–63) kádfürdő és öltözőtömbje szép arányokkal formált, egyirányú, kislejtésű tetővel fedett kétszintes városias épület. Ez előtt az egyszerű hasábforma előtt azonban két ősi kemenceformára emlékeztető, a medenceterek fölé emelt, egymáshoz kapcsolódó kisebb és nagyobb kupola jelenik meg rendkívül érdekes és értékes motívumként. E formák belső térként is meglepő hatású teret fednek, mégis racionálisak. A térforma ugyanis a páralecsapódás folyamatait segíti azzal, hogy meggátolja a csöpögést: a minden ízében átgondolt forma funkcionalitása tehát vitathatatlan, s az mégis képes figyelemkeltő jellé, szimbólummá emelkedni.

A harmadik épületet Borvendég Béla építi Szegeden a temető ravatalozójaként (terv 1959, kivitel 1960). Egy központi, kis nyitott udvart fog körül három emelkedő belső terű ravatalozó helyiség. Az alaprajzában csigavonalban fel-felnyíló térrendszer kegyeleti funkcióit bensőségesen kifejező tömegformát alkot. Nem véletlen, hogy hosszú ideig akadályozták a korabeli ideológia képviselői az önértéke folytán eleve szakrális helyé váló, egyszerű, de különös hatású téri világ használatba vételét.

A budapesti rákoskeresztúri krematórium Pomsár János munkája 1967–68-ban, majdnem egy évtizeddel később épül. Itt a szigorúan technikai jellegű halottégető – hiszen nem épült hozzá ravatalozótér – ölt szakrális tömegformát. Egyenlő oldalú háromszögeken alapuló szerkesztése éppúgy a szakrális terek szerkesztésmódját követi, mint ahogyan a központi kémény is képes áttételes módon a torony szerepét felidézni.

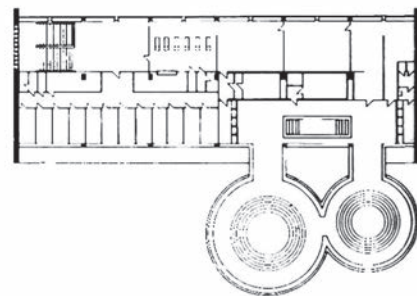
Az avasi rondella helyére épülő TV-tornyot (terv 1964, kivitel 1966) a Köztiben Hofer Miklós tervezi. Az alul íves kőfalú teraszról kiemelkedő, felfelé keskenyedő penge jellegű, hetvenkét méter magas vasbeton szerkezetű „sztélé” kilenc méter magasan egy nyújtott hatszög alaprajzú nyitott kilátószint és fölötte tizenöt méter magasan egy ugyanolyan alakú zárt tömegű kilátó-eszpresszó terhet is hordja. Ez az alapfunkciójában szigorúan műszaki létesítmény jó arányú, egyszerű és mégis karakteres formaképzésével nemcsak a helyhez alkalmazkodik. E furcsa, áttört „bástya”, miközben a történelmi múltra utal, az 1960-as évektől megújuló Miskolc emblémájává vált.

A hollóházi porcelángyár bővítése érdekében el kellett bontani a falu központjában a templomot, ezért – a község szélén, enyhén lejtő hegyoldalon – sajátos kivételként a pártállam építetett egy új katolikus templomot (terv 1964, kivitel 1966). Az Iparterv építésze, Csaba László később is – de már nem állami megbízásból – több templomot tervez. A vasbetonlemezekből szerkesztett, háromszög keresztmetszetű térelemekből álló térrendszer – ilyen a különálló campanile, de a földig futó nyeregtetőt formáló templomhajó vagy az alaprajzában háromszögű szentély is – sajátos jel benyomását kelti a tájban, a zöld vagy havas hegyoldalon különösen érdekes látvány. A három szakaszra tagolt belső térben az előtér és kórus, a hajó és a bevilágító fénysávval leválasztott

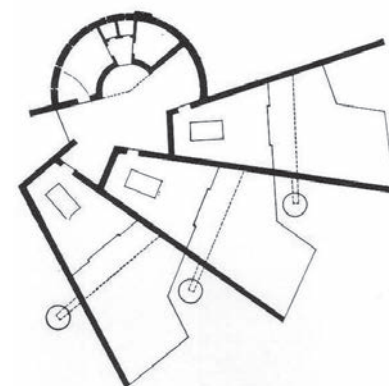
4./ Piskésetető MÉ 1964/1., továbbiak: Jászberény MÉ 1964/6., Avasi TV-torony MÉ 1961/6., 1963/9–11., 1988/3., Krematórium MÉ 1969/1., Hollóháza MÉ 1968/6., Szegedi ravatalozó *Magyar építészet* 1972. Az utóbbi mindezeket bemutatja.

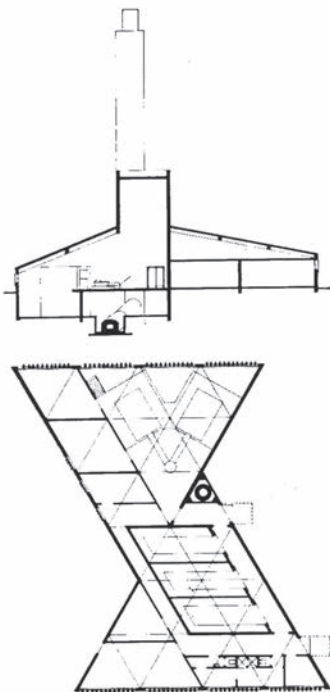
10. Piskésetető, Kutatóház és környezete, földszinti alaprajz, Szrogh György tervek 1956–60, kivitel 1962.

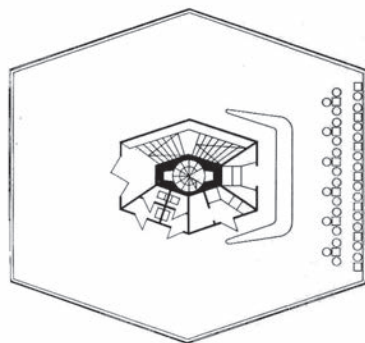
11. Jászberény, tisztasági fürdő, földszinti alaprajz, Zalaváry Lajos tervek 1958–60, kivitel 1960–63. Kádfürdő rész és medencetér.

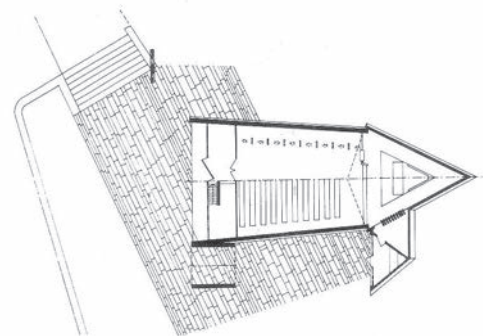
12. Szeged, Városi temető, ravatalozó három helyiséggel, alaprajz, Borvendég Béla, tervek 1959, kivitel 1960

13. Rákospalotai temető, krematórium, metszet és alaprajz, Pomsár János, 1967–68

14. Miskolc, Ávas, TV-torony, a terasz szint alaprajza, Hofer Miklós, terv 1964, kivitel 1966

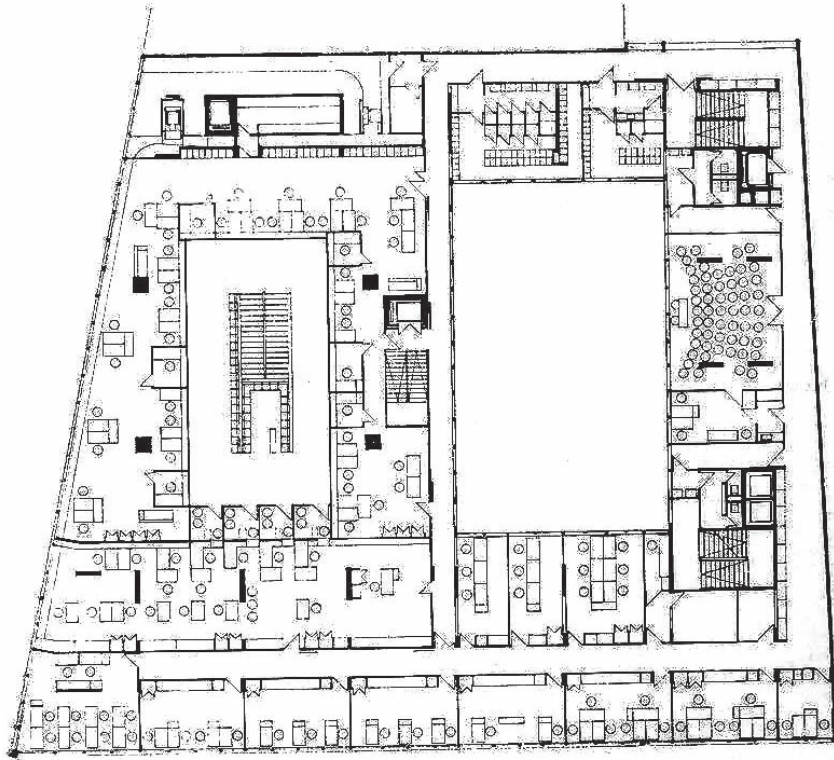
15. Hollóháza, Római katolikus templom, alaprajz, Csaba László, terv 1964, kivitel 1966

A Chemolimpex-OTP irodaház

Az Iparterv említett középület-tervező műtermében Gulyás Zoltán hozta létre a kor legjelentősebb középületét, Budapest belvárosában, a Deák Ferenc utca Vörösmarty térhez kapcsolódó szakaszán az OTP-bank és irodaház (a volt Chemolimpex-OTP irodaház, 1962–1963) jól tagolt saroktömbjét. Gulyás az ötvenes években a Köztiben, Janákyánál kezdte pályáját, majd két évig Koreában dolgozott. 1955–58-ban a Mesteriskola második ciklusának tagja, majd az irodaház megépülése után az angliai munkaprogram egyik résztvevője. A külföldi munka a többnyire Mesteriskolát is végzett fiatal építészek számára igen jelentős tanulságokkal jár, a következő évtized jó néhány fontos műve is Angliát járt építészek nevéhez fűződik. Gulyás – aki már említett korábbi munkáival, az 1957-ben tervezett Fehérvári úti OTP-társasházzal felhívta magára a figyelmet, majd mesteriskolásként 1962-re megépíti a Madách tér mögötti hatalmas lakótömböt is – legjelentősebb művét még az északi építészeti, Alvar Aalto ígézetében, angliai útja előtt hozza létre.⁵

A Deák Ferenc utcának a háború pusztításai miatt megüresedett saroktelkét a Bécsi utca felé felnyílván építi be. Az irodaház nyitott udvart körülölelő felső szintjei a két csatlakozó tűzfalat takarják, e két szárny a tűzfalak mellett ezért belső oldalfolyosós, csak a Deák Ferenc utcai harmadik szárnyat szervezi középfolysóval. Az alsó két szinten a Bécsi utca felé az udvar is beépül, itt helyezkedik el a bank. Az udvar szabad részein a Belvároshoz illő passzázst alakít ki, ezt azonban a bank a használat előtt elzárja. Az irodarészek és az alsó két szint homlokzatfelületeit sűrű gránitból vágott lapok burkolják. A homlokzat gondosan kimunkált részletei, a felső irodaszintek billenő ablakai és mellvédje, a biztonsági okokból az alacsony mellvéd elé kihelyezett korlátelem Aalto Rautatalo irodaházának sémáját követi, de külső és belső formáinak egyaránt kitűnő megoldásai, finoman kidolgozott arányai a korszak talán legszebb közép-európai irodaházává emelték az épületet.

5./ MÉ 1964/1., *Gulyás*: Ferkai 2005, 96–105., akkori cikkemet is újra közli és a módosításokat jelzi F. A., 18., 92.

16. Budapest, Deák Ferenc utca, Chemolimpex – OTP irodaház, I. emeleti szint alaprajza a banktérrel. Gulyás Zoltán, 1962–63.

A bankterem érdekes vonalú pillérekre helyezett, felülvilágító rendszerű vasbetonrács födémét a közelmúltban mégis elbontották: az új bank-imázshoz szükségesnek találták a kissé nyomott, mégis nagyvonalú, elegáns teret. Az 1988–89-ben végzett átalakítást Gulyás volt mesteriskolás tanítványa, Lázár Antal mesterének egyetértő jóváhagyásával tervezte. A vörös gránitra cserélt burkolat valóban nem rontott az épületen, csak más lett a környezetéhez való viszonya; a pénztártér azonban elvesztette hatását és értékét az üvegpiramis alatt. A hatvanas években, Európában is kiemelkedő színvonalúnak minősülő művet világághoz igazította a jelen. Az államszocializmus erőszakos döntései helyett immár másféle, az építészeti kultúrát hasonlóan nélkülöző gondolkodásmód avatkozott be építészeti kérdésekbe.

Az Iparterv és az ipari építészet

Az iparosítás programja az ipari építészetet helyezte előtérbe, így következhetett be az Iparterv nagy korszaka. Juhász Jenő már említett, 1953-ban készített, meg nem épült terve, a szolnoki repamagraktár, amit külföldön is több ízben publikáltak, korán a szocreál építészeti formák ismert szimbólumává vált. Az 1951–68 között az Ipartervben dolgozó Juhász teremtette meg az átmeneti kor egyik legérdekesebb művét is, a Kőbányai Gyógyszerárugyár részére 1957-ben tervezett raktárépületet. Az 1958–59-ben megépülő raktárnál az altalaj miatt monolit vasbeton födémeket és azonos terhelésű pillérvázat kellett tervezni. A konzolos födémmező csak könnyű homlokzati terhet hordozhat, ezért a homlokzat előregyártva készült gyémántmetszésű vasbeton parapetelekből. E különös szerkesztésmódú homlokzat érdekessége a korabeli amerikai alumínium függönyfalas irodaépületekkel való párhuzam. A szellemes és nagyvonalú forma itt minden ízében az ipari épületekre érvényes és már idézett követelményrendszerből születik, s e sajátos, a gyártásból

következő szépségideált képviselte a mára elfeledett épület. Juhász közel tíz évvel későbbi fővárosi gyapjú- és textilraktára (1963–66) lamellás homlokzatával kevésbé eredeti, mégis jól illeszkedik az ipari építészet ekkor átlagosan magas színvonalába.

Az Iparterv már a szocreál idején az ipari épületek szerkezeteinek helyszíni előregyártásához kezdett. Az Inotai Erőmű keretszerkezeteinek fekvő helyzetben történő előregyártása esetében még hagyományos „bikás” emeléssel kezdődött 1951-ben e program, míg a Sajómenti Vegyiművek (1950–53) ívszerkezetes műtrágyaraktárának háromcsuklós íveit a földön készítették el, és középen megemelve húzták be a fél parabolaíveket alapjaikra. A vasbeton szerkezetek helyszíni előregyártása lépésről lépésre alakult, ekkorra teljesen kiért, rutinszerű eljárássá vált.

Ebből az időből új szemléletű mű a Tiszai Vegyi Kombinát nitrogénműtrágya-gyára (terv 1960, kivitel 1963, építész Bajnay László), amelyet egészében áthat egy nagyvonalú méretkoordináció és egységes szerkezeti rendszer. Bajnay László munkásságát már 1965-ben Állami Díjjal ismerték el. A másik jelentős mű a Székesfehérvári Könnyűfémű héjszerkezettel fedett, mozgatható zsuzóállvánnyal készített csarnokrendszere (terv 1960, kivitelezés 1960–68, építész Farkas Ipoly, szerkezettervezői Menyhárd István, bővítésénél Kollár Lajos, technológiai tervező Semsey Lajos). A tervezésért Farkas Ipoly, Menyhárd István (1902–1969) és Semsey Lajos (1920–2002) együtt kaptak 1961-ben Ybl-díjat.

A harmadik jelentős mű a fővárosban egy főútvonalon fekvő, sajátosan nagyvonalú, gazdag felület- és tömeghatású ipari tömb. A Fehérvári úti Beloianisz Híradástechnikai Gyár a korszak egyik legszebb városi környezetbe telepített üzemi épülete, amelyet külföldön is többször publikáltak. Építész Arnóth Lajos és Szendrői Jenő, a tervek 1961-ben készültek és 1964-re épült meg. Önmagában is érdekes a sokcélú technológiára alkalmas, egyféle technológiai rendszertervet követő szerkezetkialakítás és a káprázatmentes világítás érdekében lamellákkal védett nyílászárókkal tagolt, téglalburkolatú homlokzat.

Az Iparterv hatvanas évekbeli munkáinak sorával az európainál szerényebb hazai ipari bázis ellenére jelentős szerepet játszott az európai ipari építészetben. Az UIA 1964. évi III. Ipari Szemináriumának hazai helyszíne érzékelteti ipari építészetünk akkori nemzetközi megbecsültségét.⁶

További érdekes ipari épületek is születtek e korszakban, mint Balázs György Hejőcsabai Cement- és Mész- és kemenceépülete (terv 1962–63, kivitel 1964–65), Virág Csaba rákospalotai ruházati raktára (terv 1963–66, kivitel 1963–68), vagy a szintén fővárosi, újpesti élelmiszer- és vegyipari raktára (terv 1964, kivitel 1967). Szerkezeteivel kitűnik Menyhárd István és Semsey Lajos csepeli csőgyára is (terv 1964, kivitel 1967). Közéjük tartozik Kemper Ervin úttörő jellegű függönyfal kísérlete, egy zárt sorú beépítésből visszahúzott üvegtömb, a Központi Orvostudományi Kutatóintézet üllői úti laboratóriumtornya (terv 1959, kivitel 1960–62).

A közlekedési építészetet kell még megemlítenünk. Kelemen László (1919–) az ÁMTI, majd Középterv átalakulása után az Uvatervből tervezte a debreceni pályaudvar felvételi épületét (terv 1958–60, építés 1958–61) a felülről világított utascarnokot héjszerkezettel fedve. A költséges faimport évtizedeiben azonban a példa nem találhatott követőre. Vasúti, postai s egy cottbus-i épületegyüttesének sikerei mellett 1963-ban második díjat nyert a tuniszi pályaudvar nemzetközi pályázatán is, bizonyítva a megújult hazai tervezői gondolkodásmód fejlettségét.⁷

6./ A korszak ipari építészetéről a legjobb összefoglaló a Szendrői Jenő és társai – az ipari építészetéről szóló rész szerzője és szerkesztője Arnóth Lajos – által szerkesztett *Magyar építészet 1945–70* (Corvina, 1972) kötet, amelyben – már említettem – 67 ipari épület szerepel, nagy többsége ebből a korszakból.

A MÉ 1964/2. száma a Nemzetközi Konferencia alkalmából készült, a fontosabb bemutatott munkák: Tiszai Vegyi Kombinát, Híradástechnikai Gyár, Nyíregyházi Konzervgyár, Orosházi Üveggyár, Dunai Papírgyár, Dombóvári Magtisztító és magtároló üzem. Két évvel később Hejőcsaba, Mész-üzem, MÉ 1966/2., Ruházati raktár, 1966/4., Üveggyári Edzőüzem, Salgótarján 1969/2., Fűszért raktár, 1970/1.

7./ Lásd Schéry 1995, 146., Jeney 2001, 372.

AZ ÉPÍTÉS-IPAROSÍTÁSI PROGRAM ÉS ELLENTMONDÁSAI. VITÁK A LAKÁSÉPÍTÉS ÉS ÉLETMÓD PROBLÉMÁIRÓL

Az igazán jelentős modernizációs célt, az egész országra kiterjedő feladatsort és változást az 1960–61-ben megfogalmazott távlati lakásépítési terv tükrözi. Az említett terv 1961 és 1975 között egymillió lakás építését irányozta elő, ötéves tervként növekvő lakásszámmal. Az eredetileg tervezett megvalósítási arány (60 százalék állami, 40 százalék magánépítésű) a teljesítés folyamán megfordult, s a lakások többsége magánérből, s jórészt családi házként épült. Sajnálatos, hogy e tendencia felismerése ellenére az állam szellemiekkel alig segítette a magánépítést: az építés-irányítás inkább akadályozta, mint segítette, hogy a tervezővállalatok építészei bekapcsolódjanak a magánépítés tervezésébe, féltve az állami tervezési feladatok elől elvont energiákat. A program élénk viták között született, és 1955-től megújult folyó, építészeti értelemben is átgondolt lakás-építési-tipizálási elképzeléseken, például az egyszemélyes felszoba kialakításának javaslatán alapult. Ez a Csordás Tibor által kidolgozott elképzelés kis alapterület növekedéssel javítani remélte a befogadóképességet, végül azonban a lakóterület túlzott széttagolásához vezetett.

A szellemi élet képviselői sokoldalúan reagálnak a programra, s a lakásépítés problémájából, a szocialista életforma és életmód kérdéseiről még 1960-ban a Kortársban, majd más lapokban irodalmi vita bontakozik ki. Sipos Gyula és a cikkére válaszoló Major Máté mellett Veres Péter, Németh László, Sötér István, Almási Miklós és mások e vita résztvevői. A felmerülő kérdések pedig még arra is figyelmeztetnek (*Kinek építkezünk; „Sziget”-ház, „sziget”-lakás vagy közösségi otthon; Lakáseszmény-életeszmény; Lakásépítés, országberendezés; Városi ábrándok; Új módon élni és régi módon építeni* – a cikkek jellemző címe az említettek sorrendjében), hogy az építészet alapkérdései mindig társadalmi kérdések, s az ezekre adott meggyőző válaszok nélkül alkalmas építészeti program nem alakítható ki.⁸ A vita az építésirányításban azonban inkább negatív hatást, elutasítást vált ki. Bár a hirdetett elvek és a valóság közötti feszültség a viták során érzékelhetővé válik, a „tömeges építés” kérdéseit elemző elméleti kutatás igyekszik megfelelni a politikai elvárásoknak, elkendőzi a problémákat.

Az építés iparosításának szándéka az építőipar (és háttéripár) technikailag elmaradott helyzetében természetesen igény volt, s ezért is váltott ki jó ideig egyetértést és reményt a szakma és különösen a fiatalabb generáció nagy részében. A funkcionális és szerkezeti tipizálásra vonatkozó, kezdetben az építészek jó részét foglalkoztató, nagy érdeklődéssel kísért törekvések, tervpályázatok jelzik e szellemi megújulás igényét, amely a lakásépítésen túl a kis középületek terveire, vagy az ipari csarnokok típusalakítására egyaránt kihat. A „tömeges építés” tényleges gyakorlata, a lakáspolitikában kialakuló mennyiségi szemlélet és a lakóterületeket korlátozó irányítási döntések azonban hamar behatárolják a kezdeményezéseket, amelyeknek az ipari kötöttségek már úgysis erejét vették. A szovjet toronydaru korlátozott gémkinyúlása által meghatározott szűkös mozgástér az 1960-as óbudai kísérleti lakótelep pályázati terveit éppúgy determinálta, mint az óbudai városközpont háromszáz méter hosszú, tízszintes házgyári szalagházát. Tény azonban, hogy ennek is az a fő hibája, hogy a vele együtt tervezett mozgalmass városközpont-együttes – valamilyen formában, akár teljesen más koncepció alapján – már nem épült meg. A lakások esetében a gépészeti vizesblokk, majd a helyette kialakított térelem túlzott erőltetése és a különböző, egyéb szerkezeti kötöttségek voltak sok más szerkezeti-funkcionális-formai probléma mellett a házgyári panelgyártás ismert ellentmondásai.

A kezdeti blokkos technológiában még jelentős értékek, jó lakások születnek – ezek többnyire Cserba Dezső (1908–1983), a kitűnő lakásépítész nevéhez fűződnek –, mint ahogyan lényeges eredmény volt a később költségesnek tartott, de a kis alapterület ellensúlyozására szánt magas szintű felszereltség (a beépített konyhabútor és szekrények). De ide sorolható új eredmény az említett nem paneles technológiák alkalmazása, mint például az öntött falas rendszer. Farkasdy Zoltán kelenföldi lakótelepen épített három pontháza ennek egyik (1965–69), Tenke Tibor Budafok-hárosi

8./ A vita anyagát az *Új építészet, új társadalom* 1981. V. *Vita a családi házról* 189–248. fejezete közölte. A műszaki háttérrel, technológiákkal, a szabályozás rendszerét, a tervezett elképzeléseket és spontán eseményeket tárgyaló szakirodalmat nem kívánom hivatkozásokkal felidézni, hiszen, ha született is a gyakorlat elméleti háttérének sok vonatkozásban tudományos értékű szakirodalom, technológiai rendszer, a technikai eljárásokat korszerűsítő eredmény is, az állammonopolista gyakorlat miatt jóformán egészében elavult tudományos kutatás is alig foglalkozik e témakörrel. A házgyári paneles rendszerű épületállomány felújítása és korszerűsítése is csak néhány doktori (PhD) vagy más gazdasági érdekű kutatás témája. Az építés-iparosítással kapcsolatos tudományos konferenciákkal az említett és általam közel ötven éve gondozott akadémiai folyóirat, az *Építés-Építésztudomány*, illetve jogelődjének feltucatnyi kötete is foglalkozik. A jelentős könyvek és folyóiratok írástömege azonban nem takarja el, hogy a szovjet mintát követő állami döntések voluntarizmusa, maga a hibás választások sora volt az egyoldalú és egysíkú urbanizációs és modernizációs modell sikertelenségének oka.

három kísérleti öntöttfalas magasháza a másik kitűnő példája (1963–65). Új eszköz volt a hetvenes évek elején az alagútzsalus rendszer megjelenése is. E technológiák változatos alkalmazása, az alaprajzi-téri fejlesztés, a túlzottan kis lakásterületek feloldása és a kevesebb kötöttséggel terhelt várostervezés akkor, a hatvanas években megoldhatta volna a lakásépítés, s ezzel a településfejlesztés, a települések arculatának és lakhatóságának, otthonosságának kérdését. Tíz, elvileg évi négyezer lakás előállítására alkalmas – valójában 2800 körüli értékre beállított – nagy házgyárat telepítettek a hatvanas évek közepén. Négyet Budapesten, a továbbiakat Miskolcon, Szegeden, Győrben, Debrecenben, Kecskeméten, Veszprémben. A kisebb méretű, kevesebb egyöntetű lakást gyártó pécsi és dunaujvárosi panelüzem mintegy évi hatszáz lakás termelésére volt alkalmas. A házgyárok túlzottan nagy száma és kapacitása, illetve az azonos technológia-szülte uniformizáltság, a csak a szériaszám növelésére irányuló szűklátókörűség a hatvanas évek egyoldalú építésiparosításának legsúlyosabb és hosszan ható tévedése volt.

Az 1965–70 között az első ütemben kiépülő házgyári hálózat így hamar egysíkúvá tette lakásépítésünket. A gyártást valójában sohasem sikerült gazdaságossá tenni, 35–40 százalék volt a termelési kapacitás kihasználtságának mérőszáma. Ezt a rugalmatlanságot csak fokozta az épületmagasságok minisztériumi rendelettel előírt megkötése (a felvonó nélküli négy vagy a felvonó esetén tíz szint), és számos más, a telepítésben is érzékelhető kötöttség. Az építészeti ellentmondás a házgyári paneles építés túlsúlyában és a működtetés merev megkötésében, a felhasználás módjában rejlett. Ezt bizonyította a hetvenes évek elején két sajátos panelépítési kísérlet, amely hasonló eszközökkel, a pécsi poligonüzem előregyártási adottságaira alapozva képes volt sokkal változatosabb építészeti formavilág teremtésére is. A Pécs uránvárosi panelházak (Tillai Ernő és Pálfi Miklósné, terv 1961, megépült 1965), majd a következő korszakban, 1973–75-ben Tillai újabb művei, a pécsi kertvárosi úgynevezett TV-panelházak, a Szalai utcai színes mozaikkal burkolt középmagas házak (amelyeket azóta lefestettek), vagy a hetvenes évek „tulipán-vitáját” kiváltó, a paksi atomerőműhöz tartozó lakótelep (terv 1973, kivitel 1974–78), mely Csete György és társai műve, figyelmeztetnek a változatosság elszalasztott lehetőségére korábbi és későbbi paneles építészeti munkánkban.⁹

9./ Az említett példák jórészt szerepelnek a *Magyar építészet 1972*. Finta József által írt és szerkesztett *Lakótelepek-lakóépületek* fejezet 10–70. oldalán; *Új építészet, új társadalom 1972*, 10–11. kép.

A lakásépítés hibás koncepciójú, de szakmai körökben nyíltan nem vitatható társadalmi terve megeremtetette a maga ellentmondásait a tipizálás és az építésiparosítás területén. A hatvanas évek tényleges építészeti eredményei ezért nem itt, hanem az említett területeken, az ipari építészetben, néhány kis, egyedi középületben, hagyományos módszerekkel épített városi lakóházakban s a településfejlesztés néhány egyedi értékei révén kimagasló művészetben testesültek meg.

A lakásépítéshez hasonlóan fordult azonban társadalmi eredményeiben jórészt ellentétesre a hatvanas évek többi programja is. A vidék iparosításának szándéka és az erősödő decentralizálási törekvés – eleinte inkább ugyan csak egyes megyeszékhelyeken – előtérbe állítják a hosszú ideig elhanyagolt városiasodás elmaradott voltát, és elindítják a városközpontok rekonstrukciós folyamatát, mely a korszak végén kezd felgyorsulni. Ez vezet a következő időszakban majd az eszközök koncentrációja, illetve kisajátítása révén a megyeközpontok egyoldalú fejlődéséhez.

A településfejlesztés ellentmondását jelezte a hatvanas évek elején megfogalmazott balatoni regionális fejlesztési terv megrekedése is. Újszerűségével, a regionális tervezés üdülőterületi alkalmazásának úttörő példájaként nemzetközi szinten sikert aratott, végrehajtását mégsem kerülte el az építészeti és gazdasági, környezeti értelemben egyaránt kiteljesedő csőd. Már az ötvenes években és a hatvanas évek elején érvényesült a fejlesztési kérdések megközelítésében néhány egyoldalúan technicista, álmodernizációs döntés. Ilyen volt például a vízügyi intézkedések terén egyrészt a Kis-Balaton lecsapolása (új termőföld nyerése érdekében), másrészt a teljes Balaton beton partvédő szegéllyel való körbezárása, amivel a természetes környezeti kapcsolatokat értelmetlenül kirekesztették. A Balaton környékének túlparcellázása és elburjánzó beépítése, a hetvenes évek végére sokféle okból bekövetkező vízminőség- és környezetromlás, a természet értékeire nem figyelő nagymértékű gondatlanság nem a regionális fejlesztési tervek megalapozottságát kérdő-

jelezi meg, hanem az eluralkodó technicizmus erőszakos elképzeléseinek, illetve a hatvanas évek reformtörekvéseit keresztező későbbi időszak társadalmi-gazdasági döntéseinek hitelét.

1961-ben, az UIA Perret-díjának alapítása évében ipari építészetünk kimagasló sikert ért el. Az 1964-ben Magyarországon rendezett UIA Ipari Építészeti Szeminárium a hazai építészet újabb sikerét hozta. E szemináriumon érzékelhetővé vált, hogy a magyar építészet ekkor a fejlett világhoz tartozott a vasbeton-előregyártás magas szintre fejlesztése révén, de ipari építészetünk egységesen magas építészeti minőségének és szociális ellátottságának színvonala miatt is. Nem ipari építészetünk minőségén és értékén múltott tehát, hogy a hatvanas évek át nem gondolt külterjes iparfejlesztése miatt az épületvagon és gyártástechnológia a nyolcvanas évekre elavulttá, nyomasztó csődtömeggé a rendszerváltás után elbontásra ítélt rozsdadozottnak, tehetetlenné vált.

A hatvanas évek programjainak mégsem mindegyikét kérdőjelezte meg a könyörtelen történelmi idő. A településfejlesztés, városiasodás végre meginduló-felgyorsuló folyamata, a megyeközpont szerepű városok életlehetőségeinek javulása és a salgótarjáni, majd a korszak végén kezdett szakszárdi központ kiépülése a természetszerű avulás ellenére a kor építészetének meghatározó értékei.

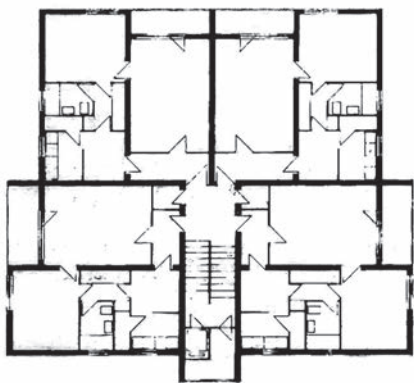
A tömeges lakásépítés és az építésiparosítás

A tizenöt éves lakásépítési program a dogmatizmus egyoldalúságát és közakarattal történt elsöpítését felismerő kormányzat életszínvonalat javító, életformát modernizáló szándékából született. Az egymillió lakás végül valóban felépült, csak az állami és magánkezdeményezésű lakásépítés tervezett aránya fordult meg. Az eredeti célkitűzés szerint 1961–65-ben 250 ezer, 1966–70-ben 350 ezer, 1971–75 során 400 ezer lakást kívántak építeni, kétharmad részben állami erőből. Ez a lakásszám a hetvenes években – akkor már, részben ajánlott tervekkel is segített családi házak építésével, másrészt a lakótelepek felépítésével – teljesült, a hetvenes évek közepére az évi lakásépítés elérte a százezres számot.

Az építésiparosítás túlzott lendületében, a nagy szériák technokrata büvöletében 1965–73 között a tíz panelgyártó házgyár és a két panelüzem telepítésével, a tipizálás túltengésével torzult el a fejlesztési szándék. A felszereltségükben viszonylag jó színvonalú lakások építészeti környezeti értéke devalválódott az állami tömeges lakásépítés keretei között létrehozott, városi környezetként egyhangú, helyenként sivár, telepítésükben sem mindig szerencsés, egyre inkább „költségekímélő” és csak szérialakást tartalmazó, mindenhol lényegében azonos lakótelepek felépítése során. A megalapozatlan döntést tükrözi a hazai lexikon 1999-es szövege: „Az idők során kitudtak a házgyári építési rendszer hátrányai: az épületek külső megjelenésének nyomasztó egyhangúsága, az alaprajzok megmerevedése, a lakások nagy építési és fenntartási költsége, a technológiai hiányosságok következtében erősen változó minőség, stb.”¹⁰ Ezek a hátrányok azonban előreláthatóak voltak. Akik ezeket időben jelezték, azokat elhallgattatták, vagy adminisztratív eszközökkel félreállították. A szakterület technokrata vezetése éppúgy bírálhatatlan volt, mint maga a hibás döntéseket hozó, a más viszonyok között létrejött modellt mechanikusan másoló pártállami berendezkedés.

Az államosítás idején célul tűzött építésiparosítás – mely az ötvenes években még az ipari építés előregyártásában bontakozott ki magas színvonalon – a hatvanas évek közepén a lakásépítésben nyert új területet. A telepített gyártás szinte kizárólagossá vált. Az első időszakban két technológiai rendszer jelent meg, a francia Camus házgyári rendszer szűkös méretekre redukált szovjet változata (a szabadobozt és a födémet itt minden oldalon teherviselő, üzemből készre gyártott, teljes oldalán lapméretű szerkezeti panelek alkotják) és a dán Larsen-Nielsen-rendszer, amelynél a harántfalakra függesztik a homlokzati panelt, így a homlokzat szabadabban alakítható. Az utóbbi azonban kiszorult a „csereszabotosság” túlzottan erőltetett követelménye folytán, s a házgyári szisztéma, amelynél az épületek színtszámát is mereven megkötötték, azokat a helyszíni

10./Magyar Nagylexikon, 9. kötet, *házgyár*, 307. A korabeli modernizációs törekvések Nyugat-Európára is jellemző optimista technológiai szemléletét tükrözi Sebestyén Gyula: *Nagypanelos építés. Lakásépítés*. Műszaki, Bp., 1967. Sebestyén az építőipari gazdaságtan műegyetemi tanára, 1965–1968 között építésügyi miniszterhelyettes, 1968–1980 az Építéstudományi Intézet igazgatója, a high tech meghonosítása érdekében a könnyűszerkezetes építmód bevezetésének propagátora és 1968–1970 között az ENSZ Építőipari Bizottságának is elnöke. 1980 után az EU nemzetközi szakértőjeként Rotterdamban a lakásépítés világproblémáival foglalkozott.

17. Lakótelepi tipizált öntöttfalas pontház, Pomsár János, BVTV. 1959–60

18. Budafok-Háros, kísérleti öntöttfalas magasház, alaprajz, Tenke Tibor, 1963–65

19. Kelenföldi lakótelep, 18 szintes pontház alaprajza, Farkasdy Zoltán, 1965–69

iparosított technológiákat is háttérbe szorította, amelyek addig kedvező eredményeket is felmutattak. E korábbi, értékes kísérletekhez tartozott Boruzs Bernát (1930–) néhány debreceni nyolc- és hatemeletes lakóháza a vasútállomás környékén. A Petőfi tér északkeleti oldalán emelkedő nyolcemeletes lakóépület 1963-ban monolit pillérvázzal és födémekkel készült nagyvonalú és tiszta formarenddel. A további pillérváz, de előregyártott födém- és könnyed homlokzat elemekkel tervezett épületek – melyből az egyik a hatodik emelet felett visszaugratott kétszintes lakások vannak, tehát a tömegképzés sem monoton – még kevésbé egyhangú, változatosságra törekvő együttes részeivé válhattak.

Az építésiparosítás legérdekesebb kezdeti építészeti eredményei az öntöttfalas helyszíni monolit technológiákon alapultak a hatvanas évek közepén. Már 1959-től épültek jól tipizált öntöttfalas pontházak Pomsár János BVTV-ben készített típusterve szerint. Az említett budafoki kísérleti öntöttbeton házak francia elgondolásokat követő hármas csoportját Tenke Tibor még 1963-ban tervezte, s azok 1965-ben épültek meg. A három középmagas pontház keskeny nyílásrendszere jól fejezi ki a technológiából eredő szerkesztési követelményeket, képes esztétikai koncepcióvá válni. A lakások alaprajzi rendszere is érdekes: áthelyezhető válaszfalak segítségével a hálóterek követhetik a családi életmód és létszám változásait. 1966-tól Tenke készíti Páskomliget-Újpalota általános és beépítési tervét (az 1969–75 között megépülő várostervben Mester Árpád a társalkotó). A lakótelep magasháza is Tenke tervei szerint épül, munkatársa Erős János, a lakásszervezése miatt legsikeresebb típuslakóház építészé Csorba Zoltán. Az itt használt hazai, Thoma Levente által kifejlesztett csúszószalus technológiával épül a Budapest Szálló henger alakú toronytömbje is a budai Városmajor fölött. Ezt Szrogh György 1965-ben tervezi; mire amerikai tanulmányútról hazatér, áll a szálló, kivitelezése 1967-re befejeződik.

Farkasdy Zoltán, aki ekkor Tenkéékhez hasonlóan a Típustervező Intézet (TTI, később Tervezésfejlesztési és Típustervező Tudományos Intézet) építészé, 1965–66-ban a már befejezés előtt álló kelenföldi lakótelep említett három, tizennyolc szintű magas pontházát tervezi csúszószalus, öntött technológiával (építése 1967–69). A kis területű, negyvennégy négyzetméternyi lakások a korszak legszebb lakóterei, a következő években jó néhány magyar film készült a loggiákra nyíló, üvegezett ajtóval kapcsolt terekben. A lakások párosan összefogott loggiarendszere a homlokzat és a tömeg karaktert adó motívuma.

Farkasdy volt a másik öntött technológia, a francia Outinord alagútszalus rendszer későbbi hazai kísérleti művének, a budai zöld környezetben épült Olimpia Szállónak a tervezője is (terv 1969, építés 1971–72, a belsőépítész Detre Villó). Az alagútszalus rendszer a magyar PEVA változatban honosodott meg a következő évtizedben, és még 1989 után is alkalmas, gazdaságos technológiát jelentett. A többféle technológia keverése – a panel és az öntöttfalas rendszerek váltakozása, amely a beépítésmód és az épületmagasság váltakozásával is együtt járhat – változatosságot jelenthetett volna lakótelepeink egyhangúságában.

Amíg a hatvanas évek második felét a tömeges építés jegyében már az építésiparosítás technológiai jellemezték, a hatvanas évek első felében még a hagyományos monolitvázás és téglafalás lakásépítésben is – különösen a fővárosban, az ekkor folyó foghíjbeépítések keretei között – alapvető megújulás ment végbe az előző évtized szerény minőségű lakásépítésihez képest.

A hagyományos monolitikus technológia, a variálható, vázas épülettípus és az igényesebb anyaghasználat az ötvenes évek végén újból megjelenik az állami-társadalmi reprezentációt modern eszközökkel szolgáló egyedi lakóépületek esetében. A társadalmi elit presztízsének, vagy inkább a nomenklatúrába tartozók immár nyílt igénye kifejeződésének kell eleget tennie a lakásépítés néhány egyedi, jellemző példává vált művének is. Az ÁÉTV-ben már 1954-ben elkezdődött például a Mechwart ligetnél a Rózsadombra induló útsatlakozás Margit körüli saroktelkei beépítésének tervezése. A cél a Külügyminisztérium megbízásából külföldiek részére fenntartott igényes lakások, illetve a másik saroktelken a társadalmi-gazdasági elit részére alkalmas lakások

építése. Ezen a helyen még a városépítési szempontok is indokolni látszottak egyféle reprezentatív szándékot, a Rózsadomb kapuépítményeinek létrehozását. Ebből született a nyugodt tömegű, azonos architektúrájú, a korábbi hazai modernre is utalni kívánó eszközökkel – oszlopsoros, átforduló árkádokkal, tetőteraszokkal, köburkolattal – alakított, szimmetrikusan elrendezett két épület (Margit körút 43–45. és 47., terv 1955, építés 1956–57, Dul Dezső, Fenyves István, Hont Róbert, Hegyi Lajos). A monolit vasbeton szerkezetek közé épülő nyers váztégla fal építés közben mozgalmasabb és korszerűbb –, valóban Le Corbusier által ihletett – épületet ígért, mint amilyenné lett merev és tömbszerű loggiáival az elkészült mű.

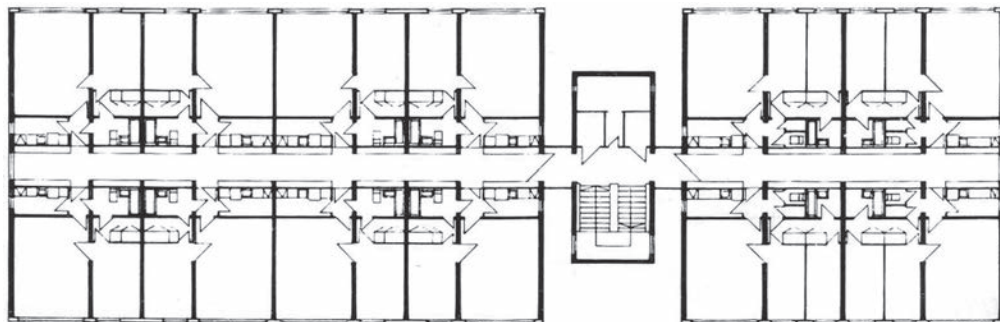
Hasonló szándékkal, csak szerényebb eszközhasználattal épült a továbbiakban néhány ÁÉTV által tervezett foghíjbeépítés, például Dul Dezső Margit körút 27. számú Lottó-háza (Platschek Imre már említett kitűnő épülete mellett). Ez a városképpalkotó megközelítés jellemzi még érzékenyebben a BVTV több munkáját, például Kiss Albertnek a Kék Golyó utca indulásánál épített vaskolt illetve téglaburkolatos, erkélyképzésével mozgalmassá formált pontházát (1957–60, Preisich Gáborral), illetve későbbi, a városszövetben modern teret formáló Luther utcai lakóház és étterem együttesét (1963–67), vagy a lakóterves Balogh István Kiss János altábornagy utcai tűzfalakat letakaró, hosszan elnyúló, oromzatos részekkel tagolt lakóegyüttesét. Korszerű eszközhasználat és tömegképzésében a tiszti kórház régebbi tömbjéhez való harmonikus kapcsolódás jellemzi az ÁÉTI Alkotás utcai tiszti lakótelepének beépítését is, amelynek két ütemét Kelemen Ede (1960), majd Szőke Zsuzsa (1964) tervezi. Ez utóbbi munkák jellemzőek az ötvenes-hatvanas évek jóval száz feletti foghíjbeépítésére, amiben egyaránt jelen van a Közti, BVTV, ÁÉTV, Lakóterv tervezőgárdája, a III. ciklus iparterves mesteriskolásai, és olyan mesterek is, mint Janáky István (Frankel Leó út 2–4. 1957–60, Mináry Olga és Perczel Dénes társaságában) vagy Szrogh György (Frankel Leó utca 8., Nővérszállás, 1957–60). Városképalakító hatása volt a hatvanas évek első felében egyes új épületeknek különösen Buda olyan területein, mint a Bocskai út, Böszörményi út foghíjtelkei vagy a Lágymányosi út és Karinthy Frigyes út közötti terület, illetve a Víziváros, ahol a beépítés már átment az iparosított építésmódok merevebb építési vonalakat jelentő, uniformizált megjelenést eredményező formarendszerébe. Ezen a téren az 1966 körüli évekig sikeres a várospolitika (ennek volt egyik irányítója Heim Ernő). A nagyszámú foghíjbeépítés – a lakások viszonylag kis mérete ellenére – megközelíti a harmincas évek bérházépítésének átlagos színvonalát.

A monolit technológiák új és változatos lehetőségeit még a hatvanas évek második felében is bizonyították az Iványi László (1933–) által a Buvátiban tervezett Budakeszi úti OTP-lakótelep kisterületű, igényes lakásokat tartalmazó, zöld környezetbe ágyazott toronyházai (terv 1963–65, kivitel 1965–68). Hasonló együttes épült az Istenhegyi út környékén és az Orbán-hegy oldalán is a Honvédelmi Minisztérium lakásépítései keretében. Az előregyártáson alapuló iparosított technológiákkal viszont csak nagy, összefüggő sík területeket lehetett kedvező feltételekkel beépíteni.

Az első házigyári épületek, például Gáspár Tibor Árpád-hídfőnél épített középfolyós, kislakásos paneles házai a Larsen-Nielsen rendszer alkalmazásával 1967-ben még sikert arattak újsze-

20. Budakeszi úti OTP-lakótelep tízsztintes magasház, alaprajz, Iványi László, terv 1963–65, kivitel 1965–68

21. Árpád-híd pesti hídfő, paneles középfolyós lakóházak, Gáspár Tibor, 1967

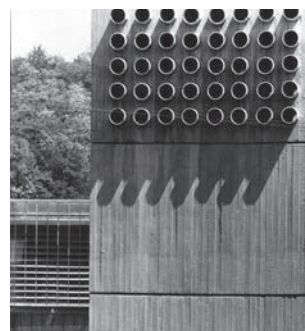
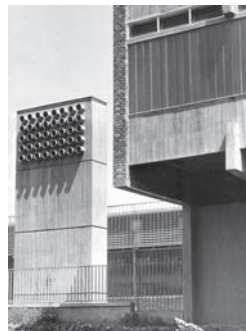
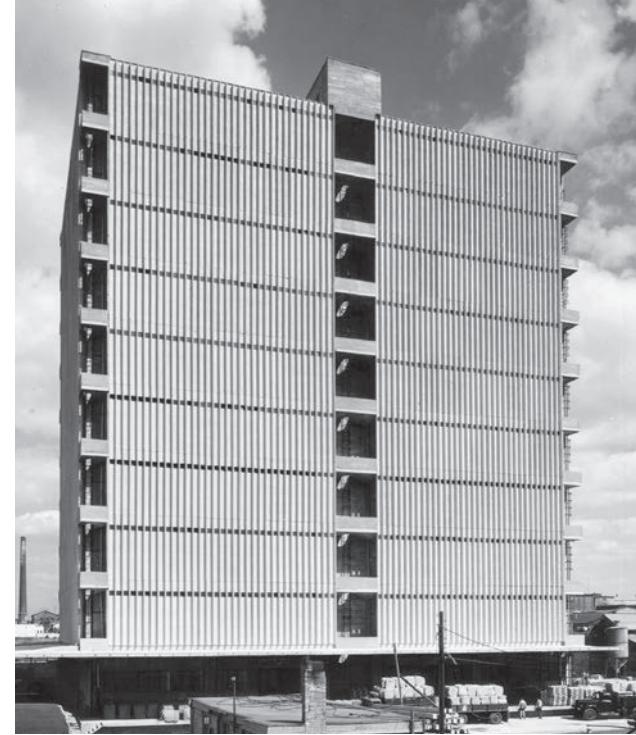

IX. 65–72. tábla, 46–94. kép. 46–49. Budapest, Deák Ferenc u. Chemolimpex–OTP irodaház, Gulyás Zoltán, 1962–63. 46. A sarokház Bécsi utcai oldala. 47. A Vörösmarty tér felé eső homlokzat. 48. ugyanaz alulnézetből. 49. a felső szintek. Lelkes László felvételei.

49 48
46 47

65.

50. Budapest, a Kőbányai Gyógyszerárugyár raktárépülete, főhomlokzat, Juhász Jenő, terv 1957, épül 1958–59. A Magyar Építőművészet fotóarchívuma. 51. Pesterzsébet, Gyapjú- és textilraktár homlokzata, Juhász Jenő, 1963–66. 52. Budapest, Fehérvári út, a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár homlokzata, Arnóth Lajos és Szendrői Jenő, terv 1961, megépül 1964. 53. Hejőcsaba, a Cement- és Mészmu kemenceépülete, Balázs György, 1962–65. 54–56. Salgótarján, Üveggyár és edzőüzem épületek részletei, Elekes Keve István, 1964–68. 51–56. Lelkes László felvételei.

57., 58. Budafok-Háros, kísérleti, öntöttfalas magasház, Tenke Tibor, terv 1963, épül 1965. 59. Kelenföldi lakótelep, 18 szintes magasház, Farkasdy Zoltán, 1965–69. 60. Fővárosi lakótelepek, öntöttfalas típusú pontház, Pomsár János, BVTV, 1959–60. Szendrői '72., 32., 35.

50 51
54/55/56
52 53

57 59
58 60

66.

67.

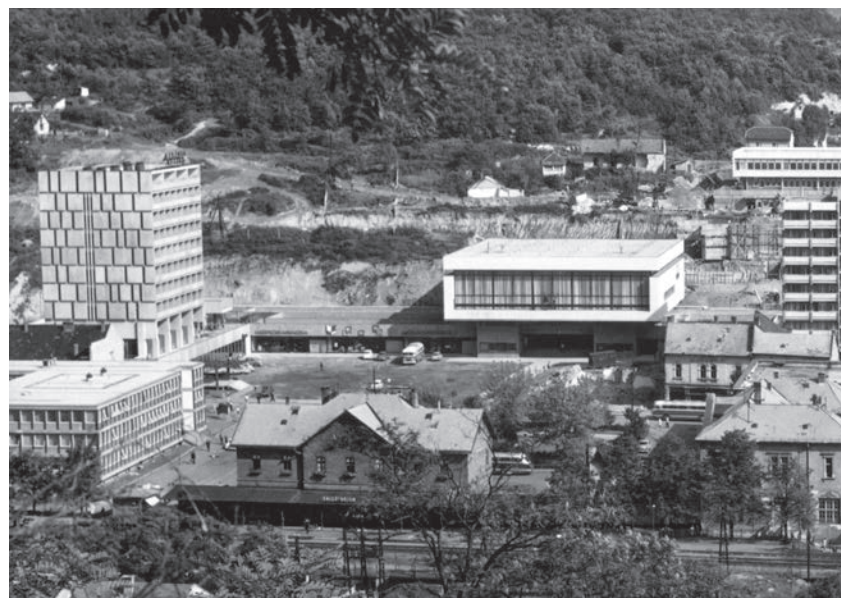

62 65
63 67 66
64 61

61. Salgótarján városközpontja, 62–66. A Karancs Szálló és a Művelődési Ház. A Karancs tervezője Jánossy György, munkatárs Hrecska József, terv 1959–61, épül 1961–64. A Művelődési Ház tervezője Szrogh György, terv 1962, építés 1965, belsőépítész Horniczek László és Bősze György. 67. Üvegkocka, Buczkó György terve.

68.

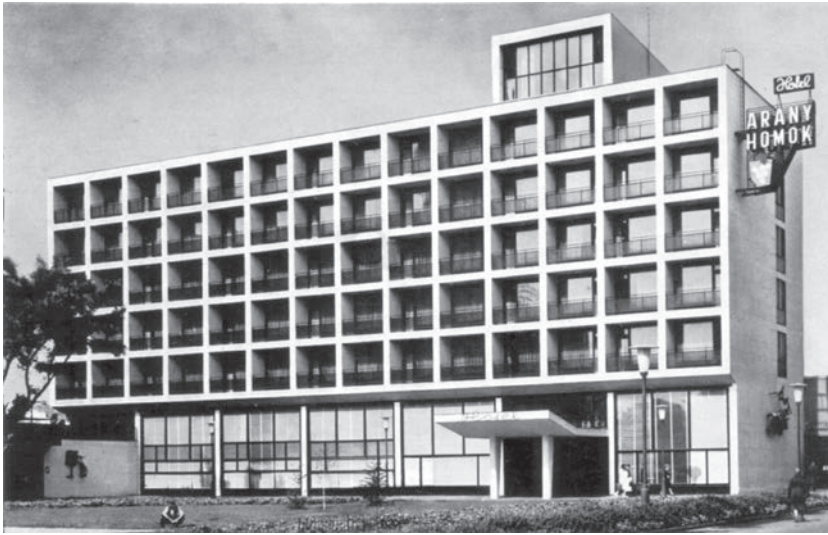

68–72. Nagy lakóház, Magyar Géza 1963–65. 68. Pécskő Áruház, Finta József 1963–65. 73. Radnóti szobor, Varga Imre munkája. 74. A Főtér esti képe, Somogyi József Felszabadulás emlékművével, 1965. Lelkes László diáképei.

71 70 68
72 73 69
61 74

69.

70.

75–77. Kecskemét, Fötér, Aranyhomok szálló, Janáky István, szerzőtárs Albert Jenő, belsőépítész Király József, 75. a főhomlokzat, 76. étterem, 77. a templom előtti teret zárja le. 78. Komló, Gimnázium és Diák szálló, Szekeres József, terv 1962–63, építés 1966. 75–78. Lelkes László felvételei. 79. Budapest, Üllői út, a Kísérleti Orvostudományi Intézet, Kemper Ervin, 1959–62. IPARTERV fotó.

75 77
76
78 79

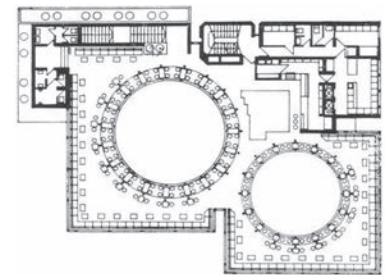
80. Vérhalom u. – Törökveszi út sarok, Villaszerű OTP társasházak, Mináry Olga, 1962–64. 81. Árpád híd, Pesti hídfő, függőfolyosós lakóépületek, Gáspár Tibor, BVTV, 1960. 82. Házgyári paneles, középfolyosós lakóépületek, Gáspár Tibor, 1967. 80–82. Szendrői '72., könyv 40., 33., 34. 83. Vörösvári úti paneles lakóházak, „Kövér házak”, Kaszab Ákos. Lakóterv, terv 1973–74, kivitel 1975. Lelkes László diáképei. 84. Budakeszi úti OTP lakótelep tízszintes magasházai, Iványi László, terv 1963–65, kivitel 1965–68. Szendrői '72., 45. 85. Margit körút 43–45 és 47, Dúl Dezső, Fenyves István, Hont Róbert, Hegyi Lajos, terv 1955, építés 1956–57.

71.

82 80
83 81
85 84

72.

86 87
88 89
91/92/93/94 90

86–94. Gulyás Zoltán művei, 86., 87., Fehérvári úti OTP társasház, terv 1957, épül 1958. 88–89. Hévíz, Eszpresszó bisztró épület, 1966–68. 90–94. Ábrahám hegy, ikernyaraló, 1966–67. Lelkes László felvételei.

rűségükkel, tömegformáik mozgalmasságával, fehér zúzalékos, változatos homlokzatfelületeikkel. A hetvenes évek elején így épült a fővárosban az Örs vezér tér–Füredi úti lakótelep, városépítész Mester Árpád, épületeinek tervezői Gáspár Tibor, Gábor Mihály, majd hasonló eszközökkel az újlipótvárosi Kárpát utca környéki házgyári együttes, Gáspár Tibor, Beke László, Szentmártoni Ferenc, a BVTV építészeinek tervezésében.

Pécssett a házgyárnál kisebb, évi hatszáz lakást gyártó poligon felhasználásával Tillai Ernő kísérletei vittek bizonyos fokú változatosságot a panelépítészet nem szovjet házgyári típusú lakásokkal épülő lakótelepeibe. Első, említett, reményt keltő paneles lakóházai a Pécs délnyugati városrész, az Új Mecsekalja-Uránvárosnak nevezett terület továbbfejlesztése során épültek. Korábban Dénesi Ödön (1921–2011) városterve alapján Fodor László (1926–) házgyári lakó- és középületeivel bővült az 1955-től épített terület. A Tillai és Pálfi Miklósné által tervezett ötszintes, jó lakóterű, harántfalas panelépületeket újszerű ritmusú, nyitott loggiás és aszimmetrikus zárt panelfelülettel, illetve nyílással tagolt nagyvonalú homlokzatképzés jellemzi. A végfal középső paneleinek négyzetes ablakait körülvevő sötét és világos színezésű felületosztás a homlokzatot sajátos távlati hatású felületformálással gazdagítja. Az 1961-es terv 1965-re valósul meg, nagy sikert arat. Furcsa ellentmondása a kornak, hogy 1973-ban Csete Györgyék paksi panelhomlokzatokon alkalmazott fehér színezését, a „tulipánmotívumot” épp Tillai támadta meg, holott Csetéék épp e korai ötlet lágyabb vonalú, íves-szerves továbbfejlesztésével oldották fel a hasonló panelházak véghomlokzatát.¹¹

11./ Az építésiparosítás kiemelkedő példáira lásd a 9. jegyzetet, illetve a Lipták 1975-ös Farkasdy műveiről szóló kötetet; lásd még MÉ 1971/6., Tenke MÉ 1966/4., Boruzs MÉ 1966/4. Egyedi lakóépületek, Kiss Albert MÉ 1962/1., 1968/1., Iványi László MÉ 1969/5.

Salgótarján városközpontja

Több mint másfél évtized telt el a második világháború után, mire a központosított tervgazdaság és intézményrendszere többé-kevésbé kiépült, a társadalmi rendszer válságsorozat utáni konszolidációja megtörtént. A politikai hatalom már korábban átszervezte a megyerendszert, és több helyen új megyeközpontot jelölt ki. Ennek során vált Salgótarján, Tatabánya, vagy Békéscsaba megyeközponttá, és politikai céllal megindult fejlesztésük is. A hosszú ideig tartó elhanyagolás után a hatvanas években a városfejlesztés tervgazdasági feladattá válik, előkészítése szakmai tervezői körre hárul. A város- és településfejlesztéssel foglalkozó szakirodákban sorra készülnek a megyeközpontok és más, főleg az ipar számára fontos települések városépítési tervei, amelyeket 1967-től már történeti, morfológiai és néhány más kérdéskörre kiterjedő kutató tevékenység is megelőz. A fejlesztési hitelekkel a megye gazdálkodik, így történhet meg, hogy a hatvanas évek közepétől egy évtized alatt elsősorban a megyeközpontok újulnak meg. Elsősorban a közintézmény-hálózat és a szolgáltatások területén, illetve a tömeges lakásépítés programja alapján épülő lakótelepeken mérhető le a változás. Ennek során e korszakban szinte teljesen átépül Miskolc vagy Debrecen. Megkezdődik a városközpontok rekonstrukciója is, ami Salgótarján és Szekszárd esetében, majd Zalaegerszegen a hetvenes években már új központ kiépülését, míg Kecskeméten a hetvenes évek közepére a szecesszió idején felépült, több műemléket is magába foglaló központ megújítását jelenti.

A szolgáltató jellegű intézmények a dogmatizmus idején megszűntek vagy elsovadtak. Vidéki városainkban szállodát, szálláshelyet alig lehetett találni. Ezért épült Kecskeméten hazai, kiküldetésben utazók részére a központ térrendszerét lezáró Aranyhomok Szálló, Janáky István raszteres-loggiás homlokzatú, arányrendszerében és funkcióiban mégis hagyományokat követő, programjában szerény (csak a tér felőli szobáknak van fürdőszobája) szállóépülete (terv: 1959, megépül 1962-ben, szerzőtárs Albert Jenő, belsőépítész Király József).

Hasonló szállóval indul a salgótarjáni központ építése is. Itt azonban nincs történeti vagy szecessziós környezet, csak átépülő régi bányászfalu, amely megyeközponttá válva, megyeházát „kapott”, azután korszerű lakóházak is épültek. Készült az új kórházi gyermekosztály is, amit Ulrich

Ferenc (1923–2000) tervezett a Köztiben. Ulrich veszi át a Megyei Kórház központi épülete tervezésének irányítását is, amelyben a konstruktőr Czebe István, munkatársai Székely József és Szabó Máté voltak. Az érdekes tömegű kórház 1962–67-ben megépül és sikert arat, de a városnak város-építészeti értelemben nincs még központja.

A kórházzal egy időben indultak a Karancs Szálló munkái, tervezője Jánossy György, munkatársa Hreckska József. 1959–61-ben folyik a tervezés. 1961–64 között elkészül a szolid alaprajzú, tömegformálásában és nyers vasbeton architektúrájában azonban rendkívül igényes épület. Már a tervezés idején erős hatást gyakorol az elképzelés a helyi megyei és városvezetésre, így kéri Jánossyt – nem hivatalos, szinte baráti jelleggel – a központra vonatkozó vázlatok készítésére. Jánossy javaslatára a megyei és a helyi politika vezetői a Köztitől Szrogh György kijelölését kéri a művelődési ház tervezésére. A központhoz kapcsolódó nagy lakóházat, majd a környezetet alkotó többi is (1963–65) a Lakóterv építész, Magyar Géza tervezi, aki 1961-ben a központ környezetének rendezési tervét készítette. Külső köröknek ekkor sikerült először az intézményi hierarchiák személytelenségét áttörni személyes alkotói együttműködést létrehozva különböző intézmények építészeti között. Csak 1970-ben, a salgótarjáni központ Állami Díjjal történő elismerése idején érkezik meg a retorzió a centralizált állam működésétől eltérő szándékérvényesítő kapcsolat, későbbi nevén a „horizontális szerveződés” új keletű bűnéért: a személytelenségre alapozott tervgazdasági rend megsértéséért épp Jánossyt, a kezdeményezőt zárja ki a megsértett hatalom a kitüntetettek közül.

Szrogh György jellemzése szerint a központi együttes három gyufásdobozhoz hasonlítható hasábjá – egy rövid oldalán álló: a Karancs, egy lapján felemelve lebegő: a művelődési ház és egy, a hosszoldalán fekvő: a nagylakóház – sajátos feszültségű egyensúlyt hoz létre. Természetesen különbözik e hasábok arány- és felületrendszere, anyagkezelése is: nem három azonos jellegű tömbről, hanem saját arculatú, erőteljes és karakteres fogalmazásuk ellenére rokon műről van szó, amelyek mégis képesek téri környezetként a szép fekvésű völgyben együttesé válni. A művelődési ház (terv 1962, kivitelezés 1965, belsőépítész Hornicsek László és Bósze György) és az első nagy lakóházatömb (terv 1963, építés 1965) mellé később felsorakozik a Salgótarjában csillagházait is felépítő Finta József Pécskö Áruháza (terv 1966, kivitel 1967–68), amely jól egészíti ki az elnyúló, markáns lakóházatömb előtt a központ együttesét.

Az architektónikus formavilág, a művelődési ház alsó és felső homlokzati megnyitása a főtér felé, a lakóházak mindkét oldalán megjelenő konzolsor, amely az egyik oldalon függőfolyosót, a másik oldalon végigfutó loggiaszerű, ritmikusan tagolt erkélyt hord, az áruház tömör, alsó és lamellás felső szintje, a Karancs homlokzati motívumrendszere maradéktalan változatossággal végigjártassa a nyersvasbeton homlokzatképzés lehetőségeinek teljes skáláját, melyből csak a kisebb Művelődési Ház mozaikfelülete jelent kivételt. Mindebben mégis egy sajátos ökonómia, nagyvonalú összefogottság érvényesül annak ellenére, hogy az alkotók nem akarnak illeszkedni egymáshoz, csak egymás gondolatai iránti becsüléssel alkotnak. Képzőművészeti alkotások gazdagítják a környezetet, amely építészeti értékeivel hosszú évekig kiemelkedik a hatvanas évek közép-európai építészetéből.¹²

A salgótarjáni központtal rokon szellemű mű volt ekkor egy másik Lakótervben születő mű is: Szekeres József komlói gimnáziuma és diákszállója (terv 1962–63, építés 1966). Az alkotó két különböző tömegű épülettömbből, a tornaterem feletti teraszról és egy aulaként szolgáló udvari nézőtérből formált a korabeli vasbeton építészetre jellemző együttest.¹³ Mindez a korszerű hazai vasbeton építészet megteremtését szolgálta akkor, amikor – Le Corbusier utolsó műveinek megépítése idején – a japán építészetben is kiteljesedett a nyers vasbeton építészet korszakjára jellemző formavilága az 1964-es tokiói olimpia építményeiben. A korabeli japán vasbeton építészet állt szellemi rokonságban ez az együttes, amely jó másfél évtizeden keresztül a szocialista országok építészetében egyféle mértéket jelentett.

12./ Pogány 1973, Szrogh 1999, Jánossy 2001, MÉ 1965/1., 4., 1967/2., *Magyar építészet* 1972.

13./ MÉ 1967/5., *Magyar építészet* 1972.

A HATVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZEI ÉS MŰVEIK

A megvalósult művek áttekintéséből is kitűnik, hogy a korszak szemléletét kétségkívül a nagy irodák alakítják. Bár az évtized elején még csak alakulnak a megyei, kisebb feladatokkal foglalkozó tanácsi irodák, a tárca regionális tervező cégei révén már a vidéki építészet hangja is felerősödik. A nagy irodákon belül azonban a közszellem az évtized folyamán megváltozik: az építész személyisége mögött már ritkán áll sajátos együttérzés, az alkotót segítő közhangulat. Az iroda termelővállalati, hierarchikus jellege kezd előtérbe nyomulni. A tervtermelő, lassan egyre inkább „papírgyártó” üzem belső intézményi érdekviszonyai között elvész a személyesség, a kezdeti évek különös közösségi szívóereje. Az építészet ügyének a szocreál idők feszültség terhelt légkörében is érzékelhető jelentősége veszni látszik, s az építészeti minőség egyre inkább magánügyggyé, csupán személyes igénnyé válik. A kiemelkedő személyiségek közül többen, akik ekkorra értek a szakma vezető mestereivé, saját környezetükben magányosakká vagy elutasítottá váltak. A társadalmi-politikai, intézményi-termelő és az építészeti-szakmai értékrend helyenként végérvényesen és elviselhetetlenül szétválik, egyes intézményekben kialakul egy ekkor már gyakran visszahúzó erővé váló sajátos belső légkör.

Mindez valójában csak a hetvenes években válik általánossá, s a legkorábban a Köztiben jelentkezik, megtörve a kezdeti idők szemléletét. Janáky a korszakra oly jellemző műveit, a kecskeméti Aranyhomok Szállót, a vári környezet újjáépítésével kapcsolatos küzdelmeit és a miskolci Műegyetem újabb épületeit már az előző korszak tárgyalása során említettük. Az ő háttérbe szorulása, halála is jelzi a korábbi korszak lezárulását.¹⁴ Az Iparterv viszont a hatvanas években nemcsak az ipari építészet révén őrzi meg tekintélyét, hanem a középület-építésben is megszerzi a vezető szerepet, épp annak a sajátosan gyakorlatias, fiatal nemzedéknek a révén, amely, bár az északi építészet – az előző generáció számára átadott – tanulságait is ismeri, beleveti magát a modernizálódás felismert lehetőségeinek, az építéstechnika megújításának, az előregyártáshoz igazodó új tervezési módszereknek a kiterjesztésébe.

Az intézményes állami érdekek és az értékrend érvényesítését szolgáló törekvések a nagy- és kisirodák munkáinak nagy többségében szükségszerűen érvényesültek, s ez az egyöntetű és kényszerűen általános jelleg a hatvanas évek építészetére ráhúzta azt az uniformizált, többnyire leegyszerűsített szerkezeti-technológiai szempontokból, hibás, egyoldalú érvrendszerből születő, sematikussá merevedő kedvezőtlen formavilágot, amit sokan a hatvanas évek jellemzőjeként tartanak számon. A hivatal – az államszocializmus kényszergazdasága előírásaival, funkcionális, szerkezeti és gazdasági normáinak sablon rendszerével – valóban determinálta a kor lehetőségeit: a kor tényleges építészeti értékei többnyire a korlátozott lehetőségek között megnyíló építészeti gondolatok erejéből, a tehetséges alkotók szakmai elképzeléseket érvényesítő képességéből születtek. A korszak műveinek nagy többségében viszont a hamis ideológiákból fakadó kényszerek közvetett, jellegfosztó hatása érvényesül.

Általánossá válik az „élőmlomta” hiányára való hivatkozás indokával – ami nem valóságos ok, inkább az ideológia által diktált kedvezőtlen építőipari bérszínvonalnak, a „fogyasztói források visszafogásának” vagy épp a teljes foglalkoztatás elve mögé bújtatott, gyárkapun belüli „rejtett munkanélküliség” okozta üresjáratnak a következménye volt – a beruházási eszközök, a „holtmunka” pazarlása. Az érdekérvényesítés egyoldalú lehetősége következtében az építőipar a ki nem elégített igényekre, a túlterhelésre hivatkozva felfelé kényszeríti – a teljesítmény helyett – az árakat. Bekövetkezik az a gazdasági képtelenség, hogy miközben a bérszint, az élőmlomta ára a fejlett országokbeli béreknek csak töredéke – a bérköltség a harmincas években a teljes költség harmada, az állami építőiparban viszont ekkor már csak tíz-tizenkét százaléka –, az építőipari ár eléri a nemzetközi színvonalat. Az előregyártásra, a házgyárakra, az építésiparosításra jelentős szellemi és anyagi eszközöket fordítanak, miközben egy lakás ára két kereső

14./ A kilencvenes évek második felében általam leírt jelenséget más oldalról érzékelteti *A magyar tervezőirodák történetének* adatsora. Az igazgatók sorában a korábbi évtized vezetőjének megnevezése helyett X. Y. szerepel 1970–1988 mellett, amit egy zárójeles mondat magyaráz: „az akkori igazgató nevének anonimitását kérte”. A szakíró és a szerkesztő teljesítették e kérést, az alkotói szellem visszahanyatlása korszakának vezetőit általában én sem említem név szerint.

tizenöt–tizennyolc évi munkabérének szintjére emelkedik. Így alakul ki az a gazdasági csapda, amely a hetvenes–nyolcvanas évek alapproblémájává válik, létrehozza a pangást, kiváltja a kilátástalanságot.

A kor belső lehetőségeire és értékeire, e sajátos küzdelem és összetettség érzékeltetésére is jellemző az előző generáció örökébe lépő mesterek tevékenysége.

A Közti-szellem örökösei

Farkasdy Zoltán (1923–1989) már az előző korszakban is az építészetet és építészeti közéletet művekkel és szavakkal alakító különös tehetségű vezéregyéniségek egyike, életműve azonban – 1956 utáni félreállítás ellenére – a hatvanas években bontakozik ki. Janáky környezetéből ő lép ki elsőként, valójában már a Stoczek utcai együtt tervezett épülettel, amely Janáky szándékaitól karakterében is eltérő, sajátosan más. A miskolci Műgyetem tervezésében való részvétel, majd önálló műterme és korai munkái, az 1951-es falusi kultúrház títusterve, az Iparművészeti Főiskola épülete, tervpályázatai, 1951-es és későbbi MÉSZ-közgyűlési felszólalásai alig harminc évesen a vezető mesterek egyikévé emelték.

Az előző időszakban kikényszerített stílusváltás számára nem külső esemény volt, hanem a saját szemléletével történő belső küzdelem és folytonos átalakulás. Pokoljárás, amely a háborús időszak valóságos szenvedéseinek, a „meszes gödrök nemzedékének” megrendítő élménye: életre szóló alkotói, etikai tanulság. Az első egyike, aki az 1954. tavaszi MÉSZ-közgyűlésen a szoc-reál szemlélet tarthatatlanságról beszél, mint ahogyan a nyolcvanas évek építészeti, társadalmi válságát is felismeri és kimondja, amikor 1986-ban a közéleti tevékenység csődjét belátva visszavonul 1951-től vállalt és viselt szövetségi vezető szerepéből. Ez utóbbi már közel két évtizedes (1971–1989) műgyetemi tanári – és közben a Mesteriskolán, és hosszú ideig a Képzőművészeti Főiskolán is folytatott oktatói – tevékenysége késői időszakára esik, amellyel példaképéhez, Kotsis Ivánhoz hűen az építész-képzés megújulását szolgálja.

Alkotói töprengéseit, kétségeit és felismeréseit nemcsak pályatársaival, hanem tanítványaival is megosztotta. Szavaival azt a belső, szakmai világot volt képes formába önteni, ami rejtetten másokban is élt, de az ő hatására tudatosult. Ez volt közéleti és pedagógiai sikerének titka, hiszen valamilyen formában minden szakmai kortársára hatott. Legjobb alkotói korszaka valójában a hatvanas évek. 1956 után tarthatatlan helyzete miatt a Köztiből kilép, vándorol az irodák között, majd 1961-től a TTI, a Títustervező Intézet tervezője. Az 1970-es infarktuszig pályája során a kor minden változását átéli.¹⁵

Az ötvenes évek második felében a Közti tervezte az óbudai Duna-part, az Árpád fejedelem út és környéke néhány foghíjépületét. Jánossy György, Czebe István, Kékesi László, Hofer Miklós, Ivánka András, Zalaváry Lajos és mások épületei közül is kitűnt a Dereglye utcai társasház (1957) Farkasdy műve. Nemcsak tömegformáinak és felületképzésének változatos tisztaságával – a csak az egyik oldalán zártosrú, tűzfal-as csatlakozású, sarokhelyzetű épület három homlokzata szabaddal alakítható, mint más zártosrú telkek esetében –, hanem a környezetbe illeszkedés vállalásával is ezeknek a magas színvonalú korai OTP-házaknak a legjobbika.

A hatvanas–hetvenes évek európai kontextualizmusa után az illeszkedés törvényszerűségeinek figyelembe vétele már mindenki számára nyilvánvaló. A hatvanas évek vári vagy egyes soproni lakóházainál azonban ez a hazai építészeti gondolkodásból kiküzdött, és nemcsak műemlékvédelmi magatartásból, hanem az építészet átfogó szemléletéből fakadó saját érték, jóval Aldo van Eyck, vagy Robert Krier ismert munkái előtt. E budavári munkák még Horler Miklós, a fővárosi műemlékvédelem akkori vezetőjének kezdeményezésére indulnak. Farkasdy és Jánossy lakóházai e környezetre figyelő építészeti szemlélet első példái.

15./ *Lipták* 1975.

Farkasdy vári házai (Fortuna utca 15., 1957–58; Úri utca 32., Tóth Árpád sétány 24., 1957–59; Úri u. 34., 1959–61; a TTI-ben tervezett Úri utca 30. és Szentháromság utca sarok, 1964–70; Dísz tér 8., 1963–68 Kenessey Attilával) önmagukban is jellemzik egy évtized változásait. A Fortuna utca 15. bár egy emelettel kimagaslik az utcaképből, a felső szint visszahúzott loggiái révén csak változatosságot, s nem törést visz az utcaképbé. Orsóteres csigalépcsője, négyzetes ablakú udvari homlokzata a dániai építészeti élményeket idézi. Itt még vakolt a homlokzat, vári ritmusú az ablakosztás, a Dísz tér 8-nál már műkö a felület és szalagablak sor fut a homlokzaton.

A hagyományos, vakolt téglafal mellett egyes helyeken kerámiaburkolat vagy nyersbeton, néhány kitűnően megoldott részlet, egy lépcsőkoriát, ablak vagy tolható zsalu, a történelmi környezethez való illeszkedés, kiérlelt arányok, felületeritmusok e házak alakításának formai eszközei. Mérnöki szellemű szerkezeti tisztaság, világos fogalmazásmód, ezek Farkasdy építészeti szemléletének legjellemzőbb vonásai.

A sorozat főműve az Úri utca 32. alatti épület, amelyben a meghagyott gótikus épületmaradványok (a kapubejárat, az ülőfülkék, a kapualj boltozatai és az udvari, régen kőlapot hordó konzolok, amelyeket Farkasdy megőriz, és nem enged megcsónkítani) finomosztású alumínium nyílászárókkal, franciaerkélyekkel épülnek sajátos új világgá. Modern épület ez történelmi környezetben, amelyet minden korban érvényes történelmi érzékkel, az építészeti múlt öröksége és a jelen iránti egyidejű alázattal formáltak. Az épület megérdemelt visszhangot kelt, s a hatvanas évek elején Budapestre látogató Gio Ponti az épület értékére a nemzetközi közvélemény figyelmét is felhívja.

Jánossy Tóth Árpád sétányon (az Úri utca 38. sz. műemléképület mögött) épülő házát is itt kell említenem (terv 1961, építés 1962–63), a volt nőegyleti palota telkén épült tiszta tömegű épület az eszközök vállalásában ugyanis hasonló. Mély barátság jellemezte egész életük során kapcsolatukat, és ez műveik szellemi rokonságában is megjelenik, egymásra figyelő, egymással versenyző alkotómunkájukra s ezen keresztül környezetükre, munkatársaikra is kihat. Kétszintes lakásokat tükröz a sétányon a homlokzat. A felső hálósínten osztatlan felületű kisebb ablak, a nappali szintjén franciaerkélyes ajtóval kapcsolt a négy részre osztott alumínium nyílászáró. Festett, dörzsölt a téglahomlokzat, függőlegesen zsaluzott a betonlábazat. Fél pillérsorral tagolt az oromfal, a merevítés szerkezeti szükségszerűségéből erény születik. Mindezek a hagyományos építésmód eszközei, amelyek itt sajátosan modern értékkorrassá válnak.¹⁶

16./ Jánossy 2001, 59–71.

Jánossy munkatársa e házánál és később, így Salgótarjánban is az előzőleg Farkasdy-műteremhez tartozó Hrecska József (1929–1987), a szerkezettervezést, a másodkezes építészkedést kitűnő ízléssel és szaktudással vállaló konstruktőr, aki – jó néhány más konstruktőr társával együtt – külön fejezetet érdemelne szemléletmódja, szakmaszeretete és hozzáértése következtében a hazai építészeti elmúlt évtizedeinek és különösen a hatvanas évek építészeti történetében.¹⁷ Hrecska – Jánossy művei mellett – a konstruktöre a Csongrád Megyei Tanács és Pártház 1958–61 között épült tömbjének, Schömer Ervin (1908–1982), Svastits Géza és Hrecska József közös művének, a nagy belső aulájával ható, s a hatvanas éveket jellemző szegedi középületnek, vagy később, már a Lakótervben Finta József Intercontinental Szállójának is, melynek belsőépítésze Király László (1938–2003) faipari mérnök. Schömerék előbb említett Köztis művekben azonban Király József (1930–2013) belsőépítésszel dolgoztak együtt.

17./ Finta József megemlékezése, MÉ 1998/4–5., 114.

Schömer a későbbiekben kórházakat tervez, a hatvanas–hetvenes években tizenkét kórháza épült meg. Király József, aki a hatvanas években szintén a Köztiben aratja első sikereit a szegedi tanács és a Margitszigeti Nagyszálló belső tereivel, lesz egyik belsőépítésze Finta néhány későbbi munkájának. Király József iparművész szemléletű anyagkezelése – a fával burkolt felületeken egy sajátos, markáns eszközhasználat, a megmunkálásmód faragásszerű hangsúlyozása – jól illeszkedett a hatvanas években a Közti szellemét őrző építészeti gondolkodásmódhoz.

A hatvanas évek hagyományos építészeti eszközeit a vári, műemléki környezet nyújtotta lehetőség emelte át a modern kor egy új szemléletet tükröző rétegébe. Akár a kontextualizmus előképének

tekintjük e házakat, akár a történeti környezet értékei őszinte vállalásának, vagy akár csak a modern mozgalom eszköztára és alkalmazkodóképessége gazdagodásának, mindenképpen a kor későbbi tendenciái felé mutatnak e munkák mintegy másfél évtizeddel a posztmodern kordivat előtt.

Farkasdy más, mai környezetbe kerülő munkáinál is képes volt azonban arra, hogy a korszerű technikai eszközök vállalása, sőt továbbfejlesztése mellett is megőrizze építészetének sajátos személyességét, belső integritását. A dunaiújvárosi kórház első terve még a szocreál időszakban készült (1952–53), az 1956–59-ben készült új terv azonban hosszú építés után is (1959–64) megőrizte frissességét. A mázas kerámia burkolatú főépületet kiegészítő kisebb tömbök, a fertőző szárny (1961–62), a mosoda és a kazánház egyszerű, mégis érdekes téglapépületek. Az anyagkezelésnek és szerkezeti tisztaságnak az északi szemléletre jellemző szépsége érzékelhető itt is, ami eredetileg a főépület előcsarnokterét is jellemezte.

Acélszerkezettel, dörzsölt téglafallal, nyersbeton részletekkel, fával és színes műanyaglemezfedéssel építi Farkasdy a balatonarácsi strandépületet (1961–1962), amely igazi balatoni fény-árnyék játék. A TTI-beli korszakában, a kelenföldi lakótelep három öntöttfalas magasházánál (1966–69) és a szabadsághegyi Olimpia Szálló tervezésénél (1968–72, munkatársai Füzér Margit és Molnár Elza, finomkezü belsőépítész Detre Villő) az építésiparosítás legújabb eszközeivel hoz létre ki-tűnő műveket. A tizennyolc szintes toronyházak nemcsak látványként meggyőzőek. Tömegük, felületük egyaránt tisztán fogalmazott és nagyvonalú, s az itt épített lakások szép térkapcsolataikkal kis alapterületük ellenére is a korszak legszebb lakásai. Az alagútzsalus rendszerrel épített Olimpia Szálló viszont bontott tömegeivel úgy illeszkedik a budai hegyek környezetébe, hogy megóvja, elkerüli a fákat, s az enyhe lejtőn gazdag növényzetre nyíló, a skandináv szemlélethez hű belső terek így mozgalmas, mégis meghitt léptékű környezetté válnak. Jellemző az adott korra és a szervezetek elbürokratizálódására, hogy a tervezőintézetből francia helyszínen többen tanulmányozták az itt először alkalmazott francia alagútzsalus építéstechnológiát, csak épp a szerkezetből teret-művet formáló építész nincs a kiutazók között.

Betegsége előtt a TTI-ben tervezi a Miskolc Szentpéteri kapui Gyermekkórházat (terv: 1967–69, kivitel: 1972–78), utolsó jelentős épületét, amelyet hazai szaklapunk, a Magyar Építőművészet egy évtizeddel később, 1986-ban közöl.¹⁸ Jellemző mégis a mű értékeire, hogy e közlés még ekkor is időtálló.

Csak említhetjük Farkasdy néhány kisebb művét, különös szépségű kisnyaraló iránytervét és jelentős gondolatokat felvető tervpályázati tevékenységét. Szűkös és mégis gazdag az életmű: művei nemcsak a korszak alakulására jellemzőek, hanem abban többnyire kiteljesedést és fordulatot is jelentenek. Az építészeti formálás belső logikai rendje, a téralkat és szerkezeti jelleg összhangja jellemzi minden munkáját. Munkássága során vállalta az egészségügyi tervezés kevés építészeti örömet nyújtó nehéz feladatát, a típustervezés és az iparosított építészeti kötöttségeit kutatva az iparosított építés humanizálásának, építészeti eszközzé szelídítésének lehetőségeit. Megkísérelte, hogy erőfeszítéseivel élhetőbbé tágítsa, emberibbé alakítsa korát, vállalva e kor társadalmát s annak ellentmondásait is.

Jánossy György (1923–1998) három év kivételével, hisz 1963–66 között ő is átlép a BVTV-be, végig kitart a Köztiben, de csak hosszú út után léphetett a főépítész hivatalos szerepkörébe. Környezetére korábban is jelentős hatást gyakorolt. Iniciáló szakmai szerepe érvényesült a hatvanas évek legjelentősebb együttesében, a salgótarjáni központ építésében. Ez az együttes nemcsak városépítészeti és építészeti értékeiben kivételes helyzetű. Rendhagyó példa a létrejötté is, hiszen itt az építészeti döntésbe történő bevonása sajátos módon maradéktalanul érvényesült.

A Karancs Szálló tervezésére a megbízást Jánossy kapta, aki előzőleg egy sportöltözőt tervezett a város számára. A helyi vezetéssel kialakított jó kapcsolat adott lehetőséget arra, hogy a fővárosi kiküldöttek számára szükséges új szállóépület kapcsán ne csak a telket cserélje fel, hanem egy új városmag kialakításának lehetőségét is felvesse. A központ építését a már előzőleg megyeszék-

18./ MÉ 1986/6. Somogyi József, a Főiskola rektora, megismerve művét, e kórház alkotójaként kérte fel Farkasdyt a képzőművészet fiatalok oktatására.

helyé lett bányásztelepülés siralmas állapota is sürgette. Egy vendégházban a helyszínen született meg a koncepció, amelynek továbbalakításában Szrogh György és a Lakóterv építész, Magyar Géza is részt vettek. Mintegy két hét alatt, a város vezetőivel folytatott napi beszélgetések során formálódott a város jövőképét bemutató terv, amely csakhamar realitássá vált.

A hegyként emlegetett magasabb dombok közé ékelődő salgótarjáni völgyben a táj plaszticitásához hasonlóan helyezkedik el a központ három épülete, amelyet középmagas lakóházak és a Pécskő Áruház tömege fog körül és kapcsol a városszerkezetbe. A rendkívül egyszerű nyersbeton térkompozíciót érdekes felületek és a tömegformálás tették gazdaggá.

A Karancs Szálló loggia homlokzatú tömege (amelynek arányai még Janáky tabáni szállótervénél értek ki) kétszintes, markáns alapzat felett szintmagasságú konzolokon nyugszik, az épület véghomlokzatán megjelenik az a játékos osztású fény-árnyék ritmus, amelyet a végfal hőszigetelését védő, doboztor jellegű burkolat hoz létre. Szrogh művelődési háza nagyvonalúan visszafogott. A két átriumudvart rejtő lábazat jellegű alsó szint fölül emelt nagytermet és a kiállítóter-előcsarnok tömbjét egyetlen összefogott gesztussal formálta, s az csupán az emeleten, a tér felé nyílik meg teljes felületén. Az üvegezett oldalú emeleti dohányzó-társalgó belső terét arányai és a tere irányuló kilátás teszik este és nappal egyaránt érdekessé.

Magyar Géza alkotását a néhány szép lakóházat is alkotó korban az ország legszebb lakóházaként emlegették. Plasztikus, hosszan elnyúló tömegét mindkét oldalán a harántszerkezet megjelenése tagolja. Az erőteljes konzolok, homlok- és mellvédlapok, a végfalak plasztikai ereje a másik két mű egyedi formáltságát is hangsúlyozza.¹⁹ A három épület különös hatású összjátéka szerényebb, szigorúbb, provinciálisabb a korabeli japán vasbeton építészet Kenzo Tange-i remekműveinél, az együttes mégis azoknak társa, s így nem véletlenül, hanem értékei folytán kerül a nemzetközi szintű érdeklődés körébe. Szervesebb építészet ez, mint Dél-Amerika vasbeton építésze, inkább az északiak inspirálta ekkori angol építészzel rokon.

Finta műve is jól illeszkedik a központhoz, a Pécskő Áruház vasbeton lamellával oldott tömege kiegészíti a koncepciót. Magyar elsőhöz hasonló lakóházai oldott rendben jelennek meg a lejtőn a főút felett, városias formálva a környezetet. A Fő tér feletti zöld háttér rövidesen beépül, Magyar Géza itt helyezi el – szerencsésen félrehúzza a látképből – gimnáziumát²⁰ (1965–67). Később a város döntése alapján, a dombon a Lakóterv kollégiumot is épít (Bognár Botond, 1972–74) zsúfolttá téve a hegyoldalt, túlépítve a természeti hátteret. Jó helyet talál viszont a téren a képzőművészet, megjelennek a Fő téren és a domboldalon Somogyi József és Varga Imre szobrai, 1967-ben a Felszabadulási emlékmű, majd 1970-ben Varga talán legjobb műve, meghitt Radnóti alakja, Városterképe és Buczkó György üvegplasztikája is.

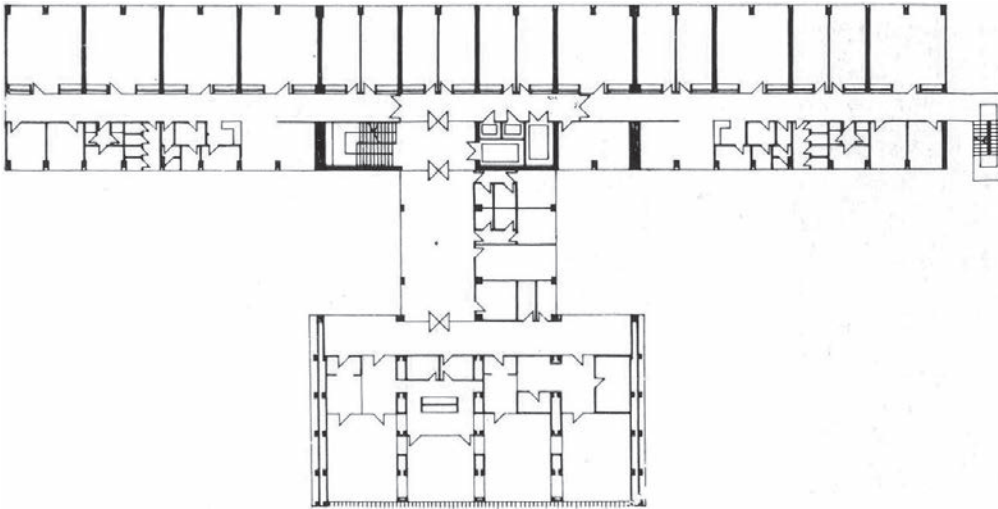
A központtól valamivel távolabb, a következő időszakban is formálja a várost Magyar Géza néhány művével, ezek azonban jórészt már a következő időszakra esnek (az új együttes részei a garzonházak tornyai, 1968–75; a filmszínház, 1969–75 és a múzeum, 1974).²¹ Finta József megépíti csillagházait (1973) és a város későbbi fejlesztésében is részt vesz. A továbbfejlődő városban néhány jó ipari és középület is épül, de Salgótarján mára megfakult értéke mégis ez a korai központ.

Jánossy más művei is belesznek a hatvanas évekbeli építészet jellemző vonulatába. Néhány kisebb, munkatársaival alkotott műve (Kalapács csónakház, 1958–1959, Walkó Zoltánnal; a már említett Gyorskocsi utcai lakóház, 1968, Hrecska Józseffel), és több, adottságánál fogva kevésbé jelentős középület mellett másik kiemelkedő értékű alkotása a Kazincbarcikai Kórház és Klinika (1964–1967, tervezőtársa itt is Hrecska József). Ennek osztott tömege, a hotelszárny, a műtőtömb, a rendelőintézet és a gazdasági szárny sajátosan összefogott formavilágot alkot. A nyersvasbeton erőteljes plaszticitása, a műtőtömb oldalfalának kialakítása már az egyre romló kivitelezési minőség hatását kívánja ellensúlyozni. Szabadon formált, mozgalmas tömegjátékú épület rejtje a rendkívül szigorú összefüggésű egészségügyi funkciókat itt és az azonos elvekkal épített Karcagi Kórháznál is.

19./ MÉ 1965/4., *Magyar építészet* 1972, 39.

20./ MÉ 1969/3.

21./ MÉ 1976/1., 5.

A következő két évtizedben Jánossy tervezővállalati helyzete változó. Energiái egy részét az iparművészeti főiskolai és mesteriskolai tevékenysége köti le, méltó feladathoz alig jut, bár részt vesz olyan hosszadalmas, kiterjedt programú megbízások tervezésében is, mint a Külügyminisztérium elhelyezése a Várban, vagy a Lágymányosra tervezett ELTE Természettudományi Kar csak a kilencvenes évekre megvalósuló együttese. Szentháromság téri, Laczkovics Lászlóval együtt tervezett lakóháza (terv 1977, kivitel 1979–81) méltó folytatása várbeli tevékenységének. Az exponált helyen, a Mátyás-templommal szemben fekvő saroktelken épült festett falú téglaház nemcsak a történelmi környezethez igazodik, hanem egy szerves építészeti alkotómódszer, esztétikai rend érzékeny összegezése. Vári házaiért és életművéért 1985-ben kapta meg azt az Állami Díjat, amelyből Salgótarján tervezése idején méltatlanul kizárták.

Jánossy személyes érdeklődése más alkotóművészeti területekre is kiterjedt. Grafikai adottságai, a társművészetek iránti érzékenysége nemcsak az iparművészeti oktatásban, többek között a keramikuskok képzésében érvényesült, hanem több, képzőművészekkel közös alkotásban is. Vilt Tiborral alkotott pesterzsébeti Mártír emlékműve, s a pécsi, Makrisz Agamemnonnal tervezett 1970-es Felszabadulási emlékmű kifejező erejű alkotásai. Az utóbbinál a plasztikai formálást egy sajátos rendszerszemléletű megközelítés hatja át. Jánossy építésze itt vált át a hatvanas évek szemléletéből egy következő korszak gondolkodásmódjára.

Szrogh György (1915–1999) már az előző időszakban fiatalon a jelentős alkotók egyike volt. A hatvanas években érett az építészet egyik kimagasló egyéniségévé sajátos és eredeti gondolkodásmódja révén. Építészeti szellemességét már eddig is több meg nem valósult munka érzékeltette (száz köbméteres mezőgazdasági víztorony terve, MÉ 1956/2, a velencei biennále magyar pavilonjának felújítási terve, 1955, az Úri utca 28. alatti OTP-lakóháza terve, 1958). Néhány szerény környezetbe kerülő kisebb feladatnál tanúsít rendkívüli műgondot és mutatja meg érzékenységét és képességeit (Frankel Leó u. 8. lakóház, 1957–60, dunavarsányi és mogyoródi általános iskolák, 1958–61, nagyszénási szociális otthon, 1962–65). Elmélyült tervek sorát készíti szállásépületekre, típusbölcsődékre, tervezési segédletet dolgoz ki a moziépületekre, eközben építi meg a salgótarjáni művelődési házat, amelynek finomvonalú, tisztán formált belső tereiben Hornicsek László és Bősze György a belsőépítész munkatárs. A könyvtári belső udvart jó évtized múlva Szroghnak magának kell beépítenie, s ha a könyvtár túl is nő az 1960-as programon, a térrendszer szépsége ma is érvényesül.²²

22./ Turjányi–Papp 1976.

A hatvanas évek egyik kis remekművévé vált a piszkéstetői csillagvizsgáló kupolás műszerházához (1963) tartozó szálláshely (első terv MÉ 1956/2, megépül 1962). A kutatóház kőfallal épített, nyeregtetős, népi egyszerűségű tömege néhány lakószobát, az épület nyugati oldalán egy fél szinttel süllyesztett közös nappali teret, északi végén kutatómunkateret foglal magába. Az utóbbi felett átfordul a nyeregtető síkja, s egy keresztirányú kiemelkedő szárny keletkezik. Műgonddal fogalmazott részletek, képletszerű egyszerűség, a belsők világában a képzőművészeti konstruktivizmus építészetté átváltó eszközrendszere, szinte végsőkig redukált tisztaság jellemzi a sajátosan mozgalmas és szellemes, átfordított, hagyományos formákból belülről kifelé építkező, minden más korabeli műnél eredetibb épületet.

Szrogh még a Köztiben tervezi a Budapest Körszálló épületét (1965), amelynek vezérgondolata már a SZOT Rózsadombi Gyógyszálló vállalati házi pályázaton szereplő tervénél felmerült, majd féléves UNESCO-ösztöndíjjal angliai, Egyesült Államokbeli és mexikói tanulmányutat tesz az iskolaépítés és a korabeli építészet újabb eredményeinek megismerésére. A Körszálló eközben mások művezetésével megépül. Útja során Szrogh jó néhány helyen szerencsésebb csillagzat alatt születő művekben a saját gondolataihoz hasonlókkal találkozik. A Köztibe már nem tér vissza, 1966-tól az Iparművészeti Főiskola tanszékvezetője. Az általa végrehajtott reform, a korabeli Építészeti Tanszék tevékenysége az építész-belsőépítész képzés eredményes időszaka. Tanítványai közül néhányan a következő évtizedek építészetében töltenek be kiemelkedő szerepet, a többiek elmélyült építészeti szemlélettel vértelenen alakítják a tér és a tárgyak környezeti világát. 1976-ban Szrogh elvi okokból lemond, az általa irányított oktatói gárda azonban vele együtt még közel egy évtizedig oktat. Szrogh ekkor már alig épít. Egy meghívásos tervpályázat sikere, az M7-es autópálya mellett építendő két autósárdra finomvonalú, de meg nem valósított terve (1967), szígligeti saját nyaralóépülete (1975), egy nógrádverőcei nyaraló öreg diófa köré szerkesztett átriuma, a Hincz Gyula művei számára Vácott egy régi kápolnában kialakított kis múzeum (1982), egy hasonlóképp átépített fotótechnika-történeti bemutató terem (1985) és a Váci Városi Tanács bővítése, átépítése (1985), csupán az 1967 utáni korszak építészeti teljesítménye.²³ Ezekben az épületekben is az az alkotói gondolkodásmód tükröződik, amelynek jellemzői az emberléptékűség, a környezeti összhang és a mesterségbeli tudás. Tanítványainak sikere a hetvenes, nyolcvanas évek után is megőrizte számára a szakma becsülését.

Farkasdy és Jánossy után a Janáky-iskola harmadik tagját, Zalaváry Lajost (1923–) azért kell itt említenünk, mert – bár munkássága a hetvenes-nyolcvanas években bontakozik valójában ki – ekkor hozza létre a hatvanas évek egyik jellemző kis remekét, a jászberényi fürdő épületét (terv 1958–60, kivitel 1960–63). A vidéki fürdő építészeti gondolatát évekig érleli. Egy irányban lejtő hasábtömeg előtt (ilyen puritán tömegű épületek Zalaváry ekkori művei, például az újpesti Nagyothallók Intézete is) jelenik meg a két medencetér kemenceszerű kürtökupolája. A puhán ívelő tömegeket belül kerámia burkolja, s bár a formát az épületfizika inspirálja (nem csöpög le a mennyezeti pára a térbe), valójában a népi építészet egyszerűségével, formai tisztaságával vállal rokonságot. Zalaváry épületei higgadtak, átgondoltak, időtállóak. Zsigmond téri 1954–58 között megvalósult lakóháza ma is szinte változatlanul e lakókörnyezet nyugalmát sugározzák.²⁴ A fürdőnél azonban a korábbi falusi környezet, amely a gondolatot érlelte, azóta megváltozott: a szinte ráépített új OTP-lakások környezetében a fürdő idegenül hat, pedig nem ő lett mássá, hanem a falusi környezet pusztult el, s vált egy technicista, szűkmarkúan kicsinyes és zsúfoltan építő kor tükröképévé.

23./ Szrogh 1999.

24./ *Magyar építészet* 1972, 92., 95., 147., Schéry 1995, 114., 188., Jeny 2001 itt említett művei 1970-ig 193., 196–201. A könyvrész, a KÖZTI történetének összefoglalása is Z. L. munkája, 193–212.

A Balaton környék építészei

Az egyoldalú technicizmus vagy szűklátókörűség még épp oly távol állott a salgótarjáni koncepciótól, amely realitását és gazdaságosságát is önmagával bizonyíthatta, mint a balatoni regionális terv készítőitől. Bár az eredeti terv bonyolult társadalmi folyamatok hatására alig két évtized alatt szinte visszajára fordult, ez nem a terv hibája, nem az építészet büne.

Farkas Tibor (1922–2015) és munkatársai, közöttük Polónyi Károly (1928–2002) aratják a nyári szezonhoz illő építészeti elképzeléseikkel a legnagyobb sikert. Átgondolt, újszerű tudományos vizsgálatokkal alátámasztott, az egész Balaton környezetére kiterjedő fejlesztési elképzelést dolgoztak ki, amelynek jó néhány törekvését a hatvanas évek első felében valóra válthatták. Az 1957-es terv publikálói Bérczes István, Farkas Tibor, Kisléghy Nagy István és Polónyi Károly voltak, tudományos vizsgálataikban azonban mások is részt vettek. Ez az átfogó regionális vizsgálaton és elemzéseken alapuló javaslatrendszer összhangban lévő fejlesztési és műszaki tervezési lehetőségeit ígerte, s a realizálás első időszakában bizonyította is. Az 1963. évi átfogó beszámoló az építészeti eredmények mellett már a szétesés (és az „elbódésodás”) veszélyére is utalt, felsorolva a tervet keresztező tendenciákat. A regionális rendezési terv azonban tovább alakult, és végrehajtása is jórészt megtörtént. 1968–75 között megindult a szállodafejlesztés második hulláma. Farkas, mint főépítész elkészítette a Balaton központi fejlesztési programját, és mindezeket itthon és nemzetközi szinten is publikálta. A hatvanas évek végének reformtörekvései azonban negatívan hatottak a fejlesztési lehetőségekre: a tanácsi decentralizálással, az új mechanizmus gazdasági törekvéseivel az átfogó településfejlesztési program pénzügyi alapjai megszűntek, és az irányítás félretolta az addig is kelletlenül és értetlenül kezelt feladatokat. A tervgazdálkodás ott adta fel állásait, ahol még a piacgazdálkodás is az átfogó eszközöket keresi. Végül a balatoni fejlesztési terv is szétesett, és a nyolcvanas évektől súlyos teher a megoldatlanul maradt, elmergesedett problémák sora.

Farkas Tibor, a Balaton főépítésze a háború után falurendezési terveket készített. 1948-tól az Országos Házépítési Szövetkezet építésze, az első szövetkezeti lakásépítési program irányítója, majd 1951-től a városépítészeti egyik vezető tervezője. A balatoni fejlesztési tervet is a Városépítési Tervező Irodában készítik, 1983-ig ő a Balaton üdülőövezet miniszteri biztosa, az egyre inkább spontánna váló folyamatokba azonban egyre lehetetlenebb beavatkozni.

Életműve mégis kimagasló értékű, más területen is eredményes. Még 1950-ben részt vesz Sámsondi Kiss Béla szövetszerkezetes rendszerű dermesztett beton kísérleteiben és az első hazai emeletemeléssel rendszer kidolgozásában, 1951-ben tevékeny a MÉSZ alapításában és első elnökségében, 1956-ban a mohácsi-szigeti jeges árvíz után ő a helyreállítás miniszteri biztosa. Mohácsi-sziget regionális és részletes rendezési tervéért Ybl-díjat kap, ebben a munkában születik meg az átfogó jellegű regionális fejlesztés gondolata és módszertana. 1956-ban a VÁTI munkástanácsának elnöke, ami korlátozza ugyan hivatalos elismerését, azonban a nemzetközi siker, az Abercrombie-díj elnyerése után 1966-ban Állami Díjban is részesül. Az indoklás szerint a kitüntetés a regionális tervezés módszereinek kialakításával, a tájépítészetben az értékvédelemre irányuló munkásságával a területfejlesztés építészeti eszközeit és módszereit alakította. A rendszerváltás után, 1993–97 között a VÁTI igazgatótanácsának²⁵ elnökeként vonul vissza a pályától.

25./ Révai Új Lexikona, VI. 781–782., Kubinszky 1978, 87., 325., 326., Schéry 1995, 106., Jeney 2001, 397., 404. Szakirodalmi tevékenysége: *A Balatonvidék fejlesztési folyamata*, in: *Balaton monográfia*, Bp., 1974, *Plan Regional du Balaton, Hongrie*, Liège, 1958. Lásd még a 2. jegyzetet is.

Az a sajátos pezsgés, amely 1957 után a szakmai életben a Balaton fejlesztése terén megindul, jellemző korjelenség. Fiatal, különböző irodákban dolgozó, tehetséges építészek feladatot vállalva csatlakoznak a programhoz. Arnóth Lajos, Bajnay László, Bottka Mária, Callmeyer Ferenc, Cziegler Endre, Csorba Zoltán, Dalányi László, Dianóczky János, Elekes Keve István, Emödy Attila, Erdeős László, Földesi Lajos, Gulyás Zoltán, Hofer Miklós, Kékesi László, Kővári György, Kun Attila, Mészöly András, Murányi Sándor, Tiry György, Tökés György és mások e korai tervezési időszak résztvevői.

A fejlesztési terv valóra váltása már 1957-ben megkezdődik, s az első feladatok egyike megfelelő strandépületek kialakítása. Az egyszerű előregyártott vasbetonváz, amelyet Polónyi dolgozott ki (munkatársa Mészöly András) valóban variabilis: könnyű, féltetős lefedésekből különböző épülettömegek kialakítására alkalmas. Így épül meg több strandszakasz Siófokon (1958)²⁶, Fonyódon (1958) és máshol, a déli vagy az északi parton is, mint Farkasdy már említett arácsi – a Polónyi-féle tervtől eltérő – strandja.

A külföldi példák alapján létrehozott kempingek szerény eszközökkel, de bővítették a szálláshelyeket. Tihanyban, Balatonföldváron a vázszerkezet felhasználásával épülnek fel motelétermek, Földesi Lajos első, nevet szerző munkái (1959). Néhány helyen, így Tihanyban a brüsszeli Világkiállításról megvett földszintes motelépületeket is telepítenek (1959), rövidesen azonban néhány új idényszálló is megvalósul. Tihanyban Polónyi Károly épít könnyed, kétszintes motelt (1959), amely áttört, levegős formavilágával szinte e Balaton-fejlesztési korszak szimbólumává válik, hogy később átalakítva átadja helyét egy másféle építészetnek. Földesi Lajos siófoki Vénusz Szállodája (terv 1960, megépült 1961) ugyanezt a gondolatvilágot, az akkoriban előtérbe került Mies van der Rohe-i egyszerűséget képviseli, amit itt az idényjelleg is elősegít.²⁷ Az egyik első nagyobb idényszálló Tihany-révnél Kun Attila műve (1962–63)²⁸, hangvétele a siófoki szállósról rokon. Kun Attila és Legány Zoltán később átépíti, korszerűsíti a hévízi tófürdő épületeit is (1964–68).

Az első évek lendületében rendezik a hajóállomások, mólók környezetét. Balatonfüreden Kékesi László bazársorral oldja meg e feladatot, amit később elbontottak. A szántódi rév épületét (1952–55) az autóbussz-pályaudvarairól is ismertté vált Dianóczky János (1928–1991) tervezi. A tihanyi alsó központban Gulyás Zoltán épít bisztrót és áruházat (1962). Badacsonyan Callmeyer Ferenc építi a borozót (1957), az alsó bazárt (1958) és a Tátika éttermet (terv 1958, kivitel 1961, a belső berendezést Vadász György tervezi), amely akkor még konzolosan a víz fölé nyúlik és az előzőektől eltérő szemléletet képvisel, sajátos nyugalmával időtálló művé válik. A víz felett lebegő, konzolos épület alatt később feltöltötték a partot, az épület azonban a megváltozott környezetben is karakteres formát jelent.

A gyors kiépülés természetesen nem mindenhol meggyőző, az ekkori építkezések mégis bizonyos színvonalat képviselnek. Így a siófoki szállodasor már kevésbé változatos, mint ahogyan azt egyes tervvázlatok ígérték. Az idényépületeket Cziegler Endre (1913–) tervezte a VÁTI műtermében (terv 1958, kivitel 1962–64), míg egy másik, meg nem épült terv készítője Polónyi Károly volt (1960). Itt jelent meg Szrogh tervét megelőzve az a körszálló elképzelés is, amely a hatvanas években világszerte a „levegőben volt”.

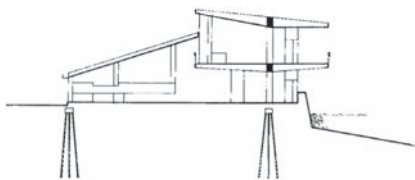
Később, a hatvanas évek második felében a nemzetközi turizmus növekedése miatt épül fel az északi part szállodáinak sora. A balatonfüredi, illetve arácsi Annabella, az ekkor már az ÁÉTV-ben dolgozó V. Pázmándi Margit műve talán a legsikerültebb (1965–68, belsőépítészeti Szerdahelyi Laura és Garajszky József). Messziről is érdekes látványt jelent a balatonalmádi Auróra Szálló, a korán elhunyt Kürthy László és a belsőt tervező Hornicsek László munkája (1967–69). A könnyed nyári üzemre tervezett architektúrát több alkalommal, így 2003-ban is átalakították.²⁹

A balatonfüredi Marina Szállót a Közti 1970–88 között regnáló igazgatója, Mányoky László tervezi (1967–69), belső tereit Bedécs Sándor alakítja. Az érdekes szállótömb túlzott mérete már az építészeti és gazdasági szempontok vagy érdekek szétválását is tükrözi, az erőltetett előregyártás

26./ Schéry 1995, 141.

27./ Uo. 163.

28./ Uo. 248.

23. Badacsony, Tátika étterem, a vasbetonszerkezet bekötése a partfalba, Callmeyer Ferenc, terv 1958, kivitel 1961, belső berendezés Vadász György

29./ Magyar építészet 1972, a Középületek fejezet, 71–151., bemutatja a Tihany Motel, Vénusz 126., 127. és az Annabella, Aurora, Marina szállók mellett a siófoki szállodasort, 130., 128., 129., 132. és a Tátika éttermet, 109.

(az UNIVÁZ-szerkezet egyik első alkalmazása) pedig a költségeket emeli. A hivatal pillanatnyi érdeke érvényesül az építészet felett.

Mányoky László tervezte még a hatvanas évek elején az egeri Gárdonyi Géza Színház teljes átépítését (építés 1960–64, munkatárs Szutor János), amely az eltüntetett régi helyén épített új példájává vált. Az 1961-es Ybl-díjat indokló részletes szöveg szerint „az elavult színház helyén használható szabadtéri szerkezeteinek megtartásával épült a hatszáz személyes nézőteret befoglaló épület, amelynek szokatlan aszimmetrikus elrendezése a fent leírt kötöttségekből származik”. A „fent leírt” utalás a szerző egy ekkori másik egeri munkájára, „a háború idején összedőlt, kiégett unitárius kolostor” helyén épített iskolára vonatkozik, ahol szintén csak az iskola alaprajzi kontúrjai követték a régi kolostor nyomvonalát, a formálásmód viszont a brazil építészet modoros formavilágát idézte. Ez az álláspont csak hasonló a Szendrői Jenő és generációja által a korszerűségigényt megfogalmazó, előbbieken idézett követelményrendszerhez. A modern szemlélet hatvanas évek eleji újraéledése is jól érzékelhetően több utat talált, s ebből az Ipartervben kialakult szemlélet bizonyult időtállóbbnak. Közel négy évtizeddel később az egeri színházat majd Bodonyi Csaba alakítja át újra, ismét más korszak igényei szerint.

Az ipari építészet művelői

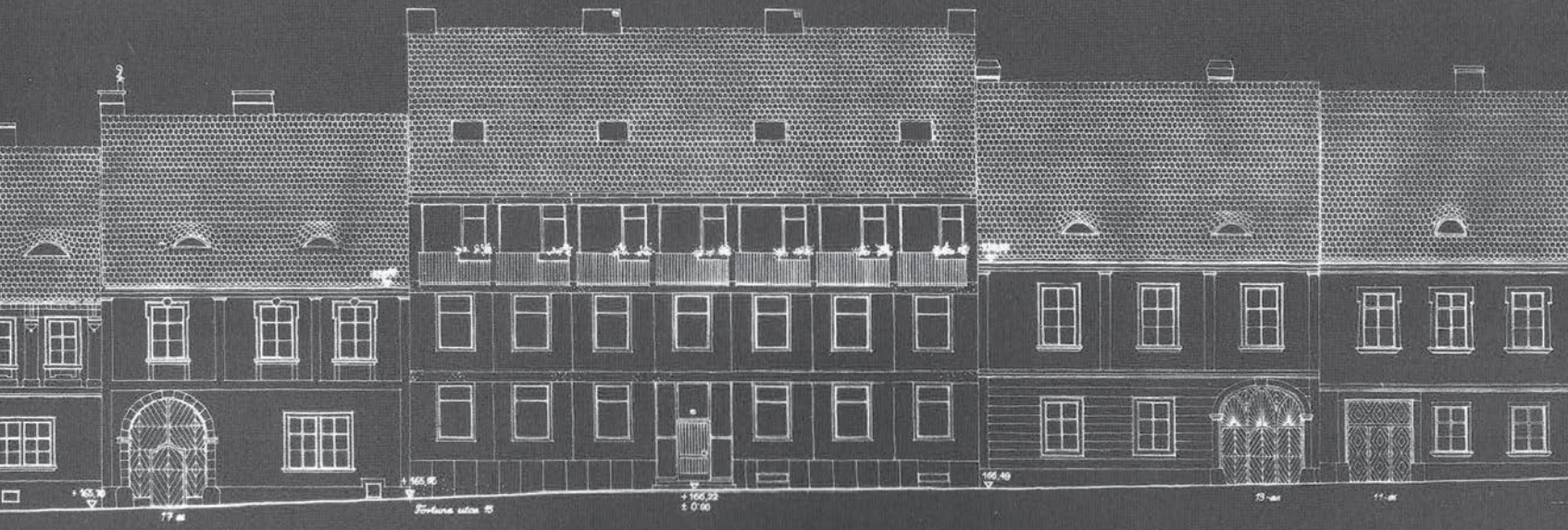
A hatvanas évek azonban nem csupán a vezető mesterré érett köztis építészek és a balatoni területfejlesztés évtizede. Ez az ipari építészet és az Iparterv nagy korszaka is, amelyben – s ez Szendrői Jenő szervezőképességére vall – a vállalat felsorakoztatja nemcsak ipari építéseit, hanem középület-tervező, a Balaton építészetében résztvevő, sőt lakástervező építéseit is, hogy a cég szakmai vezető szerepét új és tehetséges korosztály révén biztosítsa. Ebben a felfutásban nemcsak a volt mesteriskolás fiatalok vesznek részt, az évtized második felére azonban túlnyomó lesz a szerepük.

Juhász Jenő (1918–1999) még a tízes évek generációjához tartozik, és a szocreál idején is a vezető mesterek egyike. Lakó- és középületekkel foglalkozott ő is, ipartervbeli korszaka igazi sikerét mégis egy ipari épülettel, a Kőbányai Gyógyszerárugyár raktárépületével (terv 1957, kivitel 1957–59) aratja. A korábban már említett épület rendkívül érdekes, előregyártott karosszéria jellegű betonhomlokzata szerkezeti igényből fakadt, a szellemes és nagyvonalú előregyártott homlokzat formarendje érdekes újító kísérletet is jelentett. Juhász, 1957-ben, három évfolyam tartamára a Magyar Építőművészet szerkesztését is átveszi, felfrissíti, s valóban építészivé teszi a szaklapot. E tervét az 1-2. számban joggal közölheti, mint egy új építészeti korszak nyitó művét.

Későbbi, hasonló elvű tízszintes raktárépülete, amelynek vasbetonhomlokzatát függőleges lamellarendszer tagolja – a Gyapjú és Textil nyersanyagforgalmi V. pesterzsébeti raktára (terv 1963, elkészül 1966) – a kor jó átlagára jellemző szintén értékes mű. A phenjani Magyar Nagykövetség (1962) még inkább az, de igen távol és kedvezőtlen körülmények között valósul meg. Egy sor üzemi és lakóépület érzékelteti jelentős tehetségét, de adminisztratív feladatok is terhelik. Életművét nem sikerült saját igény szintjén kibontakoztatnia, ezért korán elhagyja az Ipartervet, 1968-tól az ÉTI-ben dolgozik, onnan vonul nyugalmába.

A másik tapasztalt mester, a volt Mezőterves Szabó Árpád (1916–1991) is főleg ipari épületeket épít, műgonddal. Méretrendjükben hatalmas feladatok, a csepeli kikötői tranzitárház (1958–61), a Budapesti I. számú Házgyár (1963–64), majd a hódmezővásárhelyi Alföldi Porcelángyár üzemi épületei (1966–68) kötik le minden energiáját. E jelentős volumenű munkák alkotói lehetőségei szerények, így neki is alig lehet szerepe a hatvanas évek formaalakító kísérleteiben.

Farkas Ipoly (1924–2014) a Dániás csoporthoz tartozott. 1948–1953 között a Műegyetemen tanársegédként kezdte pályáját, és a Duna-völgyi Timföldipar tervezőjeként 1948–50-ben Al-

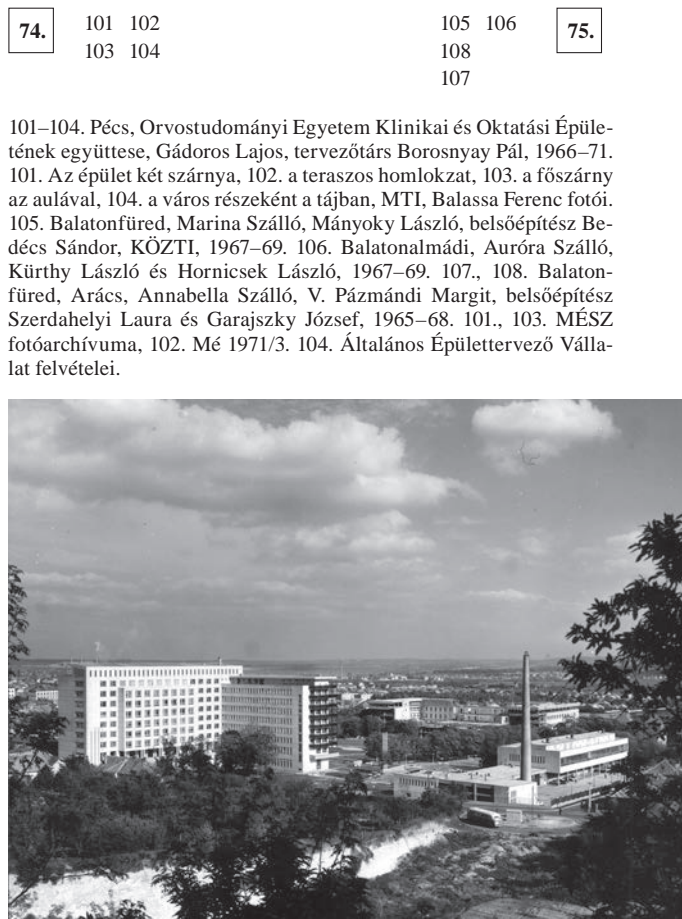

95
96 97 98
99 100

73.

X. 73–80. tábla. 95–137. kép. 95. Fortuna u. 15. sz. ház a szomszédos épületekkel, Farkasdy Zoltán rajza, 1957–58. *Farkasdy Zoltán* 2014, 131. 96. a lakóház homlokzata, 97. lépcsőház, 98. a csigalépcső orsótére, uo. 130., 133. 99. Salgótarján, Megyei Kórház központi épülete, Ulrich Ferenc, konstruktőr Czebe István, 1962–67. Szendrői '72., 42. 100. Kazincbarcika, Kórház és Klinika, Jánossy György, tervezőtárs Hrecska József, 1964–67. Szendrői '72., 144.

74.

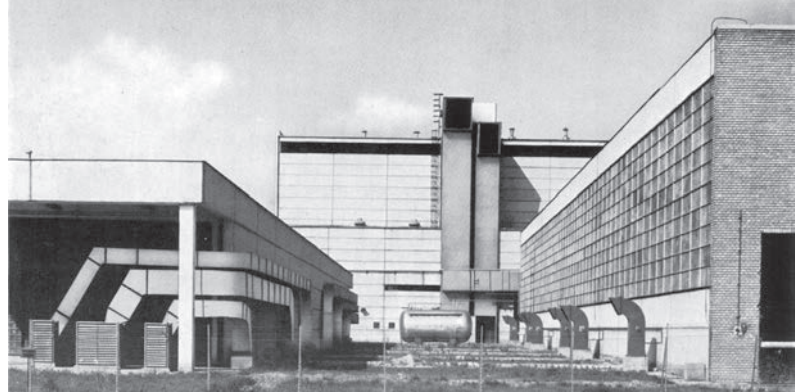
101 102
103 104

105 106
108
107

75.

101–104. Pécs, Orvostudományi Egyetem Klinikai és Oktatási Épületeinek együttese, Gádoros Lajos, tervezőtárs Borosnyay Pál, 1966–71. 101. Az épület két szárnya, 102. a teraszos homlokzat, 103. a főszárny az aulával, 104. a város részeként a tájban, MTI, Balassa Ferenc fotói. 105. Balatonfüred, Marina Szálló, Mányoky László, belsőépítész Bedécs Sándor, KÖZTI, 1967–69. 106. Balatonalmádi, Auróra Szálló, Kürthy László és Hornicsék László, 1967–69. 107., 108. Balatonfüred, Arács, Annabella Szálló, V. Pázmándi Margit, belsőépítész Szerdahelyi Laura és Garajszky József, 1965–68. 101., 103. MÉSZ fotóarchívuma, 102. Mé 1971/3. 104. Általános Épülettervező Vállalat felvételei.

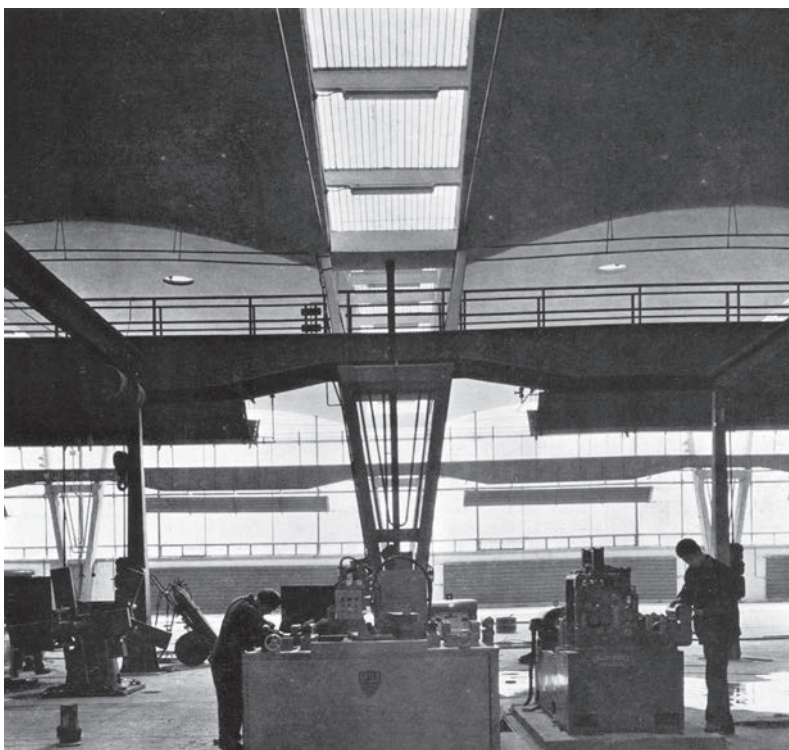

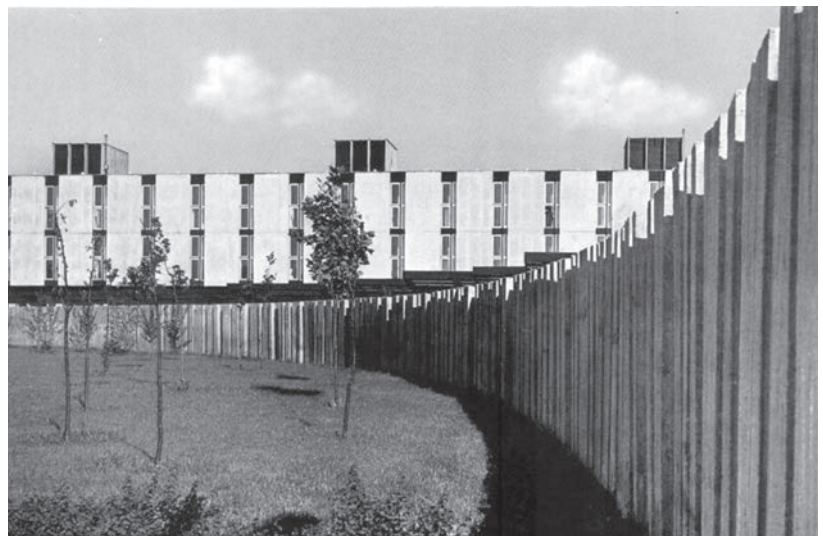
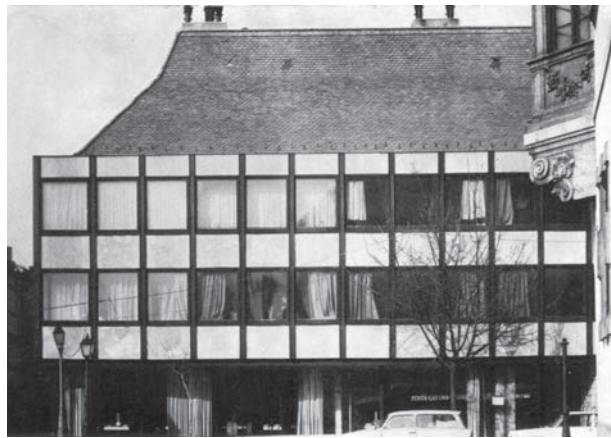
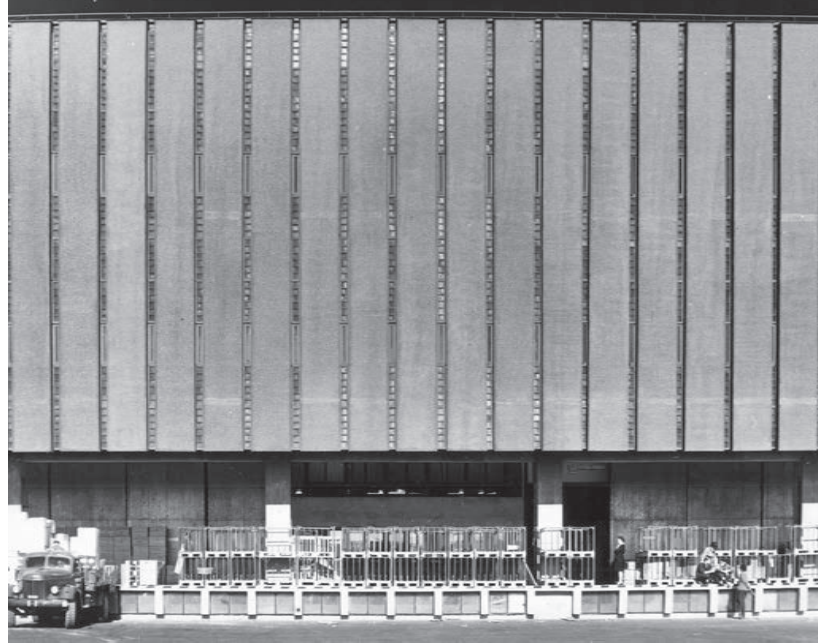

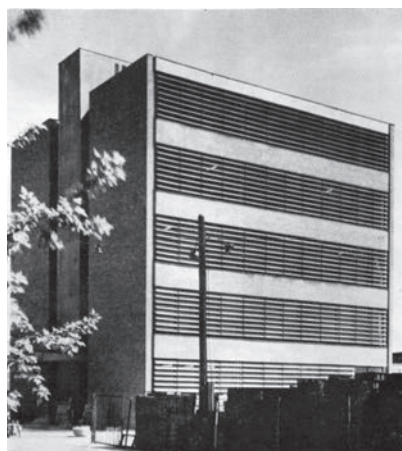
76.	109 113	116 117	77.
	110/111 114	118 119	
	112 115	120 121	

109–111. Székesfehérvár, Könnyűfémű csarnokrendszere, Farkas Ipoly, szerkezettervező Dr. Menyhárd István, bővítésnél Kollár Lajos, technológia Semsey Lajos, terv 1960, kivitel 1960–68, 109. A gyártelep, 110. homlokzat részlet, 111. a csarnoksor, 112. Csepel, Csögyár, Dr. Menyhárd István, Semsey Lajos, 113. Tiszaújváros, Tiszai Vegyi Kombinát Polietilén gyár–polimerizációs üzem, Bajnay László, terv 1966, kivitel 1968. 114., 115. Tiszai Vegyi Kombinát, Nitrogén–műtrágyagyár, Bajnay László, terv 1966, kivitel 1963. Szendrői '72., 109–111., 164, 165., 112. 169., 114., 115., 170 és 171.

116., 117. Rákospalota, Ruházati raktár, Virág Csaba, terv 1963–66., kivitel 1963–68. Lelkes László felvételei. 118. Várnegyed, Szentháromság u. Fehér Galamb ház, Virág Csaba, 1960–70. Szendrői '72., 68. 119. Kőbánya, Porcelángyári laboratórium, Balázs György, 1966. Fotó IPARTERV, Bogárné János, 120., 121. Debrecen, Konzervgyár, Földesi Lajos, terv 1965–66, kivitel 1966–69. 120. fotó Lelkes László, 121. Szendrői '72., 207.

78.

122. XIII. ker., Magdolnavárosi Dunapart, Alumíniumipari Székház, Mináry Olga, terv 1964, kivitelezés 1967. 123. Kőbánya, Athenaeum Nyomda, Kiss András, terv 1973–74, kivitel 1974–76. Lelkes László diái. 124. Csepel, Fémű, Mechanikai labor, Rácz Endre, terv 1962, kivitel 1964–66. 125. Szombathely, Kollégium, Nagy Elemér, terv 1963, kivitel 1964–66. 124., 125. Szendrői '72., 182. és 136. 126. Villányi út, Kertészeti és Szőlészeti Egyetem építletsoportja, Pál Balázs, 1968–71. 127. Budapest, Kőbánya mozi, Molnár Péter, Mühlbacher István, terv 1960, kivitel 1964. Szendrői '72., 104.

122

123

124

125

127

126

128. Budapest, Hűvösvölgyi úti lakóház (volt Vörös hadsereg útja), Finta József, 1966. MÉSZ fotóarchívum. 129. Maros u. OTP társasház, Rimanóczy Jenő, 1966. Lelkes László felvétele. 130. Luther u. 4–6. lakóház és étterem együttese, Kiss Albert, terv 1963, épült 1967. Szendrői '72., 55. 131. Szekszárd, Sió csárda, Makovecz Imre, 1964. Lelkes László felvétele. 132. „Csákányosi csárda” az E5-ös országút mentén, Makovecz Imre, 1968, Szendrői '72, 111.

79.

128 131
132 130
129 130

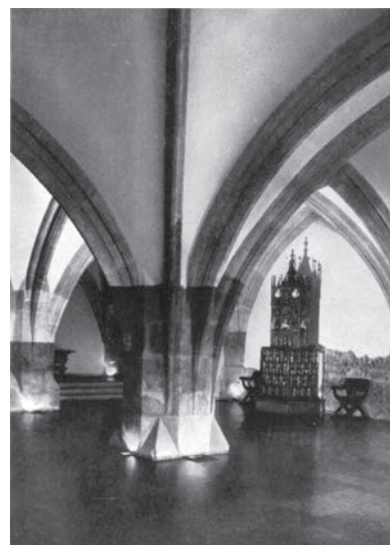

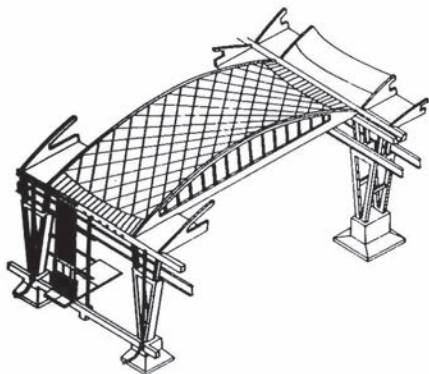

133 134
135 136 137

133–137. Budavári Palota helyreállított állapotában, Gerő László, Janáky István, Hidas Lajos, Kékési László, Havassy Pál, Tiry György, és Németh István 1962–64 (középkori részek), 1954-től folyamatosan (barokk kori és eklektikus részek) 133. E-épület. 134. Oroszlános udvar, rendezvények helyszíne, 135. Renszánsz kert a déli homlokzat előtt. Lelkes László felvételei. 136. Gótikus nagytér. 137. Várkápola. Szendrői '72., 242.

80.

24. Székesfehérvári Könnyűfémű, a héjszerkezet mozgatható zsaluzóállványa, terv 1960, kivitelezés 1960–68, Farkas Ipoly, Menyhárd István, Kollár Lajos, Semsey Lajos

31./ Lásd a 6. jegyzetet és Jeney 2001. *Iparterv* fejezetét is, 149–166. A *Magyar építészet* 1972 az Ipari építészet vagy a Középületek illetve lakóépületek-lakótelepek fejezetben bemutatott épületeinek egy részét említ, elsősorban azokat, amelyek az ipari építészetben belüli jelentőségükön túl a hazai építészet egészére hatnak. A kötet sorrendjében számomra ilyen érték a Gyöngyösorszi Ércelőkészítő Mű, Scultéty János, 1952–53, 161., a Könnyűfémű, 164–165., a Tiszai Vegyi Kombinát, 170–172., a Kőbányai Gyógyszergyár raktára, 180., a Fémű Méchanikai Labor, Csepel, Rácz Endre, 1968–70, 182., a Hejőcsabai Cement- és Mészüzem Kemenceépülete, 190., a Salgótarjáni Üveggyár Edzőüzeme, 193., a Híradástechnikai Gyár, 199., a Szalmacellulózgyár, Dunaújváros, 202., a Ruházati raktár, 204–205., Élelmiszerraktár, 221., a Nyíregyházi és Debreceni Konzervgyár, 215–217., a Szekszárdi Szőlészeti Üzem, 219. és az MTA Központi Kémiai Kutató Intézet, 225. Ez a fejezet és az Ipari építészeti Szemle ezek mellett további értékes műveket is bemutat, amelyek szintén e kor jellemző művei. A Szemleben vagy a MÉ-ben az eredeti első közlés megtalálható, ezért sem ezeket, sem a Schéry 1995, Ybl-díj dokumentálását itt nem említet.

32./ *Gulyás Zoltán építészete* 2005. Igényes monográfiaként mutatja be az életművet, és érzékelteti a meg nem valósult művek jelentőségét.

másfűzítőn a timföldgyár lakótelepét építi meg. 1954-től 1973-ig iparterves. 1958–59-ben tervezői és technológiai tervezői társával, Menyhárd Istvánnal, Semsey Lajossal majd később, a bővítés során Sebestyén István, Farkas Dezsőné, Kévés György építésztársaival és Menyhárd helyett Kollár Lajossal a kor egyik legjellemzőbb ipari együttesét, a székesfehérvári könnyűfémű héjszerkezetű csarnokát és üzemi épületeit (1960–68), amely a hazai alumíniumtermék-gyártás központja. Együtt kapnak – Farkas, Menyhárd és Semsey – Ybl-díjat 1961-ben.³⁰ 1965-ben ő jegyzi a Kohó- és Gépipari Minisztériumnak Budán, a Margit körúton épített irodaházát is, munkatársaival, Kévés Györggyel és Mészáros Gézával együtt vállalva a kényszerítő körülményeket. 1968-ban Tuzséron ezer vagonos almatárolót tervez, munkatársa itt Sebestyén Attila, szerkesztőtervező Nagy József. Ezzel az újszerű építménnyel indul el a könnyűszerkezetes hűtőházak programja, ami már a reformévek új mezőgazdasági politikáját szolgálja. A következő években műtermében hazai és külföldi hűtőtárolók tervei készülnek.

A hazai ipari építészetéről, az Iparterv fő tevékenységéről az 1964. évi III. UIA ipari szemináriumon számolnak be az intézet építészei és a szemináriumra készített Magyar Építőművészet szám. Az akkori ipari eredményeink iránti érdeklődést már a magyarországi helyszínelválasztás is jelezte. E korszak két legfontosabb már említett műve a Tiszai Vegyi Kombinát együttese (1960–63) és a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár épülete (1961–64).

Bajnay László (1930–) a TVK tervezéséért kapott 1965-ben Állami Díjat, amely nem csupán a hatalmas ipari együttes szerzőjének szóló elismerés, hiszen a díj egy sajátos, új tervezési módszer kidolgozását és végigvitelét is értékelte. A különböző ipari-technológiai építményekre Bajnay egyetemes és szellemes előregyártott szerkezeti rendszert alakított ki a méretekkoordináció teljes területre kiterjedő megvalósításával, megőrizve és kibontva a szerkesztésmódból adódó architektonikus lehetőségeket is. Biztos áttekintése, szervezőképessége következtében később is a fontosabb ipari feladatok építészeti problémáival foglalkozik az Iparterv főépítészeként. A fővárosban a Csalogány utcai számítóközpont épületét tervezi (1970–71, mesteriskolás munkatársai Borostyánkői Mátyás és Gilyén Ince), amely lágyabb formavilágával a budai környezethez kíván illeszkedni.

Arnóth Lajos (1929–) Beloiannisz Híradástechnikai Gyára, melyben a szerzőtárs Szendrői Jenő volt, a kor legszebb, városi környezetben álló hazai ipari épülete, amelynek hasábtömegét téglalburkolat és a szerelőkerek káprázatmentes világítását biztosító, állítható fém lamellarendszer oldja fel. A többcélú, változtatható technológiára tervezett épület szerkezeti megoldásai (minden vezetékszerkezet magába foglaló szekrény pillérváza, mozgatható válaszfalai és több más eszköz) önmagukban is jelentősek. Maga az épület kifinomult arányaival, felületi-plasztikai formáival – szinte „mellékesen” – sajátos értékű építészeti mű, amely a nemzetközi szakirodalomban is többször szerepelt.³¹

Szendrői az Iparterv középület-feladatainál is mesteriskolás fiataljaira épít. Közéjük tartozott korábban Polónyi is, akit azonban az Ipartervből elvonnak a Balaton fejlesztése, majd később a nemzetközi, így afrikai oktatói tevékenység. A II. ciklusból a legtöbben itt érnek el kiemelkedő eredményeket, nemcsak a középület- és lakásfeladatokban, hanem jelentős ipari együttesek terén is.

A fiatal nemzedékből Gulyás Zoltán (1930–2000) munkássága emelkedik ki, és jellemzi a kor lehetőségeit is, hiszen Iparterves pályája során jóformán csak lakóházakkal és középületekkel foglalkozik.³² Az ötvenes években Janákynál a Köztiben kezd, majd Koreában jut önálló, jelentős feladatokhoz, ahol orvosi egyetemet és bakteriológiai intézetet tervez. Ezt követően Németh Pál mellett mesteriskolás (1955–58), majd 1964–65-ben az angliai tapasztalatgyűjtő munka egyik résztvevője. Gulyás főműve a hatvanas évek elején a Chemolimpex-OTP irodaház épülete a Belvárosban (terv 1962, kivitelezés 1963). Nem az utcavonalon építi körül a telket, hanem oldalfolyosós szárnyakkal a tűzfalakat takarja el, s egy középfolyosós szárnyat épít a Deák Ferenc utcára. A földszintet áttörve átvezeti a belvárosi forgalmat, új eszközökkel felelevenítve a századforduló elfeledett pesti passzázsépítészetét. Ez az önmagában is szellemes és nagyvonalú beépítés szép belső terekkel, minden elemében kidolgozott, korszerű részletekkel valósult meg.

Gulyás építész példaképe korábban is – Ivánkáék vagy a dániások nemzedékéhez hasonlóan – a nagy északiak, Asplund, majd Aalto voltak. Az utóbbi finn építész Rautatalo-irodaházának eszközei kétségkívül hatnak itt is, mint ahogyan a Fehérvári úti lakóház lamellás osztásai vagy szalagablakai is az Aalto-féle eszköztárból származtak. Az eszközök rokon volta, vagy átvétele mégsem csökkenti e ház értékeit, hiszen minden ízében átgondolt, és az adott helyen érvényes, egyedi értékű mű jön létre. A karcsú szerkezetet, pengepilléreket mesterien használja térelválasztásra, tagolásra. A homlokzatot burkoló szürke gránit az Erzsébet-híd pilléreiből származik, s a hazai szabályzat parapetmagasság előírását is képes úgy teljesíteni, hogy a kívülre helyezett könyöklőkorlát adja a szükséges méretbeli kiegészítést, a kibukás elleni biztonságerzetet.

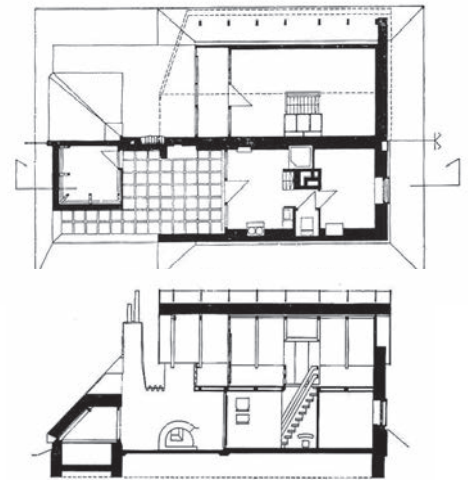
Mindez kifinomult, kiérlelt homlokzati és téri arányokban, érdekes nyílászáró-szerkezetekkel, világítási megoldásokkal, a hazai ipart próbára tevő, közel emeletmagasságnyi billenő ablakokkal valósul meg. Az előcsarnok, oldalfolyosók és különösen az emeletre helyezett OTP-banktér, amely felett markáns vonalú burkolt pillérek tartották az átvilágított gerenda-rácsszerkezetet (ez a gondolat már a tihanyi bisztrónál is megjelent), mind olyan részletei e műnek, amelyek a mű európai színvonalát bizonyítják. Finomak a profilok, értékesek és technikai vonatkozásban is korszerűek, igénysek az anyagok, az átélty anyagszerűség éppúgy jellemző, mint Farkasdy vagy Szrogh épületeinél.

A mű a kort is jellemzi, hiszen ezt az épületet a korabeli hazai építőipar még képes volt ezen a színvonalon megépíteni – igaz, monolitikus vasbetonszerkezetekkel, billenő, fémlappal burkolt faablakokkal és nyílászárókkal, mégis olyan, a korhoz és a technikailag fejlett országokhoz is méltó építési-építészeti minőséggel, ami a későbbiekben elérhetetlen színvonalnak bizonyul.

Gulyás sem tudja a későbbiekben sikerét megismételni, hisz jó néhány jelentős terve marad megvalósítatlanul. Vezető beosztást kap, adminisztrál, de néhány pályázatban megvillan tehetsége. Több kitűnő kisnyaralót tervez: ikernyaralót Ábrahámhegyen (1966–67) fordított W-emblémaként, nyeregtetős, tiszta fehér, barátságos léptékű házat Tahiban (1969–70). Megépít még egy rendkívül érdekes, finoman formált, északias eszpresszó-bisztró épületet Hévízen (1966–68). A hévízi parkban két gyönyörű, öreg hársfa köré tervezte az épületet, két egymásba kapcsolódó, kisebb-nagyobb körből szerkesztett, átlátható átriumos udvarral véve körül a fákat, a természeti látvány szépségét. A felső szint attraktív tereiben minden az udvar felé fordul: a fák látványára irányul a szórakozóhely bútorcsoportjainak elrendezése és a mesterséges világítás is. Kívül az épület tömegét váltakozó ritmusú lamellarendszer oldotta. Minden tökéletesen kiérlelt volt, valóban mesteri. A korra jellemző értetlenségről, az építészeti kultúra teljes hiányáról csak az árulkodik, hogy a kivitelező első dolga „az építkezés közben veszélyt jelentő” ősfák kivágása volt. A nyolcvan-százéves fák helyett újakat ültetett – vigaszul. Végül azonban mindent tönkre tettek, s ezért 1988-ban Gulyás átépíti a Rózsakertet, megszüntetve eredeti jellegét.

Gulyás későbbi művei is érdekes gondolatokat hordoznak. A Szabadság tér déli oldalán, a Nemzeti Bankkal szemben fekvő telekre tervezett nagyvonalú, a Lauber-Nyíri-féle homlokzatszerkesztéssel rokon szellemű, de nyitottabb jellegű, barátságosabb Moninpex-irodaháza a hetvenes évek végének kisszerű csatáiban és gazdasági hanyatlásában már nem épülhet meg. A korabeli építési szabályzat nem engedi a 27 fokos napfénybeesési szög által meghatározottnál mélyebb térfelhasználást. A „szakértő” állami hivatalosság itt épp úgy tiltakozik, mint később a házgyári kislakások esetében a temperált lépcsőházakból nyíló előszobák ésszerűbb térfelhasználására tett Virág Csaba-féle javaslatok ellen. Az építészek sajátos feladatmegoldásai egyedi esetekben sem lehetnek okosabbak a világ építészetének másféle példáit nem ismerő hivatalnokok törvényt me-revedett általánosításainál.

Gulyás tanítványai a Mesteriskola újjáéledése, az 1970–72 közötti FÉK (Fiatal Építészek Köre) I. ciklusa idején Lázár Antal, Patonai Dénes és Reimholz Péter voltak. A rendszerváltás után, 1990-ben a homlokzatszerkezetében teljesen átépített Medicor XIII. kerületi irodaháza (1973) vagy a Tárnok utcai lakóház (1974) olyan művei, ahol ezek a hozzá hasonló tehetségű fiatalok a munka-

25. Ábrahámhegy, ikernyaraló alaprajza, metszete, Gulyás Zoltán 1966–68.

társai. Ezekben a művekben ezért már egy másféle, analízáló, rendszerszemléletű kor gondolkodásmódja is érvényesül. Gulyás korai művei révén így végül a hatvanas évek építész, kiemelkedő fiatal mestere maradt.

Gulyás volt évfolyamtársa a szintén Zalaváry Lajos egyetemi tanítványának számító, tanulmányait megszakító és Mesteriskolát sem végzett, de eredeti tehetségű építész, Hóka László (1929–), aki három érdekes fővárosi középületet épít.³³ A rózsadombi MTA Központi Kémiai Kutatóintézet első üteme (terv 1960, kivitel 1963) sűrű nyílásritmusával architektonikus nyugalmú épület, míg a belvárosi Arany János utcai irodaháza (Egészségügyi Minisztérium, 1966–68) formavilágában a Gulyás által is kedvelt északi hangnemhez csatlakozik. Harmadik jelentős műve egy három részből, egyenként kétszázötven fős egységből álló fővárosi munkásszálló, amelynek négyszintes lineáris rendszerét a lépcsőház szakaszok tagolják. A hosszú homlokzatokat mezőtűri téglalburkolat oldja fel (1965–68).

33./ *A Magyar építészet* 1972 mindhárom művet bemutatja. Hóka nem volt a MÉSZ tagja s nem kapott Ybl-díjat sem; a hivatásának élő, jó építészként alkotott.

Emödy Attila (1929–) is az Iparterv ekkori gárdájához tartozik, orosházi (1959–61) és dombóvári (1962–63) magtisztító üzei a korszak ipari építészetének külföldön is publikált példái.³⁴ Legérdekesebb munkája azonban az 1959-es BNV Építési pavilonja, egy körgyűrű tetőszerkezettel épített üvegeköpenyű kiállítási épület. Ő is dolgozik Vietnámban, Angliában, majd letér az ipari építészetről, a Pest Megyei Irodában finom vonalú kis középületeket tervez (Érd, Művelődési ház, 1967–71, társtervező Vukovich Miklós).

34./ Schéry 1995, 162.

Földesi Lajos (1927–2015) Balaton körüli mesteriskolai munkái mellett az Iparterv egyedi lakásépítési lehetőségeiből is kivieszi részét. Nádor téri tisztán fogalmazott, helyszíni műkövel burkolt, visszafogott formavilágú, kiegyensúlyozott arányú lakóháza az Iparterves fiatalok OTP-lakóházai sorában kiemelkedő értékű mű (1963–66). Ez a tiszta szerkesztésmód az Ipartervben egyébként is indokolt, illet a cég érett formáló szelleméhez. Akkor még nem volt kialakult fogalom a cég vagy a márka imázsa, Földesinek azonban sajátos szerepe volt ennek kialakításában. Földesi korai ipari létesítményei, a nyíregyházi – Szendrői Jenő társaként tervezett – konzervgyár (1962–66) és a debreceni konzervgyár (1965–69) is jó épületek. Megbecsültségét jelzi, hogy Szendrői őt szemeli ki tervezőtársként, akinek továbbadhatja tapasztalatait. Az utóbbi épület a hatvanas években a minden elemre kiterjedő előregyártás építészeti eszközként történő felhasználásának egyik legjobb példája. Földesi a következő időszakban is az itt mutatott, a szerkezeti rendszerekből formát teremtő gondolkodásmóddal alkotja műveit.³⁵

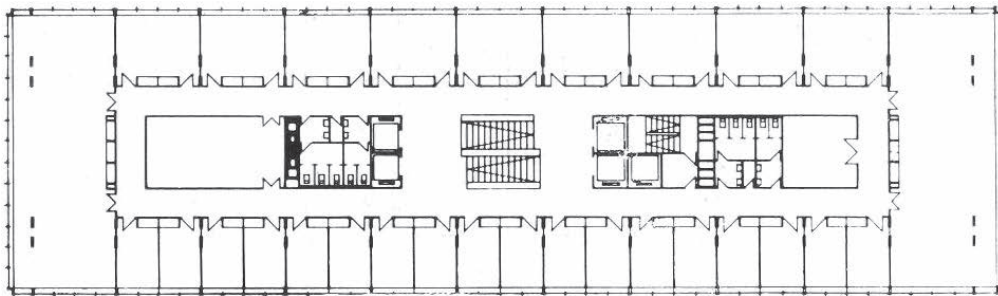
35./ Uo. 163., 240.

Virág Csaba (1933–) a Várban (Fehér Galamb ház, 1966–70) tervez érdekes társasházat. Korábban a BME Középülettervezési Tanszékén tervezett lakóházait is azonos gondolkodásmód jellemezte (Liszt Ferenc téri lakóház, 1957, Karinthy Frigyes úti OTP-társasház és könyvtár, 1958–1959). Iparterves korszakának további munkái az említett Fehér Galamb ház mellett két tiszta formálású raktárépület, a rákospalotai ruházati raktárak (1963–68) és az újpesti élelmiszer raktár (1964–67). Virág Csabát azonban itteni eredményei, az ipari építészet formálási lehetőségei nem elégítik ki, 1972-ben Jurcsik hívására a Lakótervbe megy, s a következő időszakban ottani műveivel az új korszak egyik vezető mestere lesz.

E másféle formálási vágyról, a fiatal nemzedékben kitapintható szemléletváltásról a korábban tervezett vári Fehér Galamb-ház is ékesszólóan árulkodik. Az Úri utcai kő-tégla házak, Farkasdy és Jánossy házai közelében Virág a háromszintes saroképület homlokzatára függönyfalat, a földszintre ferde homloksíku pillérek között összefüggő üvegfelületet (ezen lebegteti a házat) és romantikus vonalú magas cseréptetőt tervez. Az acélbordás üvegfal itt a középkori „fachwerk” világát idézi, korszerű eszközökkel. Arányrendszere a vári függőlegesen nyújtott hagyományos ablaknyílásokhoz is illeszkedik, így a Vár középkori lakónegyedében végső soron ez a motívum és eszközrendszer sem idegen. A budai Várban már 1963-ban sikeres volt feleségével, Pázmándi Margittal alkotott közös pályázati terve, amelyben az itt követett elvek kialakultak. Ugyancsak közös munkájuk volt 1967-ben a Magyar Televízió Arany-hegyre képzelt új székházának pályaterve,

majd 1973-ban a Visegrádi Mátyás Király Múzeumé, amelyekkel mindkét pályázatot visszhangos sikerrel megnyerték. Ezen az alapon kapta meg az Iparterv a TV stúdióra vonatkozó megbízást, amit már magával vitt új helyére.³⁶

A sikereit lakástervezésben felmutató Mináry Olga (1929–2000), Farkasdy volt munkatársa az Iparművészeti Főiskola tervezésénél, Közti-beli félállásából (rajzi tanszéki tanársegéd éveit után) lép át 1955-ben az Ipartervbe. A Mesteriskola idején azonban Janáky a mestere, így három évig (1955. október–1958. október) még mellette dolgozik, és 1956-ban részt vesz a mohácsi árvíz utáni újjáépítés tervezői munkáiban is. 1957-ben a Frankel Leó úti OTP-lakóház társtervezője, majd az 1958-as lakóháztervezési pályázaton díjat nyer. Így az óbudai kísérleti lakótelepen épül meg először (Gyenes utca, 1959–61) a belső lépcső köré szellemes színtelolással és a lakások elfordításával szervezett, tömegében érdekesen feloldott, háromszintes „kockaépülete”. Variánsai épülnek a Ménesi úton, a Vérhalom utca–Törökvész út sarkán (1962–64), majd később is a Hankóczy Jenő úton (1973).

Jellemzően iparterves munkája e korszakban az Alumíniumipari Székház a Duna-parton, amely huszonöt év múlva az Állami Vagyon Ügynökség, a privatizáló cég székháza. Ez az alumínium függönyfal akkor még egyféle vágyott új eszköz, a high-tech megcsodált korszerű világa, amelyet harminc évvel később mégis egészében felújítanak, vagyis kicserélnék. Önéletrajzában írja környezetéről: „az Iparterv tervezési metodikája – a komplexitásra való törekvés az épületek szervezésében, szerkesztésében, rendszerében – markánsan érzékelhető. Az egy épület rendszerezése, vagy éppen a sorozattervek kidolgozása és felhasználása az Ipartervet nemzetközileg is ismertté és megbecsültté tette. Ez a légkör kiváló építészek, szerkesztettervezők és jól képzett gépészek jó együttműködését biztosította.”³⁷

Ez a légkör vonzotta Molnár Pétert (1925–2000) is az Ipartervbe. A Lakótervben a Hotel Kavalá tervezésében vett részt. 1957-es internálása után 1958-ban került az intézménybe, még ez évben házi pályázaton megnyerte a Széchenyi rakparti épület tervezését. A Köztiben kezdett pályájának megfelelően többnyire középület-feladatokat teljesít. A Kőbánya mozi (terv 1960, megépül 1964-ben, munkatársa Mühlbacher István) a hatvanas évekre jellemző acél-üvegfal, a követelmények szerint is reprezentatív középület, míg a Széchenyi rakparti OTP-lakóház sajátos tektonikájú Duna-parti épület (1958). Az átgondolt szerkesztőrendszer, a nyílás és a loggiarend, illetve a falfelületek nyugalma révén illeszkedik e ház az Akadémiától észak felé terjedő legszebb partszakasz 19. századvégi homlokzataihoz. Moziépületének formálásában az egyszerű, tiszta tömegképzést és a függönyfal szigorát a téglafelületek, a nyersbeton, a belső térben téglák és nemes anyagok finom összhangú váltakozása oldja fel. Az Energiagazdálkodási Intézet túlparti székháza (1967–68) már a következő időszakba nyúlik.³⁸

Az ipari építészet művelői közül Csaba László (1924–1995) – aki 1961-es MÉSZ-közgyűlési felszólalását követően tizenkét évig a MÉSZ főtitkára – valójában két kis templommal írja be nevét a kor történetébe.³⁹ Az első, amelynek jellemzője egy fehér téglák haranglábra illeszkedő meredeken

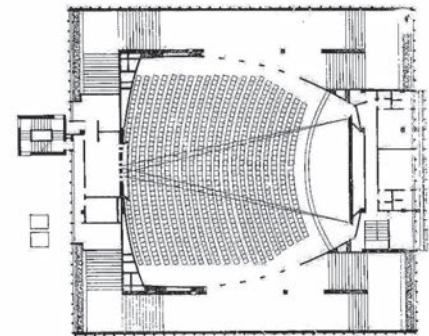
36./ *Virág Csaba* 1999, második, Iparterves korszaka.

37./ Schéry 1995, 177., *Mináry Olga 1929–2000*, a HAP Galéria kiállítási kiadványa, 2004. 2.

38./ *Molnár Péter építésze* 2004.

39./ Lásd a 4. jegyzetet is. *Magyar építészet* 1972. 150. A HAP Galéria 2005. jan. 20–febr. 25. között rendezett templomaiból kiállítást. A Magyar Művészeti Akadémia tagjaként jelent meg életrajza és a cserépvár-aljai templom keletkezéstörténete a MMA első kiadványában, *Névjegy*, A Magyar Művészeti Akadémia Kincsestára, Életrajzok, dokumentumok 1992–1994. Bp., 1995, 32–37. A *Névjegy* az MMA tagjai között még Bán Ferenc, Bodonyi Csaba, Fekete György, Finta József, Gulyás Zoltán, Jánosy György, Jurcsik Károly, Kerényi József, Makovecz Imre, Mezei Gábor, Szentkirályi Zoltán, Török Ferenc építészekről ad életrajzot, alkotói portréit.

26. Pesti Duna-part, Alumíniumipari Székház alaprajza, Mináry Olga, tervek 1964, kivitelezés 1967

27–28. Kőbánya Mozi, Molnár Péter, munkatársa Mühlbacher István, tervek 1960, kivitelezés 1964.

lefutó cseréptető, magántervezés eredménye (Cserépváralja, katolikus templom, 1959–61). A másik viszont az Iparterv kereteiben készül (Hollóháza, 1965–67), itt ugyanis a kerámiaüzem bővítése miatt le kellett bontani a templomot. Csaba ekkor már túl van dél-amerikai útján, ahol Niemeyer pampulhai templomának világítási effektusa is megragadja. Így jön létre a háttérter képező, falu melletti hegyoldalba keményen belerajzolt kis templom, amelynek kristályszerű háromszögmotívumai különös feszültséget keltenek a szemlélőben. A falu közössége eleinte ellenzi a számára szokatlan formavilágot, az ide látogatók sora idővel mégis megfordítja a közhangulatot. Ezt követő falusi templomai mellett – Hodász, Nyírderzs, Flóratanya – a nyolcvanas évek közepén, Békásmegyeren (Boldog Özséb-templom) és Kaposváron épít nagyobb templomot, s 1989 után még két kisebb kápolnát, amelyeknek tér- és tömegformálása a késő modern kor világához tartozik.

Az ipari építészet kiemelkedő értékeit létrehozó építészek közül Böhönyey János (1925–) tervezői munkáit követően a tervezés tipizálási problémáival foglalkozik. E korszakbeli két jellemző műve a miskolci fonoda (1954–56) és a dunaujvárosi szalmacellulóz gyár⁴⁰ (1958–61, tervezőtársa Südi Ernő). Böhönyey az e területen mindenképpen indokolt építéssparasztás építészeti-műszaki problémáinak finom ízlésű szakértője, 1973–81 között a MÉSZ elnöke, az UIA alelnöke, majd egyetemi tanár, a BME angol nyelvű hazai építészképzésének kiemelkedő mestere.

Pál Balázs (1920–1988) még az Építőanyagipari Tervező Vállalatnál (a Svédországba emigrált Simonffy Gyulával együtt) kezdte a váci cementmű tervezését (1956), amely a hatvanas évek elejére valósult meg. Ekkori gyógyszergyári üzemi és raktárépületei után a hatvanas évek végén a kertészeti egyetem Villányi úti együttesét tervezi.⁴¹ A főépületcsoport 1971-re megépül, ezt a Szüret utcai kollégium, étterem, tornaterem követi. A főépület aulája ad helyet a továbbiakban a MÉSZ, majd a Magyar Építész Kamara közgyűléseinek. Kós Károly és a századfordulói hazai építészet tiszteletének egyik első szorgalmazója, az Architektúra sorozatban nagybátyjáról írott kötete ekkor jelenik meg.

Callmeyer Ferenc 1965-ig Iparterves. Balatoni tervei itt készülnek, a Szekszárdi Szőlészeti Üzemet (1960–62, tervezőtárs Tóth János, Virág József), majd a gödöllői gyógyáruaktárt is itt tervezi (1963).

Callmeyer munkatársa a sokat ígérő tehetségű Csíkvári Antal (1930–1979), aki elhúzódnak munkáival lassan kibontakozni. Még ebben az időszakban tervezi két fontos épületét, de azok csak a reform idején valósulnak meg. Siófok rendezetlen főútvonalát formálta újra a Fő utca egyik oldalán a párhuzamostól enyhe szögben eltérő, lépcsőzöen tördelt homlokzatsíkú háromszintes lakóház és üzletsor (terv 1967, építés 1971). A nagyvonalú, tiszta eszközökkel formált épületnél is jelentősebb műve az óbudai Bécsi úti, 1965-től 1971-ig tervezett, de csak 1973-ban megépülő Radelkis-üzemház.⁴² A lejtős, nagy kiterjedésű telekre lépcsős tömegformával ráültetett épület modern monumentalitásával új szemléletet jelez, és nagy sikert arat.

Az Ipartervben fejezi be pályáját Rác György (1907–1988), a harmincas évek CIRPAC-csoportjának alapító tagja, az 50-es években a Mezőterv építésze. Apáczai Csere János utcai OTP-lakóháza (1961, Cs. Juhász Sárával társtervezésben) és a dunaujvárosi papírgyár⁴³ (1962–65, munkatársa Czuppon Éva) e korszakbeli művei. Szerepvállaló szándéka kevés visszhangra talál a kor közéletében.

A két világháború között már tevékeny Wágner László (1911–1987), aki a MATI, Közti, ÁÉTV körbejárása után 1955 és 1968 között szintén az Ipartervben dolgozik. Ekkor tervezi a Dunai Vasmű Hengerműve – első hazai függőfalas homlokzatával sok problémát okozó – irodaházát (1955–58, munkatárs Tóth János), a fővárosban, Újpesten a Gyógyszerkutató Intézetet⁴⁴ (építés 1960–62, munkatársai Magyar János, Vörösmarty Kálmán, Tóth János), illetve a Nagyváradi téri első magasházat, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem elméleti tömbjét (1965–70). Ez utóbbi pályázatát Gerlóczy Gedeonnal és Südi Ernővel nyerte, aki a Mesteriskola III. ciklusának volt tagja, de később elhagyta az országot. Wágner a Művelődésügyi Beruházó Vállalatnál fejezte be a pályát.

40./ MÉ 1963/3., Schéry 1995, 102. *Magyar építészet* 1972, 202., 223.

41./ MÉ 1971/4., 5., Schéry 1995, 121., 333.

42./ MÉ 1971/5., Schéry 1995, 258. Az épületet a 2000-es években a HAPIMAG tervezőiroda értékeit megtartva építi át és újítja meg.

43./ *Magyar építészet* 1972, 203.

44./ Schéry 1995, 150.

Szekeres József (1929–) Ózd-Farkaslyukon levő kétszintes sorházaival (1956–57) válik ismertté. A komlói ravatalozó (1958–59) és ugyanott a Lakótervben tervezett gimnázium és diákszálló (1962–65) a korabeli vasbeton építészet jelentős művei. Ezek alapján hívja meg Szendrői Jenő az Ipartervbe, második Ybl-díját már ott szerzi egy salgótarjáni gépgyár tervezésével.

Elekes Keve István (1934–1992) Salgótarjában épített üveggyári edzőüzeme⁴⁵ (1964–68) a Fő tér építészeti értékrendjét viszi át az ipari környezetbe. 1969-ben e munkáért Ybl-díjat kap. Megépül Balassagyarmaton egy kábelgyára (1966–76), s egy fővárosi finommechanikai üzeme (1969–71). 1972-ben kiválik az Ipartervből, rövid ideig az élelmiszeripar részére tervez, majd 1975-től a Tervezésfejlesztési és Típustervező Intézet zártkerti és nyaralóépületek ajánlott terveit feldolgozó építész, aki, bár keze nyomát rajta hagyja a terveken, nevét csak elvéve szerepelteti. Az alkotó munka újabb háttérbesztorítása idején a szaporodó kiadványokban az ajánlott tervek eredeti szerzőit is csak elvéve említik.

A fiatalabb iparterves nemzedékhez tartozik Tokár György (1933–), aki fővárosi ipari üzemek szociális épületeinek tervezéséért (Központi Fizikai Intézet étterme, 1962–64, Elektromos Művek munkásszállója 1963–65, Láng Gépgyár kultúrháza, 1967–69) kap szintén elismerést.⁴⁶ A korra jellemző alumínium függönyfalat is az Iparterv alkalmazza először középmagas házon, számtalan kezdeti nehézséget leküzdve a háború utáni években végzett nemzedékhez tartozó Kemper Ervin (1926–) a Kísérleti Orvostudományi Intézet Üllői úti toronyépületén (1959–62).

Építészeti értéket jelent, esztétikai hatást kelthet természetesen olyan ipari épület is, amelyben a technológiai rend érdekessége nyújtja a látvány szépségét. Balázs György (1933–) hejőcsabai Cement- és Mészmu kemenceépülete⁴⁷ (1962–65) ilyen technológiai építmény, ahol az építés szerepe a formatervezőéhez közelít. Más esetekben viszont épp az épület megformálásának egyszerűségében, az egyetlen eszközzel, például a homlokzatfelülettel történő karakterteremtésben van kiaknázható építészeti lehetőség. Az ipari együttesek azonban többnyire sokkal bonyolultabbak annál, hogy egyetlen köpenyfal esztétikus megformálására lehetne az építész feladatát redukálni.

Jelentős építészeti életművek áldozatos és sokszor kevésbé látványos sora jött létre ipari építészetünkben ekkor és a következő korszakban is, amit azonban – bár az ipari épületek nagy száma miatt az Iparterv 1954–91 között hatvannégy Ybl Miklós-díjat kapott – itt épp csak említhetünk. Az ipari építészet teljesítményei a kor logikája folytán, mivel az iparosítás gazdasági feladataival s az építésiparosítás, tipizálás, műszaki fejlesztés problémáival függték össze, többnyire megkapták az állami-társadalmi elismerést. Az építészet művelőinek e területen jutott leginkább megbecsülés, e mögött azonban nagy többségében szakmailag is elismert, valós értékek álltak. Az is tény, hogy ipari építészetünk értékei bizonyultak fél évszázadon belül a legkevésbé maradandónak: igen sok épület vesztette el funkcióját, üresen áll, elpusztult vagy átalakították, a „rozsdáövezet” maradványává vált, vagy egyszerűen csak a por lepte be, mint Juhász Jenő korfordulót jelképező Kőbányai Gyógyszerárugyár épületét. Mindezt nehéz lehet a még élő és idősödő alkotógárdának elviselnie.

A vidék fiatal építészei

A hatvanas években azonban már nem csak a két fővárosi nagy iroda teljesítménye jellemzi a hazai építészetet. A vidéki építészet megélnkülésére már az 1957-es kiállítás felhívta a figyelmet. Borvendég szegedi, Tillai majd Erdélyi Zoltán pécsi, Mikolás debreceni munkái az érdeklődés középpontjába kerültek magatartásmódjuk eredetisége révén.

Borvendég Béla (1931–2014) a szegedi temető ravatalozóját 1959-ben tervezi, s az 1960-ban megépül. A csigaház szerkesztési elvétől mozgalmassá váló tér- és tömegforma anyagaiban végtelemül egyszerű, mégis különös kifejező erővel rendelkezik. Ez az egyszerűség az, amit a provinciá-

29–30. Ózd-Farkaslyuk, bányász-sorház, földszinti és emeleti alaprajz, terv 1956–57, építés 1958, Szekeres József

45./ MÉ 1969/2., Schéry 1995, 222. *Magyar építészet* 1972, 193.

46./ MÉ 1971/1., Schéry 1995, 237.

47./ MÉ 1966/2., 1988/3. Schéry 1995, 204.

tás, vagy mai fogalmaink szerint a regionalitás, a helyi körülmények tudatos vállalásaként említetünk, s amely a hatvanas évek legjobb műveiben már szándékosan, lényegi vonásként tükröződik.

Borvendég tudatosan vállalja az ésszerűség és a realitások szolgálatát. A Dóm környék–Oskola utca rendezési tervét 1957-ben készítette. A megvalósuló épületek bizonyítják a koncepció értékeit. Szabadon álló beépítést csak a tömbbelsőben alkalmaz, a kötelező típus-szekciótervek homlokzati variánsainak kialakításával építi végig a zárt sorban beépített utca térfalát. A tiszta tektonikát hangsúlyozza az Oskola utca 5. sz. ház is, amelyet visszatérése után, az angliai tanulmányok levonásával épít.⁴⁸ A sor kiépítése 1972-ig tart. Az utca végén meg kívánt tartani három kis műemléképületet, az új vonalvezetés ezért erre tölcésesedik.

A politikai döntés azonban lebontatja e három házat, a helyükre magasházat akar, amely eltakarja a városközpont felől a fogadalmi templom látványát, illetve tornyait. A toronyház a tervező jóvoltából végül is csak tízzintes. Az Égő Arany-ház téglaburkolatú, jellegzetes tömege fölött (1967–72, munkatárs Szabó Ferenc és Sági József) megjelennek a dóm toronycsúcsai. Az erősen tagolt, fény-árnyékos, robusztus tömeg előörsként hívja fel a figyelmet Dél-Magyarország legszebb terére, a Rerrich-féle Dóm térre, amely 1931-ben, majd 1933–39 között és 1959-től évente a szabadtéri játékok színtere. Az újjászülető nyári szabadtéri előadásokhoz az akkor Szegeden dolgozó Ulrich Ferenc szétszedhető tribünt tervez, amelyet azonban többé nem szednek szét, s az egész évben beállványozza a Dóm teret. A tér „foghíjai” majd a hetvenes-nyolcvanas években épülnek be megnyugtató színvonalon, amikor Borvendég már a MÉSZ elnöke. Korai művei mellett áttekintőkészsége, szakmaszeretete alapozták meg e későbbi tevékenységét.

Pécsett több fiatal, tehetséges építész irányítja a Dél-Dunántúl lassan formálódó önálló hangvételére a figyelmet. Tillai Ernő (1927–) a Köztiben kezdte pályáját, 1955-ben tér haza. Kis középületeinél és lakóházainál az előregyártás új építészeti lehetőségeit keresi. A Pécs-Mecsek-alja lejtős terepén épített nyolc tantermes iskoláért (terv 1957, építés 1959) korán Ybl-díjat kap, itt a kétszintes téglapilléres tantermi szárny pillérosztását hangsúlyozza. De érdekesebb következő műve, a Jókai utcai általános iskola (1960–62), amelynek minden homlokzatán más megoldással kísérletezik. Az épület sakkasztászerűen eltolt pillérosztású, „paneles jellegű” homlokzata a korai hatvanas évek sajátos ötlete. Pécs dél-nyugati városrészében épített ötszintes panel lakóházain⁴⁹ (1961–65) erőteljes tektonika érvényesül az emeletmagas nyílásosztás és összefogott loggiarendszer révén. A végfalakon a középső panel egy négyzetes ablak körül jellegzetes, perspektivikus hatású színes osztást kap. Panellel épülnek középmagas lakóházai is (1966–68). Jellemző újabb panelkísérletei azonban már a következő időszakba esnek. Szekszárdi Művelődési Központja 1965–70 között épül az építetők szűkmarkúság miatt a legolcsóbb, az ipari építészetre jellemző korabeli eszközökkel, profilúveggel homlokzattal, ahol ilyen körülmények ellenére Tillai mégis érdekes belső tereket hoz létre.

Erdélyi Zoltán (1931–2006) viszont korai lakóházainál a monolit építés és a nyersvasbeton felületkezelés lehetőségeivel kísérletezik. Pécsváradi általános iskoláját mesterien építi be a tájba (1962–66). A messziről látható, a domboldalon vízszintesen elnyújtott, tagolt tömegű fehér épület a barokk templom tömegével áll kontrasztban. A szekszárdi gimnázium és diákotthon épületének⁵⁰ (terv 1963, építés 1963–67) tömegosztása és a kollégium belső, ördöglépcső elvű szerkesztése is érdekes. Későbbi munkái, iskola és kollégium épületei, középületei is megőrzik az erőteljes plaszticitás vonásait.

Pécs és a Dél-Dunántúl más központjaiban már ekkor tevékenykednek azok az építészek, akik e terület építészetének érzékelhető karaktert adnak, mint Kampis Miklós (1935–), Egyed Tibor (1941–), Szerdahelyi Károly (1931–), a népi építészet kutatója, Szigetvári János (1929–2000), a városépítész Dénesi Ödön (1921–2011) vagy Getto József (1932–). A korszak végén pedig szerveződni kezd az a csoport is, amely a következőkben e terület legjellegzetesebb törekvéseit képviseli.

Debrecenre Mikolás Tibor (1924–2014) ekkori tevékenysége irányítja a figyelmet. Harmadéves korától, 1947-től Dávid Károly és Kiss Ferenc műtermében dolgozik. Tervezőtárs az újpesti

48./ Schéry 1995, 134., *Magyar építészet* 1972, 41., 58., 149. Jeney 2001, Délterv, 63–70. MÉ 1958/4–5., 1967/3.

49./ MÉ 1960/2., 1965/1., 1988/3., Schéry 1995, 138., 274. *Magyar építészet* 1972, 27., 28., 100. Jeney 2001, Pécsiterv, 283–298.

50./ MÉ 1970/4. Rados 1975, 377., Schéry 1995, 208., Jeney 2001, Pécsiterv, 283–298.

OTI-rendelő munkáiban. 1948-ban velük lép be az ÉTTI-be, illetve a MATI-ba, majd 1949–53 között az Építésügyi Minisztérium megalakuló Tervezési Főosztályán főmérnök. 1953–55-ben az Iparterv csoportvezetője, a Tiszaszederkényi Vegyi Kombinát lakótelepének első tömbjeit tervezi. A mai Tiszaújváros előtervei továbbtervezésére helyezték Debrecenbe. Életműve ide kötődik. Kiterjedt tervezői-, közéleti- és később oktatótevékenysége is iskolateremtőnek bizonyult a Tiszántúl építészetében.

A jellegzetes, sokat vitatott főútvonalai áruház és lakóépülete (1957–61) már az 1957-es kiállításon tervként megjelenik. A hatszintes és még két felső, visszaugratott szinttel tagolt épületet a szocreáltól való felszabadulás jeleként modern formálókedv jellemzi. Mikolás tervezi az Agrártudományi Egyetem főépületét (1960–63), érdekes aulát, belső nagyteret hozva létre, majd a Tudományegyetem Kémiai Intézetének székházát⁵¹ (1963–69) formálja meg a korszerű építészet korabeli, nemzetközi nyelvén. Mikolás a későbbiekben is jelentős középülettervező tevékenységet folytat Debrecenben és a kelet-magyarországi kórházépítészet területén, illetve Algéria, Ciprus, Mozambik esetében külföldön is. Nevéhez fűződik többek között az orosházi, a siófoki, a hatvani, a dombóvári és a kisvárdai kórház, a Debreceni Orvostudományi Egyetem Elméleti Intézete és a Traumatológiai Klinika, illetve a Debreceni Zeneművészeti Főiskola épülete (1972–74).

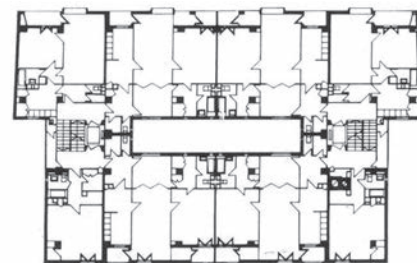
A hatvanas évekre erősödik meg a győri regionális iroda, amelyet a két háború között a Károly-kilátót és érdekes lakóházakat tervező soproni mester, az Erdészeti és Faipari Egyetem tanára, Winkler Oszkár (1907–1984) és Hegedűs Ernő (1921–1990) szerveztek meg, s indítottak útjára. A jelentősebb korai munkák tervezői mellettük az 1957-ben eltávozott Lakatos Kálmán, Fátay Tamás (1926–2008), Cserhalmy József (1922–2005). 1963-tól Győrben dolgozik Lőrincz József (1930–1990), aki hatvanas évekbeli kisebb munkái után a járműfejlesztési program feltételeként tervezi a Győri Vagon- és Gépgyár részére a régi repülőtéren acél tetőszerkezetekkel megvalósuló új üzemi épületek együttesét (terv 1969–71, építés 1969–73). Ezzel az Iparterv mellett a hatvanas évek végén már egy regionális intézet is kitűnő ipari együttest hoz létre.

Az új nemzedék képviselői

A hatvanas évek fiatal nemzedéke, amely részt vett a Mesteriskolák ciklusain, esetleg Angliában is járt, nemcsak az ipari építészetben, hanem más területeken is bizonyítja tehetségét.

A Köztiben Hofer Miklós (1931–) első munkája egy gyöngyösi általános iskola (1958–60). A miskolci avasi TV-torony (1964–66) építésével csatlakozik a kis feladatban kitűnt alkotókhoz. Ő is jár Angliában, majd a Nemzeti Színház pályázatának megnyerésével (1965-ben a zsűri csak második díjat ad ki, egyet a lengyel Boguslawski együttesének, a másikat Hofer nyeri) az élvonalbeli tervezők sorába kerül.

Az évtized közepének nagy megmozdulása ez a nyílt, névaláírási pályázat, ahol sok, a szomszédos szocialista országokból származó tervek is szerepel.⁵² A hazai pályázók ízlése, formavilága közelebb áll egymáshoz, jó tervek sora vonul fel a mezőnyben. A további hazai szerzők Molnár Péter – Tokár György, Nagy Elemér – Makkai Géza – Horváth János, vagy a megvételt nyert építészek, Janáky István és fiai, Janáky István és György, Mikolás Tibor – Szabó János – Boruzs Bernát, Ázbej Sándor – Schall József, Virág Csaba – Pázmándi Margit. A vesztés mezőnyben is kitűnő tervek és vezető mesterek vannak. A korabeli politika – a zsűri elnöke Aczél György volt – az első, már lezártnak látszó bírálati szakasz után, a jegyzőkönyv aláírása előtt jól értékelt hazai terveket is kiszorít, hogy kedvező legyen az arány a „baráti országok” pályázói szereplésében. Janáky még nem tudja, hogy ez az utolsó sikere. A Magyar Építőművészet 1966/3. száma nemcsak a színházterveket, hanem nekrológját is közli. A munkáit felidéző folyóiratszám a közelmúlt Janáky-épületeit is sorra veszi (Kecskemét, Aranyhomok, 1963; Miskolci Nehézipari Műszaki

31. Debrecen, lakóház áruházal a főútvonalon. Emeleti alaprajz, terv 1958, kivitel 1961, Mikolás Tibor

51./ MÉ 1958/4–5., 1988/3., 1964/4., Schéry 1995, 142–230. *Magyar építészet* 1972, 59., 98. Jeney 2001, Keletterr, 167–174.

52./ A budapesti Nemzeti Színház tervpályázata, 1965, MÉ 1966/3.

Egyetem főépülete az aulával s az egyetem étterme, 1965), s az összegezés az életmű értékére figyelmeztet.

Nagy Elemér (1928–1985) a pályázaton nyertes másik fiatal Köztis mester. Nemcsak építészeti, hanem nevelői és szakírói tevékenysége is sikeres. Előbb Rados Jenő Építészettörténeti Tanszékén oktató, majd 1962-től a Közti építész. 1963–66 között építi a Szombathelyi Tanárképző Főiskola kollégiumát a finn téglalapépítész finom eszközeivel (munkatársa Jékely Zsolt). 1961-től negyed évszázadon át a Magyar Építőművészet szerkesztője, majd a szerkesztőbizottság elnöke. A modern mozgalmon belül a finn ág, az aaltói építészet követője, ahogyan ezt úgy a lapszerkesztés szigorú szemlélete, mint ekkori műve, az Intranzmas székházának épülete⁵³ is bizonyítja (1966–69).

53./ MÉ 1970/5. *Magyar építészet* 1972, 86.

A Közti fiatal alkotógardájába tartozó Kékési László (1929–1988) Janáky környezetének volt a tagja. Hidas munkatársaként a Várpalota helyreállításában végzett kiemelkedő munkát, a Budapesti Történeti Múzeum, az E-épület⁵⁴ (terv 1961–63, építés 1961–67) építész, de részt vett a Balaton körüli munkákban is.

54./ MÉ 1968/6., 1972/3., Schéry 1995, 210. *Magyar építészet* 1972, 245.

V. Pázmándi Margit (1930–1995) a Köztiben Rimanóczy műtermében kezdett, kisebb munkák sora után 1962-ben lépett át az ÁÉTV-be. Ekkori munkái a balatonfüredi szívkörház rekonstrukciója (1962–66) és a balatonarácsi Annabella Szálló⁵⁵ (terv 1965, építés 1966–68). Az utóbbi a Balaton körül a külföldi turizmust szolgáló, 1967-ben ismét fellendülő építési program talán legjobb, karakteres szállóépülete.

55./ MÉ 1968/4., Schéry 1995, 211. *Magyar építészet* 1972, 130–131. Jeney 2001, *ÁÉTV*, 9–24.

A Köztiben kezdte pályáját, majd a Lakótervben folytatta Balogh István (1927–). Salgótarjánban hat pontház, két győri lakótelep (1955–57) tervezője, majd a szolnoki tanulóotthon (1961–62), a Kiss János altábornagy utcában épített, három oromzattal tagolt homlokzatával megjelenő érdekes OTP-lakóegyüttes (terv 1961) és több középület alkotója.⁵⁶ Angliában, majd hosszabb ideig Afrikában dolgozik, később építéspedagógusként a Rajz- és Formaismeret Tanszék vezetőjeként tevékenykedik.

56./ MÉ 1964/4., Schéry 1995, 151.

Az állami lakásépítés lakótelepekre, alközpontokra és az építésiparosításra koncentráló új iránya a városépítészeti és építészeti érdeklődés kapcsolódását követeli meg, s ez különösen a BVTV és a TTI néhány építészének tevékenységében bontakozik ki.

Pomsár János (1931–) a BVTV, a fővárosi tervezőiroda építész. 1958-ban Kiss Alberttel meszteriskolásként nyerek meg az óbudai kísérleti lakótelep beépítésének tervezését. 1959-ben épül ki a terület az időközben kidolgozott új típus-terv-elképzelések alapján. 1960-ban az Árpád-híd pesti hídfője melletti lakótelep rendezési tervét szintén Kiss Alberttel készíti. Vele együtt még 1959-ben megnyeri a kőbányai központ városépítészeti pályázatát, ami 1967-re épül fel.

A hatvanas évek második felében az ő komplex városrendezési és építészeti terve szerint épül a kispesti központ is 1968–78 között. Legérdekesebb építészeti műve a rákoskeresztúri krematórium (1964–67). Társ-tervezője a Szép utcai függőnyfalas Hungarotex irodaháznak (1966–68), ahol tervezőtársa Puskás Tamás. A két fiatal építész függőnyfalat alkalmaz belső légkondicionálás nélkül. Az ebből eredő ellentmondások is segítik az épület (a belvárosi magasház) ellen érvelőket annak ellenére, hogy ez a magasság nem zavarja a környezetet. A Szép utca mentén két tömeggé bontott épület beépítésének sűrítettségét a kétezres évek eleji későbbi átépítés csak fokozza, a műszaki problémákat azonban megszünteti. Pomsár teremti meg az öntöttfalas pontház⁵⁷ legjobb hazai példáját (1959–60, Budapest, Dagály utca), amely aztán típus-tervvé fejlesztve 1962–69 között számtalan példányban épül meg az országban.

57./ MÉ 1960/4., 1967/3., Schéry 1995, 194. *Magyar építészet* 1972, 35., 148.

Kiss Albert (1933–) a BVTV-ben az előzőekben említett várostervek mellett 1963-ban Kovács Balázssal a kelenföldi lakótelep rendezési tervét készíti. Építészeti munkái a Kék Golyó utca sarkán álló pontház (terv 1957, építés 1960, tervezőtárs Preisich Gábor), az Erkel színház előtti teret határoló Luther utcai lakóház, irodák és étterem⁵⁸ (terv 1963, építés 1967) és a Szent István tér északi oldalán – a Bazilika előtt – a Külkereskedelmi Bank székháza (terv 1969, megvalósul 1973-ra).

58./ MÉ 1962/4., 5., 1965/5., 1968/1., Schéry 1995, 192. *Magyar építészet* 1972, 31., 55.

Pomsár János, Kiss Albert, Iványi László, Puskás Tamás, Vadász György és Vedres György a BVTV fiatal építészeinek az a csoportja, akik a városépítész Mester Árpáddal és Brenner Jánossal együtt a BVTV-t a hatvanas években színes, mozgalmas szakmai élettel telítik.

A fővárosi tömeges lakásépítés korszaka ekkor indul, jó és rossz eszközökkel vegyesen. A TTI-ben dolgozó Tenke Tibor (1924–1984) az építésiparosítás híve, s e törekvések egyik legjobb képviselője. A budafoki kísérleti lakótelepen 1965-ben épített, már említett öntöttbeton pontházait nemcsak jellegzetes tömeg- és felületformálásuk, az öntött technológiát kifejező formaviláguk teszi az iparosított lakóházépítés kitűnő példájává (amelyet sajnos, később nem követtünk), hanem az a használati többlet is, amely abból származik, hogy a két hálólhelyiség között a beépített szekrényisorhoz kapcsolódó válaszfal tetszőlegesen áthelyezhető, így a két szoba alapterületi arányát a használó választhatja meg. A nyolcvanas évekre világszerte divattá vált a „tervezői önkénnyel” szemben a „használó bevonása a tervezésbe”; itt ez magától értetődően, de alig méltányoltan jóval előbb megvalósult.

Tenke az Újpalotán 1969–78 között épült városeggyüttesnek is vezető tervezője. A beépítési tervet 1966-tól Mester Árpáddal (1927–1992) együtt tervezik, Tenke az alkotója a magasház tervének is (1969–70).⁵⁹ A rendezési tervet többször módosítják, a gazdaságosság fokozása érdekében a hetvenes évek elején a beépítést besűrítik, de ez Tenke elképzeléseinek is megfelel, hiszen olyan „városias” várost szeretne tervezni, amelyben az a személyes, természetes igény is megvalósulhat, hogy az ember maga alakítsa környezetét. A kötelezően tíz- vagy ötszintes házgyári házak azonban erre nem alkalmasak, még akkor se, ha a tervezők mindent elkövetnek, hogy a tömegformák és a téri szerkezet gazdagításával a lakóházakat minél lakhatóbbá tegyék (a H házak, Csorba Zoltán művei jó példák erre). A városközponttól távol eső, szolgáltatásokkal rosszul ellátott városlakót természetesen alig érdekelheti az építész eredeti szándéka, a hivatali döntésből születő problémákat a saját életén át érzékeli. Amikorra az építész eredeti szándéka mellett szóló érvei bizonyíthatóvá válnak, már késő: a következő időszak elején felépül a lakótelep, és többé nem oldhatók fel ellentmondásai.

Gáspár Tibor (1929–) a BVTV építésze, később a főváros főépítésze és a hetvenes években a MÉSZ főtitkára is. Szintén a tömeges lakásépítést, s ezen belül a Larsen–Nielsen rendszerű házgyárral való építést vállalja szakmai feladatként. A pesti Árpád-hídfőnél fekvő lakótelep építése után (1958–62) angliai tanulmányúton jár, ezt követően dolgozza ki házgyári panelek, középfolysós lakóházait⁶⁰ (1967). A viszonylag mozgalmas tömegű és homlozatú épületekből (a lépcsőház külön tömböt alkot, a homlokzat fehér zúzalékos) az Árpád-hídfőnél és Zuglóban, a Füredi úti lakótelepen is épülnek lakások. Ezt a típust azonban – a homlokzati függesztett paneles rendszert – a hetvenes évek elejének „szerkezetegységsítési” törekvése megszünteti.

A hatvanas években a magánlakás-építés is fellendül és színvonalasabbá válik. Egyes esetekben, például az OTP szervezésű építkezések esetében az építészettől legjobb teljesítményei is lakóépületek.

Schmidt Lajos (1931–1973) pályáját konstruktórként Németh Pálnál kezdte, majd 1953-ban Fodor László, Wágner László, Bölöny Árpád csoportjával áthelyezik az új székházát építő ÁÉTI-be.⁶¹ Mint az ÁÉTI építésze Legány Zoltán és Kun Attila társa a Kerepesi úti lakótelep Lajos király úti tömbjének tervezésében (1953–55). Lakóépületeivel korán felhívja magára a figyelmet. Ilyen a Legánnyal tervezett, sok helyen megépített kockaház típusú terv⁶² (1957). Ő tervezi OTP-lakóházaként a Hungária körút 97–101. és az Attila út 28. sz. lakóházakat (mindkettő 1962), majd a Naphegyre vezető Orvos lépcsői lakóházcsoportot (1964–65). A hegyoldalon épült lépcsős lakóházcsoport áttört loggiái és mellvédfalai hat eleméből alkotott sajátos végfallal zárják a Tabán zöld lejtőjét. Korai halála vet véget az 1949-ben az Állami Felső Építőipariskola kiemelkedő évfolyamából indulók közül az egyik legtehetségesebb alkotó életművének.

Vedres György (1934–1987) végig a BVTV-ben dolgozik. Tizenhat éves korától tanulmányai mellett a BVTV rajzolója, szerkesztője, építésze. Remek rajztudása, rendkívül könnyed és gyors

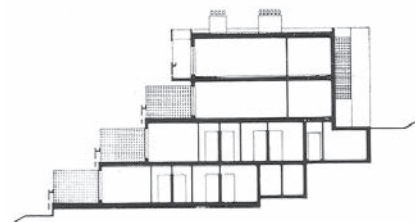
59./ MÉ 1966/4., 1968/5., 1975/2., 3., 1978/2., Schéry 1995, 202. *Magyar építészet* 1972, 43.

60./ MÉ 1965/3., *Magyar építészet* 1972, 34.
61./ Jeney 2001, *ÁÉTV*, 9–24. Az ÁÉTI-t mint tervezőműhelyt, mely ekkoriban kezdett megerősödni, még Hübner Jenő, Körmeny Nándor, Legány Zoltán, Juhász Jenő korosztálya hozta létre, s az ötvenes évek közepén Hidasi Lajos volt a főmérnöke. 1956 eseményei itt tartottak a legtöbbször, s ezekben Schmidt Lajos, Kerekes István, Rácz Márton, Legány Zoltán is részt vettek. A hatvanas években itt dolgozott Gábor Lajos, Borosnyai Pál, Módos Ferenc, Zöldy Emil, Vas Zoltán, Spiró Éva, Scultéry János, Pázmándi Margit s több olyan fiatal, kik később váltak ismertté, mint Simon Ferenc vagy Mandel Tamásné. Olyan típusú építészeti összhang, mint a BVTV-ben, csak 1978 körül, Rimanóczy Jenő idehelyezésével alakul ki. A hatvanas években Scultéry János – Ybl-díját még az Ipartervben az érc-előkészítőért kapta – kielélt, téglá homlokatú rendőrségi épületeivel (fővárosi Rómer Flóris utcai irodaház, 1962) és kórházaival (Nyíregyháza, 1968) folytatta munkásságát. Módos Ferenc a pécsi Pollack Mihály Műszaki Főiskola épületét (1967), Kerekes István a Pécsi Orvostudományi Egyetem gazdasági tömbjét, Gábor Lajos a klinikai tömböt, Borosnyai Pál az elméleti tömböt (1966–71), Kiss Imre a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Főiskolát (1963), míg a fővárosi Állatorvostudományi Egyetem együttesét Elekes László és Schmidt Lajos tervezte (1966–1974). A Gödöllői Agrártudományi Egyetem új épületegyüttesét végül Zöldy Emil építette meg (1963-tól) munkatársaival.

62./ Rados 1975, 361. *Magyar építészet* 1972, 52., 53. Schéry 1995, 195.

63./ MÉ 1963/3., 1964/4., 1966/2., 1970/4., Jeney 2001, *BVTV*, 49–58.

64./ MÉ 1964/4., 1965/6., Schéry 1995, 2001, *Magyar építészet* 1972, 45.

32. Tulipán utca, metszet, Iványi László, terv 1963, kivitel 1964–65

65./ MÉ 1971/1., 1972/3. Schéry 1995, 266., *Magyar építészet* 1972, 70.

szerkesztő készsége – az előadásokon készített, tussal pauszra rajzolt szabadkezes vagy szerkesztett jegyzetlapjai a műszaki szak- és tankönyvek legjobb grafikai színvonalát ütötték meg – és a reá jellemző alkotói figyelem, elmélyült szaktudás kimerült művek mesterévé tették. Lakóházait, magánmunkáit is 1:20 léptékben tervezte a kilincsek helyigényéig kiterjedő részletek, a burkolatok és bútorozhatóság átlátása és kiérlelése érdekében. Korai lakóházai már a hatvanas években a fővárosi iroda egyik meghatározó személyiségévé emelték. Ekkori munkái a Gróza rakparti lakóház⁶³ (1962), a Bem rakpart–Csalogány utca saroképülete (1969), a Nádor utca–Kossuth tér sarkán a Központi Házasságkötő Terem (1961), a Váci utcai Divatszalon portálja (1962) és az 1968. évi típusársasház sorozattervei. A Váci utcai Fontana Áruház (1984), a Belváros átépítésében vitt összefogó szerepe és a részletekre is ügyelő műgond tette már jóval 1985-ös tervezőoktatói ki nevezése előtt megbecsült építészé.

A BVTV ekkor legsikeresebb építészeinek egyike Iványi László (1933–). Neki is volt Puskás Tamással közös munkája, egy Római-parton épített, rendkívül markánsan megfogalmazott háromszintes üdülőépület (1963).⁶⁴ A partmenti sávépület magja a szobarendszer, ez előtt összefüggő, mély loggiarendszer fut végig, mely az épületvégeken is átfordul. Így a három szint három fény-árnyék réteg, ahol a kiugró, zárt és a mélyen árnyékos, megnyitott homlokzatfelületek aránya közel azonos. A legfelső kiugró tömb tetőterasz mellvédje vízszintesen zsaluzott vasbeton. Alatta a két erőteljes közbeeső födémcsáv is nyers vasbetonként jelenik meg, amin deszkamellvéd fut végig. A szobák helyét testes vízköpök jelzik, az alsó födémnél viszont magasszelvényű konzolok lépnek elő és fogják alá a vaskos födémlemezt. A mesterien kidolgozott arányok, a zsaluzat deszkáinak rajzát őrző betonfelületek és az azonos deszkaméretű, keskeny hézaggal hangsúlyozott mellvédek faanyagának természetes textúrája különös kifejező erőt adott a szerkezeti jelleg hangsúlyozásából és az anyagfelületek játékból álló összetett hatásnak. A hatvanas évek elején Jánossy már említett anyagkezelése és a Karancs vasbeton szerkezetének nagyvonalúsága mellett ez a kis mű volt az egyik legérdekesebb eredménye a japán vasbeton-építészet nyers, rusztikus eszközei alkalmazásának.

Az ekkor legkorszerűbb lakóháztípust, a budai dombvidék teraszházait Iványi László, aki a Budakeszi úti nyolc tízszintes magasházból álló OTP-lakóházegyüttesnek is (terv 1963–65, építés 1965–68) az építésze, illetve Kévés György (1935–) szinte egymással versenyezve teremtik meg. Iványi magántervezői tevékenységet is folytat. Tulipán utcai társasházai (1963–1967) nemcsak a lejtőt, hanem a kilátást is kihasználják: a lakások egymás felett elcsúsztatva igazodnak a terephez, téglá és beton felületeikkel, növényzettel is gazdagítható teraszaikkal sajátos, újszerű látványt nyújtanak. Kévés az Ipartervben dolgozik. Ő is azon kivételek egyike, aki magántervezést is vállal. A Sas-hegyen épített Meredek utcai teraszos társasházai⁶⁵ (terv 1966, építés 1966–67) úgy a lejtőhöz simuló látványukkal, mint külső-belső lépcsős téglá felületeikkel megnyerőek. A lakások alaprajza – az egy térhez közelálló elrendezés – éppoly nagyvonalú, mint a belső tér üvegfalán át a budai Várra, a hegyekre és a Dunára nyíló panoráma.

E teraszházak anyaghasználata hasonlóan nemes, mint a hatvanas évek elejének elemzett anyagszerűsége, a kezelésmód mégis keményebb, szigorúbb. Az építésiparosítás eszközein edzett irodai gyakorlat másféle ízt ad e házaknak, mint ami a hagyományos építészet első időszakát jellemezte. Különös átalakulás ment végbe az évtized folyamán: a hagyományos építészet eszközei egy korai fellendülés után háttérbe szorultak az építésiparosítás új tendenciái, szerkesztőmódszerei, szerkezetei, méretkoordinációja, tér- és homlokzatrendszerei mellett, s ha valamilyen formában megtartva, megőrizve, feloldódva egyes eszközök még újra és újra meg is jelennek, jó építészek kezén azoknak az összefüggései, jellege, textúrái, kapcsolatai sajátosan megújulnak. A hatvanas évek elejének atmoszférája, szemlélete, eszköztára, munkamódszere végérvényesen megváltozott, szükségszerűen új korszak következik.

A hatvanas évek mérlege

Ha a hatvanas évek mérlegét megvonjuk, érték és ellentmondás egyaránt kerül a mérleg serpenyőibe. A felmutatott értékek mellett egy széleskörű és korlátai miatt mégis többé-kevésbé szükségszerűen középszerű építészet a technicizmus megerősödését, a sémák alkalmazásának veszélyét is bizonyítja. A „tömeges építés” gyakran vitatható gyakorlatnak bizonyul nemcsak a lakókörnyezetben, hanem az egyedi középületek, egyetemek, irodaházak, ipari-üzemi és iskolaépületek területein is. Ugyanakkor az értékek sora még folytatható lenne. Nem beszéltünk a korszak tudatos és igényes műemlékvédelmi tevékenységéről (a budai lakóházak a Vár lakónegyedében végülis nem ide tartoznak).

Lépések történtek például a római emlékek megóvása terén, ilyen volt a szombathelyi Isis-szentély helyreállítása (Hajnóczy Gyula, 1955–63). Későbbi építészeti emlékeink közül a visegrádi alsó és felső vár helyreállítása (érdekes a Salamon-torony fém hálóboltozat sémája, Sedlmayr János, 1964, a homlokzat vasbeton felületű kiegészítéseit viszont később vitatják), románkori és gótikus kis templomaink helyreállítása (Egrecy, Mendele Ferenc, 1965, Felsőörs, Erdei Ferenc, 1963–65, Nógrádsáp, Schönerné Pusztai Iлона, 1967–68, a nyírbátori református templom, Sedlmayr Jánosné, 1967–68), a diósgyőri vár rekonstrukciója (Ferenczy Károly, 1953–70), a kőszegi vár helyreállítása (Sedlmayr János, 1958–63), a Király fürdő helyreállítása (Pfannl Egon, Borsos Béla, 1959–60), a fertődi kastély vagy a ráckevei kastély helyreállítása (Rados Jenő, Ferenczy Károly, Hajnóczy Gyula, Nagy Elemér, Varga István, 1957–60; utóbbi Rados Jenő, 1960-tól, másfél évtizedig folyamatosan), vagy magának a budai várnak 1968-ig már eléggé előrehaladott munkálatai tükrözték az aktív műemlékvédelmi tevékenységet.⁶⁶ A népi építészetünk védelmében elért eredmény volt Hollókő műemléki védelme (Mendele Ferenc, munkatárs Komjáthy Attila, 1964-től), amely épületeinek helyreállítása 1964-től a hetvenes éveken át is folyt, s 1987-ben vált a Világörökség elismert részévé.

Nem soroltuk részletesebben a hatvanas évek második felének tervpályázatait sem, hiszen hiába volt különösen értékes például a balatonföldvári kaszinó tervpályázatának tervanyaga, nem valósult meg a tervekől egy sem.⁶⁷ (Az 1966-os zártkörű pályázaton többek között Kékési László, Jurcsik Károly és Varga Levente, Molnár Péter és Tokár György vettek részt, a Nemzeti Színházhoz hasonló színvonalú, formáikban rendkívül ötletes terveikkel).

A mérleget azonban már a hatvanas évek építészeti világa megvonta. Az 1968. évi MÉSZ- közgyűlésen Farkasy Zoltán drámai szövegekkel, igen szenvedélyesen összegezte a korszak eredményeit, elszalasztott lehetőségeit, külön hangsúlyozva egy új magatartásmód és szemlélet szükségességét: „Az iparosítás módszereinek betörése feltétlenül szükséges lépés volt. [...] Az ipar betörése területünkre brutálisan történt, hibákat, gyengeségeket görgetett magával, de ez minden kezdet velejárója. Finnyás távolmaradásunk a helyzet fel nem ismerését bizonyítja. [...] Pedig a fejlődés építészt igényel, az elszabadult technika zabolátlan lóként tapos rá mindenre, ami szakmánk alapbázisa és humánuma, ha az építész nem veszi ki ebből a részét. [...] Nincs szüksége a technikának az építészetre: az építésznek van szüksége a technikára, hogy eszköz legyen a kezében.”

Figyelmeztet arra is, hogy „a lejárt romantikus képletekkel fel kell hagynunk: ne firtassuk tovább, hogy az építészeket a karmesterszerep illeti-e meg egy állítólagos zenekarban. [...] Új építészeti habitus kialakítása nélkül megbuktunk, s egy romantikus, kivesző – joggal kivesző, mert helyzetét a döntő pillanatban meg nem értő – építésztársadalom alkatának utóvédeivé válunk csak. [...] Nyíltan küzdünk – míg általánosan meg nem valósul – az őszinteség jogáért, az építészeti-művészi színvonal igényéért, az építészet humánus jellegének elismertetéséért, a korszerű építéstechnológiák fejlesztéséért, és azoknak mint engedelmes eszközöknek az építészet céljai elérésében való sorompóba állításáért, az ész és értelem felülkerekedéséért, a tehetség tényezőjének tudomásul vételéért, a személyiség szakmán belüli elismertetéséért, a fejlődés jogáért, a csak a képesség, vagy a becsületesen végzett munka alapján kialakuló értékrendért...”⁶⁸

66./ A műemlék helyreállítás eredményes évtizedét a *Magyar építészet* 1972 kötetben Merényi Ferenc foglalta össze, hasonló értékszemlélettel, mint ami a kötetre jellemző. Az általam kiemelt munkákat is tartalmazza e bemutatás. Az egyes munkák részletes ismertetése a kor fellendülő szakirodalmi kiadványaiban magas színvonalon megtörtént, itt nem kívánok a forrásokra hivatkozni.

67./ Zalaváry Lajos: *A balatonföldvári kaszinó tervpályázata*, MÉ 1967/3.

68./ A beszédből kiemelt részletek eredeti szövegét lásd *Magyar Építőművészek Szövetsége közgyűlése 1968*, 117–131.

Farkasdy átgondolt felelősséggel mondja ki az akkor legfeszítőbb problémákat: „Az építésztársadalom egésze jól érzi magát még a legszűkösebb egyéni, társadalmi, anyagi helyzetben is, ha érzi, hogy feladatai vannak, ha bizalommal vannak iránta, ha munkásságára igényt tartanak, és ha épülő házai egymásutánjában érzi, hogy megbecsülik. Végzetes félreértés ezért ezt a jószándékú, mindig alkotni vágyó testületet belső adottságainak és öntörvényeinek figyelembe nem vételével állandó elégedetlenségbe, megosztottságba, lázadásba taszítani, majd a hibás bánásmóddal egyensúlyából kimozdított szakmától hosszú távon, pusztán nyilatkozatokkal, ígéretekkel és csak udvariassággal eléjük sietve azt várni, hogy önmagukat tagadják meg. Az ország építészeti színvójáért, városaink arculatáért szenvedélyesen aggódó építészek éppen véleményük figyelembe vételéért küzdöttek a szocialista realizmusnak nevezett álépítészet természetellenességétől mindmáig, és ezt a szakmai küzdelmet a szakmánktól idegen oldalági vagy éppen adminisztratív felettes rend értetlenül politikai küzdelemnek és a rendszerrel való szembe fordulásnak bélyegezte.” Farkasdy felszólalása ezzel nemcsak egy új szemlélet vállalásának szükségességét, hanem az előző évek kialakult politikai konfliktusának tisztázását és enyhítését is célozta.

A hatvanas évek közepét a hatalom és a szakma között kialakult, eddig nem említett sajátos és súlyos feszültség terhelte azzal, hogy az 1964-es MÉSZ-közgyűlés az előző, szocreál időszakban is vezető szerepet játszó, s irányító hivatalban lévő építészek jó részét a vezetésből kibuktatta. Ezt az irányítás a hatalom elleni lázadásnak tekintette, ideológiai ellenállásként értékelte, holott valójában csak a megunt arcok ellen fordult az a szakmai közvélemény, amelyet a szocialista demokrácia szélesítésének hirdetett eszméje jóhiszeművé tett. E választást az tette lehetővé, hogy a közgyűlés a választási jelölőlista keretét nyolc fővel kibővítette, s így a szakmai közvéleményt tükröző választási sorrend alakulhatott ki.⁶⁹

69./ Az említett választást az 1964-es jegyzőkönyv dokumentálja. A közgyűlés 37 tagú vezetőséget és kilenc póttagot választott, 309 és 211 között megoszló szavazattal. Sorrendben első 309 Borvendég Béla, 304 Kotsis Iván, illetve a póttagok esetében a sort zárja Mányoky László és Szendrői Jenő, mindketten 211 szavazattal, amiben vállalati igazgatói szerepük is szerepet játszhatott. A javasolt, eredeti listáról így kimaradt Benkhard Ágost, Gábor László, Gádos Lajos, Györi László, Novák Péter, Perczel Károly, Perényi Imre és Zoltán László, bekerült a vezetőségbe a szavazatszám sorrendjében Böhönyey János, Szrogh György, Finta József, Tillai Ernő, Mikolás Tibor, Hornicsek László, illetve Jánossy György és Arnóth Lajos, az előző évek sikeres fiatalabb tervezői.

E konfliktus épp az építésiparosítás elhatározott pillanatában következett be. Sokat rontott az építészet helyzetén, hogy az állami vezetés az ideológiai támadásnak engedve az építészek alkalmasságát, megbízhatóságát, a reájuk támaszkodás lehetőségét kérdőjelezte meg. Az így kialakult helyzetben megkeményedett a szakmapolitika. Major Máté nem lehetett tovább elnök; Reischl Antal, Pogány Frigyes, majd Szendrői Jenő vezetik a szövetséget Csaba László főtitkár tevékenysége mellett. Az 1964-ben a vezetésből kiesettek sértődöttségükben nem törekedtek a konfliktus lecsillapítására, nem emeltek szót a hatalom részéről érdekükben történő hangulatkeltés ellen, hanem – nélkülözhetetlenségük hitében – maguk is táplálták azt, szembeállítva ezzel a pártirányítást s a túlnyomóan pártonkívüli építészek szakmai tömegét. E feszültség csak 1968 után kezdett oldódni, számos „hídépítő”, helyenként megalkuvó törekvés eredményeként. Az építészet ügye nem szakmai, kulturális kérdés, hanem mindvégig politikai gyanúval kezelt, megoldatlannak tekintett probléma maradt.

Válogatott IRODALOM a 6. fejezethez

Az előző fejezetekben hivatkozott szakirodalom nagy része érinti az időszakot. Különösen gazdag példasort, közel 120 művet mutat be e korszakból Rados Jenő könyvének harmadik, 1975-ös kiadása. E korszak műveit részletesen tárgyalja:

Magyar építészet 1945–70. Szerk. Szendrői Jenő. Corvina, Bp., 1972.

Modern építészeti lexikon. Szerk. Kubinszky Mihály. Műszaki, Bp., 1978.

Magyarország építészetének története. Szerk. Sisa József és Dora Wiebenson. Vince Kiadó, Bp., 1998.

A magyar tervezőirodák története. Szerk. Jenei Lajos. ÉTK, Bp., 2001.

Évek, művek, alkotók, Ybl Miklós-díjasok és műveik, 1953–1994. Szerk. Schéry Gábor. ÉTK, Bp., 1995.

KIADVÁNYOK, MONOGRÁFIÁK

Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1964. MÉSZ, Bp., 1964.

Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1968. MÉSZ, Bp., 1968.

A budapesti Nemzeti Színház tervpályázata. Szerk. Reischl Antal. Műszaki, Bp., 1965.

Granasztói Pál, Polónyi Károly: *Budapest holnap.* Gondolat, Bp., 1959.

Bonta János: *Építészet és tömegtermelés.* Műszaki, Bp., 1963.

Callmeyer Ferenc–Rojkó Ervin: *Hétfélig házak-nyaralók.* Műszaki, Bp., 1972.

Pogány Frigyes: *Salgótarján új városközpontja.* Képzőművészeti, Bp., 1973.

Szegő György–Haba Péter: *111 év – 111 híres ház.* B + V Lap és Könyvkiadó, Bp., 2003.

ÉPÍTÉSZ ÉLETRAJZOK

Lipták Irén: *Farkasdy Zoltán.* Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1975.

Turjányi-Papp Melinda: *Szrogh György.* Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1976.

Jánossy György *építőművész 1923–1998.* Szerk. Ferkai András. 6BT, Bp., 2001.

Molnár Péter építésze 1925–2000. Szerk. Apáti-Nagy Mariann, Pazár Béla. 6BT, Bp., 2004.

Gulyás Zoltán építésze 1930–2000. Szerk. Ferkai András. HAP, Bp., 2005.

Szrogh György, Architectura, Vallomások. Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1999.

Virág Csaba, Architectura, Vallomások, Kijárat, Bp., 1999.

Polónyi Károly: *Építés-településtervező a perifériákon.* Műszaki, Bp., 2000.

7. REFORMÉVEK, A KORSZAKVÁLTÁS REMÉNYEI 1968–1975

A REFORM ILLÚZIÓI ÉS KEZDEMÉNYEZÉSEI

A dogmatizmus idejének zavaros ideológiai követelményei után a hatvanas évek építészetét a tervgazdaság iparági irányítási módszerei határozták meg távolról sem ellentmondások nélkül. Az építészet bizonytalan megítélése és értékelése jól érzékelhető volt abban, hogy 1963 után építész – egészen 1988-ig – nem kaphatott Kossuth-díjat, hiszen tevékenysége „nem művészet”. Igaz, hogy így nem is került a három „t” – támogatás, tűrés, tiltás – kategóriája alá, ami az előző időszakokkal szemben a kultúra területén önmagában is engedményt, az ideológiai bilincsek lazítását jelentette. A tervezés színvonala belső, szakmai kérdés maradt, így a külső determináció ellenére az intézmények alkalmas irányítói bizonyos értékeket – szakmai értékelés alapján – meg tudtak őrizni. Eleven volt a tervpályázati élet, s ha az ideológiai hatalom egy-két esetben, például a Nemzeti Színház-pályázaton közbe is avatkozott, a tervek és a megvalósult épületek, illetve pályázati eredmények többségükben olyan szakmai értékrendet alakítottak ki, amit reálisnak érezhettek a pálya művelői. Amíg a hatvanas évek elején a Szent György tér rendezésének 1962-es pályázatán Gulyás Zoltáné a siker és az első díj, a hatvanas évek második felében ezt már egy néhány évvel fiatalabb korosztály, a Vadász–Finta nemzedék sikersorozata követi. A tehetség megmérétségének a lehetősége volt a hatvanas évek élénk szellemi életének legfontosabb hajtóereje, s amíg ez a hatóerő működött, az építészet is felszálló ágba került. Bár a diktatúra létezett és működött, olyan sajátos egyensúlyi helyzet jött létre, amelyben a társadalmi-gazdasági változás iránt remény támadhatott, a diktátumok enyhülésének lehetősége csillant meg.

A korszak kezdetét az 1968. január 1-jén életbe lépett új tervgazdasági mechanizmus, illetve a prágai tavaszt követő csehszlovákiai válság – a törekvések elfojtása ellenére, hiszen a nyugati megmozdulások is elcsitulak – a Holdra lépés távlatával együtt jelöli ki, s ezt a változást az ekkor épülő néhány nagyobb mű és az organikus építészet első alkotásainak megjelenése is nyomatékossítja.

A salgótarjáni központ építésével indult meg az a folyamat, amely vidéki városaink három évtizedes elhanyagolása után a megyei igazgatási központok urbanizálódását, városközpontjaik újjáépítését, felújítását és lakótelepeik többnyire házgyári paneles építéssel történő kiépülését jelentette. A legjelentősebb ezek közül a hatvanas évek végén a Jurcsik Károly és Varga Levente által tervezett szekszárdi városközpont (1968–72) volt, amelynek téglarchitektúrája a korabeli angol építészet tanulságait idézi, és alkotói szándékaiban a Rerrich-féle Dóm térrel is összemérhető.

1968-ban a gazdaságot és társadalmat áthatja a reform igénye, amely az időközben lelassuló élet újragyorsulását ígéri. E nemzetközi vonatkozásokban is sajátos év egy rövid fellendülés kezdete s egyúttal a hatvanas évek addigi történéseinek lezárulását jelenti. Egyidőben jelentkezik a fiatal generáció két legjelentősebb képviselője, Finta József a fővárosban, az 1964-ben újjáépített Erzsébet híd közelében a Duna Intercontinental (ma Marriott) Szálló (1966–69) megépítésével és

Makovecz Imre ekkori organikus szellemű műveivel (Balatonszepezd, Borozó, 1966, kőbányai Vásárváros, Gulyás csárda 1967, Tatabánya, Csákányosi csárda, 1968), illetve rövidesen egyik korai főművével, a budai Farkasréti temető meglévő ravatalozójának központi belső terével (1975, bútortervező társa Mezei Gábor), majd az 1974–77 között lassan épülő, csak a nyolcvanas évek elején befejezett és akkor ismertté vált, később nemzetközi sikert arató sárospataki Művelődés házával. Ekkorra már a hazai organikus építészet másik iránya, Csete György és építészársai később Pécs csoportként ismert tevékenysége is felerősödik. 1974-ben készül el Csete szimbolikus jellegű műve, az orfűi Forrásház. A Pécsi Regionális Tervező Irodán belül 1973-ban kap szerepet a Pécsi Ifjúsági Iroda és a paksi atomerőmű számára készített lakótelep, melyen megjelennek sajátos formáló jegyei, amelyek ívelő kontúrvonalaiak miatt a „tulipán” jelzőt kapják. A kirobbanó „nagypanel és tulipán-vita” támadásai miatt adminisztratív intézkedéssel számolják fel a csoportot és formaújító törekvéseit, amelyekhez hasonlók – már posztmodern törekvésekként – a világ fejlett területein is szembe kerülnek a késő modern szemléletével.

A lakótelepek egyhangúsága, építészeti szellemtelensége abban az évben válik (1975) nyomasztó anomáliává, amikor a legtöbb lakás, százezer épül meg, s amikor ismét pangani kezd a gazdaság: az előző évben tilalom alá kerül az irodaház-építés és a városközpont-rekonstrukció. Az 1973–74-es esztendő válságot jelent a fejlett világ társadalmában és gazdaságában, a technológia egész világában. Ez az olajválság és utóhatásának ideje, s egyúttal válsághelyzet az építészet egyetemes folyamataiban is, amely a fejlett országokban a teljes megújulás forrásává lett. A következő tizenöt évben azonban nálunk már csak rövid felfutások váltakoznak egyre hosszabb pangásos időszakokkal.

A hetvenes évek elején induló hivatalos program, a könnyűszerkezetes építésmód jellemző példája, Kévés György Rádió és Televízió számára épített lépcsőző alaprajzú, teraszos óvodabölcsőde épülete (terv 1971–73, kivitel 1973–74) nemzetközi szinten is ismertté válik. Ekkor épül az első high-tech szemléletű mű a budai Várban: Virág Csaba Villamos Teherelosztó Központja (1971–73), és az évtized közepén Hofer Miklós Győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola együttese (1969–77, ma Széchenyi István Egyetem), amely a hatvanas évek angol campusainak tapasztalatait használja. Gulyás Zoltán mesteriskolásai, Lázár Antal és Reimholz Péter is ekkor építik az új tervezői szemléletüket képviselő fővárosi Domus Áruházat a Lehel utca – Róbert Károly körút sarkán (1970–74).

A hetvenes évek közepén ismét megvalósul egy városközpont-rekonstrukció. A már leromlott állapotú Lechner-féle városházát és hét templomot magába foglaló kecskeméti főtér környezetét újítja meg Kerényi József az organikus szemlélethez közel álló eszközökkel. A romantikus zsinagóga átépítésével kezdődő (1972–73) és a nemzetközi Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézetté alakított volt ferences kolostorral, illetve a mellette nyitott sétáló utcával 1974-ben befejezett városközpontért és más dél-alföldi munkáiért Kerényi 1985-ben az UIA kairói kongresszusa alkalmából Sir Robert Matthew-oklevelet kapott. Később a ceglédi Magyarok Nagyasszonya kápolnáját is (1980–84) nemzetközi elismerés fogadta. Maga a központmegújítás megelőzte az UNESCO által létrehívott ICOMOS (Műemlékek és Történelmi Együttesek Nemzetközi Tanácsa) 1975-re meghirdetett Európai Építészeti Örökség Éve célkitűzéseit, azt bizonyítva, hogy a hetvenes évek közepén a hazai építészet több területen is jól érzékeli a nemzetközi irányváltozásokat, trendeket.

A hetvenes évek legnagyobb szakmai sikerének mégsem építészeti mű, hanem Rubik Ernő (1944–) kockája bizonyult. Rubik a Művészeti Szakközépiskola szobrász szakán kezdte tanulmányait, építészmérnöki diplomát szerzett, ezt követően az Iparművészeti Főiskola építészeti tanszékén, a kor megújulásra irányuló törekvéseit képviselő környezetben fejezte be tanulmányait, és tanársegédként Szrogh György mellett maradt. Szakmai fejlődésében a megélt teljesség, az évek óta folyó korabeli hazai képző- és iparművészeti kísérletek hatása – a „támogatás, túrés, tiltás” időszakában az elemi geometriai-téri világ művészeti kérdéseivel már elutasítás nélkül foglalkozhat-

tak a konstruktív irányzatok iránt érdeklődő alkotók – minden vonatkozásban meghatározó volt. Főiskolai tárgyalkotó konzultációi, sajátos feltalálói adottságai, családi hagyományai – édesapja világszerte ismertté vált vitorlázó repülőgépek megalkotója volt – együtt vezették ahhoz a kísérletező műhelymunkához, aminek 1975-ben megszületett az eredménye. 1977 már a „Rubik-cube” világraszóló sikerének éve volt, amely egy időre még a hazai formatervezés (design) elismerésének és alakulásának is lendületet adott.

Szemlélet és modernizáció – változás vagy válság

Bár az egymásba átfutó évek építészetén belül eléggé nehéz a szemléleti és gyakorlati, művekben is mérhető változást egyértelműen megragadni, a társadalmi-politikai változásokon túl az építészetben is érzékelhető az 1968-as esztendő, s az ezt követő rövid időszak jelentősége. Makovecz Imre említett csákányosi csárdája az E5-ös országút mellett (1968) egy sajátosan originális jel az európai jelen időbe vezető, új technikai korszakot is jelző út mentén. Mezei Gábor győri patikája (1970) is azokban az években jelenik meg, amikor elkészült a Budapest Körszálló, épülnek Farkasdy öntöttfalas házai, Földesi konzervgyára, Virág Csaba raktárai, Kévés Meredek utcai teraszházai, Jurcsik és Varga Levente orgoványi művelődési háza, a szekszárdi városközpont első épületei, a salgótarjáni Pécskö Áruház. Ekkori az Intercontinental, az amerikai szállodalánc első hírnöke, amit még a hazai építőipar három év alatt képes minden ízében felépíteni, s amely a Rudolph-féle sávós betonfelület burkolóköre alkalmazása révén, illetve képletszerű funkcionális megfogalmazásával is Finta József pályájának felfutását jelzi. Ebben a kezdő pillanatban még összesűrűsödik minden áramlat, hiszen Makovecz csárdája sem hangsúlyozza a különválást, éppúgy a vendéglátó-ipari igények itthon ekkor megjelenő kiszolgálásának tűnhet, mint az Intercontinental Cigány bárja vagy Kalocsa étterme.

Feszülő sokszínűségén belül még egységesnek tűnik az a „modern építészet” is, amelynek válsága a fejlettebb területeken már érzékelhető, hiszen Louis Kahn a Bauhaus, Hollein pedig Sullivan alaptételeit már közel egy évtizede megfordította, s a regionalizmus lehetőségei váltanak ki fokozott érdeklődést máshol, bár a posztmodern korszak beköszöntét kimondani még senki sem képes. Csak a zavaros exkluzivitás, a különleges hajszolása, egy furcsa romantikus eklektika tünete erősödnek a világ építészetében.

A mi építészetünk még egységesnek látszik, bár a gazdaságon már a repedés nyomai jelentkeznek. Az újrakezdés nagy ígérete feszíti szét azt a régi mechanizmust, amely a hatvanas évek közepén újra kátyúba vitte a gazdaságot, s nehézségei érzékelhetők voltak az építészetben is. Egy rövid idejű visszafogás alatt (1964–67) azonban tovább folyt a tervezés, legfeljebb az építés kezdete halasztódik. Az 1968-as évvel hirtelen egy sereg új program indul, és vagy öt évig tart a felfutás. 1973 tavaszára kifulladás az erőfeszítés, és váratlan tilalmak, a beruházás-visszafogás az építészet számára lesújtó hatásai jelentkeznek. Eközben azonban 1973–74-re kibontakozott a szekszárdi központ és megindult a kecskeméti átépítése, megépült a metró, Csíkvári Radelkis-üzemháza, a Lőrincz József tervezte győri vagongyár korszerű nagyipart hirdető együttese, az újjalotai lakótelep és Tillai pécsi TV-panelházai, a perbáli láncház, Jurcsik budafoki áruháza, Gulyás Medicor-irodaháza. Épül a győri Műszaki Főiskola és elkészül Lázár és Reimholz Domus Áruháza, Csete orfíi barlangkutató-pihenője.

Értékes és jelentős építészeti teljesítmény ez hét év alatt, amely hitelessé teszi a szellemi és anyagi gazdagodás érzését, s egy fejlődési folyamat felszálló ágát szuggereálja akkor is, ha közben a világban lezajlottak 1968 válságot jelző eseményei, s 1973-ra az energiaválság megrendíti a világ gazdaságát. Az ezt követő újragondolás már nemcsak a fejlett országok gazdaságát állítja új vágányra. Megindul a modernizációs modell számtalan hibájának korrigálása, az energiapiazarlástól

a napház vagy az önellátó környezet gondolatáig, a kemizálás veszélyeinek kiküszöbölése, az élő környezet védelme s egyúttal a meglévő történelmi építészeti környezet újraértékelése, a leromlott régi városközpontok, városrészek újraélesztése, a kultúra folytonosságának és az identitás szerepének, a kötődés jelentőségének újraértelmezése, az építészet szociológiai és pszichológiai tényezőinek, az emberiség igényének fokozottabb figyelembe vétele. Az eddigi csak „racionális” érvek csödjé beláttatja: a szabványosítás, egyöntetűség, csereszabatoság technikai fogalmaira alapozott termelés és társadalmi élet, vagy az előtérbe nyomuló telekommunikáció a mindennapi élet számtalan más területével együtt elszűrül, a kultúra sokszínűsége elhal, az ember a gépi mechanizáció foglyává válik. A humánus értelmezésű racionalitásnak az ember érzelmi világát, belső életét, szándékait, vágyait is ki kell teljesítenie a környezet világában.

A 20. században mindeddig ható modernizációs modell összefüggésrendszere a hatvanas évek végén érzékelhetően megroppant, s a megkezdődő átalakulás az építészetben is tükröződik. Nem az építészetben jön létre a „posztmodern állapot”¹, hanem a társadalmi életvilág egészében, s az újragondolt ítéletek nyomán alakul, igazodik az építészeti-városépítészeti szemlélet. A „befejezett”, lezárt, legyártott új helyett vágy támad a folytathatóság és nyitottság iránt. Hiányzik a régire rakódott kulturális rétegekből szövődő aura. A diktált életforma és környezet helyett most a személyesség jelentősége, a továbbalakíthatóság kerül előtérbe. A strukturalizmustól a regionalizmuson át a radikális eklektikáig vagy a bizarrig tartó hisztérikus útkeresés lassan lehiggad, és olyan sokszínűséghez vezet, amelynek címszavai a tolerancia és pluralizmus. A megújult szemléletben a válság évtizedei után együtt jelenik meg az objektív és szubjektív világ, az emberi kultúra sokarcú értékeinek figyelembe vétele.

Bár a világ változásait lassan követve, de itthon is érelődik egy megalapozottabb jövőkép utáni vágy. Adott volt a felismerés: az a roppant anyagi-gazdasági, termelési erőfeszítés, amely az elmúlt évtizedeket jellemezte – amelyben néhány új település és külterjes ipari üzemek sora jött létre, miközben a meglévő települések elhanyagolódtak –, csak kellően ki nem érlelt változtatást keltett annak a lehetségsornak, amely a letelt közel fél évszázadban, s ezen belül az előző két évtizedben a magyar társadalom előtt állt. Eltűnt vagy hibásnak bizonyult az a jövőkép, amely a háború utáni években, vagy a hatvanas évek elején, a társadalmi megújulási folyamatok idején az építészetet művelők realitásnak látszó reménysége volt. Ez a lehetségsor a hatvanas–hetvenes évek fordulóján majd a hetvenes évek elején azonban ismét kibonthatónak, az akkori építészeti-építési felkészültség szintjén megvalósíthatónak tűnt.

Utópisztikus vágyak természetesen a hatvanas évek generációjában is éltek. Zalotay Elemér magányos küzdelme egy Dunakanyarba képzelt szalagház örült ideájáért (a terv a Le Corbusier-féle életformát teremtő-determináló gondolat továbbvitele, hazai adaptálása lett volna egy három kilométer hosszú, természeti környezetbe ágyazott hatalmas épülettest megvalósítása esetén) csak egyik, bár kiemelkedő példája és maradványa a technokraták az építészet messianisztikus küldetését valló hitének. A modernizáció követelménye életformát megújító eszközként, pozitív értékként azonban jóformán minden tervezőben utópiákat szülő igényként élt. Talán ez is oka annak, hogy sokan a felmerülő árnyoldalak ellenére sem akarnak változtatni a korai modern ekkor már mechanikusnak bizonyuló módszerein. Ezért a modernizáció jegyében – bár az egyoldalúság veszélyét a technokrata szemlélet elvileg elutasítja – tovább folyik a budapesti és vidéki nagyvárosok lakótelepeinek építése, egyelőre még növekvő ütemben.

Az építésiparosítás területén a hetvenes évek nemcsak az előző időszak betonelem-gyártási programjait folytatta néhány hasznos új technológia bevezetése mellett, mint a korszerűsített monolitikus technológiák, amelyek lakó- és középületeknél egyaránt alkalmazhatók, hanem megkísérelte roppant költséggel az építőipar teljesítményét más iparágak teljesítményével növelni.² A könnyűszerkezetes építésmód, amely kétszer-háromszor költségesebb a hagyományosnál vagy a vasbeton-előregyártásnál, a hetvenes évek elején érdekes eszköznek bizonyult egyes kiemelt kísér-

1./ A posztmodern gondolkör irodalmát lásd a 8. fejezetben, mivel maga az elnevezés is csak később születik, az „életérzést” kiváltó körülményekben azonban korábban bekövetkezik a változás. Bár jóval későbbi fogalmat említek itt e kor jellemzőjeként, hiszen Lyotard *La condition postmoderne* című művének 1979-ben használt kifejezését a hetvenes évek reform vágyainak idejére rávetíteni talán mégsem túlzás. Az „állapot” kifejezés jóval gazdagabb jelentésű a Nagy Pál könyvében használt helyzetnél, bár ő is hangsúlyozza, hogy az eredeti mű jóval több „egyszerű helyzetjelentésnél”. (Nagy Pál 1993, 45–47.) Lyotard írásából ezen a címen, *A posztmodern állapot*, szemelvényt közöl a Bevezetőben már említett kötet, Pethő Bertalan 1992, 226–233. Hetvenes évekbeli tájékozódásom jórészt még a *Korunk építészete* című könyvem előkészítő munkáin, illetve 1967-es bölcsész szakdolgozatom strukturalizmussal foglalkozó gyűjtőmunkáján alapult. A Fiatalkor Építészek Köre 1971–1974 között folyó élénk és sokrétű szellemi életében – ma is úgy látom – kelet-európai voltunk ellenére sok minden tükröződött az egyetemes korszellem életérzéséből. Világot járt külföldi és hazai építészek hosszú éjszakába nyúló vetítéseit a fejlett területek legújabb építészetéről, külföldi és hazai nyertes pályázati munkák, új tervek a műtermi munkabemutatókon, a legjobb folyóiratok friss gondolatvilága, a válogatott szakmai közegből is kiemelkedő tucatnyi mélyen gondolkodó, művelt mester vagy fiatal építész szellemi reagálása a kor egyetemes problémáira jelentette azt a hátteret, amelyben a megújító törekvések, az új korállapot előjelei sokunk számára felismerhetővé váltak.

2./ 1970-ben, a népszámlálás évében az ország lakossága tízmillió 314 ezer fő, a foglalkoztatottak nyilvántartott száma 11 ezer fő híján ötmillió, az építőiparban 370 ezer ember dolgozik, a GDP 12%-át termelik meg. A nemzeti jövedelem 1960-hoz viszonyítva háromszoros, az építet lakások száma 80 276. A magas létszám ellenére az építőipar állandó kapacitáshiánnyal küzd, ennek a következménye a könnyűszerkezetes építésmód felé fordulás, ami – nagy költségei ellenére – a teljesítményt csak mintegy 8%-kal növeli, a feladatok teljesítésének egy részét a Kohó és Gépipari Minisztérium feladatkörébe utalva. *Magyarország történelmi kronológiája. IV.* 1983, 1138.

letek esetében. A fém-, alumínium- és acélszerkezetek, illetve a műanyagyszerkezetek, szigetelések területén hozott tényleges fejlődést is.

A különböző modernizációs technológiai modellek mellett – mint a kormányprogramként megjelenő könnyűszerkezetes építésmód és a számítástechnika-számítógépkultúra azonnali elterjesztésének követelménye – figyelmet érdemel azoknak a csoportoknak a szemlélete is, amelyek az elavult modernizációs modellt tagadva, a szerves, organikus építészeti egyetemes törekvéseire is figyelemmel az „élő építészeti” gondolkörében saját természeti és társadalmi talajon születő, szerves és a hazai folytonosságot, identitást is hordozó építészeti kívának megteremteni.

Az egyelőre többnyire csak személyes formáló törekvések egyik iránya a modern művészetek rokon vonásait adaptálva részben a rendszerszemléletet fetisizálja, újfajta strukturálódásban hisz, vagy ennek ellentétéként a montázszerűség, a spontán építészeti értékei felé terelődik figyelme.

E később építészeti irányzatokként megjelenő „magánmitológiák” mellett az építészeti hivatalos „közterein” az öntörvényű műre irányuló alkotói szemlélet, egy expresszivitásra, törekvő építészeti és a hetvenes évek interdiszciplinaritásán (vagy ennek földhözragadt változatában az építési technológiák, rendszerek rendszerteknikáin) alapuló rendszerszemlélet küzdelme folyik. Úgy tűnik, hogy az idősebb generáció nagyobb s a fiatalabb kisebb része még hisz az építészeti képzőművészeti értelmezésű, önkifejező szerepében, az ehhez tartozó formai-esztétikai értékek, alkotási módszerek, a zárt világú formaképzés szükségességében és lehetőségeiben, míg a fiatalabb generáció legjobbjai egy kitágult gondolkodásmódú, elemző tervezési-alkotói magatartás hívei, amelyben a „nyitott mű” az európai művészetszemléletben már megfogalmazott értékei, egy intellektuális értékrend szépsége nyilvánulhat meg.³

Az építészetszemlélet e különböző álláspontjainak megfogalmazódása, s tudatos képviselőinek szerepe olyan folyamatokat indít el, amelyek 1975 után már építészeti tettekben nyilvánul meg, s ezzel az építészeti irányzatok tudatos megjelenését jelenti építészettünkben. E szemléleti törekvések belső fejlődését nemcsak a mindinkább személyes magánszférába húzó építészcsoporthoz belső vitái, szemléletformáló tevékenysége, hanem a Mesteriskola elméleti törekvései is szolgálták.

A hatvanas évek második felének építészeti és politika közötti konfliktusa látszólag rendeződött. A MÉSZ elnökségét az 1964-es közgyűlést követően választott Reischl Antal helyett 1968-ban Pogány Frigyes, majd rövid időre Szendrői Jenő vette át. 1970-ben így újra indulhat a Mesteriskola, most Fiatal Építészek Köreként, hogy neve se emlékeztessen a múltira, s eközben az építészek számára fel sem tűnik, hogy a társterületeken még jelen van a három „t”. Az építészek egy része viszonylag jó helyzetben érzi magát, hiszen a nagyirodáknak elhatalmasodó „építésztervezési” vagy műszaki termelési szemléletből a mester és tanítvány kapcsolat intézményesítésével mintha kivezető út nyílna, halvány remény az újrakezdésre.

A tervezővállalatok talán legjobb időszaka ez, a hol meglendülő, hol visszafogó gazdaságpolitika ellenére is, hiszen az irodák jól működnek, újra fejlődő-bővülő állapotban vannak. A nagy cégek versenye mellett már a megyei tervezővállalatok és szakirodák széles köre is tevékenykedik, fejlesztve saját profilját. Megindul, bár egyelőre még csak Kelet-Németország felé, a tervezői export is. A hetvenes években a nagyirodák már nemzetközi szinten is több esetben versenyképesnek bizonyulnak.

Az 1970-ben a Mérnök-továbbképző Intézet ellenőrzése alá helyezett és a tárca költségén újjászervezett MÉSZ Fiatal Építészek Köre első ciklusának vezetője Szendrői Jenő, tanulmányi vezetője 1970–71-ben Polónyi Károly, 1971–72-ben és a második ciklusban e könyv szerzője. Az első és a második ciklus eléggé nagy létszámú (harmincöt, majd harminchárom fő). A mesterek (vezető építészek) között ott van a kor jóformán valamennyi jelentős alkotója, zömük az előző mesteriskolák résztvevője. Arnóth Lajos, Molnár Péter, Bajnay László, Földesi Lajos, Szekeres József, Gulyás Zoltán az Iparterv, Mányoky László, Hofer Miklós, Jánossy György, Nagy Elemér a Közti, Finta József, Magyar Géza, Jurcsik Károly a Lakóterv, Pomsár János, Kiss Albert, Tokár György

3./ *Eco Nyitott mű* című kötete itthon 1976-ban jelenik meg. Thomas Mann *Doktor Faustus*-át is kiadják 1977-ben magyarul, de fontos részeit, a zárt műalkotás feloldásának szükségességét Mann már az 1943 őszén írott fejezetekben megfogalmazza. A hetvenes–nyolcvanas években saját gondolatvilágomat 1978 és 1989 között kéziratban maradt írásaim, értekezésem és kutatási anyagaim rögzítették, hiszen az elmúlt évtizedek gondolatváltásait nyomon követtem. Előző és 1978–1983 közötti kutatásaim egy részét egy jóval későbbi publikáció összegezi, *Alkotás és műalkotás az épített környezet világában, Alkotáselméleti tézisek*, ÉÉT 1999/2000, 1–4. 101–171. A generációk szemléletére vonatkozóan lásd a 4. jegyzetben említett *Közvéleménykutatást* is.

a BVTV, Böhönyey János, Tenke Tibor a TTI vezető építészei. Jelen van a Mesteriskolában a megélénkülő vidéki építészet is: Miskolcon Plesz Antal lesz nagy hatású mester, Pécsen Tillai Ernő, Debrecenben Mikolász Tibor, Győrben Lőrincz József, aki ekkor építi a járműfejlesztési program új győri üzemi épületeit.

Jóformán valamennyi mesternél érdekes és fontos munkák futnak, s a Mesteriskola tízéves szünetelése miatt az első ciklus a kor legtehetségesebb fiataljainak gyűjtőhelye. Egyedül Magyar Péter az, aki néhány nappal idősebb a korhatárnál, így nem nyer felvételt a ciklusra. E sokat ígérő tehetségű építész, aki tervpályázatokon és más terveivel irányította magára a figyelmet, rövidesen elhagyja az országot.

Az első ciklus hallgatói többek között Lázár Antal, Reimholz Péter, ifj. Janáky István, Ungár Péter, Patonai Dénes, Vajai Tamás (Iparterv), Horváth Lajos, Csomay Zsófia, Laczkovics László (Közti), Kaszab Ákos, Roth János (Lakóterv), Sylvester Ádám (BVTV), Pécsen Bachman Zoltán, Miskolcon Bodonyi Csaba, hogy itt csak azokat említsük, akik a következő időszakban nemcsak építészeti, hanem többnyire közéleti, szakmai vezető szerepet is betöltenek.⁴ Ez a rendkívül színes és tehetséges ciklus élénk vitákban – a mesterektől eltérő, friss véleményt formálva – tisztázza elveit, és tagjai rövidesen a kibontakozó irányzatok vagy csoportok hangadóivá válnak. Hasonló jelentőségű mindez, mint ahogyan annak idején a Kisrabló körül összegyűltek a kor kiemelkedő tehetségei. E mesteriskolai szerveződés azonban egy másféle kor ígéretesnek tűnő lehetőségeit tükrözi.

A második ciklusban kevesebb ugyan a vezető építész, de néhány mester új, így a tanulmányi munkát később több cikluson át irányító Farkasdy Zoltán mellett Zalaváry Lajos, Bőjthe Tamás, Mináry Olga, Virág Csaba és Makovecz Imre is részt vesz a munkában. Az 1973-ban bekövetkező „beruházás-visszafogás” itt már érzékelhető zavart okoz, bár a fiataloknak még többnyire jut feladat. E ciklusban Bán Ferenc, Koris János, Marosi Miklós, Jékely Zsolt, Mónus János mellett Rex Kiss Béla, Kruppa István, Bálint Imre a meghatározó személyiségek, bár innen is kikerül még jó néhány hamar nevet szerző építész. A szervezett tevékenység rendszeresebb, mint az első ciklusban, de már észlelhetőek a reform elutasításának előjelei: a problémákat átlátó reformszellem, az átalakítás szándéka rövidesen túrtól tiltottá válik.

Ez a változás 1974-ben lemelegedett volt a Mesteriskola (Fiatal Építészek Köre) továbbképzési programjának ideológiai megítélésében is. Az urbanisztikai-városépítészeti és településszociológiai problémák 1971–72-ben a „gazdasági mechanizmus” kérdéseivel együtt még elemezhetőek és megvitathatók voltak. Az új témakört, a friss településszociológiai kutatások eredményeit Szelenyi Iván és Konrád György ismertették. A második ciklusban Szelenyi tartotta az előadásokat, ezen hangzott el a „szívó-nyomó” vízellátó rendszer, mint a makrogazdasági modell hasonlata és számtalan részlelemzés, ami az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió bírálatának volt tekinthető.

A szociológiai megközelítés továbbvezetése intézményszociológiai területekre egy másik tabutémát is érintett. Ennek a témakörnek a vezető előadója Szabó László, aki Magyar Zoltán (1888–1945) tanítványaként elmélyült kutatója lett a közigazgatás tudománynak, s így az ő szemléletét képviselte: az egzakt szervezéstudományt, a műszaki tudományokat és az empirikus társadalomtudományokat együtt látó gondolkodásmódot. Szabó László a rendszerelmélet új törekvéseinek, a csoportlélektan eszközeinek és az intézmény szervezésnek a kérdéseivel foglalkozott, ami az építésügy pártirányításában nyilvánvalóan eleve kiváltott ideológiai aggodalmakat az akkor már harmincezer főre duzzadt tervezővállalati „iparág” belső kérdéseibe való beavatkozás miatt. Az Országos Tervhivatal és az Építésügyi Minisztérium között is ellentét feszült, a gazdasági témakör előadói viszont az új gazdaságpolitika kutatói, tervhivatali képviselői vagy a tárcától független más szakértők voltak.

Az első ciklus második évében, 1971–72-ben indultak a kor eszmekörét, a reformtörekvéseket kifejtő előadások, majd a második ciklus folyamán két év alatt épült ki teljesen a reformra és a mo-

4./ Jeney 2001, kötete részletes áttekintést nyújt a hazai irodahálózat fejlődéséről. A MÉSZ Fialat Építészek Köre I. ciklusáról lásd MÉ 1972/4. Major Máté: *A Fialat Építészek Köréről*, Szendrői Jenő: *A Fialat Építészek Köre első ciklusa*, Vámosy Ferenc: *Szándékaink a mérlegen. Egy továbbképzési ciklus tanulságai*, Vukovich Miklós: *Közvéleménykutatás a FÉK-ben az építészeti tervezés problémáiról*. A szám közli valamennyi résztvevő terveit: a ciklus még nem említett tagjai Parádi Károly, Horváth László, Mohácsi Péter, Vukovich Miklós, Tell Márta, Vezér Csaba, Papp Zoltán, Vajai Tamás, Novák Miklós, Zádori Attila, Hámosy Béla, Gantterné Vargyas Mária, Bodrossy Attila, Borostyánkői Mátyás, Gyüre Zsolt, Hönich Henrik, Takács Edit, Pintér Gábor, Metz Beatrix, Bognár Botond, Szilágyi Antal. A II. ciklusról lásd MÉ 1974/6. *Elmélet és alkotótevékenység. Az elméleti képzés témakörei és témavezetői*. A II. ciklus még nem említett tagjai Kocsis Csaba, Falk Edit, Gere Mihály, Rády Róbert, Kertai László, Komjáthy Attila, Schwarzk Ágnes, Szeneci Ottó, Sebestyény Attila, Kovács Lajos, Kovácsné Kiss Róza, Kulcsár Attila, Miklós Balázs, Pintér Tamás, Korényi András, Lannert Mónika, Tóth Tibor, Czéhmaster István, Horváth Lajos, Köhler Margit, Petrovics László, Marussy Ferenc, Kissné Beöthy Mária, Holly Péter.

5./ Új építészet, új társadalom 1945–1978, 1981, VII. A hazai urbanisztika kezdetei – A városról, 318–342.

dernizáció lehetőségeire irányuló gondolatsor. A Római Klub már 1968-ban megtette összefoglaló jelentését a rohamos tempóban fejlődő spontán növekedés tarthatatlanságáról, amely a modernizációs modell változtatását tartva szükségesnek a „nulla növekedés” gondolatáig jutott el. A hazai reformtörekvések nem a bővülés és fejlődés visszafogására, hanem egy kevesebb feszültséggel és szenvedéssel járó, a gazdaságot hatékonyabban működtető társadalmi reformfolyamat kibontakoztatására irányultak, s erre irányult a továbbképzés elméleti programja is. A gazdasági-intézményi-technológiai reform célkitűzéseit elemző elméleti tevékenység aktualitásával valójában épp a gyakorlati tevékenységet, a tervbemutatók vitáit, a tervpályázatok iránti érdeklődést, a ciklus folyamán kapott építészeti feladatok aktualitásának átértékelését és megértését segítette. Az alkotói feladatok iránti érdeklődés, az építészeti gondolatok pezségése és a reformszándékok átlátása, a kor problémáinak megértése együttesen sajátos vonzereje volt a Mesteriskola körüli szakmai életnek.

A kedvezőtlen előjelek azonban rövidesen szaporodni kezdtek. Még 1971 végén, az első ciklus idején jelent meg a településszociológia előadójának tanulmánya a Valóság 12. számában *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*⁵ címen, amely a városfejlődés társadalmi elmaradottságának minden problémájára rámutatott egy akkor már többéves kutatás, és több helyen tartott rendszeres előadássorozat kiérlelt megfogalmazásában. Az urbanizációs lejtő felemlítése azonban a hivatalos álláspont képviselőire meglehetősen erővel hatott.

A fogalmak és a problémakör beható elemzése a cikkben tételesen bizonyította, hogy az „alulurbanizáltság” jelensége, vagyis a növekvő relatív elmaradottság, a „falun lakni és városban dolgozni” Erdei Ferenc által már megfogalmazott ellentmondása bekövetkezett. A cikk egyértelműen felmutatja az okokat: a szakképzetlen és alacsonyabb jövedelmű új munkásréteg állandó utazása, belső mozgásra kényszerítése, a munkaerő „hiánycikk” jellegének kialakulása, a gazdaságpolitika „infrastruktúra-ellenessége”, a technikai döntések elsődlegessége egyértelműen a kiegyensúlyozatlan fejlődés konfliktusaihoz vezetnek. Mindezek megoldása viszont a „tervezők klubjának” belügye marad, és az elképzelt optimális városnagyság koncepciója is csak a városodás lassítását szolgálja. A létrejött belső konfliktus, például a közművesítés elmaradása, a családiház-építés magas költsége, s az ezekből keletkező ellentmondás halmaz együttes eredménye nem lehet más, mint a városiasodás lassulása, és a főváros körül kialakuló falusias agglomeráció, ami önmagában is késleltetett városfejlődésnek tekinthető.

Az előbbiekből levezethető következmények súlyos társadalmi ellentmondásként jelentkeznek. A városban lakás olyan privilégiumként hat, amit adminisztratív megkötések csak fokoznak. A betanított és segéd munkások zöme, a városokba bejáró egymillió ember „ingázó” tömeggé válik. Az ebből adódó hátrányokat, mint a megfosztottság a városi infrastruktúrától, lakásellátástól, közmű-, kereskedelmi- és vendéglátó-hálózattól, a városi kulturális szolgáltatások és magasabb szintű képzést nyújtó oktatás előnyeitől végül is a faluról bejáró új munkásréteg viseli. Az „új” munkásosztály – a parasztból csupán nyolc órára átrétegződött munkás – problémái az elosztás egyenlőtlenségét kifejező kényszerűségből fakadnak. Ebből ugyan többletmunka árán bizonyos előnyt is tudnak kovácsolni, mint a nagyobb lakás-alapterület, a háztáji telek törpebirtokká változása, a vándormunkás-létből fakadó szabadabb munkahelyváltás, s az ebből kialakuló nyomásgyakorlás például a munkásszálló, étkezés és egyéb körülmények színvonalára, szociális juttatásaira. Vagyis: „Az ipar most viseli el korábbi, adminisztratív eszközökkel létesített monopolhelyzetének büntetéseit.” A tanulmányban az elemzés folytatására utaltak, a lapban újabb írás azonban már nem jelenhetett meg.

A hivatal magasabb szféráihoz csak késve érkezik el az írás mondanivalója. Jellemző a tervgazdaság korabeli vezetőinek tájékozottságára, hogy az egyik oldalon a rendszerelmélet szakértői részére kutatóintézetet tartanak fenn a korban jelentkező gazdaságfilozófiai és módszertani kérdések alapos elemzésére-vizsgálatára egy új szemléleti megközelítés érdekében, ugyanakkor a tervhivatal korabeli elnöke, amikor jóval később tájékoztatják a cikkről, nem a változtatás szük-

ségességéről beszél – ha egyáltalán érti az államszocializmus addigi időszakának folyamatait –, hanem asztalt verve a párt ideológiája ellen intézett ellenséges támadásnak bélyegzi a kutatók tevékenységét, megtorlást követel.

A reformszellem azonban 1972-ben még többé-kevésbé él, az ellenoldalnak közel két évet kell várnia, hogy sérelmét megtorolhassa. 1973-ban már folyik a reform visszafogása, felállítják az Állami Tervbizottságot, hangsúlyozni kezdik újra a politikai megbízhatóság előbbre valóságát a szakmai felkészültség és vezetői rátermettség követelményeivel szemben. 1974–75-ben a reform szellemi vezetőit is elmozdították hivatalukból. Szelényi 1972-ben még megjelenteti a Harmadik út? *Polgárosodás a vidéki Magyarországon* című tanulmányát, és Konráddal együtt megírják Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz szóló munkájukat, ami 1974-re készül el. Egy példányát külföldre kívánják juttatni, ez már elég ok letartóztatásukra, majd kivándorló útlevéllal eltávolításukra. Már ezt megelőzően, 1974 tavaszán az építésügyi technokrácia is megtorolhatja sérelmeit. A vádak között ott szerepel mindaz, ami az előző három évben a „szakemberek leszünk, az áttekintés igénye nélkül” című korabeli svéd művészeti kiállítás mottójaként ismert gondolatnak az ellentétét, az átlátás igényét képezhette: ami tehát a képzés tématervében az első és második ciklusban a kor rendszerszemléletű filozófiájától, a matematikai logika szigorú elveitől az urbanisztikán és művészettudományi elveken, település- és intézményszociológián át az alkotáselméletig vagy az építészeti tervezés korszerű módszertanáig egyáltalán felmerülhetett. Az idézett svéd kiállítás címadó plasztikája egy amorf, vulkáni kúpszerű agyagtömeg volt, oldalain barlangszerű odúk mélyén elhelyezett figurákkal, „szakértőkkel”, akik e barlangok mélyéből csak egy irányba, csöszszerűen látnak kifelé.

A következő ciklus meghirdetése előtt a Minisztérium intézkedett: a továbbképzés folytatásának feltétele az elméleti jellegű tájékozódás helyett a szigorúan csak szakmai gyakorlati-tervezői kérdésekkel való foglalkozásra tett ígéret mellett a közös program teljes átalakítása és a tanulmányi vezető eltávolítása volt.

A kezdeti éveket, a hatvanas-hetvenes évek fordulójának fellendülését követő társadalmi-gazdasági visszarendeződés előjelei a második ciklus idején mindjobban érzékelhetővé válnak. A hetvenes évek folyamán már nyilvánvalóak az addig követett modernizációs modell ellentmondásai. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján alapos tudományos apparátussal kidolgozott és 1971-ben jóváhagyott – az aprófalvak fejlesztésének vagy legalább fenntartásának kérdését azonban félretelől, vagy a történeti értékeket, például Sárospatak kulturális szerepét tudomásul sem vevő, s ezért a településszociológia képviselői által jogosan bírált – Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció környezeti ellentmondásai is jelentkeznek. Egyelőre csak a megyeközpontok önmagukra irányított gyors fejlesztése figyelmeztet a vágýáalom, a „tervszerű, arányos fejlődés” egyoldalú megvalósulására. A viszonylagos jólét, a modernizáció kibontakozása és érzékelhető jegyei az életformában, termelésben egy ideig még a siker érzését keltik, egyre nyomasztóbb azonban a lassulás a hetvenes évek második felétől, amikor a megújulási kísérletek végleg elhálnak.

A KORSZAKVÁLTÁS ÉPÍTÉSZETE

1968 korszakváltás volt a modernizáció folyamataiban: a gazdaság és vele a társadalom modernizációja a világ fejlett területein új szakaszába érkezett. Kelet és Nyugat szembenállásában a katonai erők egyensúlya nyitottá tette a társadalmi-politikai modernizációs folyamatok végkimenetelét. A kirobbanó nyugat-európai és észak-amerikai nyugtalanság még forradalmi színezetű, s ez rákényszeríti a „létező szocializmus” egyre inkább reformra szoruló berendezkedését egyféle nyitásra. Az „emberarcú szocializmus” eszméje a prágai tavasz eltiprásával elbukik, de a megújulás reménye egyes szocialista országokban – így nálunk is – még hosszú ideig illúziókat táplál.

A fejlett világ építészetének gyors felfutása a modernizációs folyamat és átalakulás árnyoldalait és ellentmondásait is felszínre hozta. A háború alatt vagy után születő nemzedék gyökereken szakítani kíván az örökölt életformával, annak normáival és szokásrendjével. A tömeggyártás, motorizáció és a technikai életforma háború utáni kibontakozása, az egyoldalú ipari fejlődés által okozott energia és környezeti problémák jelentkezése az építészetben is új törekvések megfogalmazásához vezet. A fejlett országokban az ipar technológiai megújulása az 1974-es olajválság tanulságaként, a hetvenes évek folyamán következik be. Az 1968-as válság során megfogalmazódó társadalmi paradigmaváltás – vagyis a teljes átformálódás – igénye építészeti szemléletváltást is magával hoz. Ez a szemléletváltás hazai építészetünkben is megjelenik, és az egyre inkább külterjessé váló építésiparosítás és lakótelep-építés ellenére felpezsdíti a szellemi életet, a széleskörű újragondolás igényét teremti meg.

Hazai építészetünkben 1968 körül lép színre az a generáció, amely néhány évvel korábbi külföldi, főként angliai tapasztalatai hatására a technikai, funkcionális fejlődés, életformabeli változások és a bekövetkezett szemléletváltás tudatában fogalmazza meg saját szemléletét.

Az egyik csoport a környezet örökölt értékeit továbbfejlesztő és az európai építészeti élvonalára figyelő önálló elképzeléseket képvisel, mások a korszerű professzionális szemlélet és a magas technika hazai kiteljesítésének útjait keresik, s vannak, akik a teljes elutasítás nehézségeit is vállalva, a modernizáció korszakváltásaiban a szerves megújulás és humánus életvitel követelményeit tűzik maguk elé. Jurcsik Károly és köre az első, Finta József és a hozzá kapcsolódók a második, Makovecz Imre és követői az organikus építészet törekvéseiben a harmadik utat választják.

E szemléletváltást azok a társadalmi-gazdasági reformok is időszzerűvé tették, amelyeket a hatvanas évek második felében a társadalom reformerői az új gazdasági mechanizmus bevezetésével megfogalmaztak. Bár ezek a reformtörekvések néhány éven belül ábrándoknak bizonyultak, a hatvanas évek fordulóján még meggyőzően hatnak a gazdasági-ipari-technikai változtatásra irányuló szándékok. A kor szóhasználatával a „fridzsider szocializmus” célkitűzéseiben mérhető életformabeli és technológiai modernizáció tényleges eredményei az építészetben is reményt keltettek a folyamatos fejlődésre, a tervgazdaság és egyéni érdek összhangján alapuló, az emberi környezet megóvására és korszerűsítésére is együttesen irányuló modell kibontakozására. Viszonylagos nyitás Európa és nyugat felé, ipari-technikai eredmények az autóbuzsgyártásban és az ipar néhány más területén, majd a hetvenes években, a mezőgazdaságban a nagyüzem és a háztáji együttműködésével kialakított jó színvonalú tömegtermelés adták azt a lendületesnek látszó hátteret, ami a hatvanas–hetvenes évek építészetében – az 1968 előtti három–négy évben is – eredményeket hozott a tervgazdaság egészében rövidesen érzékelhető, 1974-ben a reform elfojtását eredményező válság ellenére is. Ekkor nem voltunk még sem gazdasági, sem szellemi értelemben végletesen leszakadva olyan országok mögött, mint Ausztria vagy Finnország, amelyek a nemzeti jövedelem egy főre eső mértékében 10–15%-kal előzték meg gazdaságunkat.

Az említett változások és az ötvenes évekhez képest jelentős gazdasági fejlődés eredményezte még a hatvanas évek második felében is – az említett viszonylagos visszaesés idején – az épí-

tészeti értékek gyarapodását, olyan művek sorát, amelyek az építészet átmeneti szakaszaiban a magas színvonalú átlagot biztosítják. Az ipari építészetben ilyen volt többek között Földesi Lajos debreceni konzervgyára (terv 1965–66, épült 1966–69), Elekes Keve István salgótarjáni üvegyári edzőüzeme (terv 1964–66, épült 1966–68). A középületek közül Jánossy György és Hrecska József (Közti) kazincbarcikai kórháza (terv 1964, elkészül 1967), Molnár Péter Fő utcai Energiagazdálkodási Intézet székháza (terv 1967, épült 1968), Gulyás Zoltán hévízi eszpresszó épülete (terv 1966, épül 1968), vagy Kiss Albert az Erkel Színházzal szemben fekvő, teret alkotó lakóháza (Luther utca 4-6. ter. 1963, épült 1967).

Már a reform idejére húzódnak át olyan munkák, amelyek szintén összekapcsolják e két szakaszt, mint Csíkvári Antal óbudai Radelkis Ipari Szövetkezeti Üzemháza (terv 1965–71, épült 1968–73), Mikolás Tibor debreceni egyetemi kémia épülete (terv 1963, épült 1969), belsőépítész Mohácsi Péter (1940–2001), Mikolás volt mesteriskolai tanítványa, vagy Kiss Albert a Stefánia úton Zádori Attilával – az ő mesteriskolás idejében – tervezett Magyar Néphadsereg Művelődési Háza (terv 1973, elkészült 1978-ra) és így épül meg Pomsár János kőbányai városközpontja is (terv 1967, épült 1969–72). Az ő műtermében dolgozik ekkor Sylvester Ádám és a kitünő, korán elhunyt belsőépítész, Tell Márta.

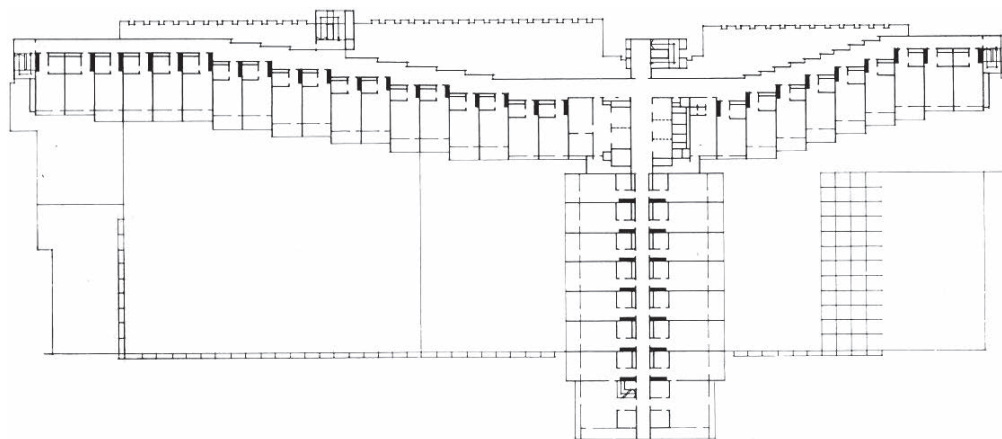
Jellemző az átmenet időszakára a Közti két érdekes műve is: Szabó István egri Kazamata borozójának föld alatti belső tere (terv és kivitel 1969–70) és Hofer Miklós 1968–69-ben tervezett, de csak 1974–75-ben megvalósuló szentendrei művelődési háza, benne Barcsay Jenő hatalmas mozaikképpel.

Az új időszak lényeges változást tükröző művei azonban már a Lakótervben születnek, amelynek számtalan lakótelep és középület után ez a nagy korszaka. Megújult gárdája a feladatok új lehetőségei révén is egy időre magához vonzza a hazai tervezői szemlélet alakításában a vezető szerepet.

A Duna-parti szálló és kora

Finta József Hotel Duna Intercontinental épülete⁶ (ma Marriott Szálló) az 1964-ben újjáépült és Sávoly Pál által az Uvatervben tervezett Erzsébet híd fölötti Duna-part szakaszának, a pesti korzó területének az újraformálására tesz kísérletet (terv 1966–68, kivitel 1967–69; Finta tervezőtársa a Lakótervben a belsőépítész Kovácsy László). E feladatot már nagy létszámú műteremmel kellett megoldania. A funkcionális program kötöttségei, a megkövetelt szobaszám, az új városi szabályza-

6./ MÉ 1968/4., 1969/5., 1970/6., Rappai 1997.

1. Hotel Duna Intercontinental, ma Marriott szálló, Finta József, belsőépítész Kovácsy László, ter. 1966–68, kivitel 1967–69

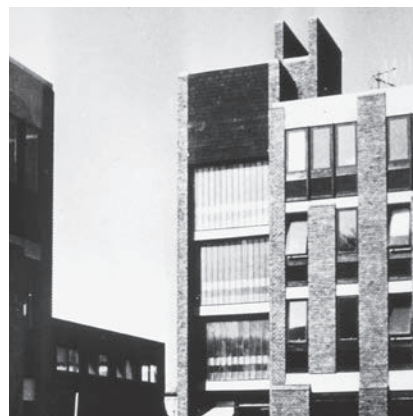

1
3 2

XI. 81-88. tábla. 1-54. kép. 1-3. Budapest, Duna Intercontinental szálló (most Budapest Marriott Hotel), Finta József, belseépítész Kovácsy László, Lakóterv, terv 1966-68, kivitel 1967-69. A dunai homlokzat képei, Lelkes László diafelvételei.

81.

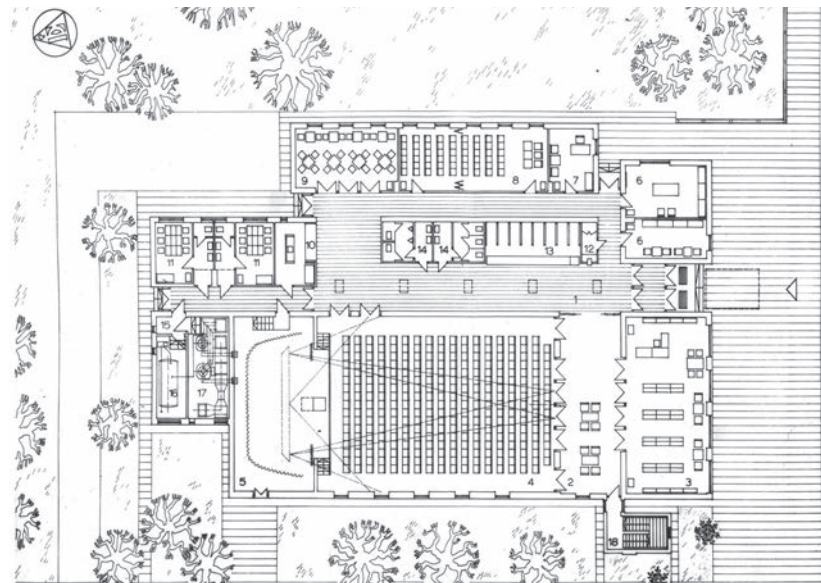

4 8 9 4–11. Szekszárd, a Fötér, Jurcsik Károly és Varga Levente, Lakóterv,
5 7 10 1966–72, 4., 5., 7. Irodaház és banképület, 1968. 6. Meglévő épületek
6 11 alatt átjártó a térre, 8., 9., 10. Pártszékház, 1969–72. 11. Bank, kis irodaház
és Korzó Áruház, 1968–70. Lelkes László felvételei.

82.

12–20. Orgovány, Művelődési Ház, Jursik Károly és Varga Levente, terv 1967, kivitel 1968–69. 12., Térzóna rendszerű alaprajz, 13. főbejárat, 14–16. homlokzatrészletek, 17. szakterem részlet, 18., 19. előadótér, 20. büfé és társalgótér. Lelkes László felvételei.

14 15 13
16 17 12
18 19 20

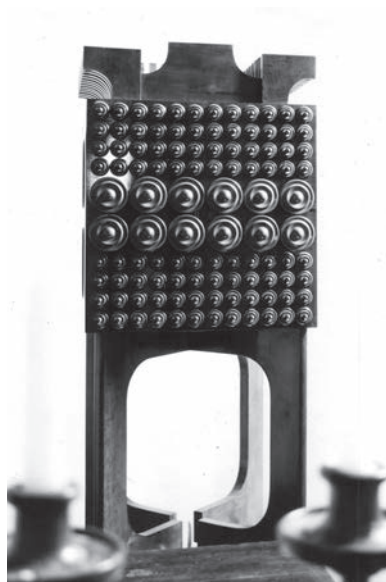
83.

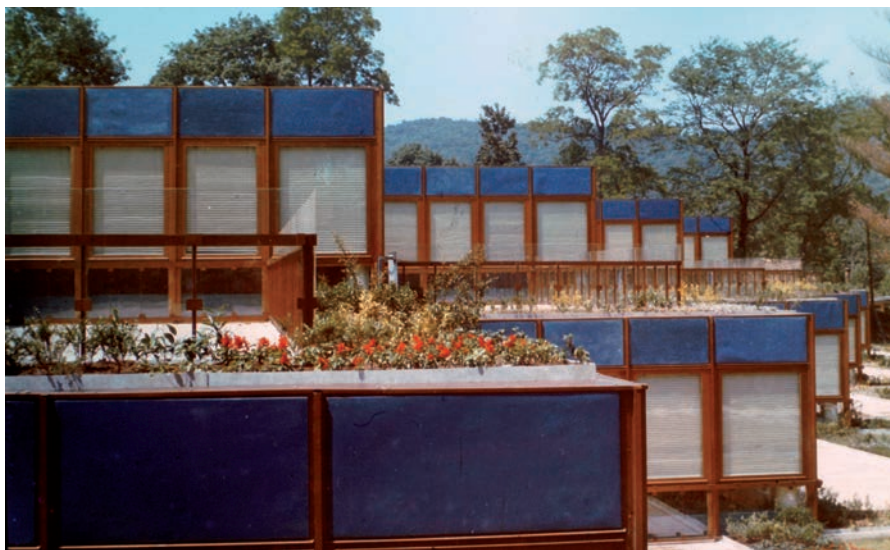

- 21 24 21–23. Budapest, Farkasréti temető, a ravatalozó belső tere, Makovecz
 22 25 26 Imre, bútor Mezei Gábor, 1975. 24–26. Győr főterén a Széchényi Pati-
 23 27 28 kamúzeum átépítése, Mezei Gábor, 1970. Lelkes László felvételei. 27.,
 28. Nagybörzsöny a románkori bányásztemplom bútorai, Tabernacu-
 lum, 1970, szék és szentségtartó, 1970. Csák Miklós felvételei.

84.

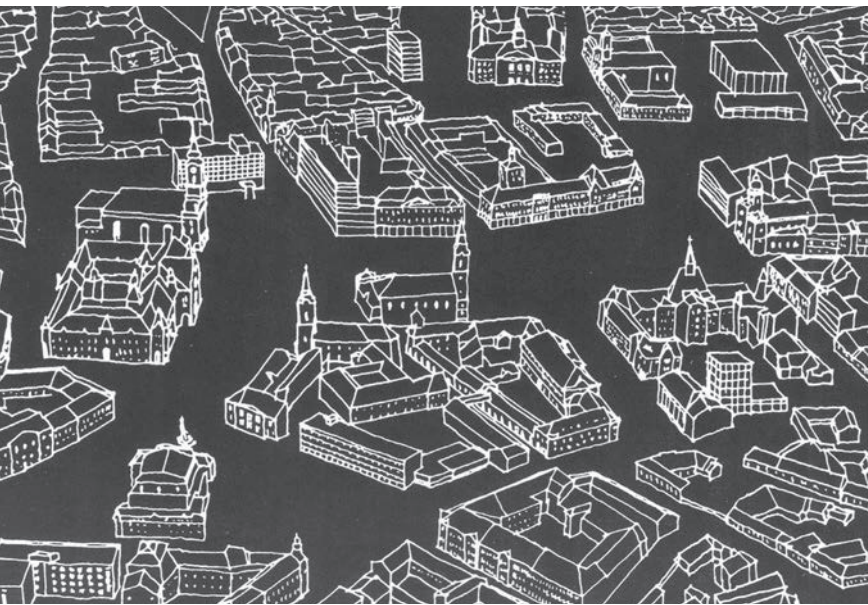

29–31. Hűvösvölgy, Völgy utcai Magyar Rádió és Televízió Óvoda épülete, Kévés György, IPARTERV, terv 1971–73, építés–szere-
 34 32 29
 33 30
 35 31
 lés 1973–74. 32. Segesdy György mobilplasztikája az óvoda
 épületéhez, 33., 34. Visegrádi utca, Medicor Művek irodaháza,
 Gulyás Zoltán és Lázár Antal, Reimholz Péter, 1971–73. Lelkes
 László felvételei. 35., Szekszárd, Babits Mihály Művelődési Ház,
 Tillai Ernő, terv 1965, kivitel 1967–72. Tillai Ernő felvétele.

85.

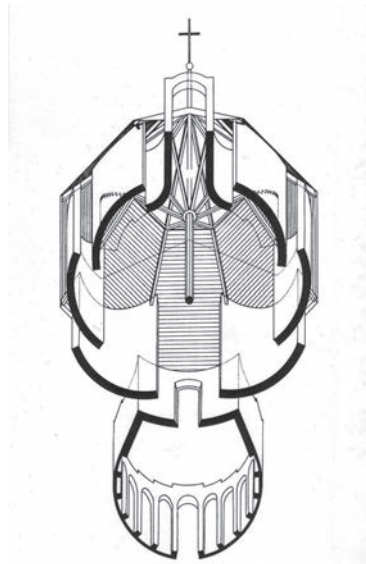
36–44. Kecskemét, a Főtér helyreállítása, Kerényi József, terv 1964–69, kivétel 1967–69. 36. Főtér, Városháza, Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1893–96. Lásd az 1. kötetet is. 37. Rajz, a Főtér környezetéről. 38. parkoló terület, 39–42. Két templom köz, sétáló utca, a Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet, az átfedett rész, rálátás az Aranyhomokra. 43. Emlékhely a Főtéren. 44. A Kodály díszkút, 45. Kecskemét, Nemzetközi Kerámia Stúdió, 46. Pusztavacs, Jeltorony, 47., 48. Kecskemét, Szórákaténusz Játékmúzeum. 49. Cegléd, Magyarok Nagyasszonya kápolna 37. *Kerényi József* 1998., 13., 44. 34., 45. 53., 46. 76., 49. fedlap, a többi Lelkes László diaképe.

86.

36 39
37 40
38 41

87.

42 45
43 46 48
44 49 47

88.

50 53
54
51 52

50–54. Győr, Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola, majd Széchenyi István Egyetem, Hofer Miklós, terv 1969–74., megvalósítás 1971–77., 51–53. a főépület részletei, 53., 54. vasúti kocsí átjáró a labor tömbbe. A képek Lelkes László diafelvételei.

ti előírások, amelyek a háttérnél magasabb, harminc méter párkánymagasságú beépítést igényeltek és az a tervezői szándék, hogy minden szoba a Várra és a Tabánra nézzen, szigorú determinációt jelentettek. A pályázati koncepció, amellyel a Közti Hofer Miklós által készített tervével szemben a Lakóterv még alig próbált építész elnyerte a megbízást, elrendezésében és tömegformáiban érdekes és újszerű volt. A központi, Dunára merőleges, középfolyosós tömb mindkét oldalán parabolikus alaprajzi ívet alkotó homlokzattal emelkedett volna ki az Apáczai Csere János utcai oldalon befelé is lépcsőző háttértömegből. Az építető és a beleszólók, különösen a régi Bristol (ekkor Duna) Szálló tömegének cementraktár és felvonulási épület céljára való megtartásához ragaszkodó kivitelező cég végül is erőszakosan átforgalmazta a tervet, az épület tömegét és arányrendszerét. Az ideiglenesen megmaradó Bristol miatt a szálló két szinttel magasabb lett, az íves homlokzatok a Duna felé is csak lépcsőznek, a Dunára néző szobák miatt a Belvárosnak egyébként is hátát mutató épülettömeg még aszimmetrikussá is vált. Mindez eleve alkalmat adott azokra a támadásokra, amelyek a kialakuló viták során az áttervezett szállót érték. A hatalmi döntés bírálatára azonban senki nem merészkedett.

A Duna Szálló környezetbe illeszkedése kétségkívül ellentmondásossá vált. Az aszimmetrikus tömeg déli oldalához is csak később épül egy alacsony üzletsor, s ez nem takarhatja el az épület mögötti – klasszicista és modern épületek magasságkülönbségéből adódó – zavaros látványt. Az eredeti elképzelésnél két szinttel, közel hét méterrel magasabb, mozgalmasan formált épülettest a Tabánnal és a Naphegy lejtőjével szemben, az Erzsébet híddal is vizuális kapcsolatban ma mégis a városkép olyan része, amely vitatható voltában is ezt a roppant szegény és az építészeti gondolatokat elfojtó kort valós voltánál, romló technikai színvonalánál jóval magasabb értékszínt képviseli.

Új városformáló szemlélet – a szekszárdi központ

7./ MÉ 1970/1., 1972/5., 1974/1., Jurcsik 1998.

Jurcsik Károly másfél évtizedes egyetemi oktató munkája s egy rendkívül tanulságos, hatvanas évek eleji angliai munkavállalás után lett a Lakóterv építész. A szekszárdi városközpontot⁷ érintő kisebb irodai feladat kapcsán 1966-ban kezd a főtér megformálásához. A rendelkezésre álló terület peremén, 1968 folyamán előbb egy irodaházat és egy kis banképületet hoz létre, majd 1968–70-ben egy földszintes áruházat (ennél és a továbbiaknál tervezőtársa Varga Lévante). Az eredeti várostervtől eltérően és a megyei vezetés szándékaival szemben a forgalmi út és a leendő tér között fekvő három kis romantikus lakóházat megmentve a Garay tér, illetve a Pollack-féle megyeháza felől épp ezek egyike alatt vezeti be a gyalogos forgalmat a térre. A helyiek által patkányfészeknek tekintett 19. századi épületek megőrzése és beillesztése egy új koncepcióba 1968-ban még Európa-szerte új gondolat, bár a szándék ekkoriban megjelenik a modern mozgalom múltat tagadó radikális elveit elvető néhány holland építész nézeteiben is. 1975-re érik azonban csak befordulat, amikor az UNESCO meghirdeti a történelmi örökség, az Európai Hagyományok Évét.

A térforma 1969–72 között a pártszékház megépítésével alakul véglegessé. Ez alatt is átvezetik a gyalogos forgalmat, kialakítva a vasútállomásig vezető tengelyt. A tér egyik hosszoldala nyitott marad, ezt forgalmi út határolja, míg a másik oldalon van a kisebb irodaházak és az áruház térszövege. A tér keskenyebb oldalán helyezkednek el a felújított, színes homlokzatú kétszintes lakóházak. Átellenben a sétálótengelyre keresztbe fordított magas székház tömb karakteres, vasbeton elemekből szőtt, váltott ritmusú homlokzata zárja a teret. Újszerű és érdekes az öt traktusba szervezett, belső, körbejárható gyűlésteremmel rendelkező székház térszervezése is, de még érdekesebb az Arne Jacobsen-féle oxfordi Szent Katalin Kollégium együtteséből átvett szervező gondolat, az épületek tektonikus rendszerének, a szerkezeti tengelyek alkotta hálónak a megjelenítése a térburkolatokban. A tér egész területét két egymásra merőleges osztásrendszer tagolja; az egyik a középmagasház pillérrendszerét, a másik a kis irodaházak és áruház szerkezeti rendjét vetíti rá a

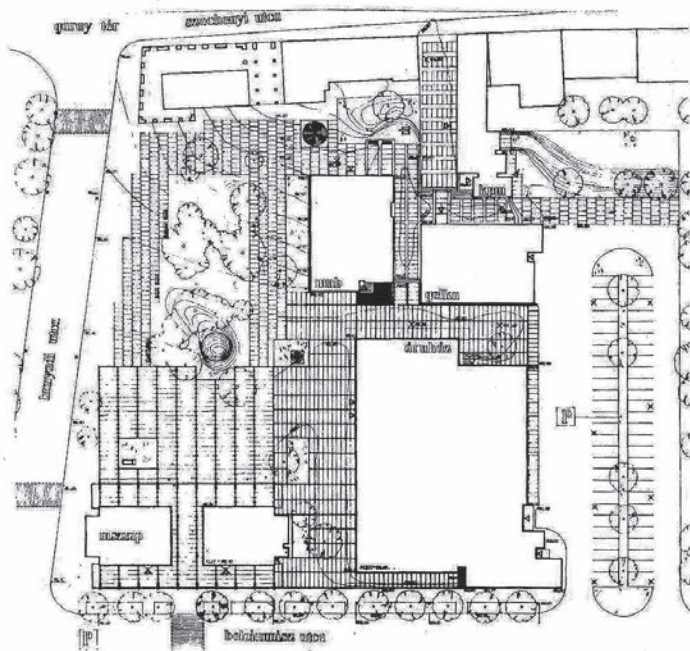
térre. A növényzet, a földkiemelés anyagából játékosan formált füves dombfelületek és a megóvott fák oldják fel a hálózatot, és burkolatváltások, pillérekről lefutó klinkersávok gazdagítják a határoló térformáiban is szinte lélegző térszövet hatását. Sajátos városias hangulata van a sötét klinkertégla és a világos beton váltakozására épített téri világnak, amely egy sajátos térkapcsolatokkal formált, sétáló utcákkal tagolt bevásárlónegyed térszövetébe vezetett volna, ha a koncepciót az értetlen helyi vezetés engedi maradéktalanul megvalósítani. A létrejött térszakasz azonban így is a hatvanas évek egyik legjobb műve, sajátos színfolt a Dunántúl több ezer éves városépítészetében.

Jurcsik és Varga orgoványi művelődési háza⁸ (tervezés és építés 1968–69) három hasonló műgonddal készült dél-alföldi terv közül az egyetlen jó minőségű megvalósítás. A másik két épület ekkor már teljesíthetetlen erőpróbának bizonyult a kor szakmai hagyományait felejtő építőipar számára. Az előző két műgonddal tervezett épületet tönkretette a gondatlan kivitel, a hibák tömege, a gyenge építési minőség: a mezőtúri burkoló minőségű téglák csorbulása, törései a szállítás és felesleges átrakások idején, vagy a hanyag falazás, hiszen a vakolatlan téglafalat igényes munkánál soronként szüntetni kell zsinórállvánnyal. A szalmán szállított, és gondosan lerakott-tárolt téglafalazásához a tervezők maguk mérték fel a sorbeosztást a függőleges mérődeszkára, a művezetés során állandó figyelemmel kísérték a kényes munkákat, az olyan finom részleteket, mint amilyen például a nyílászárók behelyezése, a födémkoszorú alá felfutó, az elektromos vezetékek elhelyezésére szolgáló negyedtéglányi függőleges hornyok kialakítása. A kisméretű egyszintes épület értékeit formai fegyelme és változatossága, új térszervezési elvei, csendes és zajos tevékenységekre oszló térszervezés, összenyitható térrendszerének rugalmassága és funkcionális alkalmassága, kívül-belül azonosan festett téglafelületeinek kellemes rajzossága jelentik. A nemesen egyszerű ház, amely szervesen illeszkedik az alföldi nagyközség gazdag növényzetű, laza térszervezetébe, korszerű eszközrendszerével a magyar mezővárosok hagyományait teremtette újjá.

1968-ban készült Jurcsik budafoki áruházának⁹ terve is (kivitel 1969–70). Az egyszerű tömegű épület a finn építészeti szemlélettel rokon szellemű, formavilága a végtelékig letisztult. A téglafelület osztásrendje és önárnyékjátéka gazdagítja oldalhomlokzatát, míg a hátsó homlokzatot a téglafelület

8./ MÉ 1969/5., 1972/3., Jurcsik 1998.

9./ MÉ 1971/2., Jurcsik 1998.

2. Szekszárd, Városközpont, Fő tér, Jurcsik Károly és Varga Levente, 1966–77, Jurcsik '98., 39.

10./ MÉ 1970/1., 1980/4–5., Jurcsik 1998.

raszter mellett enyhe tömegmozgás, a fal finom hajlata, a nyílásfelületeken összefogott lamellarendszer és egy lábra támasztott acél előtető osztásrendje tagolja: ennyi maradt meg Jurcsik Mies van der Rohe eszköztárát tisztelő korai korszakából, azzal a továbblépéssel, amit egy nyerstégla falazat alaprajzi ívelése jelenthet. A hatvanas–hetvenes években néhány lakóház (Békéscsaba, Középmagas OTP-lakóházak, 1967–68, Budapest, Csarnok téri OTP-házak és irodaház, terv 1969–70, építés 1971–75, tervezőtárs Varga Levente), az Óbudai Agrober-irodaház (1976, tervezőtárs a később az iskolaépítésben kitűnt Parádi Károly) Jurcsik igényes tégláépítészetének példái.¹⁰ Ezt követően már neki sincs módja, hogy a hagyományos anyagok szépségét kifejtse: a korai hetvenes évek feladataiban már a rendszerszemléletű tervezés új módszertanát teremti meg hasonló elmélyültséggel.

Jurcsik szekszárdi központja – a beépítés módja és az irodaház érdekes, változó osztású előgyártott homlokzati rendszere révén – a kor angol építészetének vitathatatlan értékű rokona, de gondolkodásmódjában Finta szállodája is közel áll a korabeli európai professzionális színvonalhoz. Jellemző tény az is, hogy 1968-ban a magyar építőipar még képes volt egy nemzetközi szállót megvalósítani; a később bekövetkező visszahanyatlást bizonyítja, hogy 1980-ban már osztrák hitelből és jórészt osztrák kivitelezőkkel kellett a főváros új szállodáit felépíttetni.

Az organikus építészet kezdetei

A korszakváltást a hagyományos építésmód új szellemű felhasználására és az itthon még csak alakuló csúcstechnika eszközeire támaszkodó törekvések új szerkesztőmódszerei, táguló szemlélete is jelzik. Még határozottabb jelei ennek a hazai organikus építészet első eredményei. A következő két évtizedben bontakozik majd ki a magyar építészet sajátos, nemzetközileg is új és jelentős törekvéseit összefogó organikus építészeti szemlélet vagy „élő építészet”, az a szervességre törekvő és mélyen humánus gondolatkör, amely az erőszakolt, voluntarista modernizációs modellt elutasítva szükségszerűen szembekerül nemcsak a modernizáció kritikátlan híveivel, hanem a társadalom intézményeivel is.

11./ A MÉSZ fordítás kézirat mellett (1970) megjelenik Wright Testamentuma is a Gondolat kiadásában, 1974-ben. A MÉSZ 1968-as közgyűlésén Skoda Lajos főtitkár intézett támadást az organikus szemlélet ellen.

Az organikus építészet szemlélet Frank Lloyd Wright-i koncepciója¹¹ is alkalmas volt arra, hogy annak egyedi, individuális jellegű problémalátását egyesek – például az 1968-as közgyűlés alkalmából a MÉSZ korabeli főtitkára – szembeállítsák a nagy szériák technológiai követelményeivel, a tervgazdasági modell kényszereire, átlagra és típusra alapozott „szükséglet-kielégítésével”, a technokrácia mechanikus szabályok szerint cselekvő eszmerendszerével. A fenntartható fejlődés követelményeinek és az emberi környezet értékvédelmének sajátos előképeként jelent meg 1968 körül az organikus építészet, amely – nem véletlenül – a „létező szocializmus” világában annak ellentmondásaiból, egy valóságos szociális eszme és közösségi szemlélet megteremtésének vágyából fakadt.

Az építészeti formavilág és az építés összefüggéseiben új utat kereső Makovecz Imre (1935–2011) korán falakba ütközik, és építészeti gondolatvilágának fejlődése során az intézményi szféra egyre makacsabb ellenállására talál. Újjító szándékú és eredeti, a megszokást és a megalapozatlan normákat elutasító gondolkodásmódja, problémalátása így hamar a társadalmi reformért küzdők oldalára állítja. Kezdeti tevékenysége a népi kultúrát kapcsolta újra a magas kultúrához: ez adja az organikus építészet sajátos értékét, amelyben az urbánus és a rurális bizonyos értelemben újra közös nevezőre talál. Makovecz épületei, templomai, művelődési házai hagyományos városi környezetben is megtalálhatták volna helyüket a méreteikben kis volumenű művekben közösségi hangsúlyokat teremtve.

1962–71 között a Szövtervben dolgozik, és ott az ekkoriban már gyarapodó vendéglátóipari feladatok egyedi jellegük miatt lehetővé teszik az egyéni úton való indulást. Első publikált munkái után (Szekszárd, Sió csárda, 1964; Balatonszepezd, borozó és vendéglő, 1966) a kőbányai vásárvárosban, 1967-ben épített Gulyás csárda és a tatabányai út mellett épülő, 1968-as csákányosi csárda

kirobbanó sikere teremti meg elismertségét. A sárospataki Borostyán Szállónál az egykori trinitárius kolostorszálló, étterem és eszpresszóvá történő 1968-as átalakítása során avantgárd képző- és iparművész együtttest von be munkájába (Lakner László, Fóth Ernő, illetve Szabó Marianne és Mezei Gábor az alkotótársak), ezzel is a maga által választott utat hangsúlyozza. Kiadványban és elméleti tézisekben is megjelennek Makovecz Imre és csoportja érdekes térkísérletei, a *Mozgásformák* (1970), a *Minimál-tér* (1971) majd az *Öltözet és építészet* (1974). Az első építészeti megnyilvánulások, Makovecz organikus szemléletet képviselő művei, a hatvanas években még alig váltanak ki nagyobb ellenállást. Maguk az épületek is gyakran torzulnak a kivitelezés folyamán, mint a hatvanas évek eleji agárdi, végül is cseréppel fedett Cáva étterem vagy a győri, Rudolph-betonnal borított, bálnafejet szimbolizáló, rossz minőségben kivitelezett áruházzal, s ezeket a technokrata irány többnyire csak lenéző iróniával fogadja.

1969-ben még Ybl-díjat kap¹² „a vendéglátó épületek tervezésében a népi építészet hangulatához illeszkedő, önálló utat kereső építészeti tevékenységéért”, de rövidesen távoznia kell a Szövtervből, hogy a VÁTI-ban szinte újrakezdje pályáját. 1972-ben bekapcsolódik a MÉSZ Fialat Építészek Köre tevékenységébe is, önálló gondolkodásra törekvő magatartása következtében mégis növekszik vele szemben a hivatalos körök ellenállása, 1974-ben a tisztogatás után már nincs a III. ciklus mesterei között.

Korai művei közül a Sió csárda kettős épülettömegét és a másik két csárdát nád fedi. Az utóbbiaknál a téri attrakció a faszkelet és a nádtető sajátos alakja, a nádfelület ritmikus tagolása és vonalvezetése. A szepezdi borozó tömegformája már későbbi formálásmódjának jellegzetességeit mutatja: az újító formai érzékenységet, amely e harmincéves építész már a kor egyik vezető személyiségévé avatja.

Az a hajlított térfalakkal és fedéssel irányítottá formált téralkat, amely műveire jellemző, a minimál-tér 1972-es vázlatát továbbfejlesztve 1974 körül a Velencei-tónál tervezett ifjúsági tábor tereiben jelenik meg először. A Farkasréti temető harmincas évekbeli ravatalozójába épített új belső tér (1975, bútor Mezei Gábor) előképe a mellkas bordázata, a ragasztott fatartókból készített, bordás tagozatú, nyújtott kupolatér oldalt és a szív helyén lévő ravatal mögött lefut a földig, míg a bejárat felé egy félbevágott növény kelyheként nyílik meg. Az érzékeny vonalvezetésű, finom ritmussal tagolt térforma minden ízében eredeti remekmű, az organikus tér sajátos példája, amely originalitásával nemzetközi szinten is érdeklődést és figyelmet keltett.

Az öt évvel későbbi dobogókői, kávézóval kiegészített sífelvonó állomás (1980) tető kialakítása révén válik különös és eredeti tömeggé, amelynek törzset vonalú, puha formáit zsinolyhoz hasonló módon rövid deszkázatból összerótt, madártollazatot idéző héjazat borítja. A térformához itt születik azonos értékű külső téri alak és anyagkezelésmód.

A szepezdi borozó, a csákányosi csárda vagy a farkasréti ravatalozó új utat nyit a magyar építészetben, amely nem szűkíthető le vagy sorolható be a népi építészet kategóriáiba. Személyes alkotói tett mindkettő, egyedi és eredeti formateremtés, amely épp ezért válhat a korszakváltás jelévé. Valóban olyan látásmód jelenik meg a hazai és európai építészetben, amely az előzőekben nem volt. Archaikus, ősi formákhoz éppúgy sorolhatók ezek a korai organikus művek, mint a legújabb térképzés és formálás kategóriáiba. Az az építészeti szemlélet született meg, amit másfél évtized múltán a *Magyar élő építészet* 1985-ös kiállítása már kiemelkedő értékű európai jelenségként foglalhatott össze.¹³ Ekkorra azonban az organikus szemlélet különböző ágai már szakítanak egymással. E hazai organikus építészet nem kíván más és több lenni, mint maga az élet; ahogyan egy teljesen más szellemű, a szervességben hívó építész, Mies van der Rohe egy korai írásában¹⁴ megfogalmazta: olyan „építészet, amely él, változik és mindig új”. A tizenöt évvel építése után leégett csákányosi csárdát Makovecz Imre nem építette vissza. Talán szimbolikus jelentősége van annak, hogy az élettel együtt vállalta a mű esetében is a pusztulást, a születés szépségével az elmúlást, az örök körforgás ismétlődését.

3., 4. Csákányosi csárda a tatabányai út mellett, alaprajz és metszet, Makovecz Imre, 1968, Szendrői '72, 111.

12./ MÉ 1965/5., 1966/1., 4., 1968/1., 2., 1969/1., 2., 4. A korai évekről lásd Frank János 1980 művét. Schéry 1995, 226–227. MÉ 1966/4., Sió csárda, Szekszárd, Halászkert, Balatonfüred, 1968/1., 2., balatonszepezdi borozó, Gulyáscsárda, Budapest, 1969/1., 2., Borostyán Fogadó, Sárospatak, Csákányosi Csárda terve, Tatabánya 1971/6., Könyvtár, 1972/3., áruházzal, presszó, Kaposvár, Szálló, Dombóvár, Csákányosi Csárda.

13./ *A magyar élő építészet 1985*. Bercsényi 28–30., építész hallgatók lapja, Bp., 1985. Kiállítási Katalógus, 100–121., többek között a sárospataki lakóházakat és a Művelődési Házat, a jászkiséri Művelődési Házat, Zalaszentlászló Faluházat, a szigetvári Vigadót, a Budapesti Népművészeti Ház és a Balatonszabadi Dózsa telep tervét és a Palóc falu vázlatait tartalmazza. Makovecz anyagához Mezei Gábor a ravatalozóhoz tervezett burkolatrendszer, székei és más művei kapcsolódnak, 124–129.

14./ *Mies van der Rohe*, MÉSZ kézirata, 1972.

A TECHNOLÓGIAI ÁTALAKULÁS ÉPÍTÉSZETI KÖVETKEZMÉNYEI

A hetvenes évek elején a gazdasági reform az építészetre is pozitív hatást gyakorolt. A reform átmeneti sikere háttérbe szorította a merev kategóriákat tovább éltető dogmatizmust, erősítette az önállóság szellemét, s ez az építészetben még utat nyitott az alkotói lehetőségek előtt. Az építésiparosítás során roppant költséggel telepített házgyárak csak most kezdték tömegesen ontani hibás döntésekkel elmerevített termékeiket (ilyen volt például a felvonóval ellátott épületek tízszintes magassági előírása), de az előgyártott és előfeszített vasbeton termékek vagy a korszerű monolit technológiák új lehetőségeket is ígértek.

A könnyűszerkezetes építésmód és a csúcstechnika

A könnyűszerkezetes építésmód meghonosítása érdekében az Ipartervben Szendrői Jenő által létrehozott műterem Kévés György vezetésével rövidesen különös műgonddal alakíthatja terveit. A filmre rajzolt, aprólékos munkával készülő terveknek igen drága építésmóddal készül – a korróziós problémák miatt mégis rövid élettartamra ítélt –, elvileg gyorsan felépíthető építmények számára kell sajátos minőséget biztosítaniuk. A műteremben tervezett iskolák, ahol a költséges homlokzatfelületeket a tornatermek földbesüllyesztésével lehet csak csökkenteni, új szerkezeti problémákat tárnak fel a hazai tervezés számára. Az eddigi törekvések megfordulnak: már túlzásnak látszik, hogy a két-háromszintes épületek teherhordó szerkezete nehéz, hagyományos acélszerkezettel épül, a födémekben az áthallás miatt betonnal kell súlyt növelni, a gyártott szerkezetek rendszerében a válaszfalakat is gyárthatóvá kell tenni, különleges álmennyezetekre van szükség és két-hárommilliméteres, az építőipari tőrésnél sokkal pontosabb illeszkedési hézaggal kell minden építményt szerkeszteni.

15./ MÉ 1973/5., 1976/2.

A típus mintapéldájává vált, már többször említett Magyar Rádió és Televízió számára tervezett hűvösvölgyi óvoda és bölcsőde¹⁵ épülete (terv 1971–73, építés-szerelés 1973–74) esetében külön tervezői, meteorológiai-statisztikai adatokat is értékelő vizsgálatot igényelt például a nyári üzemeltetés hőállapot elemzése, hogy legalább a költséges légkondicionálás elkerülhető legyen. A foglalkoztatók tömbjeiből formált, lépcsőző alaprajzú, teraszos fedésű mozgalmas épülettömeg – Virág Csaba ekkor tervezett és épített, a bevezetőben már említett budai várbeli Országos Villamos Teherelosztó Központja mellett – így is a hazai high-tech építészet egyik első és sikeres példája. Mindkét említett mű és jó néhány, a program során születő más épület az alumínium és az üveg új korszakának lehetőségeire hívta fel a figyelmet.

Az olyan új, nagy erőfeszítéssel induló programok, mint a könnyűszerkezetes építésmód bevezetése vagy a számítástechnikai program, a számítógépes fejlesztés erőfeszítései a korszerű technika megjelenését ígérték, és különösen az ipari építészetben – például a gyümölcsstermesztés külkereskedelmét szolgáló, s ezzel fellendülését, fejlesztését segítő almatároló hűtőházak esetében – a technikai modernizáció új, anyagilag azonban kellően meg nem alapozott, a hazai gazdasági fejlettséghez képest túlzott költségigényű technológiai gondolkodásmódot jelentettek. A könnyűszerkezetes program alapján rövidesen nyolcvan különféle építésmód versenyzett, míg végül a következő korszakban három angol és francia szabadalomra, a Clasp-szerkezettel épített iskolákra, egy acél csarnoktípusra és a hűtőházak alumínium panelrendszerére szűkült le e rendkívül energiaigényes, s ezért költséges építésmód alkalmazása. Az ezzel kapcsolatos szemléletváltás, az építőipari méret-tűrési követelmények átállítása a gépkocsiipar pontosságára, s az ebből következő tervezői figyelem mégis hasznosnak bizonyult, segítette a műszaki tervezést abban, hogy az épületgépészet, légtechnika szakterületén, megkésve ugyan, de felcsatlakozzon az európai fejlődés high-tech követelményeihez.

Az építésiparosítás közösségi épületei

A hetvenes évek elején a tervezés és az építésiparosítás alkalmazása területén is előrelépés tapasztalható. Ebben az időben folyik a fővárosban Mester Árpád (BVTV) 1968–69-ben készített rendezési terve alapján a dán II. Házgyár termékeiből a Füredi úti lakótelep építése¹⁶ (1971–75). A lakóépületek tervcsaládját Gáspár Tibor irányításával készítik, és a fehér zúzalékkal készített homlokzati függesztett panelek változatosabb formavilágot teremtenek, mint a szovjet házgyári rendszer előző változatai.

Máshol is megújulnak a házgyári lakásépítés típusai. Erre jellemzők a „Kövér házak”, az I. Házgyár A10 típusú, középfolyosós, a kelenföldi, az óbudai Vörösvári úti és békásmegyeri lakótelepen telepített épületei.¹⁷ Építésük a hetvenes évek közepére jellemző, s a terveket Kaszab Ákos készíti a Lakótervben (terv 1973–74, kivitel 1975).

A lakótelepek kommunális feladatainak megoldására kispaneles szerkezetű nevelési intézmények, óvodák és bölcsődék épülnek a Füredi úti és az örmezői lakótelepen, Ágoston Miklós és Kökény Ágnes Buvátiban 1969–71 között kifejlesztett sorozatterve alapján,¹⁸ a változatosság fokozása érdekében a színes rendszer alkalmazásával (kivitelezésük 1976-ra fejeződik be).

E kísérletekből is kiemelkedik az a „vázpaneles”¹⁹ épületcsalád, amelyet Jurcsik Károly és munkatársai fejlesztenek ki 1974–76-ban. A 90, 120, 240 cm széles panelcsalád felhasználásával a technikai haladásra jellemző konzignatív tervezés jelenik meg itt egy középületfajta terveiben. Az óvoda, bölcsőde és iskola program épületei különböző nagyságrendekre kialakított funkcionális egységek tércsoport-terveiből az adott programlétszám igényei szerint állíthatók össze. A hetvenes évek második felében létrejövő épületek változatos épületformát alkotnak, igényes és mozgalmas tömegalakítással és érdekes, eredeti belső térrendszerrel. E világszinten is új tervezőmódszert később az 1978-as visszaesés ellehetetleníti. A válságra reagáló, kapkodó építésügyi irányítás a feladatot más cégre „profilozza”, a gyártókapacitást felszámolják. A fővárosi nagyirodák szakmai megingásának első jele ez. Jurcsik szakít a Lakótervvel és 1979-ben Győrbe költözik, ott folytatja tovább Állami- és később 1993-ban Kossuth-díjjal elismert, mégsem értéke szerint becsült tervezőmunkáját.

Finta József szerencsésebb a paneles tervezés során. 1970-ben a Vadászati Világkiállításra kapkodva készülő fővárosban vállalja házgyári panelszerkezet felhasználásával a Volga Szálló²⁰ (később Ibis Hotel) tervezését. A nagytereket paneles körítőfalú, könnyű acélváz kétszintes előépítményben helyezi el, míg a loggiás hotelszárnyat egészében panelépületként alakítja ki. A kivitelezés itt csak a lépcsőház tömegkapcsolatát formátlanítja el. Finta számára a tíz hónap alatt elkészülő szálloda meghozza a következő évek tervezési megbízásait, a győri házgyár export munkájaként felépülő pozsonyi (terv 1971–72, kivitel 1973–74) és más csehszlovákiai kollégiumi, illetve munkásszálló épületeket.

A pozsonyi kollégiumi épület munkáiban már Roth János (1940–) működik közre. Ő és Kaszab Ákos (1943–2010) mesteriskolások Finta mellett, és vele együtt vesznek részt a perugiai városközpont 1972-es tervpályázatán.²¹ A megvételt nyert terv is bizonyította, hogy a fiatal építészcsoport és a hazai tervezés valóban felnőtt a százötven főnyi nemzetközi építészmegőnyhöz.

A panelek kívül az építésiparosítás más termékeivel is kísérleteznek fiatal építészek azzal a céllal, hogy az új eszközökkel a kort kifejező architektúrát teremtsenek. A Magyar Híradástechnikai Egyesület rózsadombi számítóközpontját²² (terv: 1975–76, építés 1976–78) a rövid életpályát futó, kiváló tehetségű Ungár Péter (1945–1988) és a szerkezettervező Nagy Bence (1943–) tervezik, sikeres formai összhangot teremtve az előgyártott elemekből összeszerelt és ezt szellemesen hangsúlyozó rendszerben. Az Ybl-díjat együtt kapják munkájukért.

16./ Jeney 2001, 52.

17./ MÉ 1976/5., Schéry 1995, 292.

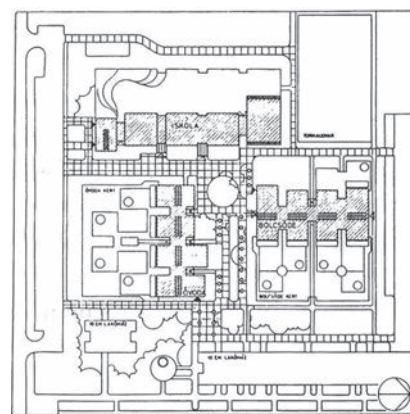
18./ MÉ 1974/3., Schéry 1995, 286.

19./ MÉ 1978/2., 6., Jurcsik 1998.

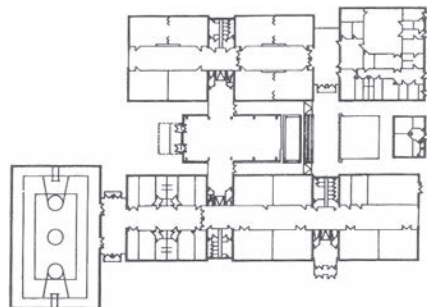
20./ MÉ 1972/3., 6., 1973/1., Schéry 1995, 335., 292.

21./ MÉ 1972/4., Schéry 1995, 335., 292.

22./ MÉ 1979/5., Schéry 1995, 326.

5. Kispaneles szerkezetű nevelési intézmények, iskolák, óvodák és bölcsődék sorozatterv-rendszere, Ágoston Miklós és Kökény Ágnes, BUVÁTI, 1969–71, Jurcsik '98, 47.

6. Vázpaneles épületcsalád, óvoda, bölcsőde és iskola, Jurcsik Károly és munkatársai, 1974–76. Jurcsik '98, 45. o.

Szemléletváltás a középület-építésben

Az iparosított eszközök tömeges alkalmazását azonban nem az említett példák jellemezték. Az ipari épületeknél bevált homlokzati „Pí-paneles” építésmód vagy a vasbeton elemgyártó nagyüzemek különféle, a szó építészeti értelmében is sablonos termékei az oktatási-, kulturális- és irodaépületek jó részét jellegtelen tömegtermékké tették. A hazai irodaépítés a nyolcvanas évek végéig alig fordult az uniformizált, önálló jelleget nem tűrő termékgyártó szemlélettel szembe. Néhány mű azonban sajátosan új szemléletet képvisel már a hetvenes években is, és újra érett színvonalat nyújt a hazai kórházépítészet.

Nemzetközi tapasztalatok, az angliai munkavállalás kiérlelődött tanulságai tükröződnek a korszak legjelentősebb hazai középületének, a Hofer Miklós által tervezett Győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola,²³ ma Széchenyi István Egyetem tervezési metodikájában is (terv 1969–74, megvalósulás 1971–77). A hatvanas évek angol egyetemi építkezései, campusai a korszerű főiskolák új típusait alakították ki, megteremtve a változó, fejleszthető funkciók és a változatlan, állandó funkciók, közlekedési és egyéb kiszolgáló terek kettősségére épülő tömeg- és térszervezés rendszerét. A győri együttes főépülete csonkává, torzóvá vált, de még ebben az állapotában is érdekes, sajátosan formált mű. A monolitikus lépcsőtornyok, illetve Denys Lasdun norwich-i, kelet-angliai egyetemének telepítése és a yorki egyetem alulról felfelé csökkenő szélességű téri elrendezése²⁴, a nagy térként szabadon alakítható alsó földszinti térrendszer, felette a nagy fesztávú kiscsoportos termék, azok felett a tanszékek rendszere olyan jól átgondolt koncepcióhoz jelentenek előképet, amely azonban formálásában eredeti, és a tömegszakaszok párhuzamos hátralejtésével is gazdagodik.

A kéz ujjából a hüvelykujjnak megfelelő, a lépcsőző tömegkaraktert visszahúzásával hangsúlyosabbá tevő ötödik homlokzatszakasz az 1974-es pénzügyi korlátozások következtében elmarad. A tornyok közé beakasztott, tizennyolc méter fesztávolságú, valóban nagyelemes előgyártást kívánó födémpaneleket is meg kell hosszirányban felezni, lecsökkentve merevségüket, növelve a rezgés veszélyét, mert el kell hagyni a megfelelő teherbírású angol gyártmányú daru beszerzését az újabb válság hatására. Mindezek csökkentik, de nem semmisíthetik meg az elvben változtatható-fejleszthető, flexibilis és az iparosított építés igényeihez jól alkalmazkodó középület elmélyült, funkcionális elemzésre épülő és kimunkált térrendszerének szervezését és kvalitásait, formai és szervezési értékeit. A főépülethez egy vagongyári karosszériával kialakított hiddal kapcsolódik a laboratóriumok háromszintes, összefogott tömbje. E központi együttest veszik körül a Hübner Tibor által tervezett kollégiumok és az azóta épített, az együttes szelleméhez nem mindig illeszkedő újabb épületek is, felvetve az elmúlt évtizedekben egyre gyakrabban felmerülő kérdéseket. Mennyiben lehet például bármely korhoz kötött alkotói értékeket változó korigények idején megőrizni, illetve egy személyességre szélsőségesen törő korban és egymást gyors ütemben váltó technológiai szokások-rendszerek idején mennyiben lehet (és kell-e) nagyobb építészeti együttesek belső összefüggéseit és törvényszerűségeit bővítések, kiegészítések alkalmával figyelembe venni? Továbbá: nagyobb, esetleg több száz évig funkcionáló épületek lehetnek-e változtathatóan, fejleszthetően valóban időtállóak korunk szellemi zűrzavarában? Mit jelent tehát a „felgyorsult kor”, meddig érvényesek változó korszakások, divatok? Maradt-e még valami állandó településeink és épületeink környezeti világában, amit érdemes több generációt kiszolgáló kontinuitásában fenntartani, avagy a személyes érdek, a hic et nunc (az itt és most pillanatnyi világa) az egyedüli, ami feltétlen tiszteletet és előnyt érdemel? Ezek a kérdések a műemlékvédelemben már felmerültek, és feltehetően a települési környezet értékei kapcsán is minden korban végiggondolandók.

A középület-építésben új, elemző szemléletet képviselnek a Fiatal Építészek Köre 1970–72 közötti első ciklusának hallgatói is. Lázár Antal (1941–) és az Iparművészeti Főiskolán végző Reimholz Péter (1944–2009) Gulyás Zoltán műterméhez tartoznak. Szemléletük különbözősége és a

23./ MÉ 1978/2., Schéry 1995, 307., Jeney 2001.

24./ Vámosy: *A Modern Mozgalom és a ké-sőmodern* 2002, 234.

műterem szelleme is segíti azt, hogy új, az angol James Stirling és a japán metabolisták teoretikusa, a rendszerszemlélet hívének bizonyuló Noriaki Kurokawa által inspirált analitikus elemzéssel közeledjenek a feladataikban jelentkező funkcionális problémákhoz. A Róbert Károly körútra tervezett Domus Bútoráruházzal²⁵ (terv 1970–73, kivitel 1973–74) koncepciója és térrendszere a hetvenes évek elején terjedő rendszerelvű analitikus gondolkodásmód eredménye.

A bútorokat bemutató tér tetszőleges alakíthatósága érdekében acélszerkezettel nagy fesztávolságú teret szerveznek, a kiszolgáló funkciókat kétoldalt vasbeton falú, pilonszerű tömbökbe fogják össze. Az áruházzal homlokzati arculata is újszerű, kifelé és felfelé lépcsőzik, nagyvonalú gesztussal fogadva be az áramló forgalmat. A székesfehérvári Domus²⁶ nem sokkal későbbi épületénél a két alkotó tevékenysége már különválik. Reimholz tervezi a zárt külső panelfallal körülvett belső teret, ahol a befelé lejtő acélszerkezetű tető révén minden a belső átrium udvar felé irányul, az tölti meg fényvel a térrendszert (terv 1970–73, kivitel 1973–75).

A második ciklus középületei közül a legérdekesebb és a legtöbb vitát kiváltó Bán Ferenc (1940–) által egy még 1970-es tervpályázatra tervezett és első díjat nyert, tehát ide tartozó, de csak 1979–81-ben megépülő nyíregyházi Megyei Művelődési Központ²⁷ volt, amelyben a japán hatás már inkább formai karaktert és nem szervező elvet jelent, az alapkonceptió konstruktív jellege pedig a rendszerszemlélettel szemben épp a késő modern expresszív formálásmódjának vállalását jelenti.

Ekkor már sorra épülnek új kulturális központok és magas színvonalú egészségügyi épületek. A hetvenes évek elején épülő korszerű kórházak közül a legfontosabbak: Miskolc, Gyermekorvosi Központ, Farkasdy Zoltán, tervek 1969, építés 1972–76, TTI; Budapest, Tétényi úti kórházpavilon, Vadász György, tervek 1968–69, építés 1970–71, BVTV; Budapest, Központi Kórház Rendelőintézete, majd az intézmény rekonstrukciója, Pázmándi Margit, 1973–1979, ÁÉTV; Kecskemét, Megyei Kórház és Rendelőintézet, Marosi Miklós, tervek 1973–74, építés 1975–80, Közti; Délpesti Kórház és Rendelőintézet, Uhlárné Kalmár Anikó, tervek 1974–75, építés 1975–80, Közti.²⁸ Az egészségügyi épületállományának ekkori fejlesztése az előregedő társadalom számára a hetvenes évek talán legértékesebb cselekvése volt.

Jelentős fejlődést mutat a korszakban a közlekedésképzés is, de nem csak a fővárosi metró kiépítése miatt. A hetvenes évek első felének szemléletét képviseli – bár a kivitelezés közel egy évtizedig elhúzódott – Kövéri György (1934–1982) Marx téri, a Skála Áruháznak és a MÁV irodahelyiségeinek helyet adó, sötétszürke fényvédő üveggel burkolt üvegalotája (tervek 1974, építés 1979). Kövéri további művei a Déli pályaudvar (tervek 1969, építés 1970–72), a Keleti pályaudvar alsó csarnoka, a MÁV-kórház hatalmas együttése, illetve az erőteljes gesztusként peronfelüljáróként megfogalmazott Kőbánya-Kispest állomás felvételi épülete.²⁹ A vasút nagy építkezéseinek elhúzódása jellemezte Schneller Vilmos (1939–) szolnoki nagyvonalú felvételi épületét³⁰ is (tervek 1968–70, építés 1970–75). Ezeknél a feladatoknál a nemzetközi korszak hatása jobban érvényesül, mint más épületeknél. Kevésbé érzékelhető viszont az öt-hat év alatt bekövetkező gyökeres stílusváltás, mint a turizmust másképp szolgáló szállodákon.

Az építészeti szóhasználat sterilizálása, a többnyire a rendeltetési mérethez kapcsolt megnevezés (például a négyszáz ágyas kórház, vagy a tizenhat tantermes iskola) is érzékelteti azt az állami tervezésben az előzőekben már kialakult mechanikus fogalomrendszert, amely a funkcionalitás követelményei között mindez ideig ismeretlennek tekintette az „építészeti hely” jellegét, a genius loci régtől élő követelményét. Kismarty-Lechner Kamill (1914–2003) ötvenes évekbeli iskolái, a szikszói (1948–49) vagy a fővárosi Sodronyos utcai iskola (1955–58) voltak az első példák a „helyteremtő” szándékra (több, illetve más ez, mint a posztmodern idején hangsúlyozott, bár időtlen otthonosság), és egyúttal a nevelésre megnyíló figyelemre, amely hosszú idők csupán műszaki szempontjai után most fontossá válik.

Az iskolaügyre és a nevelés épített eszközeire forduló építészeti figyelem kialakulásában – a századforduló iskolaépítési jelentősége és a Klebelsberg-program után fél évszázaddal – kiemel-

25./ MÉ 1974/6., Schéry 1995, 289.

26./ MÉ 1977/1. (e számban alkotóként a tervezők együtt szerepelnek, az eredeti megbízás szellemében)

27./ MÉ 1972/6., 1984/6., Schéry 1995, 380. Bán 1997.

28./ Miskolc, lásd 6. fejezet; Tétényi út MÉ 1973/1., Schéry 1995, 255; Központi Kórház Rendelőintézete MÉ 1970/2., 1980/2., Schéry 1995, 378; Kecskemét MÉ 1981/2., Schéry 1995, 339; Dél-Pesti MÉ 1982/1., Schéry 1995, 342.

29./ MÉ 1962/5., 1978/3., Jeney 2001, 232–233.

30./ MÉ 1976/4., Jeney 2001, 232–233., Schéry 1995, 296.

kedő szerepet játszott Jeney Lajos (1933–), aki 1965–66-ban Szrogh György és Kiss István angliai és amerikai útjával párhuzamosan UNESCO-ösztöndíjjal több nyugat-európai országban a nevelés megújítását szolgáló iskolaépítést tanulmányozta. A reform idején, 1968–70-ben egy általa szervezett kutatócsoport eredményesen foglalkozik a nevelési központok új problémakörével, és tervekkel alátámasztott javaslatokat tesz. Pedagógusok és társadalomtudományi kutatók mellett építésszek, Kismarty-Lechner Kamill, Kiss István, Mester Árpád, Reischl Péter és Szrogh György is részt vesznek e munkában, aminek hatására a hetvenes évek közepétől épülnek – helyenként talán már túlzottan nagy együttesként – nevelési központok a gyermekkor másfél évtizedes időszakára jellemző, összetartozó nevelési folyamatok és eszközök hatékonyabb érvényesítése érdekében. Jeney tervezte az egyik első, keceli központot³¹ (terv 1974–75, építés csak 1984). Ilyen a Pécs-siklói városrészben 1974–76-ban épített is, amelynek tervezői Jankovics Tibor és Tóth Zoltán voltak. Hazai településszerkezeti viszonyaink között azonban az elképzelt nagyarányú intézménykoncentráció alig bizonyult megvalósíthatónak.

31./ Kecel, Schéry 1995, 302., Pécs uo. 395.

Az építészeti örökség és az organikus szemlélet

A reform évei során, amikor decentralizáló törekvések is érvényesültek, néhányan visszakapcsolódtak a helyi, megyei vezetés köreibe azok közül, akiket 1956 után háttérbe szorítottak, s ez néhány esetben új kezdeményezésekhez vezetett. A megyei központok előző években Salgótarjánban és Szekszárddal meginduló rekonstrukciója az értékes századfordulós várossal rendelkező Kecskeméten az építészeti és politikai felismerések és szándékok szerencsés kapcsolódása és egybeesése révén a teljes újrakepítés helyett a régi, ekkorra eltorzult és elavult központ újraélesztésének gondolatához vezetett.

Az építészeti értékek megóvásának, az építészeti örökség megtartásának szándéka 1965-ben a városközpont hét temploma közül a történelmi tragédia során híveit veszített romantikus zsinagóga épületének megmentésére tett kísérletből született. Kerényi József (1939–), a Bácssterv építész a Technika Háza elhelyezésére kiszemeli az ifj. Zitterbarth Mátyás által tervezett és 1864–71 között épült zsinagógát, amelynek faszervezetű karzatai elpusztultak. Úgy építi át (terv 1967–69, kivitel 1972–74) az új funkcióra, hogy a külső homlokzat megmarad, és a lépcsőtér elhelyezésével a vizuális áttekinthetőség szempontjából a belső tér egységéből is valamit megőriz.³²

32./ MÉ 1975/3., Schéry 1995, 282; további munkái 1976/4., 1977/2., 4., 1978/3.

A felújítás gondolatával megnyeri a megyei vezetést további javaslataihoz. A század első felében végrehajtott átépítések elbontásával 1971–76 között kiszabadítja a régi ferences kolostort és templomot a ráépítésekkel, a központból eltereli a járműforgalmat, az egész területet parkosított gyalogos térré szervezi, és a Kéttemplom közt megnyitva sétáló utcát indít a már előzőleg Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézetté alakított kolostorépület előtt (terv 1972–73, kivitel 1973–75). A gyalogos étellel telített, újraformált központhoz csatlakozó szecessziós épületek többsége a következő években megújul. Az 1975-re meghirdetett Európai építészeti örökség évében az alföldi Kecskemét olyan központtal mutatkozhatott be a nagyvilág előtt – a Zenepedagógiai Intézet külföldi ösztöndíjasai mellett a megélnékvül turistaforgalom előtt is megnyílván –, amely maradéktalanul megfelelt az építészeti örökséggel kapcsolatos, a modernizáció addigi tendenciáját, a múlt emlékeinek rombolását megállító, új szándékoknak.

Kerényi későbbi, hasonló szellemben született kecskeméti és Bács-Kiskun megyei épületei, így többek között a kecskeméti Homoki-dombon létrehozott keramikus lakóház és stúdió (1973–76), a Bugaci Tájvédelmi Körzetben épített Pásztormúzeum (1972–74), az ország mértani középpontját jelző pusztavacsi jeltorony (1976–78), vagy későbbi, még kecskeméti korszakához tartozó művei, mint a Szókraténusz Játékmúzeum (terv 1979–80, kivitel 1980–81) vagy a ceglédi Magyarok Nagyasszonya-kápolna³³ (1980–84) a múlthoz való viszony újrafogalmazásával, a műemléki kör-

33./ Kerényi 1998, *Magyar organikus építészet* 1991, 56–57.

nyezet iránti érzékenységükkel és téralakításuk szervességével kapcsolódnak az organikus építészet hetvenes évek elején bontakozni kezdő szemléletéhez. A művek nemzetközi értékét a ceglédi kápolna újabb keletű nemzetközi elismerése is jelzi (International Architectural Design Award, Washington, 1992).

Ezt az alföldi népi építészeti hagyományt élteni majd tovább első munkájában, a Kiskunsági Nemzeti Park kecskeméti székházánál³⁴ (1978) Farkas Gábor (1945–) is, aki nyolcvanas évekbeli munkáival saját arculatú kecskeméti építészeti teremt a Mende Valér-i hagyományra és az alföldi faépítészeti karakterére is támaszkodva. Ő és a kecskeméti építészek köre saját alkotói karakterüket Kerényi kiválása után is megőrzik dél-alföldi építészetünk egyik változataként.

Az alföldi építészet hasonló hangulatú elemeit idézik a szegedi Déltervben dolgozó Koczor György 1978–79-ben a hajósi pincefaluban átépített vendéglője³⁵ és Újfehértó mellett épített sport-üdülő építménye is. Szegeden, Szolnokon és Debrecenben, a nyolcvanas években többen is kísérleteznek az alföldi tájak értékes népi hagyományainak feltámasztásával, és e kísérletek még a kilencvenes évek építészetében is folyamatosan jelen vannak.

Makovecz Imre első kísérletei során még a vasbeton- és téglapépületekben kereste az új formálásmód lehetőségeit. Az 1964-ben Velencén náddal tervezett, de cseréptetővel megépített első vendéglőjének sajátos formavilága – ahol még Rudolf Steiner Goetheanuma az előkép, vagy kiindulási pont – alakul tovább a szekszárdi Sió csárda (1964) kéttetű épületében. A náddal fedett tömegek már azt az alkotót mutatják, aki a technicizmus áramlataival következetesen szembefordulva személyes formavilág s egyúttal humánusabb építészet kialakítására törekszik. A balatonszepezdi Szövösz kis borozóépülete (1966) az egymás alá sorolt sisakrostélyszerű cseréptetőformák révén e korai korszak talán legérdekesebb műve, amelyet az 1967. évi Mezőgazdasági Kiállítás csárda épülete követ jelentős sikerrel. A sárospataki Borostyán Szálló (1965–68), a volt trinitárius kolostor átépítése során Makovecz képzőművész munkatársaival (társtervezői ismert avangárd művészek: Lakner László, Fóth Ernő, a textiltervező Szabó Marianne, a bútorok tervezője Mezei Gábor) érdekes részformákkal – például az éttermi boltozatok eredeti ívét kirajzoló, fémgúlból összerakott álmennyezettel – kísérletezik. A vasbeton építészet hazai lehetőségei azonban ekkor nem alkalmazhatók lágyan ívelő vonalakat, felületeket használó masszív építészet megvalósítására. A győri Áruház (1970) bálnafejszerű íves tetőfelületeinek felületi hibái, ellentmondásai, a sárospataki Bodrog Áruház oldalhomlokzati vasbeton pilléreinek életfaszerűen áramló formái (1969–72) vitát és ellentéteket váltottak ki, Makoveczet következetesebb irányba mozdítják. 1969-től a mozgásformák elemzésével, sorolásával kísérletezik, majd a minimális-tér, az iskolai térszemlélet-fejlesztés, a kreatív nevelés problémái foglalkoztatják (a négy munkacsoport által folytatott miskolci kísérlet, 1972), ekkor gondolja végig a fa építkezésmód megújításának lehetőségeit. A meg nem valósult tervek és más munkák mellett ide tartozik a tatabányai autópálya melletti Csákányosi csárda (terv 1967, építés 1968–69, 1979-ben leégett), a pilismaróti Hoffmann-tisztás vendéglőépülete (1971–72) vagy Lakitelken a kilátó vagy madárles (1975, restaurálva 1977). Vakolt téglafallal, faszerkezettel épül a szentendrei szolgáltatóház, (belsőépítész Mezei Gábor 1973–77) és ugyanott a félgömbkupolával fedett, lépcsős tömegű konyhaüzemmel toldott étterem, 1975–76. A tanulságok szellemi összegzését a Farkasréti temető ravatalozójának már említett belső kialakítása (1975–77, bútor Mezei Gábor) jelenti.

Makovecz Imre műveiben 1963-tól megjelenő organikus szemlélet, az élő – vagyis a társadalom vágyaiban ténylegesen létező – építészet eszméje az 1965-ben munkatársává lett belső-építész, Mezei Gábor (1935–) mellett leghamarabb a pécsi építészek körében talál értő, de a tőle való függetlenséget hangoztató társakra. Mezei Gábor Győrben a Széchenyi patika³⁶, egy barokk gyógyszerár 1970-es átépítése során meghagyja a barokk stukkókat, de a berendezésnél az ívesen hullámzó oldalfalú, színes tároló rész csökkenő méretű fa fiókjaiival és a többretegű nyílászáró-borítás bimbózó rügyekre, levelekre emlékeztető dekoratív alakításával különös formavilágot

34./ MÉ 1979/2., Schéry 1995, 321. *Könyv az építészetéről* 1998, 163–195.

35./ Jeney 2001, 65., 66.

36./ *Magyar organikus építészet* 1991, 74; továbbiak *Magyar élő építészet* 1985, 122., 129.

37./ *Hajlék A Pécs Csoport építészeinek kiállítása a Budapest kiállítóteremben, 1987, Csete 2001.*

teremt. A nagybörzsönyi kis román templom bútorai hasonlóan dekoratív, a többrétegű faszerkezet lehetőségeit kibontó, és mégis konstruktív felfogásban születnek. Organikus kísérlet ez is a bútorművészet területén.

A pécsi építészcsoporthoz kiemelkedő személyisége Csete György³⁷ (1937–). Képességei ellenére 1963-ban, Budapesten nem kerülhet egyetemi oktatói státusba, később, az oldódás idején is csak külső óraadó tervkonzulens lehet, így tevékenységét a szakma peremén kezdi. 1971-ben volt tanítványai hívására települ Pécsre, hogy 1965-től formálódó organikus építészeti elképzeléseit végre megvalósíthassa. Még a Baranyatervben jön létre vezetésével az a szellemi kör, amelyhez tartozik a belsőépítész Blazsek Gyöngyvér és férje, Deák László, a szerkezettervező Dulánszky Jenő, Jankovics Tibor, Kistelegdi István, Kovács Attila, Nyári József, Oltai Péter. 1973-ban a regionális tervezővállalatnál, a Pécsitervben belőlük alakul meg a Pécsi Ifjúsági Iroda, amely az *Élet és Irodalomban* kiadott „nagypanel és tulipán-vita” során indított támadások következtében 1978-ra szétszóródik. Csete is visszakerül Budapestre, az Országos Természet- és Környezetvédelmi Hivatalban helyezkedik el. 1981-től veszik fel a Pécs csoport nevet, de már csak kiállításokon szerepelnek ismét együtt a kör tagjai.

Néhány kisebb, a csoport tagjai által végzett belső téri munka mellett 1974-re valósul meg Csete orfíi Forrásháza (a barlangkutatók pihenőhelye, terv 1969–70-ből). Az erdei építmény sajátos szimbólumként fogalmazza meg azt az ideát, amit a Pécs csoport képviselni szándékozik. Egy zsaluzati formákkal tagolt, ívelt falú, kiszolgáló funkciójú körépítményből emelkedik ki a pihenőterbe vezető, növény szárhoz hasonló vasbeton cső, amelyre ráépül a mákgubószerű fakupola. E kupolát felülről kristályszerűen osztott üveg félgömb világítja meg különös, érdekes kapcsolatot teremtve a nappali vagy éjszakai külvilággal. Csete későbbi, 1976-tól Halásztelken hosszú évekig épülő Árpádházi Szent Erzsébet temploma az üvegprizmával világított kupola gondolatát fejleszti tovább: a kis hídon át megközelíthető, faszerkezetű kupolával fedett szakrális tér a plébániaként és paplakként szolgáló kör alaprajzú monolitikus alsó szintre épül. Az építményt az alsó részt eltakaró földtöltés veszi körül, távolabbról emelkedik ki a kupola.³⁸

38./ *Hajlék 1987, 6., Csete 2001, Schéry 1995, 431. Magyar organikus építészet, 20–21., 22–23. Rév Ilona: Templomépítésünk ma. Corvina, Bp., 1964.*

A csoport tagjainak munkái közül hasonlóan szimbolikus jelentőségű Kistelegdi István siklósi ravatalozója (1972), mint ahogyan az volt a még 1970-ben Bachman Zoltánnal együtt tervezett szamoskéri református templom is. Ez lágyan ívelő falakkal és tetővel határolt templomhajóból, illetve a szatmári fatornyokat idéző kis campaniléből álló együttes. A kupolaforma jellemző Oltai Péter Pécs, Balokány ligetben levő ifjúsági klubjára (1976). Az íves formálás az Elefántos tömbben, 1973-ban kialakított idegenforgalmi irodájában már megjelenik. Nagyobb épületet csak Nyári József épít a kaposvári lakótelep szolidan díszített lakóházaiként (1970). Kaposvári iskolaépületében azonban ő is szimbolikus térnek alkotja meg az aulát (1975).

1973-ban az első s egyúttal utolsó, a csoport számára jelentősebb nagyobb munkát a paksi atomerőmű lakótelepének néhány lakóépülete és kommunális gyermekintézményei jelentik. Az első paneles lakóházak jórészt megvalósulóban vannak, ezért csak arra van lehetőségük, hogy a paksi dombtetőn épülő négyszintes tömbök végfalán a panelet festett fehér elemekkel díszítsék.³⁹ Így kerülnek azok a lány vonalú fehér felületformák az egyébként jellegtelen véghomlokzatokra, amelyeket Major Máté 1975. szeptember 27-i vitaindító cikkének címe szerint (*Nagypanel és tulipán*) – egy ironizáló megjegyzés hatására – tulipánnak lát. Az újabb épületeknél Csetéék alaprajzi újításokra, az étkező megformálásával lakhatóbb lakás kialakítására törekednek, a terv azonban az előírtnál költségesebb. Néhány épületnél íves kontúrú loggia válaszfalakat, bejárati motívumot vagy a magasabb, felvonós épületek esetében ívesen ritmizált végfalkontúrt terveznek. Nagy László, a költő – aki maga is vizuális tanulmányokat folytatott, hisz iparművészként indult – hiába áll pártjukra, a vita elmérgesedik. Az *Élet és Irodalomban*, majd 1976-ban a *Magyar Építőművészetben* két tucat hozzászólás nagy többsége támadja a fiatalokat, s ezt kihasználva az irányító tárca pontot tesz az amúgy is költséges próbálkozásra.

39./ A „Nagypanel és tulipán” vita tanulmányainak nagy része, Osskó Judit válogatásában megjelent az *Új építészet, új társadalom 1945–1978*, 1981 kötetben is, 387–450. oldalakon, IX. Az úgynevezett „Tulipán vita”. A képanyagban pedig (10.) a vitatott paksi házak fotója is közlésre került. Lásd a 36. és 37. jegyzetet is.

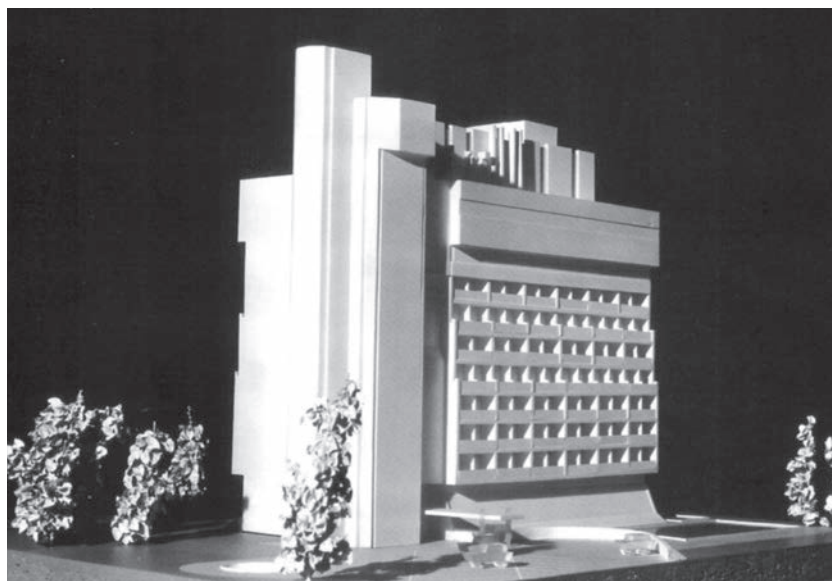
A tervek alapján ugyan egy ideig, 1978-ig még épülnek a vitatott részletek, de ezzel vége minden kísérletnek. A technokrata szemlélet képtelen elviselni bármilyen egyedi jelet a betonkörnyezetben. A kor ellentmondását csak Kotsis Iván halk hangú és a későbbi gyűjteményből kihagyott cikke mondja ki: képtelenség az, hogy a modern mozgalom korábbi képviselői az uniformizáló technológiák mindent leegyszerűsítő és egysíkúvá formáló korában még mindig az egyedi tervezés individuális lehetőségét hangoztatják, és elzárkóznak a valóban egyéni – a technológiát csak eszköznek és nem célnak tekintő – újítások elől.⁴⁰

40./ MÉ 1976/2. 58., lásd a 74. jegyzetet is.

Csete később, 1979-ben magántervezőként a napenergia hasznosításával foglalkozik, és Szentendrén Kátai Mihály zománcművész számára érdekes műteremházat épít. Újabb, nagyobb feladatok megoldására azonban csak a nyolcvanas évek közepétől nyílik lehetősége. A pécsi fiatalok szétszóródnak, Pécsen csak Kistelegdi marad. Jankovics Keszthelyen, Blazsek Gyöngyvér Szolnokon, Oltai a Műemlékfelügyelősegen folytatja szakmai tevékenységét, míg Kovács Attila díszlet- és látványtervező lesz. A pécsiek újabb eredményekkel a nyolcvanas években jelentkeznek.

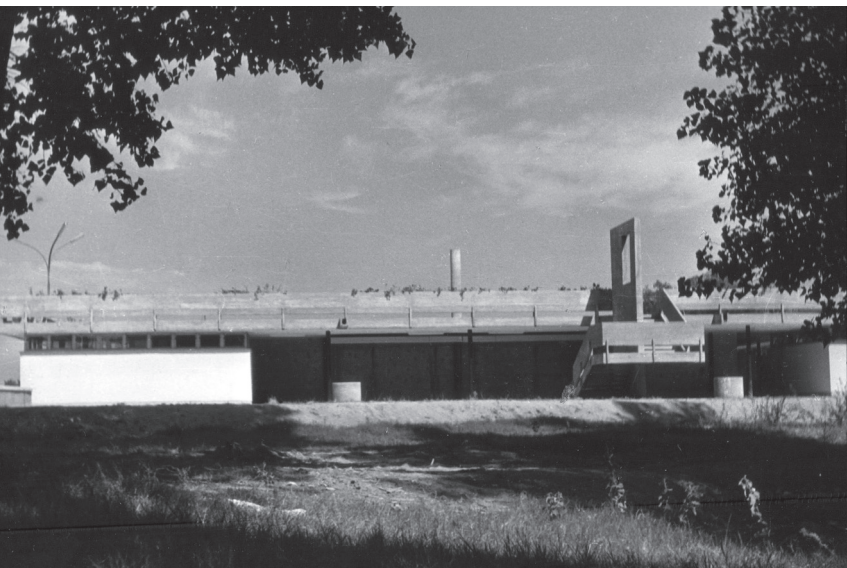

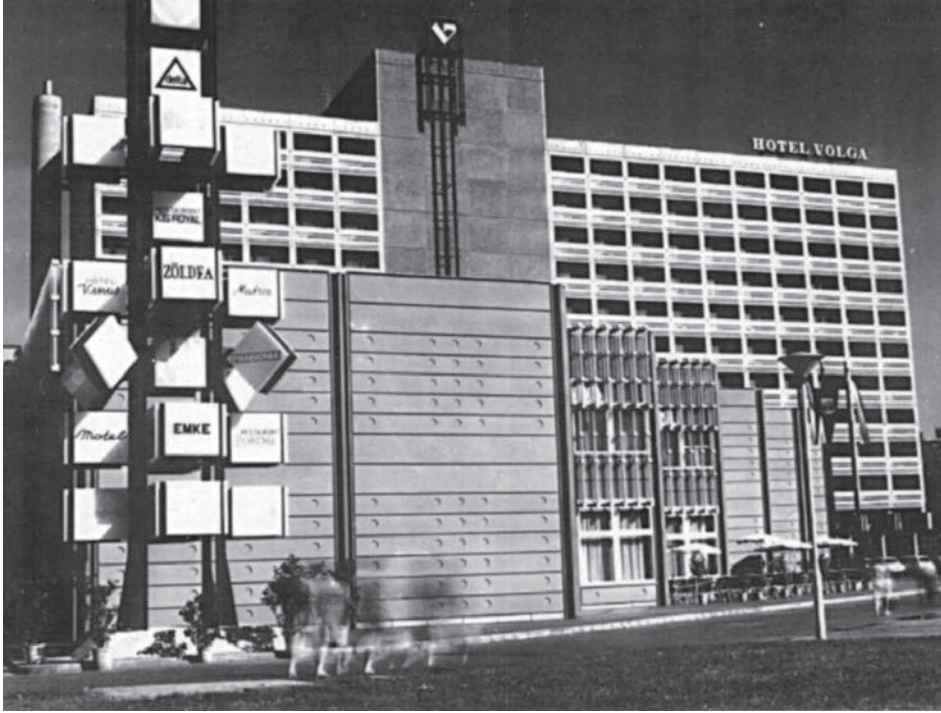
7. Pécs, Ferencesek utcája
Kökény-Kovács Ildikó grafikája

XII. 89–96. tábla, 55–109. kép. 55., 56. Budafok, Áruház, Jurcsik Károly, 1969–70. Lelkes László fotói. 57., 58. Kispaneles szerkezetű nevelési intézmények, iskolák, óvodák és bölcsődék, Ágoston Miklós és Kökény Ágnes, BUVÁTI, 1969–71. Színes rendszerben készült épületek forma- és belsőtérvilága. *Jurcsik '98*, 42. 59. Gyula, Fürdőszálló terve, makett fotó, Jurcsik Károly, 1976, *Jurcsik '98*, 41. Lelkes László felvétele. 60. Kecel, uszoda és fürdő, Jurcsik Károly, 1961. 61. Békéscsaba, OTP lakóház, Jurcsik Károly, 1968–69. 62. Budapest, Óbuda, AGROBER Irodaház, Jurcsik Károly, 1969–75. 61., 62. *Jurcsik '98*, 36., 67.

89.

- 63 64 63. Budapest, Hotel Volga szálló (később Ibis hotel, ma lebontva), Finta József, terv 1970. kivitel 1970–71., Schéry, 251. 64. Pozsony, Diákszálló, Roth János, terv 1971–72., kivitel 1973–74., Schéry, 335. 65. Salgótarján, Nógrádi Sándor Munkásmozgalmi Múzeum (később Nógrádi Történeli Múzeum) és a Garzonház, Magyar Géza, Lakóterv, terv 1972., építés 1980., Schéry, 338. 66. Salgótarján, a Pécskő-domb 11 szintes magasházai előtt üvegszerkezetű bazársor, lakóház Magyar Géza, bazársor Somogyi Pál, terv 1973., kivitel 1970–75. 67., 68. Salgótarján, a Garzonház és a filmszínház előtti tér, Magyar Géza, terv 1968–tól, kivitel 1974–75. 66–68. Lelkes László felvételei.

90.

69–71. Budapest, Róbert Károly körút – Lehel út sarkon Domus Bútoráruház, Lázár Antal és Reimholz Péter, terv 1970–73, kivétel 1973–74. 69–70. Az áruház épülete, Ferkai András gyűjtése, 69., 70., 71a., 71b. a kilépcsőszerű homlokzatú sarokház és belső terei. Schéry, 289. 72. Székesfehérvár, Domus Bútoráruház, Reimholz Péter, 1970–73, kivétel 1973–75. Archív felvétel. 73. Budapest, Hegyalja úti OTP öröklakásos lakóház, V. Pázmándi Margit, 1969, 74. Budatétény, Kertészeti Kutató Intézet Központja, V. Pázmándi Margit, 1968–70. 73., 74. Lelkes László felvétele.

70 69
72 71a/71b
73 71

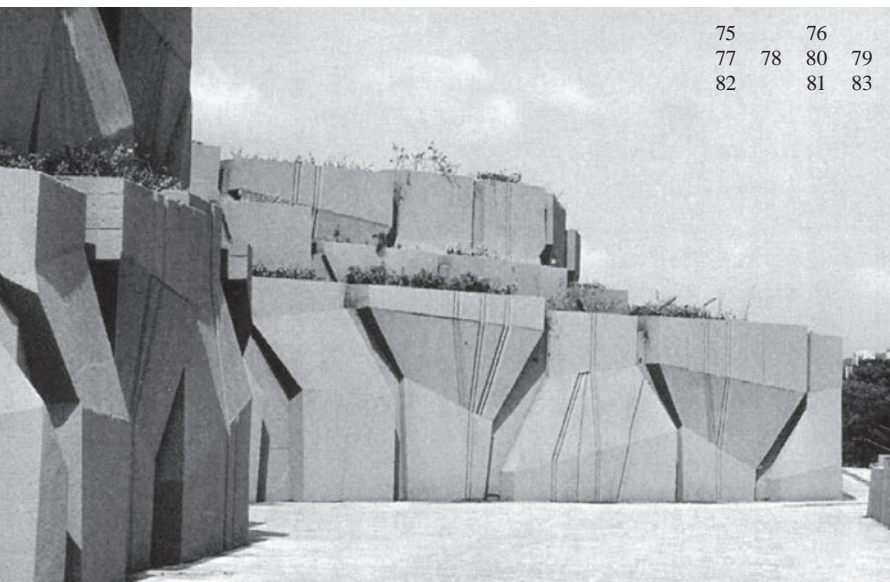
91.

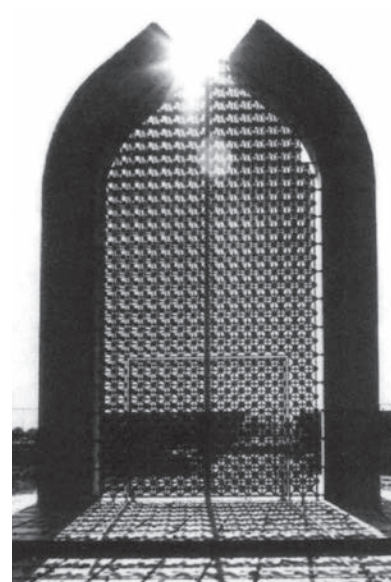

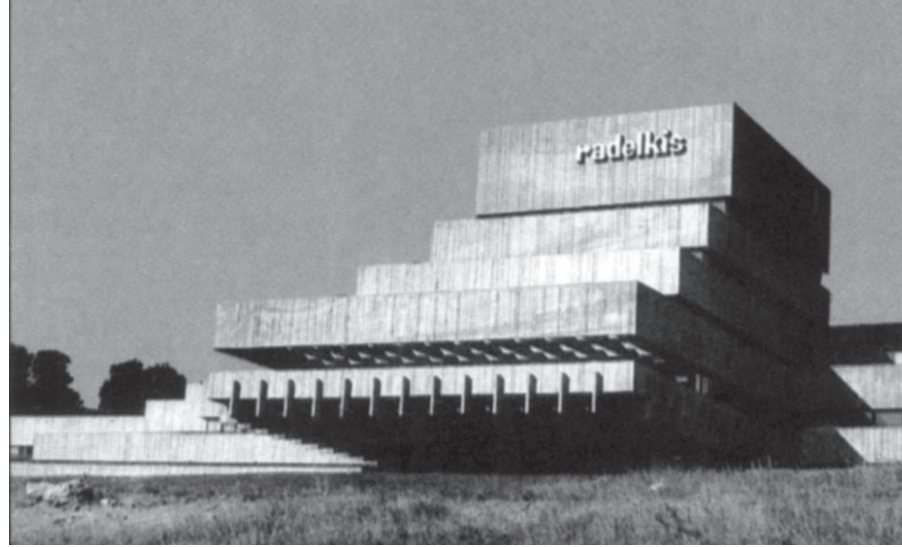
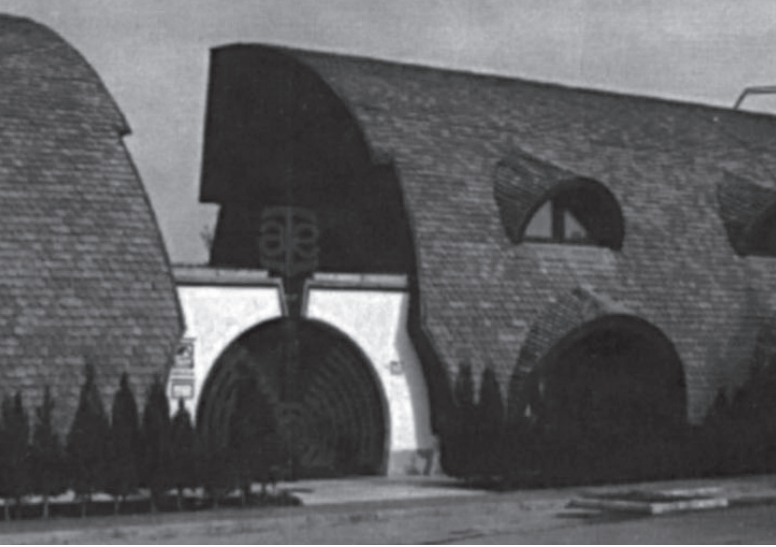
75. Nyíregyháza, Megyei Továbbképző Intézet, Bán Ferenc, László Zoltán, 1969–74. 76. Nyíregyháza, Megyei Művelődési Központ, Bán Ferenc, terv 1970, építés 1980–81. 75., 76. Hajdú József felvételei. 77., 78. Rózsadomb, Pusztaszeri út, Bég utca, Magyar Híradástechnikai Egyesülés számítóközpontja, szerelt vázszerkezetű épület, Ungár Péter, Nagy Bence, IPARTERV, terv, építés 1975–76, Schéry, 326. 79., 80. Zalaegerszeg, Városközpont, Dísz tér, alagútzsalus lakóházak, Vadász György, munkatárs Horváth Judit, Náray Éva, terv 1972–75, építés 1975–79. Lelkes László fotói. 81., 82. Budapest, Gellérthegy víztároló, Vadász György, 1975, Vadász'97, 28., 39. 83. Mohács, Nemzeti Emlékhely, Díszkapu, Vadász György és Pölöskei József, 1976. Vadász'97, 26.

92.

75	76		
77	78	80	79
82		81	83

84–86. Fadd–Dombori, Üdülőépület, Jankovics Tibor és Blazsek Gyöngyvér, 1977, 84., 85. Schéry, 442. 86. Vidéki Kalauz, 56. 061. 87. Budapest, Ericsson Gyártelep, volt Radelkis Ipari Szövetkezeti Üzemház, Csíkvári Antal, IPARTERV, terv 1965–71, épül 1968–73. Budapest Kalauz, 147. 270. 88. Budapest, Szervita tér, Petőfi S. u. sarok, a Fővárosi Irodaháza, Jenei Lajos, munkatárs Beöthy Antalné és Tell Márta BVTV, 1967–70. 89., 90. Budapest, Déli pályaudvar, Kővári György, terv 1969, építés 1970–72. 88–90. Lelkes László diaképei.

93.

91. Balatonszepezd, borozó és vendéglő, 1966, 92., 93. Zalaszentlászló, Faluház, Makovecz Imre, terv 1976, épül 1981. 84. 91., 92. *Makovecz Imre*, Corvina'80, 16. 93. Magyar Élő Építészet 107. 94–96. Dobogókő, a sífelvonó faháza, Makovecz Imre, 1980. 97–100. Orfű, Forrásház, Csete György, terv 1969–70, épül 1974. La Biennale, 23. 101., 102., Halásztelek, Árpádházi Szent Erzsébet templom, Csete György, épül 1976-tól, 103–105. A Paksi kísérlet, lakóházak paneljeinek fehér zúzalék díszítése, Csetéék, Baranyaterv, 1973–78, 91., 93., 101. kivételével Lelkes László diáképei.

94 91
95 92
96 93

94.

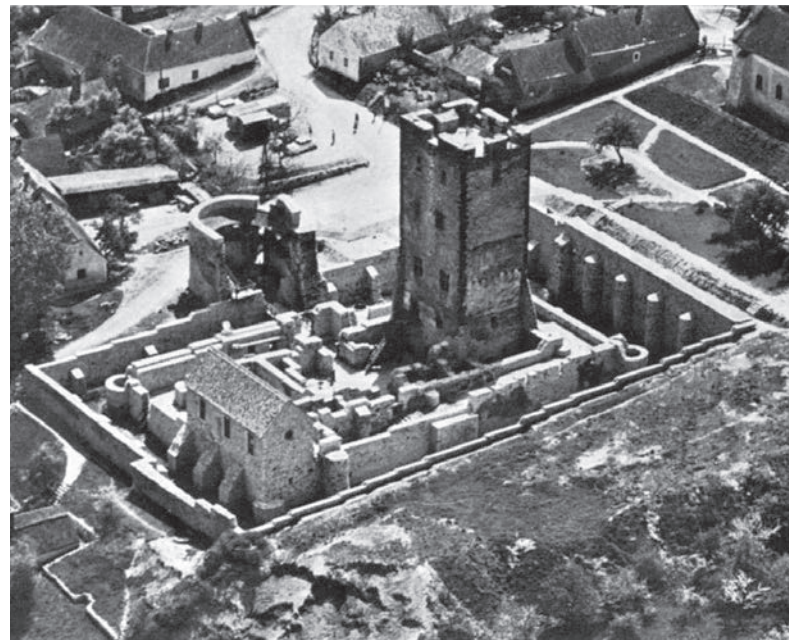

101 97 98
102
103
104 99 100
105

95.

106. Szombathely, Isis-szentély, Hajnóczy Gyula, BME, 1958–63. Szendrői '72, 266. 107. Nagyvázsony, Vár, Sedlmayr János, OMF, 1955–67. Szendrői '72, 252. 108. Diósgyőr, Vár helyreállítása vasbeton héjelemekkel, Ferenczy Károly, OMF, 1996–70. Lelkes László fotója. 109. Hollókő, védett Világörökség, falusi település, Mendele Ferenc, OMF, munkatárs Komjáthy Attila, 1964-től folyamatosan. Szendrői '72, 277.

106 107
109 108

96.

ALKOTÓK ÉS MŰVEK

A korforduló elméleti és módszertani eredményei

A reform kiváltotta fellendülés majd visszaesés és az ezt követő, az avantgárd végét, a szembe fordulást jelző évek, az irányzatok kibontakozásának kezdeti korszaka érdekes és jelentős műveket hozott létre, a szekszárdi, kecskeméti, majd a zalaegerszegi központ építése újabb eredményeket hoz. A Lakóterv játszik vezető szerepet a településfejlesztési folyamatokban, a középület építésben, egyúttal a szemléletváltást jelző elvek és tervezői módszerek megújulásában is. Jurcsik Károly (1928–2009) műterme talán a legkiemelkedőbb alkotóhely, de fontos szerepet játszik Finta József, Virág Csaba, Magyar Géza vagy a Közti és az Iparterv több ismert mestere, Hofer vagy Kévés, Földesi és néhány, korábban már említett építész kísérletező alkotó tevékenysége is.

41./ Jurcsik 1998, *Könyv az építészetről* 1998, 338–375., lásd a 6., 7., 8. és 9 jegyzetet is.

Az angliai munkavállalásból hazatért Jurcsik 1965-től dolgozik a Lakótervben.⁴¹ Egyetemista korában Zalaváry Lajos hatott rá, Gulyást és Jurcsikot másodévből ő korrigálta. Oktatói éveit idején egyetlen épületet építhetett meg (Kecel, uszoda és fürdő, 1961–63) már jelentős sikerrel. Az 1964-ben „sokéves építészeti oktató-nevelő munkájáért” kapott Ybl-díjban nemcsak a mű, hanem a pályázati eredmények sora is jelen van. Kiemelkedő munkatársként jóformán a „vállán hordta” a Weichinger-tanszék ekkori eredményes pályázatait (Vigadó Koncertház I. díj, 1957; Szófia, Főpályaudvar, IV. díj, 1962). Saját munkáival továbbiak sorát nyeri (a Kálvin tér rendezése, 1958, falusi gyógyszerárak, 1960, típus filmszínház, 1961, típus üzletházak, A és B kategória, 1962, I. díj, vagy korábban nyolctantermes iskola, 1954, falusi bölcsőde, 1954, Nagybatony, városközpont, 1957, II. díj). 1963–64-ben a Londoni Városi Tanács (LCC) hivatalában töltött idő során megmérte magát a madridi Operaház (1964), majd a budavári Szent György tér rendezése (1965) tervpályázatain. 1965–67-ben egy-egy emlékezetes tervvel évente megnyeri a korszak jelentős hazai pályázatait (Budapest, Sportkórház; Balatonföldvár, Casino; fejlesztendő művelődési házak). Angliai munkája során hat hónapig egy paneles előregyártással készülő kétszintes családi lakóház tervezője, amiből később lakótelep épül, mellette hónapokig egy teljes műterem dolgozik a részlettervek és a társtervezői munkák tervtömegén. A prototípus (Anglia House, 1964) öt nap alatt épül fel. Amikor Jurcsik évek múlva láthatja a lakótelepet, akkor tudja meg, hogy a több száz lakásos építkezés és környezete harmincöt nap alatt készült el teljes egészében. Megértette tehát az előregyártás értelmét: hosszas, gondos előkészítés, tervezés: gyors és eredményes építés.

A már említett szekszárdi központ első irodaházait még 1965–1966-ban tervezi. Hosszas küzdelemmel éri el, hogy a tervezett tér peremén álló három 19. századi, romantikus lakóházat ne bontsák el, s ezek felújítva részévé váljanak az együttesnek (irodaházak, kivétel 1967–69). Az új teret körülhatároló áruháznál (1968–70) és a pártszékház épületénél (terv 1970, kivétel 1970–72) a volt műegyetemi kolléga, Varga Levente (1939–) az alkotótárs, és Jahoda Maja (1942–) a belsőépítész. A belső terek alakításában Görgényi Judit és Horváth János belsőépítészek, a pártszékház terveiben többek között Szekeres Károly és Zsótér László iparművészek vesznek részt. A belső terekben és azok formálásmódjában, eszközeiben jól érzékelhető az a szemléleti tágulás, ami az Iparművészeti Főiskolán végzett oktatómunkája során (1966–1971) jellemezte. Bár kerámiával már műegyetemi éveit folyamán is foglalkozott, ezekben az években a főiskolai képzés egész eszköztárát áttekinthette.

42./ Schéry 1995, 184. Jacobsen kollégiumára is utal a 24. jegyzet.

A vasútállomástól a régi Pollack-féle megyeházáig terjedő téregyüttes városépítész Korbonits Dezsőné Somogyi Márta (1934–) volt, aki a gyalogos sétány gondolatát felvetette.⁴² Jurcsik azonban változtat a városépítészeti terveken is, hogy kibontakoztathassa elképzeléseit. Az épületek megformálásánál az építész olyan eszközeit választja, mint a téglaburkolatok és a megjelenő vasbeton szerkezetek érdekes, váltakozó felületritmusai, a tér alapfelületének növényzettel, burkolat-

tal és domborzattal történő mozgalmas tagolása. A nem mereven, hanem nyitott-zárt szakaszokkal határolt teret áthatja a felületét hálósan átszövő, az épületek méretrendjét a burkolatváltozásokkal a térre szinte rávetítő építészeti rend, az Angliában Arne Jacobsen kollégiumánál tapasztalt eszköz sajátosan módosított alkalmazása. Az építészeti és kertészeti eszközökkel alakított tér különös hatását fokozza a sétáló forgalom szétterelése (vagy épp a többirányú gyalogos forgalom összefogása) az irodaházak és a romantikus lakóházak alatti átjárók között, illetve a másik oldalon a sétaút átvezetése a pártszékház alatt, aminek megvalósításához meg kellett győzni a gondolattól idegenkedő építetetőt is.

A Jurcsikék által tervezett együttes a pártházon túl egy szűk utcás, szövetszerű, a tér oldalán megépített kisebb tömegű épületekkel rokon, de intenzív beépítésű bevásárlónegyeddel folytatódott volna, térszöveté bontva fel a főtér világát. Ez sajnos már nem valósult meg. Az irodaház mögött keresztbe forduló nagy mező egy szabadkontúrú vízmedencével, mögötte Varga Imre Prométheusz szobrával töri meg a térszerkezetet, szervesen alakítva tovább az így befejezetlenné váló, újszerű városiasságot ígérő együttest.

Jurcsik és Varga Levente másik kiemelkedő értékű ekkori műve egy alföldi művelődési otthon Orgoványban (terv 1968, kivitel 1969). A teljesen érett térszemlélettel formált épület festett nyers-tégla falaival, párkányig futó nyílástagolásával és a térzónaelmélet alapján csendes és zajos zónákra osztott térstruktúrájával a hagyományos szerkezetű építés ellenére éppen tervező-térialakító vonatkozásaiban a rendszerszemléletű tervezés egyik legjobb korabeli példája, kis méretei és szerény kivitele, visszafogott mivolta ellenére jelentős értékű szellemi alkotás. A térzónarendszer gondolata a hatvanas évek végének fontos funkcionális elemző módszere. A térelemek analizálása, csoportosítása és rendszerezése a strukturalizmus korabeli térelemző törekvésének egyik hozadéka, s egyúttal tovább vezetett ahhoz a funkcionális térszerkezeti megközelítéshez, amit Jurcsik a következő években kidolgozott. Jurcsik és Varga Levente ugyanekkor tervezett és 1969–1970-ben megépülő budafoki áruházon hasonló módon teremtik meg a finn építészet értékeit idéző hangulatot.

A hetvenes évek elején Jurcsik tervezési elveiben és módszereiben, alkotói szemléletében bekövetkező változást a vázpaneles kis középületek típusstílusai tükrözik, s ezen keresztül a kor rendszerszemléleti problémaelemző és tervezési módszerei is elemezhetők. A hatvanas években a természet és társadalom létező rendszereinek gondolati megközelítésére a szaktudományoknál szélesebb látószögű interdiszciplináris szemlélet kialakítása, a zárt és nyílt rendszerek megértése és értelmezése érdekében megteremtett rendszerszemlélet⁴³ úttörője Ludwig von Bertalanffy oszt-rák biológus, aki 1949-től már Amerikában publikálja műveit, s 1969-ben már széles körben hat a hazai tudományos szemléletre is. Ez a gondolkodásmód azonban évezredek óta latens formában létezett, a kibernetika és a számítógépek világa csak felszínre hozta. A különböző szaktudományokban alkalmazott rendszerelmélet a gyártmányok előtérbe kerülésével szükségszerűen jelent meg a műszaki, illetve tervezői gondolkodásmódban, és a társadalomtudományok, a közgazdaságtan vagy akár a pszichológia világában is. Louis Kahn vagy Noriaki Kurokawa gondolkodásmódja éppúgy ennek a származéka, mint a csak szerkezeti elvű, merev gyártmányrendszerek, amelyek az építészeti környezetben nyomasztó egyhangúságukkal e gondolkodásmódot vulgarizálták. A Fialtal Építészeti Köre első két ciklusának tájékozódása természetszerűen a rendszerelvű gondolkodásmód körül épült ki, hiszen a városépítészettől az egyéni, de gyártmányokra irányuló konkrét építészeti feladatig, vagy a kor bármely alapkérdésének feltárásáig alkalmas segítő eszköznek tűnt az új, tudományos szemléletmód ismerete.

A funkcionális szemlélet fejlődése, az igények rendszerelvű, tudományos elemzése s feladattá szervezése, új rendszerű elvek, belső törvényszerűségek és összefüggések keresése, illetve mindezek kivetítése a funkcionálós térszerkezetre a technikai fejlődés, az építésiparosítás majd automatizálás szükségszerű velejárója, sőt követelménye. A tervezésben jelentkező gyártás-szerelés kettősség 1968 körül a fejlett világban is a munkamegosztás fejlődéséhez, a gyártmányfejlesztő

43./ A rendszerszemléletnek széleskörű filozófiai, közgazdasági és szervezéselméleti irodalma volt. Korábbi kibernetikai irodalom: Norbert Wiener, *Válogatott tanulmányok*, magyarul 1974; a *Rendszerezelmélet* 1969, Bertalanffy munkáját is bemutatja. Hetvenes évekbeli előadásait összegezi Meggyesi Tamás, *A városépítés útjai és tévútjai*, 1985, illetve újabb műve *A 20. század urbanisztikájának útvesszői*, Terc, Bp., 2005.

tervezés és a gyártmányokból épületet, térrendszert formáló építész, tervezői tevékenység elkülönüléséhez vezet. A két ág önálló belső fejlődéséből és együttműködéséből magasrendű eredmények szülehetnek, miközben maga az építészeti tevékenység is átalakul, megújul. Az építészeti téralakító tevékenység és vele az „építészeti kifejezés” lehetősége az egyedi, egyszeri lakásról vagy épületről nagyobb, tágabb összefüggések irányába tolódik. A város struktúráját meghatározó fő alkotóelemeinek a kialakítása válik feladatává. Az adott szerkezeti renden alapuló tervezésben, ha az építési rendszer jó és rugalmas, valóban az adott feladat lehetőségeiből fakad, a szellemi ráfordítás növekedése új variánsok kialakulásában, a tömegesen megvalósuló térrendszer konkrét építészeti értékeiben, környezeti együttesekké szerveződésében hozhat eredményt. E léptékrendben az elemrendszer új funkcionális szerepet kap; tércsoportok, térrendszerek variánsai alkotják a tervezési-funkcionális elemeket, s ezek konkrét, viszonylag magas szabadságfokú, változatos összefüggései teremthetik meg az építési (tervezési-technológiai) rendszer hatékonyságát.

Bár mindez többnyire csak elvi lehetőség maradt, a budapesti lakótelepi gyermekintézmények megvalósítását szolgáló, már említett vázpaneles kommunális épülettervcsalád erre az új funkcionális szemléletre nyújtott érdekes példát. A Lakótervben Jurcsik Károly vezetésével 1974-től fejlesztették ki e terveket, amelyek alapján 1975–79 között tucatnyi iskola, óvoda, bölcsőde épült. Ízenként bővülő rugalmas alaprajzi rend segítségével, a „konszignatív tervezés” módszerével állítható össze tervkatalógus alapján teljes térszövetté egy-egy konkrét intézmény. A változóként kezelt elemek azonos kapcsolatokra illeszkedő különböző alapterületű, befogadó kapacitású és térosztású funkcionális egységek, épületrészek. A beton anyagú szerkezeti elemeken, 90, 120, 240 cm széles kispaneleken alapuló építési rendszer esetére kidolgozták az egyes épülettípusoknál lehetséges, különböző igényeket, követelményrendszert, befogadóképességet, funkcionális teljesítményt szolgáló, változó mélységű, de azonos szélességű és kapcsolatú tércsoport-variánsokat. Az így minden elemében és részletében meghatározott funkcionális szervezeti elemekből a „szelíthető alaprajz” elvét alkalmazva rakható össze (az építetetői igény, helyszíni adottságok követelményei szerint) a tér- és épületegyüttes. A funkcionális elemeket alkotó tércsoportok (foglalkoztatók, előterek, gazdasági egységek, személyzeti- és gépészeti helyiségek, konyha, étkező- és mosodatermek, tantermek, zsibongók, tornatermek) változataként létrejövő építészeti rend, kiérlelt térstruktúra magasrendű esztétikai vonásokat hordozhat, és alkalmas módon áll össze városrészre, valamiféle egységgé sajátos belső szellemi összefüggései folytán. Jurcsik vázlata, e rendszer szimbólumrajza a táguló koncentrikus körök jelképével érzékelteti az adott, konkrét konfigurációk együttesé alakulásának törvényszerűségét, a szellemi összetartozás, vonzás feszültségét.

A Jurcsik által kifejlesztett rendszer alapján, a fővárosi lakótelepeken, Kispesten, Újpesten, Pestszentlőrincen, Békásmegyeren érdekes belső terű, jól funkcionáló és változatos középületek épültek, egy rövid ideig élesztve azt a hitet, hogy a tervezésben jelenlévő szellemi értékek az adott társadalmi berendezkedés mellett a környezetbe átültethetők.

Jurcsik tevékenységének szelleme hat a Lakóterves fiatalokra, a Finta műtermében dolgozó mesteriskolásokra, Roth Jánosra és Kaszab Ákosra és természetesen saját munkatársaira is. Parádi Károly (1941–), majd a következő ciklusokban Cságoty Ferenc (1948–) és Turányi Gábor (1948–) is e szemlélet követőiként kezdenek saját alkotói világuk kialakításához.

Szemléletváltó törekvések

Finta József 1966-ban nyeri el a Duna-parti Hotel Duna Intercontinental tervezésének lehetőségét. A szállodaépítés folyamatában (1967–69, tervezőtársa Kovács László belsőépítész, munkatársai Dávid László, Hönich Henrik, Hrecska József, Király László, Nagy Bálint) nemcsak rutint szerez a nemzetközi szállodaépítési feladatokban, hanem egyúttal a hatvanas évek egyik korszakzáró,

illetve a hetvenes évek indító gondolatait kifejező művét is megteremti, hiszen az Intercontinental már egy nemzetközi színvonalra figyelő alkotói szemléletet képvisel.

A hazai építőipar által ekkor még gyorsan és jó minőségben felépített épület alap gondolata képletszerű: minden szoba a Duna felé, a Vár és Gellért-hegy látványára nyílik, míg az oldalfolyosók zárt homlokzata falat képez a pesti oldal felé. Ez a fal egyúttal az említett változtatások miatt jóval magasabb lett a háttérteret alkotó 19. századi klasszicista beépítésnél, illetve a főváros által az e korban előírt harminc méteres párkánymagasságnál, a Duna-parti környezetnél, a Vigadónál és a Petőfi téri épületeknél. Ennek ellensúlyozására Finta karakteresen tagolja a tömeget, a Dunára merőlegesen kifutó szárny fölé emeli fel az éjszakai bár tömegét, és hangsúlyos tagozással formálja meg a homlokzatokat. A szállóépület kényszerek folytán kialakult magassága és különösen a Belváros felé való zártsága miatt élénk vitát vált ki, ám ennek ellenére Budapest egyik legjellegzetesebb Duna-parti épülete.

A hetvenes évek nagy munkák sorát jelenti Finta számára.⁴⁴ Az 1971-es Vadászati Világkiállításra tervezi a panelszerkezetű Volga Szállót (terv 1970, kivitel 1970–71). A szobatömb magas loggiás-paneles tömegét a kiegészítő funkciókat (előcsarnok-társalgó, étterem stb.) tartalmazó, két-szintes, fogazott alaprajzi kontúrú, acélszerkezetű „lepény” rész egészíti ki mozgalmas együttessé. Ezt követően Finta hasonló eszközökkel, a győri házgyár elemeivel több diák- és munkásszállót, illetve szállodát épít Pozsonyban (Hotel Bratislava, 1971–74, Hron és a Nitra munkásszállók, 1971–74), majd Brnóban (Hotel Voronyezs, 1977–79). E szállóépületeknél végigjárja a panel formálásának különböző útjait (például játékosan ismétlődő loggiadobozokkal és színezéssel gazdagítja Pozsonyban a homlokzatot), elfogadva a hetvenes évek szűkös lehetőségeit. E munkák idején a műteremhez kapcsolódik az a belsőépítész gárda, amely érdekes és változatos belső tereket hoz létre ezekben az iparszerű gyártással születő épületekben (Király László, majd Herrer-y M. Caesar, Árkai Ágnes a belsőépítész társalkotók e munkáknál). Közben, még 1972–74-ben megtervezi a műterem a Forum Szálló programtervét is – számos más munka mellett – később kidolgozandó ajánlati tervként.

A másik, Salgótarján építésében résztvevő lakóterves mester, Magyar Géza (1930–) a hatvanas évekbeli városképet formáló tevékenységét a központ középmagas lakóházai jellemzik, amelyek 1962-től 1968-ig épülnek. Az együttes további részei a garzonház (terv 1968-tól, kivitel 1969–75), a filmszínház (1969–75) és a múzeum (1974–80). Újabb, tizenegy szintes lakóházai a Pécskódombon épülnek alagútszalus, iparosított szerkezettel (terv 1973, kivitel 1974–75). Salgótarjánban épül egy ifjúsági művelődési ház is⁴⁵ (terv 1975, kivitel 1976–78, a belsőépítész Somogyi Pál), amely zárt külső formáiban még tartja az itteni vasbeton építészet formavilágát, nagyvonalú és mozgalmas belső terei révén azonban már ebben is jelentkezik a megújulás.

Virág Csaba korábbi, 1968-ban befejezett ipartervbeli munkái, a rákospalotai ruházati raktárak és az újpesti Fűszért-raktár is ekkor válnak ismertté, mint ahogyan 1970-re készül el a Fehér Galamb ház, majd a balatonfüredi Vitorlás Klub (terv 1968, kivitel 1972–74) könnyed és lendületes épülete. A hetvenes évek elején a Tözsde épületében alakítja ki a Televízió IV. Stúdióját⁴⁶ (1970–73). Ekkor tervezi a Várnegyedben, az Országos Levéltár neogótikus épülettömege mellé az Országos Villamos Teherelosztó Központ (terv 1972–74, kivitel 1974–79) függönyfalas, már a high-tech igény szintjét képviselő épületét, ahol az üvegfelületekben tükröződő torony hengeres, szabadon álló tömegével oldja meg a léptékváltás bonyolult kérdését.

Virág Csaba részt vesz a paneles lakásépítés tervezésében is: budapesti Havanna-lakótelepénél (terv 1973, kivitel a hetvenes évek folyamán, 1982-re épül ki) sok gonddal, új eszközökkel, így többek között a panelek színezésével és az egy vonalba telepített tömbök fűrészfogas elfordításával kísérel meg új szint vinni a paneles építés egyre reménytelenebb monotonijába.

Legfontosabb, a használatot megújító kísérlete azonban ellehetetlenül. A tervek minőségét szabályozni kívánó állami bürokrácia kötöttségeit érzékelteti a lakótelep tervezése során kialakuló hatósági vita. A tervek az Egészségügyi Minisztérium ellenállásán bukott el, a 19. századi hagyó-

44./ Rappai 1997, *Könyv az építészetről*, 1997, 197–217., lásd a 20. jegyzetet is.

45./ MÉ 1970/2., 1973/4., 1981/6., Schéry 1995, 338.

46./ Virág Csaba 1999, MÉ 1973/3., 1976/1., Schéry 1995, 268.

mányos előszoba védelmében ugyanis hozzájárulásukat megtagadták. Az 5,40-es hálós raszterben kialakított terv – ez a panelméret még gyártható volt és két négyzet egy átlaglakás területét jelenti – nem tartalmazott előszobát a fűtött lépcsőház felé, hanem kettős nyílászáróval ellátott lakó előteret alakítottak ki étkezésre és a házi teendők ellátására, megnövelve ezzel a lakóteret. A színezés ügyében sem járt jobb eredménnyel a kísérlet, végül egyetlen homlokzati szinten engedélyezték csak a színezett panel elhelyezését. A reform évei sem nyújtottak jobb lehetőséget a gondolkodásmód megújítására; a kísérletezőknek előbb vagy utóbb be kellett látniuk: minden ténylegesen újító modernizációs próbálkozás elhal, értelmetlenné válik. Az építészeti kultúra fejlesztésének pótlását célzó szabályzati jellegű hatósági előírások a minden jelentős feladatot kézben tartó állami szakmai tervezés lehetőségeit is semmitmondó átlagkövetelményekkel korlátozták. Viszonylagos összhang csak az ipari építészetben alakulhatott ki, az épületek építészeti értékét a környezet többnyire elhanyagolt volta azonban ott is ellensúlyozta.

A hetvenes évek belső, az alkotói szemléletben végbemenő változása követhető a Közti vagy az Iparterv építészének munkáiban is. A két nagy iroda közül azonban egyik sem tudja magához ragadni az építészet alakításában a jól érzékelhető vezető szerepet, mint az ötvenes évek Köztije, vagy a hatvanas évek Iparterve.

A Közti alkotói között Hofer Miklós munkássága különböző nagyságrendű feladatok során bontakozik ki. A Budapesti Vízművek irodaházát (1968, a Dózsa György út–Váci út találkozásánál) a Hübner Tiborral társtervezőként tervezett és két különböző gondolkodásmódot vállalati utasításra ötvöző Roosevelttéri, közelmúltban lebontott irodaház követi (1969–72, befejezése 1977-ben). Az utóbbi felső szintjeinek kilépcsőző tömegformálása és zöld színe miatt sok vitát vált ki. Az épület sorsát építés közben már a pénzhiány miatti leállítás előrevetítette, majd a rendeltetés körüli bizonytalanság megpecsételte (eredetileg a tervhivatal székházának szánták, de az nem ide költözött), helyét pedig az Európa Szálló dísztermének és a Casagrande-féle domborműnek az 1962-es elbontása miatt eleve „átok sújtotta”. Nem véletlen, hogy egyik tervezője sem érezhette igazán magáénak az alig harminc év után átépítésre került, jobb sorsot érdemlő művet.

A Szentendrén épített Megyei Művelődési Központ (terv 1968–69, kivitelezés 1974–75, belső-építész Tímár Annamária) szokásos funkciója mellett Barcsay egyik legnagyobb mozaikjának ad helyet. A csak finoman bontott tömegű épület alárendeli magát a parkbeli környezetnek: kőfalai, ferde üvegfedései és nagyvonalú, összefogó párkányfelületei anyagjatekukkal is e környezetre figyelő álláspontot érzékeltetik. A bejárati rész üvegfala előtt a tervezett résztől kissé elfordított szögben egy 18. századi jégverem állt, s a terv ezt megtartotta, a koncepció erre épült. Az építető azonban elbontatta a régi és új kontrasztjára alapozott hatás egyik elemét, s az eredeti épületből csak egy alacsony, ferdén metszett lábazati fal maradt. A Barcsay Jenő műveinek elhelyezésére szolgáló művelődési központban a belső terek és részletek alkalmas eszközei feladatuknak. Amíg e kis épület csak eleganciájában angolos, az említett győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola⁴⁷ (ma Széchenyi István Egyetem, tervezése 1969–74, kivétel 1971–77) tanulmányi és igazgatási épülete tervezési metodikájában és sajátos tagoltságával, a lépcsőházi tornyok közé akasztott tantermi-tanszéki tömbjeivel és a földszinten terpeszkedő előcsarnokkal, nagy terekkel a hatvanas évek végén születő angliai egyetemi együttesek tanulságait összegezi. Az angliai egyetemek campusrendszere itt egy változtatható, fejleszthető, flexibilis és az iparosított építés igényéhez is igazodó, belső hierarchiával rendelkező organizmussá válik.

A tömeget szervező szerepű közlekedő tornyoknak a 20. századi szakmai útja az orosz konstruktivistáktól indul, hatásuk Kenzo Tange 1957-es Tokió-tervének közlekedő pillérbátyáiban, majd az Archigram csoport hatvanas évekbeli utópikus terveiben érvényesül, és ezeken keresztül Denys Lasdun norwich-i kelet-angliai egyetemi együttesében jelenik meg. Ez a közlekedőrendszer James Stirling és Gowan 1963-as leicesteri mérnöki kari épületének tanszéki tornyában válik kü-

47./ MÉ 1976/3., 1978/2., 6., Jeny 2001, KÖZTI 193–212. Lásd a 23. jegyzetet is.

lön az iskolai jellegű funkcionális rész laboratóriumi tömegétől, és a lépcső és felvonók mellett a kor nyelvén az „összes függőleges információ” közvetítő eszközeinek, illetve áramlásának is helyet nyújt (víz, gáz, csatorna, magas és gyengeáramú elektromos energia- és jelzőrendszer, illetve fűtő- és hűtő légtéchnika).

Az együtttest itt is hatalmas laboratóriumi tömb és kollégiumok egészítik ki. Ez utóbbiaknál Hübner Tibor a tervező, az eszközökben jelen van a szükséges egység és a rendeltetésből eredő különbözőség. Az együttes főépülete azonban, mint jóformán mindegyik korábbi egyetemi építkezés esetében, itt is megcsonkult: a tervezett ötödik és újra kissé előrelépő rektorátusi tömböt az 1973-as pénzügyi „visszametszés” miatt a funkcionális elrendezést is megbontva az építetető megtakarította. A tervezői elvek alkalmasságát jelzi, hogy e furcsa amputációt alig lehet érzékelni, csak az eredeti terv ismeretében okoz hiányérzetet.

A tervezési metodika kiforrottsága (a funkcionális megoldásban jelen lévő „minősítő szakaszolás”, a térzónarendszer továbbfejlesztése és egyéb megfontolások), és különösen a hosszú tervezési folyamatokban végigvitt tudományos igényű, rendszerelvű programelemzés – melyben az összetett oktatási és laboratóriumi funkciók miatt igen részletes és alapos, a tereket gépészeti és elektronikai felszereltségükben is egzaktan leíró programok készültek –, Hofert 1973-tól egyetemi oktatói kinevezéshez, majd 1976-tól a Műegyetem Középülettervezési Tanszékének vezetéséhez segíti. Az 1973-at követő években – a Nemzeti Színház kivételével – így csak kisebb munkákhoz jut. Hofer munkatársa 1971-ig Horváth Lajos (1940–) volt, akinek mestere a FÉK első ciklusában Mányoky László. Hoferhez tartozott viszont mesteriskolásként a később külföldön pályát befutó Bognár Botond (1940–), míg Vukovich Miklós mestere Nagy Elemér, Csomay Zsófiáé (1940–) és Laczkovics Lászlóé (1940–) Jánossy György a Köztiben.

A Jurcsik-féle térszervező tervezési metodika, vagy a győri Műszaki Főiskola angolos tervezéseméleti alapossága mellett a hetvenes évek elejének egyik legfontosabb eseménye a könnyűszerkezetes építésmód bevezetése által megkövetelt módszerbeli fejlődés, a rendszerszemléletű tervezés e szerkezetípushoz kötött változatának a megjelenése, s ezen belül is – a csúcstechnika építészeti alkalmazásában – Kévés György ipartervbéli műtermének ekkori tevékenysége.

Kévés könnyűszerkezetes megoldású épületeinek tervezéséhez a szükséges eszközöket is megkapja: a szokásos (és nálunk igen alacsony) szellemi ráfordítás többszörösére is lehetőség van. Egy a hetvenes évek végén épített lakótelep esetében válik ismertté a Lakótervben az egy lakásra jutó vállalati tervezési díj bruttó összege, és az, hogy a típusok alkalmazása és a tervek összeállítása során egy-egy lakásra alig néhány percnyi figyelem eshet, egyes tervek megújításról pedig szó sem lehet. Ehhez képest az új feladatnál különös gonddal, minden részletre figyelemmel – és még nem számítógéppel, de különleges eszközökkel, például pauszpapír helyett filmlapra rajzolva – készítik a terveket. A mintaszerű feldolgozás természetesen az építészeti minőségben is érvényesül, s így egyre-másra készülnek többnyire iskolaépületek esetében, szakmunkásképző iskolákhoz a könnyűszerkezetes épülettervek. A vázszerkezet szokványos és anyagigényes acélszerkezet (még az egy-két szintes épületeknél is). Az alumínium–üveg homlokzat, a szerelhető válaszfalrendszer vagy az álmennyezet anyaga mind rendkívül drága, így ezek az épületek a szokásoshoz képest mintegy háromszoros költséget jelentenek. Kévés ezért az iskolák tornatermét a földre süllyeszti, a földmunka és szigetelés olcsóbb, mint a homlokzati hőszigetelt üvegfal. Másból, például a Magyar Rádió és Televízió hűvösvölgyi Völgy utcai óvodaépületénél⁴⁸ (terv 1971–73, kivétel 1973–74) gondos elemzéssel, a fák árnyékának kihasználásával, illetve a nyári szünet adta lehetőség miatt az ilyen épületeknél szükséges klímaberendezést takarítja meg, ugyanakkor reálissá teszi a könnyűszerkezetes építésmód óvodai célra való alkalmazását. A mozgalmas tömegű, gonddal formált épület e korszak egyik legérdekesebb középülete, s e szerkesztésmód lehetőségeit jól érzékelteti. Az ellentmondásosságra azonban jellemző, hogy például a műanyagból olcsó, leszívott technológiával tervezett óvodai bútort csak fából (mintegy makettként) sikerül elkészíttetni. A színes mű-

48./ Lásd a 15. jegyzet.

anyag jellegű fabútor annak a fejlettségbeli ellentmondásnak a hű tükre, ami a korabeli vágyak s az egyre komorabb valóság között feszül.

Kévés könnyűszerkezetes fővárosi művei a zuglói 24+6 tantermes általános iskola (terv 1970, építés 1972–73), az Ecseri úti Vendéglátóipari Szakmunkásképző Iskola (terv 1972, építés 1973), az újjalotai Nyomda- és Textilipari Szakmunkásképző Intézet (terv 1972–73, építés 1975–76) vagy a San Marco utcai Úttörő és Ifjúsági Ház⁴⁹ (1973–74). Ezek mellett magántervezési praxisát is folytatja, tovább építi téglaburkolatú, finom vonalú társasházait. Jó példák erre Alsó Törökvesz úti teraszházai (1969–72) és Zólyomi úti (1971–73), illetve Felső Törökvesz úti lakóházai⁵⁰ 1975–76-ból.

A könnyűszerkezetes program kétségtelen eredménye volt az építőiparban az ekkor más munkáknál elképzelhetetlen pontosság, mint új követelmény, s az is, hogy ennek révén a hazai „könnyűszerkezetes rendszerek” egyik ágaként visszatérhetett az építészet az évtizedekig tilalakkal háttérbe szorított faszervezetekhez is. A hiánycikknek számító, magas költségű importáruból készülő, tűzveszélyes és korhadásnak kitett szerkezeteket ugyanis 1945 után hosszú ideig ideiglenes jellegűnek véelve, a „masszív szerkezetek”-kel szemben – a hatósági előírásokban és az egyetemi oktatásban egyaránt – másodlagos értékűnek és hátrányos megoldásnak tekintették.

A technikai eszközök fejlődése alakította tovább Földesi Lajos építészetét is. A metró Kőér utcai járműtelepe a legjelentősebb ekkori feladata. Tervezése a hetvenes évek közepére esik (1974–76), a tervek realizálása azonban ekkor már elhúzódik, 1974-től 1982-ig tart. A létrehozott, egyszerűen és nagyvonalúan formált ipari együttes így a hetvenes évek szemléletét tükrözi. A valamivel korábbi, s ezért a hagyományos eszközöket, például nyerstéglafalakat is felhasználó hódmezővásárhelyi Gépipari Szakközépiskolánál⁵¹ (1973–75), vagy az 1971–72-ben tervezett, s ezt követően megvalósuló Csalogány utcai Építésgazdasági és Szervezési Intézet nagyteres, csak könnyű válaszfalakkal osztott, függönyfalas homlokzatú irodaházánál alakultak ki a Kőér utcai Metro együttesben megjelenő szemlélet jegyei. Földesit választotta mesterének Ungár Péter (aki előzőleg Virág Csaba műtermében dolgozott) és Hönich Henrik (1941–) az első ciklusban.

Az Iparterv építésze követi a hatvanas években kiértelt módszereket. Bőjthe Tamás ekkor hozza létre olyan együtteseit⁵², mint a hejőcsabai cementmű (terv 1971–74, kivitel 1972–75, a társ-tervező Pusztai Éva), vagy a Belpátfalván a Bél-kő elbontására-feldolgozására telepített cementgyár (kivitel 1975–80). A kétezres évek elején szűnt meg az utóbbi üzem működése, s a helyiek számára kevés vigaszt jelentett a foglalkoztatottság csökkenéséért a környezetszennyezés okának megszűnése. Bőjthe főműve az új minőségű technológiával működő orosházi síkúveggyár (terv 1969–71, építés 1973–75). A gyártástechnológiából következő tömegformálás Bőjthe műveinél sajátos építészeti értelmet nyer, a maga módján az építészeti avantgárdtól való lassú távolodást tükrözi.

Rácz Endre (1936–) tervezői tevékenysége is ekkor bontakozik ki. Ipari épületeinek homlokzatain a felületformálás válik különösen érdekessé. Talán legjellemzőbb erre a Budapesti Bördíszmű Szövetkezet Frangepán utcai üzemháza⁵³ (terv 1974, kivitel 1975–77). Az Ybl-díjat még a csepeli szabadkikötőben épített MASPED raktártelepért (terv 1970, építés 1970–73) kapta. Több más művében is Balázs Györggyel hasonló úton keresi a sajátos homlokzatalakítással hangsúlyossá tett technológiai építészeti formálásmódját. Fegyelmet, mégis hasonlóan érdekes high-tech szemlélet jellemzi Demény Tamás (1936–) hetvenes évekbeli ipari épületeit, így az 1980-ra megvalósított Ózdi Kohászati Üzemek Oxigéngyárát⁵⁴ és a fővárosban a Kvassay-zsilipnél épített középmagas, finoman tagolt VITUKI-székházát is.

Az autóbuszgyártás-program keretébe tartozó egyik legkorszerűbb ipari együttesünket, a győri Rába nagyvonalú üzemi épületeit nem az Iparterv, hanem a Győri Tervező cég keretei között Lőrincz József tervezi (1964–71). Az együttes építése e korszakban, 1968-tól indul, és 1976–79 között épül ki teljesen. Lőrincz azonban nemcsak ipari épületeket tervez, a győri ifjúsági ház (1971–73), vagy a kazamatában kialakított Vaskakas Taverna étterem⁵⁵ (1972–73) és a budai Budakeszi úti

49./ MÉ 1973/5., 1974/5., 1977/1., Schéry 1995, 266., Jeney 2001, 157., 158.

50./ MÉ 1971/1., 1972/3.

51./ MÉ 1978/6.

52./ MÉ 1972/6., 1975/3., 1978/2., Schéry 1995, 281.

53./ MÉ 1978/3., 1979/3., 5., Schéry 1995, 304.

54./ Schéry 1995, 328.

55./ MÉ 1973/2., 1974/1., 1975/1., Schéry 1995, 273.

Hotel Európa (1972–74) is ismert művei. Mesteriskolás munkatársai Gyüre Zsolt (1945–) és Bodrossy Attila (1943–) voltak, munkásságuk majd a következő időszakban bontakozik ki.

A korszak szigorúan konstruktív, tisztán formáló szemléletét képviselte a hetvenes évek elején Plesz Antal (1930–) miskolci Juno Szállodája⁵⁶ (terv 1964–69, kivitel 1968–73) és jó néhány más meg nem valósult műve. Az eredetileg családi üdülőszállónak készülő épületet 1969-ben veszi át a hotelhálózat, mivel az alkalmas arra, hogy építés közben magasabb színvonalra fejleszthető legyen. A szálló a hatvanas évek higgadt formavilágát képviseli, de rendkívül pontosan fogalmazott, minden részletében végiggondolt mű, ezért a hetvenes évek fiataljai számára is van mondanivalója. Éppúgy, mint magának Plesznek, aki tanítványai, a miskolci és nyíregyházi fiatal építészek révén az északkeleti országrész építészeti szemléletének legnagyobb hatású alakítója. Plesz mesteriskolás tanítványa az első ciklusban Bodonyi Csaba, a második ciklus idején Bán Ferenc és Kulcsár Attila volt.

E szigorúbb és visszafogott gondolkodásmód mellett azonban jelen van, és egyre erősödik egy gazdagabb, s a posztmodern hatásokra is reagáló formálásmód azok esetében is, akik a korábbi években még az avantgárd követői maradtak.

Pázmándi Margit (1930–1995), az ÁÉTV vezető építész-e egyes munkáiban, például a budatényi Kertészeti Kutató Intézet Központjánál⁵⁷ (1968–70) már megjelenik ez a divatattitűd, amit a szentendrei TV-csónakház náddal fedett nyeregtetős tömege indít (1967–69). Hegyalja úti OTP öröklakásos házánál jelszerű egyszerűsége törekszik (1969), korrekt műgonddal készül a Kútvölgyi úti Állami Kórház átépítése, illetve rendelő épülete (1970–74). A közelében 1968-ban tervezett, négy részbe metszett csonka gúlaként fedett magastetős bölcsöde már jelzi a későbbi kísérletező szándékot. A balatonfüredi szívkórház fejlesztése (1974–79) az Annabella gondolatvilágát sokban követi, a négyzettömbökből foglalt udvaros kórházpavilonok szellemes elfordítása hatásos új elemet jelent a hetvenes években.

Vadász György (1933–) 1958–63-ban az Ipartervben működik, innen tér vissza a BVTV-be. Tevékenysége a Tétényi úti kórházpavilon építésével (1968–71) válik jelentőssé. A Budakeszi út–Árnyas út sarkán fekvő, kerámiával burkolt lakóház együttese⁵⁸ (1970–73) jelzi azt a formáló kedvet, amely a zalaegerszegi új központ lakóházainál, illetve a „csipke-házaknak” elnevezett együtteseinél bontakozik ki. Az 1972–75 között tervezett, 1975–79 között kiépített zalaegerszegi központnál az alagútszalos technológiát változtatott formavilágot teremtve használja fel. Olyan egyszerű eszközök is részesek ebben, mint az íves erkélyrácok hol befelé, hol kifelé ívelő elhelyezése, a tetőfelépítmények megformálása, a nyílászáró-szerkezetek sűrű osztásrendje és az erőteljes színezés. Ezzel, kilépve az avantgárd gondolkodásmódjából, egy megváltozott életszemléletet, formavilágot, ízlést és stílustörekvést képvisel. Vadász a hetvenes évek második felében természetesen át a képzőművészeti eszközök használatára a Mohácson 1976-ban kialakított emlékparknál vagy a Gellért-hegyi víztározó (1975–81) befejező munkái, építészeti és kertészeti kialakítása során. Tájba metszett óriás plasztikaként formálja meg a mérnöki mű külső, a zöldterületbe metsző agyagvárszerű falait ekkor már a nyolcvanas évek megváltozott, posztmodern ízlésvilága szerint. Előbb, 1975–79-ben még a MEDOSZ-székházat tervezi a Jókai térre visszafogott formavilággal. Az Erdőalja út 96. alatt (1976–77) szabadkontúrú alaprajzzal fogalmaz meg egy tűzközpont köré épített családi házat, és ezekkel egy időben a Gellért Szálló pezsgőfürdőjét újítja fel (1975–79, munkatársa Fohl Márta).

56./ MÉ 1975/3., Schéry 1995, 284.

57./ MÉ 1969/5., 1972/3., 1973/3., 1974/5., 1977/4., 1980/2., Schéry 1995, 378.

58./ Vadász 1999, MÉ 1974/5., 1978/2., 5., 1982/3., Budapest 1997, *Könyv az építészet-ről* 1998, 727–749.

Az avantgárd vége – az új irányzatok előjelei

A modern mozgalom eszméihez kötődő avantgárd végét tulajdonképpen már a késő hatvanas évek néhány sajátosan új műve, mint Makovecz Imre tatabányai csárdája (1968) vagy Mezei Gábor

1970-es győri patikabelsője jelezte, s e műveknek is voltak már előzményei. Az új törekvések azonban elszigetelt, egyéni kísérleteknek, különködésnek tűnhettek mindaddig, amíg nem vált világossá az avantgárd és a neoavantgárd különbözősége, s nem vált érzékelhetővé a szakítás a két nemzedék között.

59./ *Építészeti tendenciák Magyarországon 1981*, 1968, Lőrinczi, Vidéki Kalauz 2003.

60./ lásd 59. jegyzet, 1969. évi tervek.

Az előjelek már a hatvanas évek végén szaporodtak. Zalotay Elemér szombathelyi „szputnyik-figyelő állomása”⁵⁹ (1968), Magyar Péter gyöngyösi, a hetvenes évek elejére megépülő lakóháza (1968), ifj. Janáky István és Magyar Péter 1969-es bécsi UNIDO-székház tervpályázata,⁶⁰ ahol az épület változtathatóságának, állandó épülésének, átalakulásának a programját kívánják szolgálni, vagy Bán Ferenc már ekkor megszülető nyíregyházi művelődési ház terve (1970) és különösen Makovecz Imre sajátos és eredeti világot teremtő tervei sok más pályázati és egyéb tervvel együtt, jórészt nem realizált munkákkal már mind egy olyan méretű változás igényét bizonyítják, amely szükségszerűen véget vet az immár négy évtizede ható avantgárdnak, a modern mozgalom hatvanas években megújuló, lényeges vonásaiban mégis változatlan szemléletének.

A Fialat Építészek Köre 1971. decemberi siklósi építészeti konferenciáján ütközött meg először az avantgárd korszerűsített világképét védő középgeneráció – ezen még részt vett mesterként a Közti új, 1970–88 közötti korszakát meghatározó igazgatója, Mányoky László is, aki később a szövetség szándékaival is szembefordul – és az új elvekkel, alkotói magatartásmóddal és szemlélettel alkotni kezdő fiatal nemzedék, amely a nemzetközi hatásokból is érzékeny szemmel az új vonásokat, a megújulás tényezőit válogatta ki a maga számára példaként.

A siklósi konferencia fontos eseménye Gulyás Zoltán és ipartervbeli mesteriskolás műterme, Lázár Antal, Patonai Dénes és Reimholz Péter munkabemutatója volt. A bemutatott művek önmagukban is reprezentálták a korabeli hazai építészet legfrissebb törekvéseit. A bemutaton szereplő tervek: Gulyás hévízi, már 1968-ra megépült bisztrója és Tárnok utcai 1971-ben kivitelezés alatt álló lakóháza, a budapesti Sportcsarnok 1968-ban nagy sikerű, nyertes tervpályázata, melyen tervezőtársa Rimanóczy Jenő volt. Maga a Sportcsarnok más terv szerint és később, a Köztis Kiss István, Tolnay Lajos, Vukovich Miklós és munkatársaik tervei alapján 1978–80 között épült meg és az 1997-es tűzvészig állt fenn, a Medicor Művek Visegrádi utcai, Gulyás és Reimholz által tervezett már említett irodaháza, amely ekkor épült s 1973-ban készült el, Reimholz római fürdői kiállítási épülete, Lázár és Reimholz állatkerti Akvárium és Terrárium terve, Patonai Dénes sziglieti orvosi rendelője és Folyondár utcai lakótelepe, Lázár Antal sümegi városközpont tanulmányterve (amely Gustav Peichl osztrák rádióépület terveinek igazáztatásában született), Gulyás és Patonai Gázművek irodaházának tanulmányterve és kiemelten hangsúlyos módon az akkor már épülő budapesti Róbert Károly körúti Domus Lakberendezési Áruház, Lázár és Reimholz e korai, a szemléletváltozást érzékeltető alapműve. Ez a tucatnyi terv a szóbeli ismertetések és a kialakult vita révén már egy új problémát tükrözött, aminek lényegét Reimholz az analízis szükségességéről szóló fejtegetéseiben foglalta össze.

61./ MÉ 1982/2., Jeney 2001, KÖZTI, 203.

Nagy Elemér, az avantgárd egyik legműveltebb középgenerációs mestere, aki finom vonalú Nemzeti Színház pályázatában már 1965-ben, majd a szombathelyi fedett uszoda⁶¹ 1977–81 között születő épületénél és néhány kisebb balatoni nyaralóépületénél maga is nagyon messzire távolodott a korai avantgárd hangvételétől, még megkérdőjelezhetette értetlen csodálkozást tettetve, hogy mit is ért az itt jelentkező új generáció, Reimholz, Lázár, Janáky, Sylvester egy új, analitikus szemlélet szükségességén. A design szellemében felnőtt és építésszé vált Reimholz (tanulmányait az Iparművészeti Főiskolán három évig a formatervező szakon végezte, majd a Szrogh György vezette Építészeti Tanszéken fejezte be, ahol mestere Jurcsik Károly volt) látszólag alul maradt a vitában. A tervekben is tükröződő elmélyült és elemző gondolkodásmód végül is a hetvenes évek elején szinte minden jó mester sajátja volt, az a gondolkodásmód azonban, amit Reimholz, Lázár s az említettek képviseltek, már túlnőtt a Bauhaus-formálásmód csupán anyagi, szerkezeti és funkcionális összetevőkre figyelő elemzési módszerein, és James Stirling formaérzékenységére s

a japán metabolisták Noriaki Kurokawa által képviselt rendszerszemléletére alapozva egy valóban új szemléletű alkotói magatartást érzékeltetett.

A budapesti Domus acélgerendával átfedett belső kiállítási nagytere, és a kétoldali, a kiszolgálótereket rejtő vasbetonfalú „bástyák” és a főhomlokzat felfelé történő kilépcsőzése a látványt is újdonsággá teszik. Az új szemlélet mégis magában a térszervezésben, a Louis Kahn-féle, a funkcionális elemzéseket megfordító és újrafogalmazó térszemléletben jelentkezik. A Domusok még szigorú formavilága látszólag közel áll a hetvenes évek elejének építészeti formálásmódjához, az avantgárd kötött gondolkodásához, a mögötte érvényesülő mentalitás azonban képes volt arra, hogy újabb és újabb problémaközelítéshez és sajátosan új irányzat kialakulásához vezetessen.⁶²

62./ lásd a 25. jegyzetet.

A két Domus Áruház 1974-re, illetve 1975-re megépül. A Lázár és Reimholz tervezőpáros is kettéválik, és mindkettőjük műterme a nyolcvanas évek egyik legfontosabb alkotóhelyévé érik.

Az avantgárd gondolkodásmód alapvető megújítása jellemző a fiatalon elhunyt Ungár Péter (1945–1988) tevékenységére is. A Magyar Híradástechnikai Egyesület rózsadombi számítóközpontjánál⁶³ (terv 1975–76, kivitel 1976–78) a szerkezettervezés eszközeit használja fel (tervezőtársa Nagy Bence statikus tervező) egy sajátosan új és nagyvonalú, a csomópontokat, az összeépítést hangsúlyozó és már a csúcstechnika formanyelvéhez és szemléletéhez tartozó formaalakításra. A vasbeton szerkezeti elemek, lépcsők, épületgépészeti részletek, kémények és a színezés sajátos harmóniája jelzi a Lázár–Reimholz kettőssel való szellemi rokonságot, és a designeszközök építészeti újragondolásának a lehetőségét. Ez az épület utat nyit a konstruktív törekvések újrafogalmazásához, de már a neoavantgárd kortársaként.

63./ lásd a 22. jegyzetet.

E design felé közelítésben van bizonyos rokonság a kor egy jellemző épülete, Kékesi László (1929–1988) és Gereben Gábor (1947–) Budapest Déli pályaudvar környéki külkereskedelmi szolgáltatóháza⁶⁴ (terv 1972–73, kivitel 1973–74) és Ungár tervezői szemlélete között. Igaz, itt kevésbé a szerkezetek, inkább a térkapcsolatok és a tömegformálás funkcionális jegyei utalnak a dizájn-szemlélet felé mutató érdeklődésre.

64./ MÉ 1977/3., *Modern építészeti lexikon* 1978, 52.

A Mesteriskola a hetvenes évek első felében a rendszerszemléletű tervezés újító kísérleteinek otthona. Marosi Miklós (1942–) és munkatársai műve a kecskeméti Megyei Kórház⁶⁵ (terv 1974, építés 1975–80) a nemzetközi szinten is új vonásokat felmutató és sikeres metodika egyik példája, amelyet azonban több, a realitásokkal kevésbé számoló, épp ezért nagyvonalúbb eszmei terv előz meg. Ilyen eszmei tervek Marosi Miklós kórházi rendszerterve (1973), vagy Falk Judittal létrehozott újpesti művelődési ház terve, illetve Rex Kiss Béla, Petrovics László és Bálint Imre a mocsajszi állami mintagazdaság⁶⁶ új telephelyét megformáló nemzetközi pályázati terve (1973), ahol a volt falusi település a borodínói völgy felett lebegő vasbeton rácsszerkezetbe épül, és a nagyterem egy felemelt kapuelem zárógerendájában foglal helyet. Itt említendő Bán Ferenc hosszan elhúzódó nyíregyházi Megyei Művelődési Ház tervezése (1969–74) is, amely azonban végül is csak a nyolcvanas években realizálódik.

65./ MÉ 1981/2., Schéry 1995, 339.

66./ *Építészeti tendenciák Magyarországon 1981*, 1973, lásd az Újpesti Művelődési Ház hasonló szellem tervét.

Janáky István (1938–), aki a Mesteriskolán Arnóth mellett dolgozik, a rendszertervezés másféle útján jár, de az ő megközelítésmódja is erősen teoretikus. Elfogadja rendezőelvként az építészetten kívül álló, a rendszerszemlélet mélyebb értelmezésével megfogalmazott meghatározó vonatkozásokat, sőt, ezeket a *Negyedik műtípus* című tanulmányában az új korszak jellemző műtípusának vallja (1976). A montázsjellegű szerkesztést alkalmazza – kissé doktriner módon – a XIII. kerületi IKV-üzemház (1973–76) felépítése során, vagy a környezetből való kiszakítást a Magyar Gördülő-csapágy Művek⁶⁷ marketing házánál, amely már a nyolcvanas években készül el (terv 1979–80, kivitel 1980–83), hogy közben meghirdesse a spontán építészet programját is. A realizált művek mellett a pályázataiban felvetődő érdekes és eredeti gondolatok (például a sok vitát kiváltó, elméleti indíttatású hollóközi lakóházpályázata, 1975) érzékeltetik újító szándékainak jelentőségét.

67./ MÉ 1984/4., *Építészeti tendenciák Magyarországon 1981*, 1975.

A Mesteriskolán kívül álló fiatalok munkáiban is jelen van azonban az avantgárdon túllépő szemlélet. Maros Tamás (1939–) rendkívüli küzdelemmel hoz létre Perbálon termelőszövetkezeti lakótelepként⁶⁸ (terv 1970, kivitel 1973–74) egy érdekes tömegtagolású láncházás lakótelepet, amely nemcsak tervként, hanem realizálása folytán is már a neoavantgárd világába tartozik. Az azóta bekövetkező változások, kiegészítések harminc év alatt sem ronthatták le a lakóegyüttes értékeit, hiszen ez szándéka szerint is bizonyos mértékig képes befogadni a változásokat.

A szemlélet megújulása, az avantgárddal történő szakítás az eddigieknél is határozottabban jelentkezik Kerényi József (1939–) kecskeméti városformáló, a történeti környezet értékeire figyelő szemléletében és az organikus építészet Makoveczhez kapcsolódó törekvései mellett ekkor jelentkező másik jelentős ágában, a Pécsi Ifjúsági Iroda, Csete György (1937–) és társai tevékenységében is.

A kecskeméti városközpont átépítése, mint említettem, a zsinagóga megmentésével és ennek Technika Házzá való átépítésével kezdődik⁶⁹ (terv 1969, kivitel 1971–74). Kerényi szemléletének átalakulásában szerepet játszik, hogy húsz évig, 1963–84 között Kecskeméten él, és a Bács-Kiskun megyei Tervező Vállalatnál dolgozik. Ebben az esetben nem az a furcsa „exporttervezés” valósul meg tehát, ami a Budapesten dolgozó nagy irodákra – vagy akár a pécsiekre is – jellemző, s amiben néha már mindegy, hogy hazai vidéki város, az NDK vagy esetleg Algír részére készül a terv, s ahol legfeljebb a másodlagos formai összetevőknek változik az íze valamiféle „környezethez igazodó” megfontolás szerint.

Azok az európai törekvések, amelyek a kontextualizmus gondolkörében a városi környezet vonatkozásában elutasítják az avantgárd közömbösségét, illetve csak az „új és régi” szükségszerűnek vallott szembeállítását, ellentmondását, tulajdonképpen máshol is ekkor erősödnek meg. Kerényi József és munkatársai jó érzékkel ismerik fel, hogy nem lehet a történeti városszövet és a meglévő környezet pusztítását tovább folytatni, s hogy az értékek megóvása, kibontása, kiegészítése az építészet (és a városépítészet) aktuális feladata. Célja: szavatolni „az emberi környezetépítés kontinuitását, azt, hogy elkerüljük az „emlékezet nélküli” települések, a steril rend utópiájának szomorú megvalósulását, kudarcait” (*Műemlékvédelem*, 1981/12). Ha a zsinagóga belső tereit nem is sikerült megmenteni, a Kéttemplom köz sétáló utcájának és a Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézetnek a kialakítása során (terv 1972–73, kivitel 1973–75) Kerényi már féltő gonddal vigyáz a meglévő történeti adottságokra. Így válik az egyik legszebb hazai együttesé a kecskeméti városközpont, amelynek folyamatosan felújított századfordulós értékei és a barokk vagy historizáló elemek az Aranyhomokkal együtt sajátosan megnyerő és emberi léptékű környezetet szerveződnek. A közlekedés átszervezése, a kertészeti térburkolati elemek, az architektúra egysége voltak szinte iskolateremtő, meggyőző eszközei a központfelújításnak.

Hasonló szemlélettel alakítja ki a volt Bánó-házban a Naiv Művészek Múzeumát (1973–76), vagy Kalocsán a volt nagy szemináriumból a művelődési és ifjúsági házat (1974–77) a műemléki értékeket megtartva. A belső tereket, mint Kecskeméten, itt is a Szépművészeti Múzeum öntvény-szobraival gazdagítja. Később Szekszárdon a volt zsinagógát Művészetek Háza-ként állítja helyre (1980–84), és a majki kamalduli remetesség barokk házait üdülőházakként újítja fel (1981–84).

Kerényi kecskeméti és a megye más területein végzett, hasonló környezeti megújulást segítő építészeti tevékenysége igen sokoldalú: régi vagy műemléki épületek korszerű hasznosításától új épületek mellett területrendezési tervek, látvány- és díszlettervek sorára terjed ki. Mindezek nem ígérnek sikert, mesteriskolai szerepet, Ybl- vagy Állami Díjat, mint a központi irodák nagy állami megbízásai. Mindennapi munkák, hasonló feladatok százait többnyire visszhangtalanul látják el a kisebb irodák. Fontosabb munkáit érdemes ezért felsorolni, mert – a személyes sokoldalúságon túl – e kisebb feladatok jól jellemzik egy megyei tanácsi tervezőiroda vezető tervezőjének munkásságát a hatvanas–hetvenes években.

Kecskeméten töltött két évtized alatt iskolát épít Baján (1969–71), Kiskunfélegyházán (1972–75), szolgáltatóházat Kecskeméten (1965–67), Császártöltésen (1966–67), diákotthont Izsákon (1966–68), gyermekotthont Felsőszentivánon (1971–73). Tervet készít egy filmstúdió kecskeméti elhelyezésére (1969) és egy bácsalmási ravatalozóra (1971), kialakítja új és régi épületegyüttesként a Rajzfilmstúdió műtermét (1979–82). Kunadacson kápolnát épít (1971–74), Kiskunmajsán ravatalozót (1979–82), Szankon képtárat és gyermekkönyvtárat (1982–85), Kalocsán a Szechenyi-városrészen lakóépületeket (1969–75). Dunaújvárosnak kétezer férőhelyes, meg nem valósuló sportcsarnokot is tervez (1979–80). Eközben településrendezési tervet dolgoz ki többek között Tiszakécske üdülőterületének kialakítására (1968), Dunavecse (1968) és Lajosmizse (1972) központjának kialakítására és Kecskeméten a homokdombi rész beépítésére. Mindezek mellett tucatnyi látvány- és díszlettervet készít kikapcsolódásként különböző színházaink jelentős bemutatóihoz, képzőművészek társalkotója, oktat és publikál ebben az időszakban is; a társművészetek értékeiért küzd, a kultúra iránt elkötelezett, nyitott életet él. Mintegy tizenöt évvel később vallomásaiban összegezi az építészeti értékek megmentése, megőrzése, illetve továbbfejlesztése ügyében hitvallását: „örizzük meg értékeinket, a házakat, településeinket, hasznosítsuk és használjuk őket korszerűen, és ha új házat építünk, az új a helyre jellemző legyen”.⁷⁰

Az avantgárdal való teljes és következetes szembe fordulást és szakítást egy másik vidéki irodában a Pécsi Ifjúsági Iroda, a Baranya Megyei Tervezővállalat keretében megalakult tervező-részleg, a Csete György eszméi által áthatott alkotói csoport hajtotta végre. A paksi lakóházakat előbb csak átformáló, majd új és mozgalmas házakat tervező csoport ellen kirobbant támadást, a nagypanel és tulipán-vitát kell ismét felidézni, amelynek hatására a csoportot hivatalos úton megszüntetik. A magyar organikus építészet irányzatának tárgyalásától azonban nem lehet a csoport tevékenységét elválasztani.

Egyetlen mű az, ami törekvéseiknek önmagában is szimbóluma lehet: Csete György orfűi Forrásház vagy Barlangkutatók háza⁷¹ (terv 1970–71, kivitel 1974) végül is egy korszak végleges lezárásának, s egy új időszak kezdetének a jele. Eleve szimbolikus a barlangkutatók részére épített pihenőhely virágkehelyszerű formavilága, a mákgubó formájára emlékeztető, sajátos „erdei lény”. De szimbolikus a belső tér is. Az ívesen formált vasbeton alsó test felett a deszkával szíromszerűen burkolt felső pihenő rész üveg kristályfélgömbön át nyílik a szabad ég felé. A mélyből felszálló barlangkutató tekintete itt tér vissza a földfelszínre, e különös formájú, az ég felé forduló téri világba. Az anyag, szerkezet, funkció és forma leegyszerűsített technikai világa helyett e gesztusban az építészeti kifejezés vágya tör fel mindent elsöprő erővel, tagadva az avantgárdot, s egy új korszak beköszöntét, új törekvések és irányzatok kibontakozását hirdetik.

A Pécsi Ifjúsági Iroda építészeti, a később Pécs csoportnak nevezett építész kör nem vesz részt a mesteriskolai szervezetben, de egyes vitáin jelen van. Olyan munkákhoz jut, ahol a paneles építészetben fejezheti ki új szándékait. A paksi atomerőmű első, még sematikus paneles lakóépületeinek (1973) véghomlokzatainak színezést alkalmaznak fehér és sötét zúzalékból íves vonalú motívumokkal (mint Tillai tíz évvel előbb, korai pécsi panelházain, csak még geometrikus formában). A motívumrendszer – s egyáltalán, e törekvés – azonban még Tillai Ernő részéről is ellenézésre talál. Az épületek körül lassan dagadó vita – miközben az épületek tervezése folyik, egyre gazdagabb formavilág születik – Major Máté az *Élet és Irodalom* 1975. szeptember 7-i számában megjelenő cikke nyomán robban ki, és a hetvenes évek közepének legjellemzőbb, feszültségekkel terhes, botrányjellegű szakmai eseményévé válik. Major Máté, aki az ötvenes évek elejének dogmatizmusa idején a parancsszóval szembeni magányos ellenállás korántsem veszélytelen szerepét vállalta, huszonöt évvel később maga vette át a modernizáció egyféle sémáját hirdető konzervatív szemlélet védelmét.

A „nagypanel és tulipán-vita” – sajnos, a reflexek még a régiek és a pangás időszakának irányítástechnikája az építéspolitikában is tükröződik – adminisztratív intézkedésekkel jár. A kibonta-

70./ Kerényi 1998, 8.

71./ Csete 2001, *Magyar élő építészet 1985, Hajlék 1987, Magyar organikus építészet 1991*, Lőrinczi, Vidéki Kalauz 2003.

kozóban levő törekvéseket képviselő pécsi fiatal építészek (Csete György, D. Blazsek Gyöngyvér, Deák László, Dulánszky Jenő, Jankovics Tibor, Kistelegdi István, Kovács Attila, Nyári József, Oltai Péter) műtermét felszámolják, tagjait áthelyezik, a csoport tevékenységét felső utasításra be-
szüntetik. A legerőteljesebb formálású művüket, az 1974-es beruházás-korlátozás miatt hivatalo-
san a Tolna Megyei Állami Építőipari Vállalat továbbképző központjának nevezett, de üdülőhotel
funkciójú épületegyüttest már a viták után Jankovics Tibor építi Fadd-Domboriban (1977) Blazsek
Gyöngyvér belsőépítész közreműködésével. A Duna ártéri ligetes természeti táj alkalmas befoga-
dó környezet a tetőkben és részformákban egyaránt ívelő építmények számára.

Maga a vita koreográfiájában szinte ellentétje az 1951-es pernek. Major Máté támad első cikké-
ben, megdöbbenését „a hagyomány és korszerűség harmóniáját” kereső törekvés, a „nemzeti” és
a „nemzetközi” szétválaszthatatlan együttlétének népművészetre alapozott igénye váltja ki. Téve-
désnek minősíti e kísérletet, amelyet Nagy László véd meg emlékezetes cikkében, a már említett
súlyos szavakkal összegezve építészetünk 1975-re kialakult képét. Major Máté az „új építészet”
elveit védi válaszcikkében, hangsúlyozva, hogy annak elmélete és módszere nem avul, s hogy
„minden egyes feladatot az adott idő összes létező anyagi és szellemi feltételeinek, e feltételek hie-
rarchiájának és kölcsönhatásának ismeretében és figyelembevételével” kell megoldani. Nagy Lász-
ló válaszában címe: *Hol az építőművészet?* s alap gondolata: „a Bauhaus-eszme és megvalósítása
között egyre nagyobb a szakadék”.⁷³

Az egyik vagy másik oldalon (töbnyire Major Máté véleményét, a modern építészet eddigi
szemléletét védve-támogatva) számosan szólalnak meg, építészetünk sok valós problémáját is fe-
szegve, sokan azonban nem is érzik, mibe avatkoznak bele. Vadas József, Kerényi József, Hoff-
mann Tamás, Preisich Gábor, a pécsi fiatalok, Szabó György, továbbá Berey Katalin, Ilosvay Fe-
renc, Szűcs István, Szilágyi István, Melocco Miklós, Zöldy Emil, Rév Ilona az *Élet és Irodalomban*
ír. A vita itteni lezárása után a *Magyar Építőművészetben* közlik már 1976-ban Gerő László, Wei-
chinger Károly, Pogány Frigyes, Cserba Dezső, Preisich Gábor, Finta József, Bonta János, továbbá
Granasztói Pál, Janáky István, Heim Ernő, Vadász György, Horler Miklós, Komjáthy Attila hozzá-
szólásait. Itt ír id. dr. Kotsis Iván professzor is, Major Máté azonban az ő cikkét nem veszi be a het-
venes évek végén szerkesztett *Új építészet, új társadalom 1945–1978* címmel a *Corvina Művészet*
és elmélet sorozatában megjelenő dokumentumgyűjteménybe. A Kotsis Iván által hangsúlyozott
vonás végig gondolása nyújtja talán a legnagyobb súlyú ellenérvet Major Máté említett s a modern

72./ Jeney 2001, Baranyaterv, 28., *Magyar organikus építészet* 48–49.

73./ A teljes vitát lásd *Élet és Irodalom*, 1975. szept. 27., okt. 4., 11., 18., 23., nov. 8., 15., 22., 29., MÉ 1976/2., 3. Lásd a 39. jegyzetet is.

8. Duna-part, a Világörökség része,
Kökény-Kovács Ildikó grafikája

mozgalom idején szentnek tűnő igéje ellen. Kotsis Iván ugyanis felidézi már említett utalásával a századforduló építészeti elméleti vitáját az „individuális” és az általános érvényű formaképzésről. Kotsis szerint a „korszerű” építészet és a népi hagyományok összeegyeztetésének kérdése „századunk eleje óta napirenden van, amikor az eklekticizmust az egyéni formaképzés kora váltotta fel”.⁷⁴ Nem kell tovább magyarázni, hová lett az „egyéni formaképzés” századunk folyamataiban, hogyan váltott át e gondolat önmagát megcsúfoló ellentétévé a technicizmus uralma alatt. Képtelenség az individuális formálás követelményeinek hangoztatása egy technikai és egyéb tényezőiben teljesen determinált kor eltömegesedett építészetében. Az új építészet elveit hangoztató megközelítés a modern mozgalom kezdetén még érvényes lehetett, a technikai átalakulás időszaka után azonban már más vonásokban kell az építészeti alkotófolyamat törvényszerűségeit keresni.

A vita végül is rávilágít a korabeli építészet alapvető problémáira, s bár figyelmet kelt, a szakma mégis érzi, hogy az építészet alaptendenciáit nem szellemi elvek, hanem olyan végig nem gondolt diktatórikus elvek és mechanikus tételek döntötték el, amelyeken aligha lehet már építészeti érvekkel változtatni.

A hetvenes évek közepére az építészet látóköre kiszélesedett. A városi környezetbe való illeszkedés, az urbánus jelleg megértése, a történeti környezet megújult értékelése, az ahhoz való kötődés és alkalmazkodás, az építészeti szerkesztőmódszerek és következményeik újragondolása vagy a funkcionális követelmények új szellemű, a rendszerszemlélet elveinek megfelelő elemzése és csoportosítása, az időbeli változás megértése, figyelembevétele, a formálás jelentőségének és a közvetíthető szellemi értékeknek a felismerése a tanulságok levonásának és e szemléleti változásnak jellemzői. Emellett ugyanakkor a high-tech szemléletre alapozó irányzat is megerősödött. A felismerésekből adódó követelményekkel összevetve még világosabbá vált a hazai építészet mély válsága, amely a reform szellemének elfojtásával csak tovább súlyosbodott.

74./ Kotsis Iván, *Mai építészetünk és a magyar jelleg*. MÉ 1976/2. 58.

VÁLOGATOTT IRODALOM a 7. fejezethez

VÁLOGATÁS A KORABELI SZAKIRODALOMBÓL

(Lásd az előző fejezetek irodalmát is)

- Konrád György–Szelényi Iván: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai, Bp., 1969.
Major Máté: *Az építészet új világa. Tanulmányok*. Magvető, Bp. 1969.
Erdei Ferenc: *Város és vidéke*. Magyarország felfedezése, 2. kiad. Szépirodalmi, Bp., 1972.
Városshociológia. Szerk. Szelényi Iván. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1973.
Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok, Szerk. Kindler József–Kiss István, Közgazdasági- és Jogi, Bp., 1969.
Kovács Géza: *A jövő kritikus elágazási pontjai*. Bp., 1975.
Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, belső kiadvány, OTH, 1971.
Területfejlesztés a szocialista országokban. Kossuth, Bp., 1975.
Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH, Bp., 1965, 1970.
Területi Statisztikai Zsebkönyv, KSH, Bp., 1971.
Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődésének 30 éve 1945–1975, KSH, Bp., 1975.
Granasztói Pál: *Szép magyar városok egy építész szemével*. Corvina, Bp., 1978.
Pogány Frigyes: *A szép emberi környezet*. Gondolat, Bp., 1976.
Pogány Frigyes: *Párizs*. Corvina, Bp., 1965; *Róma*. Bp., 1971; *Velence*. Bp., 1979.
Vámosy Ferenc: *Korunk építésze*. Gondolat, Bp., 1973.
Moles, Abraham: *Információelmélet és esztétikai élmény*. Gondolat, Bp., 1973.
Eco, Umberto: *A nyitott mű*. Válogatott tanulmányok. Gondolat, Bp., 1976.
Wright, Frank Lloyd: *Testamentum*. Gondolat, Bp., 1974.
A műemlékvédelem Magyarországon. Szerk. Császár László, Képzőművészeti, Bp., 1983.

ÉPÍTÉSZ ÉLETRAJZOK, MÉSZ KIADVÁNYOK

- Finta József: *Építőkockák-épületszerkezetek*. Műhelytitkok, Corvina, Bp., 1970.
Finta József: *Tervek, gondok, gondolatok. Mai építészetünk*. Műszaki, Bp., 1979.
Frank János: *Makovecz Imre*. Múterem, Corvina, Bp., 1980.
Makovecz Imre műhelye. Szerk. Gerle János. Mundus, Bp., 1996.
Finta József műhelye. Szerk. Rappai Zsuzsa. Mundus, Bp., 1997.

Architektúra, Vallomások sorozat kötetei, Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp.

<i>Vadász György</i>	1997
<i>Jurcsik Károly</i>	1998
<i>Kerényi József</i>	1998
<i>Csete György</i>	2001

- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1973*. MÉSZ, Bp., 1973.
Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1978. MÉSZ, Bp., 1978.
Wright, F. L.: *Az építészet jövője*. Szerk. Vámosy Ferenc. A MÉSZ elméleti sorozata 1., MÉSZ, Bp., 1970.
Le Corbusier: *Modulor*. Szerk. Vámosy Ferenc. A MÉSZ elméleti sorozata 2., MÉSZ, Bp., 1971.
Mies van der Rohe írásából. Szerk. Vámosy Ferenc. A MÉSZ elméleti sorozata 3., MÉSZ, Bp., 1972.

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSOK, KIADVÁNYOK

- Építészeti tendenciák Magyarországon 1968–1981*, a kiállítást és a katalógust tervezte, anyagát válogatta Gerle János és Szegő György, felelős kiadó Zsigmond Attila, Fővárosi Tanács Óbuda Galériája, Bp., 1981.
- Makovecz Imre*. Szerk. Taksás Mihály, Novák Zsuzsa (a Bercsényi 28–30 szerkesztői), Népművelési Intézet, Bp., 1981. *Magyar élő építészet, első hazai kiállítása Budapest, 1985. augusztus*, Szerk. a Visegrádi csoport tagjai, Borza Endre, Heil Tibor, Novák Zsuzsa, Pintér Beáta, Salamin Ferenc, Taksás Mihály, Turi Attila, Zsigmond Ágnes, Zsigmond László, Bercsényi 28–30. építészhallgatók lapja, Bp., 1985.
- Hajlék, A Pécs Csoport építészeinek kiállítása a Budapest Kiállítóteremben 1987*, Kiadó Zsigmond Attila főigazgató, Bp., 1987.
- Magyar organikus építészet, Architettura Organica Ungherese, Hungarian Organic Architecture*, La Biennale di Venezia 1991. V. Mostra Internazionale di Architettura, a katalógust szerk. Dvorszky Hedvig, Artifex, Műcsarnok, Bp., 1991.
- Könyv az építészeiről. A tervezés gyakorlata I.* Szerk. Bachman Zoltán, Kistelegdi István, JPTE University Press, Pécs, 1998. Az album jellegű kiadvány Borostyánkői Mátyás ipari építészeiről, Reischl Gábor mezőgazdasági építészeiről, Tóth Zoltán a települési környezeti munkákról, L. Szabó Tünde a műemléki helyreállításról, Szigetvári János népi építészeiről, Petró Bálint épületszerkezeti tervezésről és Kampis Miklós építészetelméleti kérdésekről írott tanulmányai mellett alkotói példatárként a szerkesztők és további 16 kiemelkedő munkásságáról ismert építész, a Pollack Mihály Műszaki Főiskola tiszteletbeli tanára műveit és ars poetikáját mutatja be.

8. ÉPÍTÉSZETÜNK A HETVENES–NYOLCVANAS ÉVEKBEN 1975–1989

AZ ÚJ IRÁNYZATOK ÉS A POSZTMODERN. A KÉSŐ MODERN KOR ÉS A GLOBALIZÁCIÓ

A fejlett világ építészetében már a hatvanas évek folyamán megjelent az a korábbinál kötetlenebb építészeti magatartás, építészeti gondolkodásmód, illetve oldottabb és személyesebb alkotói megközelítési mód, amely végleg szakítva a Modern Mozgalom korai elveivel, a hetvenes években bontakozik ki, s az amerikai és európai posztmodern irányzatok (a pop-építészet, a racionalizmus, a kontextualizmus és sok más) különféle változatait alkotja.

1./ A MÉSZ 1980-ban kéziratként adta ki fordításban a szöveget, Kévés György, Balázs György és Wagner Péter szerkesztésében. Lásd az Irodalomban. Venturi kötete magyarul Venturi, Roberto: *Összetettség és ellentmondás az építészetben*, Corvina, Bp., 1986.

Elsőként Charles Jencks *A posztmodern építészet nyelve*¹ című (*The Language of Post-modern Architecture*, London, 1977) híressé vált könyvében egyszersmind nevet adva e törekvéseknek fejt ki elképzeléseit, bár már jó évtizeddel Robert Venturi eszméi, így a ráhelyezett ellentmondás elvének kimondása után (1966). A Jencks által kifejtett új elvek a kettős kódolásról (a szakmai elit és a tömeg számára szétváló jelentésrétegekről), a történeti idézet, az irónia, a kiemelés-csavarás, vagy a hibás idézés lehetőségéről, a radikális eklektika (vagy inkább tetszőleges eklektika), az illúziókeltés, a kiismerhetetlenség szükségszerűségéről, az átláthatóság iránti ellenszenvről, az összefüggésekből való kiemelés vagy a rejtőzködés igényéről szólnak a kizárólagos érvényesség sajátos igényével. Következő könyvében ezeknél is tovább megy, végül eljut a bizarrig, az antiépítészet, az indeterminált építészet, az eklektikus fantáziaképek, az „épületlényt” teremtő formavilág vagy a spontán építészet, a hulladékból keletkező építészet iránti rajongásig.

Nem lehet mindebben csak egy különös formavilág iránt megnyíló új érzékenységet látni: a hatvanas évek végére az addig végigvitt modernizáció megítélésében – a modernizációs modell és a végbement modernizációs folyamatok ellentmondásainak és árnyoldalainak nyilvánvalóvá válása miatt – sajátos szemléleti válság bontakozott ki, s ez tükröződik az építészetben is. (Ez az indoka annak is, hogy sokan már második modernizációról, új modell szükségességéről beszélnek.) Az általános értékválságra választ kínáló posztmodern felfogásmód relativizmusa ezért a radikális eklektika múlt divatjelenségéből széles és átfogó korjelenséggé, közel másfél évtizedre egy új életérzéstől vezetett alkotói magatartás stílusformáló jegyrendszerévé vált. A jencksi értelmezésű posztmodern elvrendszer agresszív újeklekticizmusa, történelmi nosztalgiadivatja, egyoldalúsága azonban hamar korhoz kötöttek bizonyult.

A posztmodern szellem korábban felbukkant tendenciák hirtelen összegeződése révén alakult alkotói magatartásmóddá. Előhívója a globalizáció akadályait leküzdő szándék, a kiábrándulás az ideológiákból, minden hagyományos „nagy narratíva” elutasítása, a teljes kötetlenség és tetszőlegesség követelése és egy új értékpluralizmus igénye. Lényeges vonásai a tolerancia, a többértelműség elfogadása, a modernizmus elitizmusának elkerülése, a normaközömbös magatartás, a befogadói szubjektivitás és interpretáció jogainak visszanyerése, a tömegízléshez igazodó művészet rehabilitálása, elemeinek bevonása az autonóm művészet körébe. Mindez a későmodern egész

világának általános jellemzője, s aligha indokolja a Jencks által sorolt kirekesztő elveket. Ilyen értelmezésben a „posztmodern” már nem értékjelző és nem is a modernizmus meghaladása, csak egyszerűen: más. Umberto Eco szerint: „a posztmodern nem egy időrendileg körülhatárolható irányzat, hanem szellemi kategória, azaz inkább valamiféle Kunstwollen, vagyis alkotási mód”. Eco *A rózsza nevéhez* írott széljegyzetekben² így folytatja a gondolatot, e másságnak sajátos történelemfilozófiai dimenziót nyújtva: „Mondhatni, minden kornak megvan a maga posztmodernje, ugyanúgy, ahogy – ha igaz – a manierizmusa is. Olyannyira, hogy felmerül bennem: hátha a posztmodern csupán a történelem feletti kategóriaként értelmezett manierizmusnak a modern neve.”

A posztmodern építészetszemlélet a társadalmi folytonosság és identitástudat problémáihoz is kapcsolódott. A modern mozgalom s az ezt követően elterjedt modern építészeti világszerte új városképet teremtett: elpusztítva az utcákat, tereket, hagyományos városszerkezetet, épp olyan monoton, leegyszerűsített jelrendszerrel alkotta meg a környezet egészét, mint az épületek csak a technikai megfontolásokból következő formáit. Már a hatvanas években, csíráiban jelen volt, amikor a helyi kulturális visszahatásokból keletkezett regionalizmus vagy a meglévő városi szövethez – utca- és térszerkezethez, irányokhoz, jelleghez – való igazodást követelő kontextualizmus szembefordul az „új és régi” avított ellentmondásának hirdetésével. Az építészeti örökség anyagi-szellemi megbecsülését követeli meg, szakít a múlt emlékeinek öncélú pusztításával, a csak új környezetet, lakótelepeket, új elővárosokat gyártó technokrata gondolkodással. Részben ezzel is kapcsolódik – és nem csak a szemiotikai jelentés fontosságának felismerésével – a történeti részletek, elemek beleszövése az új épületekbe, sokszor idézetjelleggel, a hasonulás vágyától hajtva, másutt íroniával átszöve, vagy gyakrabban egy sajátos szellemi lebegést, metaforákkal felidézhető gondolati hátteret, többértelműséget is keresve.

A késő modern világban a globalizálódó piacgazdaság és a technikai haladás által gyakorolt roppant modernizációs nyomás a világ egységessé válása, egyféle uniformitás, sajátos jellegvesztés irányába hat. Automatizálás és információátvitel, nemzetközi cserefolyamatok, életformamódok azonosulása és további számtalan tényező irányítja a sokgyökerű, sokszínű jelenségeket egyetlen mechanikusan és kényszerítően egységesítő csatornába. Ennek ellentétéként felerősödik a személyes, közösségi identitáskeresés, a helyi társadalmak identitásának kifejezésére törekvő, önépítésre és önállósága megőrzésére irányuló, az ezredvég utolsó két évtizedének egysíkú globalizáló hatásával ellentétes korérzés, a korra jellemző tendencia, a művelődés változásával együtt kialakuló személyes belső érzékenység, a regionális vonások megőrzésének vándorútja, sőt a helyenkénti elkülönülési, szegregálódási vágy, a közösségek szétbomlásának elutasítása. Ezek a késői modernizációs folyamatok ellentétes hatású és szükségszerű velejárói.

Az elmúlt kétszázötven év roppant történelmi változásai megteremtették a modernizáció értékeit és ellentmondásait, s a történelmi folyamatok során a vívmányok hatása részben visszajára fordult. Az illúziók visszaállítása, a néha már túlzó elmerülés egy illuzionisztikus világba, a racionalizmus visszafogása épp ezért a posztmodern törekvések természetesen jellemzője lett.

A fejlett világban túldeterminált tervezés a nyolcvanas években a participáció – a használók bevonása a tervezésbe, az alkalmazkodó építészeti iránti igény – eszközeit keresi. A helyi civil társadalom a valóságos öngazgatás igényeinek érvényesítésétől remél megújulást. Megfogalmazódik a kritikai regionalizmus gondolata³ (Kenneth Frampton, 1983). Egyre nagyobb hangsúllyal van jelen az ökológiai szemlélet iránti igény. Észak és dél világrészeinek fejlődési vitáiban megjelenik a „fenntartható fejlődés” gondolata. A késő modern kor problémaköre, szellemi és építészeti irányzatainak gondolkodásmódja nem csak a fejlett világban hat, sokkal inkább hitelesnek érezhetők e jelenségek a saját problémáival megküzdeni már egyre kevésbé bíró, eszmében kiüresedett államszocializmus világában.

A nyolcvanas évek új hazai törekvéseiben – ha különböző mértékben és áttételes formában is – mindazok a vonások és összetevők hatnak és felmutathatók, amelyek a posztmodern építé-

2./ Umberto Eco: *A rózsza neve* c. 1980-ban megjelent regényét 1988-ban adták ki magyarul. Az utószóként csatolt „széljegyzetek” a posztmodern hullám csúcspontján érdekes és pontos elemzése s egyúttal behatárolása e korszaknak, amelyet ezért a manierizmus fogalmával rokonít. A szemiotika egyik legjelentősebb képviselője ekkoriban válik a hermeneutika módszereinek tovább érlelőjévé, lásd Kelemen János *Olasz hermeneutika Crocétól Ecoig* c. 1998-ban megjelent kötetét is. Ezt a problémakört részletesen bemutattam *A modern mozgalom és a későmodern* c. 2002-es könyvemben. Műértelmezés és környezetformálás, fejezet 105–108. Eco szemléletének értelmezésével foglalkozik a Bevezetéshez írott 1. jegyzetben említett, az ÉÉT XXVIII. 1999–2000/1–4. számban közölt alkotáselméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányom az Eco gondolatvilágát elemző részben, 146–164.

3./ Frampton, Kenneth: *Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészeti központja* (1983), In: *A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból*. Szerk. Kerékgyártó Béla. Typotex, Bp., 2000, 290–305.

szet, vagy még inkább e késő modern kor egyetemes jellemzői. Ha kevésbé kibontott formában is, a hazai építészet többféle irányzatában és törekvésében is jelen van az a fogékonyság vagy magatartásmód, amely a szociális és emberi, személyes összetevőkre-érzelmekre alapoz, és belső emberi vonások kibontakoztatására törekedve alkot. Ennek – a pangó, visszaeső tervgazdaságban – a realitása azonban épp oly kevés, mint a piacgazdaság következő, már illúzióktól megfosztott nehéz évtizedében. A hazai organikus építészet („élő építészet”) ebben az értelemben talán a legjellemzőbb irányzat, s egyúttal posztmodern jelenség is. Makovecz Imre építésze, lakó- és közösségi házai, a Pécs csoport többször megújuló, immár szintén két évtizedes tevékenysége, de hasonlóképpen az építészeti örökséget vállaló, a környezet, hagyomány és kötődés problémáira figyelő miskolci, kecskeméti, szegedi, vagy egri építészet ide kapcsolódó törekvései a nyolcvanas évek értékalkotó vonulatai. Ez a késő modern kor problémáira érzékennyé vált alkotói magatartás a 20. század válságait dogmatikus módon, abszolutizált eszközökkel megoldani kívánó avantgárd magatartástól lényeges vonásaiban különbözik. Ez a másság az alkotók környezet felé forduló figyelmében, az építészet autoritásának aláztosabb hitében és érvényesítésében, a közösség iránti alárendelődés elfogadásában és több más sajátos vonásban nyilvánult meg, ami a nyolcvanas években még hihető jövőképek, a képzeletbeli köztes szféra, egy szociális piacgazdaság ábrándjának tűnt.

Újabb válság és elkésett kiútkeresés

Miközben a hetvenes évek első felében a reformtörekvéseket visszafogták, az alapvető modernizációs folyamatok tehetetlenségük erejénél fogva és politikai okokból is jórészt az addigi nyomokon folytatódtak. 1973–75 között megindult a cserearányok romlása, és megkezdődött az eladósodás az életszínvonal fenntartása érdekében – egyelőre még elviselhető mértékben. A modernizáció eredményei a hetvenes évek végén jól összemérhetőek voltak az egy évtizeddel korábbival. Bár 1978-ra már „begyűrűztek” a világot 1974 óta sújtó olajválság hullámai, a hetvenes évek második felében, ha csökkenő lakásszámot produkálva is, még tartott a lendület a tömeges lakásépítésben. A külterjes telepítés miatt – mivel mindenhol lehetőleg kevés költségráfordítással beépíthető területeken építkeztek – a lakótelepek távol kerültek a központtól, a helyi közlekedés fejlesztése és fenntartása újabb költségeket jelentett. Az ország egész területén azonos eszközökkel épültek e lakótelepek, így azonos arculatot is kaptak. Legfeljebb a beépítési magasságokban mutatkozott különbség, bár kisebb városokban is telepítettek tízszintes házgyári épületet felvonóval, és néhány városban, többnyire indokolatlanul, magasházakat is építettek. Az életforma modernizációja haladt előre, a városiasodás és a városodás folyamatai a kisebb településeket is elérték.

A falusi lakásépítés még fellendült a hetvenes években (1975–80) bekövetkező mezőgazdasági fordulat következtében, mivel a háztáji gazdálkodás és a nagyüzem együttműködése, a KGST országait ellátó mezőgazdasági termelés bővülése a hetvenes években a falusi életszínvonal növekedésével járt. E folyamatot a lakásépítés üteme és a háztáji környezet, illetve a falvak képeinek és ellátottságának fejlődése is jelezte, miközben különböző problémák is megjelentek az egyre nagyobb számban a városban foglalkoztatottaknak otthon nyújtó falusi környezetben. Az alapvető közművek hiánya, a vezetékes vízellátás lassú fejlődése és a csatornázás elmaradása, az intenzív állattartás ellentmondásai egyes helyeken súlyos környezeti problémákhoz vezettek. Már a Balaton vizének állapotát is veszélyeztette a hetvenes évek végén a Balaton-felvidéki nagyüzemi állattartás és a Kis-Balaton két évtizeddel korábbi indokolatlan lecsapolása, megszüntetése. A társadalmi feszültségek csillapítására a hetvenes években az életforma részévé vált a hétvégi telkek második otthon jellegű fenntartása, a házilagos élelmiszertermelésre pedig a zárt kertek művelése. Az igényt kielégítő telekosztás, parcellázás a Balaton és a Velencei-tó, illetve a Dunakanyar és

más, a rekreációra alkalmas területeken elaprózott beépítést hozott létre, a szegényes modernizálódás következtében értékes tájakon következett be az „elbódósodás”.

A települések nagy részének modernizálódása tény akkor is, ha az 1971-ben ismertté vált erőszakolt modernizálódást célul tűző Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció ellenére a települések többségében a változás inkább csak spontán folyamatok eredménye volt. A nyolcvanas évekre az addig elhanyagolt, régi városi lakásállomány gondjai is előtérbe kerülnek. Foglalkozni kell Budapest és a nagyobb városok felújításának problémáival, a mindeddig csak halasztgatott lakóterületi városrekonstrukcióval, hamar nyilvánvalóvá válik azonban ennek a programnak a beláthatatlan költségigénye. Miközben a települések fenntartásában elmaradt feladatok egyre sürgetőbbek – a nyolcvanas évek közepén nyolcszáz településen már nincs gyermekek számára iható víz, palackozva kell az ivóvizet odaszállítani –, a tervgazdaság növekvő cselekvőképtelensége miatt a modernizáció következetes végigvitele egyre távolabbi lehetőségnek tűnik. Az épületvagyoni leromlásának és a városképek javításának problémái egyre sürgetőbbek, egyre szélesebb körben fogalmazódnak meg panaszok, és velük együtt a beleszólás jogának igénye. Az aprófalvas területek égető problémái és más tények már előrevetítik azokat az ellentmondásokat, amelyek egy évtized múlva a rendszer összeomlásához vezetnek.

A nyolcvanas évek közepén már nyilvánvaló, hogy a modernizációs modell ellentmondásait korrigálni kell. Az elkésett kiútkeresés során új településpolitika fogalmazódik meg, az alulról szerveződés, a „helyi társadalom” eszméje kerül előtérbe. A válságállapotba került gazdaság azonban kevés lehetőséget nyújt a településfejlődés lendületbe hozásához, annak ellenére, hogy az ehhez szükséges felismerések közben megtörténtek. A lakosságot mindenáron városba költöztető, az urbanizálódást erőtető tendenciák helyett a cél ekkor már a kistelepülések megtartó erejének a fokozása. A jövőképet veszített állami elképzelésekben így előtérbe kerül a meglévő értékek, az örökölt épületvagyoni, a településszerkezet történetileg kialakult sajátosságainak jobb megbecsülése.

A már említett világtendencia, amely a hetvenes évek közepén, 1975-ben az európai építészeti örökség évének gondolatával erősödött fel, a hetvenes évek fordulóján nálunk is hat. A magánlakás-fejlesztés ajánlott terveire vonatkozó megyei (táji) pályázatok sorozatának a kiírásával keresik a megoldást, amelyet azonban a technokrata gondolkodásmód a „szerkezetegységesítés” gondolatával még mindig akadályoz. A magántervezés azonban szélesedik, az építészek növekvő hányada vesz részt e tevékenységben, amelynek színvonalát a képzett szakmabeliek számának növekedése és az anyagi fejlettség hatása mellett az újra kiépített megyei főépítész-hálózat, illetve a magántervezés bírálati rendszerének, a beadott engedélyezési tervek zsűrizésének bevezetése – hibái ellenére is – érzékelhető mértékben fejleszti.

Az említettek ellenére 1976–80 között még közel félmillió lakás épült, a lakások száma már mintegy 3,6 millió. A lakáshiány mégse szűnik, mert közben a családok elaprózódtak vagy felbomlottak, mintegy 3,3 millió a különálló háztartások száma. Számos lakás, lakóház eleve olyan, a második gazdaság fejlesztésére alkalmas „háztáji” adottságaik miatt gyorsan gazdagodó falvakban épült, ahonnan a fiatalok már elvándoroltak.

A lakásépítés a nyolcvanas években az állami erőforrások nagymértékű csökkentése miatt visszaesik a hatvanas évek színvonalára. A településfejlesztés folyamataiban a legnagyobb ellentmondás a közüzemi infrastruktúra fejlődésében történő lemaradás, ami nyomasztó mértékű, s az európai rangsorban az utolsó helyekre sorolja a hazai állapotokat. Az évtized elején – ha pénzügyi erőforrások lennének – a házigyári kapacitás egy része az infrastruktúra, a csatornázás, szennyvízkezelés megoldására átállítható lenne, a roppant értékű termelőeszközök azonban jórészt kihasználatlanok maradnak. A településhálózatban súlyosabbá válik az igazgatási és egyéb épületekkel túlépített megyeközpontok és a visszamaradott területek ellentéte, a kisvárosi hálózat, különösen a falusi települések egy részének lemaradása. Az aprófalvak és tanyák helyzete folyamatosan romlik, vagy megrekedt az évtizedekkel korábbi szinten.

4./ A kialakuló állapotokat foglalja össze Romsics 1999, VII. *A Kádár korszak 2. A gazdaság*, 423–454., és 4. *Társadalmi viszonyok és életkörülmények*, 466–494., ide értve a rendszer leépülését *Kádár bukása és a rendszerváltozás előzményei 7.*, 502–534., ill. a *Magyarország a XX. században*, 1–2., Szerk. Kollega Tarsoly István, Babits, Szekszárd, 1997, szintén már idézett vonatkozó fejezeteiben. *A sajátlakás-építési Célprogram Bizottságról* lásd MÉ 1976/3., Timon Kálmán, 50.

5./ MÉ 1968/6., 1972/3., Schéry 1955, 210., *A műemlékvédelem Magyarországon*, 99–102., 308., 311.

A magánépítésben, a nyolcvanas években a vagyontöbblet, a tőkebefektetés egyedüli lehetősége következtében kialakul egy sajátos luxusszint, nemcsak a budai hegyvidék egyes pontjain, hanem szinte minden nagyvárosban, sőt a falusi építésben is. Nem sikerül azonban a korszerű családi házas lakásépítés európai módszereit elterjeszteni. A két-háromszintes, intenzív csoportos beépítésre – ingatlanfejlesztésre szakosodott vállalkozók vagy legalább jogi, műszaki tanácsadók és szervezők nélkül – a gazdaság- és intézményrendszer nem alkalmas, sőt az állam ezt az alkalmatlanságot felismerni sem képes. Miközben hangoztatják és propagálják a korszerű csoportos beépítés előnyeit, e területen alig történik valami. A saját lakás építésére létrehozott Célprogram-bizottság⁴ a tervellátás érdekében tevékenykedik, érdemi fordulatot hozni azonban a minőség emelésében már nem képes.

A nyolcvanas évek során az építészetben a roppant méretű alumínium és üveg technikai monstorumok kora lejárt. A paneles építés az állami lakásépítés visszaesése miatt háttérbe szorult, így a kialakuló új tendenciák mellett e technicista eszközök lassan helyükre kerülnek. A technológiák ismét változatosabbá válnak s a rendeltetéshez idomulva, a követelményeknek jobban megfelelővé alakulnak. Az építéssiparosítás fejlett eszközeitől a hagyományos építéstechnológiákig vagy akár a korszerűen megfogalmazott vályogépítésig tart az a skála, amely elvileg az építész rendelkezésére áll. A helyzet azonban továbbra sem megnyugtató: egy kollektivistá alapozású, ám mechanikus modernizációs modell voluntarista alkalmazása során még sokféle bizonytalan lépés fenyeget.

A főváros építészetében a hetvenes évek elején kibontakozást ígért a fővárosi metró továbbépítése Budapest egyesítésének százéves évfordulójára, 1973-ra. A kelet–nyugati vonal már 1967–70 között megvalósult, 1976-ra kiépül az észak–déli. Ehhez kapcsolódik a Belváros rekonstrukciója, majd a Várnegyed, a Kiskörút és a Nagykörút homlokzatainak felújításai, a színes rendszer megvalósítása a főútvonalakon. A metróval együtt jár a felszíni közlekedési rendszer korszerűsítése, az aluljárók, árkádok építészeti és design eszközökkel történő kialakítása a Déli pályaudvari csomóponttól a Ferenciek terén (Felszabadulás téren) át az Őrs vezér térig, vagy a Kőbánya-Kispest metróállomástól a Dózsa György útig, később Újpest központjáig. Ez az átfogó korszerűsítés a főváros addig elhanyagolt városképét 1979-re jelentősen megújította, és Budapestet a KGST-országok fejlesztési modelljének kirakatává avatta, olyan látszatot keltve, mintha az ország a közepes fejlettségű területek alsó régióiból megindult volna felfelé. A kép tehát a megtorpanás ellenére még viszonylagos jólétet, fellendülést sugallt.

E folyamatba illett a hetvenes évek megújult műemléki tevékenysége. A legnagyobb műemléki eredmény, hogy közel négy évtized után végre újjáépült a budai Várpalota, a viták azonban ezt sem kerülik el. Első, 1961–67 között helyreállított szakasza, a még sikeres, középkori részeket magába foglaló szárny a Budapesti Történeti Múzeum⁵ részére, Kékesi László és Gerő László tervei szerint készült, a terek belsőépítészete Németh István. 1975-re megnyílik a Magyar Nemzeti Galéria, 1985-re az F-épületbe költözik az Országos Széchényi Könyvtár. A középszárny Hidasi Lajos koncepcióját tükrözi: eltűnt a Hauszmann-féle, enyhén kiemelt kupola, s egy soha nem volt barokk kupola került a helyére, amelyet a közreműködő társak azonban a belső térben lapos szegmensmetretű elemmé stilizáltak. Anyaghasználatuk miatt vitatták a tervezett belső terek képzőművészeti kiállítások céljára való alkalmasságát.

A Budai Ifjúsági Park néven szórakozóhelyként használt Ybl-féle Várkert-bazár teraszrendszere ekkorra jóformán teljesen tönkremegy. 1989-ben már nincs erő az országban, hogy a két Ybl-művet, akár a Duna-parti, előtte fekvő Kioszkot, akár a lépcsős kertépítményt rendbe hozza, megmentse, annak ellenére, hogy ez a terület 1987-től, mint a Duna két partja panorámájának és a budai Várnegyednek része, már felvételt nyert Hollókő gondosan helyreállított faluképével együtt a világörökség részeként „a világ kulturális örökségének jegyzékébe”. De a hetvenes évek végének említett városépítészeti kozmetikázása, a Nagykörút, Kiskörút, Rákóczi út várostengely rendszerének homlokzat felújítása, színeztetése mögött is tovább pusztultak a belső kerületek lakóházai: a színes rendszer BVTV-ben végzett önmagában jól átgondolt tervezése csak elfedte a főváros tény-

leges megújulásra már képtelen voltát, az új és régi, jórészt lepusztult városképekben kitörölhetetlenül mutatkoztak a pangás jelei.

Építészetünk négy és fél évtizedes történetének legsúlyosabb terhét a mulasztások súlya jelenti: a környezetkultúra, az építészeti kultúra jelentőségét, terjesztésének, fejlesztésének szükségességét, az emberi alkotókészség értékteremtő voltát, s a környezeti értékek otthont teremtő, kultúrát alakító jelentőségét a társadalmi berendezkedés alig – vagy későn – ismerte fel, az építész-társadalom ilyen irányú igényét, észrevételeit sokáig értetlenül kezelte, s alig támogatta.

A bekövetkező újabb válságot jól érzékelteti a Duna-parti szállodák építőinek változása. 1968–69-ben még a hazai építőipar valósította meg a Hotel Duna Intercontinentalt (jelenleg Marriott), 1979–80-ban már osztrák építőipar dolgozott a fővárosban, jórészt magyar munkásokkal annak érdekében, hogy az új szállodák, különösen az Atrium (most Sofitel) és Forum (Intercontinental) Szállók elfogadható minőségben felépíthetők legyenek. A hetvenes évtized elején politikai áramlatok, reformerek és konzervatívok harcolnak egymással. Egy évtizeddel később egyes technokrata vezetők már nem titkolják, hogy feladatuk elfedni a gazdaság összeomlás felé rohanó, egyre nyomasztóbb valóságát. Már 1968 körül, a házgyárak telepítésekor az építésügyi tárca államtitkára azzal indokolta a házgyári termékek mintegy harminc-harmincöt évre tervezett élettartamát (nem a beton térszerkezet, hanem a hőszigetelés, a gépészeti felszereltség már akkor ismert hiányosságait védte, hisz az életforma avulásával eleve nem számoltak), hogy „minden generáció harminc-évenként felépíti a maga városát”. Magára az ilyen mérvű és típusú, rendkívül költséges termék létrehozására sem volt más indok, mint „az élőmunka hiánya”, illetve a szovjet előkép követése.

Még nyilvánvalóbb volt a másik, az építésügy irányítói által választott rendkívül drága építésmód, a könnyűszerkezetes építés alkalmatlansága, illetve idő előtti bevezetése, hiszen 1974 körül már közismert volt a magas költségszint mellett a gyors avulás, a szerkezetek korróziós tulajdonsága. Ez a szerkezetkorrózió három évtized alatt lényegében bekövetkezett. A szerkezet típus használatának viszont nem volt akkor más tényleges indoka, minthogy ezzel a jórészt fém, acél és alumínium, illetve műanyag alapanyagú rendszerrel a Kohó- és Gépipari Minisztérium területére lehetett áttérni a túlerjesztett beruházási láz miatt kevésnek bizonyult építési kapacitás jelentős részét. A 28%-os teljesítmény-áttérelés helyett végül is 8% körüli feladatot lehetett a nehézipari tárca bekapcsolásával megvalósítani. A megépített hűtőtárolók (például a KGST-piacra irányuló almatárolók) csak másfél-két évtizedig szolgáltak indokolt célokat, s eleve túlzottan költségesek, gazdaságtalanok voltak. Mindkét elhibázott építésmód mögött tehát tervgazdasági hibák, a termék árának tisztázatlan ellentmondásai álltak. Az „élőmunkával” való takarékoskodás kényszere – a munkaerőhiányra történő hivatkozás – az építés és gépesítés magas beruházási költségei miatt a „holtmunka” értékeinek pazarlásához vezetett más területeken is. A nyolcvanas évekből egymásra mutogatásban, tétova tespedésben természetesen már megromlott a tervező cégeknél az intézményi légkör, s a közéletben is megindult a szétesés.

A nyolcvanas évek elején és közepe táján, bár folyamatosan fogynak az állami beruházások, néhány program még megkísérli menteni a nagyirodák helyzetét. A fővárosban középiskolák tervezése, városrendezési tervek, néhány kísérleti rekonstrukciós program, az arra alkalmas profilú nagyobb irodákban export tervezői munkák vállalása és jó néhány már papíron maradt megbízás lassítja a leépítések ütemét, ami – hasonlóan a német és osztrák terület 1974 körüli válságához – elsősorban nem a magasán kvalifikált törzsgárdához tartozókat érinti.

A tervgazdaság válságának enyhítésére, az eladósodás okozta pénzügyi helyzet javítására az utolsó reményt a nyolcvanas évek végén a Bécs–Budapest Világkiállítás közös megrendezésének a kísérlete jelentette, egy „híd a jövőbe” lehetőségeként. A roppant költségekkel járó világkiállítás előkészítése ugyanis kiállítási városrész építését, a közlekedési hálózatok jelentős fejlesztését és általában a szolgáltatások idegenforgalmi szempontból érdekesnek vélt fővárosi és vidéki fejlesztését igényelte. Nem számolt viszont a tervgazdaság irányítása azzal, amivel ennek együtt kellene

járnia: hogy a főváros fél évszázada elhanyagolt lakóterületeinek csak külső, városképi, forgalmi és közterületi megújítása a több évi teljes nemzeti jövedelem erre fordítását kíváná. Ennek a programnak a teljesítése eleve reménytelen, a közös rendezés álma megbukik. Roppant tehertétellel fenyegetett az önálló rendezés vágya is, az államszocializmus keretei között elviselhetetlen áldozatot követelve. Nem véletlen, hogy ismét viták robbannak ki az elképzelés körül. Más volt viszont a helyzet 1994-ben, amikor a piacgazdasági váltás és a keleti piacok összeomlása miatt bekövetkező mélypont után a gazdaság sokféle területének megmozdítását segítette volna elő a kiállítás, a közérdeket szolgálva. Az 1994-es kormányváltás után azonban az előkészítés és az azzal járó fellendülés lehetősége is elmarad. A tervezőirodák 1985-től megkezdődött lebomlása, a tervező műhelyek sokak számára káros, személyes veszteséget okozó átalakulása így közel egy évtizeden át szakmai és emberi elbizonytalanodással járt együtt.

Az 1978-tól egyre gyorsabb gazdasági hanyatlás az építészet művelői esetében azonban inkább serkentette, mint gátolta a szélesebb körű, nemzetközi szintű tájékozódást. Az állami irányítás által erőltetett egyoldalú technológiák vitatható volta jó ideje nyilvánvalóvá tette a kiút keresés szükségességét, a tervezői szervezetekben állandósult technokrata rutin levetkőzése is egyéni tájékozódásra ösztönzött. E csapdahelyzet felismerése az oka annak, hogy e pangás jeleit mutató nyomasztó években a hazai építészet még színesedik, a fejlett világ szellemi mozgalmaihoz egyre több szállal kapcsolódik, és az organikus építészet kibontakozásával – ahogyan az UIA megméretetéseiben elért sikerek tanúsítják – a világ építészetében is új vonásokat, alkotói érzékenységet mutat fel. A létrejött krízis elsősorban saját függőségünkől fakadt, hatott viszont ránk már a modernizáció általános válsága is.

A fejlett világbeli késő modern építészet – ha összehasonlíthatatlanul magasabb anyagi színvonalon is – lényegében ugyanazoktól az ellentmondásokról szenvedett, mint amelyek a hazai modernizáció erőszakolt, anyagi eszközökben azonban szűkös építési tendenciáiban jelentkeztek. Az 1968 körüli társadalmi feszültségek már az egyoldalú, messianisztikus szellemű modernizáció válságáról tanúskodtak. A fejlett világ országai részben e feszültségek, részben a néhány év múlva bekövetkező energiaválság hatására új fejlődési modell – a második modernizációnak is nevezett modernizációs világfolyamat, a késő modern új feltételeinek megfelelő átalakulási modell – kialakításába kezdtek. A keleti blokk országaiban viszont nemcsak a szükséges megújulási folyamatok, hanem az új feltételek vizsgálata és tisztázása is elmaradt.

Azok a felismerések, amelyek a modernizáció ellentmondásairól a fiatalabb építészgeneráció néhány képviselőjében, többek között Makovecz Imrében és szellemi hatását vállaló társaiban, vagy a már említett Pécs csoport alkotóiban megfogalmazódtak, természetesen nemcsak építészeti következtetésekhez, hanem a társadalmi állapotok egészének kritikájához vezettek. Nem az organikus építészet hívei voltak azonban a kritikai szempontsorok egyedüli megfogalmazói, építészetükben – többnyire kisebb művekben – mégis ők képviselték a legkarakteresebben a modern mozgalom elveire épülő technokrata mentalitással szakító álláspontot, az építészeti formában megnyilatkozó kritikát. Makovecz Imre és az organikus szemlélet szűkebb köre a művekben egyre inkább kiteljesedő, a közösségi értékeket hagyományanyagukkal együtt újra felvállaló, az építőszellemet és közösségformáló szerepet értéknek valló gondolkodásmódja miközben egyre jelentősebb hatást gyakorolt a fiatal építészgenerációra, szükségszerűen ellenzéki helyzetbe kényszerült a fennálló, lényegében technokrata szellemű társadalmi berendezkedéssel szemben.

A nyolcvanas években, bár a hazai organikus építészet külföldi visszhangot kiváltó sikere idején a különböző gyökerű törekvések már egymással is szembekerültek, rövid időre mégis összefogta a laza csoportokat egy kiállítás. A Magyar Élő Építészet 1985 augusztusában rendezte első hazai kiállítását igen szerény körülmények között az Őszi Vásár területén. Akkor még csak sejteni lehetett, hogy ez a magyar organikus építészet felívelésének kezdete, amely 1991-ben majd a Velencei Biennálén, illetve a sevillai Világkiállításon (1992) való szerepvállaláshoz vezet.

A késő modern szemléleti jegyei és az átalakulás folyamatai

A gazdasági reform idején – a nyugat-európai és csehszlovákiai események ellenére vagy épp ezek miatt – a reformok kényszerítő szükségességének nyilvánvaló volta nyújtott építészeink számára némi reményt. A világ más területein is csak a késő modern szemlélet hozott változatosabb formavilágot, hihetőnek tűnt így az is, hogy nem szakadunk le végleg a hasonló méretű fejlett országoktól. A hetvenes évek elején ugyanis Ausztria vagy Finnország sem tartott anyagi vonatkozásban sokkal előbbre.

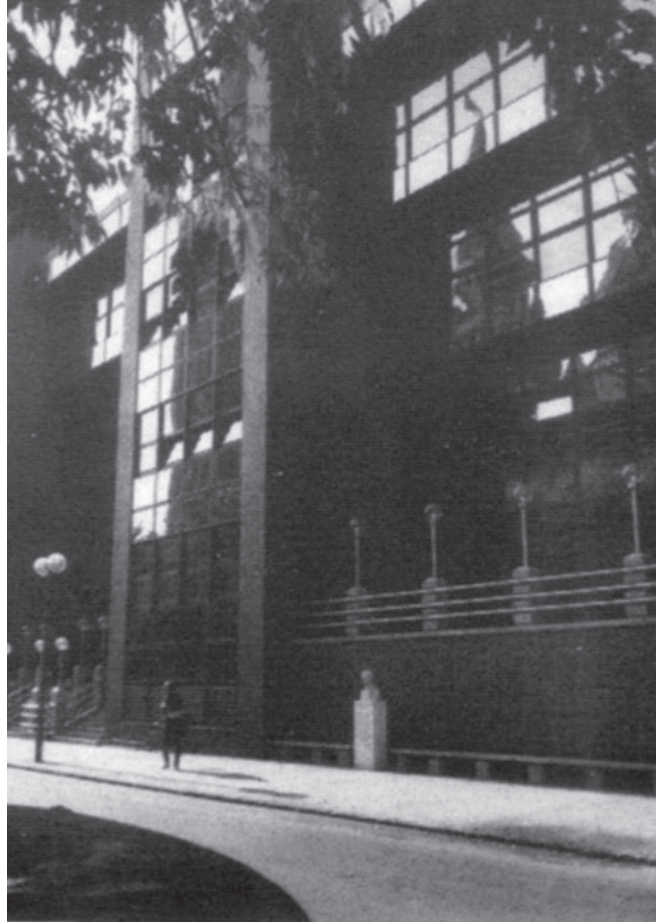
A hetvenes években a még viszonylag mozgalmassá váló szakmai közélet és tervpályázati rendszer, az új feladatok sora és az előző évek városépítészeti és építészeti eredményei, egyes műhelyek – ilyen volt a Mesteriskola mellett a Szrogh-tanszék is és jó néhány tervező műterem – szellemi élete olyan alkotói légkör kialakulását segítette, amely önmagában is mozgatóerőt jelentett az építészet fejlődésében. Nemzetközi pályázatok és tanulmányutak tették kézzelfoghatóvá, hogy nem vagyunk behozhatatlanul lemaradva sem a szakmagyakorlás, sem az építészképzés területén. Az UIA több kongresszusa alkalmából szerepelt eredményesen az iparművészeti főiskolai és műegyetemi építészképzés (1965, Párizs; 1973, Várna). Megújult az elméleti tevékenység is, amelyben időközben generációváltás megy végbe. Major Máté, Pogány Frigyes, Granasztói Pál és a műemlékvédelem szakértői, Dercsényi Dezső, Gerő László, Entz Géza tevékenységét és szerepkörét a hetvenes évek folyamán fiatalabb nemzedék kezdi átvenni. Németh Lajos, Hajnóczy Gyula, Szentkirályi Zoltán, illetve Horler Miklós, Komárik Dénes, Marosi Ernő már ennek a képviselői.⁶

Ilyen háttérrel bontakozott ki a hetvenes években egy olyan új építésznemzedék tevékenysége, amely a mesterek és tanítványok kapcsolata révén ismét feltöltődött szakmaszeretettel, alkotóvággyal, vitakészséggel, aminek serkentésében a Fiatal Építészek Körének és a szakmai nemzetközi kapcsolatok bővülésének is szerepe volt. A rendszerszemlélet kialakulása és elterjedése, új technikai eszközök és a gyártott minőség magasabb szintjének megjelenése, a városépítészeti kutatótevékenység és a problémákat új módon megvilágító, bár elhallgattatott településszociológiai kutatások, az eleinte sok okból megélenkült hazai szellemi élet, amelyben egy ideig még a konzervatívok és a reformra törekvők küzdelme folyt, eredményezte azt a légkört, amelyben a high-tech-től a kontextualizmuson át a magyar organikus építészetig különböző törekvések bontakozhattak ki, s vitáik eredményeképp az építészeti útkeresés problémái felszínre kerülhettek. Csak megerősítette az újrakezdés lehetőségének hitét a Helsinkiben tartott Európai Együttműködési és Biztonsági Értekezlet légköre, és a szintén 1975-ös európai építészeti örökség megőrzésére vonatkozó szellemi mozgósítás, amely jelezte, hogy a múltra tekintettel nem lévő, kiüresedett szellemű modernizáció mindenhol megtorpan, s máshol is megindul a tendenciák széles körét kibontakoztató útkeresés.

A hetvenes évek jó része a nemzetközi „enyhülés”, az 1968–79 között kialakult békés egymás mellett élés, a „détente” következtében még egyféle lendületben, és nem teljes stagnálásban telt el. Bár jelentkeztek olyan törések, mint a reform elfojtása és az 1974-es visszaesés, a központrekonstrukció és az irodaház-építés visszafogása, vagy épp a házigyári paneles építés eluralkodása a településfejlesztésben, e területen még történtek pozitív változások is, épp az újításra vágyó ifjabb generáció első eredményeinek realizálásaként. A maradék lendület a hetvenes évek végén tört meg, gazdasági és szellemi válság bontakozott ki, amely végleges lemaradássá hatalmasodott. Az irányzatként is értelmezhető formai kísérletezés, majd a felerősödő posztmodern törekvések egyre gyakoribb megjelenése mutat csak életjelet helyenként, vagy az organikus építészet egyre határozottabb, sajátos belső ellenállása, amit a szociális megújulásért, a közösségi normák helyreállításáért, elmaradott települések, faluházak és emberi közösségek megújulásáért folytat.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójának állapotát jól tükrözi a Corvina Kiadó vállalkozása, a Művészet és elmélet sorozatban az építészeti vitákat összefoglaló kötet, amely a televízió

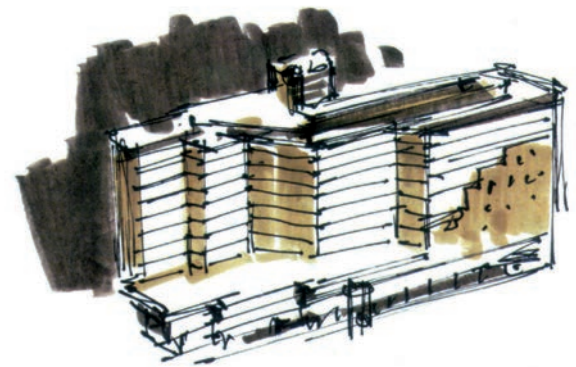
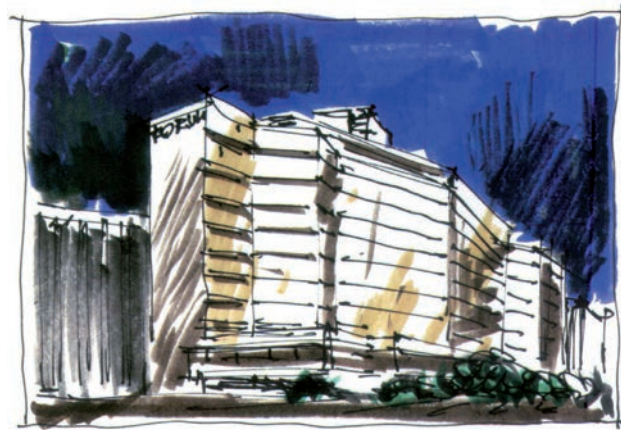
6./ A Magyar Iparművészeti Főiskolán az Építészeti Tanszék 1966–1976 között Szrogh György vezetésével működik. 1976-tól újra Belsőépítészeti Tanszék, Németh István vezetésével azonban még Szrogh is tanít a Főiskolán a tanszék 1984-es, teljes átszervezéséig. A Műegyetem Építésztechnológiai Kara 1971–1982 közötti képzését és oktatóinak tevékenységét, az évtized változásait az Egyetem kétszáz éves fennállása alkalmából kibocsátott kiadvány foglalja össze, az 1971-es Ezüstkönyvhöz képest a szűkebb viszonyokat tükröző, de négy nyelven megjelenő formában. Az építészképzés problémáival a MÉ 1985/6. száma is foglalkozik. 1972-től a Karon az első három év közös képzése után a két felső évben konstruktív, építésztervező, városépítő, szervező ágazati szakképzés folyik, amit széleskörű posztgraduális képzés (hat szakmérnöki és egy gazdaságmérnöki kurzus) egészít ki.

1 2
3 4

XIII. 97-104. tábla, 1-39. kép. 1-2. Szeged, Dóm tér, Somogyi Könyvtár és Levéltár, Pomsár János és Péterfia Borbála, BVTV, terv 1971-től, 1975-77., épül 1979-84., Schéry, 376. 3. Szeged, Orvostudományi Egyetem, oktatási épület, Tarnai István, terv 1976, kivitel 1977-79. Schéry, 336. 4. Szeged, Postai Távbeszélő Központ és Irodaház, Marosi Miklós, 1975. Jeney, 301.

97.

98.

5 8
6 11
7 11

5-7. Várnegyed, Budapesti Hilton Szálló, Pinter Béla és Sedlmayr János, műemléki szakértő, terv 1973-75, építés 1973-76. 5. és 6. A szálloda a Hess András tér felől, 7. a Halászbástya felől. Schéry, 317. KÖZTI fotók, 8-11. Budapest, az Atrium-Hyatt Szálló és a Hotel Forum, előterv Finta József, 1972-73, terv 1976, kivétel 1978-90. Atrium-Hyatt, Zalaváry Lajos, belsőépítész Németh István. KÖZTI, terv 1978-79, építés 1980-82. 8. Vázlatok, Finta József, 9. légi felvétel a két szállóról, 10. Duna-parti kép, 11. részlet a pesti korzó felől, Képek *Finta*'97. 8. 102., 9. 103., 10. 105. 11. 106.

99.

9 10

12–22. Sáropatak, Művelődési Ház, Makovecz Imre, terv 1974–77, kivétel 1977–83. Lelkes László diafelvételei. 23. Sáropatak, a Comenius Tanárképző Intézet, Lechner Jenő és Warga László, 1916. Archív fotó. 12–16. Külső képek a tér felől, 17–21. a belső terek, a nagyelődő az elektrotechnikai fülkétől a társalgó folyosóig. 22. keresztfolyosó kijárata a könyvtár oldalán.

100.

101.

14	12	18
15	13	19
23	16	17
		21
		22

102.

24–26. Várnegyed, Diplomata lakóház a Szentháromság téren, Jánossy György és Laczkovics László, terv 1977, építés 1979–81. 27–29. Várnegyed, Úri u. 26–28. sz. lakóház, Horváth Lajos, KÖZTI, terv 1972, építés 1974–77, 27., Schéry, 322., a többi Lelkes László diaképe.

24 25
26 26
27 28
29 29

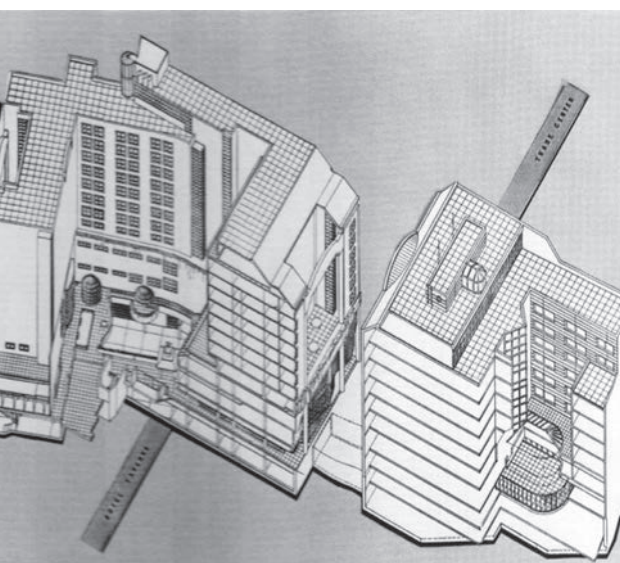

30–34. Budapest, Váci utca, a Taverna Szálló és a Nemzetközi Központ. 30., 32., Hotel Taverna, Finta József, Lakóterv, belsőépítész Király József, építész tervezőtárs Miklós Róbert, képzőművész Kő Pál és mások, terv 1982–85, kivitel 1983–85. 31., 33. Nemzetközi Kereskedelmi Központ, felelős tervező Finta József, építész tervező Csizmár Gyula, belsőépítész Árkai Agnes, Lakóterv, terv 1982–84, kivitel 1983–85, 34. Izometrikus metszet a szállóról és az irodaházról, *Finta* '97, 142. A képek Lelkes László diaképei.

103.

30 31
32
34 33

104.

35–39. Pécs, Dévényi Sándor munkái, mind a könyvből. 35., 36. Felsőmalom u. 4. Tímárház és a Tímárház udvara (később Várostarténeti Múzeum) 1976–84. 35., Schéry, 398., 36. *Dévényi*'97, 17. 37. Felsőmalom u. 2. Villámsújtotta ház, 1979. fotó Panyik István. 38. István u. 5. Családi ház 1986., Schéry, 398. 39. Hunyadi u. 2. „Lakodalmas Ház”, társasház, panzió 1983–85. *Dévényi*'97, 35.

35 38
36
37 39

Unokáink is látni fogják című népszerű sorozatának műsorvezetője, Osskó Judit válogatásában Major Máté szerkesztői együttműködésével jelent meg. Az *Új építészet, új társadalom 1945–1978* címmel összeállított gyűjtemény kilencedik, záró fejezete eredetileg az úgynevezett tulipán-vita lett volna, ez azonban még egy 1977-es körkérdéssel bővült, amihez a kiadó tizennyolc oldalnyi képmellékletet is csatolt. A kiadvány végül csak két év késéssel, 1981 karácsonyára jelent meg. Major Máté egy megjegyzésében elhatárolta magát a hatodik-hetedik és a tizedik fejezettől, illetve a könyv címétől és a képektől, azzal a megjegyzéssel, hogy ezeket a részeket nem ő válogatta. A hatodik fejezet a szalagház körüli vitát, a hetedik *A hazai urbanisztika kezdetei* címen többek között Konrád–Szelényi már említett cikkét, a tizedik *Gondok és tennivalók* címen a körkérdés válaszait, illetve a korabeli miniszter 1978-as MÉSZ-közgyűlési beszédét, a *Körkérdés* észrevételeire adott hivatalosnak szánt választ tartalmazta. A kifogásolt fejezetek és az időbeli elhúzóadás érzékeltetik, hogy az idősebb generáció és a hivatalok képviselőinek ideológiai álláspontja merőben eltér attól a hangvételtől, ami a megjelenő új irányzatokat átfogóan jellemzi.

A tizedik fejezet kérdései olyan problémákra irányultak, mint az építész szerepváltozása és az elszemélytelenedés, a tervezőiroda vagy alkotóműhely dilemma, a hazai építészet helye a világ építészetében, merre fejlődik a modern építészet, melyek a főbb építészeti gondok, az építőipar adottságai, az építésiparosítás lehet-e magasabb szintű építészet alapja, illetve hogyan értékelhetők a városképek változásai.

A kiadó által összeállított kérdéscsoport a kor aktuális feszültségeire keres választ, és az előző években kiemelkedett építészek, a középgeneráció véleményét összegzi. Borvendég Béla, Finta József, Jurcsik Károly, Kerényi József, Kévés György, Makovecz Imre, Mikolás Tibor, Tillai Ernő és Vadász György válaszai nemcsak rámutatnak arra a súlyos építészeti válságra, amely 1977-ben érzékelhető, hanem jól megvilágítják az építészek helyzete, az építésiparosítás és városfejlődés ellentmondásait is.

A korabeli miniszter, Ábrahám Kálmán válasza – tulajdonképpen minden fősztályvezető részt vesz a beszéd megfogalmazásában – gondos bizonyítványmagyarázás: a feladatok nagyságával indokolja a problémákat, ígéretet tesz arra, hogy az építészek nagyobb mértékben részt vehetnek a magántervezés „társadalomépítő” munkájában. Ugyanakkor bezárkózottságot érez az építészek körében, több vállalást és kezdeményezést kér. Nehézségként említi, hogy ötezer munkahelyen kell dolgoznia az építőiparnak. Ekkor viszont már csak 35%-a tartozik az építési feladatokból az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium felügyelete alá, s azzal is nehezen boldogul a túlcentralizált, nehézkesé vált nagyipar. Már a tárca vezetője előtt is felmerül a kérdés: „az ember hajlandó lesz-e majd húsz év múlva ilyen épületekben élni?” Hivatkozik a túlszabályozottságból adódó kötöttségekre és mindazokra a nehézségekre, amelyeket a tervgazdaság kényszerpályáit járva évtizedek alatt alakított ki az államszocializmus rendszere. Az 1978-as közgyűlés záró estjén, a MÉSZ megválasztott új választmányának minisztériumi fogadásán a szakma mintegy nyolcvan ismert képviselője jelenlétében az üdvözlőbeszéd érvei között – a líbiai munkákban bekövetkezett több milliárdos veszteség eltitkolásával kapcsolatban – már az is elhangzik: „nem állhatunk úgy a nép elé, hogy bejelentjük: egy sikertelen vállalással sokmilliárdos kárt okoztunk”.⁷

A hetvenes évek közepétől a társadalom és gazdaság állapotának, illetve élet- és munkafolyamatainak kiszámíthatatlan fellendülései és visszaesései, az ezt követő településfejlesztési és építéspolitikai, az építésiparosítás eszköztára és a szakmai intézmények megkövült struktúrája alkotja azt a keretet, amelyben e másfél évtized építészete formálódik. A nagy irodák válsága a hetvenes évek végére elmélyül: az intézmények elbürokratizálódása, kötöttségei az építészet lehetőségeit is visszafogják. Az az intézeti figyelem, amely régen egy-egy jelentős épület tervezését szakmai közügynek tekintette, s a tervek alakulását élénken követte, ekkorra szétesett. Az épület építészeti értékei magánüggé (egyes esetekben titkolandó személyes ügyé) váltak, még a hivatalos tervbírálókat is ellaposodtak, érdektelenné merevedtek.

7./ *Új építészet, új társadalom 1945–1978*, 1981, 10. *Gondok és tennivalók*, 451–487. A furcsa kijelentésnek döbbszent tanúja voltam, ezért emlékezem rá harminc év távlatából is.

Ez a belső, intézményi folyamat, az érzékelhető lassulás a szakmai közéletre is áttért, amely beszűkült és kiüresedett. Az időnként megújuló szövetségi vezetés az elidegenedő közegben – okok mindkét oldalon sorakoztathatók – magára maradt, s így jóformán tehetetlenné vált. Pedig a választásokon lényegében már a szakmai értékrend nyilvánult meg, és a megválasztottak a szakma véleményét képviselték.

Az intézmények és közélet hanyatlása és tompultsága mellett, amelybe csak egyes események és a Mesteriskola folyamatos működése vitt továbbra is némi színt, szükségszerűen jelent meg a saját szemléletalakítás és a belső értékrend formálása iránti igény. A frusztráltság elhatalmasodó érzése következtében különösen a fiatalokban viszont természetszerű az ellenállásra való hajlam, vagy még inkább, az utópikus vágyak felülkerekedése.

A Mesteriskola létszáma a következő évtizedben húsz fő körül állandósul. A III. ciklustól (1974–76) Farkasdy Zoltán a tanulmányi vezető, új mesterek Kévés György, Iványi László, Callmeyer Ferenc, Erdélyi Zoltán. A hallgatók között Cságoty Ferenc, Dobó János, Felcsuti László, Ferencz István, Gereben Gábor, Hegedűs Péter, Jánossy Péter, Józsa Mária, Kapy Jenő és társaik jelentik az újabb nemzedéket. E ciklus idején jól érzékelhető a politikai nyomás, amely a társadalomra és a szakmai szervezetekre, így a szövetségre nehezedik. Az 1976-os közgyűlésen a Minisztérium képviselője részéről felmerül az utolsó nyílt szakmai fórum megszüntetésének terve, a küldöttközgyűlés bevezetésének erőltetése (amelyet még 1973-ban vetettek fel, s amit az 1976-os közgyűlés leszavazott), mint jellemző mozzanat. Még mindig hangot kap az első két mesteriskolai ciklus ideológiai kritikája is.

A ciklusok körül előbb mély csend alakul ki, majd a VI. ciklus tagjai hívják fel magukra a nyolcvanas évek elején kiállítással, kiadványokkal ismét a figyelmet. Ekkor már az új, első ciklusbeli mesteriskolások is sorra megjelennek a mesterek között, és formálják tovább a Mesteriskola életét. A korábbi IV. ciklusnak (1976–78) Kapitány József, Mátrai Péter, Turányi Gábor mellett Eltér István, Ivády Zoltán a legismertebbé vált tagjai, míg az V. ciklusé (1978–80) Petróczy Gábor, Puhl Antal, Rajk László, Herrery M. Caesar, Nagy Tamás és Tomay Tamás. A VI. ciklus (1980–82) idején végzett mesteriskolások, Dévényi Sándor, Noll Tamás, Fazakas György, Golda János, Wagner Péter, Magyar Ádám, Wéber József, Weiler Árpád már a nyolcvanas évek új irányzatainak hangadói. 1982 júliusában, a VII. ciklus megalakulásakor visszaállítják a MÉSZ Mesteriskolája elnevezést, és új korszak kezdődik a Mesteriskola életében.⁸

Az első ciklus indulása óta eltelt tizenkét év alatt sajátos belső fejlődési folyamat zajlott le a Mesteriskola műhelyén belül. Az első és második ciklus a hatvanas évek modern mozgalmának öntörvényű, csak az expresszív műteremtés lehetőségére törekvő építészeti magatartásával fordult szembe és az elmélyültebb elemzésnek és korszerű eszközrendszernek, a valóban új technikának a szintézisét kereste (ezt a lendületet még kétségkívül a reformok és a fejlődés lehetőségeibe vetett hit gerjesztette). A későbbiekben viszont a lassú lemerevedés és a nyolcvanas évekre kialakuló társadalmi-gazdasági visszaesés nyomott légkörében szükségszerűen kialakult a szellemi befelé fordulás, egyféle belterjesség. Az építés lehetőségének a csökkenése egyre fontosabbá teszi a tervek-rajzok világát: megerősödnek a konceptuális vonások, a tervek elmélyültebbek és öncélúbbak lesznek, kialakul egy második síkon létező, a kor válságát is kifejező, a posztmodern tendenciákkal párhuzamot kereső, sajátos lebegést eredményező szellemi állapot, amiben már nem illik közérthető és áttekinthető módon rajzolni. A tervek összetettsége, rajzi, képi bemutatása, az elemek tördelése, többsíkúsága, transzformációi egyre kifejezőbben jelzik a műhely fejlődésének és sajátos spiritualizálódását. Nem véletlen, hogy ismét értékessé válik az építészeti grafika (egyúttal világjelenség ez is), és a finom rajzú, különös képzeletvilágot tükröző tervek kiállításának igénye is megjelenik.

Néhány nagyszerű hazai és nemzetközi pályázat erősíti fel e folyamatot. Rendszeresen kiállítják a FÉK felvételi pályázatait, s 1982-ben Gerle János és Szegő György kitartó előkészítő

8./ III. ciklus MÉ 1977/3; V. ciklus 1978–1980, MÉ 1983/5; A MÉSZ Mesteriskolája VIII. ciklusának résztvevői Ágó Mátyás, Fekete Antal, Guçzogi György, Janesch Péter, Karácsony Tamás, Lengyel István, Mikó László, Nagy Sándor, Posgay Eszter, Radics János, Somogyi-Soma Katalin, Sugár Péter, Szász László és U. Nagy Gábor, illetve Bozsó Csongor, Kós Mihály, Szalai Tibor és Taba Benő, MÉ 1989/1–2. Ez a szám áttekintheti az 1970–1988 közötti I–IX. ciklus elméleti programját is. *Mesteriskola, FÉK, VI.* A Budapesti Műszaki Egyetem Továbbképző Intézete keretében a MÉSZ által szervezett FÉK (Mesteriskola) VI. ciklusa 1980–1982. Különkiadvány 600 pld-ban, VÁTI rota, Bp., é.n. Benne Farkasdy Zoltán, Voltunk... című írása, a mesterek Rimanóczy Jenő, Hofer Miklós, Vadász György, Arnóth Lajos, Finta József, Molnár Péter, Nagy Elemér, Makovecz Imre, Pintér Béla, Erdélyi Zoltán, Zalaváry Lajos, ifj. Janáky István ars poéticaival, Kévés György munkáiról Udo Kulterman írásával és a 22 résztvevő terveivel.

9./ *Építészeti tendenciák Magyarországon 1968–1981*, Kiállítás a Fővárosi Tanács Óbudai galériájában (III. Fő tér 1.), a kiállítást és a katalógust tervezte, anyagát válogatta Gerle János és Szegő György, a reprodukciókat Kernács István készítette, felelős kiadó Zsigmond Attila, Bp., 1981.

10./ *fiatal építészek '84*, A Budapesti Művészeti Hetek és a Budapest Galéria kiállítása a Budavári Palotában, a kiállítást szervezte, gyűjtötte, rendezte és a katalógust szerkesztette Osskó Judit és Fazakas György, felelős kiadó Zsigmond Attila, Bp., 1984. A kiállítók között szerepel az Egri Építész Kör 14 tagja és további 73 fiatal építész, jelentős számban a Mesteriskola előző ciklusainak is tagjai. Többségük a kétezres években közismert alkotó. Lásd még Pozsgai Lajos: *Tervgyár? Tervezőiroda és alkotóműhely*, MÉ 1984/2., X, Nagy Elemér: *Továbbképzés – elítélés – mesteriskola?* MÉ 1984/3. VIII.

munkával megrendezik az *Építészeti tendenciák Magyarországon*⁹ (1968–1981) című kiállítást is, amelyen az eszmei tervek, s a kibontakozott belső tendenciák sora vonul fel, zömében a mesteriskolai ciklusok egyes vezető építészeinek és fiataljainak meg nem valósult vagy eleve eszmei művei. E kiállítás, mint korforduló is jelentős, hiszen a hetvenes évek második felének szellemi nyomása alól mintegy kiszabadulnak az itt jelenlévő építészeti gondolatok. A következő állomás már a fiatal építészek 1984-es kiállítása¹⁰, ahol nagy többségükben a ciklusok végzettjei mutatják be legújabb terveiket és néhány épületüket, jelezve azt a jelentős változást, amely az építészeti szemlélet világában a Mesteriskola másfél évtizede alatt ment végbe.

A pályázatok, tervek, vágyak egyre utópisztikusabb voltát és bonyolultabbá válását a nyolcvanas évek második felének azok a törekvései is jelzik, amelyek nyíltan vállalják a csak papírtervekben megjelenő fantáziavilágot, sőt a képzőművészeti indíttatású tárgyokban, grafikákban, berendezett térben, installációkban és környezetkonceptió tervekben megjelenő képzelt valóságot. A Mesteriskola VII–VIII. ciklusában kibontakozó szellemi törekvések képviselői, például a „Brett Schneider” – egy képzelt névideál körül kialakult – csoport tagjai az Iparművészeti Főiskola akkor darukkal és mozgatható függesztett hidakkal „tér-műhely” alakított termében a tér, zene és fény jelenségeivé, illetve a térben kifeszített pengő hűrok zenéjének-zajainak hangritmusaivá írják át az építészeti vágyakat, az építészeti, mint megfagyott zene vonalán visszajutva a zenei ritmusokig. Szalai Tibor, Vincze László, Salamin Ferenc, Kotsis István e posztmodern gesztus, a Brett Schneider-álarc megteremtői. Mellettük a VII. ciklusban (1982–84) Balogh Balázs, Ekler Dezső, Ferkai András, Pazár Béla, Rudolf Mihály, Vesmás Péter, míg a következőkben Balázs Mihály, Janesch Péter, Karácsony Tamás, Somogyi-Soma Katalin, Taba Benő az egymásba fonódó nyolcadik (1984–86) és az ezt követő ciklus eddig legérdekesebb gondolatokat felvető fiatal építészei. A tanulmányi bizottság tagjai Szendrői mellett ekkor Molnár Péter, Arnóth Lajos, Reimholz Péter, Sylvester Ádám, Szentkirályi Zoltán, a mesterek Csontos Csaba, Jánossy György, ifj. Janáky István, Jurcsik Károly, Makovecz Imre, Mónus János, Roth János, Turányi Gábor, Varga Levente, Zalaváry Lajos.

A nyolcvanas évekre megerősödött az organikus szemlélet tábora is, egyre több fiatal építész csatlakozik a műhelyekhez, amelyből majd 1989-re létrejön nyílt formában is a Kós Károly Egyesülés keretei között vándoriskolaként működő továbbképzés. A vidéki tervező műtermekben azonban már korábban megszerveződik előadásokkal, a munkák figyelemmel kísérésével az a másik, szintén munkafeladatra épített, kisebb létszámú, de hasonlóan hatékony továbbképzési forma, amelynek nevelői az organikus törekvések munkáihoz kapcsolódnak, így őket ott kell majd említeni.

A nyolcvanas években e könyv szerzője maga is szervezett és vezetett a Mérnöki Továbbképző Intézethez kapcsolódó, a szakmai kultúra elmélyítésére irányuló, a tervezőépítészek szélesebb körét szolgáló szemléleti továbbképzést. Mintegy hat éven keresztül az *Építészeti Alkotóműhelyek* című műtermi bemutatók színhelye a Műegyetem. Az évek során mintegy negyven építészcsoporthoz elemzi – gyorsan növekvő létszámú, hatvan–százötven építész érdeklődő részvétele mellett – műtermének munkásságát és eredményeit, mutatja be a Mesteriskolán kívül rekedt építészek számára a korszak legjelentősebb alkotócsoportjainak tevékenységét és szemléletét. Ez a műhelymunka élénkíti a tervezőirodákban és az egyesületi életben lassan teljesen beszűkülő szakmai érdeklődést, segít kialakítani immár korlátok nélkül egyféle – a kor szavával, a lengyel példán okulva, a társadalmon belül addig tiltott – horizontális szerveződést, vagyis a kötetlen és tetszőleges találkozást és kapcsolatalakítást. 1987 körül a szervezőintézményen belül azonban nehézségek támadnak, egyre magasabb bevételt vár el az intézet, és az elbizonytalanodó és visszakeményedő ideológia sem látja már szívesen a különböző irányzatok szabad bemutatkozását szolgáló tevékenységet. Az így támadt feszültségben megszakadt a sorozat.

A műhelybemutató sorozat ráébresztette arra is a résztvevőket, akiknek nagy többsége vidéki irodákhoz vagy a fővárosi szakirodákhoz, kisebb intézményekhez tartozott. (Az irodahálózat

egészét bemutatja *A magyar tervezőiroda története*, szerkesztője Jeney Lajos, kiadója az ÉTK, Bp., 2001.) A nagy irodák építész elitje és a szakmai perifériákon élő, kedvezőtlen körülmények között dolgozó, nagy létszámú szakmai közösség lehetőségei között szakadék mélyül: a hazai tervezők nagy része a szakma gyakorlása során jóformán meg van fosztva az alkotói lehetőségektől. A vidéki nagyobb tárcairodáknak működő építészcsoporthoz tevékenységét bemutató műhelybemutatók épp úgy érzékeltették a szakma kedvezőtlen helyzetét és megosztottságát, mint azok a kisebb csoportos bemutatók, amelyeket a résztvevők tartottak a Mérnöki Továbbképző Intézet által előírt „vizsgák” időpontjában, s amelyek jó alkalomnak bizonyultak a kevés figyelemben részesülő, csendes alkotómunka értékeinek egymás közötti bemutatására. A tanfolyamok jellege így olyan munkatalálkozásokká mélyült, ahol az országosan ismert műhelyek alkotói törekvései, formajegyei és értékei mellett a résztvevők, hasonló helyzetben dolgozó, kellő figyelmet nem kapó fiatal építészek egymás küzdelmeit és értékteremtő tevékenységét is megismerhették.

1986 és 1990 között e találkozások sajátosan éles és részletes karképet adtak a mintegy félezer résztvevő építésznek arról az ellentmondásos állapotról, amely e válságos éveket jellemezte. A műhelybemutatók alkalmával az előadóterem falain és előterében alkalmi kiállításon szerepeltek a jelentősebb munkák tervlapjai részletterveikkel együtt. Diavetítéssel, videofilmekkel kísérték a tervezők fejtegetéseiket, amelyeknek az alkotói szándékok, tervezésméleti és módszertani elemzések épp úgy részei voltak, mint a munkaszervezési problémák, jóváhagyási nehézségek vagy más gyakorlati, szemléleti kérdések. A beszélgetés és vita nyitott és érdekes fórummá tette az estébe nyúló, a teljes kép kirajzolódásáig tartó délutánokat. Ez a közvetlen hang, a szakma csúcán működők és a mindennapi praxis gyakran sivár feladatain tevékenykedők őszinte és elmélyült beszélgetése teremtett olyan légkört, amelyekben az adott kor szakmagyakorlásának problémái nemcsak érzékelhetővé váltak, hanem kimondhatóak is voltak. A korszak értékrendje itt igazolódott vagy vált megkérdőjelezetté, tisztázva a más szakmai fórumokon többnyire ki nem mondható problémákat.

Az egyik oldalon Reimholz Pétertől hangzott el annak a megfogalmazása: „Közülünk egyedül Imre az, aki valóban megfogta az Isten lábát”, míg a kis irodák egyik fiatal építésze, Bedrossián Béla e korszak tanulságait összegezte. *Vizsgadolgozat helyett* című tanulmányában (1988. június 27.) önmagával együtt a perifériáról, a második vonalból, a tanácsiaiktól, a nem ÉVM-vállalatoktól érintettként említi e tanfolyamok látogatóit. E jellemzés néhány részletét érdemes idézni: „a szakmai felügyelet és érdekvédelem jelenlegi fórumai – az oktatás, a gazdaság és a társadalmi felelősségtudat – jelenlegi szintjén nem sok kilátásunk van a helyzet gyors normalizálódására”. Társadalmi elvárás-ként említi: „az energiatakarékos, épített környezetet maximálisan tiszteltben tartó, és természeti környezetét minimálisan háborító (nemcsak minimálisan szennyező) építészet nem költséges luxus, hanem a következő nemzedék életlehetőségének biztosítása. [...] Tartósan a polifunkcionalitás elvén lehet csak értékeket létrehozni. Divatok jönnek-mennek, hol a formát, hol a használhatóságot, hol a jel értéket, hol a szerénységet hangsúlyozzák, de tartós érték-ként csak az marad meg a létrehozott házakból, amely a kor technikai, tudományos és művészeti színvonalán (nem az átlagoson!), a reális emberi szükségletek minden aspektusát a fizikaitól a szabadságvágyig kielégíti.”

1986-ban Farkasdy Zoltán, Callmeyer Ferenc, Kaszás Károly, Török Ferenc, Ekler Dezső, Finta József, Makovecz Imre, Sylvester Ádám, Lázár Antal, Csete György, Koczor György előadásai és a kapcsolódó épületlátogatások jelentették a műhelymunkát. 1987-ben néhány előbbi mester mellett Jankovics Tibor, Kerényi József, Hofer Miklós, Kévés György, Reimholz Péter, Jurcsik Károly, Virág Csaba és Pázmándy Margit vagy Bodonyi Csaba az újabb szereplők.

1988-ban tíz alkotócsoporthoz tart munkabemutatót a Vasarely Múzeummá alakított Zichy-kastélyban és Vadász György Artunion műtermében már mintegy harminc bemutatózó építésszel. Molnár Péter, Koris János, Pazár Béla, Benczúr László, Balázs Mihály, Bán Ferenc, Kulcsár Attila, Hegedűs Péter, Felcsúti László, Novák István, Palánkai Tibor, Szrogh György és Ferencz István, Vonnák János, Tanos Márta és Kajdócsi Jenő, Dévényi Sándor, Kistelegdi István és Bachman

Zoltán – a hangsúlyossá vált kelet-magyarországi, dél-alföldi vagy pécsi építészet és a már magán-építésszé vált Team'82 vagy az Artunion alkotói tartanak előadást.

1989-ben az Egri Építészkar munkáit Thoma Emőke, Dely György és társaik mutatták be, Kecskemét újabb építészetét Farkas Gábor és Borbély Lajos, Szeged építészetét Borvendég Béla, Vesmás Péter, Sipos György, az Esztergomi Építézműhelyt és Maros Tamást Turányi Gábor. A korban nagy érdeklődéssel kísért építészek Zalaváry Lajos, Jánossy György és Plesz Antal, a MAKONA fiatal építészei, Nagy Ervin, Vincze László, Salamin Ferenc vagy a Hetek, Kapitány József, Szűts Zsuzsa, Cságoty Ferenc, Pálffy Sándor, Eltér István, Mátrai Péter és ismét Turányi Gábor. 1989. június 14-én Farkasdy Zoltán mutatja be utolsó diplomázóit. Alig két hét múlva, nyugdíjazása napján elhunyt. Halálával szinte egy időben lezárult az a történelmi korszak is, amelynek kiemelkedő személyisége volt.

E programot a résztvevők kisebb csoportokban történő munkabemutatója, s az azokról szűkebb körben folyó beszélgetések egészítették ki. Sajátos összegezést jelentett mindez a szerző számára is abban a furcsa korban, amely addigi tervezői gyakorlatában jórészt feloszlóban volt. Színes és érdekes kép rajzolódott ki e letűnőben lévő múltból, és több száz tehetséges fiatal építészből is, akik az előző évtized hanyatló szakmai életében már csak kisebb feladatokhoz jutva léptek a hazai építészet művelői közé. A következő években még két alkalommal megvalósul hasonló műhelytalálkozó, ahol már új helyzetéről, külföldi, amerikai munkatapasztalatokról, új templomokról, friss kísérletekről, a magánépítészet új alkotói problémáiról számolhatnak be a rendszerváltás utáni évek kiemelkedő fiatal alkotói, közöttük jó néhányan olyanok, akiknek a nevét épp a nyolcvanas évekbeli műhelybemutatók előadóiaként kellett említeni. Még többen viszont a nem említett résztvevők közül a következő tizenöt év jelentős alkotói és közszereplői közé emelkednek.

A Mesteriskola és a kapcsolódó néhány más kísérlet tehát megtette a magáét a szemléletváltás folyamataiban, s ha a Mesteriskola belső fegyelme nem is segítette az irányzatok kialakulását, segítette azt maga az idő, amelynek folyását a modern mozgalom jeles hazai képviselői sem tudták már megállítani, holott tettek rá kísérleteket.

A hetvenes években az irányzatok követőivel szemben a türelmetlenség adta meg az alaphangot, s ez hosszú évekig újra és újra ismétlődik az organikus építészet vagy a kibontakozó további irányzatok művelőivel és műveivel szemben, a nyolcvanas évek közepén azonban a tiltó hang is elhalkul. Ekkor már építészetünkben is érvényesül egyrészt a posztmodern törekvések hatása, másrészt a divatra való élenkebb, bár nem mindig meggyőző reagálás, illetve a sokszínűséggel való együttélés követelménye is egyre nyilvánvalóbb.

Az értékrend, értékmegvalósító szerep és gyakran már egy sajátos, szűk körre irányuló érdekvédelem az irányzatokon belül is fokozatosan előtérbe kerül. A közéletben összecsapó vélemények irányzatok közötti küzdelemnek tűnnek. A feszültség oka többnyire sértődöttség, frusztráltság vagy olyan érdekütközés, amely gyakori az építészeti feladatok rohamos csökkenése és az álvédelem tárgyalások idején a tervezővállalatok leépülésének egyre fojtogatóbb légkörében.

A szakmai közélet szűkebb területén, a MÉSZ-ben folyó szövetségi élet végleg elszürkül. A fővárosi építészeti túlsúlya továbbra is fennáll, a remélt decentralizálódás érthető, személyes okokból mégsem indul meg. Az építészet belső problémáit a szakma néhány nagyobb, különböző intézményi háttérrel szervezett vidéki konferencián tárgyalja meg (Szeged, 1983, Sárospatak, 1985, vagy a bajai triennálék sorozata, 1979-től). E konferenciákat már a kapkodó irányítás is segíti, érezve, hogy a közélet elhalála káros következményekhez vezethet.

Még 1985-ben is érzékelhető azonban a merev elutasítás. A széleskörű érdeklődést kiváltó sárospataki konferencián¹¹ – amelyet az ÉVM „Építészeti kultúra fejlesztése” nevű Koordinációs Tanácsa a Szövetséggel, a Hazafias Népfronttal, az Ismeretterjesztő Társulattal és a Nógrád megyei Tanáccsal együtt rendezett – a MUT, az urbanisztikai társulat elnökeként megszólaló, a tárca szemléletét irányító államtitkár, dr. Szabó János a konferencián elhangzó véleményekkel szem-

11./ A sárospataki konferencia időpontja 1985. március 8–10., a korábbi szegedi 1983. október 20–21. A szegedi tanácskozásról *Építészeti kultúra – környezet kultúra* c. kiadvány is készült. A sárospataki konferenciáról kiadvány már nem jelent meg, az államtitkár előadásának eredeti, kézzel javított, kiegészített gépirata birtokomban van, abból idéztem. Lásd a 14. jegyzetet is. A mexikói kongresszus vitáit az Irodalomban szereplő MÉSZ kiadvány, *Építészet és társadalmi fejlődés 2.*, 1979 tartalmazza, a merev lakótelep-építés komoly kritikáját nyújtva.

ben fenyegető hangsúllyal szögezi le: „Az építészeti tevékenység, bármily fontos és elsődleges is az épített környezet formálásában, résztevékenység, amely csak a politikai és társadalmi célokat ismerve és elfogadva, a gazdasági-technikai feltételekre figyelemmel a használók, az adott környezetben élők valóságos (és nem kigondolt) igényeinek, elvárásainak kielégítésére törekedve, a társadalom egészének közreműködését elfogadva fejthet ki valóságosan hasznos környezetformáló tevékenységet. [...] A különállás, az elzárkózás hangsúlyozása, a környezeti ismeretek általános társadalmi hiányának túl- és a laikusok közreműködésének lebecsülése ellenkezik általános társadalmi céljainkkal, de még a nemzetközi építész-társadalom elgondolásaival is.” Újra megjelenik az az érvsor, aminek három és fél évtized már nyilvánvalóvá tette ellentmondásait. Továbbra is meggyőződéssel állítja, hogy a hazai terület- és településfejlesztési koncepciók teljes mértékben megfelelnek az újabb nemzetközi állásfoglalásoknak, az UIA XIII. 1978-as mexikói kongresszusa vagy a sárospatakit megelőző vancouver-i nemzetközi Habitat konferencia újkeletű ajánlásainak és az MSZMP legújabb irányvonalát tartalmazó programnyilatkozatnak.

Korábban elkésett, hivatalos program születik az építészeti kultúra fejlesztésére és terjesztésére (1981), míg a szakmán kívüli közélet már más tényezőkben keresi a megújulás és kibontakozás forrásait. A művészettörténeti kritika, vagy a nem szakmai sajtó egyre gyakrabban hangsúlyozza az építészeti kultúra és környezet szegényességét, elmaradottságát, ellentmondásait, ennek terhét azonban többnyire az építészet művelőire hárítja.

Az uniformizálódott környezet, a mindenáron újat építés és az eltörrendő, lebontandó régi problémája, a városépítészeti döntések bírálhatatlansága egyre gyakrabban válik vitatémává a fiatal értelmiségiek között vagy a sajtóban. 1970-ben már vitát provokál a Déli pályaudvar átépítéséről a fiatal bölcész, illetve filmes végzettségű Ráday Mihály a Magyar Nemzetben olvasói levelével, hogy később, 1978-ban a televízió operatőreként a Vámosmikola utcáin feleslegesen kivágott fák csonkjait bemutatva elindítsa azt a városvédőnek nevezett műsorfolyamot, amely különböző városképi vagy építészeti hibákat, az egyeztetés hiányából eredő zavarokat, a városkép rombolásának kis és nagy példáit, a műemlékek és értékes településelemek pusztulását vette terítékre. 1980-tól indult el az Unokáink sem fogják látni című rendszeres televíziós műsor, amely a nyolcvanas évek közepére a városvédő gondolat megerősödéséhez, az építészeti örökség értékelésének újraéledéséhez, helytörténeti vizsgálódásokhoz, 1988 körül a bős-nagymarosi vízlépcső ellenzőinek fellépéséhez vezetett.¹² Ekkor már több ezer romániai falu tervezett lerombolása ellen is megmozdult a közhangulat. Előbb, még 1983-ban megalakult a Budapesti Városvédő Egyesület, s e folyamatból létrejött a Város-, Községvédő és -szépítő Egyesületek Szövetsége. A nyolcvanas évek végére a hivatalos politika már csak az elnevezésen ütközött meg, más névválasztásra ösztökélve a sorra alakuló egyesületeket, feltéve a kérdést, mi ellen kell a városokat védeni. A szépítő szó csak szépségtapaszt volt arra a riadalomra, amit az 1988 augusztusától működő egyesület keltett a hatalmat gyakorlók köreiben.

A szakkörökben is egyre erőteljesebben kap hangot a lakótelepi életforma s a lakótelepek építészeti kritikája, miközben épül a káposztásmegyeri utolsó nagy lakótelep. Mindez azonban post festa, ünnepek utáni jelenség: a valóságos megújulás a szakmán belül már jóval előbb megkezdődött. Egyes kis tervező szervezetekben, a folyóiratok és hasonló szellemi műhelyek körül, az említett továbbképzési fórumok tevékenységében jelen van az új közepgeneráció és a fiatalok olyan kialakult közössége, ahol újra az építészeti értékek világa, az alkotás lehetősége az elsődleges. Ez a szellemi-alkotói világ már más intézményrendszert, szakmai közéletet, fórumokat, szabályzatokat, működési területet igényel és vár, mint az eddigi. E megújulási folyamat tendenciái a nyolcvanas évek utolsó harmadában erősödnek fel.

Az évtized második felében a súlyosbodó ellentmondások – az irányzatok kibontakozása, a hetvenes-nyolcvanas években a visszaesés folyamatai, a nagy tervező szervezetek bomlása és átalakulása, az építészeti gondolkodásmód belső válsága és ellentmondásai, az építészek még az

12./ Ráday Mihály: *Városvédőbeszéd*ek 1–2., Széchenyi, Bp., 1988. A vízlépcső ügyét lásd az 4. jegyzetben. Romsics 1999, 7. fejezet.

előző időszakokban jól-rosszul kialakult szakmai szerepének, biztonságának megrendülése – sajátos elbizonytalanodás talajává válnak, amely a fiatalabb, pályakezdő generációban épp úgy érzékelhető, mint a középgeneráció tagjainál, s amely az idősebb generáció csalódottságában is lemérhető. A szabadabb mozgástér a szakmai kísérletek során különösen a magánépítés bővülő területén, a budai hegyvidéken divatelemek provincialitásába fullad, s a korszerűnek vélt formaelemek – a magastető felépítményeitől a vasbetonból formált boltíveken át a négyzethalós nyílásosztásig, az „idézet jellegű” történelmi elemekig, vagy azok ironizáló átírásáig – hasonló sebességgel avulnak és uniformizálódnak, mint az iparosított építészet korábbi sablonjai. A konvencionális-provinciális átlagépítészet válik az eredetiséget, valódi értékeket háttérbe szorító veszéllyé. Hivalkodó és fellazult ízlésű, túlfomálkozó magánépítések egy csoportja irányítja a divatjelenségek alakulását, a nyolcvanas évek végén a korábbi „tömeges építés” elszegényítő, taszító formavilágának egyféle, de hasonlóan káros ellentétéként.

A nyolcvanas évek új irányzatai

Amikor a nyolcvanas évek elején, 1982. január 15. és február 28. között Gerle János és Szegő György az Óbuda Galériában megrendezték a már említett, az *Építészeti Tendenciák Magyarországon 1968–1981* című, az előző tizenöt év törekvéseit összefoglaló, mégis inkább csak az előző évtizedet bemutató kiállításukat. A „tendenciák” kifejezés a szerzők szerint is propaganda-fogásból, az előző képzőművészeti kiállítás nyomán a hasonulás szándékából született. Az épületek helyett többnyire nagyszámú tervet felvonultató kiállítás mégis ráébresztette a szakmai közvéleményt arra, hogy az „új építészet” egyeduralgó ideológiai eszméje a nyolcvanas évek elejére eltűnt, s ha más még talán nem is, de az organikus építészet immár közel másfél évtizede létező, több alkotó, sőt alkotócsoport által vallott gondolatvilága önálló és jól elhatárolható építészeti törekvést, szellemi irányultságot, épületeik karakterében meghatározott és sajátos hatású irányzatot jelent.

Az irányzatok körül kibontakozó vitát a Magyar Építőművészet 1984/1. száma érzékeltette, amely a *Tendenciák*¹³ címet viselte, és jó néhány értő véleményt ütköztetett. Az 1985. tavaszi sárospataki konferencián az organikus építészet követőinek szándékai mellett markánsan kirajzolódtak az egyes vidéki építészcsoportok által képviselt sajátos helyi törekvések is. A miskolciak, a dél-alföldi építészet néhány kecskeméti és szegedi alkotója és az újabb pécsi nemzedék szerepelt sikerrel az eseményen, szereplésük azonban már jóval többet bizonyított, mint egyetlen különálló irányzat létét. Ha a sárospataki konferencia időpontjában a *Népszabadságban* még meg is jelenhetett Major Máté az organikus építészet értékeit tagadó, e szemlélet jogosultságát megkérdőjelező, az újság előző *Szép házak* sorozatával is ellentétes véleményt képviselő cikke, és a modern mozgalom dogmatizmusa nevében támadó írás az organikus építészet vezető mesterének az évi Állami-díjjal történő kitüntetését meg is akadályozhatta, a tények valóságán már nem változtathatott. Az egysíkúságot, az egységes modern szemléletet hirdető gondolkodásmód ugyanis – különösen a Bauhaus-hívek szűk látásmódja, amely Frank Lloyd Wright építészetét sem sokra értékelte – végleg túlhaladottá vált.¹⁴

A formálódó új törekvések azonban mégis több azonos vonást mutatnak fel, mint különbözőt, s ezt nem lehet csupán a szerkezeti-technológiai kényszerek hatásának, a tervezgazdaság évtizedeiben a közvélemény vagy az építető laikus döntéseivel szemben végig fontos szerepet játszó építetői-beruházói hivatalnokgárda szakmai képzettsége hiányosságainak, sem az anyagi-gazdasági eszközök szűkösségének vagy a lényegében eddig egyetlen építészképző intézményben, a Műegyetemen folyó képzés hagyományos, sőt megújuló merevségének és technicizmusának rovására írni. Az ipar, a társadalmi intézményrendszer és a technikai fejlettség színvonalának determináló

13./ MÉ 1984/1., többek között Beke László, Ferkai András, Janáky István és a szerkesztő írásai. Lásd a 9. jegyzetet is.

14./ A háromnapos konferenciát 1985. március 8-án Horler Miklós beszéde nyitotta meg, amit egy-egy terület vetített műhelybemutatói követtek. A szombat délelőtti Széphalom, Sátoraljaújhely és Hollóháza kirándulás miatt a második nap délutánján hangzott el az államtitkár beszéde, éjszakába nyúló vitákat kiváltva, Makovecz előadása a Művelődési Ház nagytermében, vasárnap délelőtt hangzott el. Akkor már ismert volt a Népszabadság szombati, március 9-i száma, s ez az aznapi viták hevességét fokozta. Vasárnap délben zárult a konferencia. A Népszabadságban hétvégeken közölt *Szép házak* sorozat Makovecz több házát mutatta be, a MÉSZ előterjesztése Őt javasolta Állami-díjra. A változást hozó döntés a hét folyamán megtörtént, a szakmai feszültséget az oldotta fel, hogy az 1970-ben a Salgótarjáni-együttessel elismerő megosztott díjből kihagyott Jánossy György, az indoklás szerint most vári házaiért kapta meg a díjat. Az MÉ egy év múlva közölte Horler Miklós *Környezeti értékeink és védelmük* c. tanulmányát, 1986/3.

hatása mellett a szakmai szemléletben kétségkívül felmutatható egy inkább a hasonulás, mint a különbözőség felé ható, s eléggé általánosan érvényesülő mozzanat.

Kétségtelenül részes ebben a már elmeredett állami nagyvállalati rendszer és a kialakult építészeti szerepkörök túlélt volta, de az a bonyolult társadalmi jelenségsor is, amit a pangás fogalmával kell összegezni. Az új törekvések megjelenése ezért ott válik határozottabbá, ahol egy-egy csoport saját helyzetének, adott helyi feladatainak vagy nemzedéki szerepének felismerése révén tudatosan el tud különülni az egyenlősítő társadalmi és szakmai – intézményesített ideológiai jellege miatt még ekkor is igen erős – csoportnyomás hatása alól. Ez történik a Mesteriskola említett ciklusaiban, az egyes vidéki építészcsoporthoz (a miskolciak, pécsiek, kaposváriak, kecskemétiak, egriek) megszerveződése során, majd később felerősödvé, a megerősödő kis tervező szervezetek működése eredményeként több más helyen a nyolcvanas évek második felében.

Az irányzatokban – legalábbis az évtized második felének mély gazdasági válsága előtt – mégsem alakul ki nemzedéki, szemléleti vagy személyes érdek alapján teljes különállás: történelmi változások idején a problémák végiggondolása, a saját szemlélet és szándékrendszer kialakítása és az egyes személyiségek alkotó találkozásai, a sokoldalúság kialakulása nyilvánvalóan belső összefüggések által is determinált folyamat, amelyben ki-ki önmagával is küzdve keresi, s így változtatja helyét. Az építészet nemzetközi világából eredő külső hatások, az identitáskeresés mögötti belső feszültségek évszázadnyi változásai ellenére ez az utóéletben leegyszerűsítve továbbra is népi vagy urbánus szemlélet- és fogalomrendszernek nevezhető elkötelezettség mindenkitől személyes állásfoglalást követel. Az így kialakuló személyes belső igény, az alkotómódszerek, problémalátás-mód különbözősége sokoldalúan és összetetten érvényesül, s ha helyenként egyes csoportokban ki is alakul egy sajátos egyetértés, ez sokféleképpen színezett. Az irányzatokra épp ezért nem lehet a nemzetközi stíluspluralizmus szótárrendszerét ráhúzni: a produktivista, strukturalista, kontextuális vagy regionális irányzat éppúgy nem lenne szerencsés, mint a folklorizmus vagy inkább vernakuláris kötődés fogalma vagy más címkéző kifejezés. Az irányzatokat ezért csak annyiban és olyan mértékben kívánjuk egymástól elkülöníteni, ahogyan azok egymást vállaló s egymással rokon szellemű vagy együttműködő építészek, építészcsoporthoz tevékenységében kirajzolódnak, tudomásul véve, hogy sokan a későbbiekben nem vállalják a szakmai szempontú együttgondolkodást, a körülrajzolhatóan egységesítő kontúrokat.

A HETVENES–NYOLCVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZETE

A városi környezet változásai

A szürke hetvenes éveket a nyolcvanas évek hosszú stagnálása követte. 1980-ban a reálbér elérte azt a színvonalat, amit a rendszerváltás után tizenöt évvel, 2004 körül sikerült csak újra teljesíteni. A nyolcvanas években azonban az életszínvonal csak fokozódó eladósodással volt fenntartható, a történészek szerint ezzel kezdődött meg a történelmi visszazámlálás. 1976 és 1989 között, miután e közel másfél évtized alatt a modern mozgalom szemléletmódja különösen a fiatalabb építésznemzedék előtt egyértelműen hitelét veszítette, szinte természetes a teljes szemléleti átalakulás.

A városi környezethez illeszkedés, a történeti környezethez való kötődés és alkalmazkodás igényének átlátása, az építészeti szerkesztőmódszerek újragondolása, a funkcionális követelmények rendszerszemléleti elveiknek megfelelő elemzése és csoportosítása, a formálás jelentőségének és a közvetíthető szellemi értékek sokféleségének a felismerése olyan jellemzői e szemléleti változásnak, amelyek mellett a high-tech irányzata is megerősödött. A posztmodern szemléletváltás ezzel egy időben hatott: a többértelmű jelentés és formagazdagság, a történelmi idézetek jogosultsága, a játék újraértékelt szerepe és érdekessége, vagy a távolságtartás és ironia válik vezérelvé sokaknál az alkotás során.

Bár a nyolcvanas évek folyamán már minden közgazdasági jelzés a termékszerkezet átalakításának, megújulásának szükségességét hangoztatta, a tervgazdaság önmaga kényszerpályáinak foglya volt, képtelen volt új gyakorlat kialakítására. Az addigi módszerek lényeges javítására nem nyílt lehetőség a városépítésben sem.

A korszak kibontakozó városépítési tevékenysége, a tömeges lakásépítés házgyári paneles nagy együttese akár Budapesten, a volt bolgárkertészetek helyén vagy a város északi részén, a Duna két partján települnek, mint Békásmegyer, majd később Káposztásmegyer, vagy Debrecenben, Szolnokon, Miskolcon, egyaránt átformálják a városképet: volumenükben ugyan meghatározó jelentőségűek, de a 19–20. századforduló központformáló, historizáló és szecessziós tevékenységéhez képest városépítészeti értékben mégis jóval szerényebbek. Érdekesebb kísérlet csak a házgyárak kapacitásának kihasználatlansága idején, a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján történik, amikor több házgyár megpróbálkozik eladható „félkész” sorházak vagy láncházak telepítésével. Ennek során – túl későn ugyan – néhány érdekes együttes, például Jurcsik győri Páva utcai családi házas telepe (1982) születik.¹⁵ Hasonló kísérletek folynak kis településeken az ipari építészet megújítására is, előgyártott termékek új szellemű felhasználására, illetve színdinamikai alapú színezésére¹⁶ (móri elektródagyár, Dobó János 1978–81; tápiószelci Kohászati Gyárépítő Üzem, Kapy Jenő, 1979–81, s a legkorábbi: a fővárosi Athenaeum Nyomda, Kiss András, 1974–76). A tömeges lakásépítés uniformizáltsága s a túlhajtott iparosítás lassú kifáradása épp azok a jelenségek, amelyek a hetvenes évek közepétől új építészeti tendenciák kibontakozásához vezetnek.

A megyei központok nagyvárosi ütemű fejlődése egyelőre folytatódik. Egyes újabb építkezések, mint például a zalaegerszegi, amelynek központját, lakóházait és üzletrendszerét Vadász György és munkatársai tervezik még a Buvátiban¹⁷ (terv 1973–74, épült 1976–77), új színfoltként jelentkeznek városképeinkben. Pécs, Szeged, Győr lényegében sikeresen oldja meg növekedésének problémáit, Miskolcon, Debrecenben és több más városban azonban a tömeges lakásépítés teljesen átformálja a városképet, egyes esetekben igen kedvezőtlen helyzetet teremtve. Gyöngyös, Veszprém, Kecskemét egy-egy magasháza inkább árt a városképnek, mint használ. Fejlődésnek indul azonban néhány kisváros is. Tapolca, Siklós, Jászberény, Bükkfürdő vagy a Dunakanyar néhány települése sok tekintetben előnyösen változik.

A Balaton környék építészeti fejlődése bár lelassult, de még tart, új épületek szolgálják a gyógyturizmust. A korszak elején épül meg a tervként már említett balatonfüredi szívkörház fejlesztése,

15./ Szalay Tihamér, Semsey Judit, *Belegszázi úti paneles sorházegyüttes*, MÉ 1981/6., Jurcsik 1998, 74., MÉ 1985/3.

16./ Mór, MÉ 1981/2., Tápiószelce MÉ 1982/5., Athenaeum, MÉ 1978/2.

17./ MÉ 1979/1., Vadász 1997, 56–57. Vadász György már 1985 végén megalakítja saját irodáját, a Széchenyi Építőművész Stúdiót. A zalaegerszegi Központ II. ütemét már így tervezi (épül 1985–88), de Baján, a Városközpontban is épít egy „csipkeházat” (1986–88), Dunakeszin kétszintes házakból lakótelepet (1986–91), Pásztón sorházakat (1987–90), Szigetszentmiklóson „Minta”-lakótelepet (1987–90). Ezekről néhány saját kiadvány is megjelenik. E munkákat lásd MÉ 1991/5–6., műhely-számban, illetve *Könyv az építészetéről* 1998, 727–749.

Pázmándi Margit műve (1974–79, ÁÉTV), vagy a hévízi Hotel Termál (Kékesi László, belsőépítész: Mózer Pál, 1973–75, Közti). Kisebb templomok, szakrális művek is születnek: Tihany, ravatalozó, Kaszás Károly (1978, BME); Balatonfenyves, Ábrahámhegy, Révfülöp katolikus templomai, Török Ferenc (1974–81, BME). Balatonfüzfőn fedett uszoda (1977, Iparterv) épül, Patonai Dénes munkája; Keszthelyen tovább folyik a Festetics-kastély két évtizedig húzódo felújítása Csontos Csaba, Dobozi Miklós, Zalaváry Lajos, Detre Villó tervezésében (1966–1986, Közti).¹⁸

Napirendre kerülnek régóta befejezetlen fejlesztési koncepciók is. Jelentős egészségügyi és kulturális beruházások jelzik az életforma-változást. Szegeden befejeződik a Dóm tér körbeépítése az orvostudományi egyetem oktatási épületével Tarnai István tervezésében (terv 1976, kivitel 1977–79, Délterv) és a Somogyi Könyvtár megépítésével, mely Pomsár János és Péterfia Borbála műve¹⁹ (terv 1975–77, épült 1979–84, BVTV). Megszűnnek a foghíjak a budai Várnegyed utcáiban. Ekkor valósul meg hosszú vajúdas után a Szentháromság téri diplomata lakóház, amit Jánossy György és Laczkovics László terveztek (terv 1977, építés 1979–81), és a Hadik-szobor mögött az Úri u. 26–28. számú lakóház, Horváth Lajos műve (terv 1972, építés 1974–77, Közti).²⁰

A korszak legjellemzőbb, még reményt keltő programja a fővárosi szállodaépítés, az idegenforgalom fellendítésének szándéka. Ez azonban már nem történhet hazai erőből: megjelenik az ekkor válságtól szenvedő osztrák építőipar és az általuk nyújtott hitel, mely az ország eladósodásának első nagy hullámát jelzi. Ennek keretében épül többek között Finta két szállodaépülete, a Hotel Buda Penta (terv 1974–76, majd 1979–80, megvalósítás 1980–82) és a Hotel Novotel²¹ (előterv 1977–78, ajánlati tervek 1979–80, megvalósítás 1980–81), amelyek még paneles építésmóddal indultak, majd átváltak az osztrák cég által vállalt alagútszalus megoldásra. E programjuk miatt eleve szerényebb szállodáknál azonban fontosabb a Vár városképi megjelenését és a Duna-part kiépítését befolyásoló nemzetközi nagyszállók építése.

A Hilton Szálló²² a Várnegyed egyik legnagyobb romos területén épült a volt domonkos kolostor és a Szent Miklós templom tornyának a felhasználásával. Ez a különleges adottság vonzotta a nemzetközi szállodacéget, amely azonban megkövetelte a teljes, méretében kötött Hilton-program megvalósítását. A Zalaváry Lajos által kezdett tervezés a hetvenes évek elején kedvezőtlenül nagy épület-tömeget eredményezett. Az ellentmondás feloldására kiírt Köztis házi pályázaton Pintér Béla és a műemléképítész Sedlmayr János nyerte el a megbízást (terv 1973–75, építés 1973–76), de az építendő még további 150 ágy elhelyezését kötötte ki a tetőterekben. Pintérnek sikerült a túlzott épület-tömeget a szobák kiugrott zárt erkélyrendszerével és a több szintet összefogó tetővel feloldani. Érdekes megoldás a műemléki szárny felhasználása, a torony kiemelt részének jelképes, a támpilléreket vasbeton kulisszafalakkal jelző kialakítása vagy az udvar terének olyan formálása, amely a rommá vált templom terét rajzolja ki. A szálló belsőépítészetére szintén nyomást gyakorolt az amerikai cég szemlélete. A fiatal belsőépítész gárda (Plachtovics Vilmos, Szenes István, Schinagl Gábor) már a posztmodern felé fordulva tervezi azokat a historizáló, „idézet” jellegű belső tereket – Zsigmond étterem, Trubadúr bár, Tower étterem –, amelyeknek jó része később a kaszinó kialakítása során eltűnik.

A két Duna-parti szálló a főváros középpontjában, a Roosevelter tér déli oldalán épül a háborúban lerombolt Lloyd-palota, a Kereskedők Háza és a régi szállodasor telkén.²³ A Hotel Forum előterveit Finta József 1972–73-ban készíti, majd az akkor lekötött vázlatos koncepció szerint 1978-ban kell hetek alatt ajánlati tervet adnia, hogy 1981-re megépüljön a szálló. A Várra nyíló kilátás alakítja a szobákat és az épület-tömeget. Az osztrák alumíniumipar lehetőségei befolyásolják az ajánlati tervben kialakított mozgalmas homlokzatot, amelyen az egész koncepció modern kötődése ellenére a tömörre változó rész véletlenszerűséget sugalló játékos formálásával már a posztmodern formálásmód is megjelenik. A belső terekben a Bécsi kávézó kelti a posztmodern hangulatot (belsőépítész Király László). A Zalaváry Lajos által tervezett volt Hotel Atrium-Hyatt épületet (legújabbán Sofitel) a Lloyd-palotához illő zártabb tömegformálás jellemzi. A nagy belső fedett tér és a felvonó együttese azonban, mint attrakció, az amerikai építész, John Portman hetve-

18./ Balatonfüred MÉ 1980/5., Hévíz MÉ 1978/4., Tihany MÉ 1978/6., Török Ferenc templomai, *Török* 1996, 46–47., 50–51., 54–55., Edelény 52–53., Balatonfüzfő, uszoda, MÉ 1982/6., Keszthely 1986/5.

19./ Dóm tér, egyetemi épület MÉ 1980/2., Somogyi Könyvtár MÉ 1985/5.

20./ Szentháromság tér MÉ 1983/1., Úri u. 26–28., 1978/6.

21./MÉ 1982/5.

22./ MÉ 1978/1., Schéry 1995, 316–317. Megemlékezés MÉ 1993/3–4., 78–81.

23./ Forum MÉ 1982/4., Hyatt/Sofitel MÉ 1982/6.

nes évekbeli szállóépületeinek sokszintes belső térrendszerét követi (terv 1978–79, építés 1980–82, belsőépítész Németh István, Közti). Zalaváry alkalmazza a Közti közös vívmányát: a szobák zárt erkélyének homlokzati ritmusával teremt nyugodt architektúrát a főváros e fontos telkén.

A pesti Duna-part ezzel a Parlamenttől az Erzsébet hídig végleg beépül. A Kossuth téren az üres telket a Magyar Kereskedelmi Kamara Székházával Pintér Béla 1972-ben, a Vigadó Vörösmarty téri hátoldalát, a Haas-palota helyét kulturális célú irodaházzal Hübner Tibor és Tallós Elemér 1971-ben, a volt Európa Szálló telkét a sokat vitatott Roosevelt téri irodaházzal Hofer Miklós és Hübner Tibor 1969–72-ben (befejezve 1977) építette be. 2004-ben mindkét épületet lebontják és helyére hasonlóan vitatható újat építenek.

A késő modern, a high-tech és a posztmodern

A kor építészetében a fővárosban is születik a késő modern szemléletváltást tükröző, kiemelkedő értékű ipari mű. Lázár Antal a Fővárosi Hulladékhasznosító Mű²⁴ hatalmas tömbjének alkotója (terv 1977–78, kivitel 1977–81). A szerelt fém-üveg homlokzat a hazai high-tech szellemű építés egyik kiemelkedő értéke, amely 1986-ban Europa Prefab elismerésben részesül. A KGST együttműködésre jellemző csehszlovák kazánok rossz hatásfoka azonban a hazai elismerést gátolja, s egyúttal jelzi a technikai színvonal egyre súlyosabb ellentmondásait.

Reimholz Péter ebben az időben a sikeresnek látszó székesfehérvári Videoton gyár részére a nagy programok szándékával születő, sajátosan újszerű szemléletet tükröző Oktatási és Sportközpontját²⁵ tervezi (terv 1977–78, megépül 1980–84-ben). Jellemzően késő modern mű, amelynek nagyvonalú és változatos eszközhasználata az anyagkezelés és szerkesztőmódszerek lehetőségeinek kibontakozásán alapul.

Molnár Péter 1975-től kötetlentos szerkezetekkel foglalkozik, Ferihegyre viszont a kormánygépek számára kísérleti jellegű rácsszerkezetes hangárt tervez. A székesfehérvári kötetlentos sportcsarnok 1978-ban épül meg érdekes belső térrel, de függőleges oldalfallal, hogy az építetők kikötés szerint „ne legyen rajta felületi nehézség”. Szerkezettervező társai Ivits Iván, Kollár Lajos és Lip-ták Pál. E nagytért fedő szerkezeti kísérletek eredményeként nyerik meg a Ferihegyi repülőtéri felvételi épület pályázatát²⁶ (1978, munkatársai Sylvester Ádám és Koris János), de a megbízást végül az Uvaterv kapja meg. Munkatársai viszik tovább a high-tech szemléletet feladataikban.

E három említett együttes, illetve feladatkör jól reprezentálja a hetvenes-nyolcvanas évek fordulója azt a magas technikai színvonalú környezetet alkotó tervezői szemléletet, ami a nyolcvanas évek folyamán a megújuló ipari és az említett új kisebb templomokkal együtt a középület-építészetben is érvényesül.

A high-tech szemlélet különösen Virág Csaba ekkori műveire jellemző.²⁷ A tatabányai Köz-művelődés Háza, amelyet 1975–76-ban tervezett, csak később valósul meg (1979–85, belső tere Jahoda Maja tervei szerint készül). Papíron maradnak olyan nagyszabású hazai és külföldi programok, mint Ludwigshafenben a Rheinland Pfalz-i nyugdíjintézeti irodaház (1974–75), a Televízió aranyhegyi új központjának tervezése, vagy a visegrádi Mátyás Király Múzeum és az új paneles lakóház-tervcsalád csak részben megvalósult tervei. Mesteriskolás tanítványa, Korényi András (1947–) tud megőrizni valamit az 5,40-es sejtvariáns-elvből az 1979–82 között készített paneles lakóépületterveiben, amelyek Kaszásdűlőn, Kispest Központban, Káposztásmegyeren és Gazdagréten valósulnak meg az 1982-ben kezdett telepszakaszok esetében. A nyolcvanas évek végére épülnek meg Virág újabb művei: Budapest, MTI Hírközpont a Naphegyen, 1987–90; Tatabánya, Konzum Bevásárlóközpont, tervek 1981–84, kivitel 1984–88. Már dekonstruktív jegyeket is visel legérdekesebb munkája, a Hegyalja úti Alag Center Buda Irodaház (1990-re épül meg, szerzőtársa Marillai Árpád).

24./ MÉ 1983/2.

25./ MÉ 1986/6., 1987/1., 1988/1.

26./ Molnár 2004, 20.

27./ Virág 1999, MÉ 1986/6., 1989/4., 1991/1., 3., Korényi, Schéry 1995, 363.

Földesi Lajos ekkor alakítja ki a metró Kőér utcai járműtelepét (1974–82). High-tech szemléletet képvisel Orczy téri Postai Hírlapfeldolgozó Üzeme²⁸ is, amelyben az előregyártott betonelemek mellett már színes homlokzati műanyagformák is megjelennek (terv 1980–83, megépül 1984–89) és Vadász György Városmajor melletti hatalmas Krisztina II. Telefonközpontja²⁹ (1981–86, munkatárs Horváth Judit). Vadász kissé romantikus, a vidéki környezethez igazodó nagykorösi autóbusz-végállomás épülete viszont már posztmodern gesztusként hat (1986, szerzőtárs Kovács Miklós).

Az identitásteremtés szándékát kifejező késő modern funkcionális szemléletmóddal, de a csúcstechnológia eszközeivel és a természeti helyhez való illeszkedés lehetőségeinek felhasználásával tervezi a korszak végén Callmeyer Ferenc a Szabadság-hegyen az amerikai iskola³⁰ (terv 1986, megépült 1989) sajátosan mozgalmas épületét.

A fiatalabb generáció formálásmódja konstruktív irányba fordul, s csak később, egyes művekben válik posztmodernné. Ilyen Bán Ferenc már említett nyíregyházi Művelődési Központja és az évekkel később mellé kerülő SZOT Székház³¹ kettős kocka tömegű (egy üvegfalú, zárt és egy áttört, nagyteres) építménye is (terv és építés 1982–84). Szellemes formájú nagytérszerkezet Sylvester Ádám kőbányai Spartacus fedett uszodája³² (terv 1978–80, építés 1980–83) és Koris János budai Hadak útjai, ragasztott fatartóval épülő Konsumex Áruháza³³ is (terv 1984, kivitel 1985). Az egészségügyi csúcstechnológia karakterét érzékelteti Tomay Tamás és Varga Levente pestújhelyi kórház számára épített sebészeti épülete különösen érdekes belső aulájával³⁴ (terv 1980–81, építés 1981–84, ÁÉTV). A kórház működését 1991-ben beszüntették, Fischer József és Molnár Farkas 1937-ben épült személyzeti szállásával együtt. 2014-ben az együttes kiürítve pusztul a gazdátlanúvá vált és elhanyagolt kórháztelepen.

High-tech szellemű Bodonyi Csaba tizenkét tervváltozaton át jó tíz évig tervezett miskolci Technika Háza (terv 1976-tól, építés 1988), és ugyanott Ferencz István az egyetemi tömbbe épített nagy belső térrel, aulaként formált Jogi Kar épülete³⁵ (terv 1980, épül 1982–84), amelynél a nagytér kivételével a Borsodi Házgyár elemeit használja fel, meghaladva a korabeli technika fogyatékoságai által szabott korlátokat. Bodonyi Csaba békési Nevelési és Művelődési Központja (terv 1984–85, építés 1986–89) a környezetből származó historizáló elemekkel keresi a kisvárosi kötődés posztmodern eszközeit, míg Ferencz ebben is sajátosan önálló utat jár. A miskolci, lebontásra váró malom épületét a Miskolci Szimfónikusok otthonává építi át (terv 1980–81, átépítés 1982–84) annak az értékmentésnek a jó példjaként, ami a rombolással járó modernizációnak ekkor már természetes ellentéte.

Az át gondolt részletekből felépülő építészeti világ és az értékmentés szándéka jellemzi az ekkor az ÁÉTV-ben dolgozó Turányi Gábor tevékenységét is. Fordulatot jelző mű a tervezői gondolkodásban badacsonytomaji oktató- és pihenőépülete³⁶ (terv 1981, építés 1982–83), ahol az építetöt meggyőzi arról, hogy az általa elbontásra ítélt meglévő épületeket és építményeket fel lehet használni. A Munkásörtség számára épített együttesnek majd a rendszerváltás után válik újra bizonytalanná a sorsa.

A csúcstechnológiára épülő szerkesztésmód éppúgy az építészet nemzetközi törekvéseit tükrözi, mint ahogyan nemzetközi hatás váltja ki a posztmodern szemléletmód megjelenését is. A legfiatalabb generáció képviselői reagálnak a leggyorsabban az európai racionalizmus új térszemléletére. Noll Tamás már első jelentős munkája, a Farkasdy által tervezett miskolci Megyei Kórházhoz épített Gyermeké egészségügyi Központ³⁷ formavilágában az európai racionalizmus Leon Krier-féle eszközei felé fordul (terv 1981, építés 1981–82, Északterv). Noll két évvel később sátoraljaúj helyi Tokajbor irodaházánál lejtőn fekvő meglévő épületek közé emelkedő padlójú, üveggel ívesen fedett közlekedő teret épít. Az így létrejövő oldalgalériás aula érdekes térformáló kísérlet meglévő építmények összefogására. Formai világával a Szrogh György Bányász Szakszervezeti Székházának előcsarnoka óta eltelt mintegy harmad évszázadot is jól tükrözi.

A többretegű jelentéssel bíró játék – vagy az álarc mögötti rejtőzködés – más alkotókat is próbátételre hív. Finta József több épületén is megjelennek a posztmodern formajegyek. Ilyen a Váci

28./ MÉ 1983/1., 1991/1.

29./ Vadász 1997, 37., 60–61.

30./ MÉ 1989/4.

31./ Bán 1997, 65., 68., Schéry 1995, 380., MÉ 1972/6., 1984/6.

32./ MÉ 1984/1., Schéry 1995, 365.

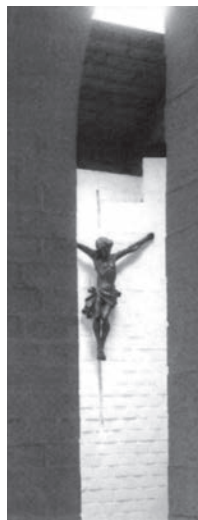
33./ MÉ 1985/4., 5., Schéry 1995, 373.

34./ MÉ 1985/6., Schéry 1995, 377.

35./ Bodonyi MÉ 1988/6., 1989/5., Ferencz, Schéry 1995, 372., MÉ 1985/4., 1987/4–5., 1988/6.

36./ MÉ 1984/3., 4., Schéry 1985, 367.

37./ MÉ 1983/1., 4., 1988/6., Schéry 1985, 356.

XIV. 105–112. tábla, 40–98. kép. 40–49. Jursik Károly munkái. 40–42. Buda, Hegyvidéki lakóház, Műgyűjtő háza, 1979. *Jursik'98.* 40. 71. 41., 42. u.ott 49. 43. Győr, Páva utca. Paneles családi lakóházak, 1982. 44. Pécs, Aradi Vértanúk útja, lakóház 1980. 45. Budapest, Toboz utcai sorház lakások, 1978. 46–48. Győr, Egészségügyi Szakközépiskola, 1984. 49. Sopron, Torna utca, Vendéglátóipari Kollégium, 1986. Képek forrása *Jursik'98.* 44. 71., 45. 48., 46–48. 77., 49. 78.

40	43
41	42
44	45
47	46
48	49

105.

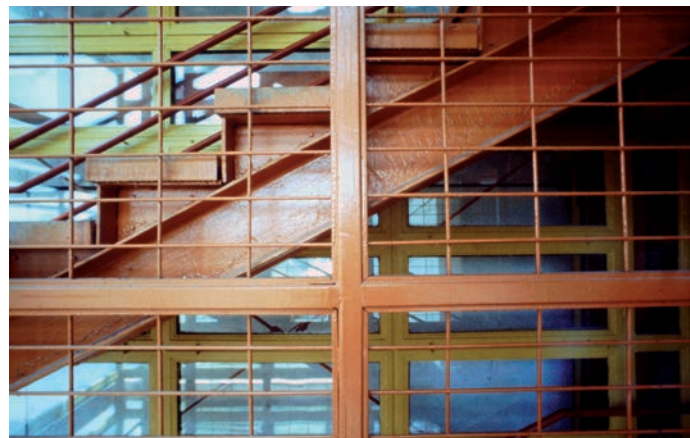

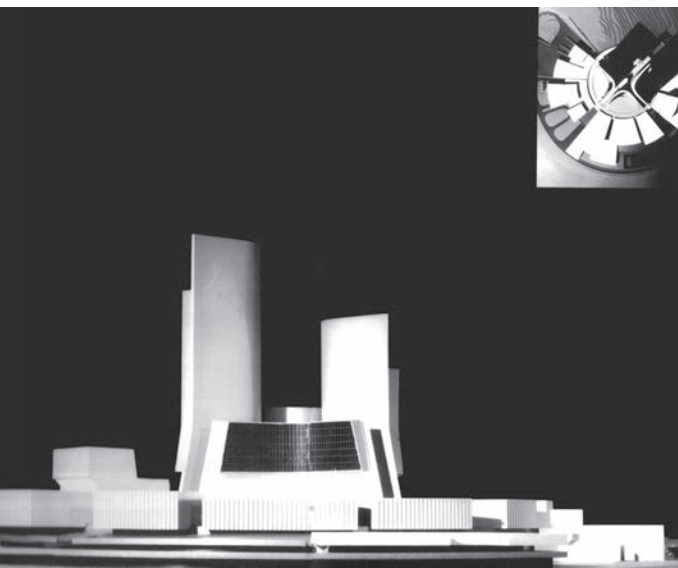
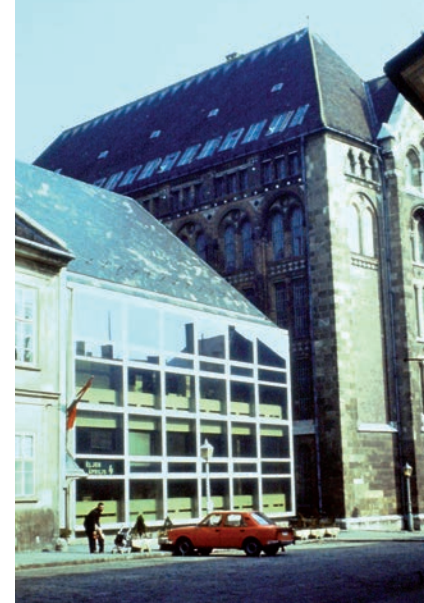

50–57. Budapest, Fővárosi Hulladékhasznosító Mű, Lázár Antal, terv 1977–79, kivitel 1977–81. 50–54. Szociális és recepciós építmények, 55., 56., csarnoktömb homlokzat elemei, 57. a munkásszálló részlete, Lelkes László diái.

51	50
52	53 55
	56
54	57

106.

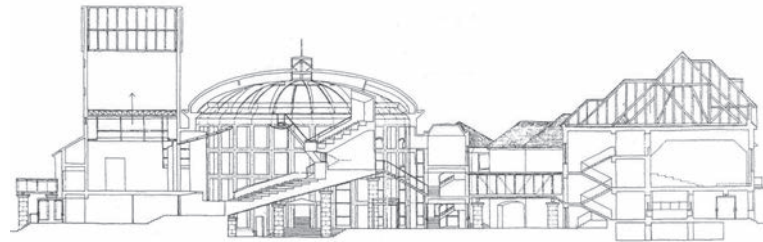
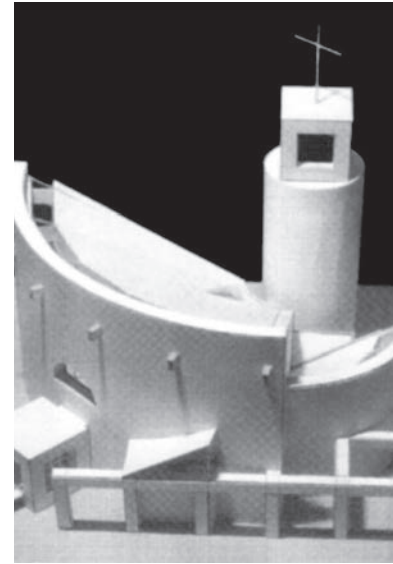

58 59 60
61 62
64 63

107.

58–60. Várnegyed, Országos Villamos Teherelosztó üveghomlokzatú épülete, Virág Csaba, terv 1970-től, kivitel 1979, Lelkes László diaképei. 61. MTV Székház az Aranyhegyen, makett fotó, 62. Budapest, Naphegy, az MTI új hírközpontja, Virág Csaba, 1991. 63–64. Budapest, Hegyalja út Alag Center Buda, irodaház, Virág Csaba, Marillai Árpáddal, 1991. 63. Összkép, 64. Dekonstruktív részlet. 61–64. Képek forrása *Virág'99*, 42–43. 63. 71. 73.

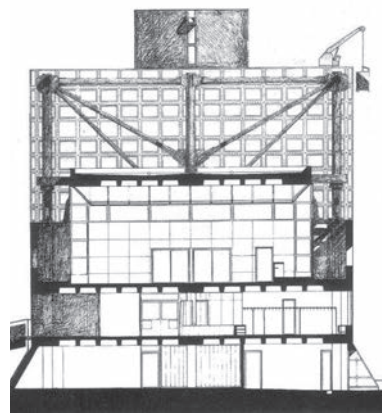

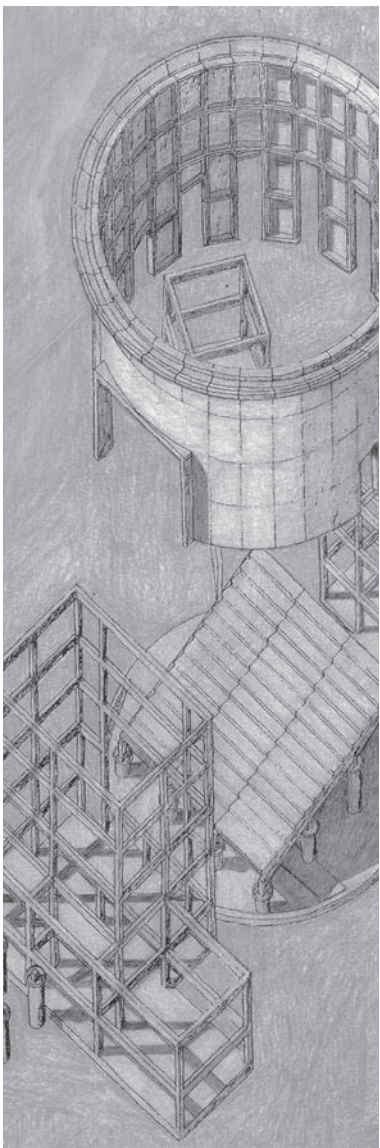

65–68. Nyíregyháza, szakszervezeti SZOT–székház, irodaház és tanácsterem, Bán Ferenc, terv és építés 1982–84.
 65–67. Hajdú József diái, 68. *Bán'97*, 35. 69. Nyíregyháza, Színeszlakóház és Művész Presszó, Bán Ferenc, 1983–85. *Bán'97*, 69. 70., 71. Nyíregyháza–Borbánya, Római katolikus templom, toronyoldal és makett kép, Bán Ferenc, 1981–82. *Bán'97*, 67., 33. 72–74. Mátészalka, Színház, Bán Ferenc, 1983–88. 72. Keresztmetszet.

65 70 71
 66 72
 67 68 69

108.

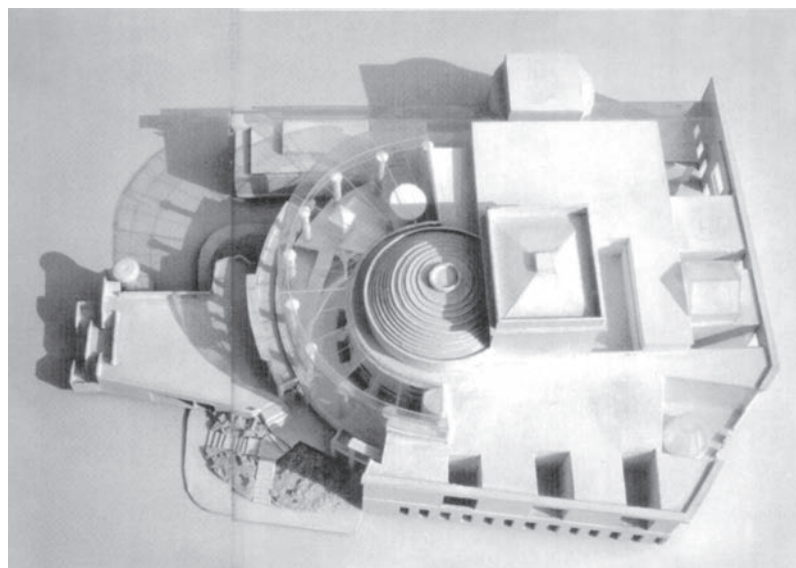

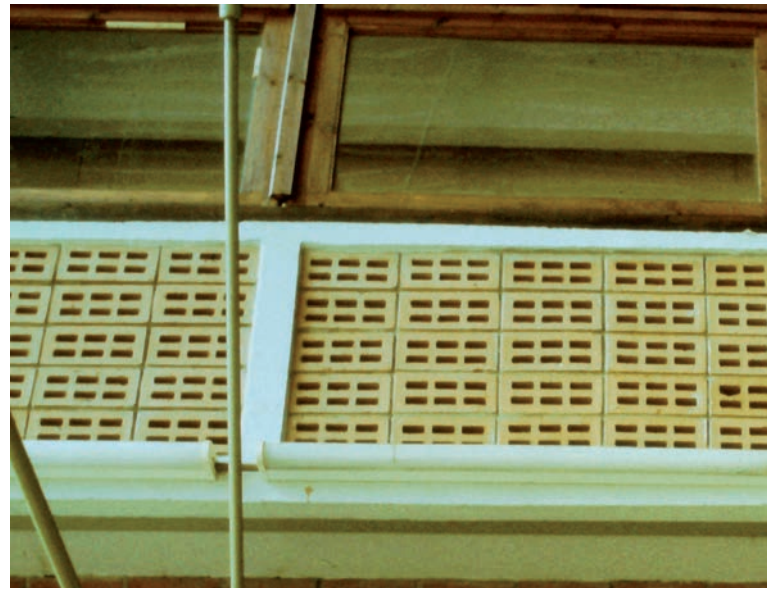

73. Konstruktív térelemek, 74. a színházépület. Képek, 72. és 73. *Bán*'97, 38., 39., 74. uo. 74. 75–77. Tiszavasvári, Városháza, Bán Ferenc, 1987–89. 75. A Városháza, 77. Városháza a toronyból, 75., 76., *Bán*'97, 40–41. 76. Tiszavasvári, Városháza a tér felől. Jeney, 273. 78. A Nemzeti Színház II. díjas tervpályázati vázlatterve, 1989 *Bán*'97, 42–43.,

73 75 77
76
74 78

109.

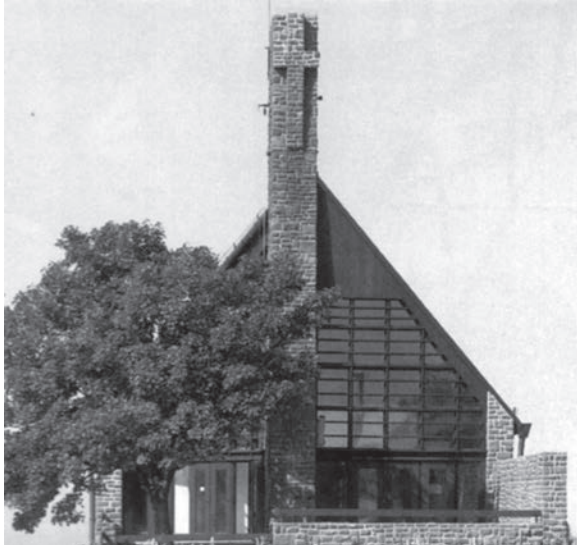

79–84. Budapest, Spartacus sportuszoda, Sylvester Ádám, terv 1978–80, építés 1980–83. 79., 80. az uszoda a sportpályával, 81. a fedett öltözőépület belülről, 82–84. a függesztő szerkezet a medencetér felett, Lelkes László diafelvételei.

79 82
80 83
81 84

110.

86 85
88 87
90 89

85–87. Révfülöp, római katolikus templom, Török Ferenc, terv 1977, építés 1978–81. 85. Bejárat a torony felől, 86. a kétszintes teraszra emelt karcsú épület a tájban, 87. kifelé is nyitható szentélyrész, Szegő–Haba, 2003, 193. képei. 88. Tihany, ravatalozó, Kaszás Károly, terv 1975, építés 1978. Fotók Szegő–Haba. 2003, 187., 90. Edelény, görög katolikus templom és parókia, Török Ferenc, terv 1978–79, építés 1979–1983. Schéry, 360.

111.

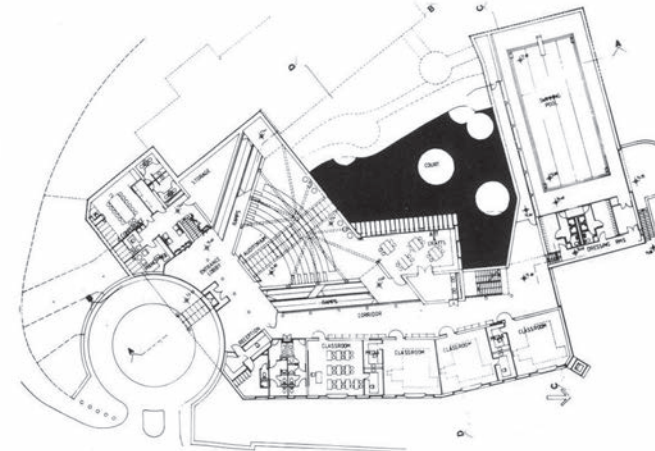

91–98. Callmeyer Ferenc munkái, TTI, Tervezésfejlesztési és Típustervező Iroda. 91. Budapest, Károly (volt Tanács) körüli lakóház, vívóterem, üzletek, Callmeyer Ferenc és munkatársai 1983. TTI kiadvány, 4. kép. 92. Veszprém, Jutasi (volt Felszabadulás) út, 24+8 osztálytermes nevelési központ, ALBA–CLASP építési rendszer, Callmeyer Ferenc és Makk István, 1985. TTI kiadvány, 8. kép. 93. Kaposvár, 16 osztálytermes iskola, étterem–zsibongó, Callmeyer Ferenc, Nyíri Péterné, 1982. TTI kiadvány, 22. kép. 94–98. Amerikai Nemzetközi Iskola, XII. Kakukk u. 94. A két épületszárny kapcsolata, Mé 1989/4. 19., 6. kép., 95. A lejtős hegyoldalon épített sokszintes épület-együttes első emeleti, bejárati alaprajza, 96. a központi rámpapár, a címlap képe, 97. a bejárat feletti üvegtető, 1. kép, 98. a nagy előadóterem, színháztér, 18. kép.

91 93
92 96 97
95
94 98

112.

38./ Rappai 1997, MÉ 1985/4., 1986/3., 1989/4., 1992/5. A Hotel Ligetet a Magyar Építőipar publikálta, 1992/10–11., a többi műhöz hasonló részletes bemutatása Rappai 1997, 206–213.

39./ A Melinda utcai Venturi műveivel rokonszenvező ház Kévés korai, 1982-es állami tervezőirodából való kiválása miatt nem került közlésre. A kor változó lehetőségeit követve irodája családi vállalkozásként indult, Stúdió R Tervező Irodává alakult, 1986-tól öt évig KÁVA tervező Kiszövetkezetként, majd Kft-ként, működött. 1991-ben lett Kévés és Társai Építésziroda Részvénytársaság, amely később az Orczy-téri városeggyüttes építőjévé vált. A KÁVA munkásságáról magánkiadványok mellett az MÉ 1991/5–6., 20–29. számol be, ebben a Melinda utcai műteremházának faburkolatú belső tere, az Óbuda-Újlaki terv néhány vázlata, az Üröm utca Bécsi út sarkobeépítés, 1988–1990, és a soproni Caesar pince sarkobeépítése szerepel. Ezekben és a következő években tervpályázatokkal és városépítési együttesek ajánlati terveinek a sorával foglalkozik irodája, fenntartva kiállítási intézményének működtetését is.

40./ Semmelweis u., MÉ 1983/3., 1987/2., Budapest 1997, 34., Városmajor u., MÉ 1991/5–6., Budapest 1997, 82., Petrezselyem u. MÉ 1990/6., 1992/2–3., Schéry 1995, 424., Budapest Kalauz, 1997, 65.

41./ Schéry 1995, 385., MÉ 1986/4., Jeney 2001, 223.

42./ A MÉ-ben interjú a szerzővel, 1986/6. Említések Jeney 2001, 226., Schéry 1995, 445., további közlés Magyar Építőipar 1966/2., Műszaki Tervezés 1986/4.

utcai Taverna Szálló alsó íves üvegfa, amely hazai divatot indít el (terv 1982–83, építés 1983–85, tervezőtárs Miklós Róbert, Lakóterv), éppúgy, mint az utcát átívelő Sójahajók hídja letiltása után az áttervezett homlokzat tetején megjelenő dekoratív kapugerenda- motívum is. Posztmodern ironikus-romantikus motívum a Budapesti Kongresszusi Központ high-tech üvegházán az épület elé állított, kőburkolatos homlokzati ívsor (terv 1982, épül 1983–84, építésztárs Guczogi György, belsőépítészek Herrer-y M. Caesar és Király József). Posztmodern gesztusok jelennek meg az Erzsébet téri Képviseleti Irodaház bontott tömegén, homlokzati motívumain vagy a tornyon (épült 1988-ban), és majd átellenben a rendszerváltás idején születő Grand Hotel Corvinus Kempinski később épülő mozgalmas épülettömbjén³⁸ is (terv 1988–89, kivitel 1990–92, építésztárs Puhl Antal).

Finta legjellemzőbb posztmodern műve a Liget Szálló bejárati épülete a Dózsa György úton (terv 1985–87, kivitel 1989–90). A tűzfalal záródó saroktelken az épület tömegét a tűzfal beépítése érdekében indokolt volt két részre bontani. A sarokra kerülő, szabadon álló épületként megjelenő éttermi tömb egész formavilágában és bejárati elemeiben egységes karaktert hordoz, egy ötlet megformálásában született.

A posztmodern szemlélet legkorábbi hazai műveinek alkotója Kévés György. Budapest XII. kerületében kétszintes nappali térrel épített családi háza³⁹ (terv 1983, építés 1984) egyike az elsőknek. A sátozott tetővel fedett házon utalásként jelenik meg Robert Venturi kör tetőablak motívuma fehér csökeletből. A ház külső és belső formáiban a téglaburkolat jellemző: a téglafelületek szépségét a burkolatokat mesteri módon alkalmazva Kévés ezt már jó néhány budai társasház vagy villa esetében felhasználta, és későbbi munkáinál is alkalmazza. Fialat munkatársaival, Gelesz Andrással és Kövi Jánossal a nyolcvanas évek végén több érdekes tervet hoznak létre. A soproni Caesar pince befogadására szolgáló többszintes sarokház (Szent György és Új utca, 1984–91) a kilencvenes évek elején a történelmi elemekkel ironizáló hazai posztmodern jellemző példája.

A lakóházépítésben másoknál is feltűnnek posztmodern elemek a nyolcvanas években. Nagy Tamás (1951–) fővárosi, Semmelweis utcai soklakásos háza (terv 1984, kivitel 1986) finoman fogalmazott részleteivel, míg Vonnák János (1941–) a Városmajor utcában a Vágó József-féle Nyugat Múzeum mellé épített zártosuló családi háza érdekes fedésű belső térrendszerével tűnik ki (terv 1987, építés 1988–89, szerzőtársai Tanos Márta és Kajdócsi Jenő, TEAM'82). E posztmodern hatás mellett a városi szövetben késő modern eszközökkel is születnek maradandó művek, ilyen volt például Budán a szemléltető Petrezselyem utcai kettős lakóházegyüttes az angol lakásépítészeti értékeire nyitott szemléletével (Hajnal Zsolt, Wéber József, 1987, Materv).⁴⁰ Hasonló nagyobb együttes a lakóparkok divatjáig ezt követően hosszú ideig nem születik.

A posztmodern új követelményeinek megvalósítására törekvő szándék még a fővárosi lakótelepek újabb részein is érezhető. A házgyári paneles rendszer megújítására tett korábbi kísérleteket követően – mint Kaszab Ákos 1975 körüli, loggiás térelemet bevezető, kiérleltebb lakásválasztékra törekvő, az óbudai lakótelepen már alkalmazott lakástípusa, Virág Csaba nagyobb raszterhálóra alapozott elbukott korszerűsítési törekvései, Korényi András 1979-es, E-típust kialakító rugalmasabb és változatosabb lakásválaszték rendszere – a káposztásmegyeryi új városrész⁴¹ (1982–83) tervezésében ismét új vonások jelennek meg. Zoltai István (1943–) várostervező, illetve Heinrich Ferenc (1943–) és Füzesséry Zoltán (1956–) együttműködéséből születik az újszerű beépítésmód, melyben itáliai ízü építészeti elemek, magastetők, kiemelések, játékos homlokzati tagoltság, szín- és formaelemek jelentik a városiasság hangsúlyos, új eszközeit a telepítésben, tömegképzésben és a homlokzatalakításban. A lakóterek tágasabb, variábilis kialakítása, jobb térkapcsolatai is alkalmazsak arra, hogy valami megjelenjen a lakókörnyezetben – ha elkészen is, nem a tervezők hibájából – az otthonosság akkor sokat említett igényből.

A legjelentősebb posztmodern kísérlet Reimholz Péter balassagyarmati Oktatási és Művelődési Központ és Könyvtár együttese⁴² (1983–92). Az iskolatömböt több részre bontja a környezethez való illeszkedés érdekében. A könyvtári tömb vízszintes sávok felületképzése, a belső terek „befe-

jezetlen” nyerstégla térelemei, az egész együttes külső és belső világának játékosága azt a posztmodern szellemet képviseli, amely itt már átfordul a dekonstrukció szemléletmódjába. E magatartás eredményeként a múlt formaelemei sajátosságukat veszítik és átalakulnak az újra felhasználás folyamán. Az építészeti örökség értékeinek az elemzés során újra átgondolt, vagyis dekonstruált, átmentő megtartása a cél: az újraértelmezett elemekből a keresés és kísérletezés szellemében való építés.

Hasonló kísérlet folyt a fővárosi Vidámpark leégett Elvarázsolt kastélyának újraépítése⁴³ során is Puhl Antal és Török Ferenc műtermében (terv 1983–84, építés 1986–87). Az új csupa játék, varázslat, formái képzeletbeli világhoz tartoznak, szinte megelőlegezik azokat az egymásba áttünéseket, elforgatásokat, összemetsződéseket, amelyet napjainkra a számítógép és a videó képalakítása tesz lehetővé valóság fölé nőző virtuális rétegként.

A hazai posztmodern legjobb műveire nem jellemző sem a radikális eklekticizmus és individualitás, sem a túlzásba torkolló kettős kódolás. Az erőltetett többrétegű jelentés helyett sokkal inkább a játékoság és az értékek újrafogalmazása, újraértelmezése válik hangsúlyossá. Ez éppúgy jellemző Bán Ferenc posztmodern szellemű műveire (Mátészalka, művelődési ház, tervek 1984–86, építés 1987–88; Tiszavasvári, tanácsháza,⁴⁴ megépült 1989-ben), mint a Molnár Péter és Koris János által 1987-ben Vasarely Múzeumát átépített Zichy-kastélybeli raktárépületszárny műemléki helyreállítására⁴⁵, amelyben a nehezen feloldható ellentmondás, a kötődés és posztmodern eltérő gondolkodásmódjának ütközése e téren szinte kivételként szerves egységgé képes válni.

E posztmodern kétarcúságból, tagadásból és útkeresésből dekonstruktivitásba forduló korszak tanulságait is összegezve fogalmazza meg ifj. Janáky István (1938–) a Budapesti Elektromos Művek Sportcsarnokában⁴⁶ régóta formálódó elveit (terv 1988, építés 1988–89). Elmélyült elemzéssel hoz létre minden részletet, alakítja érdekes téri világát, anyaghasználatát, részletformáit. A következetesen épülő életmű jelentőségét hangsúlyossá teszi az a sajátos mód, ahogy az írásaiban megjelenő gondolatok a műveket is áthatják, egyféle saját szellemiséget teremtve minden elemnek, részletnek. Ebből születik 1990. februárban, közvetlenül a rendszerváltás előtt a sevillai EXPO'92 ötletpályázatán a Lepkeház-terv, ahol az átalakulás vágyát különös erővel kifejező költői metafora a bábszerű bezárkózásból való kitörés lehetőségét és reményét kívánta szimbolizálni.

Az organikus építészet kibontakozása

Az 1969-es Ybl-díjjal történt elismerés után két évtizednyi küzdelem várt Makovecz Imrére. Az 1971–77 közötti hét év a VÁTI-ban ismét az állami tervezés adminisztratív világa, amely a saját utat ideológiai okokból sem tűri. 1974–77 között tervezi a sárospataki Művelődés Házát,⁴⁷ amely hosszú ideig nem épül, hiszen a tervek szelleme minden vonatkozásban ellentétes az építésiparosítással. A koncepció a helyi lehetőségeken, a sárospataki építőipari szövetkezet szakmunkásainak kézműves munkáján alapul, s ez, bár a családiház építésre is jellemző, az állami építkezéseknél szinte tilalmas út, egyféle ellenállást jelez, mint ahogyan minden gondolat az a hatalom nézőpontjából, amely az ő részéről az oktatásra-nevelésre vagy az élet bármely területére irányul. A VÁTI-ból kiszorulva a Pilisi Parkerdő Gazdaságban tölt újabb hét évet (1977–84), még közelebb kerül a természethez és a faépítéshez.⁴⁸ Az építészhallgatók számára rendezett, az egyetem által alig tűrt, jóformán illegális nyári táborai (1981–90) az építés ősi folyamatába és a valóságos közösség emberi világába vezetnek be egyre szaporodó tanítványait, akik már tudatosan vallják mesterüknek a magányossá lett, mégis a közösség problémáival foglalkozó építész. 1984-től – a tervezőirodák bomlási folyamata segít ebben – néhány fiatal tervezőtárs bevonásával megalakulhat a MAKONA, amely 1989-ig már sajátos alkotói biztonságot nyújt.

43./ MÉ 1988/1.

44./ MÉ 1986/4., 1989/4., Bán 1997, 40–41.
45./ MÉ 1988/4–5., *Molnár Péter építésze* 2004, 21., 8689.

46./ MÉ 1990/3–4., Schéry 1995, 416., Budapest Kalauz 1997, 59.

47./ MÉ 1983/6. 1972 után tíz évig Makovecz Imre munkáit nem közli a lap.

48./ Az első jelentős könyv Frank János: *Makovecz Imre*. Műterem sorozat, Corvina, Bp., 1980, jó áttekintést nyújt az addigi művekről és a Velencei-tónál tervezett Ifjúsági tábor tervének térkonceptiójáról.

49./ Makovecz munkáit az elzárkózás idején külön kiadványok közzétették, ilyen a Népművelési Intézet kiadványa, Makovecz Imre, szerk. Taksás Mihály, Budapest, Bercsényi 28–30., 1981, amely Beke László és Ekler Dezső Makovecz Imrével folytatott beszélgetése szövegét és többek között a sárospataki Művelődési Ház tervrajzait, a Visegrádi kirándulóközpont két épületének terveit és fotóit, a Madárles 1. és 2. terveit, a Tatabányai út melletti Vendéglő és a Dobogókői Sfház terveit közli. Az 1980. utáni művek többnyire a kilencvenes évek publikációiban válnak ismertté. Az *Építészeti tendenciák Magyarországon 1968–1981* kiállítás katalógusa huszonkét műve bemutatását említi és mintegy harmadát kép is idézi, közöttük a Velencei Ifjúsági tábort.

50./ *Magyar élő építészet* 1985, MÉ 1988/2., 4–5., *Magyar organikus építészet* 1991. Lásd a 49. jegyzetet is.

Makovecz építészeti világa mélyen humánus elvekre és szándékokra épül. A csak névlegesen létező közösségek ellentmondásaiba ütközik már a miskolci iskolakísérlet során és a Népművelési Intézethez kapcsolódó, a Békés megyei művelődési házak revitalizálásával foglalkozó munkája idején. Ez vezet a faluházak gondolatához, a valóságos közösség emberi jelentőségének felismeréséhez. Fél tucat új vagy átépített faluház⁴⁹ (köztük az évekig épülő Zalaszentlászló, terve 1976; Jászakisér, művelődési ház, átépítés és bővítés, 1982; Jászapáti, 1983, a bútorokat e kettőhöz Mezei Gábor tervezi; Bagod, művelődési ház átalakítása, 1984; Bak, művelődési ház, 1985, belső Mezei Gábor; Kakasd, művelődési ház, 1986) fűződik a nevéhez. A nyolcvanas években a bakonyi falvakban vállalt főépítészséget (Bakonyszentkirály, beépítés és iskola terve, több évig szellemi irányítás). Majd már munkatársaival és jórészt 1989 után a szatmári mezőváros, Csenger központjának kiépítésében vállalt feladatok jelzik ennek a közösségi eszmének, a közös kultúrából születő közösségnek a szellemi értékét. Az organikus eszmének ez a szociális érzékenység adott sajátos vonzerőt a fiatal nemzedék számára, s egyúttal ez hívta ki az önmagát a szociális eszmekör egyedüli képviselőjeként hirdető hatalom ellenszenvét, a mindenáron korlátozni kívánó cselekvéssort, amelynek célja az organikus építészet lejáratása, föld alá szorítása volt. A széteső falusi közösség újraépítésére, öntudatának feltámasztására, identitásának megerősítésére irányuló törekvéseket a hanyatló diktatúra régi reflexei alapján ellenséges megnyilvánulásként kezelte.

Természetes építési gesztusok sora jellemzi az építészhallgatók részére szervezett visegrádi nyári táborok egyszerű, szinte archaikus formálásmódú, mégis különös kifejezőerővel rendelkező kis építményeit (Kas 1981, Híd 1982–83, Torony 1985, A jel 1986, Tánccsűr 1987, Gubó 1988, Színház 1989, Kőkör 1990). Hasonló szellemű, csak nagyobb léptékű, mesélőkedvű világ épül ki a közelben, a visegrádi Mogyoró-hegyi szabadidő terület építményeiben is: beépítési terv, fogadóépület és vendégház, étkező és tisztálkodó helyek, 1976; emlékmű (Nagy László széke), 1979; vendéglő, 1980; a posztmodern jegyeket is hordozó erdészház istállóval, kávézóval, 1980; majd az Erdei Művelődési Ház, rossz időben mesetanya a kiránduló gyermekeknek (bútorok Mezei Gábor, festmények Makovecz Benjámin, 1982–87). Ezekben a természeti környezetbe illeszkedő, játékos hangulatot sugárzó, fából épített művekben⁵⁰ érik ki legjobban az az alkotási térformáló erő, amely a nyolcvanas évek Európájában az építészet kisebb feladatainak új értékvilágát teremti meg.

Első korszakának nagy összegezése, a sárospataki Művelődési Háza (terv 1974–77, kivitel 1977–83) a nyolcvanas évek elején a hazai organikus építészeti szimbólumává, s a kairói UIA- világtalálkozó után az 1983. év tíz közül az egyik kiemelt művévé, világsikerre válik. A tervet a technicista szemlélet kivitelezhetetlennek vélte, elfeledkezve arról, hogy a vidék építészetében ekkor még nagy számban jelen vannak a szakmai hagyományok, a kőműves- és ácsmesterséghez értő kézművesek, iparosok. A sárospataki szövetkezet mesterei kezében nemcsak megvalósult az épület; kivitelezői újra átélhették az építési helyszín közösségének sajátos – és hosszú ideig úgy tűnt, végleg elfeledett – alkotói élményét. Nemcsak a fizikai alkotómunka emberi szépsége elevenedett meg az épületben, hanem a hely szelleme, a genius loci is életre kelt. Sárospatak a magyar szellemi kultúrában betöltött sajátos szerepe, amelyről például a hetvenes évek elején a Településhálózat-fejlesztési Konceptió éppúgy, mint az azt megelőző több, mint negyed évszázad tökéletesen megfelelt. Maga Sárospatak is csak hosszú küzdelem után nyerte vissza városi rangját és ősi múltjának megfelelő szellemi becsülését.

A Kismarty-Lechner Jenő és Warga László által tervezett, Comeniusról elnevezett pedagógiai főiskolával szemben, U alakban, franciás díszudvar közrefogva épül meg a régi moziépületet is magába foglaló művelődési ház. A középső bejárati rész feletti szemeket szimbolizáló kettős erkély és az egész felépítésmód Makovecz „épületlényről” vallott felfogását tükrözi. Mindez azonban nem arc imitáció: a világos színű, felhordott műkövel burkolt falak, felületek, ívelő lépcsők és az épületre boruló, sötétlila műemlékpalával fedett, ívesen feszülő, különös szépségű tetőformák nagyon is építészeti – és nem pusztán geometrikus vagy növényi, amorf – formavilágot teremtenek.

A belső terek, a kazettás osztású, ragasztott fatartókból formált gerendaráccsal és kehelyszerűen szétívelő levezető támaszokkal fedett nagyterem, a fa dongaboltozatként megjelenő keresztfolyosó, vagy az ágszerűen egy-egy csomópontba összefutó rudakkal megtámasztott féltetővel fedett emeleti dohányzótér, a könyvtár és a mozi melletti karzat a mozgalmas, egyszerre ősi és új, ácsolt és ragasztott szerkezetű fatetők szépségét hirdeti.

Az épület hatása a környezetre is kihat: a közelében lévő épületeket a városi tanács Makovecz-cel áttervezeti. Makovecz lebontja a zavaros kialakítású burkolatokat, felesleges elemeket és az alacsony, lapostetős épületeket finom vonalú magastetőkkel fedi. 1984-ben új tetőemelettel alakítja át a pártházat is. Sárospatak közeli központi részén, a Rákóczi utcában 1983–88 között néhány többszintes lakóépület is épül üzletekkel, városias környezetként. Makovecz követői és a Miskolci Építész Műhely tagjai a város megújult arculatához igazodni kívánó, magastetős, íves nyílásokkal formált épülettömböket terveznek. Makovecz saját, L alaprajzú épületénél széles, nyitott folyosóra fűzi fel a lakásokat, abban a reményben, hogy az közösségi helyé, a lakók közti találkozásokat segítő közösen használt résszé válik. Ez azonban éppúgy nem válik be, mint Aldo Rossi híres Gallarate lakótömbje Milanóban (1968–73). Ott a széles belső utca lezüllött területté vált, itt csak kellően ki nem használt tér marad.

Az 1985–88 között Szigetváron épülő kaszinó⁵¹ Rudolf Steiner antropozófiai világa és az általa Svájcban az első világháború előtt épített Goetheanum előtti tisztelgés. Az egymásba kapcsolódó faszerkezetű kupolaterem és a város főútvonala felé megjelenő kettős tornyú kupolás tömeg azonban ezen a helyen az iszlám világ hagyományait is idézi.

1986–87-ben épül a siófoki evangélikus templom⁵² viszonylag szűk telken, amelyet az épület hátrahúzásával Makovecz mégis sajátos szakrális helyé tud formálni füves töltéssel, ráereszkedő nyeregvonalú tetővel, bizarr toronnyal. A torony alsó részén a bejárati motívum hatalmas madárcarcú szimbólummá válik. Játékos, archaizáló eszközökkel kívánja kifejezni azt a gondolatkört, amely a magyar népnyelv házra vonatkozó antropomorf megnevezéseiben jelenik meg (homlokzat, szemöldök, üstök, gerinc, ablakszem stb.).

E korszakban tervezett műve a paksi templom,⁵³ amelynek befejezése már a következő időszakra húzódik át (1987–91). A bejárati toronyban szíromvonalú hatalmas kapuzat metszi át a földig ereszkedő héjazatot, amely fenn a toronyból hármas sisakká formálódik. A templomtérben ismét megjelenik az organikus térforma. A bejáratnál táguló és emelkedő, szívyszerűen kettőssé váló, felülvilágított térben két kisebb köralaprajzú, baldachin jellegű fakupola – a hitoktató tér és keresztelőkápolna – ház a házban elvékony foglalt helyet, körbezárva a szentélyrészt. A nagyterem szerkezetét belső oszlopok támasztják alá. Bár a térméret megnövekedése indokolja a belső téri világ tovább osztódását és a belső támaszok használatát, a ravatalozóval rokonítható finomvonalú bordázat megteremti a térforma sajátos egységét. A torony vonalvezetése és a gótika Tudor-íveivel rokon részformák a mű formai értékeit bizonyítják.

A kibontakozó életműről megjelenő külföldi publikációk a nyolcvanas évek végén németországi megbízásokat is hoznak, és egyre több magánmegrendelő fordul Makoveczhez. Lakóházakban is megjelennek az organikus formák, helyenként az ágasfa használata is, mely a zalaszentlászlói faluház természetelvű támaszeleme. Az ágasfa olcsó volta csak részben magyarázza e motívumot, amely az erdélyi porták bokályszerű eszköze volt. Sokkal inkább indokolja azt az alkotó és a bennlakók közös igénye: a népművészet és a városi lakók közötti szellemi kapcsolat megújításának szándéka.

Makovecz Imrét e két évtized idején már egyre bővülő, többnyire fiatal építészekből álló szellemi kör vette körül különböző formában kapcsolódva szakmai tevékenységéhez. Egyik legkorábbi társa, Kampis Miklós (1935–) Dél-Dunántúlon, Kaposváron kezdett gyakorló építészként elméleti munkába. Kampis szervezi meg 1976-ban a Dél-Dunántúli Építészeti Stúdiót, és ő az 1985-ös Országos Mezőgazdasági Kiállításon helyet kapó Magyar Élő Építészet szellemi szervezője is, majd 1988-ban

51./ A szigetvári Kaszinót épülőfélben a *Magyar organikus építészet 1991*, 80–81., mutatja be.

52./ MÉ 1991/4., Szalai András: A siófoki evangélikus templom. Lásd az előző jegyzetet is.

53./ MÉ 1991/4. A korábbi munkákkal együtt lásd *Könyv az építészetéről* 1998, 517–543. Lásd az 51. jegyzetet is.

54./ *Magyar élő építészet 1985*, 62–67., *Magyar organikus építészet 1981*, 54., 721–723. *Könyv az építészetről 1998*, Kampis 377–421., Lőrinczi 511–515., L. Szabó Tünde 499–509., Schéry 1995, Lőrinczi, 427., MÉ 1992/2–3., L. Szabó Tünde Schéry 1995, 349., MÉ 1975/5., 1982/4., 1987/4–5., In memoriam MÉ 2004/6.

55./ *Magyar organikus építészet 1991*, 34–37., MÉ 1985/1., 1994/3–4., Lőrinczi Vidéki kalauz, 2003, 73.

56./ MÉ 1981/2. *Magyar élő építészet 1985*, 42–49., *Magyar organikus építészet 1991*, 39–41.

57./ Első tervei *Építészeti tendenciák 1968–1981*, 1976, 1977, Pécsi pince megerősítés, Ifjúsági Klub, 1978, 1981 Pécs, Zsolnay teázó, Környezetvédelmi Hivatal, KIOSZ székház, MÉ 1989 /3., 5., 6., tizenhárom mű, Schéry 1995, 398., *Magyar organikus építészet 1991*, 28–30.

58./ *Építészeti tendenciák 1968–1981*, 1976, Fadd-Dombori, *Magyar élő építészet 1985*, 56–61., *Hajlék 1987*, 18., 24., 25., 1977–1986 közötti munkák, *Magyar organikus építészet 1991*, 48–51.

a Kós Károly Egyesülés megalapítója és a Mesteriskolával párhuzamos Vándoriskola, az organikus építészet szemléletet képviselő, posztgraduális továbbképzés vezetője. Szűkebb körével – Lőrincz Ferenc (1943–) és a népi építészetet is kutató, a Szennai Falumúzeumot megteremtő Lőrinczné Szabó Tünde (1943–2004) részvételével – értékes tervező- és szervezőmunkát folytatnak. A kaposvári új köztemető terve (1980–83) az organikus szerkesztőmódszereket továbbfejlesztő munkájuk.⁵⁴

Makovecz köréből Ekler Dezső (1953–) alkotói és elméleti tevékenysége, sajátos érzékenysége, gondolatgazdagsága miatt emelkedik ki. A nagykállói kulturális tábor építményei (1986–89), a táncsűr még az építészet mágikus gyökereit keresi, dombegyházi, Nagy Tamással együtt tervezett könyvtára (1983), illetve Ekler kaposvári, a Pannon Agrártudományi Egyetem részére épített oktatási épülete (1988) azonban már a következő periódus építészeti szemléletének úttörői közé sorolják.⁵⁵

A kilencvenes évekre mintegy másfélszáz fiatal építész vallja magát az organikus szemlélet hívének, szerepel közös kiállításokon vagy olyan együttesben, mint Csenger, a szatmári határszélen sokáig mozdulatlan állapotban élő mezőváros új központja, ahol a nyolcvanas évektől épülnek Vincze László (1958–), Salamin Ferenc (1958–), Csernyus Lőrinc, Turi Attila (1959–) és mások érdekes és alkotói figyelemmel létrehozott művei.

A korán elhunyt Erdei András (1946–1986) az organikus szemlélet és a finn építészet vonzókörébe tartozott. Legjelentősebb művét, a velemi Fafaragó tábor⁵⁶ archetipikus formákat idéző építményeit a Nyugat-Dunántúlon hozta létre. A fafaragók háza 1979-ben, míg a fatároló és présház, kovácsműhely, fazekasműhely az ezt követő években épül, és a fedeles híd, illetve Péterfia László által épített kapu egészíti ki a kézműves alkotás ősi szépségét, főépületében a vaskort idézni kívánó együttest. Más műveiben nem archaizál ő sem. A hetvenes–nyolcvanas évek kibontakozó törekvései egyértelművé teszik, hogy az organikus építészeti hívei nem a múltat másolják, hanem egy emberibb kortárs világot kívánnak felépíteni.

Az organikus szemlélet táborába olyanok is tartoznak, akik Makovecz Imrével vagy a Pécs csoporttal csak közvetetten kapcsolódnak. Dévényi Sándor (1948–) Pécsen sajátosan egyéni formavilágot teremtett. A közelmúltban a világörökség kategóriájába került pécsi belvárosban épült Lakodalmas háza⁵⁷ (1983–84) Gaudí követő, de eredeti szerkezeti logikával megvalósított különös mű, amely új hangulatot vitt a környezetébe. A Felsőmalom utcai Villámsújtotta ház (1978–85) egy régi historizáló lakóház maradványait kapcsolta össze egy posztmodern formavilágú, új, két-szintes lakószárnyal a zártsorú pécsi utcaképpen. Tettyei lejtős utcasorba illeszkedő István utcai kis lakóháza (1986), egy a Mecsek oldalán épített mozgalmasan formált villa (1987–88) és több új épület viseli már ekkor tervezője karakteres formajegyeit.

Hasonlóan érdekes egyéni úton jár a Pécsről Keszthelyre települt Jankovics Tibor. Keszthelyi Helikon Hotele (1985) vagy a nagyatádi Szolár Hotel (1988) jellemző ekkori munkásságára.⁵⁸

Az organikus építészeti hetvenes–nyolcvanas évekbeli szemléleti kiteljesedése, az alkotói áldozatvállalás természetes volta, a művekben kibontakozó szellemi magatartás a magyarázata annak a társadalmi elismerésnek, ami Makovecz Imrét 1989 körül övezi. Ez az elismerés azt az életművet kíséri, amely az egyre inkább a technika uralma alá kerülő világban az emberhez és a természethez közelebb álló építészeti lehetőségeit kereste. Makovecz tevékenysége és életműve, az organikus építészeti eszméje szükségszerűen vált egyik modelljévé annak a társadalmi újjító szándéknak, ami a rendszerváltás lehetőségét a külső környezet társadalmi folyamataiból kapta, de mint addig viszszaforított, a személyességre és az építészeti általános értékeire épülő, a technokrácia egyoldalú uralmát elutasító szellemi mozgalom, az új lehetőségek jogos örökösének tarthatta magát.

A modern szemlélet továbbélése és megújulása

A hetvenes évek elején még a modern mozgalom nagy megújulási lehetőségének tűnt a tervezésnek az a módszertani kifinomodása, illetve a rendszerszemlélet átfogó, interdiszciplináris probléma-kezelésmódjának olyanféle alkalmazása, amelyet Jurcsik, vagy más vonatkozásban Hofer és részben a fiatal generáció munkáiban elemeztünk. A hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években válik külön jól megkülönböztethető tervezői magatartásmódokra mindaz a törekvéssor, amely a modern mozgalom gondolatvilágát megújítja, anélkül, hogy vele a folytonosságot határozottan megszakítaná. A konstruktív szemléleten, vagy a funkcionális elemzés módszerein alapuló törekvések széles skálán rajzolódnak ki. Az egyes alkotók terveikkel hol az egyik, hol a másik irányba kapcsolódnak. Mégis eléggé jól körülhatárolhatók a konstruktív irányzaton belül a fejlett országokban jelenlévő high-tech irány követői és egy ettől eltérő sajátos új konstruktivitás, mint ahogyan a funkcionális szemlélet fejlődése is érdekes új törekvésekhez vezet.

A modern szemlélet megújítására törekszik, az előregyártásra, a hazai technikai fejlődés előzményeire épít néhány kiemelkedő alkotó, aki saját elveit követve képes a technicizmus tömeges produktumainak szintje fölé emelkedni. A tömeges lakásépítés zömét átvállaló házigyárak termékjavító törekvéseiből, az említett félkész családi házak sorházas és láncházas változataiból Jurcsik Károly egyik első győri munkája emelkedik ki.

Amikor a vázpaneles rendszer a túlfejlesztett előregyártás csődje idején egyik napról a másikra érvényét veszítette, Jurcsik munkahelyet változtatott és Győrbe települt. E győri időszak már a nyolcvanas évekre esik, ekkor építi a győr-szabadhegyi Páva utcai kispaneles családi házas lakótelepét⁵⁹ (terv 1980, kivitel 1982). A Páva utcai tökéletesen kiérlelt funkciójú és arányrendszerű kislakóházak azt bizonyítják, hogy a téri, szerkezeti elemekre épülő szűkszavú szerkesztőmódszer is egy teljes értékű esztétikai rend kifejtésére képes, ha külső, értelmetlen megkötések nem fogják le a tervező kezét. Ezeknél maradéktalanul kifejezésre jut az a kiértelt építészeti gondolkodásmód, amit a hatvanas évek elején fejlődése fontos állomására érkezett modern angol építészet megismerése és gyakorlása során Jurcsik elsajátított, és saját szerkesztési elképzeléseinek megfelelően vitt tovább.

Az anyagokból, anyagfelületekből, nyílásokból és az azokba illeszkedő szerkezetekből, az elemek hálózati rendjéből és vonalvezetéséből teremtett tiszta formák ezekben az előregyártott elemekből épített házakban magától értetődő, természetes módon szolgálják a különféle használati és szerkezeti funkciókat, olyan harmonikus egységet képviselve, amelynek során a zárt mű hierarchiáján belül maguk a kisebb részletek, elemsorok váltakozásukkal, módosuló szerepükkel nyílt formarenddé, szellemi értéket képviselő értelmes térré és térfalakká alakítják át az építőanyagok, szerkezetek önmagukban jelentés nélküli világát. Ezek a kis családi házak huszonöt évvel később is az alkotói elképzelés értékeit, a koncepció szépségét és erejét sugározzák felénk, pedig csak egy kispaneles családi házépítés kísérleti művei. Ma is figyelmeztetnek arra, hogy nem az ipari módszerek alkalmasak voltak, hanem jórészt épp a tehetséges építészek alkotói szabadsága és a változatosság és kiérleltég iránt megfogalmazott építészeti igény, a monotonitás legyőzése iránti érzékeny figyelem hiányzott többnyire lakótelepeink világából. Ahol ez jelen volt (ilyen bizonyos vonatkozásban a Vadász György által épített zalaegerszegi központ is), ott a tömeges építés idején megvalósult épületek – ezt, sajnos többnyire csak kivételként észlelhetjük – ma is vonzóak és használhatóak.

Jurcsik Győrben még egy nagyvonalú és szép terű Egészségügyi Szakközépiskolát és Kollégiumot (1983–84) és többek között a Liszt Ferenc utcai tömbrekonstrukciót tervezi (1986, tervező-

59./ MÉ 1985/3., lásd a 15. jegyzetet is.

60./ MÉ 1983/4., 1985/3., 1993/2., 3–4., 1995/6., 1998/4., *Mesterek, műhelyek*. E korszakra lásd *Jurcsik* 1998, Vallomások kötetet is.

61./ A szállóépítésre lásd *Finta József műhelye*, Rappai, 1998, *Művészet*, 1986/9., továbbá a 21., 22., 23., jegyzetet is.

62./ Schéry 1995, 335., MÉ 1986/3., Molnár Péter: *Gondolatok a megújult Szabadság Szállóról*, MÉ 1989/1–2.

társai Gyüre Zsolt és Takács Jenő). Érdekes kisebb feladatok kötik le alkotóerejét. Szülővárosában, Pécsen az ekkor kialakított Várkörön épít két lakóházat.⁶⁰ Az egyik már az avantgárddal történő szakítást tükröző finomvonalú, hat lakásos lakóépület (1982–83), amelynek homlokzatain íves nyílások, a székesegyház történelmi környezete által sugallt történelmi részletek jelzik az illeszkedés igényét. Számátalan, elmélyült gonddal megfogalmazott, Győr, Fertőd, Sopron, Pápa, Kapuvár építészeti gazdagító műve jelzi 1979–89 közötti győri, aktív tevékenységének eredményét, de feleségével, Jahoda Majával ezt követően – még látása megromlása után is – tovább dolgozik. E többnyire kisebb feladatok, közöttük különösen a budai hegyvidéken egy műgyűjtő számára épített különös szépségű lakóháza (1979) vagy jóval később egy kis győri, belvárosi lakóépülete, amely 1992-ben „Az év lakóháza” címet nyerte, tanúsítja, hogy Jurcsik hagyományos festett téglafallal, enyhe lejtésű tetővel és gyönyörű faszerkezetekkel a posztmodern történelmi ízű formai eszközei nélkül is képes költői érzékenységgű, gazdag formavilágú építészeti teremténi.

Az építészpályák érzéketlen megtörése nemcsak az érintett személyek számára okozott kárt, hanem építészeti kultúránknak is. A kor ellentmondásaihoz tartozik az is, hogy az osztrák–magyar hitelkeretben készülő szállodák ügyében öt évig nem történik semmi, majd hirtelen úgy kötnek szerződést a munkákra, hogy az időközben már avuló terveken nem lehet változtatni.⁶¹ Az 1979–81-ben megépülő Forum Szálló így jó fél évtizeddel korábbi gondolatokat realizál abban a korszakban, amikor az egész világon alapvető változás ment végbe az építészetszemlélet területén. Ezért bekövetkezik az, ami a francia barokk nagy kastélyainak hosszú építése során történt: a belsőben már a rokokó, mint új korstílus jelentkezett. Itt a Bécsi Kávészó hangulata utal a posztmodern ízlésvilág megjelenésére.

Finta József két másik, már említett szállodája, a Hotel Penta és a Hotel Novotel tervezése 1978-ban még paneles rendszerben indul, de mindkettő a hasonlóan kötött alagútszalus rendszerrel – a Forumnál jóval szerényebb szinten – épül meg a nyolcvanas évek elejére (1982, a Penta társtervezője Ivády Zoltán). E szállodák a hetvenes évek világát tükrözik, s a mindent eldöntő ipari-műszaki szempontok csupán a szállodák kiegészítő tereit magukba foglaló alsó tömbök belső tereiben engednek választási lehetőséget a tervezők számára. Így a Penta és a Novotel egyes belső tereiben megjelenik a posztmodern nyolcvanas éveket képviselő szemlélete. Az ipari gyártáson alapuló, műszaki szempontból korrekt és a lehetőségeken belül változatos formálásmód, amely Finta csehszlovákiai munkáit a hetvenes évek közepe táján népszerűvé tette, túlhaladottá vált. Ezt követő munkáit a változások tanulságait hasznosító „érzelmes funkcionalizmus”, majd a nyolcvanas évek sajátos, posztmodern felé mutató formavilága jellemzi.

Finta volt a vezető építész Roth Jánosnak⁶² (1940–) a FÉK első ciklusában, és társa az egyik pozsonyi diákszálló építésében (terv és építés 1974–75). Már egyedül tervezi a prágai Volga diákszállót (1981). Roth a Dunai Kőolajipari Vállalat csopaki üdülőépületénél továbbfejleszti a panelépítészeti lehetőségeit a monolit fogadósínt, a loggiás panelek és az acélvázás szerkezetrészek (például a lépcsőház) megformálásával (terv 1977, kivitel 1977–78). Legnagyobb volumenű műve a budapesti Szabadság Szálló építése, de fontos a jóval kisebb, műgonddal készült Rákóczi úti átépítés is a Csehszlovák Kulturális Intézet részére (1988, Magyar Ádámmal), ami a meglévő régi értékekre fordított megnövekedett figyelmet tanúsítja. E munkái egy következetesen konstruktív szemlélet folytonosságát tükrözik.

A nemzetközi szállóépítés eltérő igény szintje és szerteágazó törekvései eredményeképpen hasonló módon fejlődik a funkcionális szemléletre építő szándékok sora is.

A Várnegyedbe tervezett Hilton Szálló tervezését a Közti házi pályázatán Pintér Béla és Sedlmayr János nyerték el a magas tetőformákba két új szobaszintet szervező tervükkel. Az évekig épülő, belső tereiben sokrétű szálló 1976 végére készül el. Egyedülálló jelenség a világ szállóépítésében azzal, hogy egy jelentős európai műemléket, a domonkos kolostort és a volt Szent Miklós-templom tornyát és terét foglalja magába, az utóbbit úgy, hogy a régi épületrészek és az új

belső szárny között kialakuló udvar a régi templomhajó térméreteit és boltozati kontúrjait rajzolja ki. A szobákat növelő jellegzetes zárt erkélyek motívuma szervesen kapcsolódik a barokk kolostorhomlokzathoz, s a nagytömegű épület végül is beilleszkedik a Vár polgárvárosi környezetébe. A belső terek romantikus sokrétűségükkel az amerikai cég eklektikus (és távolról sem posztmodern) ízlését tükrözik.

Zalaváry Lajost a Hilton tervezésének elvesztéséért a Roosevelttéri volt Atrium Hyatt Szálló tervezése kárpótolja (1978–82). Hetvenes évekbeli munkái közül az egyik legjelentősebb, hosszan elhúzódó feladat a keszthelyi Festetics-kastély helyreállítása⁶³ volt (1966–87, társtervezői Csontos Csaba és Dobozi Miklós), a legérdekesebb pedig a veszprémi Úttörőház (1973–75) markáns homlokzatával a figyelmet felhívó épülete. Budapest központi terén a szállót osztrák cég építi. A szállodatípus is sajátos: a Hyatt cég szállodáit a liftek látványa által is gazdagított nagyter köré csoportosított szobarendszer jellemzi. Itt nem húsz emelet magas a belső tér, mint amerikai előképeinél, hanem még átfogható méretű. Zalaváry az avantgárd építészeti elvei mellett is kitart. Az épületet homlokzatainak egysége (a zárterkélyes szobaterület növelés itt is jelen van), a tömegformálás egyszerűsége, a barna üvegfelületek és a fehér műkö váltakozása a Lloyd-palota – egyik legszebb, elpusztult klasszicista emlékünknél – hiteles utódjává avatja.

Zalaváry látásmódja a nyolcvanas években jelentős változáson megy át. Újabb munkáiban az aranymetszés, az arányszerkesztések, a történeti formák végiggondolt alkalmazásának lehetőségeit keresi a funkcionalizmus sajátos belső meghaladásaként, ami majd 1990 után megépült műveiben lesz érzékelhető.

Visszafogottság, kiérlelt felületi struktúra jellemzi a szegedi Dóm téren az orvostudományi egyetem részére Tarnai István által tervezett és ide sorolható oktatási épületet⁶⁴ is (1977–79). Jurcsik szekszárdi művével való szellemi rokonságot nemcsak a formák hasonlósága, hanem az avantgárd építészet hatvanas években tovább érlelődött eszközeinek másféle, de azonosan következetes és tiszta alkalmazása jelenti. Sikeres kísérlet ez a térfal hiányzó részeinek a kialakítására.

63./ Keszthely, MÉ 1986/5., 1988/4–5., Csontos Csaba, Schéry 1995, 397.

64./ Lásd a 19. jegyzetet.

A high-tech és a konstruktív törekvések

A nyolcvanas években, hazai építészetünkben kétségkívül jelen van az a fejlett országokban kiérlelődött, a technikai gyártmányok magas színvonalára építő, a részleteket kifinomító és a gyártott jelleget hangsúlyozó lényegében konstruktív irány, a csúcstechnika vagy high-tech eszköztára, ami a legteljesebben Lázár Antal és Virág Csaba ekkori tevékenységét jellemzi, de mások törekvéseiben is – különösen az ipari építészetben – jelen van.

Lázár Fővárosi Hulladékhasznosító Műve (terv 1977–78, kivitel 1977–81) a megoldások műszaki-építészeti kiérleltetésével, a hatalmas épülettömeg homlokzatfelületeit borító acél és üveg függönyfal raszter elemeinek – a különböző szerkezeti és funkcionális követelményekből fakadó – formálásbeli érzékenységgel válik e high-tech szándék jellemző példájává. Lázár másféle feladatvállalásában is jelen van az elmélyült technikaszeretet, ez áradt már a siklósi konferencián bemutatott tervekben is. Az Országos Takarékpénztár⁶⁵ század elején épült központi épületének felújítása során (terv 1984, kivitel 1985–86) ugyanolyan műgonddal tárja fel és elemzi az eredeti szerkezetek, formák, berendezési tárgyak megőrzésének vagy kiegészítésének, újraformálásának lehetőségeit, mint az említett ipari épületeknél. A századfordulós belső téri hangulat maradéktalan helyreállítása is jelzi, hogy a high-tech gondolkodásmód legfőbb jellemzői – az igényesség és a korszerűség – a történeti-mesterségbeli eszközök újratemetésében is megnyilvánulhatnak.

Dobó János (1942–) a móri elektródagyár építése során (1978–81) más eszközökkel és irányban fejleszti tovább e szerkezeti elvű formálásmódot, és az előregyártott elemekből összerakott tömegek felületeit sajátos kifejező erővel telíti. Trafó és raktárkapuk, szellőzők, a tetőre felvezető

65./ MÉ 1986/3., lásd a 24., jegyzetet is.

acélhágcsók egészítik ki a szokványos típusszerkezetekkel épített homlokzatokat, az ipari épület részfunkcióit hangsúlyozva.

Amíg Dobó a plasztikus, többnyire vasbeton elemekre épít, Kapy Jenő (1942–) tápiószelei Kohászati Gyárépítő Vállalat részére tervezett üzeme (terv 1978, kivitel 1979–81) a könnyűszerkezetes homlokzati anyagfelületek színezésének, a színdinamika alkalmazásának lehetőségeit használja ki. Jelen van itt is a térzóna elméleten alapuló tervezői módszer. Az információt hordozó közegek szemiotikai jellegű végiggondolása, a jelkeresés és értelmezés jellemzi a módszerek megújulását az ipari építészetben is.

66./Schéry 1995, Dobó János 337., Kapy Jenő, 348., Kiss András 309. A három ipari épületről lásd a 16. jegyzetet.

A korszak egyik legsikeresebb ipari épülete⁶⁶ az Athenaeum Nyomda budapesti rotációs mélynyomó üzeme (terv 1973–74, kivitel 1974–76), Kiss András (1940–), a Könnyűipari Tervező Vállalat építésének műve, amely színdinamikai értékeivel is jelzi belső világát. (Az épület előtt Varga Imre Athéne-szobra áll.) A modern szerkesztésmód jegyeit őrző épület értékei révén sokáig időtállóan bizonyult, túlélve egy közelében épülő posztmodern mű érvényességének időtartamát is.

Az építészeti szemlélet változása, az avantgárd merev módszereivel való szakítás előjelei természetesen nem csak az ipari építészetben érlelődnek. A változás kisebb vagy nagyobb mértékben a hatvanas évek vezető mestereinek terveiben is érzékelhető, s a tőlük fiatalabb nemzedékben egyre inkább felülkerekedik egy új megközelítésmód és szemlélet.

Virág Csaba nyolcvanas évekbeli épületeiben a mérnöki-műszaki világ maradéktalanul érvényesül és legjobb műveiben sajátos karaktert nyer. Említett korábbi tervezésű tatabányai művelődési háza mellett Tatabánya-Újvárosban épülő másik műve, a Konzum Bevásárlóközpont (terv 1981–84, kivitel 1984–88) acél és üvegvilága – bár helyenként, így az ívelő rácsok vagy a zsaluzott deszkafelületek esetében még Makovecz Imre műveinek formaelemeivel is rokon – minden részletében a mai ipar termékeinek karakterbeli értékeivel kíván hatni. A posztmodern időbe helyeztettséget legfeljebb az említett rokon vonás és a helyszínrajzi elrendezés (a környezet geometriájából enyhe szögben történő kifordulás, a „csavarás”) bizonyítja. Hasonlóan a mai technikai elemek válnak a formaképzés hangsúlyos részévé a Magyar Televízió részére készülő óbudai Kunigunda utcai Stúdióközpontnál, és a technika lehetőségeire épül a Magyar Távíratí Iroda új naphegyi hírközlési és hírszolgálati üzemépülete⁶⁷ (terv 1983-tól, kivitel 1987–90). A szándék szerint is gép-szerű „földre szállt űrállomás” tetején a hírközpontok, felettük az antennarendszer, míg az alsó üveghengerben a szerkesztőségek helyezkednek el. A hatvanas évek építészeti világa eltűnik, hogy átadja helyét az űrkorszakra jellemző formáknak, szerkezeteknek, anyagoknak, a csúcstechnika új kifejező eszközeinek, amelyeknek azonban – részben a lassú megvalósulás miatt is – itt nincs átütő sikere.

67./ Lásd a 27. jegyzetet. A fontosabb művekről 1998-ig a Virág 1999, Vallomások kötet mellett alapos dokumentációt nyújt a *Könyv az építészetéről* 1998, 751–781. is.

Rokon szemlélet jellemzi Földesi Lajost is a nyolcvanas években. A Prométheus Tüzeléstechnikai Vállalat központi telepe (terv 1980, kivitel 1981–83) még azt a vasbeton-előregyártásban uralkodó szigorú szemléletet képviseli, amiben nem lehet semmiféle érzelmi vagy öncélú felesleges elem. A közel hasonlóan szigorú szerkesztésű Magyar Posta Hírlapfeldolgozó Üzemenél az Orczy téren⁶⁸ (terv 1980–83, kivitel 1984–89) már divatos, lágy műanyag jellegű formaelemeket is beiktat a homlokzat rendszerébe: az épület tördelt alaprajzi szervezete követi a helyszín törésvonalát, amit tovább hangsúlyoznak – talán kissé modorosán – a hengeres közlekedőtömbök.

68./ Jeney 2001, 159–160., MÉ 1984/6., lásd a 28. jegyzetet is.

A konstruktív irány másik, még eredetibb gondolkodású ágát Bán Ferenc (1940–) mellett Sylvester Ádám (1943–) és a miskolciak tevékenysége jellemzi. Bán⁶⁹ a Fiala Építészek Köre második ciklusában tűnt fel, a nyíregyházi Művelődési Központ pályázatát pedig már azt megelőzően megnyeri. A Művelődési Központ (terv 1970–1974, kivitel 1979–81) a japán vasbeton építészet által ihletett épület, amelynek azonban a jellegtelen téri környezethez alig van köze. A hatalmas régi piactéren épülő ház nem kíván semmihez igazodni, sajátos jelnek tűnik a városképben, ahol azonban a később épülő SZOT-székház hasonló hangvételével már együttessé egészül ki (terv 1982, épül 1983–85). A hídszerű, két toronypillérre függesztett előbbi épület szerkezeti érdekes-

69./ Jeney 2001, Nyírterv, 272–276., *Könyv az építészetéről* 1998, 65–111. Lőrinczi Vidéki kalauz, 2003, 96., 97., 167., 422., MÉ 1993/3–4., lásd a 30., 31. jegyzetet is.

ségű, ez a szerkezet azonban nem a műszaki mechanika és a gazdaságosság, sokkal inkább az építészeti formát jelentő konstruktivitás eszmevilágából születik. Bán és László Zoltán másik két korai műve a már említett sóstói Továbbképző Központ (1972–77), majd a nyíregyházi Színész-ház (Színészlakóház és művészpresszó, tervek 1981, kivitel 1984) e sajátos konstruktivitás jellemző megnyilvánulásai, ahol azonban az épület magasságú acél pillérváz és az ezen alapuló, egymáson gyártott födémemeléssel rendszer (a SZOT színháznál is) technológiai adottság, amit Bán csak hangsúlyosabbá tesz. A hasonlóan konstruktív nyíregyháza-borbányai görög katolikus templom (tervek 1980, kivitel 1981–83) még illeszkedik e sorozatba.

A mátészalkai művelődési ház, illetve színház (tervek 1984–86, kivitel 1987–88) és a Tiszavasváriban épülő tanácsház (tervek 1985–86, kivitel 1987–89) már jellegzetes posztmodern kísérletek, Bán elfordul konstruktivista korszakától. Az ezekben megjelenő új megközelítésre még ki kell térnünk, e két fontos útkereső művet azonban itt említem. A mátészalkai színház esetében a külső és belső formák a klasszicizmust is ébresztgető Aldo Rossi által képviselt európai racionalizmus ízeit-elemeit jelzik – az iróniát, az idézet jelleget, a többértelműséget sem feledve –, vagyis a szándék- és tájékozódásváltást, míg Tiszavasváriban egy különálló toronnyal gazdagított dekoratív „fal” a tanácsháza, amely így kiterülő méreteivel alkalmassá válik térbeli központ formálására. Érdekes módon itt már a települési környezethez tartozás, az ahhoz történő kötődés és új viszony foglalkoztatja Bánt is, amikor műveivel különösen érdekes karaktert ad e kelet-magyarországi kisvárosoknak.

Sylvester Ádám Spartacus fedett uszoda és futópályos épülete (tervek 1978–82, kivitel 1980–83) más kiindulásból vállalja a konstruktivitást, mint Bán épületei. A láncelemekből álló ragasztott fatartó szinte hídszerkezetként fedi a medenceteret, és a faszervezet terhet a többszintes monolit vasbeton öltözőépületre hárítja, ahol a túloldalon csatlakozik egy ferde üveggel fedett folyosó mellett a futópálya. Makovecz Imre jellemzése szerint:⁷⁰ „Az üreges előregyártott lakható fal (az öltöző tömb medenceoldali, belülről feltároló homlokzata) finom szépsége meghaladja természetes indokait, önmaga pamfletjébe csap át. A vízre homorúan hajló, kitűnően szerkesztett tartók és fedél lekötései, merevítései, a segédszerkezetek, a szín természetes, kitűnő.” Magában a formálásban Makovecz olyan konceptuális művészi gesztust lát, ami gondos mérnöki munkára épül. A szerkezetekben megnyilvánuló kifejező erő a mérnöki szerkesztésmód lehetőségeinek új, építészeti látásmódon alapuló eredménye, amely sehol nem esik túlzásba, nem vállal modoros hangsúlyokat, áltekonikát.

A nyolcvanas években hasonló sikere van egy másik ipartervező műnek. Szentai Judit (1946–) ceglédi Városi Sportcsarnoka⁷¹ (tervek 1979–80, megvalósul 1980–83) nagy fesztávú acélszerkezetű, az Iparterv által meghonosított Conder-rendszerrel épült, és külső karakterében is a letisztult és nagyvonalú high-tech szemléletet képviseli. 1989-ben ez az épület elnyerte az IAKS ezüstérmét, amelyet a nemzetközi sport- és szabadidőközpontok kiváló tervezéséért adományoznak.

A konstruktív szemlélet továbbfejlesztésére törekvők közé kell sorolnunk a miskolci építész-műhely korai tevékenységét, amelynek inspirálója Plesz Antal, vezető-szervező mestere pedig Bodonyi Csaba⁷² (1943–). A körülötte kialakuló miskolci építészcsoporthoz jórészt néhány egymást követő évfolyam fiataljaiból áll, akik 1976-tól csatlakoznak Bodonyihoz. Bodonyi és az ekkor már két éve Miskolcon dolgozó Ferencz István (1944–) ekkori közös műve a Teampannon kollektív ház, ahol a fiatal építészek lakást és közös alkotási lehetőséget kapnak (tervek 1975, kivitel 1976–79). Egy évtized alatt mintegy – családtagokkal együtt – hetven lakója volt e háznak, amelyben a közösségi részek az építés életformát szolgálják. Bodonyi korai művei, így a miskolci Technika háza még egyik első, 1976-os terve (amelyet később még tizenkét tervváltozat követ, végül is 1989-re épül meg a megbízások és koncepcióváltások metamorfózisán áteső irodaház) és a miskolci Egészségügyi Szakközépiskola (tervek 1975, kivitel 1978), vagy Ferencz Istvánnak a már említett, a Nehézipari Műszaki Egyetem tömbjébe épülő Jogi Kar épülete, s ennek nagy aulája (tervek 1980, kivitel 1982–84) még e konstruktív szándékokat képviseli. A miskolciak szemlélete azonban egyre tágul,

70./ MÉ 1984/1., 35., lásd a 32. jegyzetet is.

71./ Schéry 1995, 366., Jeney 2001, 158., 160., 166.

72./ MÉ 1972/4., 1978/2., 1986/4., 1987/3., 1988/6. Schéry 1995, 319., Jeney 2001, Északterv, 88–89., 94., *Építészeti tendenciák 1968–1981*, 1987, *Miskolci építész-műhely kiállítása* 1998 14., 15., 28.

a nyolcvanas évek elejére mindebből az építészet, a városépítés és a design sajátos egységét megvalósító környezetalakító módszer, csoportmunkán alapuló tervezési módszertan és a sajátos alkotói légkörű Miskolci Építész Műhely jön létre.

A funkcionális szemlélet változásai

A nyolcvanas évek konstruktív szemlélete elszakadt az avantgárd konstruktivistáinak szemléletétől, s ha egyes törekvések néhány vonásában fel is újították azt, lényegében már másféle strukturális törekvéssor és szerkezeti konceptus szabta meg e késői továbbélés – ha ugyan ez a gondolkodásmód egyáltalán annak tekinthető – törekvéseit. Olyan új áramlatokhoz igazodik mindez a világ építészetében, amelyek a technikai fejlődés sajátos értékeire építenek.

A funkcionális szemlélet átalakulása, a funkcionalizmus avantgárd eszméinek meghaladása hasonló megújuláshoz vezet, amelyben már éppoly erőltetett lenne a korai funkcionalizmus eszményeit látni (erre legfeljebb a „klasszikus modern” törekvés tesz kísérletet), mint a házigyáraknak a tér és a társadalom szempontjából egyaránt mechanikus elvű panel építészetében Le Corbusier „lakógépének” eszményét keresni. A technicizmus veszélye azonban az építészet egészét áthatja, s azok a törekvések, amelyek a hatvanas években anyagszemléletben, szerkezeti gondolkodásban és funkcionális megközelítésben e technicizmust meghaladták, a nagy átlagon belül akkor éppoly ritkák voltak, mint a hetvenes években, az iparosított korszakban az egyoldalúan technikai szemléletet meghaladó, és az előzőekben említett, megújulást és a funkcionális elemző módszert, tervezési módszertant kiépítő törekvések. Az egyes szellemi műhelyekben, sajátos tudásközpontokban kimerülődött gondolatok, megközelítések, módszertani tapasztalatok azonban hatnak társadalmi környezetükre, átkerülhetnek szélesebb, nem szakértő jellegű kulturális rétegekbe, s ez a hatásrendszer az építészeti kultúra szintjein keresztül is érvényesül. A tervezőirodai nagy szervezetek belső folyamatainak épp ez volt egyik olyan szerepe, amely megszűnésük után csak a szakképzés minőségének emelésével pótolható. Többről, másról van itt szó, mint amit az amerikai egyetemen szerzett műveltség, a „szofisztikált” kifejezés jelent. Nem csak tanultság az, inkább az alkotóvá válás folyamata, megfelelő feltételek között.

A középület építészetünkben jelentkező ilyen irányú fejlődés, amelynek az organikus építészet kialakulása csak egyik ága, a másik, a korszerű technikán alapuló érlelő-fejlesztő kísérletek, Jurcsikék, Hofer vagy a Lázár-Reimholz ciklushoz tartozó fiatalok tevékenysége, a nyolcvanas években tovább alakul. Ez a szemléletmód egyesek műveiben a korábbi időszak formai-módszertani meghaladásaként, másoknál az európai és amerikai posztmodern törekvések szellemében és hatására teljes szakításként, esetleg az avantgárdot nemcsak elutasító, hanem törekvéseivel szembe forduló áramlattá válik. A tipikusan amerikai posztmodern, a radikális eklektika, a dekonstruktív törekvések vagy a bizarr és a spontán építészet minden jegye később is csak kevés tervben ismerhető fel, de a belső fejlődési folyamatok során a kilencvenes években hazai építészetünkben is megjelennek olyan szellemi divatjelenségek vagy játékok, a tranzavantgárd vonásai, mint a Borza Endre által megfogalmazott akkori „anarchi-TEKTURA”, vagy az irracionálizmus más meghirdetett programjai. A koráramlatok hatása alatt, vagy ezekkel szembeállva formálódik át a nyolcvanas évek középépítésze, jegyeiben részben vagy egészében megújulva.

Kifinomult középület-tervező szemlélet hatja át a Középülettervezési Tanszéken oktató Kaszás Károly (1937–) Tihanyban épített ravatalozóját⁷³ (1976–78), és Török Ferenc (1936–) hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján épített templomait, például az edelényi görög katolikus templomot⁷⁴ (1979). A ravatalozó esetében az organikus finn építészet tanulságait a részletekben is sokoldalúan hasznosító kis épület egyúttal azokat a lényegében méretbeli, lehetőségbeli korlátokat is jelzi, amelyeket az oktatás és az alkotómunka elválasztása jelentett a tervgazdaság évtizedei alatt a Műegye-

73./ MÉ 1978/6., 1979/2., 1982/4., 1986/4., 1987/4–5. Schéry 1995, 381., Lőrinczi, Vidéki kalauz 2003, 148., lásd a 18. jegyzetet is.

74./ MÉ 1985/1., 1990/2., Szrogh György: *Szubjektív visszatekintés*. Művészet, 1986/9., Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*, Corvina, Bp., 1984, *Török* 1996, Vallomások, Schéry 1995, 360., Vidéki kalauz, Lőrinczi, 2003, 54., 114., *Könyv az építészetéről* 1999, 691–715. Lásd a 18. jegyzetet is.

tem gyakorlatában. Nagyobb feladat vállalására az egyetemi keretek között alig volt lehetőség. Amikor a Nemzeti Színház tervezése ismét napirendre kerül, Hofernek is vissza kell mennie a Köztibe, s csak a tervezés 1987-ben történt megszakadása után a frusztráció terhével tér újra vissza az egyetemi tanszékre.

A gazdasági nehézségeket azonban mindenki megérzi. Finta József Forum Szállója is csak 1982-re készül el. Finta saját törekvéseit a nyolcvanas évek közepén „érzelmes funkcionalizmusként” jellemezte. Ez a késői funkcionalizmus azonban avantgárd merevségét már elvesztette, s inkább a nemzetközi modern irányzatok egy késői – a posztmodern mentalitást egészében nem vállaló, de ahhoz közelítő – irányzatát képviseli, amely a participációt a konzumálás elősegítésé-
ként, a tömegek számára érdekes, anyagaiban-szerkezeteiben professzionális korszerű építészet-
ként értelmezi. A nyolcvanas évek végén épülő szállodáink, például Csontos Csaba (1940–) Kálvín
téri új szállodaépülete⁷⁵ a posztmodern szándékokat is ötvöző, eklektikus elemekkel gazdagított, a
befogadóra figyelő gondolkodásmód termékei.

A nyolcvanas évek elején születő középületek között a szegedi Somogyi Könyvtár és Levéltár
épülete⁷⁶, Pomsár János és Péterfia Borbála (1939–) műve őszinteségében áll közel az avantgárd-
hoz (terv: 1971-től, kivitel: 1979–83). Funkcionális rendszere újszerűségét hangsúlyozva a Dóm tér
hangulatához erőteljes bástyákként ható tömegtagolásával, klinker burkolataival és tükröző üveg-
felületeivel átgondoltan illeszkedik. Valójában inkább a hetvenes évek újító szemléletét és értékeit,
mint a nyolcvanas évek álarcot öltő irányzatait képviseli.

A csúcstechnika eszközei között már említettem az iskolaépítésnél használt angol Clasp-rend-
szert, amely a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján iskolaépítésünket sajnálatosan elmerévitte.
A nyolcvanas években indul meg ez ellen egy védekezési folyamat, lényegében azzal a reformtö-
rekvések között említett igénnyel együtt, amely az iskolát a nevelés eszközeként, a személyes kul-
túra megteremtése környezetének, sajátos egyediséget igénylő értékgazdagság hordozójának vallja
az építészetben is. Az iskolaépítésben a belső nagyterek összetettebb, gazdagabb formálása már
a nevelési elvek változására is utal. A hatalmas, tagolatlan zsidongó terek lármája helyett egyféle
otthonosság, a kötődés lehetőségének a biztosítása a cél az új fővárosi középiskola épületekben. Pa-
rádi Károly káposztásmegyeri tizenhat tantermes lakótelepi gimnáziuma⁷⁷ (terv 1984–85, kivitel
1985–86) példa az aula és a belső terek jobb térkapcsolatait és kialakítását szolgáló törekvésekre.
A szintén ekkor épülő, Zoltay István (1943–) által tervezett Törökvész úti Móricz Zsigmond Gim-
názium eleve magasabb költség szintet tükröző egyedi megjelenésével, külső tagoltságával, burko-
lótégla architektúrájával és igényes belső térkialakításával viszont már a hely szelleméhez, az újra
egyre magasabb presztízsszintet jelentő rózsadombi környezethez kívánt igazodni.

Callmeyer Ferenc mezőterves és iparterves (1951–63) időszaka, majd angliai tanulmányútja
után 1965–90 között a TTI-ben (újabb nevén Tervezésfejlesztési és Típustervező Iroda) hozza létre
műveit. Korábban az újjalotai lakótelep (1969–78) üzletközpontját tervezi, és egy itthon kevésbé
ismert uxbridge-i együttes terveit készíti (Brunel Műszaki Egyetem: tanszék, könyvtár, ifjúsági
központ és étterem). Majd a Károly körúton, a Wälder-féle együttes közelében téglarchitektúrával
formált diplomata lakóházat épít (1982–84, munkatársa Rubik Ernő). A téglahasználat itt a kör-
nyezethez való illeszkedés eszköze, a Clasp-rendszerű iskolaépületeknél viszont az alumínium és
üvegszerkezetek humanizálására szolgál.

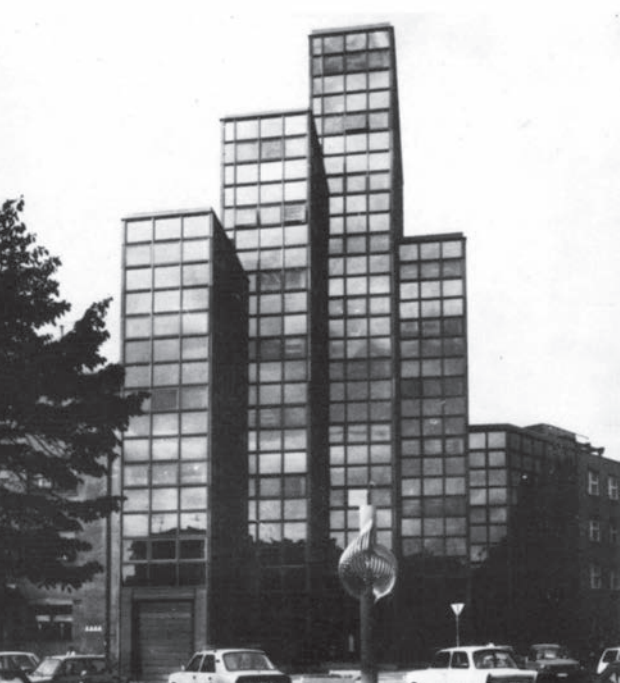
Callmeyer vezetésével a TTI tervezőgárdája mintegy negyven, a Clasp könnyűszerkezetes
rendszerrel tervezett iskolát és iskola-óvoda együttest, úgynevezett nevelési központot épít fő-
városi és vidéki lakótelepeken⁷⁸, illetve olyan településeken, mint Székesfehérvár (1985, 1986–88),
Velence, Dunaújváros, Kaposvár, Veszprém. Ezekben épületeinek telepítési formáival és, ahol le-
het, tömegjátékának együtthatásával, illetve belső téri világával sikerül a könnyűszerkezetes rend-
szer egyhangúságát feloldani. E célkitűzés folytán magasodik ki Callmeyer Ferenc több évtizedes
jelentős iskolaépítő tevékenységéből – ez esetben a különleges igény, a jobb anyagi lehetőségek

75./ Korona Szálló, épült 1986–88. MÉ 1992/2–3., Schéry 1995, 397.

76./ MÉ 1985/1., 4., Schéry 1995, 376., Jeney 2001, BVTV, 53.

77./ Parádi Károly, Schéry 1995, 393., MÉ 1987/3., 4–5., Kertész András uo. Zoltai István, Schéry 1995, 297., Iskolaépítés 1986–1990 között, Jeney 1995, Lakóterv, 222., 224.

78./ MÉ 1978/6., 1979/3., 1983/3., 1985/1., 1989/4., 1993/3–4., Schéry 1995, 436., Jeney 2001, TTI, 339., 341., 345., 350.

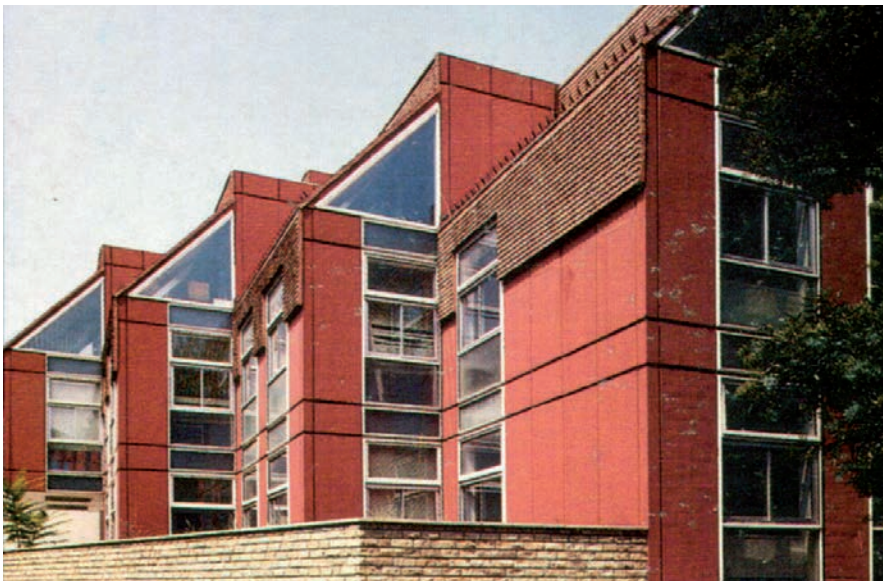

XV. 113–120. tábla, 99–159. kép. 99. Budapest, Karolina út, Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet, laborépület, Kévés György és Wagner Péter, építés 1981–85. M \acute{e} 1989/3. 38. 100. Budapest, Melinda utca, az építész saját családi háza, Kévés György, terv 1983, építés 1984. Fotó Heti Válasz, 2010. nov. 18., 34. 101. Székesfehérvár, Glória Kompaktlemezgyártó Kft. üzemi épülete, Dobai János, terv 1987–88. építés 1988–89. M \acute{e} 1998/1. 21. 7. kép. 102–104. Budapest, a Postaforgalmi Csomagkezelő épülete az Orczy téren, Földesi Lajos, terv 1980–83, megépül 1984–89. M \acute{e} 1991/1. 28. 4. kép, részlet 6. kép.

99 100
102 101
104 103

113.

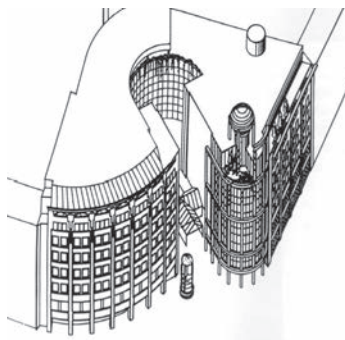
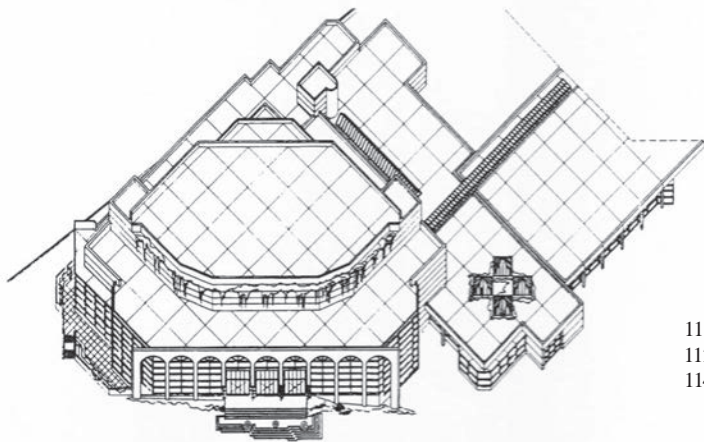

105. Kecel, Művelődési Központ, iskola, könyvtár, mozi, művelődési ház, Jeney Lajos, Ferenczy Béla, 1981. TTI kiadvány, 7. kép. 106. Pécs belváros, 16 osztálytermes iskola, ALBA-CLASP építési rendszer, Seyfried Hedvig, dr. Szabó Zoránné, Dúl Éva, 1981-84. TTI kiadvány, 9. kép. 107. Budapest, Újpest, Általános Iskola, központi aula, ALBA-CLASP építési rendszer, dr. Szabó Zoránné, belsőépítész Görgényi Judit, 1985. TTI kiadvány, 20. kép. 108., 109. Kaposztásmegyer, 16 termes Gimnázium, Parádi Károly, terv 1984-85, kivitel 1985-86. 108. Aula, 109. külső kép, Mé 1987/3. 33. 110. Budapest, Postaforgalmi Szakközépiskola, Magyar Géza és Nánási Ilona, 1989-90. Mé 1991/1. 41.

114.

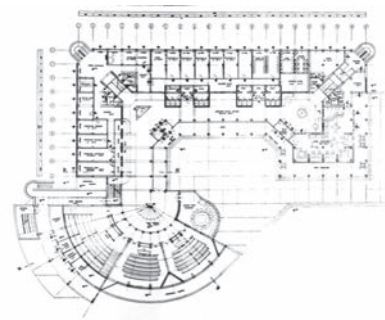
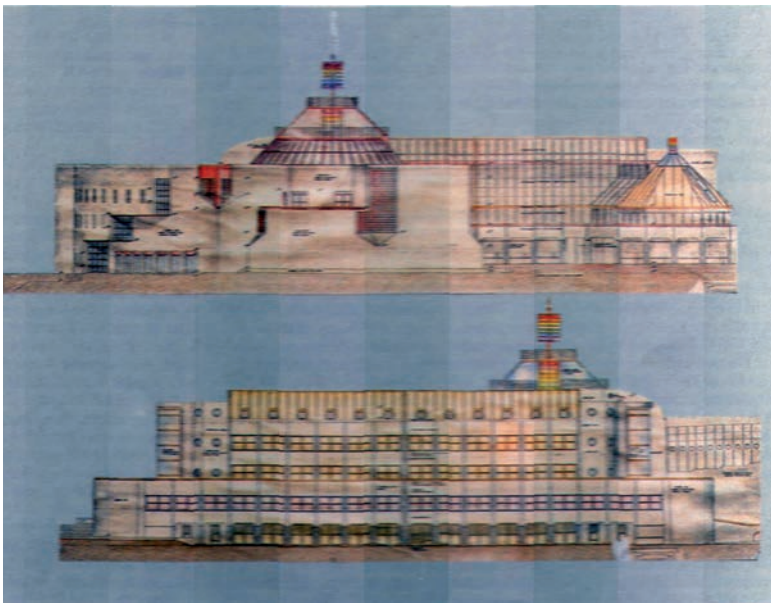

111 113
112 115
114 116

115.

111–113. Budapest, Kongresszusi Központ, Finta József, Guczogi György, belsőépítész Herrery M. Caesar, Király József, előterv 1982, terv és kivitel 1983–84, 111. a bejárati ívsor, 112. felülnézeti rajz, 113. a színpad Király József életfájával, *Finta József*'97, 136., 135., 139., 114–116. Bajcsy–Zsilinszky út – József Attila utcasarok, Képviselői Irodaház (International Trade Center) Finta József, tervezőtárs Csizmár Gyula, belsőépítész Árkai Ágnes, Lakóterv, terv 1986–1987, kivitel 1987–88. 114. Mé 1989/4. 34. 115. felülnézeti rajz, 116. kép az udvar felé, ezek *Finta József*'97, 197., 165.,

117–119. Miskolc, Tudomány és Technika Háza, Bodonyi Csaba (ÉSZAKTERV), terv 1976–1985, kivitelezés 1985–88. 117. Homlokzati kép, Mé. 1989/5. 22., 118. Homlokzati rajzok, 119. alaprajz, uo., 22., 25. 120. Edelény, Ifjúsági Ház, Bodonyi Csaba, 1976, Művészet, 1986. szept. 30. fotó Heltai Ferenc. 121. Miskolc, Gyermekrehabilitációs Központ, Noll Tamás, terv 1981, építés 1982–83. Művészet, 1986., szept., 13. Fotó Somfai István.

116. 117
118 119
120

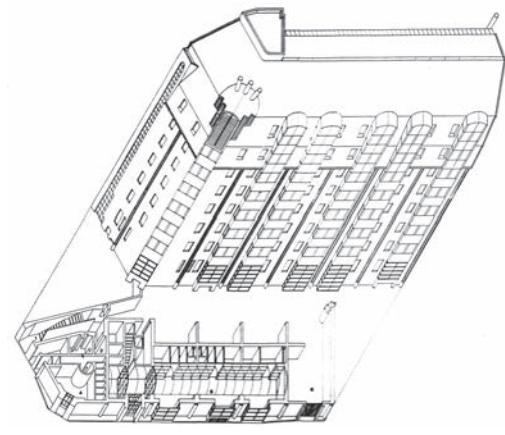
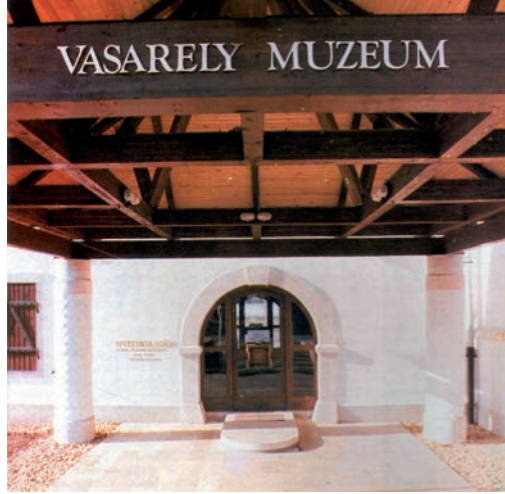
121 123
122 124
125

117.

122. Sátoraljaújhely, „Tokajbor” Irodaház, belső tér, Noll Tamás, terv 1983, építés 1983–85. Művészet, 1986. szept. 31., fotó B. Farkas Ida. 123. Miskolc, Nehézipari Egyetem Jogi Kara aulája. Szász Endre porcelánfalával, Ferencz István, 1985. Művészet, 1986. szept. 29. 124. Miskolc, „Zenemalom” a Miskolci Szimfonikusok otthona, Ferenc István, terv 1980–81, építés 1981–83. Művészet, 1986. szept. 29. 125. Miskolc, a Bükk Nemzeti Park fogadó épülete, Taba Benő, 1983. Művészet, 1986. szept. 31., fotó B. Farkas Ida.

126 131 132
127 133 134
128 135 136
129 130 137

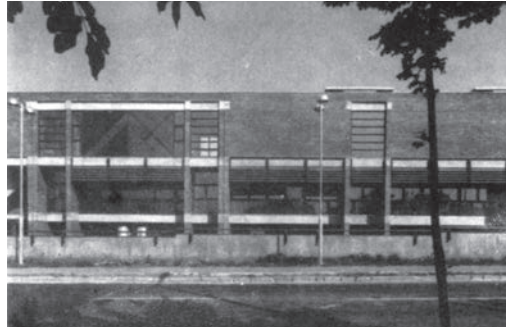
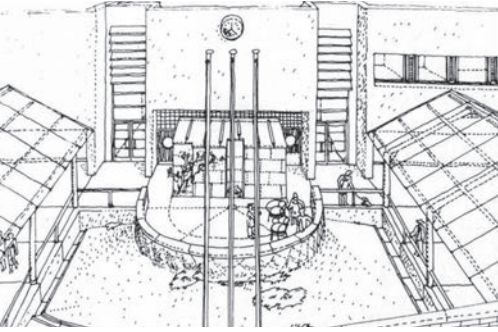
118.

119.

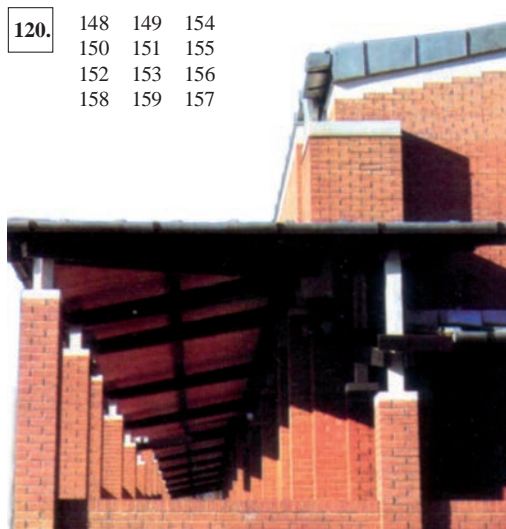
138 139 142
140 141 143
144
146 147 145

126–130. Újpest, Művelődési Központ, Ferenc István, terv 1983, kivitel 1983–85. 126. Záró homlokzat, közepén a mozival, 127., 128. a közlekedési teraszrendszer, 129. sarok bejárat a térre, 130. szakterem rajzkiállítás, Lelkes László diáképei, 131., 132. Óbuda, Zichy kastély, Vasarely Múzeum, Molnár Péter, Koris János, a főépület helyreállítása 1973–76, a múzeum kiépítése 1986–88. Mé 1988/4–5. 70. 2. kép, 73. 6. kép. 133–137. Budapest, Semmelweis utca, lakóház, Nagy Tamás, terv 1981–82, kivitelezés 1986, 133. épület sarokrészlet, 134. a tetőtéri kazánház homlokzata, 135. axonometrikus vázlat, 136. homlokzat alulnézetből, 137. OTP bank bejárata. Mé 1987/2., 12., 5. kép, 13., 6. kép, 10., 1. kép, 14., 7. kép, 11., 4. kép. 138–141. Balatonfűzfő, Uszodaépület, Patonai Dénes, 1980 körül. Lelkes László diái. 142–145. Badacsonytomaj, Továbbképző és Üdülőépület, Turányi Gábor, belsőépítész munkatárs Magyarai Éva., 1983. 142., 143. a főépület, 144. melléképületek, 145. étterem, konyhahelyiség. Lelkes László diái. 146., 147., Óbuda–Újplak, Bécsi út–Felhévizi út sarok, Római Katolikus plébánia bővítése, Turányi Gábor, terv–kivitel 1985–87. 146. utcai homlokzat, 147. előtér fölél szerkesztett tető. Mé 1989/4. 16., 17.

148. Székesfehérvár, Öreghegy, lakótelep, 100 lakással, Reimholz Péter, 1988. 149. Balassagyarmat, Oktatási és Művelődési Központ, előbb a saroképület, könyvtár, majd 12 tantermes középiskola és művelődési központ épül, Reimholz Péter, terv 1983–86, kivitel 1986–92. 150–153. Székesfehérvár, VIDEOTON Oktatási Központja, Reimholz Péter, terv 1977–78, kivitel 1980–84. 150., 151. VIDEOTON Szabadidő központ, vázlat, 1982 körül, fotó Béres János, ugyanaz megvalósítva, Szathmáry Zoltán, Művészet, 1986. szept., 9. 152., 153. VIDEOTON, a gyárépület előtere, Mé 1987/6., 18., 19. 154–159. Janáky István munkái, 154. Schaár Erzsébet Utca c. művészek kiállító épülete, Pécs, Káptalan utca 5., Janáky István és Meditz László, 1985–86. Mé 1990/3–4., 11., 155–159. Budapest, Népfürdő u. 18. Budapesti Elektromos Művek Sportcsarnoka, tervezés 1988, kivitelezés 1988–89. Mé 1990/3–4., 155. Sportcsarnok véghomlokzata 13., B kép, 156. nézet a sporttelep felől, 16. A kép, 157. a belső tér, 19. A. kép, 158., 159. külső részletek, 13., E és F képek.

120.	148	149	154
	150	151	155
	152	153	156
	158	159	157

révén is – a Szabadság-hegyi amerikai iskola (terv 1986, kivitel 1987), ahol megfelelő anyagi háttér birtokában ez a helyteremtő szándék érdekes alaprajz- és tömegszervezéssel, kitűnő kiviteli minőségben érvényesült. Callmeyert tervpályázati és elméleti eredményei, az építészeti kultúra terjesztésével és fejlesztésével kapcsolatos tevékenysége és más építészeti feladatai, családi házai és nyaralói, illetve e témáról írott szakkönyve (Hétféligi házak-nyaralók, 1972) és a Műegyetem angol nyelvű képzésében végzett oktatói munkássága avatta korai sikerei után a vezető mesterek egyikévé, amit az Amerikai Építészek Egyesületében elnyert tiszteleti tagsága is kifejez, s ez segítette több más érdekes feladathoz is.

A tartalmi kérdésekben való elmélyedés, a feladatok belső problémáinak feltárása, s az ebből kiinduló tervezés a nyolcvanas évek jó néhány művében jelen van. A volt mesteriskolások többsége olyan körülményekkel, a tervezés-módszertani elemzések, tanulságok végiggondolásával oldja meg feladatait, ami a hetvenes években még csak az említett kiemelkedő alkotócsoporthoz tartozott. A mesteriskolai ciklusok képesek voltak továbbadni azt az építészeti mesterségbeli tudást, amelyben a szóbeli közeg és a tervrajz együtt nyer sajátos szerepet, mint az építészeti konceptus alapja. A tézónák, az építészeti hely és illeszkedés, a feladatban rejlő identitásproblémák elemzése, szerkesztő- és alkotómódszerek problémaköre és sok más kérdés az, ami egy-egy terv szellemi háttérét alkotja.

79./ MÉ 1984/6., Gereben MÉ 1984/6., 1992/2–3., Schéry 1995, 422.

Csomay Zsófia (1940–) és Gereben Gábor (1947–) Fő utcai irodaháza⁷⁹ esetében (Industrial-export, tervek 1978–81, kivitel 1984) a környezetben történt háborús pusztulás, a telken álló lakóházak rommá válása vezetett ahhoz a gondolathoz, hogy a telkek hátsó felületének beépítésével és a függönyfalat záró tető keresztmetszetszerű lefuttatásával e „környezetsérülést” érzékeltessék. A homlokzatképzés nagy üvegfelületei egyenletlenségükkel a hazai üvegyártás adott minőségét is tükrözve sajnos nem adták vissza a high-tech minőségtől várt megrendítő hatást. A század végén, a rendszerváltás után egy évtizeddel már a beépítés is kihasználatlanak tűnt, így 2002-ben az épületet elbontották és 2004-ben, Csomay koncepciója alapján, a telket immár alaposan kihasználva épült újra. A Fő utca e szakaszán a régebbi laza beépítés a városrész szempontjából ugyan kedvezőbb volt, a változó gazdasági rendszer nézőpontjából azonban a „kedvező lehetőségek” is igen különbözőek.

80./ Hegedűs, Csomay, MÉ 1986/2., 4., 1987/4–5., Schéry 1995, 386., Hegedűs, Laczkovics, Péchy, Jeny 2001, KÖZTI, 200., Laczkovics MÉ 1983/1., 1989/4., 1989/5., Schéry 1995, 410.

Más elvekkel kísérleteznek Csomay Zsófia és Hegedűs Péter (1948–), a békéscsabai Megyei Könyvtár⁸⁰ épületénél (terv 1979, kivitel 1980–85), ahol a tézóna elv kibontakoztatásával teremtenek a szerkezetek és a tér világa között sajátos hatású összefüggést. Hegedűs Péter másik műve a Club Tihany üdülőfalu együttes (Tihanyi-rév, 1984–86), Köztis alkotótársai Laczkovics László és Péchy György, belsőépítész Hefkó Mihály. Az emberraktárként működő sokszintes üdülőtömbökkel szemben a természeti környezetbe ágyazott, fák közé bújtatott kis nyaraló épületek sajátos nyugalmat nyújtanak a pihenésre vágyóknak. Ez a tervezői szemlélet a környezethez való viszonyban a természethez való kötődést hangsúlyozza, a kontextus lehetőségét sajátos műgonddal, magában a természetben keresi.

81./ MÉ 1986/1., 1989/5., 1990/3–4., 1992/1., Schéry 1995, 421., Jeny 2001, ÁÉTV, 17.

A városi szövetben korábban megjelent Halmos György (1943–) hasonló elvű, strukturalista kísérletet jelentő műve, a fővárosi Fehérvári úti piac (1975), amely a piac felső szintjének rendszerbe szőtt tömegelemeivel aratott sikert. A rendszerváltás után a piac használata átalakult, a kétezres évek elején Kertész András építette át, a terület jórészt fedett tömbbe foglalva. Hasonlóan karakteres, nyeregteretű, előregyártott vasbeton pavilonokból épült fel Halmos későbbi munkája, az óbudai piac (1985). Ő és felesége, Tihanyi Judit⁸¹ (1944–) kívül maradtak a Mesteriskolán, ahhoz a generációhoz tartoztak, akiknek saját tájékozódásukért maguknak kellett megküzdeni, mivel akkor voltak fiatal építészek, 1960 és 1970 között, amikor nem működhetett az intézmény.

82./ MÉ 1973/6., Schéry 1995, 271.

Hasonló utat kellett járnia a kisebb, nem a tárcához tartozó irodák tervezőinek is, akik saját munkaterületüket elmélyülten művelve juthattak feladataikban kiérlelt megoldáshoz. M. Hejhál Éva (1933–) a Kerekedelmi Tervezőirodában tervezte a visegrádi Silvanust és a dobogókői Nimród Szállót⁸² (1970–72). Mindkét hegyi szálló jól illeszkedik az erdei környezethez, a magastetős,

loggiatoros tömegek ma is elfogadható részei a környezetnek. Bajnay Zsolt (1934–) ugyanott tervezett síófoki vásárcsarnoka⁸³ (1975–79) jelentős méretei ellenére elegáns homlokzatképzésével, T-galériás nagyterével az üdülőforgalom igényeit megbízhatóan szolgálta. Az ilyen jellegű szakosodás a hetvenes évekre kiéri. A nagyirodák mellett a regionális irodákon kívül egyes megyei irodák vagy más szakirodák is megerősödnek, fejlődnek, a funkcionális, szerkezeti és gazdasági követelményeknek az oktatás, művelődés, egészségügy, lakásépítés, kommunális ellátás és igazgatás területén, magas szinten képesek megfelelni. A nyolcvanas évekre már az egyes alkotók irodák közötti munkahely változtatásával is gyakran bővül a szakterületek művelése.

Elmélyült kórházszervezési módszertanon alapul Tomay Tamás (1948–) és Varga Levente a Pestújhelyi Kórházhoz épített sebészeti tömbje⁸⁴ (terv 1980–81, kivitel 1981–85), amely az ÁÉTV-ben születik. A létrehozott belső nagytér viszont már nemcsak szervezési értékeket hordoz, hanem a nyolcvanas évek egyik legérdekesebb térformája, amely a posztmodern korszak, illetve a Venturi-féle térelmélet tanulságait is tükrözi, s ezzel átvezet a modern mozgalommal való következetes szakítás, a posztmodern törekvésekhez tartozó művek világához. Említettem már, e művek iskolateremtő hatás helyett a kórház megszűnésével pusztulás a sorsa.

A posztmodern, mint hazai stílusjelenség

A hetvenes évek végén különös erővel hat a nemzetközi építészet új orientációja a hazai építészetre. A Jencks által hangoztatott stílusváltás,⁸⁵ a Modern Mozgalom halála, a posztmodern korszakának – vagy inkább alkotói magatartásának, szemléletének – megjelenése elsősorban a modern mozgalom legfiatalabb mestereire, a régi Mesteriskola harmadik ciklusának volt tagjaira, illetve kortársaikra és a tőlük fiatalabb nemzedékre van hatással. Közülük Kévés György és a pályája során 1960–74 között Nigériában egyetemen is tanító Balázs György sajátos elkötelezettséggel vállalják e törekvések propagálását, s az új orientáció szellemében való cselekvést is.

A legkövetkezetesebben Kévés György képviseli munkáiban a „posztmodern stílus” formavilágát. 1980-ban a MÉSZ Sajtó és Propaganda Bizottsága vezetőjeként Balázs Györggyel kiadják a MÉSZ elméleti sorozatát újjáélesztve, mint szövetségi belső kiadványt Jencks már említett könyve 1979-es kiadásának tömörített fordításkéziratát *A posztmodern építészet* címmel. A kötet a *Bizarr építészet*ből is közöl részleteket, majd a következő évben *Posztmodern klasszicizmus*⁸⁶ címen Tarnai István és Wagner Péter (1941–) közreműködésével a témakörrel szülő sajátos válogatás jelenik meg az *Architectural Design* 1979. évi számaiból, illetve egy 1980-as Helsinkiben rendezett szimpózium előadásából. Mint ahogyan később József körúti kiállítóhelyisége működtetésével, Kévés az állami tervezésben is megtesz mindent a hazai szakma alapos tájékoztatása érdekében. 1982-ig dolgozik az Ipartervben. Utolsó itt tervezett műve a Karolina úti Hematológiai Intézet még az előző korszak könnyűszerkezetes jegyeit hordozza, és a hetvenes évek formavilágát követi, hiszen közel egy évtizedes késéssel épül meg (a tervezésben és az említett kiadványban munkatársa Wagner Péter volt).

A „Studio R” nevet viselő új tervezőközösségében, majd 1986-tól a Káva Építészirodában⁸⁷ tehetséges fiatalok a munkatársai: Wagner Péter, Kovács András, Kövi János, Gelesz András és mások. Velük készít a könnyűszerkezetes program idején kiforrott műgonddal, megújult szellemű, a posztmodern stílus világát kibontani kívánó terveket, mint a később megépülő soproni belvárosi Szent György utca – Új utca sarkán tervezett lakóépület vagy Óbuda-Újlak – sajnos később más-képpen megvalósult – revitalizációja. E tervekben a soproni római kori utalások, vagy az óbudai tervben a régi értékek maradéktalan megtartása, Kövi és Gelesz közös irodai munkáiban vagy pályázati terveiben a „játékkocka-építészet” lehetőségeinek a végigjátszása jelentik azokat a posztmodern stílusjegyeket, amelyek megépítve – a kis méretek ellenére – a legnagyobbvonalúban Kévés Melinda utcai saját családi házánál jelennek meg (terv 1983, kivitel 1984). Ez a szép belső terü-

83./ MÉ 1980/2., Schéry 1995, 327., Jeney 2001, Kerti, 180.

84./ MÉ 1985/4., 6., Schéry 1995, 377., Jeney 2001, ÁÉTV, 12.

85./ Lásd az 1. jegyzetet.

86./ MÉ 1989/3., lásd az 1. jegyzetet, a 7. fejezet 1. jegyzetét és a Bevezetés, illetve a 7., 8., 9. fejezet irodalmát is.

87./ Lásd a 39. jegyzetet. Az önálló iroda néhány saját kiadványban ismertette újabb munkáit.

és érdekes tömegű lakóház Venturi korai műveire is tartalmaz utalásokat, s a hazai posztmodern egyik legkarakteresebb alkotása.

88./ MÉ 1986/3.

A nyolcvanas évek közepén már Finta József Váci utcai két épülete is olyan új hangvételt mutat, amely a maga módján szakít az avantgárral.⁸⁸ A Taverna Szálló (a tervezőtárs Miklós Róbert, belsőépítész Király József, terv 1982–85, kivitel 1983–85) és vele szemben a Nemzetközi Kereskedelmi Központ (Finta és Csizmár Gyula munkája, belsőépítész Árkai Ágnes, terv 1982–84, kivitel 1983–85) kettőséből az utóbbi belső terei a klasszikus modern szemléletet, míg homlokzatai a Philip Johnson-i posztmodern formavilágot képviselik a lapburkolat kitűnő felületkezelésével, az osztrák építőipar által produkált kivitelben. A Taverna Szálló esetében egy évvel tovább húzódik a tervezés, a funkció is összetettebb, ráadásul vendéglátóipari jellegű. Finta itt a szálló faszerkezetű, lágyan ívelő homlokzati üvegfelületeivel, illetve – az utcát átívelő, az állampárt fővárosi első titkára által leltított Sóhajok hídjá helyett – a fenti felúvar hangsúlyosan posztmodern koronázó gerendájával és passzázrendszerével, kismozzaikkal burkolt furcsa játékos homlokzatképzéssel, illeszkedő szándékú eklektikus formákkal kísérletezik. Ezt a közvetlen városi környezet, az előző századfordulón kiépülő új belvárosi üzletutca épületeinek sajátos formavilága teszi indokolttá. Az ívesen szerkesztett homlokzati motívumok vagy a külső- és belső terek megformálása nemcsak túllép az avantgárdon, hanem bizonyos elemeiben – így plasztikai díszekben vagy belső óratornyával – tagadja is azt. A társművészeti elemek, különböző szemlélettel ugyan, szintén korfordulót tükröznek, a körszegmens alaprajzú homlokzati motívum pedig hosszú évekre a fővárosi posztmodern divatjegyévé válik.

89./ MÉ 1985/4.

A Finta József, Guczogi György, Haraszti György által tervezett Kongresszusi Központ⁸⁹ (terv 1982, kivitel 1982–83) belsőépítésze Herrer-y M. Caesar és Király József, a kivitelező cég itt is osztrák) a Novotel Szálló mellé épül, és annak szikár, az alagútzsalus technológiára alapozott formálásmódját jól szervezett alaprajzú, mozgalmas tömegével gazdagítja. Homlokzatán ott a posztmodern gesztus, az ívsorokban megjelenő ironia, amely értelmezi és nosztalgiával idézi a múltat, mégis el akar attól különülni. A posztmodern elemek utalásokat tartalmazó játéka, amely a Penta Szálló belső tereinél a képzőművészeti elemek kiválasztásában és kezelésében volt jelen, itt csak a homlokzaton, de programszerűen jelentkezik.

90./ MÉ 1989/4.

A Képviseleti Irodaház⁹⁰ (vagy Nemzetközi Kereskedelmi Központ) a Bazilikával a háttérben a Sugár út évszázad óta problematikussá lezárását kívánja megoldani (terv 1986–87, kivitel 1987–88). Az alaprajzi formálás révén – öblöt alkot a homlokzat, így nyitva meg a bejárat helyét egy üveg előtető számára – az épülettömeg dinamikussá válik, s a bejárat motívumok sodrása, a mozgalmas formálás, a felületek érdekessége a kis méretek ellenére monumentalitást kölcsönöz az ívelő alaprajzú sarokháznak. Ezzel a magatartással egyúttal már kilép a posztmodern időszak gondolat- és formavilágából is.

91./ Lásd a 43. jegyzetet.

Puhl Antal (1950–) és Török Ferenc posztmodern elemekben gazdag műve, a budapesti Vidámpark leégett épülete helyett épített új Elvarázsolt Kastély⁹¹ (terv 1983–84, kivitel 1986–87) esetében csak a feladat különös, és a terv annak kíván megfelelni. A tervezők szemlélete és eszközei ironikusak: a cél – a tervezők szerint is – a korunkra jellemző építészeti szerkesztésmód bemutatása, vagyis olyan eszközöknek, mint a montázs, a tengelyváltás, roncsolás és sok más hasonló vonás felvonultatása, a valóságos tervezési módszerek játékos és ironikus ellentételezése, hiszen varázslatos és meseszerű, maga a téma is.

Amíg az idősebb nemzedék különböző módon a posztmodernt a stílus megújítása eszközének tekinti, az új építészeti gondolkodásmód a fiatalabb építészek jó része számára egy ideig saját életérzésük átélése, a lét természeteszerű formája. A legjellemzőbb műveket Noll Tamás (1952–) hozza létre, aki a Miskolci Építész-műhely alkotójaként tervezi Farkasdy Zoltán Miskolci Gyermekkorházához csatlakozva a Megyei Gyermekrehabilitációs Központ épületét⁹² (terv 1981, kivitel 1982–83). A puritán sémát követő, kettős tömegű, a szimmetriatengelyben nyeregretős felülvilágítóval formált épület a Leon Krier által képviselt racionalizmus épületideáját valósítja meg az egyszerű archetipikus vonalú formák ellenére gondosan kiművelt részletekkel és enteriőrrel.

92./ *Mesteriskola*, FÉK VI. 1982, 55., *Fiatallépítészek '84*, 52–55., *Miskolci építész-műhely kiállítása* 1988, 29–30., lásd a 37. jegyzetet is.

Másik ekkori műve Sátoraljaújhelyen a két régi uradalmi épület felhasználásával kiépített Tokajbor irodaház (terv 1983, kivitel 1984) álperspektívára alapozott üvegfedésű „belső utcája”, a nyolcvanas évek egyik érdekes hazai belső tere. Itt az egyszerű séma már jóval összetettebbé, a két tömegrész négy elemmé, a párhuzamos széttartóvá, a padozat emelkedővé, az üveg nyeregterítő felül ívessé és végződésében is apszisszerűvé válik. E művek sikere révén Noll Tamás az első egyike, aki a nyolcvanas évek második felében az Egyesült Államokban kap munkalehetőséget a MÉSZ új kezdeményezése keretében. Az amerikai munkavállalás sokkal szűkebb körű, mint a hatvanas évek angliai tapasztalatszerzése. Noll, Nagy Tamás és Fazakas György – és egy haza nem térő fiatal építész – voltak a résztvevői.

A posztmodern stílusjegyek – elsősorban annak a különleges eszközöket alkalmazó szerkesztésmódnak az eredményeként, amelyben a „csavarás”, az elidegenített és átértékelt történeti elemek, ironikus utalások, Venturi szerint rátett ellentmondások, formák sajátos ízt jelentenek – alkalmasnak bizonyultak arra az illeszkedésre, a környezettel való kapcsolatteremtésre, amit a modern mozgalom követői, mint lehetőséget többnyire elutasítottak az új építészeti elemek következetes alkalmazására hivatkozva. Néhány budapesti és vidéki zártos lakóház jó példa erre az illeszkedő és mégis önálló, a környezettől az illeszkedés ellenére szellemi értelemben távolságtartó szemléletre. Ilyen Simon István Klauzál téri lakóháza⁹³ (terv 1984, kivitel 1986), és különösen érdekes Nagy Tamás (1951–) szép tetőrészekkel gazdagított Semmelweis utcai lakóháza (terv 1981–82, kivitel 1986), amely sajátos atmoszférát teremt maga körül a szerves építészet és a posztmodern jegyek harmonikus összhangjával.

A posztmodern stílusvállalás megnyilvánulása a pécsi belvárosban több foghítelekre tervezett épület, közöttük különösen Jurcsik Károly két, a Várkörön épített lakóháza és Dévényi Sándor ekkori művei. Ide tartozik Vonnák János (1941–) és társai, a Team'82 több budapesti családi és társasháza, például az említett Városmajor utcai, a Vágó-féle ház melletti telken álló, finomvonalú, kevés gesztussal megfogalmazott lakóháza is. Az illeszkedés követelménye azonban nemcsak az európai vagy amerikai posztmodern formaelemeinek átültetésével vagy szerkesztőmódszereinek adaptálásával elégíthető ki, hanem másféle, sokszor eredetibb eredményekhez is vezethet.

93./ MÉ 1987/2., *Fiatal építészek '84*, 34., lásd a 40. jegyzetet is.

A kötődés változatai

Az építészeti környezet örökölt elemeihez, a meglévőhöz történő illeszkedés, a hagyományok vállalása, a helyhez, tájhoz, az építészet folytonosságához való viszony, az identitástudat értelmében vett kötődés a 20. századi magyar építészet egyik állandóan aktuális, az egyoldalú technikai-technológiai szemlélet következtében mégis gyakran elhanyagolt problémája. A hatvanas évek elejének eredményei, Farkasdy vári foghíjbeépítései, Borvendég szegedi Oskola utcai lakóépületei, Jánossy budai Várban épített házai, közöttük a már említett Laczkovics Lászlóval együtt tervezett Szentháromság téri lakóház (terv 1974–77, kivitel 1979–81), Nagy Tamás előbb említett Semmelweis utcai háza már mutattak arra az építészeti igényességre példát, amit a környezet megértése, tudomásul vétele nemcsak megkövetel, hanem elmélyült közelítés esetén elő is segít.

Hasonló értékek jellemzik Laczkovics későbbi, szabad környezetben épülő dombóvári Tűzoltólaktanyáját⁹⁴ is (a tervezés éve 1983, a kivitelezés 1987-ben fejeződött be), ahol a téglafelületek, a deszkaburkolatú torony és a részletek szépsége a posztmodern tanulságain is alapul. A kisvárosi lépték és hangulat megtalálása jellemzi a funkciójánál fogva viszonylag nagyméretű, egyirányú lejtésű tetővel mégis a városi léptékbe illeszkedő, téglafelületével és faburkolatú tornyával karakterében is a vidéki városba illő épületet. A hazai építészeti gyakorlatban a műemlékvédelem által képviselt követelmények, így a műemléki környezet védelmének megfogalmazása a modern mozgalom időszakában is segítette ezt a gyakorlatot, s a hetvenes években kibontakozó

94./ MÉ 1989/4., Schéry 1995, 410.

történelmi városrekonstrukciók, Sopron, Kőszeg, Pápa, Eger helyreállításai vagy Szegeden néhány későbbi foghíjbeépítés is hoztak eredményt.

Az a szemlélet és anyagkezelésmód, amely Jánosyék Szentháromság téri épületét jellemzi, a modern mozgalom legértékesebb fő vonulatához tartozott, és más eszközökkel ugyan, de ma is alkalmas arra, hogy nemcsak az illeszkedés eszköze, hanem a történelmi formák befoglaló eleme, mai, meghitt környezet létrehozója legyen. Molnár Péter és Koris János az óbudai Zichy-kastélyban kialakított Vasarely Múzeumnál (terv 1986, kivitel 1988) sem posztmodern gesztusokkal, hanem nagyon őszinte anyag és problémakezeléssel, illetve további olyan eszközökkel, mint a faépítéssel elfeledett lehetőségeinek felújítása, a terekben-felületekben a részformák iránti igényesség, a hagyományos formák vállalása s egyúttal megújítása teremti meg a történelmi értékekhez illeszkedő környezetet.

A meglévő, örökölt városi környezet értékeinek felismerése, a történelmi szerkezet és adottságok megmentésének szándéka, a kötődés szükségességének felismerése és vállalása jellemezte Kerényi József kecskeméti hetvenes évekbeli, már elemzett tevékenységét is. Ez vezetett olyan, a hagyományos építészet eszközeivel új szándékokat kifejező ekkori művekhez, mint a már említett Szókraténusz Játékház és Játékmúzeum (terv 1979–80, kivitelezés 1980–82) önmagában is játékos vonalú, magastetős, érdekes belső terű épülete, vagy a későbbi, s ennél is mozgalmasabb tömeg- és térformát mutató ceglédi Magyarok Nagyasszonya kápolna és környezete⁹⁵ (terv 1980–1984, kivitel 1985–86). Kerényi nem maradt magára célkitűzéseivel Kecskeméten. Farkas Gábor (1944–) már a Kiskunsági Nemzeti Park Központjának (terv 1975, kivitel 1975–78) a népi építészet által ihletett, nádtetős, fehérfalú épületeivel, ekkor induló tevékenységével olyan önálló tevékenységet kezd, amely a kecskeméti hagyományt, a homokdombi házak örökségét, a Dél-Alföld formai elemeinek gondolatvilágát és léptékét, s mindebből a beépítési formákat egyszerre követő és megújító kecskeméti lakóház-építészet kiérlelését vállalja.

A vidéki feladatok és a magántervezésben készülő házak is részesek abban, hogy a következő években a kisebb magyar városok történelmi értékeire irányul a városépítészeti kutatók figyelme. A Winkler Gábor (1941–) által a Győr-Sopron Megyei Tanácsi Irodából elindított sajátos kezdeményezés⁹⁶: „az elmúlt száz év építészeti értékeinek feltárása és számbavétele” (az időszak hamarosan százötven évre bővül, hiszen a 19. századi modernizálódás 1830 körül gyorsult fel) a nyolcvanas években építészek, műemlékesek és múzeumi szakemberek mellett a városvédő mozgalommá szerveződő helyi lakossági értékvédelem elkötelezettjeinek széleskörű tevékenységévé válik. Egyúttal ráirányítja a figyelmet a meglévő hazai lakókörnyezet súlyos elmaradottságára és elhanyagoltságára. A rendszerváltás után ez a mozgalom, úgy hittük, elveszti indokoltságát, hiszen a közvetlen környezet fenntartásának kötelezettsége a centralizált államról visszaszáll az érintettek, a magánosított épületvagyon tulajdonosaira. A helyi értékek és a nemzeti örökség értékeinek védelme és fenntartása, az új, ezt támogató közösségi intézményrendszer és szabályozott rend kialakítása azonban napjainkban is jórészt megoldásra váró feladat. Winkler másik kezdeményezése, Pápa műemléki helyreállításának 1973-ban indult, s általa irányított, évtizedekre áthúzódó rekonstrukciója arra mutatott viszont nemzetközi szinten is értékelhető példát, hogy kellő figyelemmel, lankadatlan kitartással, türelemmel egyeztetett és fejlesztett koncepcióval a műemléki környezet értékeinek megtartása az élehető élet feltételeit biztosító, sikeres és a lakosság életét is megújító folyamat is lehet.⁹⁷

A Miskolci Építész Műhely tagjai⁹⁸ a kötődést, a kontinuitást és a korszerű technológiákat, a jelen feladatainak adottságát egyaránt vállalni kívánják. Ez a magatartásmód jellemzi többek között Horváth F. Zoltán (1952–) Encsen épült általános iskoláját (terv 1986, kivitel 1987), Golda János (1953–) és Thoma Ágnes (1955–) vajai katolikus templomát (terv 1981, kivitel 1985–89), Rudolf Mihály (1955–) terveit, vagy Bodonyi Csaba említett békési Városi Nevelési és Művelődési Központját (terv 1984–88, kivitel 1986–89) is. A meglévő épületeket új egységbe foglaló iskolaépület

95./ Kerényi 1998, *Magyar organikus építészet 1991*, Kerényi 55–60., Farkas Gábor, uo., 43–46., *Könyv az építészetéről 1998*, 165–195.

96./ Schéry 1995, 344.

97./ A pápai rekonstrukciós terv jelentőségét jól foglalja össze Román András összegzése: „A magyar várostervezési gyakorlatban – néhány jó műemléki rehabilitációs tervet leszámítva – Winkler Gábor pápai terve volt az első, ami nem a történelmi értékek tagadásán alapult, hanem éppen ellenkezőleg, a város szerkezetét, morfológiáját, hagyományait, építészeti karakterét, vagyis meglévő értékeit tekintette a tervezési tevékenység alapjának. Ez a terv – s utána szerencsére mások is – felismerték, hogy a város tervszerű fejlesztésében egyrészt ezeket az értékeket ugyanolyan adottságnak kell tekinteni, mint a domborzati, környezeti, vagy talajviszonyokat, másrészt azt is, hogy a város életébe és fejlődésébe nem szabad önkényesen, az immanens trendeket figyelmen kívül hagyva, vagy éppen azokat tagadva belenyúlani.” Román András: *Műemlékvédelem és területfejlesztés*. Előadás a XVII. Országos Műemléki Konferencián, Nyírbátor, 1993. október 6. Román András: *Műemlék, építészeti örökség, város*, Bp., 1996, 184.

98./ *Építészeti tendenciák 1968–1981*, Bodonyi, Ferencz 1972, 1973, 1975, 1976, 1978 Golda, Noll, Bodonyi, Ferencz, Gergely Katalin, Horváth F. Zoltán, Thoma Ágnes, Szőke László, 1979 Rudolf Mihály, 1980 Golda, Bodonyi, Ferencz, 1981 Golda, Noll, Rudolf, Szőke, Taba Benő. *Fiatal építészek '84*, említettek mellett Horváth M. Zoltán, Pirityi Attila, Rostás László, Viszlai József, *Miskolci építész műhely kiállítás, Bercsényi* 1988, az előbbieket mellett Farkas Pál, Kosdi Attila, Lautner Emőke, Lohrmann Mária, Novák Ágnes, Sári István is. Részletes katalógus, műjegyzékkel. Lásd még MÉ 1983/1., 1986/6., 1988/6., 1989/5.

az utcákhoz és a belső téri összefüggésekhez egyaránt illeszkedni kívánt, ez a szándék indokolta az új részek eklektizáló, „posztmodern” architektúráját vagy az egész szerkezet központját kijelölő sátorzerű nagy aula megformálását. Az itt alkalmazott illeszkedési módszer támadásokat is kiváltott. A posztmodern jellegű, gyakran ironizáló történeti idézetek – például az új szerkezetek által indokolt arányrendszerben megjelenő, zavart keltő elemek – és a tényleges műemléki részletek, vagy többnyire csak ilyen jellegű, a helyi környezeti értékekhez tartozó hagyományos építészeti elemek keveredése könnyen értelmezési zavart okoz. Az európai történetiszemlélet és az ezen alapuló gondolkodásmód a keveredés ellentmondásait inkább hibának tartja, s nem gazdagító átértelmezésnek. Az ezzel kapcsolatos vitákkal együtt a nyolcvanas évek végén már felerősödik a műemlékvédelem szigorú vagy inkább doktriner előírásainak, a modern mozgalom elveiből fakadt Velencei chartának a vitatottsága is, a protézisszerűen ható tartószerkezeti és más feleslegesen megjelenő megkülönböztető elemek zavaró hatásának elutasítása.⁹⁹

Az Egri Építész Kör alkotócsoportja¹⁰⁰ – vezetője Thoma Emőke (1947–), másik kiemelkedő alkotója Dely György (1952–), de itt kezdte pályáját 1974–79-ben Cságyoly Ferenc (1948–) is – az Egerben elkövetett súlyos építészeti hibákat, a városszerkezet szétrombolásának kárait és egy sajátos építészeti empátia szükségességét felismerve a nyolcvanas években érleli ki a kontextualizmus elveit érvényesítő tevékenységét. Az Almagyar-domb lejtős utcájában, a Zöldfa utca egyik oldalán kísérlelnek meg különböző tervezők keze nyomát viselő épületekkel-homlokzatokkal a hagyományosan nőtt városra jellemző változatosságot nyújtani. A városszerkezet tisztelete és megértése, a telekstruktúra és beépítésmód megőrzése, a régi épületek értékeinek feltárása, kibontása, kifejtése, nagyfokú építészeti alázatvállalás jellemzi azokat a munkáikat, amelyekkel egy-egy helyen kiegészítik vagy helyreállítják a belváros épületeit.

A szemléleti megújulás jelei

Az a mélyebb érzékenység, amely szemléleti megújuláshoz vezethet, a hetvenes-nyolcvanas évek tehetséges fiatal építészeinek többségében adott volt. A Mesteriskola légköre alkalmas volt arra, hogy a különböző indíttatású fiatal építészeket, a Műegyetemen végzett tervező és városrendező vénájú építészmérnököket, az Iparművészeti Főiskola Szrogh vezette építész szakán végzett építész vagy belsőépítész irányultságú iparművészeket és a Műegyetem esti, majd kiegészítő tagozatán végzett, tervezőműhelyekben építésszé érett fiatalokat az együtt töltött idő folyamán új szemléletben való elmélyedésre készítse. A közös munka, viták, élmények és különösen a FÉK, illetve a Mesteriskola belső pályázatainak megvalósításakor az építészeti problémák különböző megközelítési útjai összefutnak, s egy – a képzési területek által nyújtottnál – szélesebb látásmód alakul ki.

A Mesteriskola légkörében a hetvenes–nyolcvanas években építésszé vált nemzedék sajátosan új és eredeti tájékozódásával hívta fel magára a figyelmet, majd a nyolcvanas évek építészetének egyik legjelentősebb – nem annyira kapcsolataik, mint inkább a szellemi törekvések mivolta által determinált – csoportját alkották. Munkáikban nem a posztmodern stílusjegyek, sokkal inkább a gondolkodásmód különbözősége és különösége, a nemzetközi élvonalhoz viszonyítva is önálló vonások sora, az alkotások eredetisége a jellemző, amely az organikus törekvésektől különbözik ugyan, mégis hasonlóan szerves és jelentős. A környezet egységben látása, a társadalmi feladat, az életforma és annak determináló körülményei iránti érzékenység, újjító hajlam és átfogó problémalátás, a szerkesztőmódszerek friss és gazdag változatossága azok a legfontosabb jegyek, amelyek jellemzik néhányuk szellemiségét.

Reimholz Péter munkái közül e szemléleten belül a Videoton Oktatási Központját (Székesfehérvár, terv 1977–78, kivétel 1980–84), ugyanebből az időből Budán Farkas bíró utcai saját házát, a székesfehérvári Öreghegyi lakótelep száz lakását (1988), illetve a nézsai művelődési ház épületét

99./ MÉ 1986/5., Reimholz Péter: *Kronológikus implantációk és didaktikus protézisek*. Sedlmayr János: *Építészeti utalások helyreállított műemlékeinken*, Horler Miklós: *A történelmi környezet jövője és a posztmodern építészeti, vagy az Örökség szám más írásai*.

100./ *Fiatal építészek '84*, 107., Thoma Emőke, Dely György, és társaik, *Egri Építész Kör*, Budapest Galéria 1989. A Kör húszt tagjából még Komáromi Pétert (1946–1992) és a szintén elhunyt műemlékes építész, Németh Ferencet kell itt említenem. Dely György, Schéry 1995, 407., MÉ 1987/2., 1989/1–2., 1994/5., az Eger szám, amely az akkor már feloszló egri iroda és Kör előző évtizedének jelentősebb munkáit mutatta be.

101./ Jeney 2001, Materv, 225–228., lásd a 25., 42., 99. jegyzetet is.

102./ Reimholz Péterrel beszélget Ekler Dezső. *Valóság és ábrázolás*, MÉ 1986/6., 15., Művészet, 1986/9.

103./ Reimholz a Bercsényi 28–30. 1980. 2. mellékletében, *A hetvenes évek építészete*, foglalta össze Eco alapján alkotói poétikájának lényegét. Ez a rendkívül érdekes és gondosan szerkesztett Kollégiumi Kiadványsorozat illetve a Kollégium kiállításainak és más rendezvényeinek sorozata tartotta ébren a hetvenes évek második felétől a fiatal építészekben a széleskörű szakmai tájékozódás igényét. A kis példányszámú sokszorosított füzetek zöme elkallódott, vagy alig érhető el, hiánytalanul ezért rendkívül nehezen dokumentálható az az élénk szellemi élet, amely részvevőinek későbbi kiemelkedő megbecsülésében jelentős szerepet játszik, a kor hivatalos fórumaiban azonban alig mutatható fel. Reimholz életművéről és alkotói tevékenységéről – mivel ezt Ő maga sem szorgalmazta vagy ösztönözte – máig nem készült megfelelő összegezés.

104./ Jeney 2001, Északterv, 88., 92., 94. Lásd a 35., 72. és a 98. jegyzetet is. *Miskolci Építész Műhely Kiállítása* 1968, 16–17., 20., 33–35.

(terv 1983, kivitel 1984–85) kell említeni. 1985-ben többen kiválnak az Ipartervből, 1986-tól új cége, a Materv Kft. egyik vezető személyisége lesz, időnként továbbra is együttműködik Lázár Antallal. Ekkor tervezi balassagyarmati Oktatási és Művelődési Központját, amiből előbb csak a saroképület, a könyvtár valósul meg, majd a tizenkét tantermes középiskola és kultúrközpont is megépül¹⁰¹ (terv 1983–86, kivitel 1986–92). Ezek a művek alkalmasak annak a belső fejlődési folyamatra, a jellemzésére, amely ez alatt az időszak alatt az érzékenyebb alkotókban végbemegy.

A Videoton Oktatási Központ szinte városrész: olyan sport és művelődési együttes, amelyet északi oldalán változatos tömegekkel – előépítményekkel, üvegtetőkkal, téglafalakkal, puha formákkal, parabolaívvvel – old fel Reimholz egy szinte a nőtt városhoz hasonló városképpé, míg a déli oldalon nagyvonalúan tagolt, ritmikusan tagozott, az árnyékot és fényt kihasználó homlokkal zárja le az utcán túli családi házas negyed felé az együttest. Louis Kahn késői műveinek nagy formákat összefogó szemlélete, a kontextualizmus vagy a hetvenes években kiforrott rendszerszemléletű tervezés, a térzónarendszer van itt jelen sajátos tanulságként, amelyben intellektuális rend és ezt feloldó (itt demokratikus vonásnak nevezhető) játékos érzékenység érvényesül. Ekler Dezső, az organikus építészet elméleti érdeklődésű alkotója fedi fel az épület Magyar Építőművészetbeli közlésekor¹⁰² a szerzővel folytatott beszélgetés során azokat az összetett szellemi törekvéseket, amelyek egyúttal ezt az új szemléletmódot is jellemzik.

A nézsai művelődési háznál a régi majorsági épülethez, az iskolaszárnyhoz való kapcsolódás alázata (s talán még mindig a korai Stirling hatás), míg néhány budapesti üzletportálon, vagy a Teréz körüli Marc cipőboltban (terv 1985, kivitel 1986) a tördelésre és a divatra irányuló finom érzékenység érvényesül. Érdeklődése a hasonló végzettség miatt is Hans Hollein felé fordul, s ez a posztmodern eszközök újragondolására készíti.

A balassagyarmati központban érnek ki teljesen a nyolcvanas évek jegyei eredeti és értékeiben jelentős alkotással. A tömegformálás oldottsága, a történeti ízek, formák a környezetkultúra folytonosságára való utalásként, a városi környezetet teremtő külső arculat és a belső terek hasonló végiggondoltsága, a külső világot, az utcát idéző belső téri formák összetettsége és azok helyenként befejezetlen volta nyújtja azt a változatos mozgalmasságot, ami az építészet modern mozgalmon túli folytonosságát, s a korszak formarendbeli, illetve stílusjegyeit és nyugtalanságát – már a dekonstruktivizmus egyes vonásait is ide értve – vagyis a le nem zárt, be nem fejezett, az ecói értelmű nyitottság iránti vonzódását is mutatja.¹⁰³ Ezzel viszont – úgy tűnik – ki is írta magából a „nyitott mű”, illetve a posztmodern tetszőlegesség kifejezési vágyát, s a rendszerváltással új gondolatok kifejezése felé fordul.

Ferencz István¹⁰⁴ (1944–) a Miskolci Építész Műhelyben kezdi pályáját. A diplomatervének részét képező „ülözsák”, vagy mesteriskolás felvételi pályázata, amelyben kiselejtezt vasúti kocsikból tervez ifjúsági központot, már korán felhívta gondolkodásbeli eredetiségére a figyelmet. Az Újpesti Művelődési Központ (terv 1983, kivitel 1983–85) egy régi mozit öríz meg, alkalmas központi magként kiegészítve és felújítva. A teletkömb határát befelé forduló épületszárnyakkal úgy zárja le, hogy sarkain nyitott bejárati rész keletkezik. A mozi mögött, a teletkömb végén két bejárati részhez csatlakozó szabadtéri fórum alakul ki. A sarokbejárat mellé helyezett kétoldali kisebb árusító helyek (virág, újság stb.) sajátos pszichológiai ellenőrzést gyakorolnak a terület felett. Ferencz a szakkörök helyiségeit az emeleten függőfolyosós rendszerben, önálló funkcióra szervezi, e szárnyakat hidakkal köti a függőfolyosó szintjén a főépület közös előteréhez. Minden elemében átgondolt budai saját háza a Harsánylejtőn (terv 1982, kivitel 1983–85) hasonlóan kreatív szemléletet tükröz, szinte minden vonásában eredeti. A miskolci, Kós Károly által tervezett ház helyreállítása során (Imre Zsigmond lakóháza, 1928, átépül a MÉSZ megyei székházának, 1985–86) a belső terek kialakítása, berendezése a feladata. Az utóbbinál közreműködő társai a műemléki építészeten Puskás Péter, Golda János és Rostás László, a belsőépítészetben az általa szervezett Óbudai Alkotóközösség: Ferencz István, Máté János, Kokas László és Radnóti Tamás.

Ferencz alkotói szemlélete miskolci munkássága idején érik ki. Az említett újpesti művelődési háznál egy ellentmondásos környezetű teletkömböt kell rendkívül kevés költséggel úgy formálni, hogy az a többszintes historizáló városközpont, a földszintes régi Újpest és a tízszintes házyári lakóházak között átmenetet alkosson. Meg kell tartani a régi, aláalapozatlan mozt is az együttes részeként. Ferencz a teletkömböt befelé fordulóját saját világgént építi körül, mai eszközökkel és rendkívül egyszerűen. Lakóházát szinte falusi házként formálja, az eszközök visszafogottsága ellenére megkapóan érdekes belső teret alakítva. A teoretikus designnal szemben a gyakorló tervezés mindennapiságát vállaló, Venturi szándékaival rokon, őszinte és a spontán jegyeket is megőrző gondolkodásmódja jut műveiben érvényre.

Turányi Gábor¹⁰⁵ (1948–) Jurcsik műtermében és szintén a Mesteriskolán érett építésszé. A nyolcvanas években az ekkor fellendülő ÁÉTV-ben dolgozik. Problémálatásában Ferenczhez áll közel: elméleti megközelítéseit a józan gyakorlat, tisztázó szándék, az anyaghasználat érzékenysége támasztja alá. Badacsonytomajban épített Oktatási és Pihenőépülete esetében (terv 1981, kivitel 1982–83, belsőépítész munkatársa Magyar Éva) régi, elavult elemek felújításával és új, az olasz racionalizmus szigorával szerkesztett L alakú, kétszintes szállótömbbel, illetve egy ragasztott faszerezettel konstruált étteremrészsel a tóparton a volt kőbánya rakodó telepén érdekes együttest hoz létre. A tervezés során nemcsak a helyszín régi, földszintes épületeit menti meg és építi be az üdülőegyüttesbe, hanem a közszállításra szolgáló régi betontornyot is egyféle ipari műemlékként. Az udvarra formált környezetet összefogó új szállodaszárnyak posztmodern eszköztára és az étterem belső terének ragasztott fa tartórendszere, az átépített és felújított régi épületrészekkel való összhang személyes karakterű megjelenést eredményez. Az építészeti örökség vállalása, a mások által elbontásra szánt elemekből való értékek teremtése, a kapcsolatok és a természeti környezet iránti érzékenység jól egészítik ki azokat az e nemzedékre jellemző vonásokat, amelyeket Ferencz István műveiben is érzékelhetünk. Az óbuda-újlaki templom melletti plébánia bővítésénél az 1987-ben épült gyülekezeti ház egyszerű, nyeregvetős épületszárnyként zárja be az udvart. A fedélszéket azonban Turányi az utca felé megnyitja, ezzel teremt sajátos értékű, a környezetéhez illeszkedő architektúrát. Bánkon, tanyaudvaron épített Lovas Központjának (elkészült: 1989-ben) tiszta formavilága, belső tereinek a faépítészetre alapozott archaikus szépsége rokon kis művének, az óbuda-újlaki plébániaépületnek a hasonló vonásaival (1985–87). Műgond, elmélyültség, anyag-szeretet, tiszta eszközök, a szerkesztőmódszerek érleltsége hazai építészeti emléttel alkotóinak azok az erényei, amelyek az őket követő fiatalabb korosztály munkáiban is jelen vannak.

Az előző három alkotó szemléletétől különbözik, mégis rokon velük Kapitány József¹⁰⁶ (1948–) és a vele közösséget vállaló, a Mesteriskolán összekovácsolódott alkotócsoporthoz szemlélete és tevékenysége. Szűts Zsuzsa (1948–), Cságoly Ferenc, Pálffy Sándor (1948–) mellett Turányi is tagja e csoportnak, mint ahogyan tagja Mátrai Péter (1948–), a kecskeméti könyvtár csak a kilencvenes évek közepén megépülő épületének tervezője is. A nyolcvanas évek végén tervezett műnél szerzőtársa Major György (1959–), ekkor még mindketten az Ipartervben, Janáky István közelében dolgoznak, s így Mátrai is a spontán építészet iránti vonzalommal közelít feladataihoz.

A Fialat Építészek Köre 1978. évi jászberényi művelődési ház pályázatán Mátrai a tervében régi lakóépületeket felhasználva átfedte az utcát, új fórumot teremtett. Ugyanezen a pályázaton az építészet valóságától való elszakadásának érzékeltetésére Kapitány József egy földből kiemelkedő dór oszlopfejre ferde hasábtömeget helyezett. A belső tér természetesen vízszintes födémmel alakult itt is furcsa térmetzeteket eredményezve. Cságoly Ferenc és Turányi Gábor egri művelődési központ terve¹⁰⁷ (1979) viszont megint csak a környezeti elemek, a régi lakóházak megtartására nyújtott példát, érzékeltetve az utópikus elképzelések és a kontextuális törekvések között akkor folyó belső küzdelmet is. Az alkotócsoporthoz tagjainak útja később többfelé vezetett, kapcsolatok azonban továbbra is megmaradt. Egyik ekkori művük, budai övezetbe tervezett társasházcsoporthoz (terv 1988) az azonosság és különbözőség lehetőségeit keresi – különböző tervezők keze nyo-

105./ MÉ 1984/3., 4., 1986/1., 2., 6., 1988/1., 3–5., 1989/1–4., 6. Schéry 1995, 367., Jeney 2001, ÁÉTV, 24.

106./ *Építészeti tendenciák 1968–1981*, 1978, uo., Szűts Zsuzsa, Pálffy Sándor, Mátrai Péter is. Mátrai, Major MÉ 1990/3–4.

107./ *Építészeti tendenciák 1968–1981*, 1979.

108./ Művészet, 1986/9., MÉ 1990/3–4.,
1992/5., Schéry 1995, 416., Budapesti ka-
lauz 1997, 59.

maként – egy új tervezésű, de azonos programútársasház együttesben, és már előrevetít valamit a lakóházépítésben a kilencvenes évek második felére bekövetkező változásokból.

A spontán építészeti teoretikus támogatója és a szemléleti megújulást szolgáló középgeneráció kiemelkedő alakja ifj. Janáky István.¹⁰⁸ Rendszerszemléletű elkötelezettség jellemezte korai műveit, így a Magyar Gördülőcsapágy Művek kereskedelmi központját (1980–82) és bizonyos mértékig budaörsi postaüzemi épületeit is (terv 1982–83, épül 1984–89). Janáky épületei mögött azonban a high-tech világtól elszakadó bonyolult gondolatvilág húzódott meg, és számára a technika, a rendszerszemléletű tervezés vagy az ezen alapuló szerkezeti világ csak eszköz egy szellemi cél kifejezése érdekében. Az épület formai elemeinek különböző rétegeiből alkotott montázs vagy struktúra Janáky szerint az életmód, a viselkedés stílusalakító természetességét hordozhatja. A spontán építészet értékeit ezért akarja a műépítészet szerinte hagyományörző, a stílisztika mélységeit és finom árnyalatait életre hívó képességével ötvözni. A Fővárosi Elektromos Művek sportcsarnokának (terv 1987, kivitel 1988–89) formavilága egészében és részleteiben tükrözi a mögötte rejlő célkitűzéseket, még szerkezeteinek formai alakításában is őriz spontán vonásokat. Anyagai közé kerül a fa, a téglák és a kő is, s ezzel lényegében kilép a high-tech gondolkodásmód szűkebb köréből, nagy figyelemmel és elmélyültséggel egyféle saját utat alakít, amit írásaiban is kifejez.

A legfiatalabb nemzedékből Balázs Mihály (1955–) és Somogyi-Soma Katalin (1957–), a Janáky tanítvány Janesch Péter, illetve Karácsony Tamás (1956–) csak néhány kiemelt név 1986 körül a mesteriskolai ciklusok újabb neveltjei közül, akiknek művei már a tovább változó, immár a posztmodern hullám elcsendesedése utáni szemléletet tükrözik.

AZ ORGANIKUS ÉPÍTÉSZET VÁLTOZATAI

A kortárs magyar építészet ekkor kétségkívül legjelentősebb s egyúttal legeredetibb ága, irányzata az organikus törekvések sora: az a hazai sajátos építészeti irányzat, amelynek kevés köze van a modern mozgalom organikus irányaihoz (bármilyen jelentős hatást gyakorolt is alkotóira Frank Lloyd Wright, Alvar Aalto vagy akár Reima Pietilä), inkább csak azokhoz hasonló, de önálló és eredeti változata a korszak építészetének. Nem romantikus és nem népi építészet ez, hanem inkább olyan racionálisan emberi – a környezethez, természethez, tájhoz és hagyományhoz, településszerkezethez és anyagokhoz kapcsolódó –, építészeti formáló vágytól hajtott szándéksor, amely éppúgy számot vet a szellemi realitások világával, a szellemi vonzalmakkal, a metaforák jelentőségével, mint a technikai korszerűség mai igényeivel és követelményeivel, a tartósság és időállóság ősi igénye mellett a fizikai és erkölcsi avulás tényeivel, a változatlanság mellett a pusztulás és megszűnés szükségszerűségével, a lét értékének a kivettség viszonylagosságából és a halálból következő természetével. Amikor az irányzat hívei a hazai organikus építészet előző két évtizedének eredményeit 1985 augusztusában Budapesten bemutatták, nem véletlenül választották *A magyar élő építészet első hazai kiállítása* nevet¹⁰⁹ az esemény számára, hiszen a kiállítók valamennyien hittek nemcsak élő, eleven és valóságosan létező építészetük értékében, hanem annak az élethez, emberi létformához kötődésében, alakulásában, formálódásában, változásában, tehát elmúlásában is. A kiállítók (Csete György, Deákné Blazsek Gyöngyvér, Deák László, Dévényi Sándor, Erdei András, Gerle János, Jankovics Tibor, Kampis Miklós, Lőrincz Ferenc, Kádas Ágnes, Kálmán István, Kistelegdi István, Koppány Zoltán, Kravár Ágnes, Makovecz Imre, Mezei Gábor, Nagy Ervin, Oltai Péter, Sáros László és a Visegrádi csoport) az organikus törekvések változatait képviselték. Az irányzathoz tartozók kinyilvánították meggyőződésüket is a szerves építészet általuk vallott értelmezéséről a katalógusban Makovecz által feltett kérdésekre.

A kiállításon felvonult Makovecz Imre és a Pécs csoport tevékenysége mellett a kaposvári építészcsoport, illetve Erdei András is, valamint Makovecz akkori építészeti köre, amely később a MAKONA megalakulásával jó néhány fiatal építésszel bővül. Az önálló, térben és időben is elkülönülő csoportok belső, szellemi rokonságát már az ezt megelőző időszak bizonyította, mégis ez a kiállítás az az esemény, amelyben az irányzat már, mint sokszínű törekvéssor jelentkezik, amelyet ezért egyes törekvéseiben külön-külön, az organikus irány változataként indokolt elemezni. Makovecz saját, sokoldalú szellemi tevékenysége és a Pécs csoport elfojtott, majd egyes elemeiben mégis életre kelő tevékenysége az, ami ekkor a magyar építészettörténet lejátszódó fejezetének tekinthető. Érdemes részleteiben is újra felidézni azt a belső fejlődési folyamatot, ami kezdetektől sajátos módon alakította alkotóinak személyiségét.¹¹⁰

Az új kísérletező szakasz kezdetét a visegrád-mogyoróhegyi kiránduló központ funkcióikban és szerkesztésükben egyaránt gazdag fa épületei (1978–79, fogadóépület, étkező, főző, tűzrakó hely, a tisztasági épületek, majd a Nagy László emlékhely) jelentik. Az együttes később vendéglővel és 1982-ig további építményekkel, 1980-ban néhány száz méterrel távolabb a mogyoróhegyi tanyával (Erdészház gépszínnel, virágkertészettel) egészül ki. Az utóbbi U alaprajzú, belső udvar körüli részén kismemesi kúriára emlékeztető, parasztkorok formákkal alakított udvarházat mint ha a tetőgerinc mentén egy függőleges síkkal felébe vágták volna. A külső oldala könnyed, ágasfa támaszokkal alakított, a csűrök, kocsiszínek formavilágát idéző faépítészet. A félig idézetjellegű épület posztmodern hatást kelt, hangulata, a természetes környezetbe való kapcsolódás mégis beillik a Makovecz által teremtett kirándulóhelyi környezetbe.

A tokaji közösségi házban, majd egy újabb tatabányai út melletti vendéglőnél jelenik meg az a gondolat (a madár tollazatára emlékeztető deszkafedés), amely a dobogókői síháznál, a sífelvonó fogadóépületénél felváltja a rendezett vonalú deszkázást (1980). Ez a síház a faépítészet kiteljesedése, amelynek a kivitelezését maga az építész vállalja magára és irányítja. Makovecz ezt követően

109./ Lásd a 7. fejezet Irodalomjegyzékét és 36., 71. jegyzetét is.

110./ Frank János *Makovecz Imre* 1980, *Magyar organikus építészet* 1991, Gerle János *Makovecz Imre műhelye* 1996, *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999. Lásd a 7. fejezet kapcsolódó részleteit, 12., 13. jegyzetét és e fejezet 47., 48., 49., 50., 51., 52., 53. jegyzetét és a *Könyv az építészetéről* 1998, 517–543. oldalait is.

nyaranta műegyetemi hallgatókkal is foglalkozik, a visegrádi alkotótáborok idején együtt épít velük elemi szépségű építményeket.

A sárospataki Művelődés Háza tervezése idején Makovecz a Népművelési Intézet szakértőjeként a művelődési házak helyzetét és problémáik megoldási lehetőségeit tanulmányozza. Maga a megújult funkciójú és elnevezésű Művelődés Háza is e tanulások elemzése révén születik, s ezért is alkalmas arra – különösen e diákvárosban – hogy élénk közösségi élet kereteként funkcionáljon. Makovecz azonban további munkáiban is a falusi-kisvárosi közösségi lét megújítására, a helyi közösségek létrejöttének építészeti eszközökkel történő megsegítésére törekszik. Ezért is vállalja művelődési házak, faluházak, közösségi házak tervezésének a sorát, 1984-től már a MAKONA keretében, fiatal építészeket vonva be e sajátos küldetéstudattal vállalt feladatba.

E faluházak egy része átalakítás, vagy régi épületrészek egységbe foglalása (Jászkisér, átépítés, 1983–84; Zalaszentlászló, 1981–84). A zalaszentlászlói Faluház a közösségi építésfolyamat mintapéldája. A kétezer léleknyi község nem képes a megye által részükre tervezetett nagyvonalú, de a környezettől idegen formavilágú művelődési ház felépítésére. Makovecz elvállalja a régi, kétélyiséges kopott könyvtár és a hatvanas évekbeli, technicista títustervként készített lapostetős vidéki kocsmá átépítését, egy épületre összefogva a meglévő részeket. Kijelöli a feladatra jelentkező legényekkel a közeli erdős dombháton a kivágandó fákat, majd a következő tavaszon a falu apraja-nagyja építésbe kezd. Az új tető alá foglalt régi épületek, a hatalmas ágasfával aláfogott belső tér és az utójára épülő, az épületet U alakú együttesé kiegészítő tekepálya oldalszárnyának egységét az udvaron körbefutó tornác biztosítja. A fehér falaknak, a négyzethálós osztású új fa és üvegfalnak – ez akár a Váci utcai Taverna Szálló udvari részeinek üvegfala is lehetne – és a lapostetős, technicista szemlélettel épített kocsmá feketére mázolt szögvas kirakatainak ellentétét a tornác fa oszloptörzsei oldják fel, amelyeken nem vágják le az ágakat. Az ágasfa természetes rajzolata, s a tető belső vonalvezetésének szépsége teremt harmóniát, amelyet a házat megépítő falu emberi öntudata, az építésben való közösségi részvétel hitelesít az „élő építészeti” egyféle értelmezési lehetőségét kibontva.

Makovecz a kistelepülések megújításával más módon is kísérletezik. Balatonszabadiban a Dóza telepen egy közepen zöld szigetet körülfogó utcaszakasz köré-mellé telepít másfél tucat lakóházat, amit más építészek terveznek (Csete György, Gergely Katalin, Ekler Dezső, Koppány Zoltán, Nagy Ervin, Szabó Tibor, Nagy Tamás, Kravár Ágnes, Pintér Béla), az építetők azonban – s e helyzetben ez is természetes – a felismerhetetlenségig átalakítják a terveket. Az 1985-ös kiállításán bemutatott „palóc falu” is terv marad, elképzelései megvalósítását nemcsak a gazdasági nehézségek, hanem a társadalmi tehetetlenség is akadályozza.

Makovecz újabb munkáiban tovább alakul az a fantáziavilág, amelynek az alapjai a nyolcvanas évek elején már kialakultak. A visegrád-mogyoróhegyi szálláshely közelében, domboldalon épült erdei művelődési ház (elkészül 1987) egy talajon álló fakupola, amelyet oldalain föld és fű borít. A természeti elemek, óriás – ragadozó madárfejen végződő – bálványfák, s a mesélőkedvű épület a természeti környezet megértéséhez kíván a kiránduló iskolásgyermekek számára alkalmas környezetet teremteni.

Makovecz két következő műve – a szétterjesztett szárnyú madarat idéző baki faluház, ahol egy különös szépségű tető védi az alatta lévő fehérfalú házat és a belsőbe vezető bejáratot vagy a bagodi, ágasfás tornácú átalakított épület, amely a népi építészeti szépségét őrzi – jellemző arra a MAKONÁ-ban kibontakozó későbbi tevékenységre, amelyben további lakóházak, faluházak születnek.

Makovecz a sárospataki Művelődés Háza mellett ekkor, a nyolcvanas években ötven évesen teremt meg fontos művei első sorát. A hosszan épülő szigetvári kaszinó érdekes együttesében felmerülő építészeti problémák, a kupolás terek egymásba hatása, vagy a kettős torony nem szakrális épületeinek homlokzatán a későbbiekben gyakori motívummá válik. Két ekkor épített templomból, a siófoki evangélikus templom (1986–87) különös antropomorfizáló bejáratú motívumával és

az ott megjelenő szörnymotívumokkal, illetve kétszintű belső térszerkezetével és a pagodaformát felidéző oltármotívumokkal szintén kísérletet jelent a továbblépéshez. Az itt alkalmazott térformánál alsó vasbeton oszloptalpakra emeli a faszerkezetet, mely Makovecz követőinek nagytér-építésében iskolai aulák sorának a tűzveszélyt elhárító szerkesztésmódjává válik. A paksi templom pedig már valóban az életmű egyik főműve (1987–91).

A következő évtized elejére megépülő paksi Jézus Szíve templom (terve 1987-ből) téri világa sajátosan gazdagodik azzal, hogy a torony alatt hangsúlyos bejárattal induló, a külső térszakasz bevonásával szimmetriatengellyel képzett templomtér gerincvonala már a térforma mintegy harmadában kettéválik és két centrális térré osztódik, amelyek alul üvegezett falú, alacsony, kupolával zárt önálló téregységgé válnak, míg a belső tér teljességét olyan felülvilágító szívmotívum fogja egybe, amelyet a belső támaszpár és egy kereszt helyett oszlopra helyezett korpusz hangsúlyoz. Ez az áttört térzáró motívum a centrális terek tengelye előtt jelenik meg, majd ugyanilyen távolsággal a középpont mögött zárul a tér egy ajtópárral, amely a kiszolgáló mellékterek ugyancsak két irányba szétnyíló, a centrális terektől leválasztott melléképítményébe vezet. E kettősséget a felülvilágító üveg osztásrendszere is kiemeli, és e kettéválasztás merevségét csak a felülvilágítóba csatlakozó tetőtámasztó elemek ágszerűen bontakozó ragasztott fatartó elemei oldják fel a térben. A templom külső világában a játékos egységgé formált, alul még egyetlen felnyitott tömegeből induló és hármasan tagolttá váló torony, a templomhajó sajátos megkettőződése és a szentélyrész kápolnakoszorúja helyett a két záró tömeget borító, gótikus metszésű ablaknyílás feletti tető, illetve a közöttük megnyíló hátsó ajtó zárja. A tetők csak e hátsó, tagolt felületen futnak le fehér falra, a templom két oldalát földfeltöltés és fűmező borítja, ebből nő ki puha vonalaival a teret burkoló palatető.

Az 1989-ben építeni kezdett munkák gazdag sora az addig megvalósult tervekkel együtt már a világépítészet egészében formateremtésre képes alkotó kibontakozását tanúsítják, és kiváltják tervezői munkássága iránt külföldön – különösen Nyugat-Németországban, illetve publikációk révén máshol is – a széleskörű nemzetközi érdeklődést. Ekkor épülő művei: Almásneszmély, általános iskola és tornacsarnok, 1987; Sárospatak, szakmunkásképző intézet, 1989; Csenger, adventista imaház, 1989; Überlingen, Natura áruház, étterem, panzió, 1989.

Az organikus szemlélethez eleve közel állt az olyan 1987-ben kezdett feladat, mint Csenger, a szatmári határszélén sokáig mozdulatlan állapotban élő mezőváros új központja, ahol a nyolcvanas évektől épülnek a fiatalabb alkotók, Vincze László (1958–), Csernyus Lőrinc (1961–), Turi Attila (1959–) és mások érdekes, nagy alkotói figyelemmel létrehozott művei. A csengeri központ épületei közül a városi sportszarnok (1989–92) és a csavart téglá sarokoszlopa miatt is érdekes formavilágú étterem-konyhaüzem (1989–94) Vincze László számára Ybl-díjat hoz. Csernyus Lőrinc művei a Vincze éttermével szemben épülő általános iskola és művelődési ház (1990–92), a református gyülekezet háza (1991), a kollégium (1993), az üzletház (1996) és a központ beépítési terve is (1998). A szolgáltatóház (1988) Turi Attila munkája, míg az adventista imaházat (1990) Makovecz Imre tervezte.¹¹¹ Az iskola Csernyus elképzelései szerinti aulájában a Makovecz által megfogalmazott nagytér gondolat érvényesül: vasbeton alapszerkezetről indul a térlefedő, gazdagon formált faszerkezet, ami az organikus szemlélet követőinek jellemző térképző eszközévé válik.

Makovecz Imre körének építészeti közül Ekler Dezső (1953–) és Nagy Tamás (1951–) tevékenysége mutat saját út irányába. Az Ekler¹¹² által Nagyálló határában épített Tánccsűr (1986) egy több elemből álló művelődési tábortársasági épülete. A madártoll jellegű deszkafedés itt egy boglya vagy börsisak formájú, talán a Partium ősi magyar voltára is utalni kívánó teret fed, a deszkázat azonban a sisakcsúcs körül kiterjesztett madárszárnyként felemelkedik, természeti gesztusként értelmezve a metaforát. Különösen érdekes faépítészeti jelent a recepció (1989) és a torony is (1988), az étkező-fürdőházon (1987) pedig már a kő és fa építésmód találkozódik. Ekler és Nagy Tamás Dombegyházán épített könyvtára (terv 1983, kivitel 1983–89) viszont – eléggé nagy ugrással – az

111. 31./ Országépítő 91/3., *Magyar organikus építészet* 1991, *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, Vincze 93–97., Heil Tibor 244–245., Csernyus 316–321., Turi 317., 322. *Magyar építészet 1989–1999*, 35. Schéry 2004, Vincze 24., Turi 59. Lőrinczi 2003, 317., 318., 320. Vándoriskola 1999, 4., 12., 14.

112./ Schéry 1995, 442., *Magyar organikus építészet* 1991, 34–38., *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, 134–143., lásd még az 55. jegyzetet is.

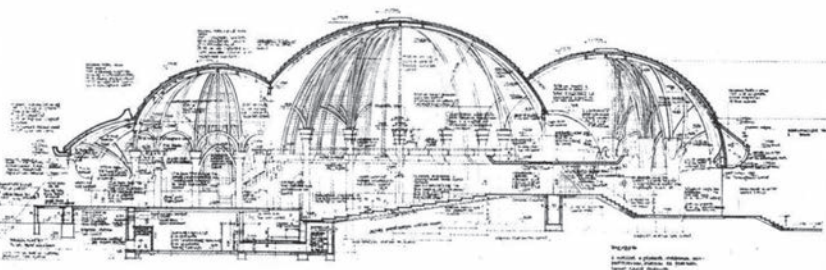
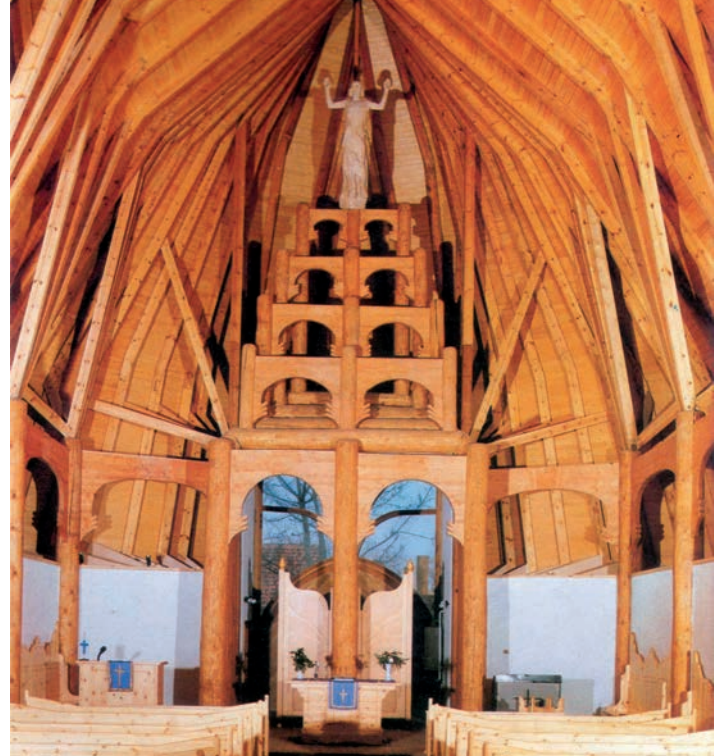

160 161 162
163 164/165 166/167
169 170/171
168 172 173

121.

XVI. 121–128. tábla, 160–228. kép. 160–173. Makovecz Imre művei. 161. Sárospatak, Bodrog Áruház, 1973. 161. Vendéglő a Hoffmann forrásnál, 1975. 162. Visegrád, Kirándulóközpont, Tisztálkodó épület, 1983. 160–162. Művészet, 1986. szept. 20., 21., 22. 163–167. Visegrád, Mogyoróhegy, Félbevágott Erdészház, Erdei tanya, 1980. 163. Teraszos érkezési oldal, 164. látvány a teraszról. 165. ablak, 166., 167. tornác az udvari oldalon, tornác a külső oldalon. Lelkes László diái. 168–171. Visegrád, Mogyoróhegy, Erdei Művelődési Ház. 1982. 168. Bejárati oldal. Mé 1988/2. 30. 169. A földdel takart kupola környezete, 170. a belső tér, 171. deszkadiszítés. 172., 173. Sárospatak, lakóház, Makovecz Imre terve, 1986. 169–173. Lelkes László diái.

174–181. Makovecz Imre művei. 174., 175 Siófok, Evangélikus templom, 1986–87. La Biennale, 78., 79. 176–178. Szigetvár, hármas kupolás Vigadó épület, 1985–88. Külső kép, metszet, belső tér. La Biennale, 81., 80., 80. 179–181. Paks, Jézus Szíve katolikus templom, 1990. 179. A templom szemből, Mé Frankfurti szám, 21. 180. a templom hátulról, 181. a belső tér. La Biennale, 78. 181. a belső tér. Kós Károly Egyesülés, 257.

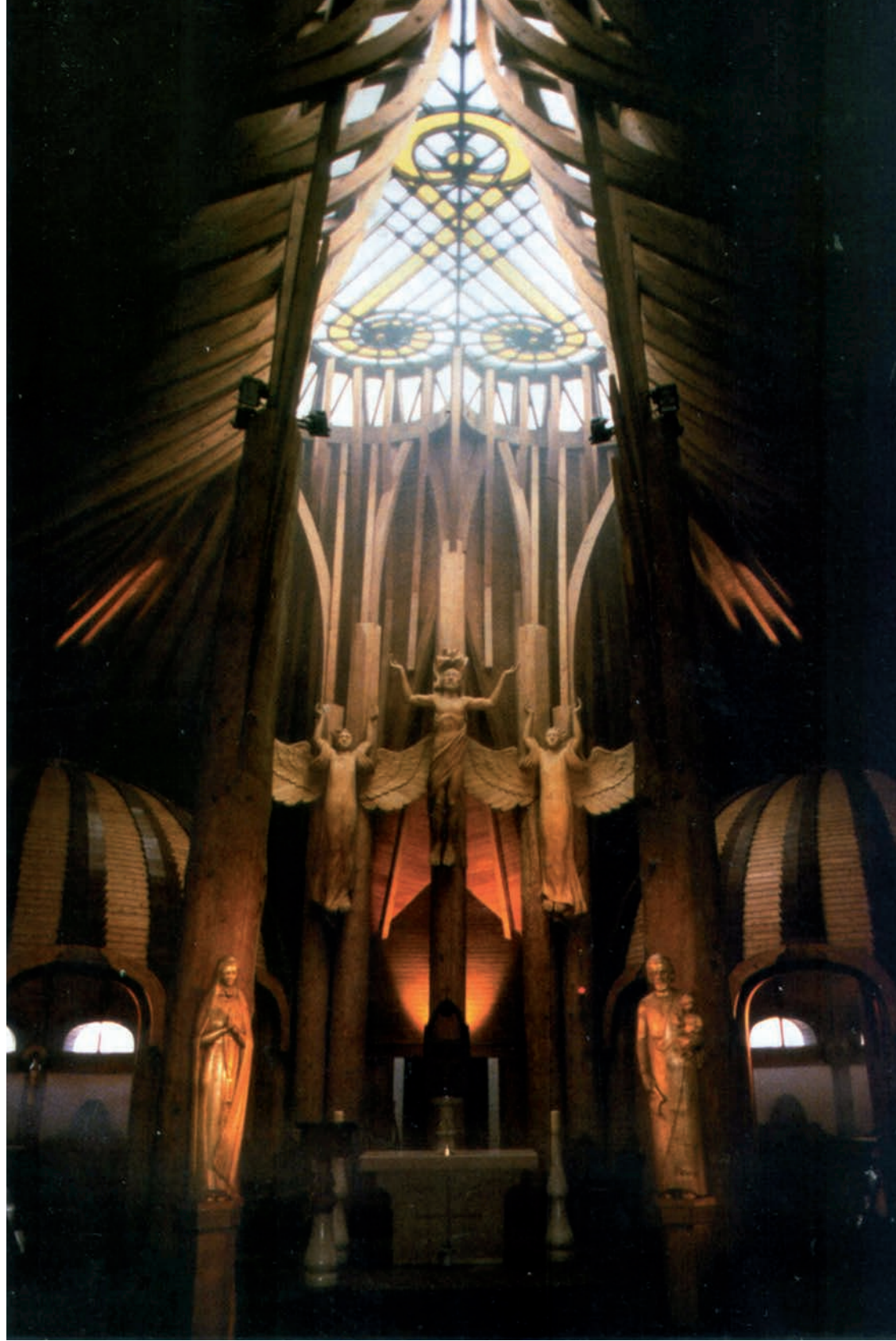
122.

174 175
177
176 178

123.

179 181
180

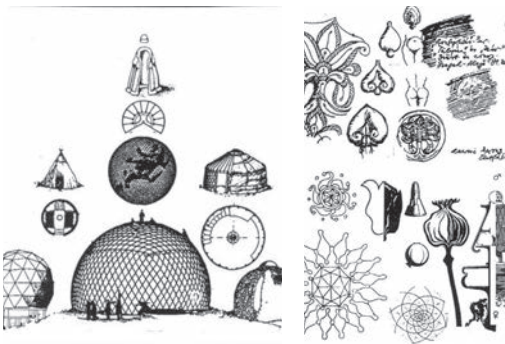

124.

183 182 189
 184 186 190
 187 191
 192
 185 188 193

182. Csenger, a 18. századi templom és az iskola, Kós Károly Egyesülés, 316. 183–185. Csenger, Általános iskola és művelődési ház, Csernyus Lőrinc, 1989–92. 183. *Csernyus Lőrinc* 2009. 20. 184. nagyterem, u.ott, 34. 185. az aula, Kós Károly Egyesülés, 318. 186–188. Csenger, Városi Sportszarnok, Vincze László, 1989–92. 186. a Sportszarnok felülnézetben, Csenger füzet, 5. 187. Bejárati oldal, Kós Károly Egyesülés, 93. 188. Belső tér szerkezete, Nagy Tamás füzet, 4. kép. 189–192. Csenger, étterem, konyhatúzem, Vincze László, 1989–94. 189. Étterem, bejárati oldal, Mé Frankfurti szám, 35. 190. Oldal homlokzat részlet, Kós Károly Egyesülés, 96. 191. étterem, felső ablakosor a konyharész felett, Nagy Tamás füzet, 7. kép. 192. Alaprajz és oldalnézet. 193. Csenger, Szolgáltató ház, Turi Attila, 1988. Csenger füzet, 6.

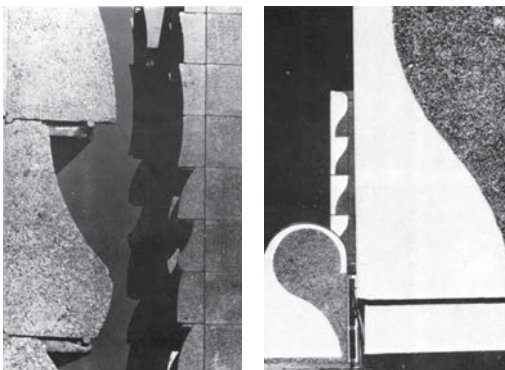
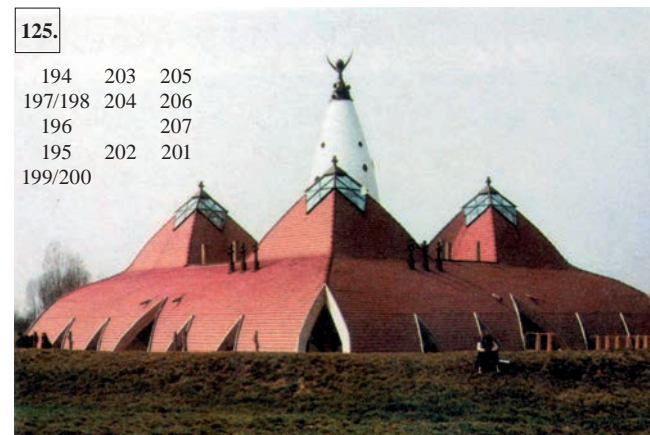

194. Szamoskér, református templom, Kistelegdi István, Bachman Zoltán, Csaba Gyula 1970. Hajlék, 10., 2. kép.
 195. Siklós, Ravatalozó, Kistelegdi István, 1972. La Biennale, 81. 196. Pécs, Tűzép Áruház, Kistelegdi István, 1979. Hajlék, 20. 3. kép. 197. Tanulmányrajz a halászelki templomhoz, Csete György, 1973. Hajlék, 7. 2. kép. 198. Tanulmányrajzok, Csete György, 1981. La Biennale, 21. 199., 200. Paksi kísérlet, beton panelek díszítése fehér vagy sötét zúzalékkal, 1973. Hajlék, 12. és 13. 201., 202. Pécs, FEMA Bevásárló Központ, Kistelegdi István, 1989. Mé Frankfurti szám, 20., belső téri és felülnézeti kép. 203., 204. Velem, Fafaragók háza, Fakereszt, Erdei András, 1980. La Biennale, 40. 205. Szentendre, Kátai műteremház, Csete György, 1979. La Biennale, 25. 206. Szarvas, Ciprus csárda Csete György, 1981. La Biennale 25. 207. Balatonszentgyörgy, Gulya csárda, Csete György, 1985. La Biennale, 25.

125.

194 203 205
 197/198 204 206
 196 207
 195 202 201
 199/200

208., 209. Pécs, Kazinczy utca 3., Bikafejes ház, Dévényi Sándor, 1982–89, La Biennale, 32., 21., 210., 211. Pécs, Dóm étterem, Dévényi Sándor, 1982–89, La Biennale, 28., 29., 212–215. Pécs, Teréz utca 11., Római udvar, iroda és üzletház, Dévényi Sándor, Masszi Pál, 1991–92. 212–215. Teréz utcai homlokzatok, udvarrészlet a római lakóházakhoz vezető lejáratával és a Jókai utcai homlokzat, Kós Károly Egyesülés, 126. és 127.

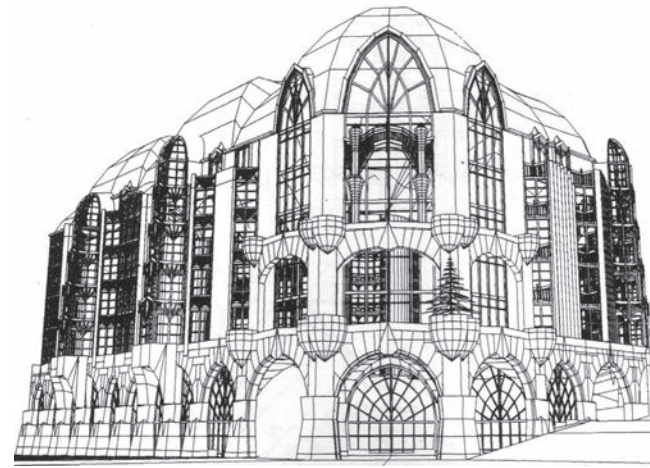
126.

212 208 209
210 211
213 214 215

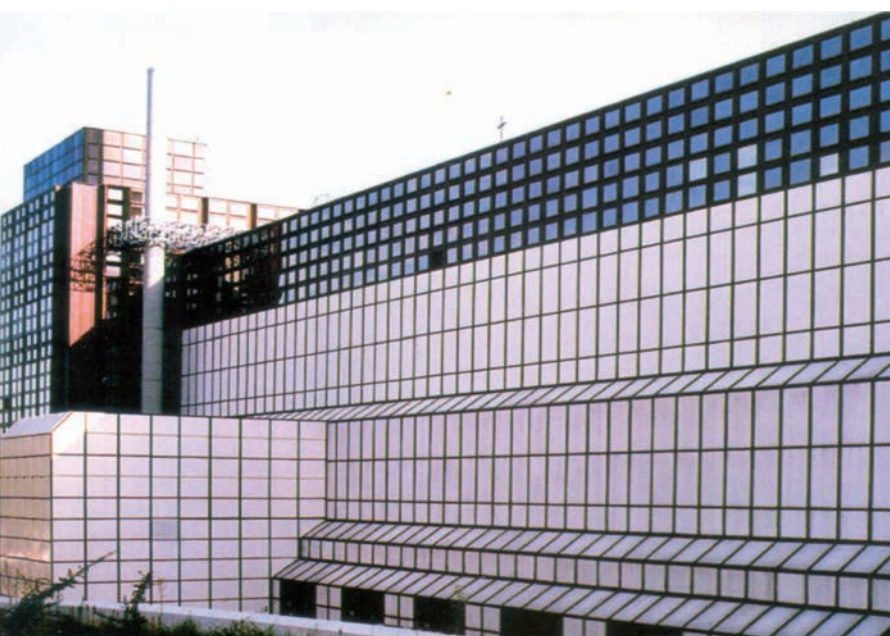
127.

216 217
218 219
220 221

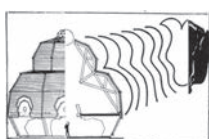

216., 217. Budapest I. ker. Hattyúház, lakó-, iroda- és üzletház, Nagy Ervin, Drobni András, Buda Miklós, Farkas Erzsébet, Pálfalvi Ferenc, Szalai Zsolt, Vékony Péter, Kós Károly Egyesülés, 213. 218., 219. Nagykálló–Harangod, Táncsúr, ugyanitt Fogadó-épület, Ekler Dezső, 1986. La Biennale, 35., 220., 221. Kaposvár, Pannon Agrártudományi Egyetem, oktatási épület és tanügyi épület bővítése és kapurészlete, Ekler Dezső, 1988–89. Kós Károly Egyesülés, 134., 125.

222., 223. Pécs, Nevelési Központ, Dr. Tóth Zoltán és Jankovics Tibor, 1974–75.
 222. A Központ képe, Schéry, 395., 223. udvar részlet, Hajlék, 18. 6. kép. 224.
 Budapest XI. Meredek utca, Holland Rt. Irodaháza, Nagy Ervin, 1987–92. Kós
 Károly Egyesülés, 206. 225. Budapest, Városmajor utca, Krisztina Telefonköz-
 pont, Vadász György, 1986. *Vadász'97*, 37. 226. Pécs, Klubház, Oltai Péter, 1977.
 Külső kép, 227. belső kép, La Biennale, 88., a kis rajz 89. 228. Kecskemét, Főter,
 Autóbuszváró, Farkas Gábor, 1986. La Biennale, 45.,

224 222
 225 223
 226 227 228

128.

olasz racionalizmus szemléletvilágából indul ki, ám a téглаépítészetben, különösen a belső térben új gondolatokat fogalmaz meg. Még továbblép a Pannon Agrártudományi Egyetem kaposvári kör alaprajzú oktatási és tanügyi épületnél (1988–89), amit egy meglévő, kettős tetővel fedett kocka épülettömbbel épít egybe annak bővítéseként. Az itt alkalmazott gesztusok (középen alulról felfelé bővülő fa nyílászáró részek a homlokzaton, díszített, kiemelkedő boglyaívkapuzat a hengertesten, az alsó szint kiugratott téglatömege erősen felnyitva, a két legfelső, tetőbe épített, visszaugró üvegezett szint adják e téглаépítészet kísérletező karakterét, ami majd a következő időszak jelentős, nagyvonalú formaképzéséhez vezet.

113./ Schéry 1995, 435., *Magyar organikus építészet 1991*, 86., *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, 81–86., *Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építészei*, Bp., 2002, 93–177., Lőrinczi, Vidéki kalauz 2003, 35., 51., lásd még a 40., 55. jegyzetet is.

Nagy Tamás 1986-os Semmelweis utcai lakóházát már említettem.¹¹³ 1987–89-ben New York-ban, a Waehler Építészirodában dolgozik, 1989–90-ben a MAKONA tagja. 1990-től bontakozik ki tevékenysége, amikor Salamin Ferencsel és Vincze Lászlóval megalakítja az AXIS Építészirodát. Az előbbieken említett három, a téглаépítészethez tartozó munka arra is példa, hogy Makovecz köre és hatása nem szűkül be egyféle faépítészetre, még ha az a MAKONA által tervezett faluházak esetében indokolt és kézenfekvő is, hanem a városi kontextusba kerülő épületek keresik a lehetőségét a feladatok városias megoldásának is.

114./ Lásd az 54. jegyzetet.

Az organikus szemléletet képviseli a kaposvári építészcsoporthoz¹¹⁴ is Makovecz Imre építészeivel mutatva rokonságot. Kampis Miklós (1935–), Lőrincz Ferenc (1942–) és L. Szabó Tünde (1943–2004) a csoport vezető építészei. Közös, de meg nem valósult tervük a kaposvári temető kialakítására (1984) jelzi törekvéseiket, ami más műveikben is, például ajánlott tervként számtalan példányban épülő kis nyaralóépületekben, vagy Szabó Tünde műemléki helyreállító tevékenységében is kifejezésre jutott.

115./ *Magyar organikus építészet 1991*, 39–41.

Az organikus szemlélet híveként, a népi faépítészet ihletésében dolgozott Erdei András¹¹⁵, a velemi fafaragótábor tervezője, akinek édesapja, Erdei Ferenc a magyar falukutató irodalom kiemelkedő képviselője volt. A velemi Fafaragók Háza (terv és kivitel 1979–80) a művészeti alkotótábor részeként épül. Az építmények itt, Velemenben egy több ezer éves kultúra nyomainak közelében érthető módon az ősi tektonikát, az archeművészet ideáját idézik. A boronafalás főépületnek és kapuépítménynek Péterfia László faszobrász díszítővilága kölcsönöz magyar népi jelleget.

116./ Lásd 107. jegyzet.

Ide kapcsolódik egy miskolci építész, Taba Benő is a Bükk Nemzeti Park fogadóépületével¹¹⁶ (1983). A fogadóépületben és a torony formáiban sem a közvetlen népi hagyomány munkál: érdekes és mozgalmas faépítészet ez, amely a látvány erejével kíván hatni a népi, közösségi építészet másolása helyett a korszerű és személyes mondanivalóra alapozott építészet erejével.

117./ Csete 2001, *Hajlék 1987, Magyar organikus építészet 1991*, 16–27., lásd a 7. fejezet 37., 38., 39. jegyzetét is.

A hazai organikus építészeti törekvések másik ágát a Pécs csoport tevékenysége jelenti. A Csete György (1937–) által összefogott csoport¹¹⁷ az egyetemi évek kapcsolatai után 1971-ben Pécssett válik közösséggé, előbb a Baranyaterv, majd 1972–78 között a Pécsi Tervező Vállalat Ifjúsági Irodájaként. Ekkor a csoport tagjai Csete mellett Deák László (1943–), Deákné Blazsek Gyöngyvér (1943–2001), Dulánszky Jenő (1936–2000), Jankovics Tibor (1944–), Kistelegdi István (1944–), Nyári József (1937–) és Oltai Péter (1944–), illetve rövidebb ideig Kovács Attila (1951–). Kapcsolódik közvetve a csoporthoz Erdei András (1946–1986), illetve laza szállal Bachman Zoltán (1945–) is. Már említettem, hogy a paksi lakótelep építése során 1975-ben kirobbant sajtóvita után 1978-ra felszámolják az Ifjúsági Irodát, Blazsek Gyöngyvér és Deák Szolnokra, Jankovics Keszthelyre, Oltai az OMF-hez, Csete a Környezetvédelmi Hivatalhoz kerül, míg Kovács Attila később filmdíszletek tervezésével foglalkozik, és ott Bachmann Gáborral, Rajk Lászlóval dolgozik együtt. Ferenczfy-Kovács Attila majd a Terror Háza múzeumi kialakításáért és témájának korszerű bemutatásáért kap Kossuth-díjat 2002-ben.

A közösen töltött évek során folytatott élénk szellemi tevékenység azonban nem szakad meg a szétválás miatt: kiállításokon és kiadványokban mutatják fel továbbra is műveiket és szándékait. A pécsiek nem véletlenül választják Kós Károlyt példaképnek, a népi építészethez, illetve népi

kultúrához kötődést Makovecznál nagyobb hangsúllyal hirdetik, s ez a műveik formavilágában is hangsúlyt kap. Műgonddal készített kiállításai, kiadványaik grafikai szépsége egyúttal a hazai szecesszió értékeivel is folytonosságot vállal: a népi kultúra, néphagyomány és korszerűség szintézisét keresik, amelyet korai szimbólumuk – egy tulipánból és egy Buckminster-Fuller-féle rácskupola rajzából álló jelkép – is érzékeltet.

A megvalósuló művek sajátos küzdelemben bontják ki azt a formavilágot, amelynek jellemzője az ívelő formák előszeretete, de nem egyedül ez a jellegadó: inkább az viszont a népművészeti, grafikai motívumokból és kristályrendszer-előképekből építkező stilizált formarend iránti elkötelezettség. Ebben a legkövetkezetesebb – az említett okokból kisszámú műveiben – Csete György építésze. A már említett orfűi Forrásház az 1976-ban tervezett halásztelki Szent Erzsébet-templom¹¹⁸ (terv 1976–78, kivitel 1978–84), ez a különös kupolatér követi, amely csak a nyolcvanas évek közepére épül meg. Újabb munkáiban a természeti környezettel való együttélés foglalkoztatja, így jut el a Napház gondolatáig, vagy a zöld építészet problémáig. A napenergia hasznosítását szimbolizálja Szentendrén a Kátai Mihály zománcművész számára tervezett lakóház (terv 1979, kivitel 1980), amelynek belső tereiben is vállalja a szimbólumszerű megfogalmazás itt meggyőző kötöttségeit.

A nyolcvanas években lakóházak mellett két természeti környezetbe épült, földig futó tetőkből szerkesztett turista vendéglátóhelyet épít. Az első a Tessedik Sámuel mezőgazdasági-kertészeti munkásságának emlékeit őrző Szarvason a Ciprus csárda (1981), a másik a balatonszentgyörgyi Gulya csárda (1985). Ezeknek a formavilágában utalásszerűen megjelennek azok a formaelemek, amelyek majd a rendszerváltás után épített műveit jellemzik.

A Pécsen maradó Kistelegdi István¹¹⁹ az említett munkák, a szamoskéri templom és a siklósi ravatalozó után Dévényi Sándorral – akinek a működése kapcsolódik az organikus építészet előző pécsi periódusához – vesz részt a belváros műemléki rekonstrukciójának, illetve rehabilitációjának tervezésében és néhány foghíjbeépítésben. Ekkori lakóházai a belvárosi rendezési tervbe illeszkedve a közösen elhatározott városkép helyreállítást szolgálják. Egyik, szecessziót idéző erőteljes épülete a Rákóczi út 35–37. sz. alatt 1984-ben épült. 1975-től tervezi a Széchenyi tér sarkán fekvő Elefántos ház tömbjének közcélokra, vendéglátásra és kiállításokra szolgáló Művészetek Házaaként történő átépítését, amit 1988-ra fejez be. A kedvező helyen fekvő két- és háromszintes műemléki értékű házakat és környezetüket műgonddal alakítja át kávéház, söröző, étterem és konyhaüzem, illetve konferenciaterem, kiállító és klubhelyiségek céljára. A nyolcvanas években építi át az Iparos házat (1988) és egy bevásárlóközpontot is tervez (1989).

Kistelegdi, Bachman Zoltán és Csaba Gyula szamoskéri református temploma még 1970-ben egyike volt az organikus építészeti törekvések első példáinak, Bachman azonban a későbbiekben Kistelegdivel együtt a pécsi Pollack Mihály Főiskolán tanít, illetve a pécsi ókeresztény műemlékekkel foglalkozik. Legfontosabb munkája a pécsi ókeresztény mauzóleum és a II. számú ókeresztény sírkamra helyreállítása¹²⁰ (1980 és 1986).

Oltai Péter pécsi balokány-ligeti Ifjúsági Klubháza a pécsiek kupolaépítészetének egyik legszébb példája volt (1973), az Elefántos tömb már említett átépítése is az általa tervezett IBUSZ-iroda kialakításával kezdődött (1974). Érden épített lakóháza (1984) azzal a formálásmóddal rokon, ami Jankovics Tibor és a bútortervező Blazsek Gyöngyvér Fadd-Domboriban épített szállóépületét is jellemezte (1977). Blazsek Gyöngyvér a későbbiekben, belsőépítészeti feladatokban, így például a zalaegerszegi Arany Bárány sörözőjének kialakítása során (1984) folytatja Pécssett megkezdett formaalkotó programját.¹²¹

Jankovics egyik későbbi jellemző műve egy zalaszentgróti családi ház, mely 1985-ben már készben áll, a hazai vályogépítészetet újítja fel, nagy, kiugró tetővel védve a vályogfalakat. A ház alaprajza Csete szentendrei házáéval rokon: a szimmetrikus alaprajzban a központi tér- és tűzközpont a térrendszer szívének alkotja.

118./ Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*, Corvina, Bp., 1964.

119./ Schéry 1995, 401., *Magyar organikus építészet 1991*, 62–65., *Könyv az építészetéről* 1998, 423–471.

120./ Schéry 1995, 388., *Könyv az építészetéről* 1998, 17–63.

121./ *Magyar organikus építészet 1991*, Oltai, 88–91., Blazsek Gyöngyvér, 16., *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, 108–111.

122./ Schéry 1995, 443., *Magyar organikus építészet 1991*, 48–51., *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés 1999*, 166–174., *Könyv az építészetéről 1998*, 309–331.

123./ MÉ 1987/2., 1989/6., Schéry 1995, 398., *Magyar organikus építészet 1991*, 28–33., Dévényi 1996, *Könyv az építészetéről 1998*, 131–161., *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés 1999*, 131–161.

Jankovics¹²² keszthelyi Főnix Panziójában (1985) a hatalmas belső tér hasonló elképzelésből fakad: a leboruló faszerkezetű tető és a középső támasz érdekes formavilágot teremt, amit Jankovics más munkáiban tovább alakít. A nagyatádi Szolár Hotel (1988) nagyterét üvegszerkezet fedi, homlokzata fa zárterkélyekkel és kiemelt teraszos tetőrészekkel erősen tagolt, míg a keszthelyi Helikon Szálló átépítésénél a ragasztott fa tartóívvel szerkesztett nagyterek jellemzőek (1989–92, belső-építész társa Blazsek Gyöngyvér). A kilencvenes években Jankovics és társai munkássága főként a Balaton környék és Közép-Dunántúl szálloda- és fürdőépítészetében bontakozik ki.

Dévényi Sándor¹²³ (1948–) tevékenysége az organikus építészet törekvéseihez kapcsolódik, és nemcsak azért, mert a *Magyar élő építészet* 1985. augusztusi kiállításának egyik résztvevője, hanem azért is, mert az organikus építészet gondolkodásmódjához való kapcsolódását tudatosan vallja. Pécs nyolcvanas évekbeli építésze a régi városi környezet értékeit megújító, abban új építészeti teremtő törekvések egyik legérdekesebb példája. A belvárosi rehabilitációban vállalt szerepe (1975–98), az északi érintő út és a Kálvária-alagút tervezése Kistelegdi Istvánnal (1981–85), illetve a belváros rendezési-helyreállítási tervét következetesen szolgáló épületei e városszövethez való kötődését is jól érzékeltetik. E tevékenység pincemegerősítések építészeti tervezésével indul. A pécsi Rákóczi úti Egyetemi Pinceklub (1976–82) különös érdekességű, a dongaboltozattal fedett belső tereket átformáló építményei (lépcsők, nyílások, ülőpadkák, térformák) már sajátos formáló készségét bizonyítják, a pince klubot mégsem adták használatba. A Bányászati Múzeum ásványtani gyűjteményében a bányában támaszként szolgáló faszerkezetekből boronafalként alakított térformákkal hoz létre különös térhatást (1982). Jelentős sikert a Lakodalmas ház (terv 1983, kivitel 1984–85) Hunyadi utcai, a Nádor tér közelében fekvő épületével arat. A Lakodalmas ház téglaszerkezeténél Gaudí világát éli újra a téglaeépítészet tektonikájának kibontásával. A nyugtalan szépségű épület furcsa tömegformáját az ötszögű, utcákkal határolt telek alakja és a belvárosi tér felé való kapcsolat együtt indokolja. A mozgalmas magastető és felépítményei, a felfelé lépcsősen szélesedő falnyílások – példájára mások által is követett – új eszközöket hoznak a nyolcvanas évek építészetében.

Dévényi villámsújtotta háza a Felsőmalom utcában (terv 1978–82, kivitel 1982–85) egy régebbi, elpusztult eklektikus lakóház újjáépítése. A kedvezőtlen tájolású utcára függőfolyosót nyit, amelyet egy áttört – az eklektikus formaelemek látványát átfordító, a visszaugró felületekkel pozitívan megformáló – ráccsal fed le. Az új és meglévő rész csatlakozásánál a romfal kontúrját meghagyja, sőt továbbalakítja: a csatlakozás így furcsa és játékos bizonytalanságot ad a háznak, amely két szintjével korrekten illeszkedik az utcai beépítéshez, míg a lakások a kertre néznek.

István utcai kis családi háza, amely 1985-ben Az év lakóháza-díjat nyert, mesterien illeszkedik a telekre és az utcavonalba. Az L alaprajzú épületet a két szárny találkozásánál nyitja meg, míg az utca felé a fordított sztalaktitszerű ablakmotívumot alkalmazza, talán már igen távoli, elvont utalásként Pécs törökkori építészetére. A Kazinczy utcai díszítményeiről elnevezett Bikafejes ház (1982–89) az előbbieknél erőteljesebben formált, a historizálást idéző posztmodern épület, amelynek homlokzatain a Lakodalmas háznál kidolgozott alaprajzilag is ívelő és téglarétegenként kifelé lépdelő, testes belső ívként formált nyíláskiváltók, a földszinten a lépcsősen felmagasodó záradékok erősen színezett világát a változó parapetmagasságú sávablakok felett mozgalmas ereszpárkány, s a fölött íves tetőfelépítmények zárják. A szertelen formaképzés megelőlegezi a Római udvar 1991–92-ben készült épületének a dekonstruktivizmus gondolatvilágát történelmi reminiscenciákkal gazdagító szerkesztésmódját, s ez előbb születik Frank Gehry gesztusainál.

Higgadtabb és rendkívül érdekes gondolat a Dóm étterem (1987) műemléki jellegű terében a fából épített bútorszerű dóm-makett homlokzatrészlet, amely méreteiben teret formál, és a térfalakhoz viszonyított alaprajzi ferdesége sajátos feszültséget kelt. Érdekes mű a Mecsek oldalában épített, osztott tömegű és mozgalmas tetőformával fedett villa is (1987–88), amely nyugtalan, de érvényes tektonikája révén közelít a dekonstruktivizmus ekkori jelentkezéséhez. Ezek a munkák

megépített formaként jórészt elérik azt a hatást, amit az ekkoriban nevéssé vált, a dekonstrukciót kezdeményező mesterek ekkor még grafikai jellegű műveikben próbáltak kifejezni.

A pécs-belvárosi helyreállítás során Kistelegdi helyenként felújított eklektikus formákat, barokkos, markáns nyílásokat használ az illeszkedés eszközeként, míg Várnagy Péter¹²⁴ (1943–1992) a téglalapépítészet plasztikai erejére, a pilléres tagolás és karakteres tetőformák világára épít. Weiler Árpád (1948–) viszont romantikusabb formavilággal, íves, mozgalmas elemekkel operál Déryné utcai lakóházánál, amely 1986-ban Pécssett szintén Az év lakóháza díjat nyert. A pécsi városmegújító tevékenység a nyolcvanas években sajátos ellentmondásai ellenére a városi környezet továbbépítésének, felújításának és új élettel telítésének, s így az azonosságtudat megőrzésének és új elemekkel való gazdagításának, a kontinuitásnak és kötődésnek érdekes példája.

A nyolcvanas évek végén szélesedő áramlatot alkotott építészetünkben az organikus irány, de nemcsak a faépítészetben. Kerényi József ceglédi templománál vagy Dévényi Sándor műveinél, Pécs történelmi belvárosában az organikus szemlélet természetes kifejezési eszköze volt a téglalap és a vasbeton is. Az 1968-at követő két évtizedben a magyar organikus építészet az építészeti jövőformálás fontos műhelyének bizonyult.

Makovecz ekkori munkáin – e művek egyike a jászapáti művelődési ház –, így a rózsadombi Gubcsi-villán is (1983–84) gyakran megjelenik a falusi udvarok ismert edényszárító ágasfája: a tartóelemnek használt csupán hántolt, de gallyazatlan fatörzs. Nem posztmodern formaötlet ez, nem is csak az értelmiségnek szóló metafora: ez akkor a hazai lakásépítésben a legolcsóbb tartóelem volt, s így a ráतालást gazdasági szempont is indokolta. Mélyebb értelme talán mégis az épített és természetes környezet közötti megújult viszonyban kereshető: a kialakult és eluralkodott technokrácia eszközeivel szemben a természeti elemek értékeinek, lehetőségeinek, az építés és építészet alapfeladatainak újragondolását provokálta. Ha a 20. század folyamán utat tévesztettünk, a továbbvezető utat kellett az építészetben is újragondolni. Az organikus irány a maga módján erre tett kísérletet.

124./ Schéry 1995, 412., MÉ megemlékezés 1992/5.

VÁLOGATOTT IRODALOM a 8. fejezethez

VÁLOGATÁS AZ 1980 UTÁNI SZAKIRODALOMBÓL

- Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete. I–II.* Képzőművészeti, Bp., 1980.
Magyar Művészet 1890–1919 1–2. Szerk. Németh Lajos, Akadémiai, Bp., 1981.
Magyar Művészet 1917–1945 1–2. Szerk. Kontha Sándor, Akadémiai, Bp., 1985.
Pámer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között.* Műszaki, Bp., 1986; 2. bőv. kiad., Terc, Bp., 2001.
- Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma.* Corvina, Bp., 1987.
Moravánszky Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Corvina, Bp., 1988.
Párkányi Mihály, Sámsondi Kiss Béla, Zoltán László: *Moduláris változatok IV. A városépítési variációk elméleti kérdései.* Lakóterv, Bp., 1966. (sokszorosított kézirat).
Perényi Imre: *Korunk urbanisztikája.* Műszaki, Bp., 1979.
Urbanisztika – válogatott tanulmányok. Szerk. Vidor Ferenc. Gondolat, Bp., 1979.
Gábor László, Párkányi Mihály: *Az információ továbbítása és vétele az iparosított építésben. Bevezetés a vaktervezés elméletébe.* Akadémiai, Bp., 1979.
Gábor László–Párkányi Mihály: *A nemtektonikus építés alapvető szerkezetelméleti kérdései.* Akadémiai, Bp., 1985.
- Meggyesi Tamás: *A városépítés útjai és tévútjai.* Műszaki, Bp., 1985.
Hajnóczi J. Gyula: *Vallum und Intervallum.* Akadémiai, Bp., 1988.
Balogh István: *Az építészeti forma.* Tankönyvkiadó, Bp., 1994.
Nagy Pál: *„Posztmodern” háromszögelési pontok: Lyotard, Habermas, Derrida.* Magyar Műhely, Párizs, Bécs, Budapest, 1993.
A posztmodern. Válogatta és a bevezetőt írta Pethő Bertalan, Gondolat, Bp., 1992.
Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik, Szerk. Schéry Gábor. 1953–1994. ÉTK, Bp., 1995.
- Makovecz Imre műhelye.* Szerk. Gerle János. Mundus, Bp., 1996.
Finta József műhelye. Szerk. Rappai Zsuzsa. Mundus, Bp., 1997.
Könyv az építészetről. A tervezés gyakorlata I. Szerk. Bachmann Zoltán, Kistelegdi István, JPTE, Pécs, 1998.
- A magyar tervezőirodák története.* Szerk. Jeney Lajos. ÉTK, Bp., 2001.
Ferkai András: *Úr, vagy megélt tér. Építészettörténeti írások.* Építészet/elmélet. Terc, Bp., 2003.
Kubinszky Mihály: *Sopron építésze a 20. században.* Belvedere–Zékány–Máthé, Szeged–Tatabánya, 2003.
- Vallomások, Arhitektúra sorozat kötetei, főszerk. Pálincás György, Kijarat, Bp.
<i>Török Ferenc</i>	1996
<i>Dévényi Sándor</i>	1996
<i>Bán Ferenc</i>	1997
<i>Erdélyi Zoltán</i>	2003

KIADVÁNYOK, DOKUMENTUMOK A NYOLCVANAS ÉVEKBŐL

- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1978.* ÉTK, Bp., 1978.
Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1982. május 20–21. ÉTK, Bp., 1983.
Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés 1984. Iparterv, 1984.
Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés 1985. május 24. Iparterv, 1985.
Magyar Építőművészek Szövetsége Tisztújító Közgyűlése 1986, beszámoló, Iparterv, 1986.

- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés 1986*, VÁTI rota, 1986; *MÉSZ Közgyűlés '88*, Vegyerterv repro, 1988; *MÉSZ Közgyűlés '89*, Optimum Kisszövetkezet, 1989.
- Építészeti tanulmánypályázat*, A MÉSZ Elméleti Közleményei 1. Szerk. Vámosy Ferenc. MÉSZ, Bp., 1979.
- Építészet és társadalmi fejlődés I. Az UIA XIII. Mexikói Kongresszusának dokumentumai, magyar tanulmányok; Építészet és társadalmi fejlődés II., Az UIA XIII. Mexikói Kongresszusának előadásai. A Machu Piccu Karta.* A MÉSZ Elméleti Közleményei 2–3. Szerk. Vámosy Ferenc. MÉSZ, Bp., 1979.
- A posztmodern építészet.* Szerk. Kévés György, Balázs György. A MÉSZ elméleti sorozata, MÉSZ, Bp., 1980.
- A posztmodern klasszicizmus.* Szerk. Kévés György, Tarnai István, Wagner Péter. A MÉSZ elméleti sorozata, MÉSZ, Bp., 1981.
- Mesteriskola FÉK VI. 1980–1982.* Szerk. Farkasdy Zoltán, VÁTI rota, Bp., 1982.
- Winkler Gábor: *Metodikai útmutató az elmúlt 100 év műemlékeinek védelméhez. I–VII.* Az ÉVM és a Győr-Sopron Megyei Tanács Tervező Vállalat belső kiadványa, Győr, 1983.
- Vámosy Ferenc: *Az építészet hatékonyabb érvényesítésének problémái a társadalmi alkotófolyamatokban.* OKKFT Ts-2/2 Program Iroda 7. sz. kiadványa, VÁTI rota, Bp., 1989.
- Fiatál építészek '84. A Budapesti Művészeti Hetek és a Budapest Galéria Kiállítása a Budavári Palotában.* VÁTI rota, Bp., 1984.
- Lélek és forma. Magyar Művészet 1896–1914.* Szerk. Éry Gyöngyi, O. Jobbágy Zsuzsa. A Magyar Nemzeti Galéria Kiállítási Katalógusa, 1986.
- Miskolci Építész Műhely kiállítása.* Budapest Kiállítóterem, 1988.
- Egri Építész kör.* Budapest Galéria, 1989.
- Ungarische Architektur Heute.* Architektur Aktuell, Wien, 16. febr. 1987, XXI. Heft 117. Szerk. Moravánszky Ákos.
- Architese, 3–87, Mai/Jun 1987, 17. Jahrgang, PSAI ed. Verband, Schweizer Architekten.

MEGJEGYZÉSEK AZ IRODALOMHOZ

A reformok elfojtását tükröző másfél évtizedben az egymástól eltérő, gyakran ellentétes törekvések ütközése, küzdelme a szaksajtóban is nyomon követhető. Jól jellemzi ezt az elzárkózás, ami a Magyar Építőművészet szerkesztésében Makovecz Imrével szemben az 1973–1983 közötti évtizedben érvényesül.

I./ Makovecz Imre 1964–1971 évekbeli korai munkái többségét az MÉ 1965–1972 közötti számai közölték. 1973/2, Makovecz írása még megjelenik Kéri Ádám kiállításáról. Ezt követően egy lakásépítési vitához történő hozzászóláson és 1979/1. Komjáthy Attila *Makovecz Imre* könyvének ismertetésén kívül (ez is inkább a szerző iránti gesztus) 1983 végéig Makovecz egyetlen munkáját sem közli a lap. Az elzárkózás indokáról Makovecz 15 évvel később, az új szerkesztők, Turányi és Ferkai által kért írásában, az MÉ 1988/4–5, *Faluház* számában tesz említést *Dráma* (14–19.) című cikkében, amelyben a közösségi arculat lerombolását, a közös cél széthullását nevezi a vidéki kultúra drámájának. 1972–73-ban átadta közlésre a Sárospataki Művelődési Ház terveit. Hosszú hallgatás után a szerkesztőbizottság egyik tagjától azt a választ kapta, akkor közlik az anyagot, ha kísérő szövegben elhatárolja magát azoktól, akik utánozzák őt. Csete György ellen irányult volna akkor e támadás. A Művelődési Ház körüli machinációk miatt kialakult légtüres térben M. I. elhozta a fotóit a szerkesztőségéből, megfogadva, hogy többé nem ad semmit a lapnak. Az időszak második felében már Nagy Elemér a szerkesztőbizottság elnöke, Moravánszky Ákos a felelős szerkesztő. Tíz éves hallgatás után az 1983/6. szám közli a Sárospataki Művelődési Házat, négy kísérő

cikkkel együtt, Beke László *Egy rendkívüli természetes épület*, Birkás András, *Egy Makovecz kép*, Ekler Dezső, *Makovecz Imre építészetéről*, Németh Lajos, *Makovecz Imre épületeiről*. A következő két évben Makovecz írása jelenik meg Sylvester Ádám uszodájáról, 1984/1., majd újabb változások után további két írása, 1986/4., 1987/2., ekkorra azonban a Művelődési Ház már világszerte ismert. 1986-ban az UIA Kairói Kongresszusa után az UIA építészetkritikusai az Elméleti és Kritikai Bizottság javaslatára a MÉSZ Elnöksége által a Kongresszusra 1984-ben kiküldött művet Az 1983. év tíz legjobb épülete közé sorolják.

2./ Makovecz fő művének a MÉ 1983/6. számában történt megjelenését nem követte további oldódás. Jellemző az elmúlt négy évtizedet elemző 1985/2. számban Ferkai András: *Negyven év építésze* c. tanulmányának óvatos „szerkesztői megjegyzése”, amely a cikket egy lehetséges megítélésnek és a szerző személyes véleményét tükrözőnek látja, s az „bizonyára számos ellenvéleményt fog kiváltani”, hiszen az organikus építészetről és egyes újabb törekvésekről értő módon, befogadó jelleggel ír, érzékelhetően elfordul tehát a Modern Mozgalom elmeredett szemléletétől.

Egy évvel később, 1986-ban a szerkesztőbizottság elnökének váratlan halála és a felelős szerkesztő külföldi ösztöndíjas tanulmányútja miatt a MÉSZ elnöksége a szerkesztésben változást igényel, e könyv szerzőjét kéri fel a szerkesztőbizottság elnökének és Turányi Gábort és Ferkai Andrást szerkesztőnek. Ez nyitottabb szemléletet, szélesebb közreműködői kört és egyértelműen csoportérdekektől független értékrendet jelent a következő, a beruházási keretek csökkenése és a nagyirodák bomlása miatt is egyre nehezebbé váló években. Jól kifejezi ezt a szándékot Ferkai András előző említett cikkét továbbfejlesztő, a Művészet 1986. 9. számában megjelenő tanulmánya *Az utóbbi évek magyar építészetéről*, 8–15. Ferkai első cikke kötetben megjelent: F. A.: *Űr, vagy megélt tér. Építészettörténeti írások*, Építészet/elmélet, 41–57. Terc. Bp., 2003.

Az átalakuló szemléletet, amelynek 1983-tól voltak előzményei, jelezte számos más változás mellett az MÉ 1988/2. számában a visegrádi Erdei Művelődési Ház közlése, majd az 1988/4–5. számban M. I. már említett írásainak és több faluházának, illetve a Népművelési Intézet szerkesztője, Varga A. Tamás: *Mi is a faluház?* című cikkének megjelenése is. Makovecz nyolcvanas évekbeli munkásságát érdemi módon ezekben az években mutatja be először a Művészet 1986. szeptemberi száma – más új törekvésekkel együtt –, illetve különösen igényes módon a svájci Archithese említett füzetet, Archithese 3–87., a 20. századi magyar építészet újító törekvéseinek részeként. A szerzők a fővárosban 161, vidéken 200 műre hívják fel a külföldi érdeklődők figyelmét, a hazai építészet néhány történeti öröksége mellett különösen hangsúlyozva a századforduló értékeit (Gerle János) és a hazai organikus építészet új szemléletét (Makovecz Imre, Mezei Gábor, Ekler Dezső cikkei), összefoglalóval és útiterv térképpel is teljes képet adva a századról (Ferkai András, Vargha Mihály). Pap Gábor, Keserű Katalin, Beke László és Dennis Sharp is jelen van írásával e számban. Hasonló színvonalú és bővebb képanyagot már csak az 1990 utáni kiadványok tartalmaznak. Az MÉ szerkesztésében, 1989–1990-ben ismét változás áll be, egy rövid évre visszatér Moravánszky Ákos, majd ismét külföldre megy, 1990-ben Vargha Mihály a megbízott szerkesztő. Ebben az évben Makovecz Imre Kossuth-díjat kap, a lapban Deme Tamás költői szépségű írása és Sulyok Miklós M. I. hollandiai kiállítását ismertető cikke köszönti. A tiszavirág életű lepkeház ellobbanásával, a rendszerváltással összefüggésben ismét új feszültségek és frontvonalak nyílnak, amelyek már a következő évtized szellemi szakadékaiknak megnyílására figyelmeztetnek.

3./ Az 1982–1986 közötti négy év szakmai visszaesését, pangását más oldalról is tükrözi, hogy 1982–1984 között a MÉSZ tevékenységéről két-háromhavonta csak tájékoztató füzetek jelentek meg és az 1984. és 1985. évi közgyűlésről anyagi okokból már csak beszámoló készült.

A tagság létszáma viszont emelkedett.

1982. máj. 23-án	a MÉSZ rendes tagok száma	860 fő
	fiatal építészek száma	170 fő
	összesen	1030 fő

1986. aug. 31-én	a MÉSZ rendes tagok száma	912 fő
	a MÉSZ tagja	272 fő
	összesen	1184 fő

ÉPÍTÉSZET ÉS KÖRNYEZET A NYOLCVANAS ÉVEKBEN – A MEGÚJULÁS IGÉNYE

*„...egészen napjainkig mily kevés
gondot fordítottunk az építészet poézisére.
Pedig az építészet megbízható eszközünk az
emberi örömök gyarapítására.”
E. L. Boullée: Az építészet poézise*

1. TÁRSADALOM ÉS MODERNIZÁCIÓ – A KORSZAK VÁLSÁGÁNAK TÜKRÉBEN

Ha a nyolcvanas évek építészetéről és az épített környezet problémáiról akarunk elgondolkodni, az első tény, amibe az itt-ott csillogó, többnyire mégis szürke felszín alatt ütközünk, a mélyreható, általános válság, és mögötte a *társadalmi változásoknak* mindent meghatározó, jóformán forradalmi folyamata. Hazai társadalmunk e változásai – az „alulról” szerveződő, valódi közösségek – a fordulópont lehetőségét, egy bensőséges új emberi világ kialakulásának reményét is keltik. E konkrét hazai, társadalmi-politikai jellegű átalakulás azonban egy átfogóbb és szélesebb háttérre, az emberiség egésze számára jelen lévő problémákra, társadalmi változásra, értékválságra és értékváltásra utal.

Napjainkra a modernizáció válsága kiéleződött: a művészet világképe is megváltozott. „Minden érvényét veszítette, mégis minden fennáll” – fogalmazták meg a kor érzékenyebb tanúi, a transzavangard művészete, a fluxus vagy az antiművészet világképeinek megértéséhez. Hol van már az az etikai tartás, amely Gropiusra jellemző volt, a „minden mindegy”, vagy a ma általános, programszerű eklektika cselekvéseiben. A novum hajszolása végül is a művészet leromboláság vezetett, s ha ezt érzékeljük, úgy az építészet válságát szinte kevésbé súlyosnak ítéljük.

Az egyoldalú racionalizmusért, az építészet és a településfejlesztés útvesztéséért sokan az építészet művelőit ültetik a vádlottak padjára, nem érzékelve, hogy az építészet ellentmondásai magának a kornak a válságából fakadnak, az építészet tényei, eszméi a modernizáció árnyoldalait is tükrözik.

A technika és tudomány mítoszáinak hanyatlása, az automatizálásból eredő foglalkozási gondok, a népességrobbanásból eredő feszültségek, a személyes értékek háttérbe szorítása, a tömegkommunikáció kibontakozó negatív hatásai, a korábbi közösségi formák szétbomlása, az emberi tűrőképesség elapadása, a nagy narratívák hitelvesztése után újra felerősödő zavaros transzcendencia-igény – íme, sok más mellett e posztmodern válságkorszak mindennapi jelenségei. Mintha a kétszáz éves korszak, az ipari forradalomtól induló modernizációs folyamat túlélte volna már virágkorát; dekadenciájának lefelé ívelő tendenciái mutatkoznak.

Az az egyetemes gazdasági-társadalmi-technikai-településfejlesztési-építészeti modernizációs modell tehát, amelyet századunk – s az elmúlt közel fél évszázadban hazánk is – szinte mechanikusan követett, megingott. Aktuálissá, sőt, halaszthatatlanná vált a gazdasági-társadalmi célok, eszközök és folyamatok újrafogalmazása, az életmódra, életformára, életvitelre vonatkozó igények-követelmények végiggondolása, az építészet és környezet egészére vonatkozó, ezekből folyó olyan következmények levonása, amelyek a Modern Mozgalmak egyoldalú racionalizmusán túl egy teljesebb és többoldalú látásmód talaján kísérlik meg az építészet jelenségvilágát, belső alkotófolyamait vagy műfaji törvényszerűségeit meghatározó társadalmi-kulturális mozzanatokat feltárni.

Azok a társadalmi tendenciák, amelyek ma a világot alakítják, az építészet helyzetére, mindennapi tevékenységére és elméletére, célkitűzéseinek és normarendszerének megfogalmazására mélyrehatóan hatnak. Nem tekinthető csupán divatjelenségnek a neoavantgárd és posztmodern, a regionalizmus és a nemzeti identitáskeresés, a törzsi-nemzeti, erkölcsi vagy ideológiai-vallási formában jelentkező modernizációellenes társadalmi áramlatok számtalan jelensége: a fejlett országok posztindusztriális, fogyasztói társadalmának folyamatai, a fejlődő világ alapvető ellentmondásai, az „Észak–Dél ellentét” problémái egy új, a modernizáció korszaka után is érvényes cél- és eszmerendszer – vagy „életvilág” modell – szükségességét bizonyítják. A század első felének eszméi viszonylagos érvényűnek, túlhaladottnak, olykor naivnak, tévesnek bizonyultak napjainkra. A tudományos érvényű, és a társadalmi folyamatokban reálisan érvényesíthető új ráhatások azonban csak részben fogalmazódtak meg. Többnyire inkább új mítoszok születtek, újabb egyoldalúsággal, egyszerűsítésekkel, amelyeknek a hatása napjaink építészetében jól kitapintható.

Ez a szemléletmód tükröződött a Magyar Építőművészek Szövetsége 1986. évi közgyűlési téziseiben is, amelyben akkor így fogalmaztunk: „A társadalmi igények átalakulása, a társadalmi-gazdasági-politikai környezet, a termelési és szociális folyamatok megújulása és válsága nemcsak az építészetrel szembeni követelményeket fogalmazza újra, hanem – meghatározva építőiparunk és a hozzá kapcsolódó termelési és irányítási folyamatok jellegét és feladatait is – településfejlesztési és építészeti tevékenységünk egészére hat. Az új társadalmi helyzetben különösen fontossá válik építészetünk milyensége s vele az épített környezet, mint az élet minőségét meghatározó, a társadalom anyagi-szellemi színvonalát, kultúráját kifejező tényező. Miközben újat építünk, meg kell őriznünk az értékek folytonosságát, az eddigieknél jobban kell becsülnünk nemzeti vagyunkat, anyagi és szellemi kultúránk örökölt táji-természeti és épített-alkotott értékeit. Mélyebb érzékenységgel kell közelednünk feladatainkhoz, az eddiginél magasabb szintre emelve az épített környezet egészét.”

Nélkülözhetetlen ezért a tisztánlátás, az eddig követett, ellentmondásossá vált elvek, ellentmondások felülvizsgálata, a kultúra jelen állapotának megfelelő, átgondolt, tudatos továbblépés; abban a reményben élünk, hogy ilyen az az egész társadalmi átalakulás is, amely e vonatkozásban, társadalmunkban is végbemegy. Az építészet, a településfejlesztés folyamataiban, e kibontakozó társadalmi önszabályozó-önérvényesítő mozgás talán remélhető eredménye a személyes és társadalmi kultúra elmélyülése, a kultúra szabályzó szerepének, emberi értékeinek a megerősödése; e folyamatban a kultúra befogadásával érzékenyebbé, alkotóbbá váló személyiség is hangsúlyosabb szerepet kap. Mindez rendkívül jelentős társadalmi-településfejlesztési cselekvéssor részévé válhat, ha a társadalmi felismerés, és az ezen alapuló ráhatás (olyan területeken, mint az oktatás, közművelődés, érdekvérvényesítés, a munkakultúra fejlesztése, stb.) olyan új nézőpontok érvényesítésén alapszik, amelyek ma már elméleti-tudományos felismerésként sok elemükben jelen vannak.

2. KÖRNYEZET ÉS TÁRSADALOM

A települések belső és külső, téri-táji építészeti arculata, ennek emberi alkotás volta, társadalmat-kultúrát tükröző jellege, lakóival és építői-alkotói kultúrájával, hagyományaival, közösségi kapcsolatainak történetével való összefüggése (és még sok más vonás) figyelmeztet arra, hogy a környezetalakítás folyamatrendszerre, s az ezeket irányító társadalmi gondolkodás, politika épp oly összetett és többretegű kell, hogy legyen, mint maguk a jelenségek. Az erre irányuló politikai szféra olyan sokoldalú összefüggésrendszerre kell, hogy érzékenyen támaszkodjon, mint a gazdaság, termelés, táj és természet összefüggése és adottságai, a népesség népesedési folyamatai, társadalmi viszonyai, kultúrája, nemzeti-nemzetiségi, közösségi mivolta, hagyománybeli és történeti adottságai, szervezettsége vagy elmaradottsága, sajátos társadalompszichológiai tendenciái

és másféle adottságai. Csak így érthető, miért változik a természeti táj értéke az adott társadalmi feltételek függvényében; hogyan halmozódhatnak egymás fölé különböző színvonalú, emelkedő-süllyedő kultúrák ugyanabban a természeti környezetben.

A település, mint épített környezet, a település térbeli építészeti világa, táji kapcsolatai, térszerkezete, infrastruktúrája olyan történeti-társadalmi képződmény, amelyben az előbbi összefüggérendszer konkrét térbeli, fizikai világgként is jelen van; az emberi környezet problémakörének s az erre vonatkozó politikának ezért nem csak gazdasági vagy műszaki, térhálózati (település vonzatbeli, közlekedési, infrastrukturális stb.) tengelyei vannak, hanem emberi-társadalmi oldalai, összetevői is. Az „emberi tényező” mint kultúra- (építészet) közvetítő, mint formáló erő és mint fenntartó, mint használó – mint „gazda” – éppúgy lényeges itt, mint az az értékhorozzó szerep, amelyben a képzettség, családszerkezet, életminőség, vagy a társadalom rétegeztségéből fakadó, illetve helyi jellegű „elmaradottság” és sok más mozzanat egészen más nézőpontból jelenik meg, mint egy csupán gazdasági, vagy a „hálózatfejlesztés” szempontjait figyelő szemléletben.

A kultúra és hagyomány, a közösség belső törvényei és a személyes vonások, az érzelmi azonosulás és identitástudat, önkifejezési igény és alkotásvágy követelményei, az emberi kiteljesülés területeire tartozó, az emberi lényegből fakadó sajátos összefüggések legalább annyira sajátjai kellene, hogy legyenek a környezetalakításra irányuló politikai koncepciónak, mint maguk az épített világból adódó építészeti, városépítészeti (műfaji) törvényszerűségekből következő összefüggések és sajátosságok is.

Az ilyen jellegű politikai-társadalmi vágyak, szándékok, koncepciók – az egyes kultúrák sajátosságainak megfelelően – mindig is jelen voltak a településfejlődésben. Azok az építészeti (műfaji) szempontok, megfontolások, melyek például az olasz városok főtereit, központjait alakították (Firenze, Siena, Pisa említése elég példaként) olyan sajátos értékű vizuális szándékokat hordoznak, amelyek már a mögöttük álló politikai-társadalmi, ideológiai megfontolásokban is jelen voltak. A kifejezési szándék, a jelleget kívánó akarat, hatalom, erkölcs és ideológia az építészet adott korhoz tartozó téri világát természetszerűen alakítja, egyúttal azonban ezekre az építészeti gondolat is visszahat. Az építészeti szemlélet és térformáló koncepció napjainkban is szerves része, gerince kell, hogy legyen a településfejlesztő szándéknak.

Az épített környezet meghatározó eleme, az építészeti környezet egyén és közösség számára az az életkeret, amely testi-szellemi létbiztonságot nyújt, szinte tárgyi-anyagi részévé válik személyiségünknek. Helyet, területet jelent a létezés számára, meghatározza mozgásterünket, személyes és közösségi életünk folyamatait; ugyanakkor érzelmi-szellemi világunknak is meghatározó része, ahhoz tartozik. A lakás és szélesebb értelemben vett lakókörnyezeti hatás az ember egész világát determinálja – sokféle leegyszerűsítő törekvés után – az építészeti kultúra történeti-örökölt elemeinek újraértékeléséhez, az alkotófolyamatok újragondolásához, a társadalmi-térbeli kontinuitás jelentőségének felismeréséhez vezetett. Ez a szemlélet a falvak megtartóerejének fokozása igényében, kisvárosaink és új városaink sajátos értékeinek és a városrehabilitációs folyamatok szükségességének felismerésében, a hazai lakókörnyezet sajátos értékeire irányuló vizsgálatokban, a lakótelepek értéknövelő felújítására megfogalmazódó igényekben és számos más tényezőben, újabb lakásépítésünk jórésztében is meghatározó módon jelentkezik. Az építészeti érték, s az ebből folyó *otthonosság* olyan szellemi hajtóerő, amely az anyagi hasznosság, a gazdasági-termelési ráfordítások szférájából a környezetet a kultúra egyik meghatározó elemévé emeli; a mindenkori társadalom önkifejezése, alkotói képességei, szellemi értékei, az ember ember volta (vagy néha, sajnos, mindezeknek a hiánya) jelenik meg az épített környezetben, anyagban, formákban, a tér összetett világában.

E környezet értékei folyton gazdagodva és változva halmozódnak fel vagy tűnnek el a település életfolyamatai során, a társadalom kontinuitását, hagyományait, és továbbélő téri-tárgyi értékeit örökítve a megújuló nemzedékekre. Az építészet, a település építészeti arculata ebben az értelemben a település téri világához kapcsolódó – elmélyült értelemben vett – „emlékezés” is; a

formák által felidézett múlt, amelyet tovább szöhet a képzelet; a tárgyakhoz, térhez kötődő személyes és közösségi emlékek, érzelmek végtelen sora. Ez a tárgyak, falak által körülfogott s építészeti térben-formákban kirajzolódó emberi világ nemcsak személyes identitásukhoz, hanem közösségi emlékezetükhöz, múlthoz, jelenhez egyaránt kapcsolódik. A szülőhely tudata, a valahová tartozás az építészeti környezethez is kötődik, egyéni és nemzeti identitásunk alapkövető eleme.

Az építészeti környezet, – s vele együtt a térségi arculat, a településkép és jelleg – olyan szellemi örökség, amelyet jó ideig nem értékeltünk kellően, s amely a modernizációs folyamatok nyomása alatt, az értetlenség, a kultúra iránti érzékenység hiánya miatt is sok helyen pusztul vagy előnytelenül változik, értékrendszere felbomlóban van. E folyamatot mindenképpen meg kell állítanunk: a leépülő, értékvesztő tendenciát ellenkezőjére kell fordítanunk.

A történelmileg felhalmozott társadalmi-gazdasági térbeli szerkezet – az épített környezet – a közösség magatartására is kihat, és tévedés lenne e folyamatból csupán a konzerváló hatást érzékelni. Igaz, hogy a környezet önmagában – a kultúra érlelő-nevelő rendszerének egésze nélkül – nem változtatja meg az embert; egy kor társadalmi léte mégis közvetlenül is tükröződik az adott társadalom építészetiében. S ez a társadalmi lét is alakul, fejlődik, magasabb szintre léphet, magasabb szinten bontakozhat ki és érvényesülhet, ha tud élni az építészeti eszközeivel, ha jobban épít, mint ahogyan azt csupán az anyagi lét, a termelés anyag- és eszközrendszere megköveteli; ha tehát az építésben, az épített környezetben hatékonyan érvényesíti a szellemi kultúra összefüggésrendszerét, cél-értékeit, követelményeit, módszereit, eszközeit. Ebben az értelemben az építészeti az ember sajátos öntudata, önkibontakozása és a környezet valóban az emberi kultúra része; a környezetalakítás, a környezet egészében való átfogó ökológiai gondolkodás és ebben a régi-be épülő új elemek létrehozása – éppúgy, mint maga az építészeti – művészet is; művészi szintű alakító-teremtő tevékenységgé érlelődik, amelyben az alkotó ember és műve, saját környezete különös kölcsönhatásban s egyszerre formálódik. Hiszen az ember – és épp ebben különbözik minden más élőlénytől – „a szépség törvényei szerint is alakít”.

Az a sajátos hajtóerő, ami az emberi munkát, a környezetalakítást is áthatja, hajtja, motiválja, a társadalom önkifejeződési vágya, az emberi önkifejezés igénye, amely egyre mélyebb összefüggések megismeréséhez, megteremtéséhez vezet az építészetben is.

Ahogy az író is elmélyül az alkotás folyamán egy problémában (Bohumil Hrabal szerint: „csakis írás közben tudok meg dolgokat magamról, amik titkos rekeszekben lapulnak bennem. Csak írás közben jön rá az ember bizonyos dolgokra másokkal és saját magával kapcsolatosan”), úgy bontakozik ki a társadalom is a múlt és jelen építészetiében. Számunkra is lényeges az, hogy az építészeti is a társadalom öntudata és emlékezete; a folytonos megújulás, az alkotó építészeti az öntudat kibontakozása, míg az értékek megóvása az emlékezeté. Végül is mindkettő egymásból él, egymás kiegészítője.

Ez a vonás, ez a jelleg azonban napjainkban már nem a kézműves munka spontán folyamataiban, mívségében valósul meg; tudatosan kell azt egy összetett és bonyolult társadalmi tevékenység során a kultúra értékteremtő folyamataiban kibontakoztatnunk. A terület- és településfejlesztés intézményesített folyamataiban – a társadalmi-politikai irányítástól a helyi társadalmak érdekérvényesítő tevékenységéig – éppúgy jelen kell lennie az épített környezet értékeire összpontosító törekvéseknek, mint az építés, építészeti vagy a termelés, tárgytervezés folyamataiban, műveleteiben, a környezetalakítás bármely elhatározó vagy megvalósító mozzanatában egy egységre törekvő, az értékekre figyelő szemléletnek; egy, az eddiginél teljesebb, érettebb, kiműveltebb, érzékenyebb építészeti, és környezetkultúra igényének.

3. ÉPÍTÉSZET ÉS KULTÚRA

Napjaink bonyolult világában nem véletlen, hogy szinte mindenki máshol keresi a belső válságból kivezető utat, másképp fogalmazza meg a saját maga által vallott értékeket. Sokan a technikát – a kiérett magas technikát, ennek lehetőségeit, az ezen alapuló elemző szemlélet lehetőségeit – tartják ma is értékforrásnak és ihletőnek; van, aki a funkcionalizmus lehetőségeit érzi még nem eléggé kimerítettnek. Egyesek meggyőződéses technicisták, vagy a gyártott rendszerekben, mint új technikai erő- és szépségforrásban hívők, akik még egy közepes technikai fejlettség szintjén is az értékteremtés lehetőségében reménykednek. Mások a „modern klasszicizmus” eszközeihez térnek vissza, s vannak, akik a különféle posztmodern törekvések egy-egy irányát követve kívánnak építészeti értéket létrehozni. A „csavarás”, az idézetek, az ironia és a színpadiasság, a konnotációs utalások híveitől a bizarrig, vagy még inkább a radikális eklektikáig terjed a skála, hiszen a két nemzedékkel előbb elutasított eklektika ma sokak számára újra vonzó program. Sokan a hagyományokra gondolnak, felismerve településeink, házaink, életformánk örökölt értékeit; mások a nemzeti építészet igényét vetik fel abban a technizálódott korban, amely a modernizáció jelenségeként szinte minden termékben internacionális, pontosabban helyi, nemzeti jellegét veszített, és van, aki a néphagyomány tiszteletét hirdeti egy olyan korban, amelyben szinte visszahozhatatlan a pusztuló néphagyomány. Az egyik irány archetipikus elemekre épít, mítoszt, mágiát emlegetve, a másik vagy esetleg ugyanaz, az organikus, szerves gondolkodásmód, az élő eleven építészet lehetőségeit, belső logikáját keresi.

E sokoldalúság elfogadásához sajátos nyitottság és belső tolerancia, a másféle iránti megértési szándék, türelem, önfegyelem, értő szándék és elfogadás kell. Önmagunk előítéleteit (vagy igazoltnak vélt ítéleteit) is fel kell függesztenünk, egyoldalúságainkat le kell küzdenünk. Miközben belső világunk összhangját megteremtve, saját énünket visszafogva, megértéssel, vagy legalább is türelemmel közeledünk a tőlünk eltérő, másféle véleményhez, műhöz, léthez, jöhet csak létre az a magasabb egységű összhang, ami egy kor kultúráján belül építészeti értékeinek karakterét, stílusát jelenti. Ez a kultúra – amely maga az emberi együttélés törvénye, tehát nem lehet más, mint Gramsci szerint „...saját belső énünk megszervezése és fegyelme, saját személyiségünk birtokba vétele, olyan magasabb fokú öntudat megszerzése, amelynek révén képessé válunk történelmi jelentőségünk, az életben betöltött funkciónk, jogaink és kötelességeink megértésére” – nemcsak a személy esetében, a társadalom, a nemzet vagy együtt élő nagyközösség, egy állam polgárai vagy népek közössége életében is hasonló módon érvényesül. A „birtokba vétel” a múltra és a jelenre egyaránt vonatkozik; történelmi jelentőségünk megértése pedig el sem képzelhető a hagyománytisztelet jelenléte, egymás méltánylása, megértése, az értékek és a kultúra továbbadásának, átvételének folyamata, a különbözőségtudat érzékenysége és egymás tolerálása nélkül. A kultúra, mint az emberi élet magatartási és életviteli szabályainak összhangja az együttélés szabályozórendszerként jött létre, s így az emberiség önmagának adott belső fegyelme, létfeltétele.

Ez a belső fegyelem kell, hogy e válság idején jelen legyen: akkor, amikor nincs és nem is lehet egymásra kényszeríthető értékrend, amikor csak az értékigény emberi adottságában, az értéktudat szükségszerű jelenlétében, s az ebből adódó tisztulásban, továbblépésben s az ezzel egyidejű összetettebbé és bonyolultabbá válásban hihetünk; ez a fegyelem kell, hogy az építészeti kultúránkban érvényesüljön. Az eltérő szemléletek ütközésében nem az elutasítás, hanem az *értékek* felismerése, megbecsülése lehet csak az az etika és logika, amely e válság periódusaiban érvényes lehet.

A kultúra mint az értékorientált emberi cselekvés forrása, a kultúra mint a személyiség és közösség önkibontakozási folyamata, a kultúra mint társadalmi szabályozó rendszer érvényesítése egy alkotó társadalomban; ez és csak ez lehet településfejlesztési tevékenységünkben az a központi érték, amely a termelési, gazdasági, szervezési, társadalom-politikai célok belső összhangját és a továbbfejlődés alapját hosszú időre vonzó távlatként biztosíthatja. Ebben az egységes kultúra

lehetőségében reménykedünk. Hiszen – Németh Lajos szavaival – „Az egységes kultúra mindent egybe tud fogni és egybe is kell fognia.” (A néphagyomány vonzásában. Múzsák, 1985.)

A kultúra szerepének ilyen jellegű újragondolása nem a modernizációs modelltől való lemondást, hanem annak megújítását követeli. Egy olyan új modernizációs modell végiggondolása szükséges, amelyben a hagyományos kultúra felbomlása és egy újabb, „tágabb”, gazdagabb, de az előző értékeit is megőrző kultúra kiépülése sajátos egységgé válik: a jövő egy olyan új megközelítésmódját követeli ez, amely nem nyomja el, nem semmisíti meg a jelent, s amelyben minden az emberért, a közösségért és a személyiség lehetőségeinek kibontakozásáért történik. Amikor tehát magától értetődő tény az emberi szabadság és a települések életében való tudatos együttlét és alkotó cselekvés, a participáció; a cselekvő, alkotó jelenlét.

4. ÉRTÉK ÉS „HELYI TÁRSADALOM”, A MEGÚJULÁS IGÉNYE

Mindezek összegezeként jelenik meg számunkra, elméleti és gyakorlati végiggondolás eredményeként a környezetalakításban, településfejlesztésben az építészeti hatékonyabb felhasználására irányuló alapkérdés:

egyrészt, hogyan valósítható meg hazai környezetalakító tevékenységünkben, a komplex társadalmi alkotófolyamatban az önszerveződés, önrendelkezés, a szellemi és közösségi értelemben vett participáció, az alkotó közösség és közösségi alkotás úgy, és olyan szinten, hogy az valóban a kultúra mai szintje legyen;

másrészt, milyen más eszközökkel együtt jelent előrelépést, hozhat fordulatot a társadalmi tevékenység e sajátos megújulása, átalakulása, az emberi személyiség alkotóenergiáit és mozgásait felszabadító és társadalmi szinten, léptékben érvényesítő, önszerveződő közösségekben kibontakozó, s így a személyesség varázását is megőrző, tevékeny alkotófolyamat?

Annak tudatában, hogy a településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat kérdései ma igen sokoldalú összefüggésrendszerben kerültek a társadalmi érdeklődés középpontjába – az elmúlt negyedszázad alapvető társadalmi, politikai, gazdasági változásainak következtében is –, kell végiggondolni belső fejlődésünket. E fejlődés alapkérdése az építészet és környezet vonatkozásában is a modernizáció problémája hazánkban, s ezen belül a lemaradás vagy felzárkózás, illetve egy lehetőség saját út megtalálásának igénye. Az a kérdés, hogy milyen mértékben és hogyan avatkozzon be a központosított társadalom, az állam e kétszázéves, és az elmúlt negyven évben mesterségesen felgyorsított és vezérelt folyamatba, ma azért lényeges, mert a „civil társadalom”, „helyi társadalom”, önszerveződés, önirányítás, piaci és gazdasági verseny gondolkörében az állam tényleges szerepéről, a szükséges visszavonulás és szükséges jelenlét mértékéről, módszeréről, feltételeiről, feladatairól, még távolról sem alakult ki meggyőző és a helyzet határozott javulását ígérő álláspont és arra alapozható program.

Nem lehet e társadalmi fejlesztési modellt csupán az önszerveződés, az alulról jövő kezdeményezések tényezőire alapozni: a társadalmi önismeret – s az ebből eredő fejlesztési szándék – a helyi és központi látásmód létét és egyeztetését együtt követeli. Olyan szintézisét kell létrehozni az önszerveződésen alapuló helyi mozgásoknak, amelyeknek együtthatása, előremozgása átfogó látásmódon is alapul; ilyen átfogó látásmód (tehát központi társadalmi tájékozódás, szándék és akarat) nélkül sem az épülő falvak, sem az elmaradott térségek létkérdéseit nem lehet megoldani, de még a legfejlettebb nagyvárosi környezet tényleges távlati lehetőségeit sem lehet kibontakoztatni. A modell sokoldalúsága, a társadalom és kultúra fejlődésének egészében történő gondolkodás, a teljes emberi világ figyelembe vétele, az alkotó ember önkifejező igényének, az emberi értékek megvalósításának rendkívül összetett követelménye – vagyis egy mai, magas szintű építészeti

szakmai kultúra – lehet csak bármilyen újabb modell egyik – központi – tényezője, míg a másik az adott élő, helyi társadalom konkrét belső világából fakadó saját igény, amely az önszerveződés hajtóerejéből fakad, és az életvilágon alapuló fejlesztés sokoldalúságát, szükségességét, konkrétságát rejti magában.

A helyi társadalom eredményes működése érdekében a környezetkultúra területén nem az államtól való teljes függetlenséget, hanem épp az állam által rendelkezésre bocsátott, magas alkotói szintet képviselő, az ösztársadalmi szellemi érdekek által is orientált, de helyi igények és érdekek felé nyitott, rugalmas és választható szakmai közreműködést kell folyamatként biztosítani. Hasonlóként az angol egészségügyi rendszert hozhatnánk fel: a magas szintű szolgáltatást a beteg egyrészt választhatja, másrészt valóban alacsony fizetés mellett megkapja, de lényegében nem ő fizeti, s az állam az orvost is teljesítménye szerint díjazza. A kialakulóban lévő kis tervező szervezetek egy ilyen típusú tevékenységre – s az ezzel együtt járó decentralizálódásra – alkalmasak lehetnek. A magas szellemi, alkotói színvonal és a kis feladatok találkozásának lehetőségét több csoport működése jelenleg is bizonyítja; a támogatás nélküli tevékenység azonban feltehetően csak kivételes képességű építész karizmatikus személyisége következtében lehetséges.

A „helyi társadalom”-ban a központi, a társadalom egészében (ha így tetszik: e célra képzett kiválasztott egyedeiben, rétegeiben) őrzött információkra, elhatározásokra, döntési, gazdálkodási tapasztalatokra, folyamatokra, egyféle központi szellemű működésre és irányításra éppúgy szükség van, mint az egyedekben rejlő személyiség érdekeire, motivációira, a belőlük születő-szerveződő közösségek, helyi kultúrák sajátos energiáira, önálló döntéseire és elhatározásaira, önérvényesítésére.

Az ismert anomáliákat alig szükséges sorolni. A helyi jelleg, a hagyomány régebbi elhanyagolása, a múlt, a folytonosság ideológiai gyökerű lebecsülése, a mintaképzés és mintakövetés jelentőségének fel nem ismerése, az intézményes szándékok fokozatos elbizonytalanodása, az állami és magánépítés tervezett arányainak átfordulása, majd az állam jóformán teljes kivonulása a lakásépítésből, s jó néhány más, nem említett jelenség közismert. A következmény: intézményválság, értékválság, amelynek hazai tüneteit már említettük, s amely egyúttal egy mélyebb, szélesebb világjelenségre, a háttérben húzódó modernizációs válságra is utal.

A felismerés napjainkra teljes – elég talán az Országos Tervhivatal által 1988-ban készített, új gondolatokat és szándékokat tükröző falufejlesztési program helyzetére utalni, amely többek között megállapítja: „a helyi társadalmak egyensúlyvesztése és értékzavara, az építészet és életstílus megváltozása stb. nyomán a hagyományos vidék- és falukép, a társas együttélés kultúrája felbomlott”, a megújítás, egy mindenre kiterjedő, elemző-értékelő újragondolás, új társadalmi eszközöknek, módszereknek a feltárása, alkalmazása, egy új társadalmi szintű, mértékű reform megvalósítása nélkül nem léphetünk – s nem élhetünk – tovább a településfejlesztés és az építészeti környezet formálása területén sem.

A tanulmány a TS-2/2 „A terület és településfejlesztés, az épített környezet és társadalom kölcsönhatásai” című OKKFT-val közös program keretében az 1986–1988 években végzett kutatásokról beszámoló, „Az építészet hatékonyabb érvényesítésének problémái a társadalmi alkotófoylamatokban” című összegző jelentés alapján készült.

IV. rész

A SZÁZADVÉG ÉVTIZEDE

9. ÉPÍTÉSZELETÜNK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

1./ Romsics 1999, VIII. fejezet, *A rendszerváltozás I. A tárgyalásos forradalom*, 535–555., az 1988–1990-es évek – és 1989, az „annus miserabilis”, a csodák éve – feszültségekkel terhes eredményeit és a jogi-politikai átalakulás egyes lépéseit tekinti át. A kor politikai vitái, illetve az Ellenzéki majd Nemzeti Kerekasztal megállapodásai alakították ki a későbbi demokratikus intézményrendszer elveit és működését, az állampárti intézményrendszer eltörlésével megteremtve a többpártrendszer, magántulajdon és piacgazdaság visszaállításával a demokratikus társadalom és gazdaság alapjait. Az új, módosított Alkotmány (az 1989. évi XXXI. tc.), a köztársasági államforma kikiáltása (1989. okt. 23.) és az új választási törvény alapján lebonyolított 1990 tavaszi választások (márc. 25. és ápr. 9.) a rendszer változtatás folyamatának legfontosabb történései. Az események között azonban már az 1989. november 26-i, négy igenes népszavazás szembe állította a rendszerváltást levezető két legerősebb hátterű párt, az MDF és SZDSZ híveit, illetve szavazóit. A hatvan százalékos részvételű választáson egy ezrelék, 6101 szavazat döntött, szinte delphoi jóslatként előre vetítve a társadalom későbbi kettéosztottságát. A tavaszi választás után – érzékelve a választók bizonytalanságát – a győztes MDF elnöke, Antall József az SZDSZ elnökségével – saját pártja elnökségének bevonása nélkül – 1990. április 29-én háttér alkuként kötötte meg azt a paktumot, amelynek alapján az új alkotmányt módosító döntéseket is hoztak. Ezek szerint a köztársasági elnököt a parlament választhatja meg, az Országgyűlés egyedül a miniszterelnök személyéről dönt, minisztereit Ő választhatja meg, s a bizalmat kizárólag konstruktív bizalmatlansági indítvány alapján többségi szavazás vonhatja meg tőle. Lásd még *Magyarország a XX. században*. Szerk. Kollega Tarsoly István, I. kötet, 1996, I. *Politika és társadalom*. A rendszerváltás 1989, 251–277.

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A váratlan, külső hatásokra bekövetkező társadalmi változások 1989 után is jelentős szerepet töltenek be a szellemi élet és az azt hordozó mindennapi lét átalakulásában. Az első, majd a második világháborút követő, történelmi kataklizmák által gerjesztett mély társadalmi válságok, az azokat követő átalakulás és 1956 vagy 1989 olyan történelmi töréspontokat jelölnek, amelyek az építészetben is válságfolyamatokon, majd eufóriás pillanatok után kiüresedő reményeken keresztül vezetnek tényleges újraformálódáshoz, újabb ellentmondásokkal terhelt újrakezdéshez.

A második világháború után a megszállt és korlátozott szuverenitású országban a hatalmi viszonyok és az ideológia, a társadalom szerkezete és minden résztvevőjének életlehetősége és életvitele néhány év alatt gyökeresen megváltozott, és – bár kényszerek folytán – hosszú évtizedekre mozdíthatatlannak bizonyult. A nyolcvanas évek fordulóján bekövetkezett politikai hatalomváltás ismét viszonylag gyorsan, Nagy Imre temetésétől a szovjet csapatok kivonulásáig alig két év alatt lezajlott, és fél évtized alatt ment végbe – miközben rendkívül súlyos gazdasági-szociális problémákkal járt együtt – lényegében spontán folyamatok eredményeként a gazdasági (piac alapú) rendszerváltás.¹ Jóval lassabb folyamat viszont a társadalom belső emberi viszonyainak, gondolkodásmódjának, szokásrendszerének és moráljának emberöltőnyi időt kívánó tényleges átformálódása.

A késő modern jellemző világtendenciáinak kibontakozása során egyaránt érvényesül e folyamatban a modernizáció számos új és jelentős vonása mellett a globalizáció folyamatainak gyorsítását szolgáló gyakran szélsőséges irányzatok nyomása, a biztonság tudat megingásából fakadó személyes veszélyérzet és számos más, kevésbé megnyerő hatás. Mégis alapvető érdek a modernizáció végigvitele a globalizáció adott folyamataiba történő bekapcsolódás, a gazdasági összeomlással járó válságból és az adott fejlettség szintjéből következő, emiatt is behatárolt szerepkör vállalásával együtt. E felismerés háttérében jelent meg az egyesülő Európa fél évszázada alakuló eszméje, e földrész megújulásának egyedüli reménye, az Európa kultúráját megtestesítő történelmi régiók társadalmi közeledése, szövetsége, az eltérő fejlettség ellenére is többé-kevésbé közös vagy hasonló kulturális örökségen és társadalmi állapotokon alapuló, az egyetemes lépcsőfokain a nemzeti államoktól a partikularitás magasabb szintje felé törő együttműködés. Közel két évtized kellett ahhoz, hogy nehezen megélhető változások után az Unió tagjaként tágabb nézőpontból számot vessünk azokkal a megrázkódtatásokkal, amelyek a társadalom egészét s ezzel együtt az építés világát (tulajdonformáit és feladatait, döntéseit és folyamatait), ezen keresztül építészetünk arculatát és lehetőségeit átalakították.

Az 1989-et követő másfél évtized hazai gazdasági-társadalmi ellentmondásai – a gazdaság 1993 körüli összeomlása, majd a következő évtizedre húzódnó hosszú válság gyökerei – az előző fél évszázad bonyolult folyamatainak és összetett viszonyrendszerének történéseiig, helyes vagy hibás döntéseiig húzódnak vissza. Maga a rendszerváltás is elmélyülő gazdasági-társadalmi válság

eredményeként következett be. A csőd közelségét jelezte a hetvenes években kezdődő lassulás és egyhelyben járás, vagy az életszínvonal fenntartása érdekében felvett kölcsönökből adósságcsapdává vált – bár sokáig titkolt – egyre növekvő államadósság. A gazdasági-ipari struktúra átalakítását több mint egy évtizedig halogatták, míg a túlfeszített fegyverkezési versenyben a szovjet gazdaság összeomlása végül Kelet-Európa államszocialista alakulatait is magával ragadta. A politikai rendszerváltás során elkerülhetetlenné vált a technikailag sokkal fejlettebb, tőkeerős nyugati piacok felé történő nyitás, annak minden következményével együtt. A keleti piacok hirtelen szétesése, a külgazdaság teljes átrendeződése és a kényszerű struktúraváltás, a külföldi adósságtörlesztés és a tőkebeáramlás együttes következményeként a hazai pénzpiac, feldolgozóipar és kereskedelmi szolgáltatás, illetve az energiafelhasználás területén a külföldi tulajdon többségbe kerülése, a fejlett technológiát idetelepítő, de csak a munkavállalók öt százalékát foglalkoztató multinacionális vállalatok meghatározó teljesítménye és a hazai kis- és középvállalkozások lemaradása-stagnálása, piacuk behatároltsága vagy szűkülése ellentmondásos helyzetet teremtett.

A szocialista országok korábban kikényszerített piaca felbomlásának legsúlyosabb következménye a külterjesen működő, már telepítése idején is részben korszerűtlen és gyorsan elavulttá váló iparágak leépülése volt. A munkahelyek mintegy harmadának felszámolása hazánkban is jelentős tömegeket tett munkanélkülivé és országrészeket sújtott. A mindezekkel együtt járó infláció, a szocializmus bérrendszerében kialakult alacsony bérszint – ami viszont a nemzetközi tőke beruházási szándékait az újjászületés egyetlen lehetőségeként fenntartotta – általános visszaesést, a trianoni helyzethez sokban hasonló társadalmi állapotokat eredményezett. A gazdasági átalakulás folyamataiban sok százezer aktív dolgozó öregségi vagy rokkantnyugdíjassá, illetve segélyezetté vált, még többen, főként a nők körében, háztartásbeliként, jövedelem nélkül maradtak, így több mint másfél millió fővel csökkent a foglalkoztatottak száma. Az alsó jövedelmi kategóriákba tartozó rétegek nagy többségükben elszegényedtek, növekedett a mélyszegénységbe süllyedők aránya, a kilencvenes években nem várt nyomor sújtotta az átalakulás során vesztesé válni szélés tömegeket.²

Ez a társadalmi-gazdasági válságkorszak az évtized vége felé kezdett enyhülni. Csak 2001-ben jutott a hazai gazdaság újra olyan helyzetbe, hogy a nyolcvanas évek hosszú pangásának végét jelentő 1988-as állapot szintjét az egy főre jutó nemzeti jövedelem – immár egyharmadnyival kevesebb foglalkoztatottal, jóval fejlettebb termelékenységgel, teljesen más termelési-fogyasztási és elosztási viszonyok között – ismét elérje.

Az államszocializmus leépülésének sajátos – egyféle megegyezéssel járó, forradalmi külsőségek nélkül zajló, mégis szinte teljes átépülést eredményező – folyamata az 1990-nel kezdődő évtized építészétét újra minden vonatkozásban túldeterminált állapotba hozta. Az előző célrendszer és az azt szolgáló intézményrendszer szétesett, átváltozott a magántulajdon és piaci viszonyok jogrendszerének követelményei szerint. A lezajlott magánosítás folyamatai hosszú ideig mély válsággal jártak együtt az építésben és építőiparban, illetve a tervezés szakmai szférájában is. A közületi és magánszféra teljes átfordulása, a gazdasági és pénzügyi válság, illetve az építőipar pangása idején az épülőben lévő közületi munkák befejezése és az – ekkor már Bécs nélkül – 1996-ra tervezett budapesti világkiállítás még létező reménye jelentett bizonyos folytonosságot. Emellett, jelentősen beszűkülve ugyan, de működött a magánlakás-építés, amely az előző évtizedekben is fontos terület volt, és a magánszféra viselkedési szokásai terén szolgált később már nem mértékadó előképpel a változásokhoz.

Az állami intézményrendszer, az építőipar és a tervezés, beruházás szervezeteinek összeomlása, maradványainak, vagyonának gyors szétfoslása és magánosítása – az előző évtizedbeli újraértékelés során megállapított, a hivatalosan nem létező inflálódás miatt már rég érvényét veszített könyvi érték alapján végbemenő, a tényleges ekkori érték alacsony hányadát kitevő áron történő privatizáció – önmagában is roppant értékvesztéssel járt. Mindezt súlyosbította a tervezővállalatok tervtárai jórészen elkallódása, megsemmisülése, ami megnehezítette és költségesebbé tette az

2./ A Romsics 1999, VIII. fejezet, 2. *És ami azóta történt*, 555–580. Lásd még *Magyarország a XX. században*, II. kötet, 1997, VII. *Gazdaság. Az ipar helyzetének alakulása 1985–1996 között*, 615–622., *Privatizáció és kárpótlás*, 671–698., *Privatizáció az 1994 évi kormányváltástól 1997 közepéig*, 700–704. A rendszerváltást követő másfél évtized politikai programalkotóinak figyelmét többnyire lekötötték a kormányzás mindennapi feladatai, a törvények hiányainak korrigálása vagy ellentétes módosítása. Háttérbe szorult a világgazdaság és modernizáció, illetve a rendszerváltás hatásaival küzdő hazai társadalom jövőjének kérdéseivel foglalkozó átfogó stratégiai vizsgálódás, abban a hitben, hogy az európai unióba lépés eleve megoldja az egyre súlyosabbá váló problémákat: elég tehát az ezzel kapcsolatos követelményeket teljesíteni, ami önmagában is nagy feladatnak bizonyult. Korproblémává vált a népességfogyás, a gyermektelenség következménye, az előregedés és a lakosság egészségügyi állapota; a munkahelyek elvesztése, a foglalkoztatottság csökkenés miatt a nyugdíjasok és rokkantnyugdíjasok számának hirtelen megnövekedése, a főváros és a vidék életlehetőségeinek szűkülése és a társadalom egy része elszegényedésének, a társadalom kettészakadásának veszélye. Megoldhatatlannak látszik a reprodukciót biztosító gyermeknevelésre alkalmatlan, bár korszerű városi lakásállomány átalakítása és a jövedelem viszonyok európai átlaghoz történő közelítése, a roma társadalom helyzetének és jövőjének javítása, érzékelhetővé vált a szociális gondoskodás elégtelen volta és a szolidaritás hiánya, a tudástársadalom felé vezető út beszűkülése, a közműveltség jelentős fejlesztése és az esélyegyenlőség javítása helyett a sokak helyzetét jellemző devianciát eredményező kilátástalanság.

épületvagyon újrafelhasználását. Még súlyosabb vagyonpusztulás következett be az ipar – nemzetközi összehasonlításban kevés profitot ígérő vagy eleve csak piacbővítés céljából történt felvásárlás esetén – a privatizáló magánérdek szempontjából „nem versenyképesnek” nyilvánított területeinek leépülése miatt, amikor a gazdaságtalannak vagy korszerűtlennek minősített termelés eszközszerkezetének felszámolása során a felhagyott ipari területek „rozsdáövezetté” züllöttek, majd ezeket már csak, mint „barnamezős” beruházások új építési területét vették számba, különösen a fővárosban. A felhagyott üzemi épületek felszámolása a legfejlettebb államokban is nehéz feladat, a közérdek máshol is gyakran háttérbe szorul, vagyonvesztésükben azonban több más tényező is együtt hat.

Az építőipar helyzetét jellemzi, hogy amíg 1989-ben még 51 478 új lakás épült, 1993-ban már csak 20 925.³ Mindkét időszakban e lakások mintegy hatodát bontották le, a lakásszám tehát még ennyivel sem gyarapodott, a húszeszes nagyságrend évekig jellemző volt. Az építés terén az évtized harmadában az élénkülés bizonyos jelei mutatkoztak, a fővárosban megindult az addig elhanyagolt lakóházállomány, elsősorban a régebben is magánkézben lévő társas- és családi házak tatarozása és a lakásfelújítás. Az új, a szavazatok egyharmadára támaszkodó kormányzat azonban 1994-ben az 1996-ra tervezett világkiállítás előkészítését is leállította, és a pénzügyi egyensúly helyreállítása és a nemzetközi államadósság rendezése érdekében olyan restriktív intézkedéseket vezetett be, amely megszorításaival az építőipar válságát évekre tovább nyújtotta.

A jelentős vagyonvesztéssel járó és mély társadalmi válságot kiváltó, a nyolcvanas és kilencvenes évekre jellemző visszaesés nem csak a rendszerváltás, hanem a hetvenes években már jelentkező és egyre fokozódó modernizációs lemaradás következménye is volt. A 20. század utolsó évtizedeiben, a posztindusztriális korszakban ugyanis az iparral kapcsolódó közgazdasági szemlélet nemzetközi szinten alapvetően átalakult. A modernizáció korábbi folyamataiban az ipartelepítéshez hosszú távú – a nyersanyagokra, szállításra, munkaerőre és a szükségletekre, a fogyasztói piacra vonatkozó – elképzelések és várakozások kapcsolódtak, amelyek a globalizálódás folyamataiban fokozatosan módosultak. A posztindusztriális társadalomban többek között az ipar szerepe is alapvetően megváltozott: a rövid távú gyors megtérülés igénye miatt a hosszú évtizedek folyamán kialakult ipari építési elveket (a tűzbiztos vasbeton szerkezetekkel hosszú élettartammal történő építkezés lassú amortizálódású szokásrendjét) félretolva megjelent a technológiai változásokhoz történő gyors igazodás követelménye, a szabad térben működtetés mellett a tömbösítés lehetőségeinek kihasználása, a héjszerkezetekkel szemben a minél egyszerűbb nagytérstruktúra iránti igény és az ipari tér minél olcsóbb kialakításának követelménye, amely a fejlett gazdaságokban magas szintű építéstechnológiával és gyorsan telepíthető építésmóddal kapcsolódott. Az egyre finomabb ipari technológiák alkalmazása egyúttal a rendezett környezettel szemben is új követelményeket támasztott.

Az 1950-es évektől roppant erőfeszítéssel kiépített hazai iparszerkezet tehát elavult terméktömege mellett nemcsak technológiai folyamataiban vált külterjessé és elmaradottá – ezekre együtt vonatkozott a hetvenes évek közepétől egyre hangsúlyosabban hangoztatott struktúraváltás sürgető volta –, hanem maguk a jól épített, de költséges csarnokszerkezetek és a hozzájuk tartozó, a fejlett igényszintnek megfelelő kiszolgáló építményrendszer és szolgáltató részlegek is túlzott igényűnek bizonyultak. Talán csak a munkavédelmi előírásokra és a szociális ellátás berendezéseinek szükséges részére nem mondható ez el. Az az építésmód és építészeti szemlélet, amely az iparban költségessé vált, a kereskedelemben és vendéglátóiparban is többnyire annak bizonyult. Az európai, például az olasz idényszállók vagy vendéglátóhelyek egy család által üzemeltetett, végletekig takarékos világa helyett, építetői és üzemeltetői szokásrendünk és az intézményeinkre vonatkozó szabályrendszereink, mint rendkívül költséges, versenyképtelen és elavult tényezők húzták vissza a pangás állapotába a gazdaságot. Egy évtized alatt ezért történt meg – bármekkora kárral járt is ez – a magánosítási folyamatok ellentmondásaitól is felgyorsítva a négy évtized alatt rosszul felhal-

mozott javak rozsdáövezetté válása, pusztulása. Egészében vált feleslegessé és használhatatlanná mindannak a nagy többsége, amit félévszázadig építettünk.

E küzdelmes évtizedben vált nyilvánvalóvá, hogy az átépülés során kettős folyamatnak kell végbemennie. Egyrészt a posztindusztriális kor új követelményeinek megfelelően át kell alakítani a gazdaságot, újraformálva a termelés, fogyasztás és szolgáltatás teljes intézményrendszerét és működését, a modernizáció folyamataiban történt lemaradásunkat legalább részben csökkentve; másrészt az eszközrendszerek modernizálása során a szakmagyakorlás új munkaszervezeteinek és intézményeinek kialakításával együtt újra kell formálni a tervezés folyamatát, végre kell hajtani a technika új vívmányának, a számítógépek virtuális világának a bevonását az építészetbe, illetve környezettervezésbe.

A reménybeli gyors változás helyett mintegy fél évtized kellett az építőipar átalakulásához. Az elavult nagyipari technológiával termelő nagyüzemek hamar szétestek, de velük együtt a korszerűen működő építőipar is veszteségeket szenvedett. Jelentős építőmunkás tömegek váltak időlegesen, vagy – különösen a szakképzetlen segédmunkásréteg, az ingázó „fekete vonatok” népe – végleg munkanélkülivé. Jó részük ma is az elmaradott aprófalvas területeken mély szegénységbe süllyedve a rendszerváltás és az átalakulás vesztesei. Közben megtörtént az iparág teljes átszerveződése. A törvényes szabályozás elhúzódása és hiányosságai miatt azonban és az előző évtizedekben megtört munkaerőkölcsömbeli lazaság következményeként is, szokássá vált és túlnyomónak bizonyult a feketemunka, a szerződés, biztosítás és adó nélküli foglalkoztatás, a kifizetés halogatása, megtagadása. Az építőanyagok piaca viszont gyorsan megnyílt az európai gyártmányok előtt, ehhez hasonlultak a szerkezet típusok, építéstechnológiák, az előzőek helyett így már új technológiai kényszerpályák is létrejöttek. Az építési tevékenység átmeneti csökkenése, egyes években visszafogása viszont egy ideig az építési minőség javulásával járt együtt, rövid időre az előmunka is visszakapta becsületét. A túlzott előregyártást kiszorította a helyszíni monolit technológia, a formálás számára több lehetőséget biztosítva.

Gyökeresen megváltoztak az építési feladatok is. Az ipari termelés építményei helyett a fogyasztást és az üzleti világot szolgáló létesítmények kerültek előtérbe, az állami és ideológiai irányítás alá rendelt tervgazdaság átadta helyét a magángazdaság spontán, elvileg versenyen alapuló szükségletformálásának. Ezen belül a meghatározó szerepű beáramló külföldi tőke is érvényesítette a maga szokásrendszerét és szigorúan költségtakarékos látásmódját. Az így létrehozott új bevásárlóközpontok többnyire idegen testként jelennek meg építészetünkben. Jobb színvonal jellemezte az ezredvégre a multinacionális cégeket az a néhány „zöldmezős” ipari beruházás, többnyire a jobb infrastruktúrával rendelkező Dunántúlon, ahol az ipari szolgáltató parkok építményei és környezete, gondozott útjai és növényzete már a fejlett technológiával termelő, korszerű gyártó üzemek jó értelemben vett környezetformáló lehetőségeit képviselik.

A külföldi beruházások említett kettősége figyelmeztetett azonban arra a veszélyre, ami természetesen nemcsak a regionalitását megőrizni és fejleszteni akaró hazai építészetet fenyegeti. A fejlett világban is jól érzékelhető, hogy a nyereség növeléséért folytatott verseny egyre inkább a tőkét biztosító világcégek kezébe helyezi a jóformán személytelemmé váló döntést, amiben az adott időbeli vállalati érdek mellett az építészeti koncepció gyakran másodlagos értékűvé válik. A jelentős külföldi építetők többnyire az általuk ismert és számukra referenciát jelentő külföldi építész cégekkel terveztetnek, vagy őket közvetlenül kiszolgáló hazai tervezőt választanak, esetenként félretelve a pályázati rendszert és a környezet kívánalmait, az igényesebb és épp ezért nehezebben kezelhető, többféle szempontot és a saját társadalmi érdeket is érvényesíteni kívánó értékteremtő szándékú építészeket. Bármilyen üzleti célt és funkciót szolgál azonban az épület, vagy bármilyen mértékben technicizálódik az építés, növekszik a műszaki installáció vagy elektronika az „intelligens házban”, a környezet minőségét meghatározó módon az építész alkotói intelligenciája

alakítja. Ennek viszont továbbra is a tehetség és a képzettség, a kifejlesztett alkotóképesség és a professzionális tudás volt a rendszerváltás után is az alapja.

Az utolsó tizenöt év társadalmi változásai folyamán az egyetemes tájékozódás korlátai megnyíltak vagy legalábbis átjárhatóvá váltak. A korábbi tájékozódást rövid svájci, szlovén kísérletek után az angolszász és holland világra való nyitás váltotta fel. Az egyéni érdek primátusához viszont kapcsolódik egyféle sztárkultusz, amely az építészetre is hatást gyakorol. Lassú változások után a szakajtó felgyorsuló fejlődése, a reklám és marketingvilág kibontakozása, valamint a politikai kapcsolatrendszer egyre nagyobb mértékben piacialakító hatással is jár. Természetes jelenség az is, hogy a személyes önmegvalósítás (vagy önérvényesítés) lehetősége egyre jobban kibontakozik. Az intézményrendszer átalakulása az építészeti értékrendben újabb változásokat hozott, sokak számára követelménnyé vált az egyre újabb trendek követése. Miközben a teljes relativizmus értékvilága is megjelent, az újmodern változatai, a minimalizmus és a hűvös tartózkodás alkotómódszerei váltak az értékrend alapjává.

A környezetalakító döntésekben az építető-megbízó szerepe, személyes érdeke mindent meghatározó tényezővé vált. A helyi piaci jelentősége, az építmény reklámhordozó jellege, pénzügyi keretei által meghatározott technológiai, funkcionális, szerkezeti és kényelmi viszonyai egyértelműen túldeterminálnak bizonyultak. Az építetői érdekekkel szemben a közösség szempontsora, a közérdek sokszor háttérbe szorul, s a tervező építész bizonytalan helyzetben küzd a különböző szinteken elmeredett adottságokkal, a gyakran egyoldalú, rövid távú pénzügyi megfontolásokkal. A szakmagyakorlás válsága nem enyhült, csak más területekre váltott, újabb, változékony érték kategóriák jelentek meg, financiai szempontú értéktípusok váltották (gyors tervszolgáltatás, alacsonyabb ár) az előzőeket. A másfél évtized alatt kibontakozott a nyolcvanas években már sikeres középgeneráció tevékenysége, 1995-től pedig megjelent az előző nemzedéknél nagyobb számban a tervezői gyakorlatot nagyirodai tapasztalat nélkül, de az új viszonyokhoz jó alkalmazkodóképességgel közelítő fiatal, már a számítógép használatán felnőtt generáció. A gyorsan változó trendek közül így sokféle értékrend és alkotói magatartásmód bontakozik ki, ami az évtized végén, az ezredforduló idején már jól érzékelhető.⁴

Az intézményrendszer átépülése

Az 1989-es év előre nem látott és alig remélt társadalmi átfordulása – aminek előjelei már a tervgazdasági mechanizmus elfáradásában, a tervezőirodák 1986-tól gyorsuló leépülésében, a helyi társadalom, civil társadalmak jelentőségének egyre erősödő felismerésében és számtalan más jegyben felismerhetők voltak⁵ – az építészet társadalmi helyzetét és feladatait, a vele szemben támasztott igényeket és elvárásokat, a szakmagyakorlás folyamatát és intézményrendszerét ismét alapjaiban átalakították. A gyakorló építészek döntő többsége, mivel állami tervező vállalatok keretei között töltötte addigi életét, önálló döntésekre, személyes kötetlenségre vágyott, a gazdaság visszahullásával viszont nem számolt, nem érzékelve, hogy a keleti tömb politikai, társadalmi összeomlása szinte felngyítva ismétli meg saját országa 1920 utáni helyzetét. Az 1989-es évet követően sorra alakultak egyelőre kisebb munkákra s az 1996-os tervezett világkiállítástól várt fellendülés reményében azok a néhány személyes építész irodák, amelyek részben volt vállalati kapcsolataik, ismertségük révén az új körülmények között munkához jutottak. Az 1993-ban végzett felmérés idején, amikor a világkiállítási pályázatokkal kapcsolatban a tervezésre alkalmasnak ítélték, megfelelő kapacitással és referenciával rendelkező cégeket mérte fel a Magyar Építészek Kamarája és Szövetsége, közel százhusz, több építész foglalkoztató cég adta be jelentkezését.⁶ Velük együtt érvényes jogosultsággal mintegy kétezer építész szerepelt a megalakult helyi kamarák nyilvántartásában főfoglalkozású vagy mellékfoglalkozású tervezőként. A leépülési folyamat tehát

4./ Magyar építészet 1989–1999. Szerk. Vargha Mihály, Götz Eszter, Apáti-Nagy Mariann, Gyorsjelentés, Bp., 1999 (a MÉ Frankfurti száma).

5./ V. F.: Az építészet hatékonyabb érvényesítésének problémái a társadalmi alkotófolymatokban. OKKFT Ts-2/2 Program Iroda 7. sz. kiadványa, Bp., 1989. 1986–1989 közötti kutatásaim egy részét publikáltam e száz oldalas kiadványban. Rövid összefoglalása: *Építészet és környezet a nyolcvanas években*. In: *Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből*. Németh Lajos 60. születésnapjára. ELTE, Bp., 1989. 356–361.

6./ Az 1991 elejétől megjelenő Magyar Építészek Kamarájának és Szövetségének közlönye, a Kamarai Közlemények 27., 1993 novemberi számában *Egy furcsa „pályázat”* címmel Callmeyer Ferenc és Hofer Miklós számol be (4. és 8. oldal) egyet nem értésüket is kifejezve erről a „tájékozódó felmérésről.” *Jelentésfele a „Világkiállítás egyes létesítményeinek tervezésére történő előminősítő tervező szervezetek részére”* című pályázat zsűrizéséről, eredményeiről, s ennek ellentmondásairól. Mintegy 120 jelentkező tervező szervezet, cég nevezett be 10 ezer forint egyidejű befizetésével. A megbízó az EXPO Program iroda volt és a tervező szervezetek alkalmasságának felmérésére referencia anyagként írta ki a „pályázatot.” A korra jellemző két említés: „a tervező szervezethez fűzött remények is labilisak, mivel az egyik közismerten nagy szervezet rendelkezett legnagyobb állami adóssággal, adótartozással és be nem fizetett TB járulékkal”; „A zsűrizés előrehaladtával sorra bontakoztak ki a fantázia és gyógyiszerekre emlékeztető címek álcája mögül a becsületes építész nevek...”

gyorsan ment végbe, és annak fő vesztesei kevésbé a szakmai képzettséggel és gyakorlattal rendelkező építészek, mint inkább a kiegészítő munkát végző, alacsonyabb szinten képzett alkalmazottak voltak. Súlyos kockázatot jelentett azonban a szakma egésze számára az a pénzügyi bizonytalanság, amely a magánmegbízások jórészt hosszú évekig jellemezte: a tervszállítás után a kifizetés elmaradása vagy akadályokkal teli folyósítása jóformán általánossá vált, a szakmagyakorlók széles köre számára súlyos veszteséget jelentett a tisztázatlan jogviszonyok következtében elharapódzó – a nyolcvanas évek végén még az állami intézményrendszerben megszokottá vált – körbetartozás. Az infláció, a fizetési fegyelem hiánya, illetve a bírósági úton történő behajtás nehézkes és elhúzódó volta sok új céget tett tönkre már e korai években is.

A termelési és tulajdonviszonyokhoz tartozó intézményi rendszer teljes átalakulása, a tömeggyártás módszerein alapuló, viszonylag kevés új tervet igénylő állami építőipar nagy cégeinek szétesése, megszűnése, a kereskedelem és szolgáltatás várható átalakulása, ha a kezdeti években csak kisebb munkákat valószínűsített, mégis eléggé nagy volumenű tervezői feladatot ígért. Talán ez eredményezte azt is, hogy az építészet felé fordult a műszaki pályák felé irányuló fiatalok sokasága, sajátos helyzetet teremtve az építészeti felsőoktatásban és a Műegyetemen. Az Építész-mérnöki Kar oktatási reformmal reagált az új követelményekre, megerősítve a képzés építészeti oldalát, helyreállítva az egyensúlyt a műszaki-mérnöki és a tervező-építész irányultság között.

Az intézményrendszer átalakítása, a piaci gazdálkodás működési törvényeinek megfelelő új intézmények létrehozása a vártnál nehezebb feladatnak bizonyult. Hamar nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a rendszerváltó pártok és a mögöttük álló politikai erők a demokratikus berendezkedés intézményrendszerét és működését, illetve a piacgazdaság és a közösségi-intézményi kultúra szabályozószerepét igen különböző módon képzelik. A szakmai kamarák létrehozása így a politikai harcok küzdőterévé vált. A korábbi intézményrendszer átépítésére-lebontására, a parlamentarizmus által kiépítendő új jogrendszer és a megfelelő intézménystruktúra megteremtésére irányuló szándék már az 1988. évi tavaszi MÉSZ-közgyűlésen megjelent, amikor az megbízta a MÉSZ vezetőségét egy építész kamara koncepciójának kidolgozásával, és e feladatra intéző bizottságot állított fel Callmeyer Ferenc elnökhelyettes vezetésével.⁷ E közgyűlés fő témája még a Nemzeti Színház és az 1996-ra tervezett Bécs–Budapest világiállitás (*Hidak a jövőbe*) volt. E szándék alapján a Magyar Építőművészek Szövetsége a szakmai önkormányzatiság elve alapján nevet és alapszabályt váltva jóval az első országgyűlési választás előtt, 1989. november 10-i közgyűlésén kvázi kamarává alakult Magyar Építészek Szövetsége és Építész Kamara MÉSZ-ÉK néven.⁸

A törvényalkotás e téren később annak ellenére elhúzódott, hogy a különböző területeken érzékelhető szabályozatlanság nemcsak a szakma művelőinek életében, hanem az épített környezetben is jelentős károkat okozott. A cél kezdettől nyilvánvaló volt: a kamara, mint köztestület egyrészt a szakma érdekeit képviseli a szabályozatlan piaci viszonyoknak való kiszolgáltatottsággal szemben, ezért minden építész azonosan kezelve a jogszerű működés feltételeit teremti meg, másrészt a megfelelő szakmai képzettség és korrekt működés színvonalát biztosítva, a társadalom és a megbízó érdekeit is védi a hozzá nem értőkkel vagy más szempontból megbízhatatlan kontárokkal szemben. Nyilvánvaló volt az is, hogy az építészeti kultúra értékei megőrzésének és fejlesztésének ügyét – bár lesznek a kamarának is feladatai és kötelezettsége e téren –, illetve a művészeti ág alkotói színvonalának őrzését és az építészeti kultúra ápolását és fenntartását nem a jogosultságot felügyelő állami és köztestületi intézményrendszernek kell ellátnia, hanem a szakmai egyesületek tevékenységének, a műfaji szellemi és kritikai életnek, illetve az alkotók civil szervezeteinek.

A kamarai (köztestületi, jogi jellegű) feladatok és az építészeti kultúra terjesztésére, az érték-szint fejlesztésére vonatkozó törekvések tehát különválasztott intézményi kereteket igényelnek: a kamarai tevékenységnek a tagnyilvántartásra, az egyenlőség alapján történő információközvetítésre és rendtartásra, az állampolgári jogok és kötelezettségek maradéktalan betartására kell ír-

7./ *MÉSZ Közgyűlés '88* kézirat, MÉSZ, Vegyerterv Repro, Bp., 1988 (Új formátumban).

8./ *MÉSZ Közgyűlés '89* kézirat, MÉSZ, Optimum nyomda, Bp., 1989. Ez az utolsó jegyzőkönyv a közgyűlésekről. Lásd még MÉ 1990/1., Borvendég Béla, elnöki beszámoló részlete, 2. és a közgyűlés határozata, 59.

nyulnia, míg az építészeti kultúra képviselője területén a művészi értékekért felelősséget érő és közmegebecsüléssel, kritikai érzékkel rendelkező alkotók önkéntes egyesületi tevékenységére van szükség. A kulturális szövetség vagy egyesület ezért másféle követelményeket támaszthat tagjával szemben, műveik kritikai elfogadottsága alapján választhatja meg tagjait, hiszen a tevékenységben való részvétel is személyes jellegű, önkéntes feladatvállalást követel.

A szövetség szándékai megvalósítása érdekében az 1990. június 8-i közgyűlésen elfogadta az előző vezetés lemondását, de nem választott új elnökséget és vezetőséget, hanem felkérte a felfüggesztett elnökséget, hogy az összehívandó közgyűlésig, év végéig, mint ügyvezető elnökség lássa el a szövetség rutinfeladatait. Kilenc főből álló munkabizottságot (Reform Bizottságot) és Ellenőrző Bizottságot hozott létre viszont azzal a céllal, hogy a következő közgyűlésre előkészítsék a kamara alapszabályát, tisztázva a felállítandó köztisztviselői feladatait, működési rendjét, szervezeti szabályzatát.⁹ E bizottság tagja lett Bodonyi Csaba, Ertsey Attila, Kampis Miklós, Kaszab Ákos, Makovecz Imre, Maros Tamás, Noll Tamás, Roth János és Vámosy Ferenc. Ez az Építész Önkormányzati Bizottság az Ügyvezető Elnökségtől függetlenül dolgozott. A közgyűlésen megfogalmazódott az az igény is, hogy az addig ifjúsági tagozatba sorolt fiatal építészeket a következőkben rendes tagként tartsák nyilván. A kamaráért indított küzdelem megkezdésekor így mintegy 1600 magasan kvalifikált tagja volt a MÉSZ-ÉK-nek. Mivel az állami tervezés egyes magánereiből épülő lakásokkal nem foglalkozott, csupán ajánlott tervekkel segítette a magántervezést, kisszámú tervező építész mellett különböző más területeken tevékenykedő mérnökök, üzemmérnökök, technikusok, közművesmesterek széles köre rendelkezett 1989-ben erre vonatkozó tervezői jogosultsággal: mintegy 15 ezer személy volt bejegyezve több osztályban magántervezőként.

A következő közgyűlés 1991. február 21-én hagyta jóvá az alapszabály-tervezetet, és Magyar Építész Kamarája és Szövetségére (MÉK-ÉSZ) változtatta a szervezet nevét. Müller Ferenc, az új elnök mellé ötfőnyi választmányt, tizenegy főre bővített Alkotmányozó Bizottságot is választott, és a területi kamarák szervezésére felkért tizenhat építész.¹⁰ 1991 júniusában újabb közgyűlés fogadta el az alapszabályt, Müller Ferenc személyében elnököt és két elnökhelyettest, kamarait (Gyüre Zsolt) és szövetségét (Vámosy Ferenc) választva. Megújította a MÉK-ÉSZ választmányát, és a társadalmi tisztességű főtitkár helyett a titkári feladatkörre státust hozott létre, és főként fiatal építész képzésének támogatására Magyar Építész Alapítványt létesített. A szervezeti taglétszáma folyamatosan emelkedett, a tervezési jogosultsággal rendelkezők nagy része belépett a MÉK-ÉSZ-be, 1994-ben már meghaladta a négyezer főt a létszám. A szakkamarákra vonatkozó törvények elmaradása vagy késése miatt a kamara tényleges megalakítása azonban hat év alatt sem történt meg, a MÉK-ÉSZ állami támogatása viszont rövid időn belül megszűnt.

Az évtized közepére érett ki az építésre és településrendezésre vonatkozó új jogi szabályozás, vált törvénnyé a környezet egészére kiterjedő építési, műemléki és környezetvédelmi jogszabályrendszer. Az 1996. évi LVIII. törvény tette lehetővé a Magyar Építész Kamara megalapítását, amely 1997. januárban jött létre. 1998 júliusában mintegy 8200 tagjából teljes jogosultságú vezető építész volt mintegy 1800 személy, további 3100 rendelkezett É-2 tervezői jogosultsággal, hasonló nagyságrendű az üzemmérnöki képesítésű tervezők száma is, míg 2005-ben már mintegy 8800 az aktív kamarai tag.¹¹ Az építész tervezői terület mellett különböző szintű jogosultsággal Belső-építész, Műemlékvédelmi, Táj- és Kertépítészeti, Terület- és Településrendezési Tagozat, illetve az építészeti szakértői tevékenységre jogosultak széles köre tartozott a „hivatalos tervezői és szakértői névjegyzéket” vezető testülethez.

A kamarai törvény után visszaalakult a Magyar Építőművészek Szövetsége, mintegy kilencszáz építész vallotta feladatának az építészeti kultúra társadalmi szerepe érvényesítésének szolgálatát, immár nem felügyeleti szervek által irányított és ellenőrzött, hanem saját döntései szerint működő és megújult egyesületként. Tagságának feltétele maradt, hogy a szakma valamely terü-

9./ MÉ 1990/3–4., a közgyűlés határozata, 2.

10./ Az Alkotmányozó Bizottság a Reform Bizottság névsorához képest Gyüre Zsolt és Finta József személyével bővült, feladata a végleges alapszabály és a működéshez szükséges további szabályzatok előkészítése volt. MÉ 1991/1., 62. Ugyanez a szám tájékoztatót az ÉSZB rendszer, az Építésztervezői Szakértői Bizottságok megszűnéséről, a működésükre vonatkozó jogszabály Alkotmánybíróság által történt megsemmisítéséről. A Magyar Építőművészek Szövetsége és Építész Kamara ideiglenes Ügyvezető Elnökség az Alkotmánybíróság felszólítására háromsoros válasszal élt a véleménynyilvánítás jogával, egyedül a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium érvelt a módosított formában történő megtartás mellett. A magántervezés általánossá válásával a szabályok lazulása miatt az építési hatóságok működése is elbizonytalanodott, az engedély nélküli építések elszaporodása, illetve a fővárosi kerületi önkormányzatok tevékenységének az összehangolatlansága súlyos károkat okozott az épített környezet színvonalában a következő években.

11./ Timon Kálmán: *Szakmapolitikai vizsgálatok. A Magyar Építész Kamara évkönyve '98.* Szerk. Timon Kálmán, Annata Kiadó, Bp., 1999, 14–15.

letén az építész elismerésre méltó alkotással rendelkeznek. A köztestületként működő, kötelező tagságú kamaráért folytatott küzdelem tehát hét év alatt érte el célját, szerepe az Angol Királyi Építész Társasághoz (RIBA), vagy a német, osztrák, spanyol kamarához hasonló. Társadalmi és állami elismertségéért, működése hatékonyságáért – mint bármely más társadalmi intézmény eredményességéért – a civil társadalom a további felelősség.

Az intézményesedéssel csak részben járt együtt a szakmai decentralizáció. A kamarai tagok közel fele továbbra is a fővárosban és Pest megyében él, míg a szövetség tagjainak öthatoda fővárosi lakos. 2005-ben már több száz tervező vállalkozás és több ezer egyéni vállalkozás működött, mintegy tucatnyi a jelentősebb számú alkotó építész foglalkoztató tervező cég. Másfél évtized elmúltával, egy fél emberöltő alatt a jogosultsággal rendelkezők negyede, az irodai alkalmazásban állókkal együtt harmada 1990 után végzett fiatal volt, aki már új viszonyok között szerezte meg gyakorlatát, közülük egyre többen rendelkeznek külföldi munkatapasztalattal is.

E másfél évtized során átszerveződtek az állami szakmai díjak, és megjelentek másféle elismerések is, mint Az év legszebb lakóháza vagy Az év belsőépítésze díj. Már a régi rendszer utolsó éveiben újra kapott építész is Kossuth-díjat. 1985-ben Jánossy György még Állami Díjat kapott, őt követik a már Kossuth-díjasok: Farkasdy Zoltán 1986, Hajnóczy Gyula és Makovecz Imre 1990, Zalaváry Lajos 1991, Kerényi József 1992, Jurcsik Károly 1993, Bán Ferenc 1994, Török Ferenc 1995, Király József 1996, Csete György 1997, Vadász György 1998, Dévényi Sándor 1999, Reimholz Péter 2000, Kampis Miklós 2001, Ferenczy-Kovács Attila 2002, Cságoly Ferenc 2003, Borvendég Béla 2004, Lázár Antal 2005, Bachmann Zoltán 2006, Ferencz István 2006, Kévés György 2007, Rubik Ernő 2007, míg többen Széchenyi-díjat kaptak: Bodonyi Csaba 1991, Horler Miklós 1993, Mikolás Tibor 1995, Hofer Miklós 1998, Szentkirályi Zoltán 1998, Dulácska Endre 1998, Vámosy Ferenc 1999, Mőcsényi Mihály 2000, Kubinszky Mihály 2003, Meggyesi Tamás 2004, Kunszt György 2005. Az Ybl-díj 1992-től életműdíj jellegűt öltött, az egyes művekre, az értéktérítés elismerésére Pro Architectura és a műemlékek esetében Kós Károly-díjat alapítottak.

A szaksajtó átszerveződése furcsa ellentmondásokkal indult, s a Magyar Építőművészet korabeli sorsa erre különösen jellemző példa.¹² Már korán, 1990-ben megjelent az Országépítő, az organikus építészszemléletet képviselő szaklap, amelynek kiadását az irányzat kis irodái támogatták, majd néhány olyan új versenytárs, amely már egészében a reklámbevételekből és a közlést igénylő körök szponzori tevékenységéből tartja fenn magát.

Már 1993-tól a Bertelsmann Kiadó is saját szaklapot indít Alaprajz címmel. A kilencvenes évek végétől tucatnyi más, az építéssel, belsőépítéssel és bútortal foglalkozó szaklap mellett az építészet és design területével foglalkozó olyan folyóiratok vannak jelen, mint a hangsúlyokban építészeti szemléletű Atrium vagy a legújabb divattrendek közvetítését vállaló Octogon. Mára kitűnő nyomdai színvonalat képviselnek egyes szakkatalógusok vagy reklámkiadványok, referenciakötetek is, kiteljesedőben van a számítástechnikai lehetőségeket tükröző, magas grafikai és tipográfiai színvonalú kiadványok látványvilága.

A szakkönyvkiadás viszont hosszú évekig nagymértékben visszaesett, e folyamatot a nemzetközi kiadványok hazai terjesztésének gyors kiépítése csak részben ellensúlyozta. Az előzőekben, a 19–20. század folyamán, illetve az államszocializmus idején a kiadványok ellenőrzése miatt is a könyvkiadás (kiadó, nyomda, terjesztés) központosított vertikumként működött. Ennek természetes szétesése következtében az első években számtalan kis cég – kiadó, nyomda, különálló terjesztő – kezdett működni megfelelő tőke nélkül. Az egyes területekre szűkült szakkönyvkiadás- és terjesztés különösen nehéz helyzete az építészeti szakkönyvek megjelenését is visszafogta. Közel évtizedes pangás után a művészeti és építészeti könyvvilág az utóbbi években kezdett gazdagodni.

A nagyirodák megszűnésével a szakmai tájékozódás lehetősége az első időszakban beszűkült. A gazdasági nehézségek és pénzügyi válság idején a feladathiány következtében is lecsökkent a mások munkái iránti érdeklődés, erőtlenül működtek a szakmai fórumok, ritkák voltak a hazai ki-

12./ Az építészeti kulturális lap funkcióját betöltő Magyar Építőművészet kiadását az állami Pallas lapkiadó 1990 elején felmondta. Bár példányszáma lecsökkent, kiadását a MÉK-ÉSZ önállóan finanszírozni nem tudta. Egy kisebb kiadó (Mobil Kft.) a lapot átvette, és két évig pályázati támogatásokkal jó színvonalon megjelentette. A piacon megjelent Bertelsmann Kiadó részére referenciát jelentett a viszonyaink között igényesnek mondható kulturális folyóirat, ezért a Mobil kiadót kiadványaival együtt megvette, s így 1994-ben a lap a világcég birtokába került. A német képviselő rövidesen visszatért, az új hazai megbízott viszont a lap szerkesztőit és szerkesztőbizottságát a cikkeibe tördelt alacsony színvonalú hirdetések körül támadt vita miatt 1995-ben eltávolította, majd 1996-ban néhány szám megjelenése után a kiadást is megszüntette, az évszázados lap újraindítását viszont – a lap címére jogot formálva – két évig akadályozta. 1997 végén jelentette meg újra Új Magyar Építőművészet címmel az akkor már megerősödött MÉK-ÉSZ a folyóiratot, amely 2003-tól Régi-Új Magyar Építőművészet címen a korábbinál is jobb minőségben szolgálja feladatát. A kudarc élménye a kamara megalakulása előtt a mélypontot jelentette az átalakulási folyamatban, utólag is mementóként szolgál.

13./ Az évtized második felében már szaporodtak, majd rendszeressé váltak a különböző szakkörök által rendezett konferenciák, rendezvények a szakmagyakorlás és a környezet építészeti, urbanisztikai vagy design és belsőépítészeti problémáiról. Előadások, építészeti elemzések hangzottak el Frank Lloyd Wright építészetéről, jelentős új egyetemes művekről, Székér László és Helyes Gábor, Masznyik Csaba, Ertsey Attila, Noll Tamás és mások szereplésével. Az évtized folyamán számos külföldi vendég szerepelt a Műegyetemen, Mesteriskolán vagy más meghívások esetében. A fiatalok széles köre ismerhette meg Rob Krier, Gustav Peichl, Kurokawa, majd Derrida vagy Jean Nouvel törekvéseit, miközben a világhálón már építészeti hírközpontok is megjelentek.

14./ Az első építészeti grafikai kiállítás (1994) egyes új galériák érdeklődését is kiváltotta az építészeti iránt. Szentendrén megnyitott az Építészfotó Galéria, a fővárosban Nagy Bálint hozta létre a következőket megvalósító N&N Galériát, Kéves György és társai tovább működtették a nemzetközi kapcsolatokat is ápoló Józsefvárosi Galériát, majd utódjaként az Orczy Építészgaleriát. Hasonlóan építészcég alapította az ezredforduló táján Winkler Barnabás vezetésével a HAP-galériát a hazai 20. századi építészet jelentős alkotóinak bemutatására. Nemzetközi építészeti tervekkel és alkotókkal mutatkozott be a Dunaújvárosi Galéria és több más, az építészeti kultúra ápolását feladatként vállaló kiállító intézmény, mint a Fővárosi Galéria vagy Tapolca–Diszelen a Mújdricza Péter által tervezett sajátos célkitűzésű Első Magyar Látványtár.

állítások, tervbemutatók, szűk körben zajlott a szakmai közélet, mindenki saját új életlehetőségeinek megteremtésével foglalkozott. Az első jelentős esemény a magyar organikus építészeti 1991-es bemutatkozása a Velencei Biennálén, majd 1992-ben a sevillai világkiállítás magyar pavilonjának támadásokkal, feszültségekkel terhes sikere. Részben már ezeket előzte meg a világkiállítási tervek többtémű pályázatrendszere, amely a gazdasági pangás idején az újraéledés reményét keltette.

Ezekhez képest szerényebb események jellemezték a hétköznapokat. Szlovéniával alakult ki nemzetközi kapcsolat, kiállításcsere, a svájci építész, Peter Zumthor mutatta be munkásságát a MÉK-ÉSZ székházban. Néhány meghívásos pályázat zárult kevés visszhangot keltő kiállítással, holland egyetem mutatott be 1:20 léptékű Le Corbusier és Adolf Loos villamodelleket tanulmányi munkaként (ittthon a korai modernről már elutasító vita folyt), majd egy chicagói magasház-kiállítás – ezen szinte minden ismert amerikai nagy iroda képviselve volt – homlokzati textilminta sémáival kívántak a rendezők utat mutatni a főváros megújulásához. 1994-ben a közélet és a szakma élénkülését szolgálta a Környezet- és Területfejlesztési Minisztérium által kezdeményezett, a tavaszi Építészeti Világnaphoz kapcsolódó építészeti kiállítás, amelyről azonban nem készült katalógus. Az évtized folyamán még rendszeresen megtartották a Bajai Triennálé alkalmával az országos építészeti konferenciát és kiállítást is, amihez nyaranta fiatal építészek számára nyári műhelymunka kapcsolódott.¹³

Civil társadalmi rendezvények is indultak, mint a Pasaréti Építészeti Találkozók, amelyeken a közvetlen környezet múltjával és fenntartásával kapcsolatos problémákat elemezték elméleti érdeklődést kiváltva. A kilencvenes évek elején évekig sikeres volt az akkor az Iparművészeti Főiskolához tartozó Tölgyfa-galériában tartott építészeti találkozók sora, amely Ekler Dezső körül szerveződött, és munkabemutatóival – az organikus építészethez tartozó fiatalok tevékenységének megismertetésével és elemzésével – hasonló jelentőségű volt, mint az előző években a Mérnök-továbbképző Intézet műhelybemutatói. (A Tölgyfa Galériában működött ekkor a MIF elméleti kutatócsoportja is, Ferkai András vezetésével).

A kilencvenes évek második felében érdekesebb kezdtek válni a munkabemutatók. Ilyen volt több építészeti grafikai kiállítás (1994, 1999), Pécsen és Szegeden egy-egy regionális építészeti kiállítás (1998, 1999), vagy az Építészeti Múzeum több olyan kiállítása, mint a 20. század eleji népi törekvéseket bemutató anyag és az ötvenes évek építészetét dokumentáló tárlat.¹⁴ A berlini 1999-es *Baustelle, Ungarn* kurátorai, Ferkai András és Pazár Béla már kitűnő katalógussal adtak képet az új évtized hazai építészetéről, mint ahogyan a frankfurti 1999-es könyvnapok magyar pavilonjának anyagához az Új Magyar Építőművészet is különszámot szerkesztett. Az évtized végére különösen a fiatal nemzedék érdeklődése élénkült meg úgy a nemzetközi építészeti kiemelkedő (ekkor már sztárkultusszal is alátámasztott) produkciói, mint a hazai irodák egy-egy érdekesebb vagy újszerű friss munkája iránt.

Az építési, építőipari és építészeti jellegű kutatások az állami intézmények leépülése következtében 1989 után megszakadtak. A fejlesztésre törekvő magáncégek új hazai kutatóhelyet alig hoztak létre, az egészségügyi, műszaki, agrár-, természet- és társadalomtudományi kutatások az egyetemek, kisebb mértékben egyes főiskolák tudományos tevékenységére és laboratóriumaira hárulnak. Bár az 1994-től meginduló egyetemi doktori képzés a kutatás műhelyévé vált, a kutatásokra fordított nemzeti jövedelemhányad rendkívül alacsony. Szakmai területen a számítógépes programfejlesztés sikere érdemel figyelmet, ami építészeti eredményekhez is alapot nyújt.

A politikai-társadalmi változás a felsőoktatás átalakításával is együtt járt. Az 1990. márciusi II. Felsőoktatási Fórum az egyetemek autonómiájára tett kedvező hatást, a felerősödött érdeklődés hatására a felvételi létszám is megkétszereződött, s egyúttal a műegyetemi építésztképzésben az évtizedekig egyoldalúan technokrata szemléletű oktatás után a műszaki és az építészeti alkotói képzés összhangba került. 1991-ben az angol építészársaság (RIBA) európai építésztképzés vizsgálatára szakosodott bizottsága felkérésre megvizsgálta a kari képzést. A jeles és jó hányad ese-

tében a képzést magas színvonalúnak, európai szintűnek ítélte, csak az alsó hányad színvonalára tett bíráló észrevételeket. Az európai építészsövetségek ezen az alapon ismerték el a hazai képzés egyenrangúságát. A kar a reform során az angol képzési modellhez, illetve saját múltjához közeledett a tervezési szigorlat újra tantervbe iktatásával (ez 1950-ben szűnt meg), majd 1991-től a doktori iskola megindításával részt vett a Budapesti Műszaki Egyetem doktori képzésre irányuló kísérletében. Az 1993-as felsőoktatási törvény a doktori képzést és az első tudományos minősítést az Akadémia helyett az egyetemekre helyezte. A karon nemcsak a PhD, az építéstudomány és építésztudomány területén történő tudományos doktori képzés, hanem 1995-től a művészeti doktorképzés, az alkotói-tervezői területen a DLA, illetve akkori nevén művészeti mesterképzés is megindult. (A törvény szövegébe került Doktor of Liberal Arts címválasztás téves volt, a „mastro” fogalmához a „magister” közelebb állt volna, s később nem okozna gondot az átnevezés.) A doktori iskolák indításával, a habilitációs rendszer kialakításával és a kreditrendszer bevezetésével az építészképzés az európai és angolszász világ képzési szokásaihoz csatlakozott, s egyúttal a tudományos programok kidolgozásával ismét hangsúlyossá vált az egyetemi kutatás szerepe az építéstudomány, az építésztudomány és a tervezői-alkotói hivatás feladataiban. A képzés valamennyi területén rohamosan fejlődött a számítástechnika eredményeinek hasznosítása, a számítógéppel segített tervezés módszereinek elterjesztése és széleskörű alkalmazása.

A kar vezetését Harasta Miklóstól 1989-ben Hofer Miklós vette át, a tervezési tanszékek vezető tanárai Török Ferenc, Bitó János, Kerényi József, Lázár Antal, más szakmai tanszéken Meggyesi Tamás, Dulácska Endre, Hajnóczy Gyula, Szentkirályi Zoltán voltak a legismertebb professzorok. 1995 után nyolc évig Petró Bálint a dékán, új tanárok többek között Domokos Gábor, Cságoty Ferenc, Istvánfi Gyula, az angol tagozaton Polónyi Károly, Böhönyey János és Callmeyer Ferenc.

Átszervezéssel járó reform bolygatta meg a Magyar Iparművészeti Főiskola, később Egyetem a nyolcvanas években a tanszékek összevonásával, közös alapképzéssel és a kétszakaszos oktatással eléggé felforgatott képzési rendszerét is. Graduális szinten megindult az iparművészképzés a kilencvenes években bekapcsolódó soproni Nyugat-Magyarországi Egyetem építés–belsőépítés szakán. Az 1967-től már egyetemi szintűre emelt művészeti főiskolák időközben egyetemmé váltak, és kissé késve ugyan, de 1998 körül megindult ezeken is a művészeti doktor, vagyis mesterképzés. A MIE építész tanárai Jánosy György és Reimholz Péter, Ferencz István, Király József, illetve Turányi Gábor, Janáky István és Nagy Tamás e korszakban.

A műegyetemi reformfolyamatok mellett a kilencvenes évek első felében intézményrendszerben megerősödött a főiskolai képzés, amely hagyományai szerint az építőipari gyakorlatra nevel. A korábbi időkben az itt végzettek, annak ellenére, hogy a három éves oktatás során az angolszász építészképzés nyolc–kilenc féléves tervkövetelményével szemben csak ennek a felére van lehetőség, É-3 szintű minősítéssel kisebb feladatokra tervezési jogosultságot kaptak. A kilencvenes évek közepétől az üzemmérnök elnevezés helyett e főiskolák is építészmérnöknek nevezik oklevelükben végzettjeiket. Az ellentmondás részbeni feloldására a legnagyobb múltú Ybl Miklós Műszaki Főiskola fővárosi és debreceni intézménye két éves esti tervező szakmérnöki továbbképzést szervezett – Kapy Jenő és Mikolás Tibor adta a nevet e továbbképzéshez – a tervezői látókör bővítése érdekében.¹⁵

Az állami építészképzés bővülő intézményi rendszerében posztgraduális képzésként a doktori iskolák mellett továbbra is működik a MÉK-ÉSZ idején létrejött Mesteregylet Mesteriskolája és a Kós Károly Egyesülés mintegy húsz tagirodájának-műhelyének két éves Vándoriskolája. Az előírt szakmai gyakorlat teljesítése, külföldi szakmai tapasztalatszerzés vagy a társszerzőként végzett feladatok portfólióként való bemutatása alapfeltétele az oklevél mellett a kamara tagozataiba történő felvételnek. A már korábban említett szakterületek kialakulása érzékelteti a hazai építészképzés táguló szemléletét. Az urbanisztikai-településtudományi és regionális kutatások jelenléte több in-

15./ 2000 után tovább alakultak a főiskolák. Az egyetemi integráció során az Ybl Miklós Főiskola fővárosi anyaintézménye a gödöllői egyetemből létrejött Szent István Egyetemhez kapcsolódott, ahol ekkor Reischl Gábor a képzés vezető személyisége, míg a pécsi Pollack Mihály Műszaki Főiskola és a debreceni intézmény a regionális egyetem főiskolai karává vált, ahol Kulcsár Attila, majd Kőszeghy Attila irányítja a képzést. Pécssett – a műegyeteminél kisebb számban ugyan – még a kilencvenes években egyetemi szintű építészképzés is indult hosszabb tervezőirodai gyakorlatra alapozva, amely később a doktori (DLA) képzés és minősítés jogát is megszerezte. Bachman Zoltán, Kistelegdi István, Tóth Zoltán és a tervezői gyakorlat vezetésére meghívott számos mester – Bán Ferentől Vadász Györgyig – voltak az intézmény külső tanárai. Győrben a Műszaki Főiskola építészmérnöki oktatása vált szét egyetemi és főiskolai képzési szintre a Széchenyi Egyetem keretében, Bodrossy Attila, Czigan Tamás és Ekler Dezső közreműködésével.

tézményben is jelzi a táj- és területi tervezés, a településmérnöki oktatás vagy a főépítész-hálózat intézményes kiépülésének folyamatát is.

1994, a válság mélypontjának tekinthető esztendő óta az ezredvégi évekre – a lassú és vonatott folyamatok, a mindennapi élet súlyos ellentmondásai ellenére – jelentős átalakulás ment végbe az építészeti kultúrát formáló vagy közvetítő intézményekben és eszközökben. Gyakoriak a kiállítások, több építészeti galéria szolgálja rendezvényeivel kortárs építészetünk vagy az elmúlt fél évszázad bemutatását, több könyvkiadó ad ki építészeti könyveket, kiadványokat, alapvető a szerepe az oktatásban is a számítógép használatának és az internet elterjedésének. Folyóiratok és napilapok is foglalkoznak időnként az építészet problémáival, az átmenet évei után újra éledt a szakmai közélet, a fiatal generáció gyakorlatszerzésének lehetőségei realizálódnak. Az építészet egyes területeit – a lakásépítés, az otthon, az ingatlanpiac, az építőanyagok és berendezési tárgyak széles piacát – bemutató, hirdető és reklámozó marketingtevékenység rendkívül széleskörű, s ez akkor is hasznos, ha önmagukban csak egyedi érdeket képviselnek. Az építészeti kultúra terjesztése területén az ezredforduló után már ismét több kulturális alapítvány, kiadó vagy internetes szerkesztőség működik, a szakma intézményeivel és a képzéssel együtt formálva a társadalom mindennapjaira jellemző, lassan változó közízlést.

A szemléletváltás fordulatai

Több mint másfél évtizeddel 1989 világhatalmi változásai után mérleget vonhatunk: a politikai rendszer változása és négyévenkénti fordulatai, a gazdaság akadozó átalakulása és működése miatt ismét más módon ellentmondásos a kultúra és szokásrendszer, a társadalmi, szellemi élet megújulása. Az időszak kezdetére jellemző nemzetközi eufória után válságfolyamatokon keresztül ment végbe a voluntarista korszak ideológiai kényszerekkel terhelt elit- és tömegkultúrájának – már a hetvenes évektől megindult – átalakulási folyamata, amit ugyan felgyorsított az állam kultúraalakító szerepének (és mecenatúrájának) szétesése, elbizonytalanított viszont egyrészt a fogyasztói magatartást hirdető kommunikációs fórumok manipulatív hatása, a „kortárs nyomás”, másrészt az ismételten ellentétes irányú politikai igénykeltés más kulturális trendekkel szemben.

Az évszázad utolsó évtizedében szinte minden területen ellentétesre fordult az értékrend, megváltoztak a munka- és életviszonyok, az építészetben belül is hatott a kor minden jelenségére és művére kiterjesztett értékpluralizmus, vagy a szélsőséges relativizmus, értéktagadás. Lényegében tisztázatlan maradt azonban, valójában milyen eredményekkel és milyen ellentmondásokkal zárult az 1989-et megelőző erőszakos és külterjes modernizációt végrehajtó korszak, és elmaradt annak elemzése is, milyen új ellentmondások keletkeztek azóta. A hibák egyike volt a vitatható értékű és nehezen fenntartható lakótelepi lakásvagyon magánkézbe adása, amely felszámolta a városokban túlnyomó többségben lévő bérlakás állományt, megakadályozva a munkahelyüket elvesztő százerek települések közötti vándorlását-mobilitását vagy a lakásépítés értéknövelő tendenciáinak kialakulását. Ennek is következménye – az infrastruktúra jól ismert hiányosságai és a munkát keresők jelentős részének alulképzettsége mellett – a foglalkoztatottság lehetőségeinek korlátozottá válása, egyes régiók további elszegényedése, és az ország nyugati és keleti része, a volt Bakony–Borsod ipari tengely közeli-feletti fejlettebb és a dél-dunántúli, dél-alföldi, kelet-magyarországi, illetve északi fejletlenebb vagy visszaeső területek közötti fejlettségi szakadék elmélyülése is.

Az évtized modernizációs folyamatainak ellentmondásos változásait, az ezredvég bizonytalanra vált értékvilágát végül is a világterrorizmus megjelenésére rádöbbsentő 2001. szeptember 11-i merényletsorozat zárta le. Az új szakasz változóban lévő érték szemlélete, egy sajátosan új érzékenység kialakulása azonban a kilencvenes évek második felétől nálunk is érzékelhető. E tizenkét évet magába foglaló évtized az 1996 körüli évekig az előző másfél évtized törekvéseit és trendjeit

követte, ezt követően erősödött fel hazai építészetünkben is az a szemlélet, amely a divatértékek változása helyett már a posztmodern relativizmusának kritikájára alapozott és a belső társadalmi folyamatokat és a technikai változásokat figyelemmel kísérő, a sokféleségben a hitelességet kereső építészeti gondolkodásmódot vallja magáénak.

Ha az évtized szellemi változásainak motivációit keressük, azt kell kérdeznünk: miben változott az értékrend e korszak folyamán; fontos maradhatott-e egyáltalán a tulajdonváltás, a tőkehiányos privatizáció és a mély gazdasági válság idején a nagyirodákban kialakult és a fejlett világ építészeti törekvéseihez igazodónak vélt szemlélet? Ha a második szakaszra irányul figyelmünk, ekkor már az a kérdés: milyen lehetőség nyílik az építészeti döntések számára az információs társadalom és az európai gazdasági integráció során, a globalizáció egyre inkább a technika és gazdaság más területeit előtérbe hozó, mégis rövid távlatú gondolkodást tükröző változásai idején?

A rendszerváltást követő években a piacgazdaság törvényeinek fényében természetes módon értékelődött le jóformán minden korábbi teljesítmény, hiszen a társadalmi berendezkedéssel és a közgondolkodással együtt a közelmúltban épített üzemek technológiai rendszerei is idejét múlttá váltak. Kiragadott, de jellemző példa: a nagy múltú Magyar Optikai Művek ekkor sikeres exportcikkének – az Eötvös-inga lézeres változatának – közvetlenül a rendszerváltás előtti években több millió dollárért beszerzett új technológiai rendszere együtt pusztult el a lebontásra ítélt főépülettel (ennek legfelső szintjén évekig fedetlen helyen tárolták), hogy mintegy nyolc év után, külföldi vállalkozásként az adott területen új lakópark épülhessen.

A nyolcvanas évek elején avuló múltként már pusztulóban volt a balatoni regionális terv minden eredménye és az is, amit az Iparterv a vasbeton nagyelemgyártás terén ért el nemzetközi sikerként. Megkopott, megszokottá vált vagy eltorzult a salgótarjáni, kecskeméti és szekszárdi városközpont értéke, értelmetlennek tűnt a reform szándékvilága és természetesnek elfojtása, hirtelen a hetvenes–nyolcvanas évek egyes szakaszaira még jellemző, az egyhangú panelvilág állóképeivel eltakarta tényleges értékteremtés is. Csak a kétezres évek elején kezdtek egyes galériák kiállításokban az előző korszak műveivel és alkotóival foglalkozni. Majdnem egy évtized szellemi reagálása a teljes elutasítás, tagadás volt. Érthető jelenség ez, hiszen minden időszak elutasítja a megelőző évtized, vagy akár még rövidebb időszak divatjamúlttá, elavulttá vált formavilágát, s így az „elmaradt forradalom”, a megegyezéssel a rendszerváltás után talán még természetesebb ez a kritikai hajlamú magatartás.

Időközben – a nyolcvanas években már kevés volt a nagyirodai megbízás, a tervezői feladat – generációváltás is végbement. Az 1990-es szövetségi-kamarai közgyűlésen az a tehetséges fiatal generáció követelte alkotói képességeinek érvényesítési lehetőségeit,¹⁶ amely ezekben az években már nem jutott munkához, de a kilencvenes években is alig volt képes feladatok hiányában kibontakoztatni tehetségét. Az építészeti szemléletet alakító legfontosabb tényezők, mint a modernizáció és az annak szintjén álló képzettség színvonala ellenére e fél évtized megváltozott viszonyai között is kibontakoznak a szakmai tevékenység új társadalmi korlátai, csapdái: a szabályozás hiánya és ellentmondásai, az építetők egyoldalúsága, a korlátok nélküli, a közérdeket félretelő pénzügyi érdekek színrelépése, a főváros kerületekre történt szétdaraboltságával a közös érdekek és a külön érdekek szembeállítása, a közösségek érdekeinek és szándékainak összehangolatlansága és számtalan további tényező.

Az új korszak követelményeként jelent meg a 20. század ideológiai tévedéseivel szemben néhány szélsőséges ellentétel: a hivatásrendi, korporatív vagy diktatórikus társadalom tévútjaival indokolták az állam szabályozási feladatainak tagadását, akadályozva a kamarai törvény megalkotását; a városépítési szabályzatok elutasítása, az építési engedélyek be nem tartása, a kultúra szabályozó szerepének háttérbe szorítása okozott színvonal csökkenést a településfejlesztés és építés területén. Később a világhálóban betöltött sikeres nagyvárosi szerep kizárólagos értéként történő hangoztatása került ellentétbe a helyi-regionális környezet értékeinek és ottho-

16./ Az 1990. júniusi Közgyűlésen Ertsey Attila és Bérczes László a MÉSZ korábbi szerepét éles kritikával elemző felszólalása váltott ki figyelmet, Ertseyt a Reform Bizottságba is beválasztották.

nosságának megőrzésével, a mindenki számára élhető élet követelményével vagy a szolidaritás és a közérdek érvényesítése, figyelembe vétele vált megkérdőjelezhetővé az államszocializmus vétkeit elutasító érvrendszerében. A különféle értékrendek eltéréseinek ellentétté fokozása, a kizárólagosságra való hajlam, az egymás iránti tolerancia hiánya is jelentős szerepet játszottak abban, hogy az ellentétek hamar kiéleződtek. Az 1945 utáni évekhez hasonlóan – látszólag szakmai, valójában azonban inkább világnézeti-szemléleti kérdésekben, megnyilatkozásokban – ismét súlyos feszültség robbant ki az idősebb és fiatalabb építészek vagy különböző csoportok és érdekeiket védő körök között.

Az első évek feszültségei eleinte nem váltak olyan súlyossá, mint a második világháború után. Az átalakulás során, demokratikus viszonyok között már nem a hatalom, hanem az elért státusz-helyzet megőrzése, a magántervezés alkotói lehetőségeinek megszerzése volt a küzdelem – mint egyre élesebb konkurenciaharc – célja. Ezzel együtt megjelentek a közös tevékenység új keretei között az alkotói konszenzust bomlasztó más tényezők is: az újabb és más típusú anyagi kötöttségek vagy a magánirodai viszonyok között is könnyen kialakuló, mereven hierarchikus kapcsolat, az építetők követelmények feltételek nélkül való kiszolgálása és még sok más, feszültséget keltő hatás. E nehézségek és visszahúzó tényezők ellenére formálódott fokozatosan működőképes szakmagyakorlás színterévé és szellemévé a magánirodák mindennapi világa.

Nem egyszerűen megélhetési nehézségek miatt alakultak ki azonban világnézeti-szemléletbeli ellentétek, sokkal inkább már régebben jelenlévő alkotói feszültségek, csoportérdekek váltak nyilvánvalóvá a demokratikus jogállamot meghirdető, a személyes ellenvéleményt politikai-hatalmi szempontokból már alig korlátozó társadalmi viszonyrendszerben. A szakmai érdekek és alkotói törekvések vonatkozásában egyébként sem lehetett, nem is volt a korábbiakban sem általános konszenzus, csak bizonyos alapkérdésekben, például a kamara létrehozásának ügyében alakult ki határozott többségi egyetértés. Az alkotóműhelyek az adott anyagi-gazdasági és szerkezeti-technológiai kényszerpályák érvényesülése mellett lényegében már a nyolcvanas években megszabadultak az államszocializmus ideológiai kötöttségeitől. A nyugat-európai vagy az angolszász építészeti világ gondolkodásmódja hamar ismertté vált, nemcsak a szaklapokon és szakkönyveken keresztül, hanem fiatal építészek munkatapasztalatai révén is.¹⁷

Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a hazai irányzatok szemléleti sajátosságai az építészetben nehezen sorolhatók be a fejlett országokban szokássá vált klasszikus, populáris és avantgárd (vagy inkább kísérletező) elnevezésekkel kategorizált törekvésekbe. Már a korábbi hazai törekvések sajátosságai is eltértek a hasonló európai vagy amerikai irányzatoktól. A hazai organikus törekvéseknek sem Wright, Aalto vagy akár Scharoun tevékenysége volt az előzménye; teljesen más gyökerekből, más utat járó formaképzésként sarjadt ki ez hazai építészetünkben. De a hazai posztmodern legjobb műveire sem a radikális eklekticizmus, a szélsőségesség, a fokozott individualitás vagy az ironikus felhang, sokkal inkább a szimbolikus értékek újrafogalmazása, újraértelmezése volt a jellemző. Bán Ferenc, Kévés György, Reimholz Péter és fiatalabb társaik, Noll Tamás vagy Mátrai Péter posztmodern formálásmódja épp úgy saját úton járt, mint a Makovecz Imre vagy Csete György köréhez kapcsolható Dévényi Sándor, Ekler Dezső vagy Nagy Tamás több ekkori műve.

Ezt a más példától eltérő utat képviselte sajátos eredetiségével Makovecz Imre előző két évtizedben kialakult gondolkodásmódja, amely a rurális (angolszász terminológiában vernakuláris) elemeket a szervesség eszméjével kötötte egybe. Az általa megfogalmazott organikus eszmének a közösség iránti érzékenység adott sajátos vonzerőt a fiatal nemzedék számára, s egyúttal ez hívta ki a hatalom ellenszenvét is. Tevékenysége és életműve, az organikus építészet eszméje szükségszerűen egyik modelljévé vált annak a társadalmi újító szándéknak, ami a rendszerváltás lehetőségét a nemzetközi környezet társadalmi folyamataiból kapta, de mint addig visszazorított, a személyesre és az építészet általános értékeire épülő, a technokrácia egyoldalú uralmát elutasító szellemi

17/ Nagy Tamás, Noll Tamás, Fazakas György vagy Nagy Bálint amerikai munkavállalása vagy a kilencvenes évek elején az építészhallgatók és fiatal diplomások osztrák, német vagy francia vendéghallgatói vagy munkatapasztalatai, majd néhány külföldi építésziroda (például a Mecanoo cég, Erick van Egeraat közvetett hazai megjelenése), illetve építészképző intézmények kapcsolatrendszere is közvetítette, segítette az eltérő szemléletmódok és a szakmagyakorlás különböző lehetőségeinek megismerését.

mozgalom az új lehetőségek jogos örökösének tarthatta magát. A rendszerváltás időszakában az organikus szemlélet azért képvisel sajátos folytonosságot, mivel a kisközösségek és magánépítés révén is a rendszerváltók köréhez tartozik.

Az évtized első éveiben a szakmai tevékenység fenntartásában jelentős szerepe volt az állam által kiírt tervpályázatoknak és néhány még továbbépülő munkának. A szakmagyakorlás lehetőségét és színvonalának megőrzését több nagyobb közületi feladatra kiírt pályázat biztosította a háború alatt folyó pályázatokhoz hasonlóan, a Városháza-pályázattal összemérhető nagyságrendű feladatokkal.

Az építési feladatok visszaesése következtében szemléletformáló esemény is többnyire csak egy-egy közületi munkára kiírt pályázat és néhány, még az előző periódusban tervezett középület megépítése volt. A régóta elhúzódnó és a városfejlesztésben nélkülözhetetlen legnagyobb építmény a Lágymányosi híd (1991–95), Sigrái Tibor és az Uvaterv műve. 1990-ben Schneller István lett a főváros főépítésze, aki e híd városképi kialakítását is feladatának tekintette. Az 1991 elejére kidolgozott tervváltozatokat mások mellett az általa meghívott Jurcsik Károly, Virág Csaba, Reimholz Péter és Dévényi Sándor vitatták, az utóbbiak a továbbtervezésben is részt vettek. A végleges hídterv kidolgozása során új megvilágítási rendszer született a szokásos lámpaerdő helyett.¹⁸

Az állam által finanszírozott több nagy tervpályázat az átalakuló tervező vállalkozások számára jelentett munkalehetőséget. Ilyen volt az EXPO'95 két korábbi (1989, 1990) pályázata is, még Bécs–Budapest közös rendezési elképzelése alapján,¹⁹ amely 1991 tavaszán Bécs kilépése miatt veszítette el aktualitását. 1989 őszén folyt a Nemzeti Színház két helyszínre, az Erzsébet térre és a Várba kiírt pályázata is. Az első kormány az egyedül rendezendő EXPO'95 előkészítéséhez is hozzá kezdett, a feladatokba bevonva a MÉK-ÉSZ-t is.

1993 első felében két nagy pályázat tárgya a Duna-parti ELTE épületek kialakítása, illetve a kiállítási terület tengelyének és a hozzátartozó gyalogos hídnak a tervezése volt. A két témára összesen húsz tervezőcsoport (közel négyszáz résztvevővel) nyújtott be pályázatot, a gyaloghíd a hidász szakmát is megmozdította. A pályázat után majdnem egy évig folyik a tervezés, a kiállítási központ területén kitűnő építészek által tervezett tájházakkal kívánják az országot a látogatóknak bemutatni, és alakulni kezd a bejárati motívum is. A szakma élvonala van jelen a előkészületekben. A kiállítási terület mesterterveinek készítői Makovecz Imre, Finta József, Bán Ferenc, Ferencz István, Bodonyi Csaba, Reimholz Péter, Dévényi Sándor és Ekler Dezső.²⁰ A továbbtervezés során a legérdekesebb Turányi Gábor magyar pavilon terve volt, (ekkorai munkatársa Kis Péter), amelyet a későbbi felhasználás során az Építészmérnöki Kar új épületének szántak. Az érdekes boglyaívű kupolatér a századforduló hagyományaira kívánt utalni. Derékszögű rendben körbeépítve aulaként a kiállítási funkciót is megőrizhette volna.²¹ A tervek készítése közben azonban az 1994-ben belépő új kormány a viláckiállítás rendezéséről visszalépett, s ezzel a fellendülés reménye is elszállt.

A következő években az új kari épület programként még tovább él. 1995-ben ismét pályázatot írnak ki rá, amelyet Varga Levente nyer meg a Rajzi Tanszék fiatal alkotóival készített tervével (alkotótársai Molnár Csaba, Peity Attila és Répás Ferenc voltak). Mire az első új épületek élükön az informatikai karral megvalósulnak (1997), az építész kar feledésbe merül.²² Az EXPO-pályázatok emlékét őrzi a lágymányosi egyetemi városrész köríves elrendezése (Gerő Balázs ötlete), illetve az északi (1994–98, Mányi István, Gerő Balázs, Szabó Márton műve) és déli Duna-parti egyetemi tömbök jellege és méretrendje. A kiállítás része lett volna az 1996-ban megépített, vatikáni pavilonnak szánt Magyar Szentek-temploma, amit Török Ferenc és Balázs Mihály tervezett.²³ Máig befejezetlen maradt az ELTE-BME sportcsarnok, a felülvilágító süvegeiről elnevezett „Borzaska”, Lázár Antal és Magyar Péter távkapcsolatban, faxon cserélt gondolatok révén tervezett műve. A zöld területbe illeszkedő, a felszínen csak részben megjelenő acélszerkezetű kupola konstruktőre Kollár Lajos volt.

Az 1994-ben meginduló, majd visszafogott élénkülés eseménye volt a gödöllői – a kastély már részben felújított bejárati részéhez illeszkedő – Kastélyszálló-pályázat.²⁴ E meghívásos pályázaton

18./ Az első évek ideológiai bizonytalanságát jellemzi, hogy a Bocskai úti lakossági tiltakozások miatt a fővárosi hivatalok nem merték megvalósítani a budai oldalon az eredetileg készített forgalom levezetést, és a villamospálya átvezetése sem történt meg, így a híd használati értéke nagymértékben lecsökkent. Ez volt az első jelentős eset, amikor a közérdek képviselője a demokratikus jogok érvényesítésének bizonytalan megítélése következtében háttérbe szorult. A következő években viszont az érdekérvényesítés során már a konszenzushoz szükséges képesség hiánya okozott a fővárosi önkormányzat és a kerületi önkormányzatok ellentétes érdekei miatt Budapest fejlődésében problémákat.

19./ MÉ 1990/3–4. 36., 1991/3–4 17–49.

20./ MÉ 1993/5 17–64., EXPO és Egyetem.

21./ Szerkezetét lásd Becker Gábor, Magyar Építőipar, 1999/1–2.

22./ Dobó, Molnár, Peity, Répás 1999, 237., 240., 241. táblák.

23./ Előhasznosító terv MÉ 1994/3–4 65., „Borzaska” uo. 41., Új MÉ 1990/6., *Magyar Építészet 1989–1999*, 83.

24./ MÉ 1994/5. 59., 1995/2. 48–50.

hat építészcsoporthat, illetve építész vett részt, az előző években az Arany János Színház átépítésével, bankokkal és irodaház-építéssel sikert arató König Tamás–Wagner Péter alkotó pár, Zalaváry Lajos és Dobozi Miklós, Koris János és Németh Ferenc, Kocsis József, Vadász György illetve Máté Zsolt, aki a műemléket helyreállította. A hat terv érdekes korszakot nyújtott: a műemlékhez kapcsolódó barokk elemektől (Máté Zsolt) Vadász György szerelt high-tech homlokzatú tömegképzéséig, Zalaváryék nagy belső hallt körülfogó négytornyos kiskastélyától Königék kereszteltengelyre szervezett, posztmodern harmóniát és otthonosságot kifejező nagyvonalú palotaszálló elképzeléséig terjed a skála. Ez utóbbi tervben a régihez illeszkedő léptékű épület formái Dávid Ferenc művészettörténész szavai szerint „kortalan klasszicitást sugároznak”. A következő évek pénzügyi megszorításai miatt azonban egyik terv sem valósul meg.

Az 1993–96 között elmélyülő válság és restriktív oka a keleti piacok összeomlása, másrészt a nyolcvanas évek külföldi eladósodása, a kölcsönök és a megnövekedett kamatterhek visszafizetésének nehezen teljesíthető kötelezettsége volt. Az évi lakásépítés 1993-tól húszezer körül stagnált 2001-ig, ekkor érte el újra a 28 ezres szintet. A gazdasági növekedés 2000-ben volt a csúcson, a következő európai és világgazdasági válság viszont a remélt növekedést ismét visszafogta. Tíz év alatt azonban a gazdasági és intézményi átépülés lényegében végbement, s ez 1997-től néhány kedvező tendenciát is felerősített.

25./ *Nemzeti Színház Tervpályázat*, Magyar építészet könyvek. Szerk. Vargha Mihály, Gyorsjelentés Kiadó, Bp., 1997 (angol szöveggel is). Az 1997-ben a pályázaton felálló mezőny közel egy évtized után már a nemzedékváltást is jelezte. A résztvevő csoportok vezető alkotói Bán Ferenc, Cságoty Ferenc–Lázár Antal–Pálffy Sándor–Keller Ferenc, Turányi Gábor–Kis Péter, Mónus János–Szőke Zsuzsa, Gerő Balázs, Szabó Márton, Balázs Mihály, Finta József–Fekete Antal, Vadász György, Patonai Dénes, Mányi István, Virág Csaba–Z. Halmágyi Judit, Járomi Irén–Kiss Gyula, Mátrai Péter–Madszin Attila–Golda János, Janesch Péter–Karácsny Tamás, Kistelegdi István–Bachman Zoltán voltak. E pályázaton épp úgy, mint az előzőkön több száz fiatal alkotótárs is szerepel egy új építésznemzedék képviselőjeként.

26./ *Bán Ferenc színháza, Egy terv felidézése*. Szerk. Vargha Mihály, Arturia, Bp., 1999. A nyertes terv alapozását építeni kezdték, de 1998 őszén az új kormány túl költségesnek tartva az építkezést, leállította a beruházást és új helyet jelölt ki a színház számára a felhagyott EXPO'96 dél-pesti területén, azzal a szándékkal, hogy a Nemzeti Színház az új dél-pesti kulturális központ szimbolikus központja legyen. Historizáló, romantikus kommersz mű lett az, ami négy év múlva végül Nemzeti Színházként megépült. Bán terve mégis olyan fordulatot jelentett építészetünkben, ami a századvég éveiben már új szempontok, egy az ezredváltásra is utaló táguló szemlélet megjelenését és megerősödését tükrözi.

Az átpolitizált közélet és a különösen nyomasztó gazdasági helyzet ellenére 1996 körül működőképessé és természetessé vált a magántervezés, kiépült és stabilizálódott a magánirodai rendszer, lassan szaporodni kezdtek a feladatok. Ismét felmerült a Nemzeti Színház megvalósításának gondolata is. A színház helyét az Erzsébet tér mellett, Nyíri István időközben műemlékké nyilvánított autóbusz-végállomása és a Bajcsy Zsilinszky út zsúfolt forgalmi területe között jelölte ki a főváros. Az építészek érdeklődését bizonyítja, hogy az 1997-es pályázatra hetvenegy terv érkezett. A historizálóan ironikus közelmúlt még éppúgy érvényesnek tűnt, mint a neomodern oszloprendszerekkel történő reprezentálás, valójában azonban már egyik mögött sem állt tényleges, hitből fakadó meggyőződés. A tervek többsége a modern formavilág megújításában kereste a feladathoz méltó megoldást. Tizenöt terv emelkedett ki a mezőnyből,²⁵ s egy sokat ígérő, megvalósításra javasolt terv is született Bán Ferenc munkájaként. Az adott körülményeket mesteri módon felhasználó, különösen szép, kifinomult gondolatok jellemezték tervét, bizonyítva, hogy a kötődés gondolatvilága kibontakoztatható a csúcstechnika eszköztárával is. Bán aszimmetrikus, eléggé kötetlen kompozíciója egy külső, lépcsőzött, fenn térráccsal fedett szabad térről a nézőtér teknője alá vezetett be a közönséget újszerű téri viszonyokat és külső-belső térkapcsolatokat teremtve. Nyitott tereivel egyúttal a Színház szimbólumává emelte a külső, közönséggel tartott kapcsolatot. Kár, hogy ez a sajátos minőségű térkonceptió végül is nem valósult meg.²⁶

A századvégen a posztmodern és dekonstruktivisták szemlélet és magatartás felerősödése után újabb jelenségek felé fordult a figyelem. Különösen az említett fiatalabb nemzedék – számítástechnikai műveltsége, javuló nyelvtudása, gyorsan szaporodó fejlett világbeli tapasztalatai, az újabb években szerzett szakműveltsége, valamint az új gazdasági környezetbe való gyors belenövése következtében – szinte naprakész tájékozódással követte a fejlett országok eseményeit, változásait, divathullámait és szakmai trendjeit. E gyors fejlemények azonnali átvétele, követése vagy utánzása különösen a fiatal korosztályok számára vonzó, természetes magatartás, amit az információs társadalom sokoldalú, a fogyasztói szokásokat is alakító hatása ösztönöz. Ezt a látásmódot és magatartást a folyóiratok, a világhálón való tájékozódás, a nemzetközi baráti és szakmai kapcsolatok, a köznyilvánosság, a reklám és propaganda, a kiterjedt médiavilág szélesedő és egyre inkább a vizualitás új lehetőségeire alapozott eszközrendszere, a globalizáció áramlásának minden fórumot elöntő bősége eddig el nem képzelhető hatékonysággal képes szorgalmazni és terjeszteni. Ennek a roppant bőségnek és az általa keltett, sugalmazott magatartásnak, megközelítésmódnak számos

vonzó, kedvező, pozitív vonása, a készségeket erősítő-kibontakoztató, forrás erejű hatása van, mint ahogyan lehet a kritikái távolságtartás hiánya miatt jól felismerhető árnyoldala is.

Számtalan benyomás hat, sokféle szempont merül fel a tájékozódás során, megnyitva lehetőségeinket a teljesen személyes vonások kibontakozásától a vezető áramlatok kihívásainak aprólékos követéséig. Olyan szellemi sajátosságok kifejezési vágya, mint a dinamizmus, mobilitás, flexibilitás vagy az ökológiai szemlélet irányai, a klimatikus jelleg, energiatudatos tervezés, többirányú szemlélettágulás vezet sokféle további megközelítési lehetőség és a motivációs vágyak sora mellett az egyelőre inkább csak számítógépen lehetséges, mint valóságos fantáziatervekhez, a virtuális terek világához. Sajátos vonzerővel rendelkezik a virtualitás lehetőségeinek tág köre, ami a számítógéppel segített vagy szinte a számítógép hatalmába kerülő tervezés során már nem is mindig anyagba-szerkezetbe önthető téri-tárgyi realitás, vagyis nem valóságos építészet, tektonikus térbeli világ, hanem csak a számítógépen megjeleníthető képzelet különös szüleménye.

Az építészet valóságos világából az atektonika divatszerű felmerülése korában sem hiányozhat egyféle tektonika, a gravitációs erőkből struktúrává formálódó szerkezet. Anyag, szerkezet és technológiai eljárás mellett sok más tényező az alkotóközösség sajátosságaival együtt határozza meg a környezetben épülő mű funkcionális-szimbolikus tér- és formavilágát. Az építészet, mint tér-és formarend valóságelemek összessége, anyaghatások, anyagfelületek, textúrák, faktúrák, színek, fények és árnyékok, felületegyenetlenségek együtthatása; az építészeti forma anyagából és tagoltságából, részekből és részformákból, részletekből felépülő és belső összefüggésekből következő jelenségrendszer, a valóságos formák phenomenon mivolta. Az anyagi formában, a színekben és fény-árnyékban, terhekben és azok leküzdésében megjelenő tényleges világ, ami nélkül nincs sem az alkotó, sem a befogadó és használó számára érzékletesen gazdag környezet, az embert körülfogó és általa létrehívott, részleteiben és szándékai szerint is otthonos és befogadói jellegű, valóságos tárgyi világ. Természetszerűen gazdagabb, összetettebb, s egyúttal más, mint a képernyőn ábrázolt, különös nézőpontokat jelentő, hatásokat keltő, de nem tektonikus virtuális világ. Képzeletünket azonban ez utóbbi is formálja, tágítja. Ha az ezredvégi építészetünket e más vonatkozásaiban és rétegeiben is szélesebb, kitágult szempontokkal vizsgáljuk, fel lehet ismerni azt a szemléleti változást, amely az átalakulás nehéz éveit és többirányú kísérletei után az ezredvég minőségében is más jegyekkel jellemezhető alkotói világot foglalkoztatja, s amelyben a modernizáció új szintjének értékei egyre több műben öltönek formát.

A közelmúlt nyolc-tíz év építészeti formálásában úgy tűnik, a hazai építészet is sok műben eljutott e széles értelemben vett teljesebb formálásig, a kedvezőtlen anyagi-gazdasági helyzet ellenére a közvetlen adottságok szellemi erőfeszítésből, értékekből, tehetségéből és mesterségbeli érzékből következő – vagyis építészeti eszközökkel történő – meghaladásáig. Miközben az átmenet nehézségei között elvesztettünk lehetőségeket, vagy nem tudtunk eléggé élni velük, közelebb jutottunk ahhoz, hogy csökkentjük hiányosságainkat. Érdeemes a hazai folyamatok egy külső, rivális tanúját, Erick van Egeraat, a fővárosban is irodát működtető holland építész egy 2004. márciusi interjúját idézni, hiszen saját tapasztalatáról beszél másfél évtized elteltével: „Saját korábbi előítéleteim ellenére azt kell mondanom, hogy a magyar építészek nagyon tehetségesek, és rendkívül erős a minőségi munkára való törekvésük... Ha képesek kiszűrni a rájuk zuhanó információ- és elvárás zuhatagból a fontosat, akkor néhány év alatt komoly vetélytársai lehetnek bármely nemzet építészeteinek. Ha viszont a gyors siker és a pénz hajtja őket, elbuknak.” (Népszabadság, 2004. március 6., Hétvége). Érdeemes megszívlelni Egeraat véleményét, és bár sok szempontból nem tart építészetünk még a komoly vetélytárs szintjén, értékeket keresve, kritikus szemmel mérlegelve kell számba venni századvégi építészetünket.

A SZÁZADVÉG ÉPÍTÉSZETE

Az 1989-et követő évtizedben a megújulás folyamatait olyan súlyos új válságjelenségek terhelték, mint a zuhanásszerű gazdasági visszaesés, a keleti piacok elvesztése, a struktúraváltással is együtt járó magánosítás anomáliái, a társadalmi foglalkoztatottság egy évtized alatti átrendeződésének feszültségei és a társadalom fenyegető kettészakadása, széles rétegek elszegényedése. E nehézségek ellenére teret nyert és erősödik egy új értékrend. Az intézmények átalakulása megtörtént, a mintegy ötezer, többségében főfoglalkozásban tervező, egyetemi szinten végzett építész között ismét végbement a nemzedékváltás, ennek folyamatai során a nagyirodai munkamódszerek között gyakorlatot szerzett idősebb nemzedék jórészt továbbadta szakmagyakorlásának tapasztalatait a fiatalabbaknak.

27./ *Magyar organikus építészet* 1991.

28./ MÉ 1990/3–4. A szám az 1990. június 8-i közgyűlés, illetve a pályázattal kapcsolatos viták fellángolása után jelenik meg, Janáky más munkáit is bemutatva. Közli a díjazott pályázatok anyagát, a zárójelentés összefoglaló részeit, a MÉK–ÉSZ vezetősége május 25-i körlevelét, az Ügyvezető Elnökség és Hungexpo közötti levélváltást és a sajtóvita első megnyilvánulásait. A publikált pályázati zárójelentés ma is tanulságos. Helyenként még jól érzékelhető a fogalmazáson, hogy közvetlenül a választások előtt vagyunk: visszafogottan ugyan, de érzékelhető az öncenzúra, hiszen a régi kötöttség, ha ingatagon is, de fennáll. A bábból való kitérés metaforája helyett a terv találmányaként azt említi, hogy „életet állít ki”, és az ökológiai gondolat, a környezetvédelem fontosságát tekintve a tervezett, az összegezés szerint nehezen megvalósítható „inszektárium” szemléleti értékének. A nehézségeket látva olyan részletes ajánlásokat fogalmaz meg, amelyekkel a későbbiekben sem a kiírók, sem a tervező nem foglalkozik, de az étterem, az árusítás és többcélú közösségi terem szükségességét is jelzi. Alátámasztja viszont a történetiség kifejezésétől eltérő koncepciót. A megvett tervek többsége, Bán Ferenc és Plesz Antal, Dévényi Sándor és társai, Ferencz István és csoportja vagy Mátrai Péterék, Dévényi Tamásék, Magyar Ádám és Juhari Katalin, illetve Tima Zoltán, Németh Tamás pályázata is – az utóbbi Sevilla 1492 óta eltelt fél évezredének állít emléket – a hagyomány értékeiből indul ki. A másik csoport – Janáknál kevesebb erővel ugyan – az ökológiai egyensúly egyetemes kérdéseire vagy a változó Magyarország imázsára (mint Bachman Gábor), a modern világ sajátos jellemzőinek kifejezésére (Ráth András és műegyetemi fiatalok) összpontosítja figyelmét. Az említett és értékelte pályázatokban maradéktalanul jelen volt a történeti örökség bemutatására való törekvés, amit Makovecz sevillei magyar pavilonja is kifejez.

A Velencei Biennálé és a sevillei magyar pavilon

A rendszerváltás idején az organikus építészet szemléletbeli kiteljesedése, az alkotói áldozatvállalás természetes volta, a művekben kibontakozott szellemi magatartás a magyarázata annak a szakmai elismerésnek, ami Makovecz Imrét és az organikus törekvéseket övezi, s amit 1990 nyarán a kamara alapítására létrehozott kilenc személyből álló MÉSZ-ÉK munkabizottságban Makovecz mellett Kampis Miklós és a velük rokonszenvező Bodonyi Csaba beválasztása is jelzett. 1990-ben, a politikai rendszerváltás évében készült el Makovecz Imre addig legjelentősebb műve, a paksi templom. Ez a jelszerű, valóban szimbolikus értékű mű a megújulást is szimbolizálja.

Az organikus építészet a rendszerkritikát képviselte, így alkalmas volt arra, hogy az új kormány az 1991-es, Paolo Portoghesi által rendezett Velencei Biennálén a magyar organikus építészet alkotóit és műveit mutassa be. Harminchét építész szerepel a Nemzetközi Építészeti Kiállítás magyar pavilonjában jól előkészített katalógussal, régiek mellett és a legfrissebb művekkel. Makovecz Paks mellett siófoki templomát és a szigetvári Vigadót, Csete Orfű mellett a halásztelki templomot és szentendrei Napenergia-házát, Kerényi József ceglédi kápolnáját és kecskeméti munkáit állítja ki. Jelen van műveivel Dévényi Sándor, Ekler Dezső, Erdei András, Farkas Gábor, Jankovics Tibor, Kistelegdi István, Nagy Ervin, Salamin Ferenc, Sáros László, illetve első csengeri épületeivel Vincze László is, és velük együtt az organikus eszméhez kapcsolódó, addig nevet szerzett valamennyi alkotó.²⁷ Ezt a kiállítást sajátos eufória övezi, hiszen a szovjet övezetből épp kilépő ország eredeti karakterű, addig alig ismert építészetet mutat fel az egyetemes világnak.

1990. márciusban, közvetlenül a politikai rendszerváltás előtt az 1992-es sevillei világkiállítás magyar pavilonjának a korábbi kormány által előkészített pályázatán Janáky István nyert első díjat a Lepkeház gondolatával. Az átalakulás világát különös erővel kifejező költői metafora a bábszerű bezárkózásból való kitérés lehetőségét és reményét kívánta szimbolizálni. Janáky különös gonddal készítette tervét, ezernyi lepkefajt tanulmányozva gondolta végig a szimbolikus mű megvalósításának élettani hátterét. Az adott nyári időpontra felül nyitott teret tervez, amelyet csak lepkeháló fed, a talajba süllyesztett élő fák és növényzet biztosítja a színes lepkevilág vegetálását a kiállítás fél éve alatt. E várhatóan eredeti, hatásos bemutatón kívül nem tervez semmiféle más témához helyet, jól érzékelve, hogy tervének mondanivalójához – a keleti tömbből való szabadulás vágyának spirituális kifejezéséhez – valóban nem kapcsolható semmiféle aktualitás, étkezési hely vagy bemutatás. A pályázatot megnyerve írásos megrendelés nélkül, az eredeti kiírás ígérete szerint kezd nagy lendülettel a kiviteli terv kidolgozásához.²⁸

Az új demokratikus kormány hivatalba lépésével leváltják az addig működő kormánybiztost, illetve minisztert, a kiállítás felelősét, aki a tervvel nem értett egyet és a terv átdolgozását kérte. Ezért még a régi Kereskedelmi Minisztérium értesíti Janákyt május 22-én, hogy nem tart igényt

munkájára. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok új minisztere ismert közgazdász, a pavilon alsó szintjén az országot bemutató kiállítást és éttermet szeretne Ő is megvalósítani. Janáky tárgyal a megbízóval, azonban nem enged, úgy gondolja, alsó szint esetén nem ültethet fákat, nem biztosíthat természetes életkörülményeket az egyébként is rendkívül kényes, rövid életű, sokféle fajhoz tartozó lepkevilágnak. Az új miniszter ezért augusztus 16-án Makovecz Imrének ad megbízást a tervezésre, aki 1986-ban már nemzetközi szinten elismerést nyert, és a velencei kiállítás főszereplőjeként is ismertté vált, mint a magyar organikus építészet legkiemelkedőbb személyisége.

Makovecz Imre történelmi hagyományainkra utalva alakítja az 1992-es sevillai magyar pavilont mind vetített és hanghatást keltő, mind épített eszközeivel.²⁹ Az organikus tér eszméje, bár formai elve sérül a szintmegosztás és a belső útvezetés következtében, történetidéző szemléletével, az üvegpadlón áthatoló, látható gyökérzetű életfa motívumával és a szép vonalú, ragasztott fatartóval megformált épülettömeg megnyerő formavilága révén széles körben sikert arat. A mesélő kedvű, mozgalmas héttorony s a mű egésze az ötszáz év utáni visszatérést, Európa kultúrájához tartozást kívánta történelmi idézetei révén is formavilágával érzékeltetni.

A pavilonban nemcsak a befoglaló, az íves faszerkezettel kirajzolt és rendkívül érdekesen továbbosztott, az egész mű egységét a részterekből is felvillantó, azt megmutató nagy forma kap jelentőséget, hanem a részterek sora is a bejárás kötött útvonalával. A külső megjelenésében felfordított hajóforma ívelő tömegét ferdén szeli át a hat torony összekapaszzkodó sora, és ezt a látványt a hetedik, a kijáratot tartalmazó torony hangsúlyja még tovább gazdagítja. A külső formavilágot a talajig lefutó természetes palatető, a tornyok oldalfalainak és kivillanó falrészleteknek a fehér színe vagy gazdagon tagolt, jelképekké váló nyílászáró fafelületek fogták hasonló egységbe, mint a belsőt a tartószerkezetek ívsora a bonyolult útvonal bejárása során. A rövid életű pavilon vitathatatlanul a sevillai világiállítás egyik érdekességének bizonyult, amelyben a vetítések és a zenei aláfestés, illetve az élet értékeire figyelmeztető, leveleitől megfosztott, de az üvegfödemen keresztül gyökereivel együtt bemutatott tölgy látványa mellett maga a pavilon volt az érdeklődést kiváltó kiállítási tárgy.

A támadások többnyire nem a történelmi gondolkörre irányultak, hiszen az még az előző rendszerben született kiírás koncepciója volt. A MÉK-ÉSZ ekkori, ideiglenes vezetősége viszont épp e pályázat esetében azt akarta elérni, hogy négy évtizedes vágya – a nemzetközi szokásoknak megfelelően az első díjas terv tervezője teljesítse a megbízást – végre teljesüljön. Nem a tervekről szólt végül is az 1990-es heves újságvita vagy a MÉK-ÉSZ vezetősége által 1990. május végén elrendelt etikai vizsgálat: a rendszerváltó szándékok közötti ellentét, a különböző nézőpontú és érdekű társadalmi-politikai törekvések miatt robbant ki az addig rejtekező, több oldalról gerjesztett konfliktus.

A Magyar Művészeti Akadémia létrehozása – Makovecz Imre volt a kezdeményező – épp úgy, mint az 1991. évi Velencei Biennálén a hazai organikus építészetet felvonultató jól szervezett bemutató, majd 1992-ben a sevillai magyar pavilon sajátos sikere lényegében azt a tevékenységet állította előtérbe, amely az egyre inkább a technika uralma alá kerülő világban az emberhez és a természethez közelebb álló építészet lehetőségeit keresi. E két év alatt mégis olyan látszat alakult ki – ennek kialakulását különösen a viták során ellenérdekeltként megszólalók erősítették –, hogy az organikus irányzat követői előtérbe kerülésük során „ost a hazai „hivatalos építészet” képviselőivé váltak. Ezzel megtörik az a varázs, amely a közel két évtizedes ellenállás küzdelmei során e laza kapcsolatrendszerű csoport köré fonódott.

Ez a rövid időn belül ismét bekövetkező helyzetmódosulás a hogyan tovább kérdéseit vetette fel. Képes-e változtatni, illetve hogyan és milyen irányban halad tovább az organikus iskola tábor? Milyen átalakulással, feladatvállalással kell, hogy együtt járjon a rendszerváltást követő későbbi időszak? A kilencvenes években már mintegy másfélszáz fiatal építész vonz az organikus építészet alkotói világa. Nyilvánvaló volt, hogy a megnövekedett érdeklődés kielégítése érdekében

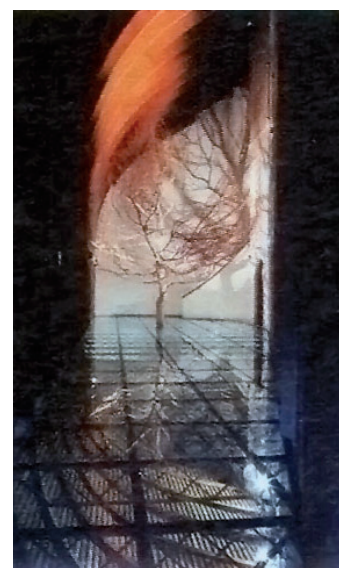
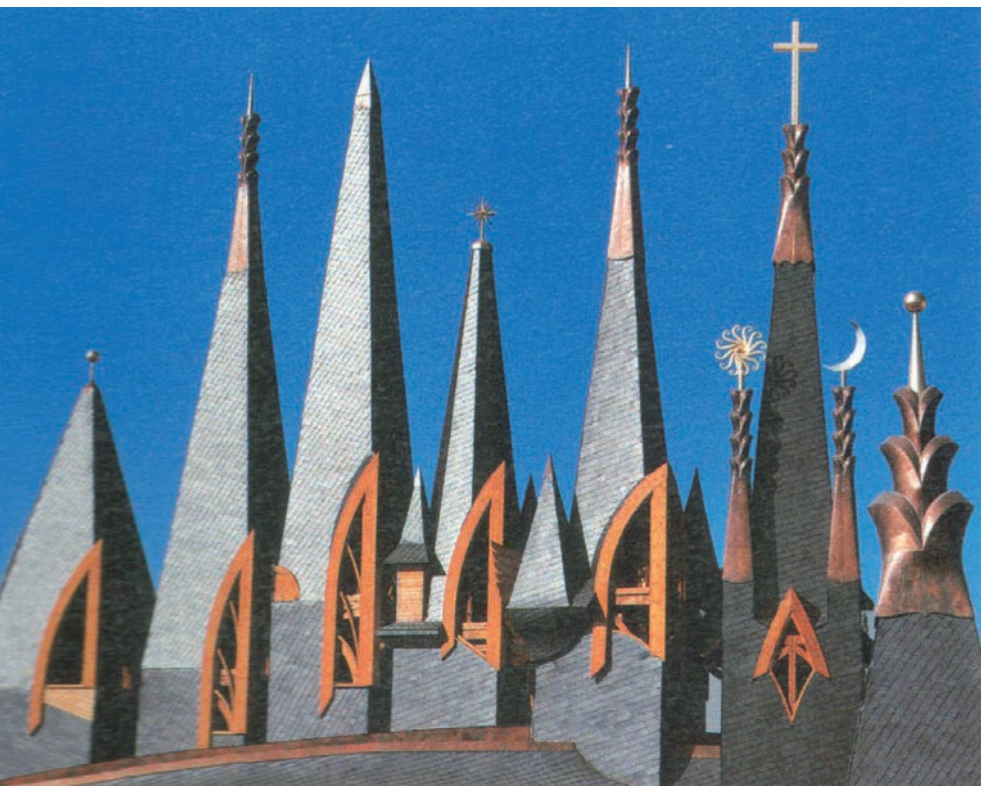
29./ Jeffrey Cook: *Az EXPO magyar pavilonja. Magyar építészet 1989–1999*, MÉ 2002/3., Országépítő 92/2. Egy kiállítási pavilon egynyári növény, nem száz évet megélő középület. Ha olyan hatást gyakorolt látogatóira, mint ami Jeffrey Cook arizonai építész professzor a Magyar Építőművészet korabeli számában is megjelent írásából kitűnik, akkor megfelelt annak a várakozásnak, amit az 1900-as párizsi világiállítás bemutatkozásai óta a hazai közélet ilyen alkalmakkal szemben joggal támasztott, s amit a sevillai szerepléshez bárki fűzhetett. A MÉ 92/4 számú borítóján a pavilon képe fejjel lefelé állt, s alkotójának ez rossz szul esett. Nem tudtam erről, mint a lapért felelős szakmabeli részletekkel, türelemmel nem foglalkoztam, úgy gondoltam, hagyni kell azokat zavartalanul dolgozni, akik önfeláldozóan munkájuknak élnek. Ma is meg vagyok győződve: nem rontás az, amit ez a kép kifejez – nem hiszek a népi babonában, ismerem a rontásról vallott hitet. Számomra az ég kékjében úszik e képmás, mint a puszták mitizált jelensége, a délibáb; a múlt aurája övezi e művet, amit sikerével kiérdemelt.

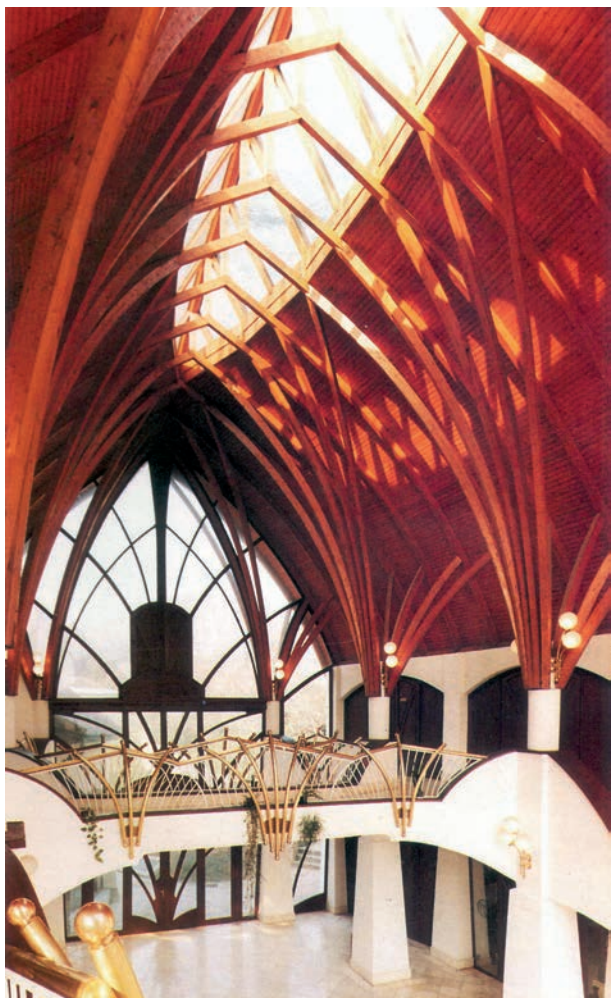
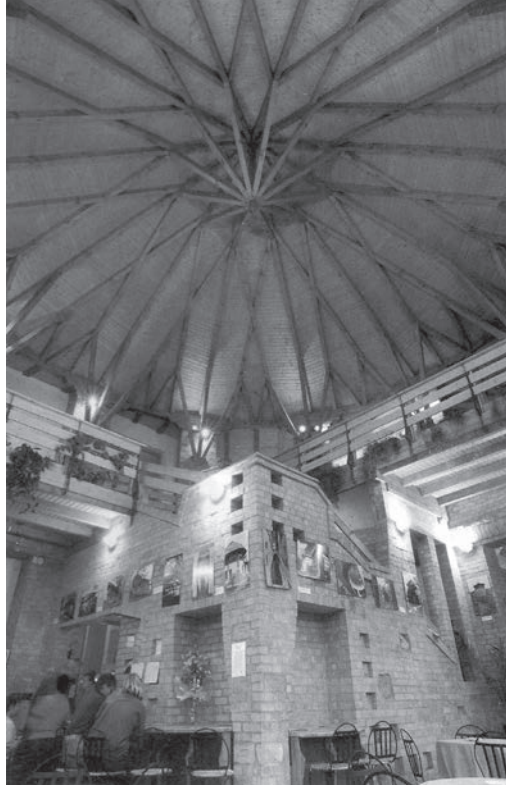

1 3
2 4 5

XVII. 129–136. tábla, 1–65. kép. 1–5. Sevilla, EXPO, Magyar pavilon, Makovecz Imre, 1992. 1. A pavilon világkiállítási környezetében, Mé 2002/3. 11. 2. Toronysisakok a kijárat oldalról, 3. a belső nagytér, 4. a kijárat torony, 5. az üvegpádós tér. 2–5. Mé Frankfurti szám, 34.

129.

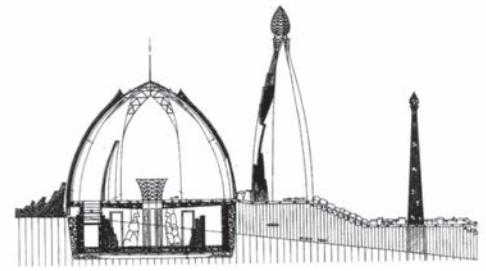
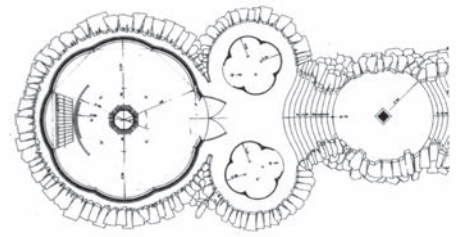

6 7 8
9 11 12
10 13

6–8. Budakalász, Faluház, Turi Attila, 1995–97. 6. Külső kép, 7., 8. belső tér, Kós Károly Egyesülés, 324., 325. 9., 10. Szerencs, Népház, Salamin Ferenc, 1987–88. Nagy Tamás füzet 24. és 35. 11–13. Vác, Piac tér, Sáros László, 1995. 11. Mé Frankfurti szám, 34., 53., rajz, 12., 13., Kós Károly Egyesülés, 303.

130.

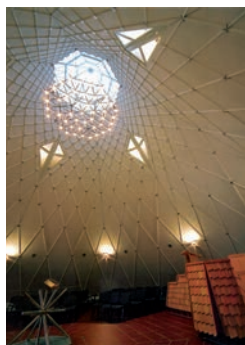

14–25. Csete György művei, 14–16. Beremend, Megbékélés kápolna, 1991–98. *Csete*, 2001, 68., 5. kép, 69. 3. kép, 16. Metszet és alaprajz, Mé Frankfurti szám, 75., 17–21. Ópusztaszer, Nemzeti Történelmi Emlékpark, Erdők temploma és múzeuma, 1991–98. *Csete*, 2001, 79. 4., 5., 6. kép, 20. Ópusztaszer, a honfoglalás szere, 80., 6. kép, 21. 84. 1. kép. 22–24. Debrecen, Téggláskerti Gyülekezet temploma, 2001, 2006. 22., a külső környezetben, 23. a belső tér, 24. ég felé vágyó tornyok, *Csete*, 2001, 132., 133., 134., 5. kép. 25. Ópusztaszer, a honfoglalás szere, *Csete*, 2001, 86.

14	15	16
17	18	19
20		21
22	23	24
25		

131.

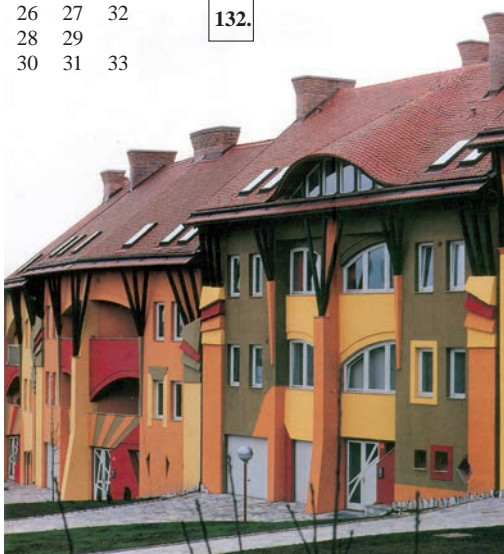

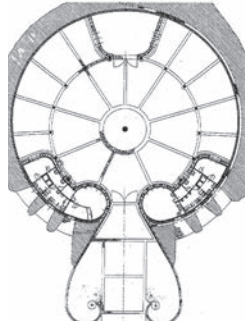
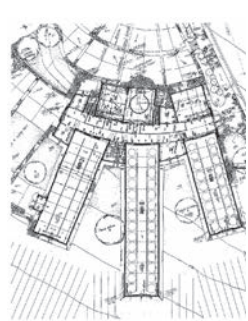

26–33., Dévényi Sándor művei. 26. Siófok, Mátyás király utca 12., panzió homlokzata, 1991. 27–29. Pécs, Munkácsy udvar, Munkácsy utca 9., lakó- és üzletház, munkatársak Borza Endre és Láposy Kristóf, 1991. 27. utcai homlokzat, 28., az udvar képe, Mé Frankfurti szám, 33., 29. udvar részlet, Kós Károly Egyesülés, 121., 30., 31. Pécs, társasház a Makár-hegyen, terv 1992, kivitel 1992–94. Mé 1995/1. 22. 32., 33. Pécs, Nyúl utcai családi házak, nagyobb toronnyal a háttérben, és a kisebb, munkatárs Baranyai Bálint, 1994–96. Kós Károly Egyesülés, 130.

26 27 32
28 29
30 31 33

132.

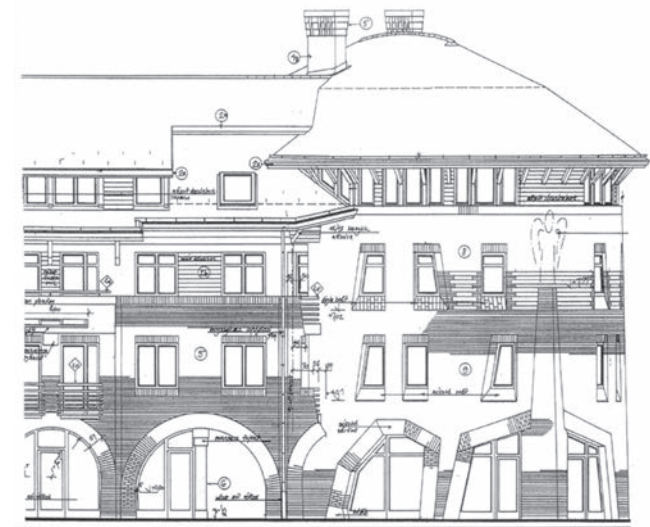

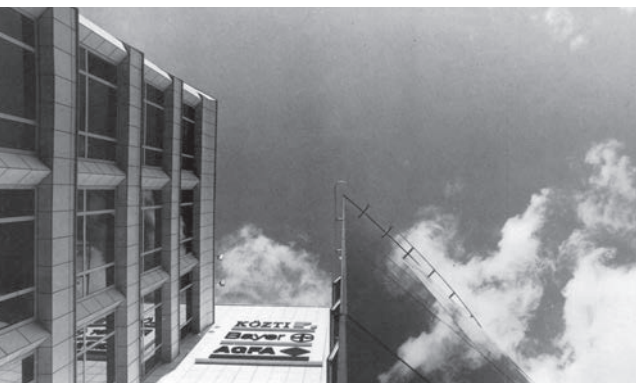

34–42. Ekler Dezső művei. 34. Neszmély, borászati üzem épülete, 1994–96. 35–39. Mezőzombor, Disznókő Rt. borászat épületei, 1993–95. 35., 36. Borfeldolgozó épület és az épület a tájban, 37–39. borászati épület és udvara, 39. rajzok: a borfeldolgozó épület helyszínrajza és alaprajza, a borászati épület alaprajza. 40–42., Szolnok, Sóház u. 1., lakóház, Kövér Istvánnal, 1995–98, 40., 41., homlokzat és homlokzat részlet, 42., homlokzati rajz. 34–42. Kós Károly Egyesülés, 34. 137., 35., 36. 138, 139. 37., 38., 141., 144. 39. 138. és 140., 40–42. uo., 142., 143.

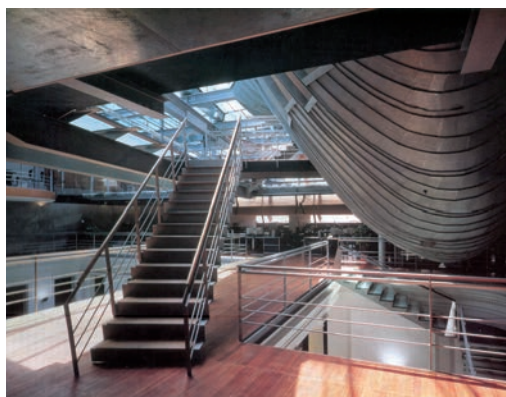
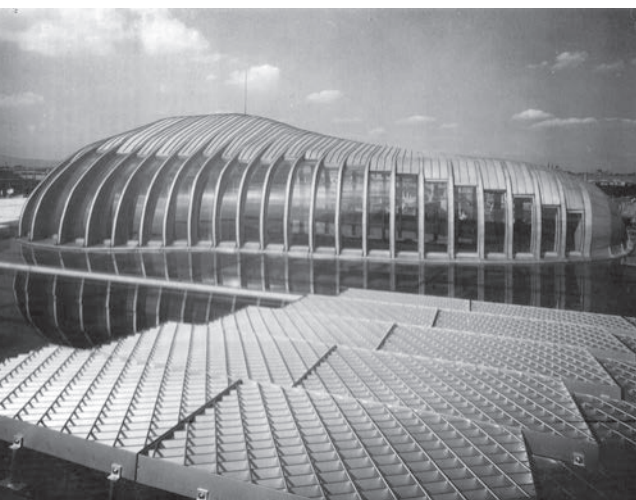
34 35 36
37
39 38
40 41 42

133.

43–46. Budapest, Rákóczi út – Múzeum kör-
út sarkok, Kelet–Nyugat Kereskedelmi Köz-
pont, Zalaváry Lajos, 1991. Mé 1992/2–3.
37. 43., 44. 38., 45., 46. 37. 47., 48. Irodaház
Budán, a KÖZTI részére, Marosi Miklós,
Farkas Dániel, Mé 1992/2., 12. és 14. 49., 50.
Váci út 110, ITC, Nemzetközi Kereskedelmi
Központ, ifj. Kálmán Ernő, belsőépítész Csa-
varga Rózsa, terv KIPTERV 1989–91, 51–54.
Budapest, Andrássy út 9., ING Bank, NN
Biztosító székháza, Erik von Egeraat, Meca-
noo építésziroda, terv 1991–92, kivitelezés
1992–94. 51., 52., 54. Mé 1995/1. Tárgyaló
buborék az udvar felett, 34., 35., 37., 53., Mé
Frankfurti szám, 45.

43 44
47 49 45 46
48 50
51 52 53 54

134.

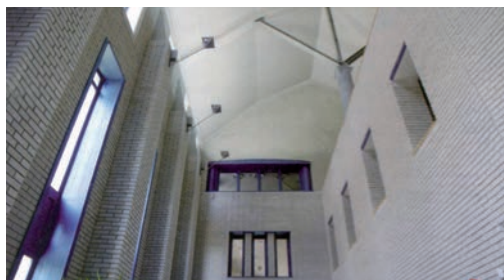
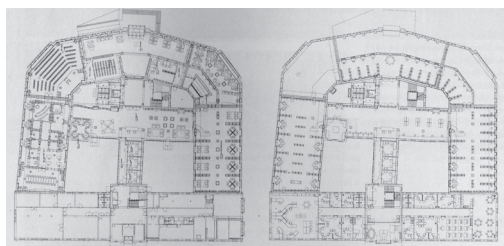

55–60. Budapest, Grand Hotel Corvinus Kempinski, Finta József és Puhl Antal, terv 1988–91, kivitel 1990–92. 57. A szálló az Erzsébet tér és a Bécsi utca felől. Mé 1992/5. 2. 55. Légifelvétel az épületről és a környezetéről. 58. A főhomlokzat. 56., 59., 60. A Deák Ferenc utcai udvar építészeti részletei, *Finta József*, 1977, 55. 216., 56. 270., 58. 222., 59., 60. 223. 61–64. Kecskemét, Katona József Megyei Könyvtár, Mátrai Péter, Major György, belsőépítész Batta Imre, terv 1986–89, 1993–95, kivitelezés 1994–96, Mé 1997/1, 61. 13., 62. 15., 63. 17., 64. 13.

55	56	57
59	60	58
	64	
62	63	61

135.

az átszerveződés mellett a szemléletmód megismertetésére és a továbbképzés megoldására kell az irányzat követőinek törekednie.

Organikus törekvések a vidék fejlődésében

Az organikus irány körein belül már a nyolcvanas évek végén megindult a megerősödését jelző átszerveződés. Makovecz Imrének a nyolcvanas évek második felében sajátos alkotói biztonságot nyújtott a MAKONA. Az intézményesedés során a MAKONÁ-ból újabb cégek jöttek létre. Ezek kapcsolatából alakult meg 1986-ban a Kós Károly Egyesülés és vele együtt született a Vándoriskola. 1990-ben tizenegy kisvállalkozás volt tagja a körnek, amelynek a korlátolt felelősségű társaságok és betéti társaságok mellett még két kisszövetkezet is része. 1994-re alakul ki az ezredvégen is aktív tizenkilenc cég kapcsolatrendszeré.³⁰

Csernyus Lőrinc, Turi Attila és Siklósi József (1960–) 1990-ben a Triskell Kft. tagjai lettek, ők segítik Makovecz Imrét a sevillai pavilon építésében, majd 1993-ban a piliscsabai katolikus egyetem oktatási épületénél is. Makovecz köréből vált ki az Axis Építész Iroda Kft. is, amelynek Nagy Tamás, Salamin Ferenc (1958–) és Vincze László az alkotó építészei. Salamin Szerencs főépítésze, s az ottani általános iskola és sportcsarnok (1988–93) az említetthez hasonló nagyterének tervezője. Makovecz szűkebb köréhez tartozók többsége ekkor már saját vagy társas irodát működtet.³²

A feladatok változására jellemző, hogy Makovecz Imre tervez a fővárosban is. A Szentkirályi utcában szigorúan historizáló kétemeletes lakóházra épít rá kettős tornyú felépítményt úgy, hogy az udvar fedésével irodaházzá válik az épület (1993). Ő és munkatársai tervezik 1990-től Piliscsában a volt szovjet laktanya átépítésével és új épületek sorával a Pázmány Péter Katolikus Egyetem együttesét is (1991, Campus, beépítési terv, MAKONA és Triskell, 1993–94; Oktatási épületek, Siklósi József, 1994; Refectorium, Zsigmond László, Stephaneum, Makovecz Imre, Catharineum, Bata Tibor. 1995; főporta, vasútállomás, Csernyus Lőrinc, Dékányi Hivatal, Zsigmond László 1996; Ambrosianum, Siklósi József; Egyetemi Klub, Turi Attila, kollégiumi épületek, Bata Tibor).

A tervezési feladatok bővülése – a megépített művek számának gyors növekedése – mellett a településfejlesztésben végzett széleskörű tevékenység érzékelteti az organikus törekvések híveinek vidék felé fordulását és egyúttal a civil társadalom építésében való részvételt. Bár az egyesüléshez tartozó közepes létszámú cégek többsége fővárosi székhelyű, a vállalt feladatok döntő többsége a vidék fejlesztéséhez kapcsolódik. A vidéki középületek és magánépítés olyan tudatosan vállalt feladat számukra, amelyben saját szemléletüket sokoldalúan kibontakoztathatják. Jól jellemzik a kilencvenes évek első felében e tevékenységet olyan munkák, mint Salamin Ferenc már említett szerencsi általános iskola és sportcsarnok épülete, Zsigmond László (1959–) veresegyházi Gyermekliget együttese (1994), Siklósi József dunaszerdahelyi üzlet- és irodaháza (1994) vagy a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem több épülete, Turi Attila budakalászi Népháza (1993).³³

Ebbe a körbe tartozik Nagy Ervin (1950–) letenyei könyvtára (1989–90) és a rendszerváltás idején kivételesen a fővárosban épített stíluskereső, romantikus Hattyú-háza (1987–90), amelyek jelzik e törekvések jellegét és szándékát. A fővárosi környezetben álló irodaházban, a szintekre osztott vasbeton szerkezet és a külső formavilág ellentmondása feloldhatatlan. Meggyőzőbb gondolat a Meredek utcai Holland Rt. irodaháza (1987–92), amelynek nagyvonalú téglalapítménye tartalmi vonatkozásban a holland századfordulóra is utal. A Hattyú-ház formavilága szerencsésebb tartalmi viszonyba kerül a Csurgón épült Csokonai Vitéz Mihály nagytermes közösségi házban, ahol a formarend a funkciókkal belső összhangban nagyvonalúan és egységesen kibontakozhat (1993–97, munkatárs Drobnai András).³⁴

Tágabb körben, az organikus szemlélet más jegyeit hangsúlyozva ide tartozik Sáros László (1947–) Vácott épített Városi piaca (1993) és több más munkája, vagy Bodonyi Csaba tokaji főépí-

30./ *A Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* emlékkönyv (1999) e vállalkozások építész alkotóinak munkássága mellett beszámol az egyesülést megelőző időszak folyamatairól és programjairól, a szabadiskola 1993-tól tartott negyedévi konferenciáiról, majd annak 1996-tól hároméves ciklussá szerveződő tevékenységéről, az Országépítő folyóirat tíz évfolyamáról, az alapítvány és a Vándoriskola működéséről, a huszonhét mester és az 1999-ig végzett diplomázó vándor-építészek munkásságáról, a települési főépítészek feladatvállalásáról és a településfejlesztéssel összefüggő főiskolai szintű oktatási elképzelésről. E teljes évtizedre kiterjedő kötetből is felismerhető az 1997-tel kezdődő időszak érettebb jellege, az építészeti teljesítmény értékbeli gazdagodása. Lásd még a *Vándoriskola 1989–1999* kiadványt is.

31./ Országépítő 91/3., *Magyar organikus építészet* 1991, *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, Vincze 93–97., Heil Tibor 244–245., Csernyus 316–321., Turi 317., 322. *Magyar építészet 1989–1999*, 35. Schéry 2004, Vincze 24., Turi 59. Lőrinczi 2003, 317., 318., 320. Vándoriskola 1999, 4., 1., 12., 14. 32./ *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, Axis 80–105., Triskell 314–335. Vándoriskola 1999. Országépítő 92/1., 93/1–2., 1998/2.

33./ Uo. Schéry 2004, Siklósi 52.

34./ *Magyar organikus építészet* 1991, 82–85. *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, Kupola 202–217. Vándoriskola 1999. *Magyar építészet 1989–1999*.

tészi tevékenysége, Borháza (1990), sétáló utca kialakítása (1995) és gimnázium és szakközépiskola épülete is (1996). A vidék épületeiért érzett felelősség és igényesség jellemzi a Vándoriskolában résztvevő más mesterek, mint Kravár Ágnes (1948–), Szentesi Anikó (1946–) munkáit, a velencei kiállítás más szereplőinek újabb alkotásait és a Vándoriskolán résztvevő fiatalok többségét is.³⁵

Makovecz köréből Ekler Dezső (1953–) alkotó és elméleti tevékenysége sajátos érzékenysége, gondolatgazdagsága, érdekes kísérletei miatt már korábban kiemelkedett.³⁶ A Pannon Agrártudományi Egyetem épületének bővítése (1988–89) új hangvételt jelentett az organikus szemléleten belül is. A mezőgazdasági építészet régebbi, jórészt eltűnt és elfelejtett, sajátos hangulatú borászati épületeinek a karakterét fogalmazza újjá a mezőzombori Disznókő Rt. borászati együttes (1993–95) és a neszmei borászati üzem (1994–95) épületeiben. Az előbbinél a központi borfeldolgozóra és íves közlekedőre fűzött három pincetömb épp úgy szerves, illeszkedő elemévé válik a szőlővel ültetett dombos tájnak, mint amilyen a történeti borvidékek pincéinek megszokott tájba illeszkedése volt. A szőlő gondozása, a borászat évezredek óta műgondot követel művelőitől, ez a sajátos kiműveltség érvényesült a múltban is és született újjá Ekler építészeti feladatközelítésében. A mezőzombori borászat sugaras elrendezésű fejjépülete közelében fekvő traktorgarázs a terepbe süllyesztett udvart körülfogva épült. A szürke palával fedett, a körudvar felé nyitott fedélszékekkel kapcsolódó íves tároló garázst felülnézetében szőlőkacs vonalú támfalakkal körülfogott, terepszintre felvezető előudvar előzi meg, amely a borászati üzem felé vezető útra nyílik. Ami alaprajzi vetületében egyféle hagyományos díszítőformának hat, az a domb alján az enyhén lejtő terepben egyszerű és nagyvonalú, a környezet részévé váló természetes képződményként jelenik meg a tájban. Ezek a szőlőhegyek közé illő, a táj részévé váló épületek indítják el azt a megújulási folyamatot, ami a hasonló funkciójú épületek megformálásában további jelentős értékeket hoz létre.

A vidék építészetéből ezekben az években emelkedik ki Dévényi Sándor, aki az organikus építészet személyes változatát teremtette meg korai pécsi műveivel, a Lakodalmas házzal (1983–84) és a Villámsújtotta házzal (1978–84). Posztmodern, majd dekonstruktivizmushoz hasonló forma elemek férnek meg munkásságában a római építészet ősi erőteljességének vállalásával. A historizáló formákat érdekesen elegyíti új szemléleti jegyekkel régi lakóházakból átépített irodaházában, a Munkácsy-udvarban (1992, munkatárs Borza Endre és Láposy Kristóf); megőrzi a középkori falmaradványokat, rekonstruálja a gerendás födém egy darabját, a múlt folytonosságát hangsúlyozva teremt jellegzetesen egyéni építészeti világot. A szintén két utca között épített másik iroda- és üzletháza, a Római udvar (1990–1992, munkatársa Masszi Pál) különös formavilága az ókori világ itt talált földalatti emlékeit is bemutatja. Teréz utcai homlokzatát sajátos erővel hatja át a dekonstruktivizmus gondolkodásmódja³⁷ Ez utóbbi a legérdekesebb példa a dekonstruktivizmus hazai megjelenésére, amelyben a tördelt formaelemek a tektonikus feszítő erővel idézik fel a két évezredes lét viszontagságait legyőző fennmaradás különleges örömét.

Csete György ezekben az években emeli Ópusztaszeren a honfoglalás emléket őrző Nemzeti Történelmi Emlékparkban az Erdők temploma és múzeuma kupoláját (1992–96) és az 1998-ig hasonló elemekből köréje font együttest, így az Ökumenikus templomot. Református templomot épít később Kőszegen (1996) és Beremenden, a déli határhoz közel megépíti a Megbékélés templomát is (1998).³⁸ Talán ez a legérdekesebb mű: két szíromszerű vasbeton „bimbó torony” között emelkedik egy finomívű, bimbókban végződő kereszt és mögöttük a hasonlóan formált, zömökebb centrális tér. A szírommotívumok közét üveg fedi, a centrális teret kupolaként zárva, míg a két torony felett tobozszerű fémhálóban csillan meg az üvegen át a fény. Az ökumenikus kápolna az újjászületés, az élet örömét kívánja hirdetni, a földből emelkedik ki az életető fény felé, mint ahogyan a magból feltör a növény.

Jankovics Tibor (1944–) előző idegenforgalmi munkáit – a keszthelyi Helikon Szálló közösségi tereinek átépítése is ekkor történik meg (1989–92) – követi újabb műve, a hévízi Thermal Hotel belső átépítése új gyógymedence építésével (1995–97), és ugyanott épül a Carbona Szálló

35./ Uo. Sáros, Schéry 2004, 47., további irodalommal.

36./ Lásd a 34. jegyzet, továbbá uo. *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, 134–143. Új MÉ 1999/2. Lőrinczi 2003, 100., 126., 142., 144., 426., 511. Lásd még a 8. fejezet 55. és 111. jegyzetét is.

37./ Új MÉ 1993/3., 2000/3. *Magyar építészet 1989–1999*, 33. Lőrinczi 2003, 169., 170., 171., 446. Lásd még a 8. fejezet 122. jegyzetét is. *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 1999, 118–133.

38./ MÉ 1991/4., 1992/5., 1995/3., 1998/4., 1999/3., 5., 2005/6. Országépítő 90/3. *Magyar építészet 1989–1999*, 75. Lőrinczi 2003, 13., 14., 151., 364., 423., 424. *Templomépítők Hajdú-Biharban*. Interjú Csete Györggyel, Kőszeghy Attilával, Rácz Zoltánnal, Lengyel Istvánnal, Fazekas Valéria, Szajkó Márta, Bertalan Erzsébet. Debrecen, 2004. Lőrincz Zoltán: *A református templom Kőszegen*. Szombathely, 2006.

39./ MÉ 1994/ 3–4., 1995/5. Vándoriskola 1999, 7. *Magyar építészet 1989–1999*, 54. Lőrinczi 2003, 88., 449. Lásd a 8. fejezet 121. jegyzetét is.

40./ MÉ 1995/ 2., 5. Az irodák leépülését lásd Jeney 2001, a Közti épületét 204., 208.

41./ MÉ 1992/2–3., 1995/3. Jeney 2001, 349. Schéry 2004, 31., bő további irodalommal.

42./ MÉ 1992/ 2–3., 1995/3. Budapest kaulauz 1997, 31. Jeney 2001, 208. Lőrinczi 2003, 349.

43./ MÉ 1990/ 3–4., Új MÉ 1997/1. Lőrinczi 2003, Schéry 2004, 27., további irodalommal.

rekonstrukciója során a négy gombaszerű, kőalaprajzú, egymás fölé emelkedő szerkezeti elemből összeépített előtető.³⁹ A ragasztott fatartóval tervezett tereknek ez talán a legérdekesebb példája, formavilága sajátos erővel fejezi ki az ívelő faszerkezetek nagyvonalú és harmonikus szépségét.

Az átalakulás évtizedének jellemző művei

Amíg az organikus építészet Makovecz Imréhez kötődő szűkebb köre már korábbi kisszövetkezeti jellegük és feladataik miatt is szinte közvetlen módon fordult a rendszerváltás idején az új feladatok felé, a nagy tervezőirodák átépülése hosszabb ideig tartott. A Közti és az Iparterv, amelyből már 1985-ben kivált a Materv, részvénytársasággá alakult és mindkettőnek jelentős gárdája maradt. A Közti Vállalat hamar új székházat is épít a Mészáros utca sarkán, íves tükörűveg homlokzattal, fontos high-tech kísérletként, Marosi Miklós és Farkas Dániel tervezésében (terv 1991, épül 1992–93).⁴⁰ Jelentős jogutódja az Uvatervnek is maradt, a szakirodakból és a vidéki tanácsai hálózathoz azonban inkább kisebb magánirodák alakultak, nagy többségük jogutód nélkül szűnt meg. A Lakóterv, BVTV, ÁÉTV vagy TTI műterméből kiváló építészcsoportok tervezői azonban épp úgy meghatározzák a kilencvenes évek építészetét, mint az előbb említettek. A nagyszámú magánirodára azonban nem jellemző olyan közös szemléleti kötődés, mint az előzőekben említett organikus műhelyekre, többnyire csak az egyes cégeken belül érvényesül közös látásmód és szemlélet.

A kilencvenes évek elején nagyobb állami beruházás már nem indul, állami támogatást kapott viszont már előzőleg a bankhálózat fejlesztése. Ez és a kiskereskedelem átalakulása eleinte főként belsőépítészeti feladatokat eredményez, a még folyamatban lévő országos tornaterem építési program pedig a társtervezők részére is munkaalkalmat. Irodaházak, kisebb-nagyobb szállodák, panzióépítések és átépítések, a turizmus fellendülésének reménye segít megbízásokhoz. Fél évszázad alatt kialakult hiány következtében válik jelentőssé a településváltásokat követő széleskörű templomépítés. Külföldi világcégek versenyeként rohamos tempóban indul meg a bevásárlóközpont-hálózat fejlesztése, amely a fogyasztói szokások átalakítására törekszik és részben a fővárosban, részben a nagyobb vidéki városokban kommerciális jellegű, többnyire nemzetközi szokásrendet követő, raktárház jellegű üzletközpontokat hoz létre.

A főváros egyes területei, a külső Váci út és egyes szabad beépítési és parkoló felületet biztosító külterületek elsőként indulnak hirtelen fejlődésnek, gyakran azonban anélkül, hogy építészeti értékek keletkeznének. Folyamatban van viszont a már évek óta előkészítés alatt álló középső Ferencváros rehabilitációja, a Tüzoltó utca, Liliom utca, Tompa és Bokréta utcák által határolt három tömb rekonstrukciója,⁴¹ Gyüre Zsolt nagyszabású munkája, amely még 1988-ban elnyerte a FIABCI (Nemzetközi Ingatlanfejlesztő Szövetség) rehabilitációs díját. Építése tovább folytatódott a kilencvenes években.

Az évtized elején az átrendeződés még áttekinthetetlen, többnyire olyan tervek épülnek meg a fővárosban is, amelyek nagyirodai szervezetben vagy szellemben születtek. 1991-re épül fel az Astoria csomópontnál a Kelet–Nyugat Kereskedelmi Központ irodaháza⁴² Zalaváry Lajos tervezésében (a cég ekkor már Közti Rt.). Értéke a szemben fekvő Hüttl-féle épület tömegformáihoz való átgondolt illeszkedés, míg a két szintet összefogó homlokzatosztás vagy a belső udvartér lefedése számos követőre talál. Ekkor épül meg a gödöllői egyetemen Zalaváry Biotechnológiai Kutató Központja is, amely rendeltetéséből következően a high-tech sajátos értelmezésének példája.

Az előző korszak tervei közül néhány csak hosszú évek múltán épül meg. A kecskeméti Megyei Könyvtár⁴³ már említett új szemléletmódot sugárzó terve 1985–89 között készült az Ipartervben Janáky István környezetében, Mátrai Péter (1948–) és Major György (1959–) alkotásaként, a bútor és a berendezés tervezője Batta Imre. 1993-ban a tervet átdolgozzák, végül 1997-re valósul meg,

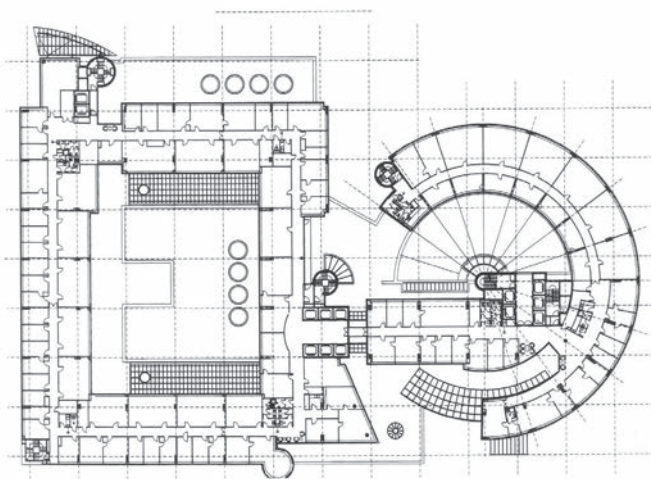
hogy a kecskeméti központban – érezhetően a 20. század eleji értékek iránti figyelemmel – új színfoltot jelentsen.

A formakísérletek terén Major György már egy korábbi, Kálmán Ernővel együtt tervezett magán munkájával, az őrbottyáni református gyermekotthon bővítésével (1987–88) ismertté vált. Kálmán Ernő viszont az elsők egyike, aki a dekonstruktivizmus szerkesztő logikájával kísérletezik az ekkoriban gyors fejlődésnek indult külső Váci úton 1992-ben épített Nemzetközi Kereskedelmi Központ tervezése során⁴⁴ (Pro Architectura díj, 1993). Janáky István is ekkor építi meg Pécssett a Schaár Erzsébet Emlékmúzeumot⁴⁵ (terv 1985–, épül 1990–91 Meditz Lászlóval), ez viszont egyszerű és tiszta tömegképzésével, terméskő falaival és alacsony hajlású fedésével a hazai modern formavilágának korai újrafogalmazása. E megújítás problémaköre foglalkoztatja Janákyt a következő évek családi házáinak tervezése során épp úgy, mint elméleti írásaiban. A szerkesztésmódok megújításához tehát alkalmas etüdöknek bizonyultak e kisebb feladatok is.

A kilencvenes évek elejének generációváltása során több új mester emelkedik ki a hazai építészetből műgonddal végigvitt formakísérleteivel.

Wagner Péter (1951–) még a nyolcvanas években gondosan kimunkált fővárosi bankterveivel tűnik fel. Ő és társa, König Tamás (1951–) tervezik még az Ipartervben a Lajta Béla által épített Arany János Színház – a Paulay Ede utcai többször átépített volt Parisiana mulató – helyreállítását. Az eredeti jellegébe műgonddal visszaültetett formavilág alapozta meg sikerüket (terv 1987–88, építés 1989–90). Az újpesti OTP-irodaház (1994) a korábbi posztmodern nyelvezetet szigorú és érdekes téglarchitektúrára váltó arculata, illetve a gödöllői kastélyegyüttes tervpályázatán (1994) az említett nagyvonalú, visszafogottan formált s ezért illeszkedni tudó szállodaterv tette őket még elismertebbé.⁴⁶

Cságoty Ferenc (1948–) a Gellért-hegy oldalában, a Számadó utcában teremtette meg a posztmodern utáni időszakban kiutat kereső lakóegyüttesét⁴⁷ (munkatárs Hőnich Richárd, terV 1991, megépül 1993-ban). A luxuslakásokat tartalmazó, hullámvonalú alaprajzával a hegyoldalba simuló, mozgalmas tömegű, itáliai hangulatot árasztó, új hangvételű mészhomoktégla építmény kontasztot teremtve illeszkedik környezetéhez. Városépítészeti értékelméleti tanulmányában és terveiben Cságoty ekkor a karakterformálás problémáit elemzi.

44./ Új MÉ 1999/5., MÉ 1992/6. Schéry 2003, Major 39., Kálmán 43.

45./ MÉ 1994/6., 1995/3., Új MÉ 2000/3. Lőrinczi 2003, 185.

46./ MÉ 1991/3., 1995/2., 3. Budapest kalauz 1997, 143. Lásd még a 24. jegyzetet is.

47./ MÉ 1994/ 3–4., 1995/3. Budapest kalauz 1997, 85. MÉ 1992/2–3., 12., karakterterv metodika.

1. Budapest, Teve utca, a Rendőrség Szék-háza, Finta József, építésztervező Plájer János, az ORFK Teve utcai oldala, 501., 244., 92. jellemző irodaszint alaprajza,

48./ MÉ 1992/5., Új MÉ 1998/2., 5., 1999/3., 2000/3., 2002/3. *Magyar építészet 1989–1999*, 32., 56., 71., 82. *Finta József műhelye* 1997. Építész Műhely, 2001/2–3. Szerk. Lőrincz Attila, Magyar Építész Kamara, Finta Stúdió, 62–69.

49./ MÉ 1994/3., 1995/3. *Magyar építészet*, 97. Lásd a 8. fejezet 101., 102., 103., jegyzetét is. *Építés Évkönyv*, A Magyar Építész Kamara kiadványa, 2000. Szerk. Timon Kálmán, Annata, Bp.–Gyula, 2001, 32–35.

50./ MÉ 1996/6., Új MÉ 2000/5. *Magyar építészet 1989–1999*, 67. Lásd a 8. fejezet 17. jegyzetét is.

51./ MÉ 1994/3., 1995/3. *Budapest kalauz* 1997, 41. *Magyar építészet 1989–1999*, 45.

Az előző időszak vezető mesterei közül a kor legnagyobb középületeit Finta József, az évtized legsikeresebb építésze tervezi. A Lakótervből kiváló műterme, a Finta Stúdió – Finta József és Puhl Antal – tervezi (1988–91) a már említett Grand Hotel Corvinus Kempinski tömbjét. A high-techben szerzett nemzetközi gyakorlattal működik tovább a műterem az évtized következő éveiben hatalmas feladatokat valósítva meg⁴⁸ (Bank Center irodaház a Szabadság téren, terv 1991–95, építés 1993–95; ORFK–BRFK–TOP, a rendőrség új székháza, terv 1994–96, építés 1995–97; BME–ELTE Informatikai épület a meg nem valósult EXPO'96, illetve az új Egyetemi Város területén, terv 1995–96, építés 1996–97).

Az 1990-ben befejezett Liget Szálló csarnoképülete még posztmodern jegyeket viselt, az 1989-es Erzsébet téri Képviselői Irodaház színes hatású Richard Meier-es high-tech vonásokat hordoz, és csak a tér felé eső homlokzatán jelenik meg századfordulós motívum. A tér túloldalán álló Grand Hotel Deák Ferenc utcai érdekes tömegeivel kíván hatni és a posztmodernből legfeljebb Stirling stuttgarti, jelzesszerű fémszerkezeteinek emléke marad meg. A Szabadság téri banképület átjáró passzázsja a belváros legérdekesebb high-tech félelterőrje, míg a rendőrségi székház mozgalmasság üvegszegmensei a Buda felől érkezők figyelmét kívánják lekötni az új központtá alakuló hídfői együttes mozgalmasság technikai látványával. Az Informatikai épület már a hetvenes évek közepén bekövetkező változásokra jellemző, a téglarchitektúra és az újmodern jegyekkel alakított tömegképzés az ezredvég építészetéhez tartozik.

Reimholz Péter korábbi munkáival is vezéralakja volt a közp generációnak. A hazai posztmodern törekvések egyéni karakterére talán legjellemzőbb műve, a balassagyarmati Oktatási és Művelődési Központ és Könyvtár⁴⁹ ezekben az években készül el (terv 1986–86, második üteme 1990–92). A belső tér mozgalmasság és érdekes téglapítészeti formavilágában már a posztmodern historizáló vonások helyett a dekonstruktívizmus hatása – befejezetlen, romszerű részletek is helyet kapnak a személyes jellegű formálásmódban – és az anyagszerűség kifejezésének megújult, sajátos szemlélete keveredik. Ez az időszak felkészülés a következő évekre. Az évtized második felében bontakozik ki Reimholz új szemléletet tükröző sajátos szerkesztésmódja.

Az állami tervezésből Vadász György már 1985 végén kivált, hogy kisebb munkákban lelje örömeit. Ekkor alapítja képzőművészeti együttműködésre az Artunion Széchenyi Építőművész Stúdiót, majd 1989–90-ben a Pécsiterv fővárosi irodáját vezeti; 1991-től saját cége vezetője. 1991-ben Vánca Lászlóval a Muhi pusztai csata emlékhelyét, 1994-ben a budai Várban Vadász Bencével a Szent György téri Kolduskaput tervezi Kő Pál és Lehoczky János vasművész együttműködésével.

A zalaegerszegi központ újabb ütemének lakó- és üzletházaiban (tervezőtársa Tekeres Ildikó, terv 1989–90, megvalósulás 1990–94) már nem is posztmodern motívumvilág, hanem egy stílus-elemekből formált játékos színes rendszer, egyféle anti high-tech teremt régi városias hangulatot. Ezt követik szentendrei saját családi háza (1996), amely könnyed formálásával az évtized egyik legszebb, a nagyirodai szemlélettől és a kő-beton gondolkodásmódtól eltérő lakóháza, illetve a már az újmodern szemlélet indító művét jelentő fővárosi Beregszászi úti új Bauhaus lakónegyed többalakos villaépületei⁵⁰ (1997, társai Vánca László, Miltényi Miklós, Király Noémi). A műtermében kiérő fiatal építészek, Basa Péter, Vánca László, Vadász Bence a következő időszakban szereznek munkáikkal elismerést.

A korai kilencvenes évek kisebb feladatai, átépítései igényes építetők esetében módot adnak érdekes kísérletekre külföldi vagy hazai fiatalabb építészek számára is.

A régi épületekben kialakított új bankok, irodaházak udvarfedési divatja néha ellentétes példákban jelentkezik. Az Andrásy út 9. sz. Kallina Mór-féle historizáló épületében az ING Bank-NN Biztosító átalakítását tervező holland Mecanoo cég építésze, Erick van Egeraat az udvart üveggel fedi, s ebben alakít ki buborék formájú, bizarr üvegeteret⁵¹ (terv 1991–92, megépül 1992–94).

1997-re a mögötte fekvő saroktelek is beépül az általa tervezett, az Andrásy úttal párhuzamos homlokzaton kifelé dőlő, kétrétegű, klímahomlokzatként működő üvegfalal zárt, teljesen átlátható, mereven high-tech szellemű épülettel.

A Szabadság tér 15. sz. historizáló épület udvarán a szerény eszközökkel formált Inter-Európa Bank Székház esetében viszont Dévényi Tamás és a belsőépítész Magyarai Éva (MNDP Építőművészeti Kft.) bár csak a földszint felett fedik két egymásba metsző lapos üvegtáppal a lépcsőtömbre illeszkedő teret, szervesen tiszta, érdekes formákkal egészítik ki a szép architektúrájú udvar világát.⁵² Később a teljes épület felújítása is megtörténik (terv és kivitel 1990–96). Hasonló fegyelmezett rend jellemzi Dévényi Tamás budakalászi, a Lupa-szigeten épült konzolos teraszú hétvégi házát is (1996).

A Mecanoo-cég bankjánál következetesebben jelentkezik a kilencvenes évek dekonstruktivizmus az építész-iparművészből látványtervezővé váló, s az új műfajt filmjeiben magas szinten művelő Bachman Gábor terveiben (1952–), aki kisebb belsőépítész feladatokban, így a Na-Ne galéria terében a dekonstruktivizmus gondolkodásmódját képviselő motívumokkal alakítja ki a belső világot. Ilyen irányú munkásságát 1996-ban mutatják be a Velencei Biennálé magyar pavilonjában.

Bachman Rajk Lászlóval együtt tervezte az 1989. június 16-ai újratemetés szertartásához a Hősök terén a gyászpompá kialakítását. Rajk a következőkben díszlet- és látványtervezői feladatokat végez és oktat, 1995-ben a Corvin mozi épületének átépítése során a multiplex mozi belső kialakításaival foglalkozik, s egyúttal a dekonstruktivizmus és a radikális eklektika törekvéseinek elméleti képviselője is. A kilencvenes évek közepén Balázs Jánossal alakítja meg a Köztigon Építész Stúdiót, s a négy éves munka folyamán tervezik meg a bécsi Collegium Hungaricum dekonstruktivista rekonstrukcióját (1998). A Collegium alsó négy szintjén és a felső három szint épületsarkán acélszerkezettel hordott hőszigetelő falfelületet alakítanak ki a berlini fal emlékeként „a panel épületek álperspektivikus ablakait térbelivé” formálva, amely alul „védőként borul a belépő fölé”, a felső kiemelkedéssel pedig a hófehér homlokzat összhatásában megcsavarodik. A Lehel piac csarnoka majd 2001-ben épül meg,⁵³ a radikális eklektika tarka színességével idézi fel a kofahajók múltját, amit majd Borvendég Béla ír meg finom tollal a 2002. évi építészetkritikai pályázat fődíjas esszéjében. Ekkor azonban már az újmodern, a minimalizmus és a high-tech higgadt szigorúsága jelzi az ezredvégi évtized változásait.

52./ Új MÉ 1999/5. Budapest kalauz 1997, 46. *Magyar építészet 1989–1999*, 88. *Építészkönyv* 2000, 38–39. Lőrinczi 2003, 38.

53./ MÉ 1996/4., ÚjMÉ 1999/3., 5., 2000/6., 2002/4.

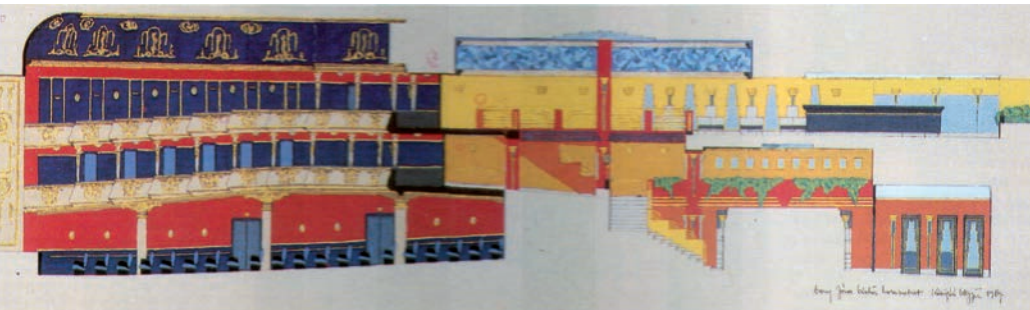
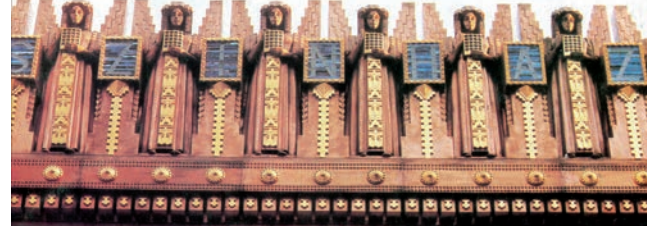
A téглаépítészet és a templomépítés újraéledése

A téглаépítészet megjelenése a kilencvenes évek jellemző új lehetősége. Az építőiparból a panelt teljesen száműzték, az irodaházak anyaga monolit vasbetonszerkezet, amely közkedveltségét korszerű zsaluzási és hőszigetelési rendszerek alkalmazásának köszönheti. A téгла- és burkoló téglából kifejtendő téglarchitektúra viszont a kézműves kultúra visszatérésének eredménye.

A legkorábbi új tervezésű művek egyike a belvárosi Europa Center irodaház, a Károly körút–Asbóth utca között fekvő foghíjtelek beépítése⁵⁴ volt. Szalay Tihamér, Turányi Gábor és Vörös Ferenc 1991-ben elkészült épülete (a belsőépítész Somogyi Pál) északiasan visszafogott téglarchitektúrájának formavilágával illeszkedik a Madách téri Wälder-tömbhöz.

Varga Levente (1939–), Jurcsik volt alkotótársa e téglapépítészet egyik jelentős mestere, mellette fejlődik ki a téglarchitektúra értőjévé Csikós Zoltán (1952–). A Debreceni Orvostudományi Egyetem Szívsebészeti Központja közös munkájuk (terv 1990, építés 1992, Atlant Kft.). Itt a kétszínű anyagú téglarchitektúra, míg a fővárosi Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 3000 adagos konyhaiüzeménél (terv 1992, átadás 1993, Csikós Zoltán) a homlokzatfelületek téglaplasztikájának kialakítása és az üzemi térformálás nagyvonalúsága jelent kiemelkedő értéket. Ez jellemzi a Varga Levente, Magyarai Éva és Rimanóczy Jenő által Nyíregyházán a Megyei Kór-

54./ MÉ 1995/3., ÚjMÉ 1998/4. Budapest kalauz 1997, 32. *Baustelle, Ungarn. Neue Ungarische Architektur*, 82.

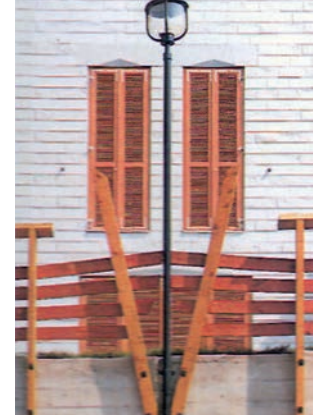
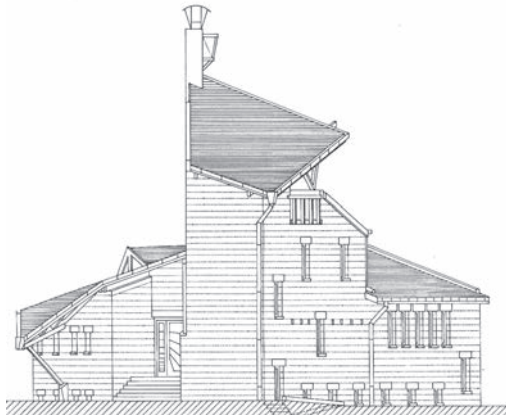

VIII. 137-144. tábla, 66-150. kép. 66-71. Budapest, Arany János Színház (ma Új Színház), felújítás, építész, belseépítész König Tamás és Wagner Péter, terv 1987-88, kivitelezés, 1989-90. Mé 1991/3. 66. homlokzat részlet, fedlap, 67. az előcsarnokból induló lépcső, 68., 69. II. emeleti foyer, páholsor, 70. a foyer oldalfala, 71. színezett hosszmetset terlap, fényképek Szathmáry Zoltán. 72-74. Újpest, Erzsébet utca 50., irodaház, König és Wagner építészek kft., terv 1992, kivitel 1993-94, fotó Szathmáry Zoltán.

68 69 66
70 67
71
73 74 72

137.

75–82. Budapest XI. Számadó utca, Apartman épület, Cságoly Ferenc, Hőnich Richárd, terv 1991, megépül 1993. M é 1994/3–4. 26–31. 75. felülnézet, 28., 76., napozókert, 77., főbejárat, 29., 78. részlet a felső kertből, 79., 80. 29., homlokzat részlet, 81. a felső szintek alaprajza, 27., 82. főbejárati homlokzat, 30., 83–85. Óbuda, Graphisoft Információs Park, Cságoly Ferenc és Keller Ferenc, terv 1996, megépül 1997–98. M é 1998/5. 26–31. 83. Székház, 27., 84. A. és B. épület, 26., 85. a harmadik ház, 26. Fotók Haider Andrea.

75 81 82 80

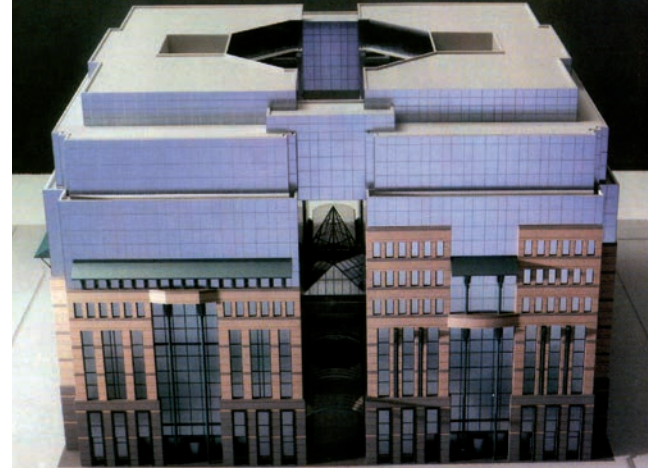
76 78 79

77

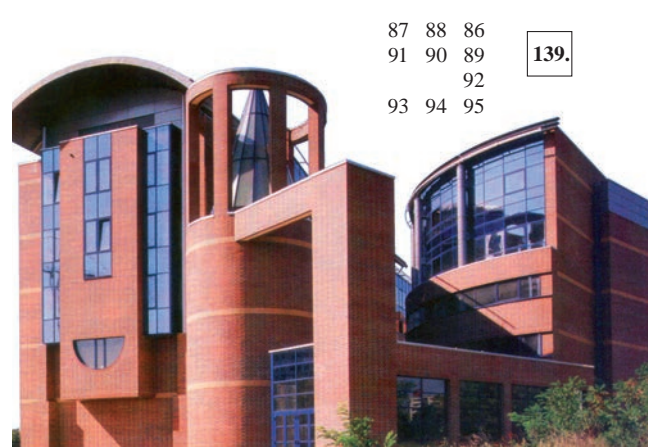
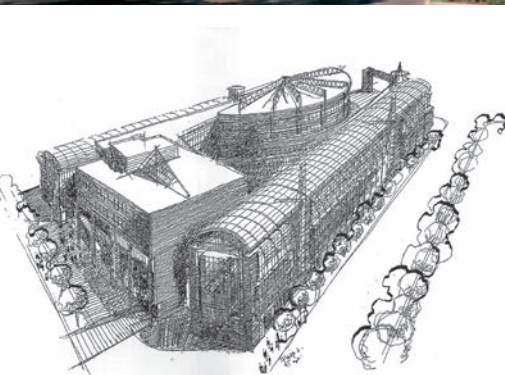
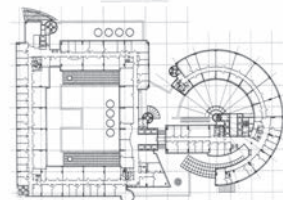
83 84 85

138.

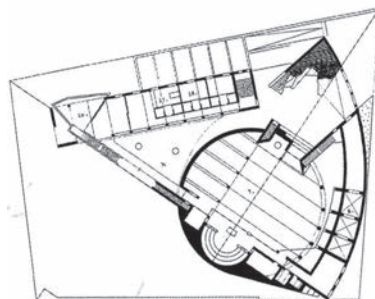
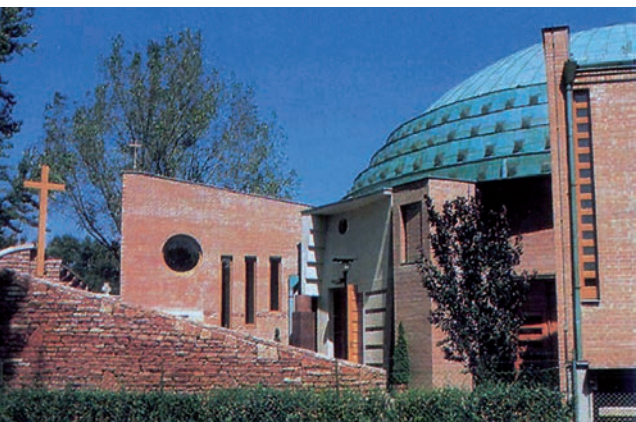
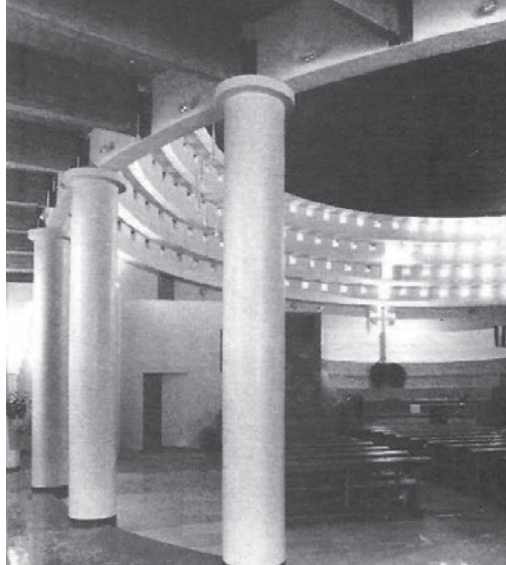

86–88. Budapest, Irodaház a Szabadság téren, Bank Center, Finta József, építész tervező Fekete Antal, terv 1994–95, kivétel 1994–95. *Finta József*, 1997, 86. 460, 230., 87. 458, 230., 88. 475, 235., 89–92. Budapest, Teve utca, a Rendőrség Székháza, Finta József, építész tervező Plájer János, terv 1994–90, építés 1995–97. *Finta József*, 1997, 89., 502., 245., az épület a Váci út felől, 90., a székház és környezete, 487, 241., 91. az ORFK Teve utcai oldala, 501., 244., 92. jellemző irodaszint alaprajza, 482. 239., 93–95. BME – ELTE informatikai épület, Finta József, építész tervező Fekete Antal, terv 1995–96, építés 1996–97. Mé 1998/5. 18–22., 93. az épület felülnézete, Finta-rajz, 19. 94. véghomlokzat, 19., 95. az épület a Campus felől, *Finta József*, 1997, 328. kép, 258.

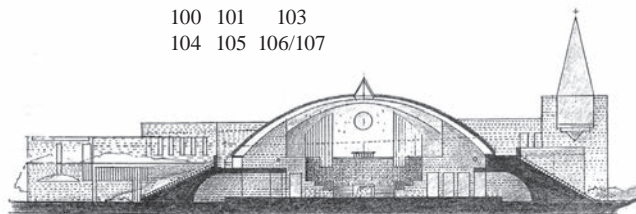

87 88 86
91 90 89
92
93 94 95

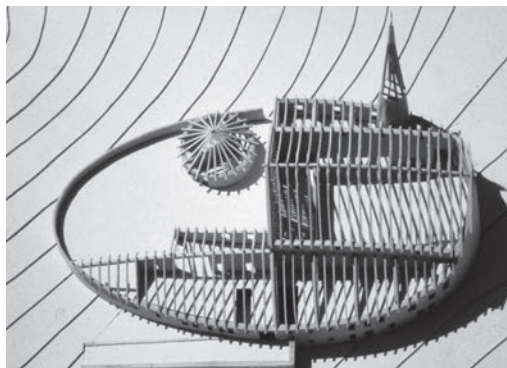
140.

96 98 102
97 99
100 101 103
104 105 106/107

96–101. Budapest, az elmaradt világkiállítás területén, Magyar Szentek Temploma, Török Ferenc, Balázs Mihály, terv 1994, építés 1994–95. 96. Mé 2002/3. 13. 97. Mé 1998/5. 23. 98. belső tér, Mé Frankfurti szám, 83. 99. belső, Mé 1998/3. 20. 100. metszet és homlokzatrész, *Török*, 96. 84. 101. alaprajz, uo. 102. Muhi puszta, Golgota-domb, Emlék-domb, Vadász György és Váncza László, Mé 1995/6. 20. 103. Debrecen, Köztemető, harangláb, Rácz Zoltán, 1992. Kós Károly Egyesülés, 296. 104–107. Tata, Köztemető, Ravatalozó, Mújdricza Ferenc és Mújdricza Péter, terv 1982–83, kivitel 1986–90, Mújdricza Péter felvételei.

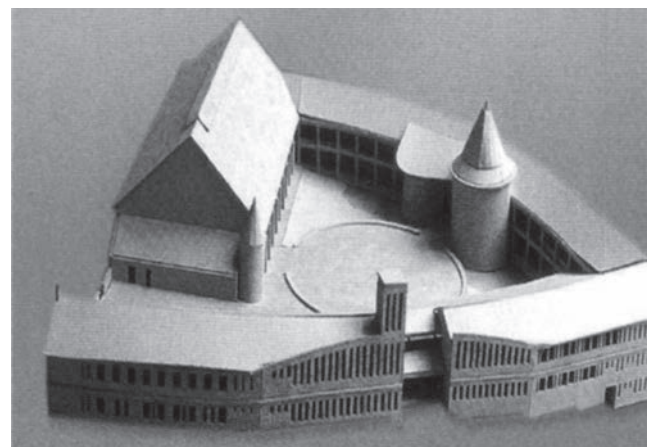

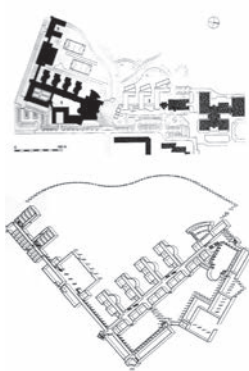

113 108 109
112 111 110
116 115 114
117

141.

108–113. Dunaújváros, evangélikus templom és lelkeszlak, Nagy Tamás, 1992–96. 108. Makett felülnézetben, 109. az együttes a főút felől, 110., 111. külső részletek, 112., 113., a belső tér. Dia felvételek, Nagy Tamás ajándéka. 114–117. Aszód, Evangélikus Gimnázium, Nagy Tamás, terv 1992, megépül 1996. 114. homlokzat részlet, Nagy Tamás ajándék diája, 115. a tornyos homlokzat részlete, 116. udvari bejárat, 117. makettfelvétel, 115–117. Mő 1999/1. 25., 28., 27.

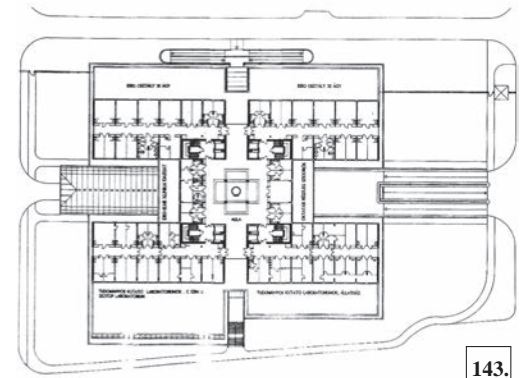

118–122. Győr, Marcalváros, Apor Vilmos Iskolaközpont. Czifágy Tamás, Fodróczy József és Varga F. István, 1992–93, M é 1999/1. 40–45. 118. Belső udvar, a kápolnával, 43., 119. kollégi-um, háttérben a tornateremmel, 43., aula, lépcső részlet, 42., 121. helyszínrajz, 41., 122. térstruktúra, 45., 123–127. Fertő–Hansági Nemzeti Park Székháza, Kócsagvár, Koller József, 1995. M é 1995/6. 14–16., 123. belső udvar, 14., 124. főbejárat, 14., 125. a előcsarnok galéria részlete, 15., 126. köralaprajzjú nagyterem, 15., 127. földszinti alaprajz, 16. 128. Bécs, Collegium Hungaricum, homlokzat, rekonstrukció, Rajk László, Balázs János, 1998, M é 1999/3. 14., 129., 130., Budapest, Lehel tér, piaci csarnok, homlokzati és szerkezeti részletek, Rajk László, Balázs János, 2001, M é 2002/4., 31.

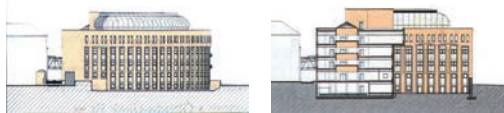
142.

118	121	120	119
	122		
124/125		123	
	127	126	
128	129	130	

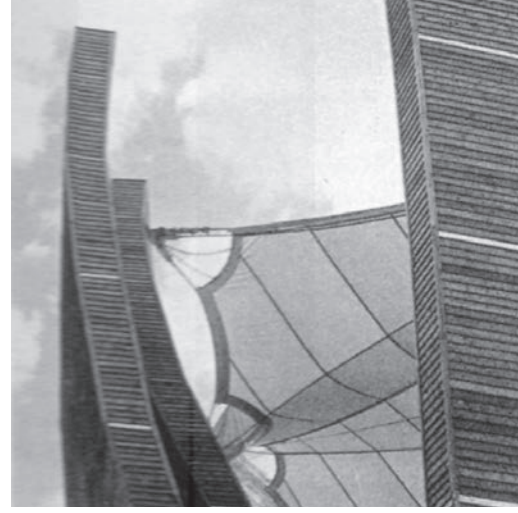
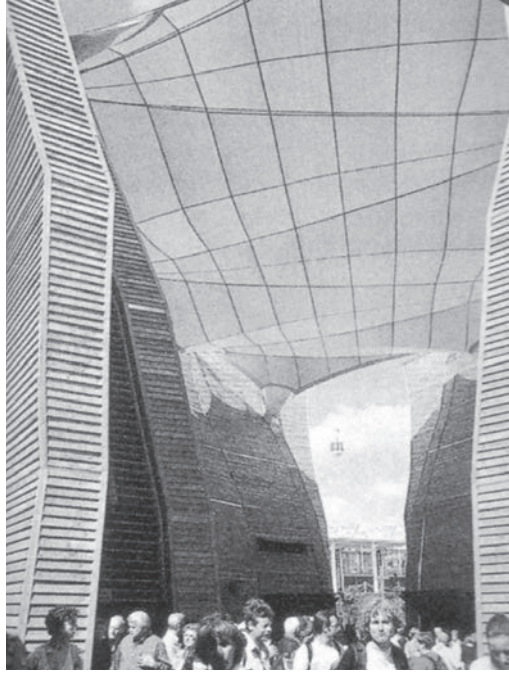
143.

131–135. Szeged, Szentgyörgyi Albert Orvostudományi Egyetem, 410 ágyas klinikai tömb, Marosi Miklós, tervezés 1983, kivitelezés 1983–89. Mé 1992/1. 19–22. 131. Az épület a Semmelweis utca felől, 20., 132. látogatói főbejárat, 20., 133. aula, 21., 134. klinikai tömb alaprajza, 22., 135., metszet. 22., 136., 137. Budapest, Uzsoki utcai kórház, Marosi Miklós, terv 1993-tól, megépül 2001-re. Mé 2001/2. 30–32. 136. Légifelvétel, 30., 137. homlokzatok, rajban a délkeleti oldal, alatta a rövid oldalak, 31. 138–140. Budapest, Szabadság tér 15., Inter-Európa Bank Székház, Dévényi Tamás, Magyarai Éva, 1990–96. Mé 1998/5. 32–37. 138. A székház főhomlokzata, 53., 139. az udvari üvegtető, 35., 140. az üvegszerkezet, 31.

132 133 131
 135 134
 136 137
 139 140 138

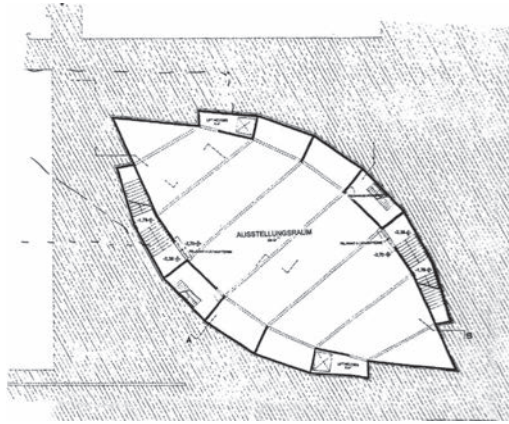
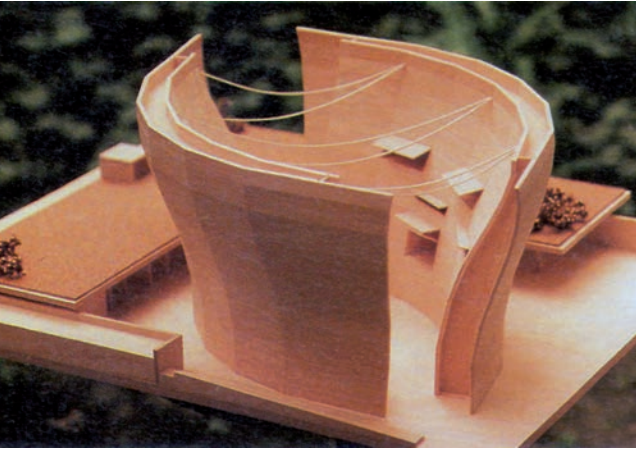

141–147. Hannover, Világkiállítás, 2000, Magyar pavilon, Vadász György, Basa Péter, Fernézely Gergely, 2000. 141., 142., 143. Vadász György grafikája, makett fotó, alaprajz, Mé Frankfurti szám 110., 144., 145., 146. részletek, Mé 2002/3. 17. 147. vázszerkezet, Mé 2002/3. 11. 148. Szentendre, Vadász György saját lakóháza, Vadász György, 1996. Mé Frankfurti szám 47. 149. Budapest, Normafa, Kapy Jenő saját lakóháza, Kapy Jenő, Murka István, 2001, Mé 2002/5. 49. 150. Budakalász, Ekler Dezső saját lakóháza, 1993. A fotó Ekler Dezső ajándéka.

- 141 144 145
- 142 143 146
- 148 149 150

144.

55./ MÉ 1994/3–4., Új MÉ 1998/4., 1999/5., 2000/6. *Magyar építészet 1989–1999*, 105. Marosi MÉ 1992/1.

56./ Új MÉ 1998/4., *Magyar építészet 1989–1999*, 80.

57./ MÉ 1991/4., ÚjMÉ 2000/1., Százhalombatta MÉ 1994/2. *Magyar építészet 1989–1999*, 85. Beremend, uo. 75. Lásd a 38. jegyzetet is.

58./ MÉ 1994/3–4. Új MÉ 2000/1. Budapest kalauz 1997, 101., 187. *Magyar építészet 1989–1999*, 83.

59./ MÉ 1994/3–4., 1995/4. Új MÉ 2000/1. Schéry 2004, 15., további irodalommal.

60./ MÉ 1995/3., Új MÉ 2001/6. *Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építészete* 2002. Lásd a 112. jegyzetet is.

ház részére 1990–91-ben tervezett, 1996-ra megépített új pavilont, vagy Varga és Csikós a Pécsi Orvostudományi Egyetem központi tömbjéhez 1999-re megépített Szívgyógyászati Központját is. Az az állítás, amit Jánossy György Marosi Miklós szegedi, hosszasan épülő és végül a rendszer-váltás idején átadott négyszáz ágyas, centrális szerkesztésű klinikai tömbjéről írt le (tervezés 1983, épül 1983–89), valóban igaz, az ő épületeik is igazolják Jánossy György véleményét: a hazai köz-épület-építéssel legkicsiszoltabb, érett műfaja az előző évtizedekben valóban a kórházépítés⁵⁵ volt.

Nem véletlen azonban, hogy a visszaesés idején Marosi Miklós sem kórházépülettel, hanem a Közti Rt. saját székházának technikai színvonalával, a lakóházakhoz kapcsolódó épületszárny visszafogott megfogalmazásával és az íves, a nagyteres irodát befogadó üvegeköpeny kontrasztjának hatásával ért el szakmai sikert. Csak évek múlva, épp a Hungária Wienerberger Rt. lágymányosi irodaházával jut olyan feladathoz, ahol a téglapépítéssel, a klinker kéreghomlokzat szabályait és szépségét érvényesítheti (1998). Az Uzsoki utcai kórház rekonstrukcióját viszont bár 1993-tól tervezi, ez a nagyvonalú, hatalmas téglapépítés⁵⁶ csak 2001-re valósul meg.

A kórházépítés az előző négy évtized nagy részében kiemelt figyelemmel kísért műfaj, míg Csaba László, Szabó István, Török Ferenc egy-egy temploma csak megtúrt mű lehetett. A rendszerváltás óta eltelt rövid évtized jellemző művei az egyházművészetben, a szakrális építészet területén bontakoztak ki. Új templomokat épít Makovecz Imre és Finta József – 1996-ban Százhalombattán egyszerre mindketten, a katolikus és a református egyház részére –, de kultikus hely Csete György említett szíriuszterű Megbékélés kápolnája⁵⁷ (terv 1997), a beremendi ökumenikus emlékhely is. Mellettük a fiatalabb építésznemzedékből is sokan jelentkeztek önálló művekkel.

Török Ferenc ekkori főműve a Magyar Szentek-temploma az elmaradt világkiállítás területén (terv 1994, építés 1994–95, alkotótárs Balázs Mihály). Az eredeti terv szerint vatikáni pavilonnak szánt, belemetszett toronnyal gazdagított kupolás centrális teret és a féludvar köré csatlakozó plébánia és közösségi épületet, illetve a kupolatér köré fonódóan emelkedő kálváriát posztmodern eszközök oldják fel; aszimmetrikus tömegelosztás és toronyforma, a kupola alsó övében három sávban megnyitott fénynyílások, a belső térbe hűrként metsző karzat, a kupola belső felületén fénytompító parafa bevonat a posztmodern világából tovább érlelt formatár.

Török Ferenc korábban tervezte alapvonásaiban egyszerűbb, de az említettel azonos szellemű két kisebb művét, a nyársapáti kör alaprajzú, süveg nélküli toronnyal tervezett templomot (1992) és a kilencvenes években felépített felsőpakonyi templomát (1989), amelyben a körtér a torony, oldalfal, sekrestye azonos szélességű hasábtömbjéből emelkedik ki, és a teret fáfödém és kislejtésű kúpfedél, a tornyot magas gúlatömegű tető fedi. E két tervben jelennek meg egyszerűbb szerkezetekkel azok a téráthatások és formaelemek, amelyek a Magyar Szentek Templomában bontakoznak ki.⁵⁸

Hasonlóan kiérlelt Balázs Mihály (1955–) több önálló, illetve feleségével, Somogyi-Soma Katalinnal együtt tervezett munkája, közöttük Kazincbarcika görögkatolikus temploma⁵⁹ (1992–94), amely ősi, hagyományos formákkal és eszközhasználattal képes a bizánci hagyományt és a korszerű gyülekezeti hely jellegét újraéltető módon, összefogott tömegű mai műként felmutatni. A kilencvenes években Török és Balázs foglalkoznak a Pannonhalmi Bencés Főapátság felújítási problémáival folytatva templomépítő munkásságukat is.

Ferencz István 1990–2000 között építi fel Miskolc–Avason egyházi oktatási épületegyüttesét a jezsuita rend számára.⁶⁰ Általános és középiskola, tornaterem, kollégium, rendház, étterem, paplak, harangtorony és templom épül, szinte városnegyed formálva, egyik oldalán magasházak mellé, másik oldalán a völgyben fekvő egyetem felé megnyílván. A vörös cseréppel fedett téglapépítés sajátos karakterével uralkodó motívummá válik a tájban. A templom tömegképzésével és anyaghasználatával a korai ciszter templomok szigorú tömegformáit és belső terét fogalmazza újjá. A tervező egyenes vonalú és köríves alaprajzi formák ellentéteivel, eltérő hajlásszögekkel, a síkok és felületek enyhe tördelésével, egy-egy téglafelület szabályos vagy szabálytalan kimozdításával, sötét-világos színkezeléssel, fények-domborulatok játékával teremt sajátos, a kortárs világhoz illő,

újszerű harmóniát az együttesben, amely már nem csak az első évekre jellemző, inkább az átalakulás eredménye az ezredfordulón.

Nagy Tamás (1951–) egymást követő műveiben szintén a téglarchitektúra lehetőségeit járja körül. Ilyen az AB Aegon Biztosító Intézet szombathelyi székházának lágy, íves vonalú téglapítészete (1991) és a régi Fóti úton egy két világháború közötti kupolás templom mellé épített evangélikus parókiája is (terv 1990, építés 1993). Dunaújvárosi evangélikus templomában (terv 1992, megépül 1996) érik ki e térformálás és anyagkezelés.⁶¹ Ellipszis alaprajzú, téglafallal körülkerített, az erdélyi templomok ősi hagyományát követő saját világot teremt. Ennek háromnegyedét építi be és fedi le ívelő gerincű magastetővel, amit égetett cserép borít: a tér határoló felületei a szarufa szerkezetű, bordás faszerkezet és a téglavörös falszerkezet, amelynek sajátos szépségét fűrészfogas, bordázott struktúrája adja. A karcsú, keskeny nyílásokon lamellaszerű falpillérek között ömlik be a sávós árnyékot vető fény. A bordasávok között felcsillog, máshol mélyebbé válik az árnyék; a különös fényjátékot a hátsó szentélyfal világosra festett, finnes téglafelülete oldja fel. A fakeresztet hordó, csak felül megbontott fal nyugalma teremt a térben bensőségességet.

A Megbékélés házaként Nagy Bálint is tervez templomot Békásmegyeren a methodista egyház részére⁶² (terv 1993, megépül 1998-ban). A négyzetes tér alapformáját két, egymást keresztező, a térbe kapcsolt nyeregterető fedi, a fedésből így kimaradó négy sarok boltívvel kapcsolt pillérre állítva válik le a térről, négy kis sátozottóval fedve. A bizáncias téralkatot és ószövetségi motívumokat idéző nyílások, az összetámaszkodó nagyobb négyzetes és kisebb körhenger torony és előtér, illetve a bejárat előtti pergola játékos világa meghitt hangulatot teremt a megnyugvást kereső hívők számára.

Az új hangvétel előjelei

A nyugalom és bensőségesség kevés művet jellemez a hirtelen változás értékviszálgában sokszor elbizonytalanodó építészetiünkben. Néhány iskolánál, elmélyült figyelemmel formált lakóháznál vagy eleve kulturális célú épületnél jelenik meg ez a tiszta, egyértelmű, szellemi ökonómiát és az európai fogalmak szerinti eurythmiát, belső egyensúlyt hordozó (vagyis jól ritmizált, kellemesen tagolt, értékviszonyai szerint rendezett) téralkat és fogalmazásmód. Ilyen művek – ha kis számmal is – különböző szemléleti talajon is létrejöhetnek.

A lakásépítés kiérlelt műve közé tartozik Janáky István már említett, Ragályi Elemér részére épített budai második kerületi családi háza (1992–94), Roth János szintén budai, a Hunyadlejtő úton meredek telekre tervezett háza (1994), vagy Mónus János (1944–), Szőke Zsuzsa (1934–) és Nagy Sándor (1956–) Római fürdői átriumház sora⁶³ (1993), amely hat-hat szembefordított átriumudvaros sorház fegyvelmezett illeszkedésével idézi fel a korai modern gondolkodásmódját high-tech színvonalú téglarchitektúrát teremtve.

A Dunakanyarban, Visegrád erdős részén épült Turányi Gábor Erdei iskolája⁶⁴ (1995–96, Földes Lászlóval és Göde Andrással) egy patak mögötti tisztáson. Az erősen tagolt tömegű iskola- és szállóépület a lejtős hegyoldal alatt tömegszakaszai tagolásával és fedésük mozgalmasságával, törtvonalú alaprajzával, helyenként az alaprajz derékszögekből való kilépésével igazodik természetes környezetébe. Feloldott tömegű kő-tégla budai családi házával, (Pataki-ház, 1998, Iványi Imrével és Oliver Sales-szel) rövidesen ilyen gondolkodásmódot képvisel a villaépítésben is.

Az említett jórészt fővárosi építésműhelyek mellett Győrben, Debrecenben, Nyíregyházán és több városban vagy kisvárosban, például Szentendrén válik hangsúlyos szerepűvé egy-egy helyi alkotócsoporthoz vagy néhány új hangvételű építész, aki saját környezete értékeit és szellemiségét átérzve meggyőző eszközökkel teremt helyi értékeket. Ilyen sikeres korai mű Lengyel István

61./ MÉ 1992/5., 1994/3–4., Új MÉ 1999/1., 2000/1. *Magyar építészet 1989–1999*, 36., 57–58., 99. Schéry 1995, 435.

62./ Új MÉ 2000/1. Schéry 2004, 51., további irodalommal.

63./ Janáky MÉ 1995/3., *Magyar építészet 1989–1999*, 50. *Baustelle, Ungarn*. 1999, 36–41., Roth MÉ 1995/1., Budapest kalauz 1997, 77., Mónus, Szőke, Nagy MÉ 1995/1., 1995/3., Új MÉ 1999/5., *Baustelle, Ungarn*. 1999, 61–62. *Magyar építészet 1989–1999*, 38.

64./ MÉ 1995/3., Új MÉ 1997/1., 1998/4., 1999/3. *Magyar építészet 1989–1999*, 61. *Baustelle, Ungarn 1999*, 79–81., Lőrinczi 2003, 155., 275.

65./ MÉ 1990/2., 1995/4. *Magyar építészeti 1989–1999*, 48. Lőrinczi 2003, 43. Schéry 1995, 426. *Templomépítők*, 70–81. Lásd 38. jegyzet.

66./ Czigány Tamás MÉ 1995/3., Új MÉ 1999/1., 5. *Magyar építészeti 1989–1999*, 40. Schéry 2004, 37., további irodalommal. Kocsis József MÉ 1983/5., 1994/5., Új MÉ 1999/5. Schéry 2004, 23.

67./ Koczor György MÉ 1987/3., 1992/1., Új MÉ 1997/1. Schéry 2004, 26., további irodalommal. Vesmás Péter MÉ 1985/5., 1992/1., 1994/5., Új MÉ 1998/3. Schéry 2004, 34., további irodalommal. Novák István MÉ 1975/4., 1977/6., 1983/3., 1992/1., 1994/6., 1995/1. Schéry 1995, 397. *Térérzések, életterek, Novák István építészeti munkássága*. Bába Kiadó, Szeged, 2001.

68./ MÉ 1987/2., 1992/1., 1995/2., Új MÉ 1999/5., 2000/2 *Magyar építészeti 1989–1999*, 47. *Építész Évkönyv 2000*. Schéry 2004, 44., további irodalommal.

69./ Perbál Új MÉ 1998/2., 2000/1., *Magyar építészeti 1989–1999*, 95. *Baustelle, Ungarn*. 1999, 42. 47. Karácsony Tamás Schéry 1995, 439. MÉ 1993/3–4. Vízér Péter Új MÉ 1998/5., *Magyar építészeti 1989–1999*, 48. Lőrinczi 2003, 107., 172.

70./ Új MÉ 1999/5., 2001/4., 5. *Magyar építészeti 1989–1999*, 16. Lőrinczi 2003, 138., 242. Schéry 2004, 48. *Építész Műhely 1999/4.*, *Építész Évkönyv 2001*.

71./ Kőszeghy Új MÉ 1999/5. *Magyar építészeti 1989–1999*, 80–81. Lőrinczi 2003, 334–335. *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés*, 190–201., Vándoriskola, 1989. 1999, 10. *Templomépítők*, 29–44. (lásd a 38. jegyzet). Rácz Zoltán, uo. 45–69., *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés* 295–299.

72./ MÉ 1994/2., Új MÉ 1997/1., 2000/3., Régi-Új MÉ 2003/5., 6. Lőrinczi 2003, 395. Schéry 2004, 29., további irodalommal.

73./ MÉ 1994/1., 1995/3. *Budapesti kalauz 1997*, 84., 146. *Magyar építészeti 1989–1999*, 26.

(1955–) nyíregyházi Hungária Biztosító székháza (1990) és debreceni Fazekas Mihály utcai zárt sorba épített Hetednapi adventista temploma⁶⁵ (1992–94).

Érdekes, a korra jellemző iskolaegyüttes volt Győr–Ménfőcsanakban a posztmodern jegyeket viselő, de tagolt tömeg- és udvarrendszerével rendkívül otthonos Apor Vilmos Iskolaközpont⁶⁶ (1992–93), Czigány Tamás (1955–), Fodróczy József és Varga F. István műve. Szentendrén Kocsis József (1949–) Rab Ráby téri családi háza (1990), Esztergomban a Rákóczi téri Kereskedelmi és Hitelbank fiók kialakítása (1991–92, munkatárs Alföldi György) a helyi környezethez való alkalmazkodás kitűnő példái.

Szegeden többek között Koczor György (1951–) munkái, orosházi általános iskolája (1992), Vesmás Péter (1953–) budakeszi Makkos úti családi háza (1994) vagy Novák István (1938–) Magyarországi Németek Művelődési Központjának bajai épületegyüttese (1996) bizonyulnak itthon vagy nemzetközi szinten sikeresnek.⁶⁷ Palánkai Tibor (1948–) a szegedi Külkereskedelmi Bank részére (terv 1991, megépül 1994) rendkívül szűk telken, egy történeti épület megóvásával alakítja ki érdekes térrendszerű, a környezettel összhangot teremtő bankszékházát.⁶⁸

Az Esztergomban dolgozó Karácsony Tamás (1956–) és Janesch Péter (1953–) 1993-ban tervezik Perbálra a Fiatalok Rehabilitációs Otthona⁶⁹ (épül 1993–99) sajátos hangvételű együttesét, Vízér Péter pedig Pécsen tervez látássérült fiatalok részére kézműves műhelyházat (1998), amely tapintással jól érzékelhető anyagokkal, fatornáccal, hangsúlyos külső kapcsolatokkal és a tájékozódást segítő belső téralakításával jelent funkcionális s egyúttal formálásbeli különlegességet. U. Nagy Gábor (1957–) az Őrségbe költözve 1990-től építi a táji környezetbe illő egyszerűséggel családi házait; elsőként saját Őriszentpéteri házát (1990–93) műteremépülettel kiegészítve⁷⁰ (1994).

Debrecenben Kőszeghy Attila (1946–), egyéni hangvételű organikus művei mellett (tócokerti katolikus templom,⁷¹ 1997–98) városépítészeti és elméleti-oktatói munkásságot folytat. Rácz Zoltán (1957–) finom formavilágú kis építményei, műemléki munkái, temploma (köztemető, harangláb, 1992; Dombostanya, Parlag középkori templom rekonstrukciója, 1989; Ebes, református templom, 1994) elmélyült saját utat jelentenek.⁷² Fővárosi építészeti vidéki munkája viszont Skardelli György (1955–) községi gyermekfalv együttese (1991–93, szerzőtársa Torday Krisztina).

Mindezek mellett megvalósult a fővárosban külföldi mű, francia beruházás is: a Lánchíd közelében a budai rakparton a Francia Kulturális Intézet székházát⁷³ George Maurois tervezte, s az 1993-ra épült fel. Ez az épület együtt szerepel a már említett, a Budapesti Városvédő Egyesület által 1995 márciusában rendezett kiállításon és a kapcsolódó építészeti kritikai anketon. A további – jórészt már említett – hat mű Zalaváry Lajos Kelet-Nyugat Kereskedelmi Központja, Virág Csaba Hegyalja úti Alag Center Irodaháza, Marosi Miklós Közti székháza, Kálmán Ernő Váci úti Nemzetközi Kereskedelmi Központja, Csárgoly Ferenc Számadó utcai lakóegyüttese és Dobozi Miklós Teréz körüti Generali Biztosító székháza volt (ez utóbbiban részt vett Szántó Tibor és a belsőépítész Baliga Kornél is). A kiállítás az organikus építészeti kivételével a különböző tendenciákat jól érzékeltette. A bemutatott helyzetképet az anket résztvevői, többek között Ráday Mihály, Osskó Judit, György Péter, Bojár Iván András, Ekler Dezső, Turányi Gábor elemezték széleskörű szakmai érdeklődést kiváltva.

Építészetiünk tehát, ha a kilencvenes évek első felében, illetve 1997-ig nagy együttesekkel nem is növekedett, a high-tech színvonalától is távol állt, kezdett személyessé válni, változatosabb, gazdagabb lett. Jól érzékelteti ezt az 1992-ben egy-egy mű elismerésére alapított Pro Architectura-díj kitüntetettjeinek sora. Csak néhányat kiemelve, díjat kapott Bachman Zoltán, a pécsi Korsós sírkamra helyreállításának és bemutatásának építészeti kialakításáért, Kistelegdi István a pécsi Fema autós bevásárlóközpont tervezéséért, illetve Kálmán Ernő előbb említett munkája és Masznyik Csaba a kiskunhalasi Kereskedelmi és Hitelbank épületéért. A következő évben, 1993-ban a párizsi UNESCO-palota kertjében felállított hollóközi pavilon, tervezője Koris János. Mendele Ferenc és Cséfalvy Gyula a siklósi Malkocs bej dzsámi helyreállításáért, Rostás László a miskolctapol-

cai Győri utcai iskola tornacsarnokának tervezéséért, illetve a fővárosi, Orbánhegyi úti Vatikáni nunciatúra szerzői, Török Ferenc és Balázs Mihály részesültek a díjban. 1994-ben a már említett győri Apor Vilmos Iskolaközpont, Czigány Tamás és társai munkája, 1995-ben a Fertő–Hansági Nemzeti Park székháza, a Kócsagvár, Koller József műve, vagy a Budapest, Királyi Pál utcai Art Hotel meglévő házban történő kialakításáért Csomay Zsófia és Heppes Miklós kapták meg az elismerést.⁷⁴

Osskó Judit tévéműsorában 1995. májusban néhány említett munka mellett már a Kempinski Szálló és a Bank Center Irodaház, az Axis Iroda, Salamin Ferenc–Vincze László–Nagy Tamás művei, Turányi Gábor erdei iskolája, König Tamás–Wagner Péter újpesti irodaháza, Egeraát Andrassy úti bankjának udvari üvegepítménye és Pomsár János a Madách sugárút indításaként a Wälder-tömb mögött épített köralaprajzú középmagas irodaháza⁷⁵ is szerepelt, ami viszont már arra is figyelmeztetett, hogy a városépítési koncepciók akadoznak, spontán beruházói elképzelések kezdik a városképet alakítani. A beszélgető műsorban Lázár Antal, Szalai András, Pazar Béla és szerző részvételével felmerültek mindazok a problémák (a Németh Lajos egyik utolsó nyilvános előadásában elemzett szakmai erkölcsi felelősségen túl), amelyek mulasztásból fakadtak, így a még mindig hiányzó kamarai törvény, új műemléki és környezeti szabályozás és más égető kérdések, amelyek a gazdasági nehézségekkel együtt korlátozták a kibontakozást.

1995-ben már egy újabb feszültség is megjelenik a Lauder világi zsidó iskola⁷⁶ Budakeszi úti építkezésével kapcsolatban, ahol a programcsökkentés és a kivitelező cég ellenállása lesznek az okai az első díjas tervet készítő kikoszorázásának. 1992-ben kilenc pályázati terv közül igényes zsűri választotta ki a jó színvonalú mezőnyből Sugár Péter–Karácsony Tamás–Szerényi Győző tervét. Az erősen lejtős telken öt négyzetes alaprajzú tömb lépcsőzött volna le a terepen, közepén egy érdekes, zikkurat jellegű spirális toronnyal. A 11 ezer m² területű programot a feldolgozásnál 9 ezerre majd 7700 m²-re kellett csökkenteni. Alapkötvetel után a kivitelező cég fővállalkozói szerződést köt az építetővel, nem vállalja az engedélyezett terv kivitelét, mint fővállalkozó más építést bíz meg a tervek elkészítésével. Nem világszemléleti ellentétek hatnak, hanem egyszerű anyagi-gazdasági érdekek, a kivitelezői érdek állt útjába ismét a tervezői törekvéseknek.

A Velencei Biennálékon történő szereplések alkalmával is rendszeresen ismétlődnek a kiállított témák körüli viták, mint ahogyan több középület – különösen a Nemzeti Színház, az 1999. december 15-én leégett sportcsarnok újjáépítése vagy az egri uszoda – építése kapcsán társadalmi feszültségben csapódott le a világnézeti-szemléletmódbeli ütközés. A Hans Hollein által rendezett 1996-os biennálé jelszavaira – „a múlt jövője”, „az építész, mint a jövő szeizmográfja” – a hazai véleményt a filmek látványtervezésében új utat kereső Bachman Gábor kiállítása képviselte, a korabeli kritikus szavai szerint „szerep nélküli formafantáziáinak szépen, igényesen installált gyűjteményével”, amely a kívül-belül pompeji vörösre festett pavilonban *A semmi építésze* címet viselte.⁷⁷ A dekonstruktivizmus szemlélete ekkor még a nemzetközi anyagban is – a Coop Himmelb(l)au vagy Peter Cook műveiben fantasztikus vagy ironikus hangsúllyal, Frank O. Gehry, Eisenman és Zvi Hecker műveiben stílussteremtő szándékkal – jelen volt, széleskörű érdeklődés kísérte az irányzat kísérleteit.

Az évtized utolsó biennáléján, 2000-ben Massimiliano Fuksas a kiállítás szervezője, jelszava „Kevesebb esztétikát, több etikát”. Gerle János, az *Országépítő* szerkesztője a századelő éveihez fordul, Maróti Géza Új Atlantisz elképzelésének makettjét állítja ki, az udvaron pedig Makovecz Imre jelképes tornyát mutatja be a megbolydult környezet ellentmondásaira adott válaszként.⁷⁸ A platóni Atlantisz Maróti-féle elképzelését rajzai alapján a kiállításra készített hatalmas makett képviselte. A kurátor meggyőződése szerint az elsüllyedt város kultúráját a környezetével megteremtett egyensúly jellemezte, míg mások kurzusmodellnek tekintették az elveszett kultúra felidézését. Ismét kiújultak tehát a kiállítás témája elleni világnézeti támadások.

74./ Pro Architektura díjasok, 1992–1995, MÉ 1995/5.

75./ MÉ 1992/2–3.

76./ MÉ 1995/1., *Virág* 1999, 75–77., 85.

77./ MÉ 1996/4., Nagy Zoltán, *Múlt, jelen, jövő*, 9–16. *Magyar építészet 1989–1999*, 70.

78./ Új MÉ 2000/2., 2000/5. 32–39.

79./ Új MÉ 2000/3., 5. 2002/5. *Magyar építészet 1989–1999*, 110. *Építész Évkönyv 2000*, 115–120.

80./ Új MÉ 1999/3., 4. Szász László Új MÉ 1997/1., 1999/5. Schéry 2004, 54., további irodalommal. *Építész Évkönyv 2000*, 56. Siemens épület uo. 54–55. Volán Új MÉ 2002/4.

81./ Régi-Új MÉ 2007/2. Budapest Orczy Forum Városközpont, Kévés Architects Inc., Bp., 2006.

A 2000-ben rendezett hannoveri világiállítás emblematikus pavilonja⁷⁹ körül viszont elcsitul a vita. A két hatalmas szembefordított holdsarló ívű alaplól kifelé dagadó hajóoldalt képező játékos tömeg emelkedik a magasba, mint „két óvó kéz”. Egyszerre szimbolikus és személyes jellegű, szinte érzelmes a formálásmód. A közrezárt udvar felett csak vitorla feszül, az ívelő belső oldal-falakon időnként szempillaként megnyíló redőny jellegű „ablakokban” jelenik meg a vetített, zenei hangokkal kísért látvány. Vadász György és fiatal társai, Basa Péter és Fernézelyi Gergely szimbolikus műve szabad formavilágával felelevenítette a sevillai pavilon nyolc évvel korábbi sikerét.

A szimbolikus művek mellett ekkor már jelentős nagy együttesek is épülnek, úgy állami, mint magánberuházásként, külföldön és itthon is. Az anyagszerűség és a szerkezeti jelleg következetes kifejtése hozzátartozik e nagyobb együttesek jellegéhez. Ez érvényesül az ezredvég olyan műveiben, mint a berlini Magyar Nagykövetség⁸⁰ Sylvester Ádám által az Unter den Linden és a Wilhelmstrasse sarkára tervezett épületében, amely több évszázados igazgatási helyhez igazodik (2001, szerzőtársai Szécsi Zoltán, Borostyánkői Mátyás, Lázár Antal, Vajai Tamás), vagy a West End együttesrel szemben szintén ekkor épült három tömbből álló, hatalmas irodaház-együttesben, amely Szász László műve. Ez jelenik meg a high-tech szerkezeti világaként Lázár Antal és Reimholz Péter Siemens-irodaházában vagy Lázár népligeti Volán buszpályaudvar együttesében is, amelyben a funkciók változatossága és a technikai részletek gondos megfogalmazása határozzák meg a formaképzés karakterét.

Hasonlóan nagy, csak később publikált együttes foglalkoztatja az évtized nagy részében Kévés Györgyöt, aki az Orczy Fórum⁸¹ építésével kezdett a városrevitalizációt és városképet formálni és szolgálni kívánó alközpontja létrehozásába (terv 1990–2005, építés 1994–2006, építésztársak Földvári Éva, Kovács András). A posztmodern szemléleti tanulságait megőrizve a városi környezet adott funkcionális és technológiai eszközeivel a városi lét új feltételeinek megfogalmazását kísérelti meg Kévés, saját elképzelései szerint formálva a városias környezetet.

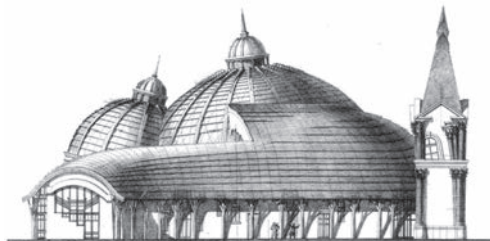
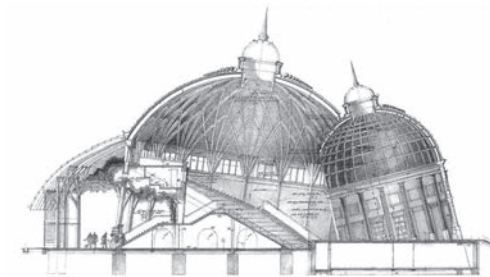
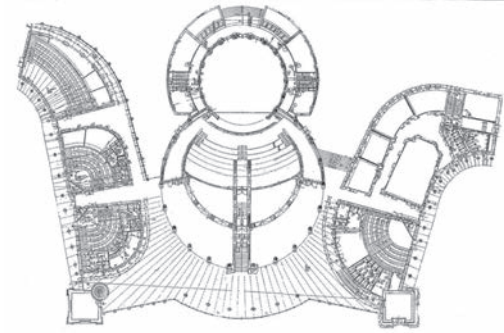
AZ EZREDVÉG ALKOTÓI VILÁGA

Az átalakulás évei után, már az ezredforduló előtt érzékelhető volt az a szemléleti megújulást kereső szándék, amit az ezredfordulóval kapcsolatos sajátos várakozás még sürgetőbbé tett. Egyre több, a rutinjellegű építőtevékenység eredményeit, a pragmatikus szakmagyakorlás szintjét meghaladó mű jelenik meg a kilencvenes évek végén, amelyben e felfokozott várakozásnak megfelelő alkotói szándékok testesülnek meg. A magános útkeresés vagy a nagy trendek, új stílustörekvések követése mellett az immár fél emberöltőnyi időszakban három olyan, a téralakításhoz, az építészetet meghatározó egyes tényezőkhöz, mozzanatokhoz vagy az értékváltozáshoz kapcsolódó törekvéssor rajzolódik ki, amely valamilyen vonatkozásban valóban építészettünk megújulását szolgálja. E kísérletek mereven nem határolhatók el egymástól, sokkal inkább összetartoznak, egymásra hatnak, egymást ösztönzik, befolyásolják, hiszen e kibontakozás alkotóink viszonylag szűk, egymás munkáit ismerő és figyelő körében megy végbe. Az ezredforduló utáni években felgyorsuló tempóban mégis megkülönböztethetők e szándékok egymástól, ha törekvéseik jellegét és célkitűzéseit elemezzük. E másfél évtized alatt az alkotók is változtak – ez az idő alkotói években már majdnem fél életút –, s ez a kísérletezésben irányváltást, egy új szándéksor felé történő elmozdulást is indokoltá tehet.

Az ezredfordulóra eközben nemcsak új alkotó nemzedék érik be, hanem a körülmények javulásában és a feladatok színvonalában is érzékelhető a változás. Az ezredforduló utáni években, 2002 körül válik szemléleti fellendüléssé e változássor, sikeres művek egymásra hatásából válik érdekessé és formai értékeiben, korszerűségében egyre többet ígérővé, gazdagabbá a művek sora, s egyúttal az építészet bemutatásának, dokumentálásának színvonala is. E munkában nem követhetjük a legújabb munkákig e fejlődést, a 2001-ig tervként megjelenő művekig terjesztjük ki az áttekintést. Az ezredfordulón született legfontosabb gondolatokat is fel kell ugyanis annak érdekében idéznünk, hogy a változások íve világossá váljék.

A kezdeményezések és útkeresések megítélésem szerint jellemző módon olyan témakörökben történő továbblépésre irányultak, mint a téralakítás korhoz illő lehetőségeinek, a térformálás új alkotóelveinek és szerkesztőmódszereinek kísérletei, illetve más oldalról az építészet alaptényezőinek újraértelmezése, a formaképzés alkotó módszereinek újrafogalmazása (a hely; az építészet belső, meghatározó mozzanatai; a jel és jelentés), vagy mint az új szellemi tájékozódás, szellemi törekvések értéklehetőségeinek felmutatása, az értékek megújításának problémavilága.

Ezek az alkotói irányultságok szélesebb gondolkört ölelnek fel, mint az előző két évtizedben ismert és a kilencvenes évek elején még virulens irányok, miközben az újabbak ezeken belül is érvényesülhetnek. Nagyon sokféle módon valósulhat meg valamilyen trendhez kapcsolódó formáló szándék. Ez alatt az időszak alatt azonban a high-tech, az organikus, kontextualista törekvések vagy a posztmodern historizáló, ironizáló vagy klasszicizáló tendenciái, a radikális eklektika vagy a dekonstruktivizmus, a nálunk meg sem élt folding rövid néhány év alatt adták át helyüket a neomodern, új Bauhaus vagy klasszikus modern törekvéseknek, a modern szemléleti alapjait ismét alapvetően újraértelmező, a formálás terén viszont már mást, többet-személyesebbet kívánó irányzatoknak. Megjelentek még újabbak is, mint a higgadt, hűvös tartózkodás szándékai, a minimalizmus formai redukciót és nagyvonalú technikai tisztaságot igénylő megfogalmazásmódja, vagy épp a szupermodern formálásmódok vonzó hatása. Napjainkban építészettünkben különösen hangsúlyossá vált az anyagérzékenység, tömeg- és felülethatás, vagy az üveg esetében a transzparencia, az áttetszés kihasználása. A tömegtördelés, biomorf formálás vagy bármely más, nem említett szempontsor a lehetőségek bővülésével egyre inkább személyessé válik, szűk keretek között ugyan, mégis bővül a kísérletező építészet formai és tartalmi eszköztára. Az említett alapkérdések e részszempontokon túl is összefogják azokat a hazai kísérleteket, amelyek az egyes törekvéseket jellemzik, s amelyek valóban segíthetnek abban, hogy az egyéni gazdasági érdekek és technológiai

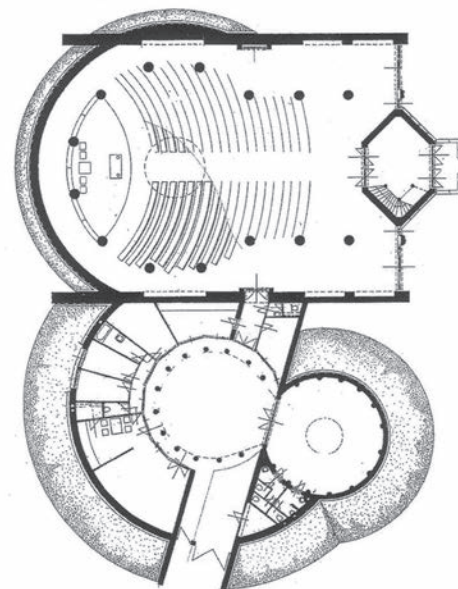
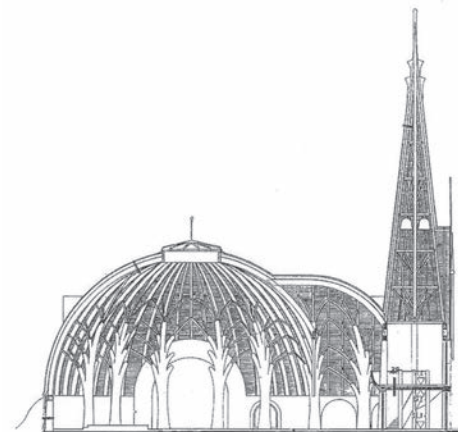
XIX. 145–152. tábla, 151–245. kép. 151–162. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem együttese, MAKONA és Triskell, Campus beépítési terv 1991, épül 1993–94, Stephaneum, Makovecz Imre, 1995. 10., 151. felülnézet, 6., 152. tetőkupolák, 10., 153. főbejárat, 7., 154. hátsó oldali bejárat, 10., 155. aula, előcsarnok, 7., 156. aula a lépcsőről, 12., 157. nagyelődő, 13., 158. alaprajz, 13., 159. metszet, 14., 160. oldalhomlokzat, 14., 161. főhomlokzat, 14., 162. az épület a hátsó oldalról, utóbbi Makovecz Imre ajándéka.

151	154	158
152	155	159
153		160
	156	161
157		162

145.

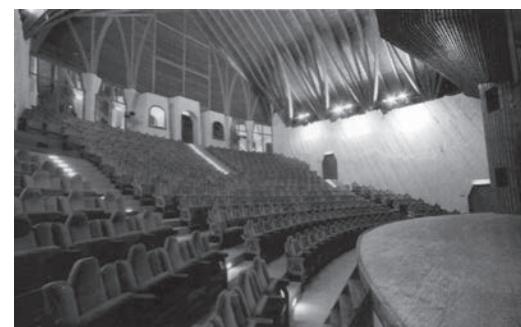
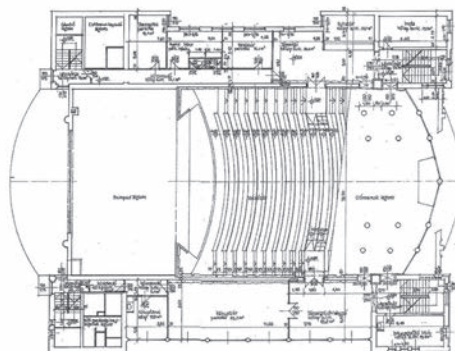
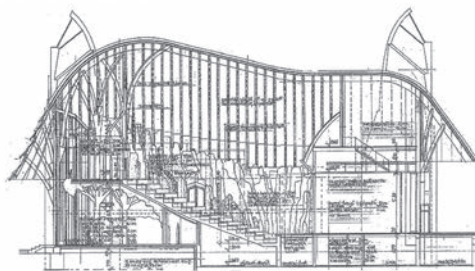

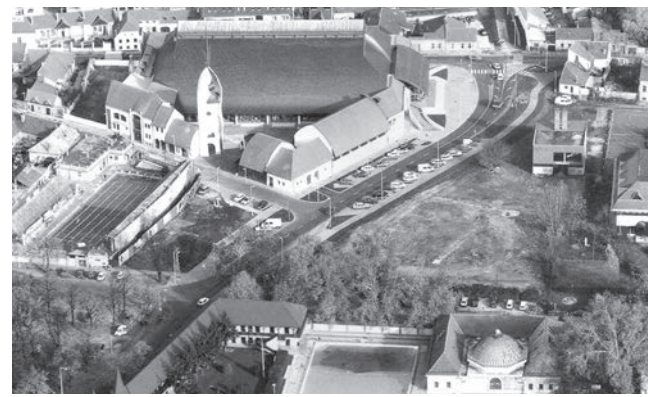
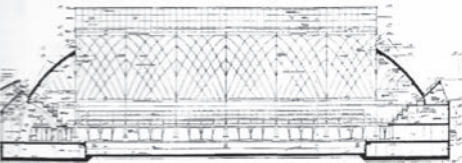
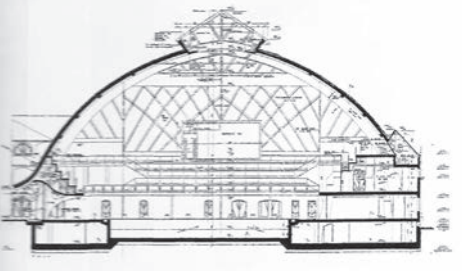
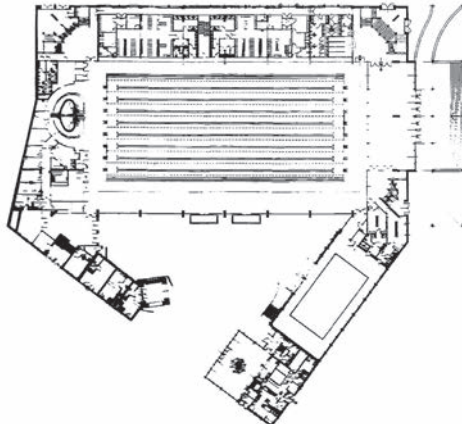
163–167. Százhalombatta, Szent István templom és paplak, Makovecz Imre, terv 1995, megépül 1998-ra. Kós Károly Egyesülés, 268–269., 163. főhomlokzat, 268., 164., 165. a belső tér oszlopai és a tető alátámasztó szerkezete, 269., 166. alaprajz, 167. hosszmetset, 268., 168–173. Makó, „Hagymaház”, Színház, Makovecz Imre, terv 1997–99. Kós Károly Egyesülés, 266, 267., 168. a művelődési ház főhomlokzata nappal, 169. esti fényben, 266., 267., 170. a nézőtér a színpaddal, 171. a nézőtér a színpad felől, 267. 172. alaprajz, 173. hosszmetset, 266.

146.

163	165	167
164	166	
168	173	170
169	172	171

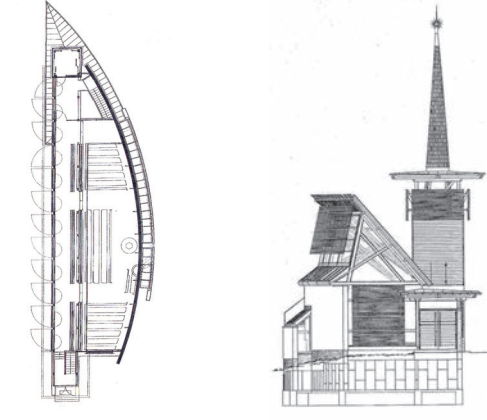
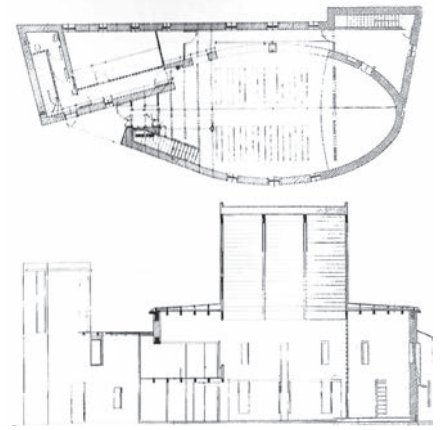

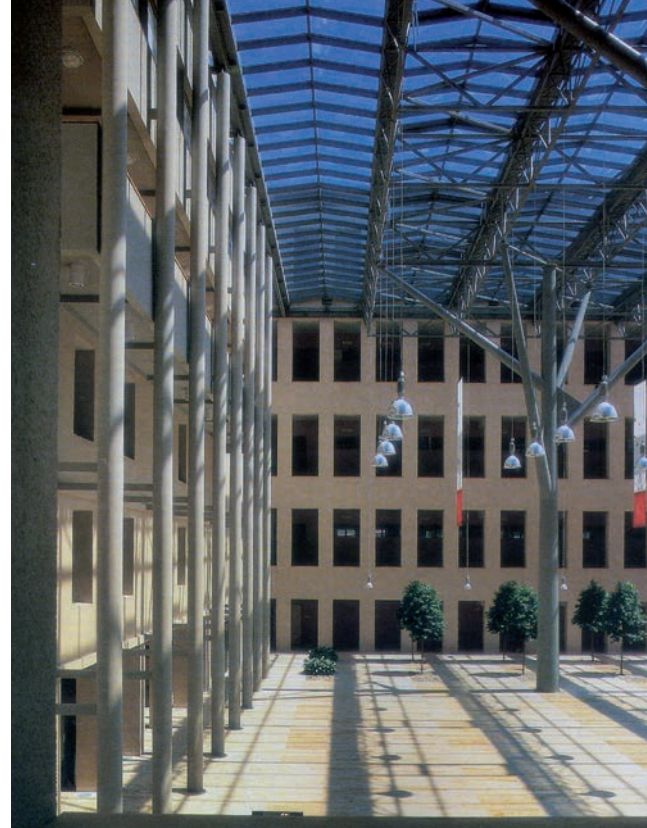
147.

174–184. Eger, Versenyszoda, Makovecz Imre, terv 1995, megépül 2000-re. Mé 2001/1. 3–11. 174. Alaprajz, 9., 175. légifelvétel a környezettel, 8., 176. makett fotó, Kós Károly Egyesülés, 262., 177. bejárati oldal, 178. főbejárat, Mé 2001/1. 7., 179. a versenymedence tere, 7., 180. a medencetér keresztmetszete, 8., 181. hosszmetset, 8., 182. a kismedence, 9., 183. az oldal homlokzat, 10–11., 184. a versenyszoda épületének külső képe, 6.

174 178 175
180 176
181 179 177
182
183 184

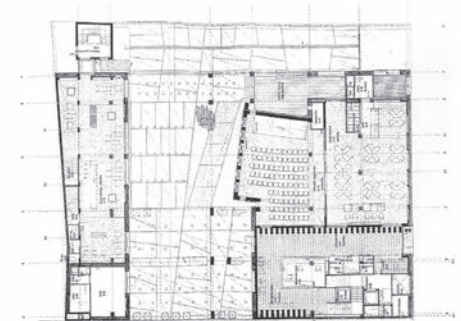
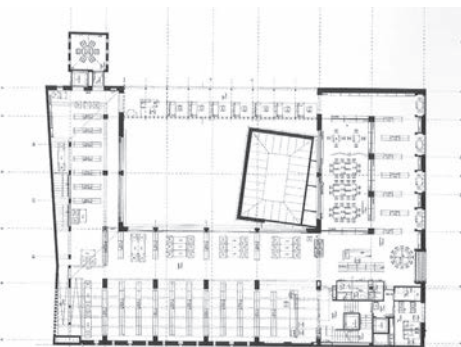
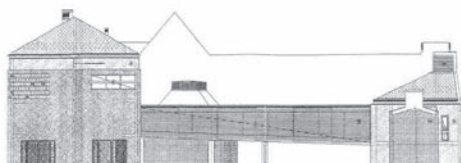

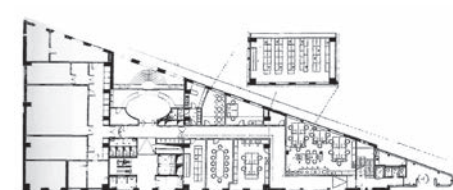
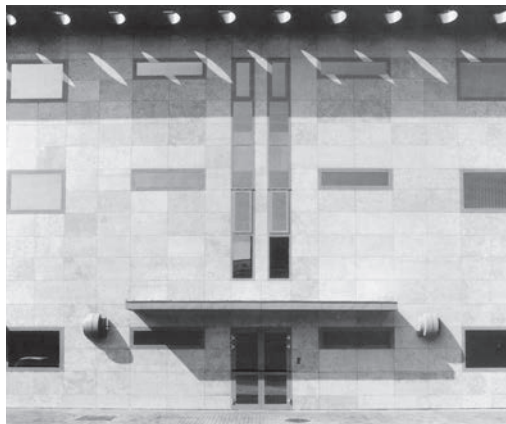
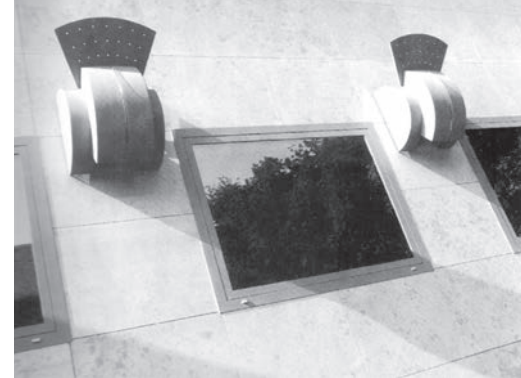
185–190. Csepel, görög katolikus templom, Fejérdy Péter, terv 2001, megépül 2002. Mé 2002/1. 35–36., 185. Kép a szentély felől, 186. a kapuzat oldaláról, 187. belső tér a szentély felé, 188. a kórus alatti bejárási felé, 185–188., 35., 189. belső tér az oldalhajónál, 190. alaprajz és metszet, 36., 191–197. Budakeszi, Határon túli magyarok temploma, Basa Péter, 1999. Mé 2000/1. 28–33., 191. Külső kép a torony felől, 31., 192. a másik oldalról, 30., 193. belső tér a tetővel, 32., 194. a hátfal a padokkal, 31., 195. a padok részletei, 32., 196. a hátsó üveg térfal, 33., 197. az alaprajz és a templom rajza a torony felől, 32. és 28.

198–201. Budapest, Krisztina körút, a volt Kohó- és Gépipari Tervezőiroda épületének tervezője Németh Pál, 1953–54. Teljes belső átépítése, átalakítása az udvar befedésével Balázs Mihály, belsőépítész Szentes István, 1996–99. Mé 1999/4., 18–25. 198. az épület a Krisztina körút felől, 18., 199. az acéloszlopos udvarlefedés, 19., 200. az üveg tetőszerkezet, 22., 201. az udvar beépítés részlete, 23. 202–208. Gödöllő, Városi Könyvtár, Kálmán Ernő, Major György, építészet, belsőépítészet, bútortervezés, 2002. Mé 2002/4. 10–15. 202. Főhomlokzat, a városi tér felé, 10. 203. homlokzatrészlet, 11., 204. az udvari előadóterem, 12., 205. az udvart az épület alatt bővítő térrészt áthidaló kettős gerendaszerkezet, 10., 206., 207. földszinti és emeleti alaprajzok, 208. az udvari homlokzat, 10.

148.	185	186	190	149.	201	198	199	
	187	188	189		208	200		
	192	194	191		193	207	202	203
	195	196	197			206	205	204

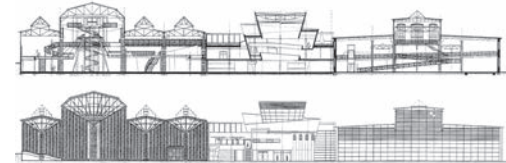

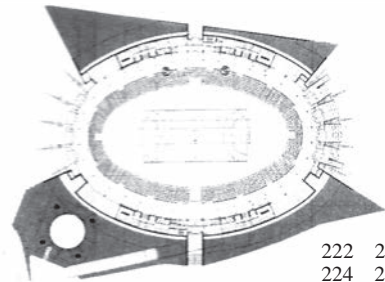
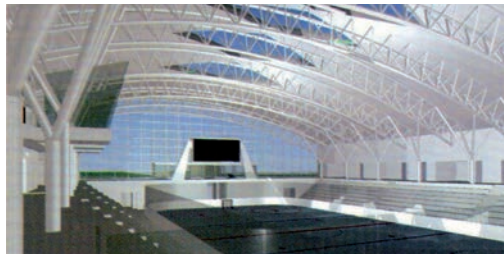
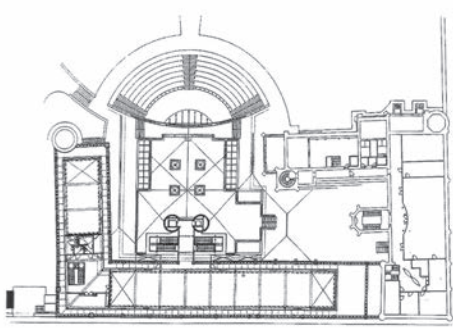
150.

- 209 210 212
- 211 213
- 214 219 217
- 215
- 216 218

209–213. Budapest, Magyar Kereskedelmi Bank Irodaháza, Bálint Imre, vezető munkatárs Ligeti Gizella, 2001. Mé 2001/6. 4–7. 209. A sarokház képe, 5., 210. homlokzatrészlet, 4. 211. földszinti bejárat, 6., 212. tetőszinti homlokzatrészlet, 7., 213. földszinti és első emeleti alaprajz, 7. 214–219. Budapest, Ganz Millenáris Park, Wéber József, Benczúr László, Takács Ákos, 2001. Mé 2002/1. 214. a C. és D. épület részlete, Mé 2002/1. borítólapon, 215. C. és D. épület, 17., 216. B. épület, előtető, 19., 217., 218. Millecentenáriumi Kiállítás, Mé 2002/3. 6., 219. A Millenáris Park BCD épületének metszete és homlokzata, Mé 2002/1. 20.

222 221 220
224 223

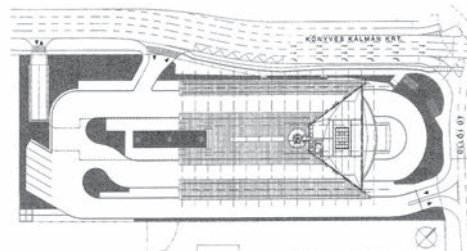
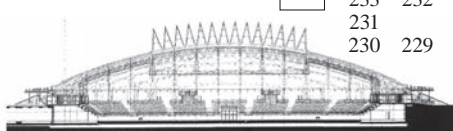
151.

225
233 232 226
231 227
230 229 228

220–222. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Lázár Antal, Szécsi Zoltán, 1998. M.É. 1999/6. 24., 25. 220. Bővítés a könyvtár előtti térre, 25. 221. A felújított kibővített könyvtárrész, 24.

223–225. „Tüskecsarnok” tanulmányterv, Lázár Antal, Stocker György, 1998–99. M.É. 1999/6. 29–31. 223. A csarnok belső képe (CAD-rajz), 29. 224. Alaprajz, 30., 225. metszet, 30.

226–233. Budapest, Népliget, Volán Buszpályaudvar, Lázár Antal, A&D Stúdió Kft., terv 1999, építés 2000–01. M.É. 2002./4. 4–9. 226. Főépület, 6., 227. a szimmetrikus peronrendszer, 4. 228. földszinti csarnok, 8., 229. belső udvar, 9., 230. főépület homlokzatrészlet, 7., 231. oldalszárny peronrész, 5., 232. helyszínrajz, 9., 233. metszetrész, főépület, 5.

234., 235. Békásmegyer, Megbékélés Háza – A Magyarországi Evangélikus Testvérközösség temploma, Nagy Bálint, Igali Zsófia, Farkas Edit, 1998. Mé 2000/1. 26–27., 234. külső kép, 26., 235. belső tér, üveg ablakok Deák László, 27. 236. Pécs, Orvostudományi Egyetem, Szívgyógyászati Központ, Csikós Zoltán, Varga Levente, 1999. Mé Frankfurti szám, 105. 237. homlokzatrészlet, uo. 238. Pannonhalma, Fogadóépület, Skardelli György, Lázár Ferenc, belsőépítész Plachtovics Vilmos, Márkus Gábor, 2002. Mé 2003/6. 13. 239. Sénye, Isten kemencéje ökumenikus kápolna, Vadász György, 2003. Mé 2003/6. 13. 240. Bodrog-part, Bán Ferenc saját háza, 2000. Mé 2001/1. 15. 241–246. Szentgotthárd-Zsida, U. Nagy Gábor, ház saját részére, 2000. Mé 2001/4. 241. a kész ház, 4., 242. az épület a környezetében, 5. 243. a hátsó oldal, 8., 244., 245. a teraszos rész a kandallóval, 8. és 5.

152.	234	235	236
	239	237	238
	240	243	244
	241	242	245

kényszerek által ezer szállal kötött építészeti világban, ahol a megbízónak és a társadalmi intézményrendszer működésének is alapvető szerepe van, értékek születhessenek.

Organikus és újmodern térformáló kísérletek

A téralakítás lehetőségeinek új formáira nemcsak a hazai alkotó építészek, hanem az elmélet képviselői is ráirányították az elmúlt évtizedben a figyelmet. Hajnóczy Gyula és Szentkirályi Zoltán publikált vagy oktatott tereleméleti koncepciói a környezetpszichológia nemzetközi eredményeire támaszkodva szélesítették a látókört, de hozzájárult az amerikai egyetemeken oktató Magyar Péter⁸² itthon is ismert térkéreg elmélete, és a hazai alkotói szemlélet kollektív emlékezete is, az organikus irányok kísérleteitől az Iparterv (és Lakóterv) újabb gyakran emlegetett térzónarendszer elveiig.

Ösztönözte a téralakításra irányuló figyelmet a templomépítés 1989-et követő kibontakozása s ezen belül az a tény is, hogy a templomokhoz új funkciók kapcsolódtak. A gyülekezeti hely új értelmet nyer a hitoktatás és a hívek kulturális tevékenysége számára történő térbiztosítás révén a plébániahivatal, illetve a lelkészlakás hagyományos odatartozásán kívül. Hasonlóan jelentős változás ment végbe a kulturális programok, könyvtárak, kiállítóterek, felsőoktatási és más intézmények esetében, a szállodaépítésben vagy a szórakozást, kikapcsolódást, testkultúrát szolgáló terekben és épületekben, illetve szinte teljes városrészekben. Újabb átgondolást követelt az irodaházak esetén a kiszolgáló terekkel való kapcsolat, amely a térszerkezet átfoglalozása irányába hatott, hiszen a bér irodaházakban a megbízó többnyire nem kívánta előre meghatározni a térrendszert. Osztatlan, üres az irodaházak tere, míg az iskolaépítésben, ha szerény eszközökkel is, de hangsúlyossá válik az otthonosság és a többcélú közösségi tér igénye. Számtalan más tényező is megjelenik az intézményrendszerek megújulása során a faluházak feladatainak összetettebb értelmezésétől a testi kondicionálás sokféle téréngényének az elterjedéséig. A modernizálódó életforma számtalan vonással alakítja a téralakítást, új téri értékeknek is lehetőséget nyitva. Egyaránt jelentős megoldások vagy értékek születhetnek a modern elvek és eszközrendszer talaján, akár az organikus építészet területéhez, újabb nemzetközi irányzatokhoz vagy a high-tech szemlélet ipari-technológiai törekvéseihez tartoznak e kísérletek.

Makovecz Imre már előző terveiben megteremtette azt a tértípust (farkasréti ravatalozó, 1975, siófoki evangélikus templom, 1986, majd az ebből továbblépő paksi templom), amelynek tanulságai a sevillai magyar pavilonban, (terve 1991) összegeződnek.⁸³ Minden elem készen állt e korábbi művekben tehát, hogy olyan új és összetettebb, a szimmetriát feloldó eszközökkel valósuljon meg a magyar pavilon, mint a hét torony, a hetedik alatt hangsúlyossá tett kijárat vagy a paksi hátsó homlokzathoz hasonló oldalhajó két végére helyezett látogatói és gazdasági bejárat, de maga a megosztott és az elvárásokat érdekes szellemi tartalommal teljesítő belső téri világ elemrendszere is.

A másik térgondolat, aminek változatait Makovecz Imre újabb művei sorában fejti ki, a három kupolából álló tércsoport egymásba hatásából szerkesztett nézőtér és színpad, úgy is, mint a szakrális tér egyik változata. Első megvalósított formája a Szigetváron megépülő, 1985-ben tervezett, sokáig teljesen be nem fejezett kaszinó, amelynél számára még a Goetheanum, ez a Rudolph Steiner által épített kettős kupolatér az iniciáló példa, s ahol az útvonalról visszahúzott előcsarnok-nézőtér-színpad rendszer előtt egy franciás előudvart keretező, agyagszerűen formált, jelképszerű toronypár is megjelenik. Az utóbbi elem a Szentkirályi utcai ráépítés során a felső szinteket összefogó motívumként ismétlődik meg, majd az 1994-ben tervezett makói művelődési ház (Hagyamaház) esetében a sarkokon négytornyú terv alapjává válik. A kupolatér viszont önálló elem – bár „kapolnasorral” körülfogva – a visegrad–mogoróhegyi Erdei művelődési ház esetében (tervek 1982), majd a hármas kupola megismétlődik egy német főiskola megvalósult tervében (Witten,

82./ Új MÉ 2001/4., 48–51.

83./ Az előzményekről lásd a 7., 8., és a jelen fejezet szövegrészeit és a 7. fejezet 12., 13. jegyzetét, a 8. fejezet 110., illetve e fejezet 29. jegyzetét is. Siófok és Paks már a velencei kiállítási katalógusban szerepelt. A pavilon ismertetése MÉ 1992/4. számában, illetve számos nemzetközi szemlében, videofilmekben.

1987–90), illetve a gazdagréti katolikus templom és szociális központ tervében (1990). Ezeknél két kupola alapsíkja azonos, a harmadik megemelt, és így az egymásba hatás is a fő kupolafelület eltérő magasságain jelentkezik. A witteni terv esetében azonban a nézőtér feletti nagy kupola tengelye az ívelten emelkedő nézőtér felett már nem függőleges, hanem a nézőtéri kagyló terének súlypontjából indítja a centrális tengelyt, finoman megdőntve a kupolát.⁸⁴

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem esetében (Piliscsaba, az első terv 1994) továbbérlelve a függőleges tengelyek egymáshoz viszonyított elmozdulását a hármas kupola a 2001-es kiviteli terv változataként épül meg.⁸⁵ Első pillanatban meghökkentő a dekonstruktivizmus hatásának tűnő térrendszer, a ferde vasbeton támaszokból, imitált lombos fákból kialakított dobon ülő, egymásba dőlő hármas kupola szokatlan világa, amely a Charles Moreau-féle nagygyannai Esterházy-mauzóleum felső kupolás és alsó körbejáró oszlopos két külön terének hatását együttes élményként idézi fel. Az előcsarnok és a nézőtér-színpad vagy nagyelőadó térrendszere a megismerést jelentő bejárás folyamán a belső térben és külső kapcsolataiban egy kisváros érdekes hangulatát kelti, olyan hely, amelyből otthonosság árad. A görög oszloprend megdőlt helyzete ugyan bizonytalanságot kelt a szemlélőben, a witteni terv lágy vonalú nézőtéri karéjával szemben itt oktatóteremként a rálátás is jóval meredekebb, a térstruktúra kialakításában a terv azonban karakteresen továbblép, a függőlegesből történő kimozdulás erőteljesebbé válik, s ez az egyszer már végigélt gondolat tervezői ismétlése folyamán szinte természetes alkotói attitűd. A lehetőségek egymásból folynak az alkotómunka során, s nehéz ott megállni, ha az alkotó számára a probléma megéltnek, ezért karakterében továbbalakítandónak tűnik. A dolgok – a tér – saját karakterének megteremtése s e karakter egységének végigvitele a formateremtés legfontosabb kérdése, s ebben természetszerűen előrébb jár az alkotó, mint a befogadó érzékenysége. Nem az anyagban, az alkotóban él a gondolat, amit Louis Kahn így mond: valami „művé akar válni” – mármint az alkotó kezében.

Jogos kérdés lehet, amit a bírálók felvetnek: szabad-e az akusztikai célú elmozdításokkal (ezzel érhető el, hogy a kupolaterem akusztikája zavarmentes legyen) kilendíteni érzéseinket és szellemünket belsők megszokott nyugalmaiból? „Elvárásolt világban érezzük magunkat” – írja Jelenits István, az egyetem közismert, kiváló professzora, és kétségtelenül igaza van abban is, amikor arról ír, hogy az egyetem „léggört is teremt, nevelnie is kell”, vagy amikor az előadótermek és szemináriumai szobák, széles folyosók hangulatáról ír, „amelyeken órákózi szünetekben zavartalanul hömpölyöghet és helyet cserélhet a diáksereg”. Ma azonban a várakozó fiatalok a Műegyetem széles folyosóin, a padlón ülnek: másképp viselkednek, más korérzésben élnek, mint régebben. A videoklipek gyors képváltásaiban érdemes elgondolkodni azon, vajon nem volt-e igaza Lucien Krollnak, amikor a louvaini katolikus egyetem diákjaiban egy másféle életérzést ismert fel, s ahhoz kívánt igazodni, amikor felkérte őket, hogy a maketten alakítsák át tetszésük szerint a művét (1969). Mi fontosabb, az itt és most, a pillanatnyi „ad hoc” szándék, vagy a föld gravitációs vonzásához való igazodás? Akik költészetet látnak Makovecz művében, úgy vélik, itt „maga az építészet válik metaforává”. A makoveczy ikonográfiának sokféle mondanivalója van, megértéssel közeledhetünk ezért e műhöz is, nem indokolt a türelmetlen elutasítás. Az építészetben belül is joga van az alkotónak végiggondolni mindazokat a lehetőségeket, amit e téri világ viszonyrendszere magába rejt, és nemcsak akkor lehet valami észszerű, ha e viszonyrendszer eleve a gravitációnak engedelmeskedő high-tech elemekből áll.

E kupolasorolás oldottabb formában jelenik meg a százhalombattai templomban⁸⁶ (terv 1995, megépül 1998-ra, munkatárs Horváth Zoltán), ahol a templom tornya sajátosan nagyvonalú, a se-villai kijáratnál egyszerűbb jelforma, a templomtér másfél kupola, fegyelmezett rendben, míg a további funkciókat (az egyik a lakórész) a templom oldalán, egy-egy nagyobb vagy kisebb földhalomba takarva helyezi el.⁸⁷ A templomhajó kupolája alacsony falra ül, a kupolatér két oldalának nagyobb részén szabadon álló fehér fal emelkedik felül négy-négy íves nyílással. Az ívsor nem az önmagában is bensőségesen formált – belsőépítészeti itt is Mezei Gábor a társ – teret világítja

84./ A kupolasor történetére lásd *Magyar organikus építészet* 1991, Szigetvár 80–81., *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés*, Makona, 256–271., Gerle János: *Vezető a Stephaneumhoz* c. írása és ábrái, Új MÉ 2002/1. 6–9., 10–15. A pavilon és Piliscsaba az Új MÉ 2002/3. számában is.

85./ Lásd előző jegyzetben Gerle írását követően Meggyesi Tamás és Jelenits István cikkét, továbbá az 1. fejezet 8. jegyzetét, a Moreau-féle Gannai utalást is. A Pagony Táj- és Kertépítész Bt. foglalkozott a Mauzóleum kerttervezésével. *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés*, 275.

86./ Lásd a 84. jegyzetben említett művekben a Lomnici és társa cég szerkezetépítő munkáit is. *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés*, 252–255., 268–269., Hagymaház 266–267., Lendva 270–271.

87./ Százhalombattán 1961-től az elmúlt fél évszázadban a korábbi téglagyárak helyett minden az olajtechnológiához idomult, még a művelődési ház homlokzata is ipari pannellel épült, szinte érzéketlenül a hely múltjára. A Pallas Nagy Lexikona 1894-es II. kötete szerint: „Batta, (Százhalom), nagyközség Fehér vármegyének adonyi járásában (1891), 1133 magyar és szerb lakos; az Érd és B. közti magaslatokon (Százhalom) régi sírhantok vannak (szám szerint 126), melyek alatt a tárnokvölgyi ütközetben elesett kiterézet égetett hamvai nyugosznak. Vö. Kereskényi Gyula: *Érd és B. községei történeti vázlat*. Székesfehérvár 1874. Érdy János, Magyar akadémiai értesítő 1847” XV. 1897: „Tárnokvölgye, Battától délre nyílik a Dunára. Petrik és Marcinus, a monda szerint, Potentiánál megütközvén a hunokkal, ezeket a Tárnok völgybe szorította vissza. Hagyomány szerint itt, a régi római út mellett, mellyel körülbelül párhuzamosan halad az országút és a vasút, hatalmas halmok alá temették el Attilát, Bélát, Kadosát és Kevét. L. még Hunn sírok.” Az 1895-ös IX. kötet n.g. (Nagy Géza) által jegyzett utóbbi címszava viszont már azt említi, hogy az 1876-os archeológiai kongresszus által végeztetett ásatás e halmokat más százalmokkal együtt a K.r.e. IV. század körüli kelták temetőiként határozta meg. 110 évvel később a Magyar Nagylexikon 16. kötete 16 573 (1990) lakosról, az ország legnagyobb kapacitású kőolaj-finomítójáról és jelentős iparról, illetve gazdag régészeti lelőhelyről tudósít. Eszerint Százhalom kora vaskori halomsíros temető,

számos további lelet jellemzi, mint korai és középső bronzkori tell-telep, római castrum és canabae, fürdő és villa, avar temető, honfoglalás kori lovas sír, Árpád-kori falu és temető. Árpád és kísérete Anonymus szerint a Duna jobb partján telepedett le, amikor Dél-Dunántúl meghódítására indult, első nap itt táborozott. A középkorban három település alakult ki, maradványaik egy római patak hídján, ortodox templom és a római kori Matrica, ma tájmúzeum. Az 1970–80 közötti ásás már kétféle halomsírt különböztet meg. A kilencvenes években Régészeti park létesült öt hektáron, ebben az 1990–1996 között Holport Ágnes által feltárt 115. sz. „nagy halom” folyosós, tölgyfa járszintes sírkamra 1998-tól már konzervált régészeti látványosság, építész Gelesz András, G. Lenzér Ágnes. Régi-új MÉ 2003/4., 2002/3. Egyetlen helyként is tükrözteti a történelmi örökség, hiedelmek és valóság, valamint az adott kor bonyolult összefüggéseinek.

88./ Új MÉ 2001/1.

meg, hanem a helyhez kötődő, maradandó víziót jelentő szakrális emlékképet kíván felidézni. Jelképek sora ez, ami azonban mintha egy új lehetségsor egyik példája lenne, amit kevéssel a makói terv előz meg. A Hagymaház alaprajza derékszögben szerkesztett hagyományos művelődési ház, széles előcsarnok, nézőtér, színpad traktussal, amit két oldalt szakkörök, irodák sávja vesz közre. Csak a tető terül rá hatalmas medvehátként a térre, s a fej helyén, a gerinc mentén nyílik meg üvegek formában a bejárat felett. A négy sarokhelyiség négyszögletes térből felfelé emelkedő tornya ferdén elhelyezett hagymaformává válik, hátrafelé lejtő üvegfelülettel. E négy tornyot nemcsak – az alkotó szavai szerint – „jelenlegi mániája”, hanem az a városképi szándék is indokolta, hogy az épület hátoldala szabadterei színpaddal és toronypárral a térség jelen bizonytalan állapotával szemben a szegedi Dóm térre is utaló rangot kapjon. Mintha egy városi környezetbe illeszkedő színház előterve lenne e két említett terv, amelyben az alkotó a párhuzamos falakkal határolt nézőtér különböző lehetőségeit keresi. Ez a szándék formálódik a szlovéniai Lendván szintén 1994-ben épülő művelődési ház és színház épületben vagy Makovecz Imre más olyan elképzeléseiben is, ahol a saját szemléletéhez és adott városi környezethez illeszkedő építészeti arculattal kísérletezik. A Temesvárra tervezett református templom és konferenciaközpont esetében a kő és fa építészeti eszközeiben keresi a megoldáshoz a kiindulópontot (1998), míg Egerben főként a városi környezethez történő illeszkedésben.

Az egri fedett versenyszoda⁸⁸ (terv 1995, megépül 2000-re) arra vállalkozik, hogy egy történelmi település meglévő, kisebb-nagyobb lakóházakkal és egy régi uszodával, a közelben török fürdővel beépített kisvárosi léptékű környezetébe olyan monstrumot helyezzen el, amely főtömege nyomasztó méreteivel szétfeszítené a környezetet. A fa ívtartókkal fedett – a sevillainál nagyobb és szigorúan szabályos – uszodateret veszi körül a kisebb fesztávú traktusokba szervezhető további, fa tartóival fedett térrészekkel. Az uszoda nézőterének tömegforgalmát szolgáló előtér és lépcsőzet az egyedüli, ami az építmény méreteiről árulkodik. A hosszoldal mellé szervezett, félig nyitott háromszögű udvar bejáratához helyezett torony és az együttest körülölelő beépítés Eger e városrészének léptékéhez igazodik. Ebben a toronyban is jelen van az a gondolatsor, ami az alkotót az andrásfalvi templom tornyának első újrafogalmazása óta (1986) foglalkoztatja: hogyan hatja át a múlt emlékképeinek felidézése jelenünket? Mi és hogyan születhet újra a múltból e felidezés során, és hogyan lehet a víziót befogadó személyt figyelmeztetni arra, hogy az élet vér és könnyek között születik, s bontja le sajátos küzdelmében magáról az addig őt védő burkot? A meghatározhatatlan, amorf formából kibontakozó tiszta rend architektonikus jele arra utal, a születésben – az új életben – ott kell lennie a szellemi örökség értékeinek, a múlt küzdelmei letisztult tudatának, ami nélkül nem lehet emberi életet élni.

Az uszoda túloldalán az öltözőrendszer hátsó folyosóját kétszintes „sorházhomlokzat” takarja, amelynek tagolásában Makovecz humora is megcsillan; előző munkáinak és tanítványai épületeinek modorában formálja meg e homlokzatot. Kitűnő, bár talajmechanikai okokból szükségesszerű és költséges szerkezeti gondolat, hogy az uszoda lemez alapon áll. Erre az alapszerkezetre egy térben ívelő hálós rács feszül, amely fa ívtartókra és a nézőtér betonszerkezetére támaszkodik. A részben fa, s ahol kell, monolit vasbeton ívszerkezetek a belső terekben nemcsak emberi léptéket adnak, sajátos hangulatot teremtve, hanem csökkentik az erősen tagolt együttes költségeit is.

Az említett, térbeli erőjátékon alapuló nagytér-gondolat kibontakozása sajátos új szakaszt jelöl Makovecz életművében, amely sokoldalú inspirációt nyújt tanítványainak, követőinek és híveinek, de ellenfelei számára is érvanyagot szolgáltat. E kiteljesedő folyamat mégis kiemelkedő értéke a rendszerváltás óta eltelt időszak hazai építészetének.

Térkísérleteikkel és szerkesztőmódszereik fejlesztésével – természetesen más vonatkozásban is sok építészeti gondolattal – érnek jelentős mesterré a kilencvenes években az organikus építészethez közel álló, Makovecz szellemi köréhez tartozó, de kezdettől saját utat járó, tőle két évti-

zeddel fiatalabb alkotók, Nagy Tamás (1951–) és Ekler Dezső (1953–) is. Mindketten a Buvátiban kezdik tevékenységüket 1975–86, illetve 1978–86 között (Ekler elméleti érdeklődése következtében a tudományos osztályon dolgozik), de csak 1983-ban van közös feladatuk, a dombegyházi könyvtár⁸⁹ (megépiül 1989-ben), amelyben szemléletük összetalálkozik.

Nagy Tamás a Mesteriskolát 1978–80-ban végezte el, majd 1987–89-ben New Yorkban dolgozik, és hazatérve lép be a MAKONÁ-ba, s 1990-tól már az Axis tagja, míg Ekler Dezső a következő ciklusban, 1981–82-ben mesteriskolás, 1987–90-ben a MAKONA elnökhelyettese, 1990-tól a kuratórium ügyvezetője, majd 1992-től saját céget alapít. A dombegyházi könyvtár azért érdekes, mert egy hosszú, egytraktusos, nyeregterővel fedett, földszintes ipari tégláépületbe építettek be egy körhenger testű olvasótermet úgy, hogy az középtájon egyik hosszoldalra illeszkedik, de kétszeres szélességével és magasságával, bár uralkodik a nyeregterős tömegen, mégis sajátos összhangban van azzal. A henger felső harmada körben üvegtet, amit csúcsos faszerkezetű sátoertető fed le.

Ez a szerkesztésmód még Aldo Rossi racionalizmusának tiszteletéből fakadt, Ekler ugyanis útkereső kutató korában Rossi archaizáló szemléletének a hívévé vált. Egyik korai saját munkájában jelenik meg az ellipsziskupola (Győrvar, Faluház, 1985), ahol az U alaprajzú épületben az ellipsziskupolás nagytérhez illeszkednek az U alak kéttraktusos oldalszárnyai. Az első években mindkettőjüknel a köralaprajz gyakori, az egyik irányba megnyújtott centrális tér azonban Eklernél már a nagykállói kulturális táborban,⁹⁰ illetve egy Horányban épített lakóházban (1988) jelen van.

Nagy Tamás első, érdekes bővített centrális térrendszerét az 1942-ben kupolával épült rákospalotai evangélikus templom melletti parókia épületében hozza létre (terv 1990, épül 1993). A templommal párhuzamos, keskeny, elnyújtott parókiatömbben a lakórész és a lelkészi hivatal között kétszintes belső terű lapos kupolás hengertest helyezkedik el, a lelkész könyvtára, amely a hivatali részhez is kapcsolódik. A téglafalás épület mézshomok téglával burkolt, a fedélszék a kupolában látható faszerkezet. Minden részlet műgonddal kidolgozott, a téglá és fafelületek megjelenése letisztult, sajátosan egyszerű és harmonikus. A parókia előtt épül meg az AB Aegon Biztosító Intézet szombathelyi székháza (terv 1991, építés 1991–92), az emeletes és tetőbeépítéses irodaház, amelyet kitámasztott ereszkülső magastető, illetve a téglarchitektúra nagyvonalú egysége jellemez.⁹¹

A dunajvárosi evangélikus templom és parókia (terv 1992) rendelkezésre álló telke forgalmas közlekedési csomópont közelében fekszik. A templomteret koncertekhez alkalmassá kell tenni, vendégszobák és hittanterem is szükséges, mindebből adódik a kerített templom hagyományának a feltámasztása. Az ellipsziszter – itt a tojásdad kerítőfal – már Ekler műveiben is megjelent, e sajátos lehetőséget Nagy Tamás is végig kívánja gondolni. Ebből adódik a különösen érdekes alapelrendezés és tömegképzés, a téglá és fahasználatra redukált, magas szinten kiművelt anyaghasználat és szerkezeti világ, illetve a téglá és fényjáték együttes kezelése, a nyugati homlokzat bordaszerű, keskeny téglapillér sorával együtt a formai és szerkesztésbeli értékeknek az a sora, ami egy évtized távlatában is a korszak egyik fő művévé teszi a templomot. Az ívelő külső elhatároláson belül az osztásrend szigorúan derékszögű, és így a szarufa fedélszékkel készülő magastető tömegképzés íves kapcsolatainak következményeiként jön létre a lepuhított formákból és áttört, rajzos felületű, függőleges síkokból szótt hullámzó formarend, amit vízszintes–függőleges textúrák-faktúrák avatnak anyagszerűségükkel magas szintű építészetté. A legegyszerűbb hagyományos szerkezetekkel alakította ki a gazdag tömegformát, a végiggondolásban azonban jelen van a high-tech mai színvonal.

1994-ben tervezi a sopronnémeti evangélikus templomot, amely egy zömök barokk torony adottságához igazodik. A ragasztott kettős fa bordarendszerrel alakított, ellipszis alaprajzú kupolás tér itt a toronyhoz történő kapcsolódást szolgálja, az előtér és a kiszolgáló rész alacsonyabb tömege engedi kibontakozni a kupola hatását.

Ugyanebben az évben tervezi az aszódi evangélikus gimnázium⁹² együttesét, amely 1998-ra épül ki. A pajzsszerű alaprajzú telken kialakult együttes főútvonal felőli oldalán a főbejárat és köz-

89./ MÉ 1985/1., 1988/4–5.

90./ Lásd a 36. jegyzetet, illetve a 8. fejezet 55. és 111. jegyzetét is.

91./ Lásd a 61. jegyzetet, illetve a 8. fejezet 40. és 95. jegyzetét is.

92./ *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés, 80–86. 98. Magyar építészet 1989–1999, Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építészete*, 2002.

ponti ruhatár, a tanári lakások és irodák, illetve az aula és étterem ívesen elnyújtott tömbje ad arra lehetőséget, hogy az ívelő tetőből a középrészen egy szakaszt egy függőleges síkkal levágjon, s az ívesen magasodó homlokzatrésszel az épületet kiemelje a szokványos megoldások közül. A hátsó íven a tantermeket rendezi el a lejtő segítségével három szinten, s az udvar terét a rácsos pallószerkezettel fedett tornacsarnokkal zárja. A könyvtár hengeres, zömök toronyként történő kialakítása és néhány további kisebb tömegelem teszi érdekessé és mozgalmassá az udvar belső világát. Mind ebben ott van a dunaújvárosi térosztás tanulsága, de talán egy másik, két évvel korábbi egyházi iskola szándékrendszerének végigvitele és értékeinek továbbgondolása is.

93./ MÉ 1995/3., Új MÉ 1999/1., 3., 5. *Magyar építészet 1989–1999*, 40. Schéry 2004, 37.

94./ Új MÉ 1999/5., Régi-Új MÉ 2003/2. *Magyar építészet 1989–1999*, 62. Lőrinczi 2003, 20. Schéry 2004, 59., további irodalommal. *Tíz éves a Kós Károly Egyesülés*, 324–325.

95./ Lásd a 92. jegyzetet.

Czigány Tamás és társai győri Apor Vilmos Katolikus Iskolaközpontja⁹³ (1992–93) merevebb telekadottságok között már hasonló módon a belső és külső terek szövetének tagolásában kereste az iskolaépítés megújításának lehetőségét. A szellemi hagyományok megidézésével, a tanulmányos hangulatának megteremtésével kívántak nevelésre alkalmas légkört kialakítani. Ezekben a kilencvenes évek első felére jellemző kísérletekben, amelyek az iskolaépületeknél vagy más közösségi feladatoknál – például Turi Attila összehordott kövekből és összehordott emlékekből épített budakalászi faluházánál⁹⁴ (1995–97) – a belső és külső terek sajátos térszövetének a kialakítására irányultak, jól érzékelhető a kapcsolat Makovecz piliscsabai térrendszerével és Reimholz Péter balassagyarmati Oktatási és Művelődési Központjának – a külső és belső téri világot anyagában, szerkezeti és formai eszközeiben szerves egységbe vonó – szerkesztőmódszereivel.

Nagy Tamás Balatonbogláron épített evangélikus temploma⁹⁵ (1995–99) már olyan teljesen kiérett mű, amely e gondolkört egy időre lezárja. Egy köralaprajzként körülkerített külvilágba helyezi el a tojásformává finomított alaprajzú kupolás teret, amelynek bejárata a csúcsonál kör alaprajzú torony alatt nyílik. A kívül kő, belül fehérre vakolt falak, borovi fenyő nyílászárók, tölgyfa bejárati ajtó és padok a helyenként széleztelen faáru hatása, a templomtérben a lapos fakupola és a felül körbevilágított hengeres test végsőkig érlelt és kicsiszolt fogalmazásmódról tanúskodnak. Ez a kis templom a hagyományos anyagok és térformák újraértékelt és kifinomult használatának kitűnő példája. Munkáinak harmóniateremtésében belsőépítészek is részt vettek: Dunaújvárosban és Aszódon Lovas Pál, Sopronnémetiben Göde András töltötte be az építészeti tér, berendezés és bútor összehangolásában nélkülözhetetlen szerepet. Miután e térkoncepció fejlesztési lehetőségeit Nagy Tamás végigvizsgálta, újabb műveiben – részben megbízásai változó jellege következtében – irodaház jellegű megbízásainál ő is a derékszögű és lineáris soroláson alapuló, a high-tech formavilág szelleméhez közel álló szerkesztésmód felé fordul⁹⁶ (HungaroControl Irodaház, Ferihegy, 2002–04).

96./ Régi-Új MÉ 2005/1.

Ekler Dezső térfelfogásának alakulása során az elliptikus szerkesztésmód 1991–92-ben több műben is megjelenik. Péceli református imatermének elliptikus ívhez hasonló térszerkesztése (1991) Vincze László csengeri éttermével rokon szellemű (a Kaposvári Agrártudományi Egyetem Lovarda épületét 1989-ben együtt tervezték), a mezőzombori szőlészeti-borászati együttes munkáinál viszont – különösen a traktorgarázs csigahéjként a tájban elfekvő formarendszerében – a körszerkesztés a választott jellemző szerkesztőelv. Ekler budakalászi saját háza tervezése során az épület bontott téglából és kőből falazott alsó szintjét fogalmazza meg ellipszis alakban úgy, hogy az emeleti szint – az anatóliai lakóház Le Corbusier által felismert sajátosságaihoz hasonlóan – faszervezetű építményként konzolosan ül ki a kert felé az íves tömb felett, míg a Dunára néző másik véghomlokzat nyitott alsó-felső teraszát, amelyet két téglapillér fog közre, markáns nyeregterető és vaskos gerendakorlát zárja. Az archetipikus elemek itt szándékosak, a bontott építőanyag természetes jellegét felhasználva (ezzel egyébként új divathullámot indít) a tér alkatára és minőségére fordítja alkotói figyelmét, míg a későbbi munkák esetében a high-tech elvekhez közeledve Ekler szofisztikáltabb – feldolgozásmódjában magas színvonalú gyártási folyamatokat tükröző, kiművelt – anyagokat választ.

Már a borászati üzemekben nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző korszerű technológiai eszközök és a hagyományos anyagok között is természetes lehet az összhang. A modernizáció ellentmondásainak forrásait nem az eszközökben, hanem a felhasználás hibáiban, a térformálás tévedéseiben kell keresni. A korábbi periódus elveit Ekler munkáiban az EXPO'96-ra még 1994-ben készített skanzen-tervek, a balatonfelvidéki hosszúház „ház a házban” elvű szerkesztése, illetve részben még a Szolnokra tervezett háromszintes, az elliptikus alaprajzú saroktoronyban egy szinttel magasabb Sóház utcai sarokház képviseli (terv 1995, Kövér István). Az 1999-ben a fővárosi bíróság elhelyezésére is tervezett Henger utcai Margit Palace irodaház esetében (megépül 2003-ra) a szabálytalan alakú telektömb esetében a régi beépítés külső téglafalának a megtartásával (illetve árkád-térszakaszt leválasztó újrafalazásával) az ipari műemlék értékvédelmére a nagyvárosi környezet karakteréhez illeszkedő választ ad. A Tölgyfa utca Margit körüli csatlakozását elliptikus alaprajzú tömeggel alakítja ki, ennek gránitlap burkolata és a nyílások üvegezése a régi téglafalhoz illeszkedik, míg az irodatömbök hasáb sorolása inkább az ezredforduló high-tech szellemű minimalista fogalmazásmódjához igazodik, amelyben egyre több alkotói irány lát új lehetőséget.

Ekler további munkáiban is keresi a korszerkesztés vagy az elliptikus formálás és a technikai karakterű szerkesztés új lehetőségeit⁹⁷ (Nemzeti Színház tervek, 2000). Dévényi Sándor az ezredfordulón megépített, évekig elhúzódó kis művét is érdemes a századforduló boglyaívű kupoláihoz visszanyúló elliptikus tömegképzés példájaként megemlíteni. A Gellért téri mészakő kútház (2003) mérete ellenére városi térképző szerepet vállal: úgy egészíti ki előteret teremtve a Gellért Szálló térfal jellegét, hogy régebbi helyzeténél jobban bevonja a szálló épületét a tér életébe.

A fiatal nemzedékhez tartozó Fejérdy Péter, miközben az ovális téralkatot kívül és belül megmutatja, a centrális térképzést helyezi kapcsolatrendszerében is új összefüggésekre a 2003-ra felépülő csepeli görögkatolikus kápolnájában.⁹⁸ A kápolna térrendszerének elejére helyezett hasáb-ként formált torony – itt nyílik a bejárat – derékszögű megfogalmazása, míg a szentélyrésznél az érintőleges fállal határolt sekrestye ívelő kapcsolata teremt sajátos kontrasztot. A szentély felé eső északi oldalon alig töri meg a kápolnát a kertés városrész felé határoló hosszú téglafal. A belső tér ezen az oldalon téglapillérekre áll, oldalhajóként kapcsolódik a főtérhez e kétszintes térszakasz. A belépésnél karzat helyezkedik el a belső tér fölött, a fafödémmel fedett teret meredek, az oromzatain ablakos nyeregetető zárja. Az anyagkezelés – a téglakötés játékosága és az enyhén mélyített hézagolás, a kötést hangsúlyozó köpadló –, az íves belső felületeken, hajlatokon és a vasos téglapillérekben sajátosan elomló fény, a megvilágított és az árnyékban maradó részek, reflexek és önárnyék összjátéka meghitté és a bensőségessé avatja a kis művet.

Hasonló értékekkel rendelkezik a fájdalmasan rövid alkotói pályát megélt Basa Péter budakeszi református temploma. Anyaghasználatában, szerkezeteiben és térfelfogásában egyértelműen mai alkotás, míg külső formálásában – különösen a toronyban – több a történelmi utalás. A forgalmas út mellett keskeny köztéren épült Határontúli magyarok temploma⁹⁹ (1999) ívelő formavilágát maga a helyzet determinálja, mégis meggyőző művé válik. A közlekedés zajától íves, felső világításával ellátott vasbeton fal óvja a templomot, keresztirányban jelölve ki a szertartás helyét, az oltárt és szószéket. A felülvilágító irányába emelkedik a tér fedése, az ott megnyíló nagy üvegfelületet pallókból készített, vízszintes lamellarendszer árnyékolja le. A keskeny és hosszú, keresztbeforduló hajó hátsó fala alul támfal, felette helyezkedik el a karzat. Ez, a tető és a torony faszerkezetű. A kétszintes korszerű faépítmény oldalfala üvegezett, a tér bensőségességét a magas fehér fal teremti meg, azt is érzékelte, hogy nem egyedül téglából építhető meghitt hangulatú szakrális tér.

Az új irodaépületek térszervezési kísérleteiből az ötvenes években a Vérmező déli sarkánál megvalósult hatalmas szocreál irodaház 1997–99 közötti átépítését kell említeni. Az épület térrendszere teljesen átalakult, csak a falak és födémek maradtak helyükön. Ezzel az épület az új high-tech szintű nagyterem irodaházak példájává vált, miközben nem csak megtartották, hanem

97./ Új MÉ 2000/3., 2002/2., 5. Lásd a 90. jegyzetet is.

98./ Új MÉ 2002/3., Atrium 2001/1.

99./ Új MÉ 2000/1., 3., 2002/3., 2003/1.

100./ Új MÉ 1999/4., 2000/1., 3., 2002/3.

tovább is fejlesztették részleteit, karakteresebbé tették értékes vonásait. Az 1950–52 között tervezett és 1954-ben befejezett Kohóipari Tervező Intézet, később Kogépterv tervei a Köztiben készültek Németh Pál koncepciójának akkor kényszerű többszöri átdolgozásával. A négy évtized alatt teljesen lehasznált épület átépítését a Matáv rendelte meg, egy ezer főt befogadó, konferenciatermekkel, mélygarázzsal rendelkező és a korszerű irodaház minden technikai feltételét teljesítő kialakítására. Balázs Mihály és nagy létszámú tervezőgárdája (belsőépítész Szenes István) sokrétű munkájával alakult ki az épület új rendszere.¹⁰⁰ Teljes légkondicionálás megvalósításával vált lehetővé a térszervezet korszerűsítése, az udvar lefedése, a középfolysós rendszer helyett nagyteres irodák és oldalfolyosók kialakítása, az udvar nagyobb részén egy hatvanméteres lejtősík segítségével a konferenciatermek elrejtése és az udvar sajátos karakterű, japánkert finomságú belső kertté szervezése. Nyolc acél csőoszlop érdekes alaprajzú, szétágazó óriás faként támasztja alá az udvar feletti üvegfedést. A három konferenciaterem előtti gyülekező-társalgó teret medencék, előfák, nagyvonalú burkolatrendszer gazdagítja, a további résznél a konferenciatermek fölötti pallóborítás egy jelképes udvarterületet jelöl ki, amely a kiszolgáló mellékterek felett viszont újra járható udvarfelületté válik. Olyan nagyvonalú és technikai minőségében újszerű térrendszer jön tehát létre, amely a következőkben a magasabb igényszintű irodaházakra lehet jellemző. A részletek is kifinomodnak, a nyílászáró üvegfelületek osztatlanná válnak, így a homlokzatok is valóban arra a nagyvonalú formálásmódra emlékeztetnek, ahogyan azok 1950-ben Németh Pál eredeti, még modern terveként, Tólos Gyula, a századelőn alkotni kezdő idős iparművész munkatárs kifejező rajzain megjelentek.

A téralakítás-térformálás sokrétű századvégi kísérleteiben jónéhány alkotó vette ki részét. Csete György, Dévényi Sándor, Jankovics Tibor újabb műveit épp úgy említhetjük itt, mint a modern szemlélet követelményeit újragondolók munkáit. Távolról sem redukálhatók azonban ezek a művek vagy más építészek munkái csupán térkísérletekre, jóval bővebb, tágabb területre terjed ki a különböző formakísérletek sora az ide sorolt művek esetében is, ez a téri újító szándék azonban fontos jellemző.

Értekes térkísérletek folytak azonban az említett törekvéseken kívül is, hiszen nemcsak az organikus irányhoz közelállók vagy a szakrális teret építők hoznak létre jelentős újításokat a térformálásban, ilyen értékek jelen vannak a kor más érdekes műveiben is. Különösen jó példák az évtized folyamán épült könyvtárak, mint a már említett kecskeméti megyei könyvtár (Mátrai Péter és Major György 1996), a veszprémi megyei könyvtár bővítése és felújítása (Lázár Antal, Szécsi Zoltán, 1998), vagy az ezredvégen a Gödöllői Városi Könyvtár áramló téri világa (Kálmán Ernő és Major György, 2002). A legnagyobb ilyen célú műemlék-rekonstrukció a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közel évtizedes átépítése (Hegedűs Péter és munkatársai, Felcsuti László, Jakab Csaba, a belsőépítész Hefkó Mihály, elkészült 2001-ben), amely öt hazai és két nemzetközi díjat is nyert 2002-ben.¹⁰¹ A Szegeden és Debrecenben épülő újabb egyetemi könyvtárak, amelyek már az új évszázad eredményei, folytatják majd megoldásaikkal e térképzés eseményeinek sorát.

101./ Kecskemét Új MÉ 2002/3., Lásd a 43. jegyzetet is. Veszprém Új MÉ 1999/5., 6. Gödöllő Új MÉ 200/1., 2002/4., Kálmán Schéry 2004, 43., Major uo. 39., további irodalommal. Szabó Ervin Könyvtár Új MÉ 2001/6., 2002/3.

A modernitás alkotómódszereinek megújítása

A másik átfogó tartalmi és módszertani útkeresés vagy kísérletezés a modernitás alkotómódszereinek és formaképző eszközeinek legfontosabb tényezőit gondolja újra, és azon belül keres korszerű tartalmi és formálási megközelítési módokat. Roppant gazdag az a lehetségsor, amely alkotói elveiben számon tartja az építészet olyan ismert alapvető összefüggéseit, mint amilyen a hely és a környezeti adottságok rendkívül gazdag követelményrendszere, illeszkedési igényei; a tartalmi és formai meghatározó mozzanatok sora, illetve a műben adott más tényezők és hatások a funkcionalitás fizikai, fiziológiai és szellemi tényezőinek széles körétől, a rendeltetés követelményeitől

az anyag, szerkezet és térforma, térstruktúrák összefüggései, a természeti-földrajzi-klimatikus adottságoktól a technológiai fejlettség szintjének meghatározó szerepén át a technikai felszereltség összefüggései, vagy a társadalom adott gazdasági, szociális és kulturális sajátosságainak megjelenítési törekvéseitől, a kiérett szakmai szemlélet számtalan más követelményének számbavételéig. Az összefüggések közé tartozik az építészet művészet voltából következő közösségi, kommunikációs szerepe, a jel és jelentés kifejezésének szándéka, a formálás szakmai törvényszerűségeinek értése és megértése, vagy a mű egységének, részelemei összhangjának megteremtése és átlátása is. Rendkívül gazdag tehát önmagában is az az építészeti belső világ, ami – a külső hatásokat, alkotói irányokat-törekvéseket, divatirányokat és stílussteremtő szándékokat most nem is említve – az alkotói szándékot, a téri struktúrákat kereső tervező belső világát fegyelmezi, szabályozza, s ugyanakkor alkotói szándékait és képzeletét működteti, megújítja, egyféle formateremtő helyzetbe segíti, amelyben tehát olyan szintű megoldáshoz jut, amely a képletszerű reprodukálást meghaladja, vagyis alkotói, építészeti cselekvésnek tekinthető.

E rendkívül sokoldalú lehetségsorból sokféle kiindulás és téralakító szándék következhet. Az alaptényezők egyes vonásai iránti figyelem mellett a helyre, a környezeti összetevőkre irányuló figyelem vagy a jel és jelentés kifejezésére irányuló szándék, illetve a múlt értékei iránti figyelem már karakteres jelleget adhat e lényegében a modernitás eredményeit és formálásmódját kritika és elemzés alá vonó és azt alkotásaiban újraértékelve alkalmazó törekvéssornak. Természetes azonban, hogy e törekvések közé történő besorolás csupán viszonylagos lehet, többnyire csak néhány rokon vonás mutatható fel a különböző személyes alkotói szándékok között.

Azok között, akik a modernitás alkotómódszerei megújításának programját vallják, kiemelkedő a szerepe Finta Józsefnek, aki a kilencvenes években a Taverna Szálló vagy a Liget Szálló posztmodern gesztusai után már az előző időszak végén az Erzsébet téri Képviselői Irodaház formálásában a 20. század első felének egyes motívumai mellett a gazdagabb formavilágú modern formálás lehetőségeit kereste. Ezt a szándékot viszi tovább legnagyobb fővárosi szállójában, a Grand Hotel Corvinus Kempinski tervezésében is, amelyet még a Lakóterv keretében kezd (1988–91, kivétel 1990–92, tervezőtárs Puhl Antal), s amely már a rendszerváltás után valósul meg.¹⁰² Nagyobb feladatok esetében ez volt a magánmegbízó akaratával való első találkozás a rendszerváltás idején, s annyiban szerencsés eset, hogy e multinacionális cégnek még nem alakult ki a hálózati rendszere, ez a második nagy szállója volt, s így nyitottnak mutatkozott a megbízó és külföldi magyar tanácsadó mérnöke is a tömb merev körülépítése helyett a városi szövethez való alkalmazkodásra. A Deák Ferenc utca sétáló utcává formálása különösen kihívó lehetőségnek bizonyult. A környezeti adottságokból állt össze az alsó, kettős, közös célú szint térrendszerének és a szállodaszobák kifelé, befelé hat szintjének szellemes elrendezése, egy – két oldalán síkszerű – csak az Erzsébet tér felé tagozottabb tömegű homlokzatú keretbeépítés és a Deák Ferenc utca–Miatyánk utca felé e tömbbe bújtatott csigatérrendszer találkozásának szerencsés kettőssége. Az együttes saroktoronyai, Deák Ferenc utcai megjelenésével, a kétféle rendszer játékos belső teret adó találkozásai, a csigavonal szervező elvként tömegkaraktert adó megjelenésével játékos műnek bizonyul. Gulyás átlósan szemben fekvő Chemolimpex házával a pesti belváros jellemző csomópontja ez, amihez mérhető érték az elmúlt fél évszázadban csak a Lauber–Szendrói Valero Selyemgyár együttesként létrejött Honvédelmi Minisztérium tömbjének százötven év alatt keletkezett beépítése.

A Szabadság téri irodaház (Bank Center, terv 1991–95, kivétel 1993–95, építész társ Fekete Antal) több ellentmondással jön létre, passzázsának nagyvárosi high-tech vonásai és hangulata révén mégis az érdekes új beépítések egyike. A négyzetes, átmetszett alaprajz szerkesztés ide illő gondolat, s az építetű által megkövetelt túlzott magasságot is sikerült a tömör és üveghomlokzatú részek megosztásával leplezni; az alsó két szint és hét felső szint tagolt gránit homlokzatú, a hátrébb húzott felső négy szint üveggel burkolt. A rendőrségi székház (terv 1994–96, kivétel 1995–97, tervezőtársak Plájer János, Fekete Antal, Gondos Attila) az Országos Rendőr-főkapitány-

102./ Erzsébet téri irodaház MÉ 1989/4., Szegő György, *Kétmű ház és androgün mítosz* című cikke, Kempinski szálló MÉ 1992/5., lásd még a 8. fejezet 38., 90., illetve e fejezet 48. jegyzetét is.

103./ *Magyar építészet 1989–1999*, lásd még az előző jegyzetekben említett helyeket is.

104./ Régi-Új MÉ 2004/4.

ság tizenhat szintes mozgalmas üvegtornya és a vele kapcsolódó Budapesti Rendőr-főkapitányság nyolcszintes négyzetes udvart körülölelő üveg tömbje nem az irodaház közigazgatási rendeltetését kívánja hangsúlyozni, hanem városi környezetében – az Árpád-híd tengelyében, ahol a főváros egyik új központja alakul, s a régebbi beépítésű városrészek az újabb keletű gyűrűvel találkoznak – a jelteremtés szándékának kíván eleget tenni.¹⁰³ Ezen a csomóponton napjainkban már túlzott sűrűsödés tapasztalható, a Duna-parton a hídtól északra és délre magasházcsoport épült. A rendőrség háttérében megépült Levéltár hatalmas tömbje is az 1997–98-as pályázaton elnyert megbízás eredménye volt, a 2002–04-ben felépített Fővárosi Levéltár Koris János és Németh Tamás munkája. A rendőrségi üvegtorony tagolt, mozgalmas formálásmódja e beépítésmódban még képes volt önálló hangsúllyal megjelenni, érvényessége megerősödött, mára azonban a hídfő magasházainak háttérévé vált.

A Finta Stúdió legnagyobb munkája az ezredvégén a West End City Center hosszan elnyúló tömbrendszere, mely a Nyugati pályaudvar közvetlen környékét alakította át rendezett városias beépítéssé (terv 1998, építés 1998–2000). A hatalmas épülecsoport kereskedelmi épületet, multiplex mozit, Hilton szállodát és irodaházat fog össze a bejárati főépülettel és a MÁV-utascarnok és pályaudvar egy lefedett részével (ennek tetején parkosított területtel) egyetlen együttesé. Vezető építésztársai Fekete Antal és Peschka Alfréd, mellettük még másfél tucat építész és belsőépítész munkatárs működött közre. Az ilyen méretű feladat teljesítéséhez szükséges tervezői szervezet már újra nagyirodává kell, hogy váljék annak érdekében, hogy a nemzetközi szinten is professzionális tervezői minőséget biztosíthassa. A West End közléséhez írott mérleget vonó előszóban a mű tervezője a hazai és nemzetközi építészet válságtüneteit egyaránt felemlíti: „Nem volt megalázó Párizsban magyar építészként sétálni – ha ez a világ teteje, mi is ott bandukolunk a hegyoldalon”.

105/ West-End. Új MÉ 2000/4., Cardiovascularis Centrum. Régi-Új MÉ 2003/5.

Finta József egyik legújabb műve, a budai villakörnyezetben egy szűk és meredeken lejtő utca mellett fekvő terület beépítése olyan örömet nyújtó feladat lehetett, ami az érdekes funkció viszonylag sok elemből történő megformálásban is érzékelhető. A Cardiovascularis Centrum az Ér- és Szívsebészeti Klinika bővítésműve¹⁰⁵ (terv 2001, épül 2002-ben, tervezőtárs Szabó Zsolt) a városmajori nyolcvanas évekbeli műtőtömb kiegészítője. Gondolatvilágában a holland építészeti high-tech szelleméhez áll közel, új és kiérlelt részletekre épül. A metszetében ívesen, kérdőjelhez hasonlóan formált és egy oldalon lefutó fémlemez tetőből és high-tech jellegű oldalfalakkal szőtt mozgalmas tömeget a telekhatáron alaprajzban ívesen beforduló, kövel burkolt, csak kisebb nyílásokkal megbontott lábazati és oldalfal két, térben egymásra merőleges gesztusként fogja egységbe. A jóval mélyebben fekvő kerti oldal finom osztású üvegfallal a természeti környezetbe kapcsolják a szívbeteg műtét utáni nyugalomát szolgáló, saját törvényeiből kibontakoztatott kis építményt.

106./ Lásd a 25., 26. jegyzetet.

Hasonlóan inkább kisebb munkában jelentkezett a modern gondolkodásmódján belüli újító szándék más mesterek esetében is. Bán Ferenc már említett Nemzeti Színház terve¹⁰⁶ (1997–98) viszont az ezredvég legjelentősebb hazai építészeti eredményének ígérkezett, végül mégis csak papíron, két kiadványban és néhány újságcikkben maradt meg az emléke. Az aszimmetrikus – a helyhez és a nagy- és kistermes színházi, illetve városközponti funkciókhoz is igazodó, féltérriőr és belső téri világában különösen érdekes – elképzelés a mai egyetemes építészet színházépítésében és a reprezentáló rendeltetés korszerű megfogalmazásában is új gondolatokat képviselt. Az építész számára fájdalmas kudarc volt épülni kezdő munkájának a leállítása és a terv elvetése, ami feloldhatatlan csalódással járt. Bánt ezt követő bezárkózásából, a tervezés során már minden részében átélt és belülről látott színház világából történő kiszakításból egy kis mű – Tokajban saját családja részére épített nyaralója – vezeti ki.¹⁰⁷ A Bodrog partján, temető mellett, a domb lábánál és egy kőbánya udvar szomszédságában épül a ház, ahol az út túloldalán egy ipari műtárgy, kőátrakódó csúszda is áll. Különös építményéhez elemi szinten, áttételesen felidézi a színháznál használt téri-szerkezeti formákat, a tetőt lemezként, a színház összetett tömegét két hasábként. A kisebb hasábként helyezi el a vizes helyiségeket, lépcsőt, a hálólhelyiségekből kettőt furcsa, amorf, erede-

107./ Új MÉ 2001/1., 4.

tileg vesszöböl font, gömb alakú kasnak szánt gubacsformaként függeszt a tető alá. E gubacsok alsó ívelő formája a nézőtér alatti fával burkolt külső-belső teret teremti újra, ahol fehérre festett betonformákon játszik a változó fény; a hat acéltámasz a külső oszlopsort idézi, a másik hasámban a nappali tér két végének üvegfala és déli hosszoldalának alsó, a padlóról induló üvegezése a színház szabad előtérrendszerének modellezése. Egy maga által megvalósítható kis műben idézi fel a teljességet, „egy csöpp vízben ott a tenger”. Egy parasztház és csűrjének méretrendje képes arra, hogy igazodjon a tájhoz, meg nem valósult térrendszerének modelljével ölelje magához a természeti környezetet úgy, ahogyan a színház rendezte volna nagyvárosi környezetét.

Vadász György is kisebb műveivel élesztette újra építészetünkben a korai modern értékeinek szellemét, letisztítva annak merevségétől a lakásépítés formavilágát. 1996-ban épített szentendrei házában újrafogalmazta a faépítészet könnyedségét a téglával-fával épített lakóház kialakításában. Az erdőszéli telken épített ház lakószintjét a kerttől elemelt vasbeton lemezen alakítja ki, déli oldalán végigfutó széles tornáccal, végig üvegezett nappalival, enyhe lejtésű, nagy kiülésű nyereg-tetővel fedett könnyed tömeget formálva. A két hálót, fürdőt a két végfalhoz kapcsolja, a teret fedő szarufa fedélszék és a külső-belső térkapcsolatok újratemtik a korai modern idején inkább a nyaralóépületeknél szokásos egyszerűséget és tiszta formaképzést.

Vadász 1996-ban tervezi két Beregszászi úti társasházát (épül 1997-ben, munkatársai Váncza László, Miltényi Miklós, Király Noémi), amelynek elnevezésével is lezárja posztmodern kísérleteit. Az „Új Bauhaus” célkitűzést e négyszintes, tetőkertes, hófehér lakóházak esetében a szigorú alaprajzi szerkesztésmód (négyzetes befoglaló forma és a magban a lépcsőház, a lakások Segner-kerékszerű elhelyezkedése és teraszként alakított nagykiülésű erkélylemezek, a nyílásarchitektúrát dobozelemekkel, falszakaszokkal kiegészítő külső tömegformák, a vízszintes vonalú, légies teraszkorlát és az étkezőknél alkalmazott körablakok), illetve a visszafogott, bár mozgalmal formaképzés indokolja, amit „az intimebb tartózkodást a szabadban” lehetővé tevő, az erkélylemez szélére állított vagy a lakások között azokat tagoló mellvédfalak sem kérdőjelezhetnek meg.¹⁰⁸ Ahogyan Finta József stúdióján keresztül, úgy Bán Ferenc és Vadász György is műtermükön keresztül hatnak a fiatalabb nemzedékre. Bán munkatársai közül különösen Balázs Tibor (1963–), Vadász környezetéből Vadász Bence (1964–), Basa Péter, Váncza László, Fernézelyi Gergely munkái válnak egyre ismertebbé.

A modern törekvéseket megújító alkotók között az ezredvég építészetében ért el kiemelkedő sikert Bálint Imre és Wéber József, a Mesteriskola 1972–74 közötti, illetve 1980–82 közötti ciklusának a tagja. Bálint Imre (1947–) Magyar Kereskedelmi Bank irodaházának első üteme¹⁰⁹ (terv 2000, kivitel 2001, vezető munkatársa Lígeti Gizella) a Lőportár utcában egy meglévő ipari raktár átalakításaként épült, és lényegében nem más, mint az ipari külső helyett egy rendkívül nagyvonalú négyszintes irodaház homlokzatának és az új felső szintnek a megépítése. A telekadottság következtében az épület alaprajza csúcsban végződik, s így a vasalóházak egyike jön létre. Az egyenlő sávokra osztott homlokzatok ívben találkozó átfordulása, a bejárati hosszoldalon ráhelyezett kővel burkolt homlokfal, amely a legfelső szinten csak oszlopsorként jelenik meg, és az íves sarkon körbeforduló, erősen kiugró főpárkány sajátos kör alakú áttörése a jellegzetes high-tech eszközsort a korai Lauber- és Ivánka-féle oszlopsoros, kőburkolatos irodaházak hagyományával rokonítják. A 2005-ben megépült második ütem újabb érdekes kísérletet jelent már a századelő irodaház-építésében.

Wéber József (1951–) a Ganz-Millénaris Park kiépítése során a C épület¹¹⁰ tervezésével lép az újítók sorába. A két régi, átépített csarnok között emelkedő új épület (épül 2000, belsőépítész Szekér Ferenc) – a B csarnokot szintén Wéber, a D csarnokot Benczúr László és Schmidt Péter építette át – érdekes formavilágát a központi spirális lejtő következetes megformálásának és az épülettömegek kívülre is ható karakteres megjelenésének köszönheti. Ezzel a motívummal és az előtérre is kiterjesztett, oszlopokkal aláfogott lefedéssel az egyébként visszahúzott helyzetben

108./ Lásd az 50. jegyzetet.

109./ Új MÉ 2001/6., Schéry 2004, 55.

110./ Új MÉ 2002/1., Octogon 2001/4.

levő csarnok képessé vált arra, hogy az együttesben a figyelmet magára vonja, és ezzel a főépület jellegét és a bejárat helyét megfogalmazza. A csarnokcsoportban kialakított millectenáriumi kiállítás, az *Álmok álmodói–Világraszóló magyarok* főrendezője Eleőd Ákos, korábban a fővárosból kitelepített, az előző rendszer ideológiáját hirdető emlékművek budafoki szoborparkjának tervezője, míg a látványterv koncepciójának szerzője Szegő György volt, ők ketten jegyezték magát a kiállítás tervét is.

Az említett alkotók a modern elvek megújításával nem kötik le magukat a korai modern formavilágához. A formanyelv megújítását, természetszerű továbbalakítását látják céljuknak, megértve és felmutatva a tömeges építés korában a jelteremtés és a formálásban rejlő lehetőségek kibontásának szükségességét, Paul Valéry idézett szavai szerint a „törvények teremtését lelkedben” mozzanat belső igényét és az épület adottságaiban rejlő egyediség esztétikai értékeinek, a csak az építész által felismerhető összefüggések törvényszerűségeinek, kánonja kinyilvánításának értelmét is. Ebben a megújulásban azonban különböző utak és lehetőségek nyílnak, olyanok is, amelyek a hely vagy az anyag- és szerkezetszerűség vagy épp a középület rendeltetéséhez illő, a mindennapi építészet lehetőségeit újrafogalmazó és továbbvivő utat választják. Janáky István már említett műveiben, pályázataiban a helyhez tartozás, a funkcionális elemzés elmélyítése vagy épp a mindennapiság természetes vonatkozásaiban keresi a kibontakozás útját, és ezen az úton jár több olyan alkotó is, aki nem tekinti magát Janáky követőjének, de szempontsorát hasonlóan fontos kiindulópontnak tartja.

A részletekben, részformákban és tömegtagolásban, illetve az anyagokban és azok anyagszerűségének kibontásában keresi a megújulás lehetőségét Turányi Gábor is, aki a kilencvenes években vált munkáival az érdeklődést kiváltó alkotók egyikévé. Az újlaki plébániaépület (1986) belső tereinek még merev téglakezelésmódja után a Károly körüti irodaház (1992) finom részletezettségével tűnt ki; a visegrádi mozgalmasan tagolt tömegű erdei iskola (1996) durván idomított rakott kő falai alig mélyített fugázásukkal szándék szerint a hegyoldalhoz idomultak és környezetükben meggyőzően hatottak. A Pilisi Parkerdőgazdaság Erdészeti Információs Központja (2001) viszont már – a hivatali épületek szokásos jellegétől különbözően – szárazon rakott, hullámzó soros falazásuk révén inkább üdülőépület benyomását keltik.

Legfontosabb műve, a Porcelánium¹¹¹ (vagy Porceláneum, terv 1997–98, megépül 1998–1999, munkatársai Göde András, Ignácz Erika, Kalmár László, Klemm Gabriella, Simon István) esetében ez a fokozatosan érlelődő anyaghasználat Herenden a porcelán manufaktúra hófehér anyagának ellentétéként a samottfelület érdes-sötét robusztusságára emlékeztető, kézi vetésű, mindhárom irányban kötésben megjelenő Röben burkolótéglából készített, a samotthoz hasonló hatású markáns kéregburkolat alkalmazásához vezet. Emiatt olyan elemi erejű kifejezőerővel rendelkezik, amely képes az anyagszerűséget az építmény legfontosabb, látható és tapintható sajátosságává avatni. E kifejezőerőt tovább fokozzák az archetipikus, égetőkemencék, hámorok ősfarmait tükröző épület- és tetőformák, a meglévő régi műhelyrészt is magukba foglaló tömegrészek.

A herendi gyárat bemutató építmény kulturális, vendéglátó és kereskedelmi központot, illetve a gyártást ismertető szárnyat, a valamikori cég üzletterét és vendéglátó helyiségeit foglalja magába. Az autótól felől érkezőnek hátat fordító, de mozgalmas formáival megállásra és látogatásra hívó szimbolikus kaputorony vagy várépítmény, mintegy előjátékként, durva kerámia világával és mozgalmas tömegével irányítja a látogatót a gyár előtt létrehozott új városi térre, aminek a hangulata a mediterrán világ kis városainak atmoszféráját idézi fel. A kéregburkolat teszi lehetővé, hogy a falak az új részekben, illúziót keltve lefelé vastagodjanak – az új részek a régi technológiai csarnokot is befoglalják – s azt is, hogy az égető kemence külső világát és belső terét idéző toronytömb sisakja a téglaburkolat üvegtéglás perforációi révén fényt engedjen át, illetve a téglafelületbe Schrammel Imre által tervezett kisreliefek vígyenek változatosságot. Az áttört fénnel gazdagított kupola gondolata már az EXPO'96 tervében (1994) megjelent, s ha nem is valósult meg, itt fontos

111./ *Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építésze* 2002. Lőrinczi 2003, 67. *Magyar építészet 1989–1999*, 107. *Baustelle, Ungarn. Neuere Ungarische Architektur* 1999, 78–83. Új MÉ 2000/2., 2002/3. Lásd még a 8. fejezet 105. és e fejezet 54., és 64., jegyzetét is. A Porceláneumot az Alaprajz, az Atrium (2001/3.) és Octogon (2000/1.) mellett több külföldi folyóirat is közölte s a 2002-es Velencei Biennálé magyar anyagának egyik kiemelkedő példája volt.

részévé vált a koncepciónak. Schrammel Imre és Szekeres Károly samott griffmotívumai a belső udvar felé néznek, a városi, térszerű hatást erősítve, míg a kis betétekkel gazdagított téglafelület a kézműves technológiák és a modern high-tech eljárások ötvözete. Turányi itt a kézimunka természetes gesztusainak változatosságát építi be munkájába; ebben rejlik részleteinek vonzó érdekessége, az egyszerre nyugtalanságot keltő és mégis meggyőző, ellentmondásos formálásmód érzékenysége, kifejező jellege.

Ferencz István munkáiban is hasonló vonások vonzzák magukhoz a figyelmet. A Képzőművészeti Egyetem Tihanyi művésztelepénél (1998) az uradalom régi gazdasági épületeihez illeszti hozzá U alakban a népi építészet egyszerűségével és tartózkodásával az új szállásépületet. Kőlabazat, hófehér falak, végigfutó nyílás a tetőben a felső szint bevilágítására, tisztán fogalmazott oromzatok teszik a védett műemlék természetes részévé az új részeket. A hely és az anyagok tisztelete, bár teljesen más megközelítésben, mint Turányinál, ugyanolyan fontos kiindulópont itt, mint a már említett avasi együttesben és annak templománál.¹¹² Itt, az Avason a nyerstéglafal sajátos falazott textúráival-faktúráival, az íves szentélyrész és a torony megfogalmazása, nyílásai és a toronyóra csak utaló téglakörmotívum, a téglatoronysíkok felfelé, kifelé dőlő sarokpillérei és a fehérre vakolt belső tér téglafalazat játéka, a kilépcsőző fülke és támaszelem mind a tér- és részletképzés elmélyült műgondját tanúsítják. Kis román templomaink bensőségességére, meghitt egyszerűségére emlékeztetik a látogatót.

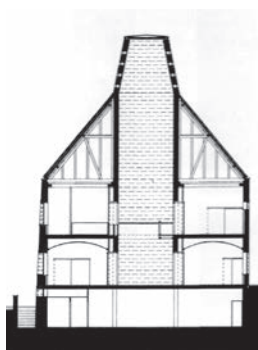
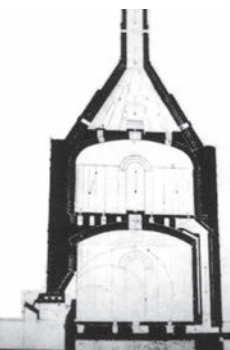
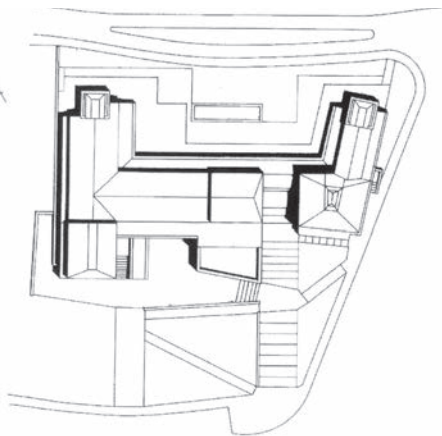
A modern elvek következetes alkalmazása már nem kötődik az 1964-es Velencei Charta mereven puritán szelleméhez. A megújult, szélesebb látókörű, a hitelességet szemléletként valló és azt nem ellentétes formajegyekkel, hanem épp az áleszközök kerülésével elérő (a hazai vita Reimholz Péter fogalmazásában protéziseknek nevezte a mesterkéltné bemutatás gesztusait) jellemzi jórészt az évtized műemlékvédelemmel kapcsolatos értékes alkotásait is, hiszen a posztmodern ironizálva historizáló szellemével nem lehet a múlt értékeihez közeledni. Az évtized jelentős műemléki tevékenysége, például Bachman Zoltán pécsi munkássága, így a Dómmúzeum, 1999, Mátyás István és munkatársai fővárosi tevékenysége, a Szépművészeti Múzeum és a Közgazdasági Egyetem épületeinek évtizedekre nyúló rekonstrukciója vagy már az ezredvégen a Tompa utcai Holokauszt Múzeum általa tervezett helyreállítása, König Tamás és Wagner Péter Károlyi palota felújítása, majd Potzner Ferenc és társai Sándor-palota rekonstrukciója, és a kifejezetten belső téri helyreállítást jelentő Centrál Kávéház megújítása, Gereben Gábor és Pataki Dóra munkájának említése csak a térképzésben legfontosabb műemlék-felújításokat¹¹³ érinti, hogy az olyan eseményekre, mint a Várház körüli Vásárcsarnok helyreállítása, a sárospataki Vörös-torony rekonstrukciója vagy a Kós és Zrunczky Madárházának újjászületésére és sok más értékmentési kísérletre csak emlékeztessünk.

Az ezredforduló változó értékforrásai

Az új értékek és lehetőségek keresésére irányuló törekvés lényegében szándékként jelen van minden alkotóban, nem jelent külön utat, egyes alkotók műveiben az útkeresés mégis hangsúlyossá és munkáikra jellemző vonássá válik. Többirányú itt is a lehetőség: van, aki a tartalmi vonatkozások új analízisében, a szemléleti megújulás küzdelmes útján, míg mások a szerkezeti formálás vagy technológiai kibontakozás változó megoldásaiban vagy eleve az új trendekben megjelenő formálásmód lehetőségeiben keresik az értéktartományok megújításának módját. Sajátos belső feszültségként megélt motiváció az, ami új értékek, lehetőségek felmutatására, a formálásban új források keresésére sarkall. Ezek a kísérletezések serkentően hatnak egymásra, felerősítik egy korszak megújulási szándékait, s ez a tendenciaként ható törekvéssor az új évszázad első évtizedében – az ezredfordulás várakozások hatására – érzékelhetően erősödik. Az idősebb és fiatalabb nemzedék

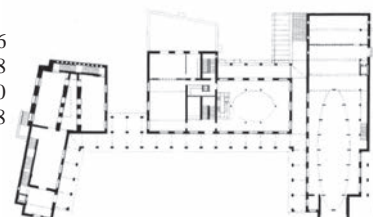
112./ *Magyar építészet 1989–1999*, 78. Új MÉ 2002/3., *Octogon* 2002/5., 26. Lásd a 60. jegyzetet is.

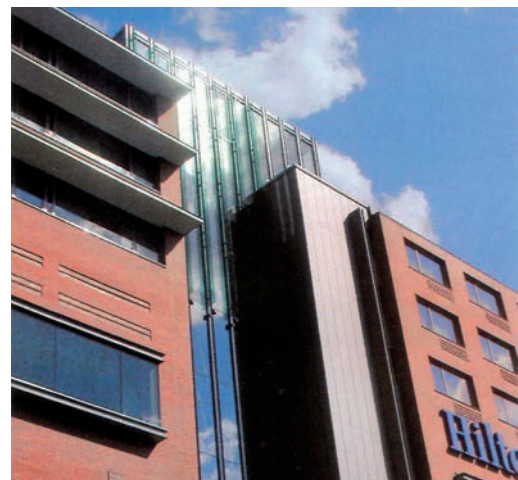
113./ Dómmúzeum Régi-Új MÉ 2003/4. *Magyar építészet 1989–1999*, 104. Szépművészeti Múzeum uo. 98. Centrál Kávéház Új MÉ 2000/2. Károlyi-palota. Új MÉ 2000/6. Sándor-palota Műemlékvédelem 2002/6., Schéry 2004, Pazár 46., Magyar 58.

XX. 153–160. tábla, 246–338. kép. 246–260. Herend, Porcelánium, Kulturális, Kereskedelmi és Vendéglátó Központ, Turányi Gábor, munkatársak Ignác Erika, Kalmár László, Klemm Gabriella, Simon István, terv 1997–98, megépül 1998–99. Mé 2000/2. 10–25. 246., 248. Mé 2000/2., 18., 19. Kilenc fotó Lelkes László felvétele. 246. érkezés a főútról a kis térre, 247., 248. az égetőkemencés szárny, tetők és sarokplasztikák, 249. hátsó oldal, 250. vendéglátó és kiállítási szárny, 251. az alapító herceg bronzszobra és egy téglafigura, 252. verandafolyosó, 253. a kéménytömb belülről, 254. a technológia bemutató lanternája belülről, 255. a torony téglafala kívülről, 256. a háttérben fekvő porcelángyár kapuépítménye, tervező Csernyus Lőrinc, főbejárat szobrokkal, 257. helyszínrajz, 258. a főépület földszinti alaprajza, Mé 2000/2. 17., 21. 259. archív metszet az égető kemencéről, 260. az épületszárny metszete, uo., 16. és 20.

247	249	246
257	252	251 248
259/260	253	254 250
256	255	258

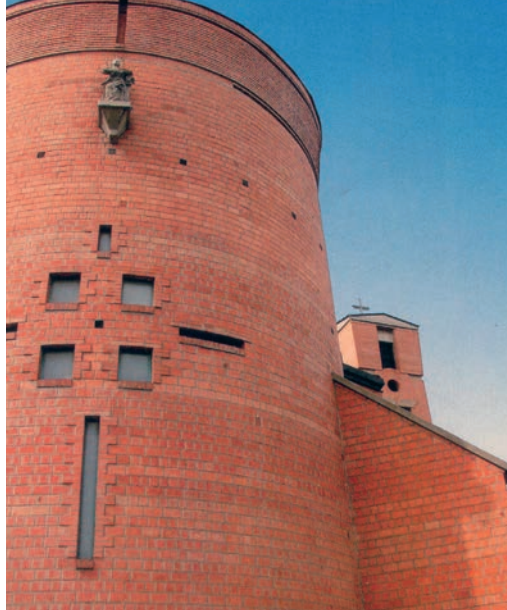
261–264. Budapest, West End City Center. Finta József, Fekete Antal, Peschka Alfréd, terv 1998, építés 1998–2000. Mé 2002/3., 22–23. 261. Induló pont a Nyugati pályaudvar, Mé 2000/4. 15., 262. a Váci úti együttes, 263. az áruház belső tere, Mé 2002/3., 22. 264. homlokzat részlet, 265. West End Business Center, Váci úti homlokzat, Szász László, 2001. Mé 2001/3. 23. 266–272. Budapest, Orczy tér, Orczy Fórum Városcsopont, Kévé és Építész-társai, Kévé György, Földvári Éva, Kovács András, terv 1990-től, megépült rész 1994–2005. 266–268. Légifutók az együttesről, 269. helyszínrajz az együttesről, 270. Csobánc ház, 271. Csobánc udvar, 272. Orczy ház. Valamennyi kép a Budapest Orczy Fórum Városcsopont című kiadványból, számozatlan oldalakon.

261 262
265 263 264
270 271 272
266
267 268 269

154.

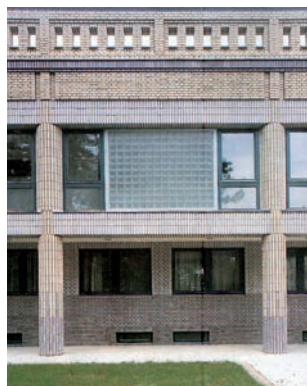
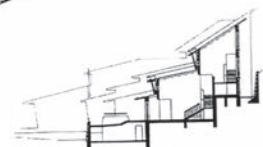

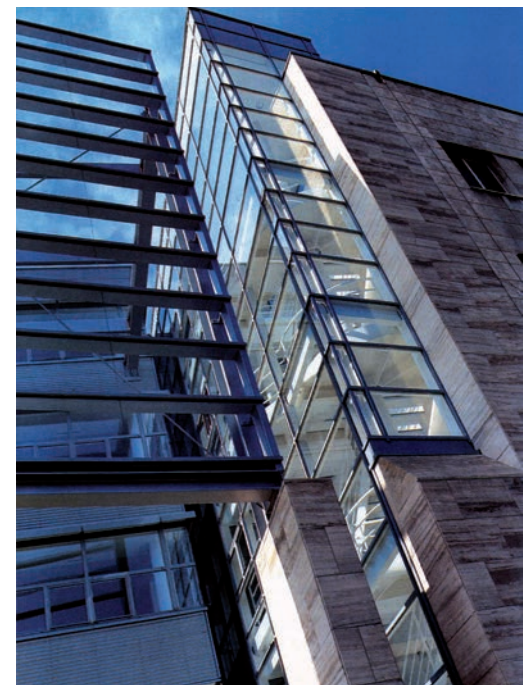
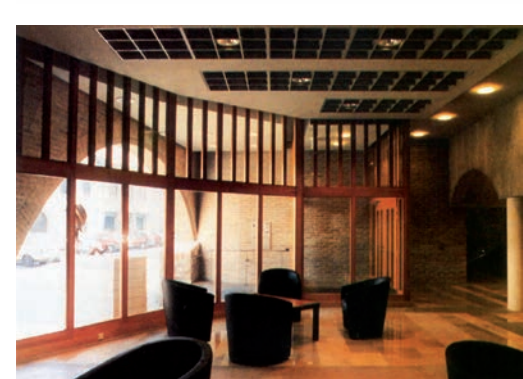
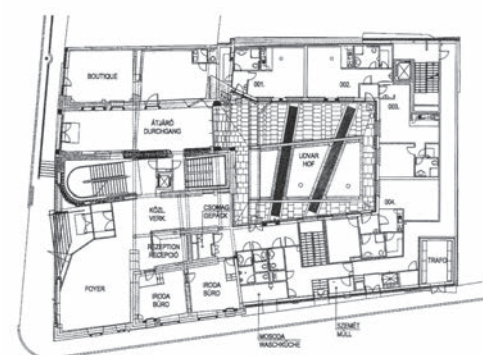
273–277. Miskolc, Jezsuita Oktatási együttes, általános és középiskola, tornaterem, kollégium, rendház, étterem, paplak, harangtorony és templom, Ferenc István, terv 1988-tól, megvalósul 1990–2000. Mé 2001/6. 44–47. 273. a beépítési mód a hegytetőn, 72., 274. a torony, 45., 275. 276. a templom bejárat és a szentély felől, 44. és 45., 277. a templom déli oldala, 44. 278., 279. Visegrád, Erdei iskola, Turányi Gábor, Földes Lászlóval és Göde András-sal, 1995–96. Fénykép, alaprajz és metszet, Mé Frankfurti szám, 61. 280–282. Debrecen, Nagyerdei Körút, Orvostudományi Egyetem Szívsebészeti Központ, Varga Levente és Csikós Zoltán, tervezés 1989–90, átadás 1993. Mé 1994/3–4. 16–19. 280. Kerti homlokzat, 19. 281. homlokzatrészlet, 282. belső tér, 19.

155.

275 276 274
277 273
278 279
282 281 280

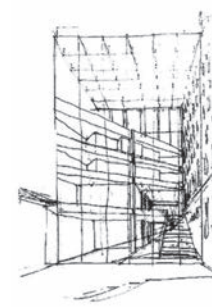
283–290. Vári lakónegyed, Fortuna utca 18., HAPIMAG Apartmanház, Reimholz Péter, műemléki tervező Korompay Katalin, építész munkatársak Szabó Attila, Vizér Péter, Reppert Béla, Szabó Vera, terv 1997–98, megvalósul 1999–2000, M+ 2000/3. 14–21. 283., 284. Fortuna utcai homlokzat a bejárati ívvel, 14. és 15., 285. Kard utcai sarok homlokzat, 14., 286. az eredeti főbejárat, 16. 287. udvar részlet, 18. 288. a régi bejárati előcsarnok, 18. 289. az új bejárat belülről, 19., 290. földszinti alaprajz, 16. 291–294. Gizella út 51, Hungária körút 128, Siemens telefongyár iroda, Reimholz Péter és Lázár Antal, terv 90-es évek eleje, megvalósul 1999–2000, M+ 1999/6. 20. 291. Összkép a telefongyárral, M+ 1999/6. 20. 292. a keleti homlokzat, 293. előkert az útvonal és az épület között, uo., 294. az üvegfal csatlakozása, részlet, M+ Frankfurti szám, 97. 295–297. Berlini Magyar Nagykövetség az Unter den Linden és a Wilhelmstrasse sarkán, Sylvester Adám, Szécsi Zoltán, Borostyánköi Mátyás, Lázár Antal, Vajai Tamás, 2001. M+ 2001/5. 49–50. 295. a saroképület, 49., 296. kilátás az Adlon szálló és a Brandenburgi kapu felé, uo., 297. vázlat a belső szintek térvizonylatairól, uo.

156.

283 285/286 290
284 287/288 289
291 292 294
293
295 296 297

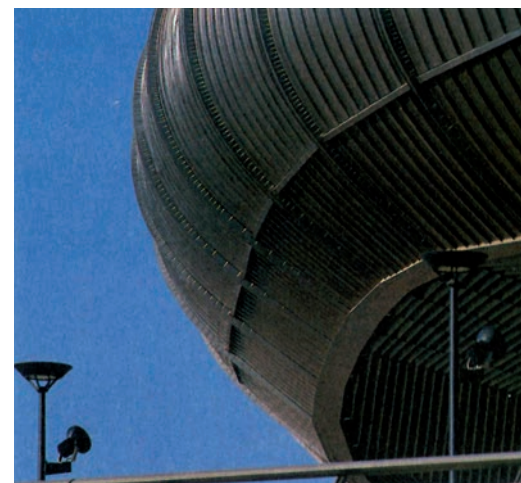
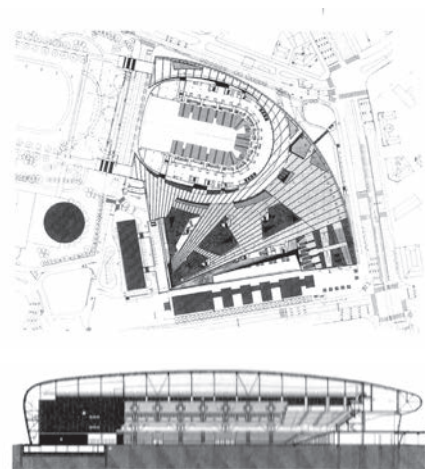

298–303. Belváros, a Centrál Kávéház átépítése, Gereben Gábor, belsőépítész Pataky Dóra, Iványi Mónika, 2000. Mé 2000/2. 26–33. 298. az Irányi utca – Károlyi Mihály utca sarkán fekvő lakóház földszintjén a Centrál kávéház, 26. 299. a kávéház utcai üvegfa, 27. 300. a kávéház bejárata, 26. 301. a Nyugat-terem, hátfalán a Nyugat arcképcsarnokával, 30. 302. a kávéház belső részlete, 31. 303. a Hét terme a tükörben, 30., 304–307. Szeged, Piarista Gimnázium, kollégium és templom, Golda János, munkatárs Madzin Attila, Maros Tamás, Hámory Judit, 304., 305. Mé Frankfurter szám, 101. 306., 307. földszinti alaprajz és homlokzatterv, uo.

157.

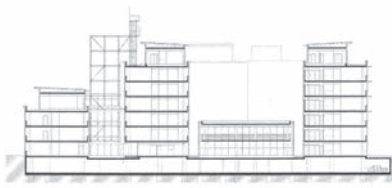
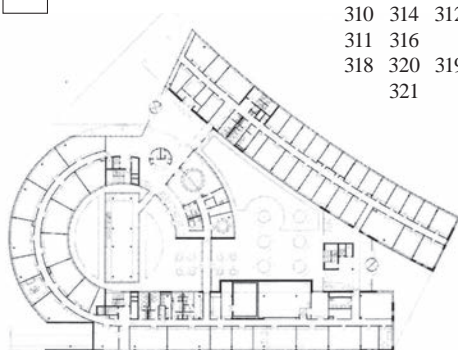
299 300 298
301 302 303
305 306 304
307

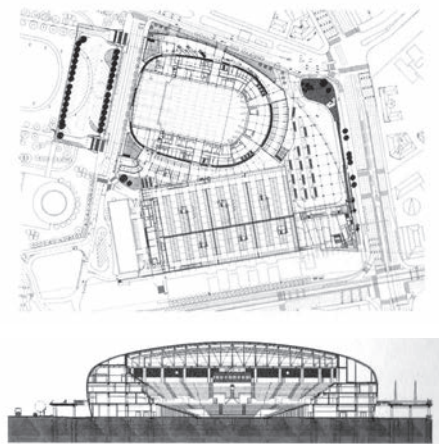
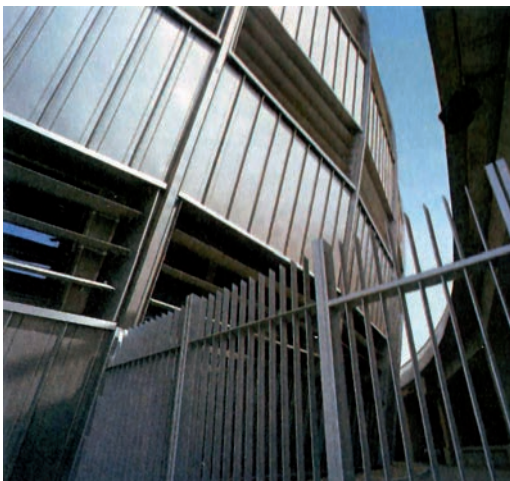
158.

308 309
310 314 312
311 316
318 320 319
321

308–317 Budapest, Papp László Sportaréna, Sportsarnok, Skardelli György és Pottyondy Péter, terv 2001–02, épül 2001–03. Mé 2003/5. 9–14. 308. a csarnok a bejárati oldal felől, 9., 309. a sportsarnok két oldala, 10., 11. 310. a bejárati oldal, 9., 311. a nézőtér és a megvilágított küzdőtér, 9., 312. a tető alulról, 12., 313. homlokzat részlet, 9., 314. alaprajz a parkoló szinten, 10., 315. alaprajz a „dekk” szintjén, 10., 316.

hosszmetszet, 12., 317 keresztmetszet, 13. A fotók Polgár Attila, Batár Zsolt felvételei. 318–321. Lágymányos, Infopark, Matáv Irodaház (ma Telekom Székház) Kertész András, terv 1998–99, épül 2000. Mé 2000/4. 21–24. 318., 319. A kutató-fejlesztő épület, 320., 321. földszinti alaprajz és metszet, 322–326. Budapest, Lágymányosi Ökumenikus Központ és Egyetemi lelkézség, Benczúr László, 2002. Mé 2003/1. 25–28. 322. A templomrész homlokzata, 25. 323. az irodarész és a templom kapcsolata, 27., 324. a szakrális tér. 28., 325., 326. alaprajz és metszet, 27.

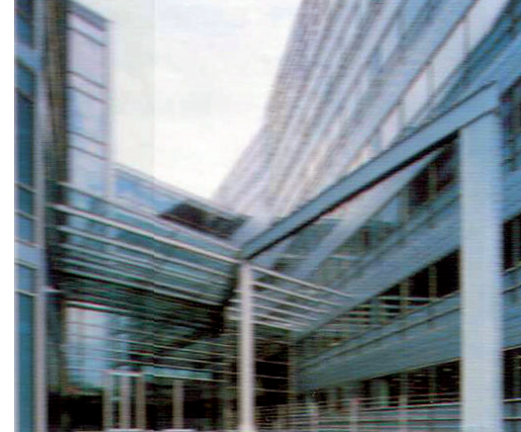
309
313 315 322
317
325 323
324 326

159.

327–331. Budapest, Alkotás út, Alkotás Point Irodaház, Keller Ferenc, Hőnich Richárd, Cságyoly Ferenc, terv 1999, épül 2000–2001, Mé 2002/4. 26–28. 327. Jégmadarak szárnyai éjjel, 27., 328. nappal, 26., 329. bejárat az irodaházba, a belső udvarban, 37. 330. az alsó fogadóter, 29. 331. üvegszárnyak részlete, 29. 332–338. Budapest, MOM Park, többfunkciós központ, irodaházak és lakóépületek, Puhl Antal, Noll Tamás, Dobrányi Ákos, terv 2000, épül 2001–2002. Mé 2001/6. 27–29. 332. Alkotás utca felé zárt sorú beépítés, 27. 333., 334. Csórsz utca felé szabadon álló beépítés, 28., 335. külső és belső terek, 336–338. üzletrészletek, járdalefedés, felvonók, mozgólépcsők 27., 29.

327 328 329
330 331
332 334 336
333 335 327/328

160.

körében az 1996-ot követő hét-nyolc évben egyre határozottabban bontakozik ki a változások iránti igény. Az előzőekben említett kísérletekkel s az ezekhez kapcsolódó, alkotókorba érett fiatalabb nemzedék számos további, kvalitásos művével nyilvánvalóan nemcsak a szemléleti horizont tágulása következik be, hanem a kortárs társadalom problémáira válaszokkal reagáló alkotótevékenység is gazdagabbá válik.

Az értékmegújító törekvéseket azért választjuk külön az eddig említettektől, hogy egyértelműbb legyen azoknak a kísérleteknek a jelentősége és újszerűsége, amelyek a tervezői gondolkodásmód tartalmának és módszereinek jobb megértésére, a modernizáció állapotát és tendenciáit kifejező értékek átlátására és a környezetalakítás lehetőségeinek és szándékainak újrafogalmazására, illetve érvényesítésére irányulnak viszonylag kedvezőtlen gazdasági körülmények idején is. Az értékek megújításában nyilvánvalóan szerepet játszik az a gondolkodásmód is, amely a modernizmus korábbi problémalátásánál elmélyültebb elemzéssel, valóban sokoldalú, filozofikus szemlélettel közelít a meglévő környezet értékeinek újjáformálásához és revitalizációjához.

Reimholz Péter pályája során egymást követő munkáiban érlelte ki azt a szemléletet, amelyet korai munkáiban elmélyült analízisként nevezett meg (ez a Medicor és a Domus korszaka a hetvenes években), majd a Videoton Oktatási és Sportközpont idején összegez egy Ekler Dezsővel folytatott beszélgetésben (1986). Ekkor – a hierarchikus szerkesztésű belső térrel, a kontextusba illesztéssel kapcsolatos gondolatait kissé félreértve – sorolták be egyes kritikusok szemléletét a strukturalizmus elvrendszerébe, amit a balassagyarmati Nevelési és Művelődési Központ nemcsak anyagszerűségének érzékenységeivel, hanem megformálásának kulturális utalásaival is cáfol. Közben, mint említettem, szembefordult a Velencei Charta egyes elveinek egy emberöltő alatt idejét múlttá vált, felesleges tartóelemekkel, „protézisekkel” gyakran a téri látványt elidegenítő, zavaró hatású túlzásaival is.¹¹⁴ A hitelesség és az eredetiség követelménye együtt kell, hogy járjon a téri és részletekbeli értékek adott lehetőségek közötti bemutatásával, hiszen e nélkül értelmetlenné válik az örökségvédelem, hatástalan marad a kulturális emlékek értékeket közvetítő és érvényességüket fenntartó szerepe.

A 90-es évek elején megfogalmazott elveit követi a Lázárral közös 1999-re elkészült Siemens Irodaháznál: „tevékenységem csakis az anyagra irányul (meg a térre, talán), de paradox módon arra figyelnek a legszívesebben mégis, amit az anyagtól a formák révén megtanulhatunk” (1994). Ez a szerkezetként megformált építőanyag beszél rendkívül sokrétűen és gazdagon a Várban lévő rekonstrukciós művének, a HAPIMAG apartmanháznak forma- és kifejezésrendszerében, mintegy négy évtizeddel Farkasdy és Jánossy előző vári házai után¹¹⁵ (terv 1997–98, megvalósul 1999–2000, a műemléki tervező Korompay Katalin, építész munkatársak Szabó Attila, Vizér Péter, Reppert Béla, Szabó Vera).

A történeti formák felidézése, mint például a barokk kori homlokzatok, vagy az új és régi bejárat kettős szerepe, a barokk kőív és az új voltát hangsúlyozó, a környezetben szokatlan méretű és jellegű – nyers vasbeton szerkezetként még parabolaívnak ható – szegmensív kettőssége, az eltérő építési korokra vonatkozó gondos, részletekkel történő utalássor, a modern elemek hangsúlyai, a középkori kőfalak és az új részek homlokzati téglá és csiszolt mészkö elemek, a vasbeton födémek fehér síkjának kontrasztja érdekes és jellemző értékek. Ezek együttes hatása vagy a tömegforma reagálása a Kard utca túloldalán lévő késő barokk ház köríves sarokerkélyének kiugró tömegére olyan formai feszültségsort halmoz fel, amely már nem a Jánossy-féle oromfal egyértelmű utalása a történeti múltra, hanem a történelmi ember átalakulásának – őskortól a középkoron vagy a 18. századi mesteremberek világán át máig – szilikátanyagok formáiban látvánnyá, képpé váló tükröződése.

Mindezek valójában olyan feszítő ellentétek, amelyeknek diszharmóniájában mégis ott van valamiféle feloldás is; a nagy narratívákat elutasító, kiüresedett kor után mintha visszatérne az értelmes narratívák, kis elbeszélések, értékkommunikációk iránti igény, véget ér vagy legalább is

114./ Erre vonatkozóan lásd a 8. fejezet említését és 25., 42., 99., 101., 102., 103. jegyzetét, illetve e fejezet 49. jegyzetét is.

115./ Ybl-díj MÉ 1994/3–4., Siemens Új MÉ 1999/6., 2000/1., *Baustelle, Ungarn. Neuere Ungarische Architektur* 1999, 68–77. *Magyar építészet 1989–1999*, 97., HAPIMAG Új MÉ 2000/3., 2002/3. A Építés-Építészettudományban két kritikai tanulmány elemzi a művet, Szalai András, *Az egyensúly keresése. Egy magyar építész az ezredfordulón: Reimholz Péter.*, ÉÉT 2001/1–2. 93–108., Kőszeghy Attila, *Érintetlenség, korszerűség, kidolgozottság, elfogadottság egy beilleszkedési kísérletben. Reimholz Péter Fortuna utcai háza a Várban.* ÉÉT 2005/3–4. 289–304.

elutasítást nyer a posztmodern kor zavaros, tartalmában kiürült, tényleges érték nélküli, „látvány-szerű” képfomálásának az időszaka. Az igényes kommunikáció valós utat kereső gondolatai jelennek meg a történelmi álarcok után: korrekt szavak és következtetések; annyi, amennyit egy felvilágosult kor érthet saját jelenéből és múltja kultúrájából, azzal a többlettel együtt, amit ehhez új értékek felismerésével hozzáadhat. Szikár, romantikamentes, a történelmi múlt emlékeit mégis értő és becsülő valóságismeretet közvetít a maga módján.

Mindebben ott rejlik egyrészt az elpusztult lakóház történetének régészek által tisztázott története (a 13–14. századi, még gótikus, kétszatos ház és annak 15. századi, a saroktelekkel összevont átépítése, a 18. század végi Kard utcai, alacsonyabb padlószintű üzletek vagy a pince barlangrészeinek felhasználása), a műemléki értékek gondos bemutatása a régi térszerkezet teljes átalakításával és modern szerkezetével (vasbeton és burkolótégla, illetve üvegszerkezetek), a történelmi elemek újszerű bemutatása és kiegészítése, kertépítészeti eszközökkel kialakított udvar és mai lakályosság a tizenöt lakosztályban, vagyis a történelmi értékek tisztelete és bemutatása a high-tech letisztult szemléletben. Ez tulajdonképpen az új használó, egy szárazépítéssel foglalkozó high-tech cég imázsának arculatteremtéseként is értelmezhető. Ez a 2000-ben elkészülő műemlékátépítés meggyőző erővel értelmezte újra a történelmi környezet és a műemlék újrahasznosításának értéklehetőségeit a modernizáció – vagy pontosabban a maga által keltett problémákra még alig figyelő globalizáció – ezredvég hangulattal átfűtött éveiben, lemérhetővé téve négy évtized szemléletváltásait a Vár polgári negyedének helyreállítása során.

Reimholz tovább halad ezen az úton; már az új évtized elején épül debreceni Piac utcai új Generali Providencia Biztosító irodaháza, amelynek környezetbe illesztésében és a két régi épülettel való egygyé forrasztásban is jelentkezik ezek az értékek. Művei tanulságaikkal ösztönzést jelentenek azok számára, akik olyan új szemlélet kialakítására törekednek, amely becsüli a kultúra korábbi értékeit, ugyanakkor élni kíván az új látásmód és design – mondhatjuk ez utóbbit korszerű módszertannak is – szellemi eredményeivel és eszközeivel, illetve a technika új világának, a high-tech tényleges eredményeinek a meglévő környezetbe illő és illeszkedő következetes felhasználásával.

Hasonló szellemben alkot Golda János (1953–) a szegedi piarista gimnázium, kollégium és templom¹¹⁶ megvalósítása során (terv 1996–97, építés 1998–2000, munkatárs Madzin Attila, Maros Tamás, Hámory Judit). A lakótelepi környezetbe épített együttes a közösségi otthonteremtés fokozatos kiépítésének fázisait kívánta modellezni a tradíciók újraértékelésével és jól használható, jellegüknek megfelelően artikulált terek és kapcsolatok létrehozásával. Ez a formálásmód természetes, tiszta gesztusokkal illeszkedik a kilencvenes évek már említett iskolaépítési szándékaihoz.

Sugár Péter (1956–) Varga Levente, majd Reimholz Péter még nagyirodai műtermében és 1984–86 között a Mesteriskola nyolcadik ciklusában alakította ki az előbb említettekéhez hasonló szemléletét, amelynek sikeres eredménye a tokaji borvidék egyik első új pincészete, az Oremus Szőlő- és Borfeldolgozó Üzem,¹¹⁷ Tolcsva, (1996–2000, szerzőtárs Selényi György). A mai high-tech színvonalú technológiai rendszerrel épített, lejtős domborzatba illeszkedő borfeldolgozó üzem nagy méretei ellenére természetes módon kapcsolódik a tradicionális borpincék hangulati világába.¹¹⁸ A nyílásrendszerek, a támfalmotívumok régi pincekapuzatot mai módon idéző formajátéka, az egyszerre történelmi levegőt árasztó és korszerűséget jelző érzelmi hatások összhangja az együttes részleteinek értelmet és időtlen jelleget ad: a bor sok ezer éves kultúrájának ma is érvényes emberi minőségét megépítettsége értékeivel érzékelteti.

E megközelítésmód mások számára sem idegen. A valamivel idősebb mesterek közül Varga Levente, Kapy Jenő, König Tamás és Wagner Péter, Laczkovics László, Koris János, Tomay Tamás vagy Pazár Béla, a valamivel fiatalabbak közül elsősorban Janesch Péter, U. Nagy Gábor, Kálmán Ernő, Major György vagy Lenzsér Péter, Basa Péter, Gunther Zsolt és Csillag Katalin, Tima Zoltán alkotótörekvéseit vélem e gondolatkörbe tartozónak. Ez azonban nem zárja ki, hogy a high-tech építészet egyik, az új évtizedet képviselő fontos művét, Skardelli György és Pottyondy Péter Bu-

116./ *Magyar építészet 1989–1999*, 101., *Baustelle, Ungarn. Neuere Ungarische Architektur* 1999, 32–35. Schéry 2004, 42.

117./ *Új MÉ* 2002/2. Schéry 2004, 39.

118./ Csiszolt eszközök jellemzik a formavilágot: anyagok és szerkezetek, a boréreléshez, tároláshoz szükséges, többféle helyi kőből és téglából rakott kitűnő hőtároló képességű vegyes falak, kislejtésű fémlemezzel fedett nyeregtetők; egyszerű formai ötletek, mint az oromvonalak ismétlődő – kétirányú, a szintvonalakkal párhuzamos és a magasabb feldolgozó tömbnél arra merőleges – ritmusa, a tömegkapcsolás domborzathoz igazodó természetessége vagy mint a visszafogott, de érzékelhető mai high-tech ipari jelleg, amely a belső térben a tároló és feldolgozórendszer inox megjelenésével, illetve a vasbeton és a téglafalak semleges anyagszínével a korszerű bortechnológia karakterét is jelző feszültséget eredményez.

119./ Új MÉ 2003/5.

dapest Sportarénáját¹¹⁹ (a Sportcsarnok 1999 decemberében égett le, tervezés 2000–2001, épült 2001, átadva 2003. március 15., a tervezés lényegében a Közti kereteiben folyt) ne ehhez a szándékrendszerhez, az értékek megújítására törekvő alkotásokhoz soroljam, hiszen ez nem a technikai eszközök felhasználásán, inkább a feladat megközelítésmódjában, az alkotó problémalátásának karakterében rejlik. A formateremtés kiinduló szándékai, személyes módszerei egymáshoz képest nem minőségi különbözést, inkább habitusbeli és a személyes motivációkból eredő alkotói álláspontot jelentenek.

Az értékek megújításának hasonló, a technológiai megújuláshoz szervesen kapcsolódó, s többnyire a nagyobb és a környezeti illeszkedésben önállóbb helyzetű feladatok esetében megkerülhetetlen útja a high-tech tervezési módszertanának következetes átvétele. A Finta Stúdió kiemelten jelentős feladatai esetében, mint a Kempinski Szálló (1992), a Bank Center (1996), a rendőrségi székház (1997), természetes volt a hazai technikai fejlettséget megelőző, különleges, finom profilú üvegszerkezetek és szerelt burkolatok megjelenése. Ugyancsak jellemző a high-tech technológia a GlaxoWellcome Gyógyszergyár törökbálinti központi iroda, raktár és csomagolóépület együttesére,¹²⁰ amit a külföldi gyakorlattal is rendelkező Szász László tervez (1997, munkatárs Hajnáy Erzsébet), s ahol a posztmodern után a korai modern formavilága a tömegszerkesztésben, a tető- és homlokzatszerkezetek kialakításában és az alaprajzi tömeg karaktermegformálásában is érzékelhető. A tervező műhelyekben – példa erre a Közti-székház tervezése – már évek óta élt a várakozás a technológiai váltásra, s ez is oka volt annak a szemléleti átalakulásnak, ami a Vadász-műteremben 1996-ban a posztmodern szemléletével való szakításhoz, s egy újmodern irány megjelenéséhez vezetett a lakásépítésben, tükrözve a hazai építészetben ekkor meginduló minőségváltást. A high-tech szinthez tartozó tervezői szemléletváltozásra is vonatkozik azonban a Gadamer-által a hermeneutikai szemlélettel kapcsolatban megfogalmazott – a kognitív folyamatok belső fejlődését jellemző – s az átlátás szintjében mérhető „megértés, értelmezés, alkalmazás.”

120./ Új MÉ 1997/1., Schéry 2004, 54.

A tervezői szemléletváltás akkor válik valóban érzékelhetővé, amikor nem az újszerű technológiai eszközök használata jelzi csak a gyökeres megújulást, hanem a csúcstechnika által nyújtott lehetőségek sokoldalú átlátása jellemzi az építészeti magatartás egészét. A Sportaréna új alkotói megközelítésmódja mellett egy új szellemű „ipari” épület, innovációs központ és mintaüzem, a pillisszentiváni W. E. T. Kutató-fejlesztő központ,¹²¹ Pethő László és Földes László munkája (2002) táji környezetbe helyezésében, tömegalakításában és külső, illetve térszóra rendszerben tagolt belső formavilágában e hazai high-tech építészeti egyik legérdekesebb példája. Sajátos szerkezeti újdonságot jelentő klímahomlokzata elegáns tagolású üveghomlokzatként jelenik meg, és a belső tér felé a légkondicionálás, zaj- és fényárnyékolás feladatait oldja meg. A belső térszövet változatos-sága, tér és fény rendszere, „funkcionális” alkalmassága és sokoldalúsága már olyan áttechnizált „intelligens” épülettípust képvisel, ami a sokat emlegetett tudástársadalom munkakörnyezetének előképe lehet.

121./ Régi-Új MÉ 2004/2.

E változáshoz hozzájárult a számítástechnika fejlődése, többek között a programozás terén nemzetközi sikerekre törő hazai Graphisoft cég működése is, hiszen a számítógéppel történő tervezés ideális területe a szerelt-gyártott építési technológiák tartománya. A Graphisoft ekkor szerzte meg a régi gázgyár Dunához közeli területének egy részét, s ezen hozta létre az Információs Park együttesét. Az első terveket az Építész Stúdió Kft.-től (Cságoly Ferenc műtermétől), illetve a Lukács és Vikár Építész Stúdió Kft.-től rendelte meg. Az Információs Park két első bérirodaháza (Cságoly és Keller Ferenc terve, 1996, megépül 1997–98) már az újmodern gondolkörében született.¹²²

122./ Új MÉ 1998/5., 1999/3., 2000/3., 2002/3. *Baustelle, Ungarn. Neuere Ungarische Architektur* 1999, 24–26. *Építész Évkönyv* 2001, 56–57.

1993-ban Cságoly Ferenc még a Számadó utcai apartmanház finoman italizáló, mozgalmas tömegformálású, kissé romantikus épületéért kapott Ybl-díjat, amely az akkori évek egyik legérdekesebb együttese volt. Ezt követően, a budapesti karakterterv metodikával és az érték-kataszter összeállításával kapcsolódó elméleti kutatás nyilvánvalóan segítette abban az útkeresésben, amely

kisebb munkák után e számítástechnikai feladat során a tervezői szemlélet újragondolásához vezette. A parkbeli két, tagolt tömegű irodaház hasábközből, tégl- és üvegfelületekből, tetőteraszokból szőtt mozgalmas kubusrendszere egy sarkain részben nyitott kis udvar köré épült. A belső felületeken hangsúlyos az üveg: üvegfolyosó köti össze a három tömegelemet egymással, míg a külső homlokzatok zártabbak, a fűből nőnek ki a tégl- és üvegfalak (hőhídmentes alumínium-szerkezettel, float üvegezéssel), amelyeket kelet felé fedett tetőterasz, máshol az attikafal fehér kőszegélye zár le. Az átlátások, az üveg és téglafelületek, illetve acél teraszkorlátok kemény vonalai és fény-árnyékban, áthatásokban gazdag rendje, a szerkezetek egzakt kidolgozása és bemutatása érzékelteti azt a műgondot, amely a high-tech szellemét testesíti meg, annak ellenére, hogy mindez még a korai modernt idéző kézműves, monolitikus és falazott építéstechnológia eredménye. Ezt a magatartást veszik át Vikárék is épületeikben és Sylvester Ádám is tovább viszi a klinker téglaburkolat és alu-üveg hártvány architektúráját a park egysége érdekében a Microsoft irodaház és a vendégház építése során (mindkettő 2000-ben épül).

A másik, jelentősen nagyobb együttes a Lágymányosi Infoparkban, az egyetemi épületek közelében jön létre. A Matáv kutató-fejlesztő épületét¹²³ (terv 1998–99, 2000-ben épült meg) Kertész András építész stúdiója tervezi, aki szintén hosszabb olasz és német munkavállalás után 1996-ban tért haza, majd Puhl Antallal is dolgozik. Három tömegre bontott épülettel oldja meg az Infopark köríves útjához és a köröcikk alakú telekhez történő illeszkedést. A vörös klinker tégl- és üvegfelülettel tagolt hasábtömegek közül a rövidebb ívről merőlegesen követi az ív enyhe görbületét, a szétnyíló szárnyak között háromnegyed körívben középső magasabb tömb tölti ki természetesen ható gesztusként a szabálytalan területet.

A későbbiekben épülő irodaházak többnyire már kötetlenebbek és a középfolyosó-rendszert sem igénylik, elrendezésükben a lépcsőházak, felvonók, higiénés helyiségek csuklószerű alaprajzi csoportjával szakaszolt irodaházrészek különböző elforgatásokra és homlokzatképzésre alkalmasak, többnyire így is épülnek meg. Ilyen például a Skanska Irodaház,¹²³ első eleme az „A” ütem, Nagy Iván és Cságoly Ferenc műve, tervek 2000–2001, felépült 2001–2002, majd tovább épül 2004-ben. A városképben megjelenő fehér hasábkristályok új, érdekes tömegformákat eredményeznek, belső világuk azonban csak az üres, nagy tér, amit az építető – vagy inkább a bérlő – elképzelése határoz meg. Az Egyesült Államokban a korai modern puritán elvei miatt is nyomott, üres irodateretek vezettek később a belsők historizáló-eklektikus reprezentáló kialakításához, ezt követően jelentek meg a historizáló posztmodern homlokzatarchitektúrák. Most a folyamat fordított, a kiürült belső tér új tömegformálásra nyújt lehetőséget. Ezt ismeri fel az Alkotás Point Irodaház¹²⁵ tervezése során a Cságoly-műterem (terv 1999, épült 2000–2001, Keller Ferenc, Hönich Richárd, Cságoly Ferenc munkája). Egyes elemzések szerint ez Észak-Buda városkapuja, déli hármas tömeggé bontott homlokzata valóban városképi értékévé vált.

Az Alkotás utca 48–50. sz. alatt épített irodaház a MOM Park¹²⁵ ekkorra már elkészült, hatalmas tömbökből sűrűn szőtt, kő- és üvegburkolatú együttesével kerül szembe (központ, irodaház és lakóépületek, tervező Puhl Antal, Noll Tamás, Dobrányi Ákos, tervek 2000, épült 2001–2002). Puhl és társai a területet a Csörös utca felé szabadon álló tömegrészekkel tagolják, ez és az Alkotás utcai homlokzatmagasság hat a szemben fekvő beépítésre is, ahol a megbízó a MOM Parkhoz hasonlóan mély telekbeépítésre törekszik. Ezen a helyen az útvonal enyhén törik, ez ad lehetőséget Kellerék számára az érdekes tömegszervezésre: az Alkotás Point Irodaház¹²⁶ három egymás mögé szervezett tömbjének párhuzamos hasábtömegei az útvonal hajlatában enyhén megtörnek, és dél felé kissé összehajlanak, miközben déli végződésük alaprajza háromszög záródású ékké válik úgy, hogy az útvonal felé eső homlokzatsíkra illeszkedik az ék. A közöttük keletkező udvar egy részét a középre helyezett közlekedő és kiszolgáló tömbszakasz mellett üvegtető fedi az alsó két szint felett. A csúcok végén tervek szerint télikert lenne, de csak egy továbbfutó, 30 méter magas üvegszélvédő megvalósítását volt hajlandó fedezni a megbízó. A sávós homlokzaton a parapetsáv porszórt

123./ Új MÉ 2000/4. Az együttes monolit vasbeton vázzal, földemmel, fal és parapetrendszerrel épül, az üvegfal körépitményt álfüggönyfal takarja, a kiugró parapeteket halványzöld üveg borítja (tűzrendszert miatt kell a nem éghető, vasbeton mellvéd), az ablaksáv napvédő üvegezésű. A nagylégtérű előcsarnokot, lépcsőházat függönyfal zárja, ezeken a fix, illetve mozgatható, a déli oldalon 1,5 méter kiállású külső fém árnyékoló szerkezetek, meg a tömegek üveghidas átkötései teremtik meg a high-tech jelleget. A hasáb tömbben középfolyosóra szervezeten még az építész jelöli ki a helyiségeket, belső hagyományos kapcsolatrendszerként.

124./ Új MÉ 2002/3.

125./ Új MÉ 2001/6.

126./ Új MÉ 2002/3., 4. A Műszaki tervezés 2001/3. mellett az Atrium és Octogon, illetve több külföldi lap is közölte. Keller Schéry 2004, 57.

alumíniumlemez, az üvegsáv nagyobb része a kondicionált épületben fix üvegezésű, a függőleges fugák nem szilikonnal kitöltöttek, hanem csak matt fekete profilokkal készültek. A hetedik szinten egy végig kiugratott egyenes sáv megjelenése gazdagítja a tömegképzést.

A kritikákban különböző elnevezések, „jégmadarak szárnyai”, „ködszurkálók”, „zászlók” jelzik, az építészeti gondolat milyen érdekes és figyelemfelkeltő elemei e motívumok. A kritikákból érdemes idézni Wesselényi-Garay Andort: „A dinamikus leképzés eszközrendszere egy kellően szofisztikált, patikamérleggel adagolt arányokon, anyaghasználaton és foltkezelésen keresztül érvényesül”. „A fölnyitott három ujj sémája egyszerre gyakorlati és költői, mérnöki és szobrászi...” mondja Turányi Gábor, míg Reimholz Péter szerint „a progresszivitás ennél a háznál nem modor, hanem erény: ugyanis a ház műszaki színvonala is egyenletesen jó”. A környező hegyek felől a szárnyakon megcsillanó éjszakai fény valóban jelként figyelmeztet arra, hogy az ezredvég évtizedében a high-tech eszközei egyre hangsúlyosabban jelennek meg a fővárosi városképben.

Talán elmondhatjuk, hogy a század utolsó éveiben alakulóban lévő új szemlélet jeleit ismerhettük fel építészetünk alkotói világában. Tudjuk, soha nem dolgozott annyi képzett építész hazánkban, mint az elmúlt fél évszázadban, munkájuk eredménye mégis viszonylagos értékűvé vált a megmérettetés idején, a fél évszázados ellentmondásos modernizációs éretlen voluntarizmusa következtében. Az utolsó két évtized megújulási folyamatainak ellenére látnunk kell, a társadalmi átalakulás közel két évtizedének a hibái sem múlnak el nyomtalanul, ezek is veszélyeztetik azt a környezeti örökséget, amelyben a múlt évezredes vagy több évszázados értékei – és helyenként még e föld régebbi emlékei – együtt vannak, együtt élnek az elmúlt évszázad modernizációs értékeivel és kevésbé értékes, de nagy tömegben környezetet alkotó maradványaival. Az értékek létrehozásában jelentősége van a megbízónak a koncepciót formáló megbízóknak és végrehajtóknak, építetőknek és építőknek, a mecénási és a munkakultúrának, a közjót szolgáló intézményrendszer fejlettségének, alkalmasságának, a kisközösségek tagjai magatartásbeli és kulturális érettségbeli színvonalának, ezeken keresztül nyilvánul meg a társadalmat összefogó látható és irányítható kultúra szabályozó, minősítő és esélynövelő hatásának alapvető szerepe és együttes jelentősége, a társadalom közösségi csoportjainak pedig és különösen művelt szakmai elitjének közös és átháríthatatlan felelőssége. Saját felelősségünket nem feledve, kell figyelmeztetnünk arra: a képzettség és tehetség meglétén és hivatásunk, szakmai szemléletünk belső igényességén túl számtalan más, társadalmi, közösségi feltétele is van annak, hogy több érték szülessen a gazdasági-társadalmi adottságok, érdekek vagy technológiai kényszerek által ezer szállal kötött és a fejlettségbeli egyenlőséget követő visszaesések miatt is újra és újra korlátokba fogott építészetünk világában.

Sodródunk tovább, vagy az értékek irányába fordulunk? Olyan kérdés ez, amelyre választ aligha adhatunk. Az immár ezeréves magyar építészeti kultúra, művelők és befogadók együttes világa olyan szellemi háttérrel kell, hogy alkosson, amely a hagyományok folytonosságát és átadását, illetve az értelmes, hatékony életformát teremtő újjító szándékot együttesen, alkotó módon magába foglalja. A mainál műveltebb és elmélyültebb társadalmi környezet segíthet az építészeti értékeinek megtartásában, csak ez teremthet lehetőséget érzékenyen megfogalmazott belső igények kibontakozásához. Építészeink csak a társadalom egészével együttműködve teremthetik meg a saját útját járó kortárs magyar építészeti továbbfejlődésének feltételeit.

Válogatott Irodalom a 9. fejezethez

ÁTTEKINTŐ MŰVEK

- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999.
Magyarország a XX. században. I–V. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996–2000.
Magyarország építészetének története. Szerk. Sisa József, Dora Wiebenson, Vince Kiadó, Bp., 1998.
Magyar építészet, 1989–1999, Architektur in Ungarn. Szerk. Vargha Mihály, Götz Eszter, Apáti-Nagy Mariann, Gyorsjelentés Kiadó, Bp., 1999. (Új MÉ 1999/5, különszám)
György Péter–ifj. Durkó Zsolt: *Utánzatok városa, Budapest*. Cserépfalvi, Bp., 1993.
Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994. Főszerk. Schéry Gábor, szerk. Kovács Imre, ÉTK, Bp., 1995; uaz. 1995–2003, Kovács Imre előszavával, ÉTK, Bp., 2004.
A magyar tervezőirodák története. Főszerk. Schéry Gábor, szerk. Jeney Lajos, ÉTK, Bp., 2001.
Tíz éves a Kós Károly Egyesülés. Szerk. Gerle János, Somhegyi Kft, Velence, 1999.
Könyv az építészetéről. A tervezés gyakorlata I. Szerk. Bachmann Zoltán, Kistelegdi István, JPTE University Press, Pécs, 1998.
Budapest építésze a századfordulótól napjainkig. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa, Vargha Mihály, 6 Bt, Bp., 1997.
Magyarország vidéki építésze a 20. században. Építészeti Kalauz, 2. kiad. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa, 6BT, Bp., 2003.
Klein Rudolf–Lampel Éva–Lampel Miklós–Bojár Iván András: *Kortárs építészeti kalauz*, Vertigo, Bp., 2001.
Szegő György–Haba Péter: *III év – III híres ház*, B+V Lap- és Könyvkiadó, Bp., 2003.

ÉPÍTÉSZ ÉLETRAJZOK, MONOGRÁFIÁK

- Makovecz Imre műhelye*. Szerk. Gerle János, Mundus, Bp., 1996.
Finta József műhelye. Szerk. Rappai Zsuzsa, Mundus, Bp., 1997.
Vallomások, Architectura sorozat, főszerk. Pálinkás György, Kijárat Kiadó, Bp.:

<i>Török Ferenc</i>	1996
<i>Dévényi Sándor</i>	1996
<i>Bán Ferenc</i>	1997
<i>Vadász György</i>	1997
<i>Preisich Gábor</i>	1997
<i>Szrogh György</i>	1997
<i>Virág Csaba</i>	1997
<i>Jurcsik Károly</i>	1998
<i>Kerényi József</i>	1998
<i>Vincze László</i>	2000
<i>Csete György és Dulánszky Jenő</i>	2001
<i>Zalaváry Lajos</i>	2002
<i>Erdélyi Zoltán</i>	2003
<i>Plesz Antal</i>	2004
<i>Bodonyi Csaba</i>	2006

- Jánossy György építőművész 1993–1998*. Szerk. Ferkai András, 6BT, Bp., 2001.
Molnár Péter építésze 1925–2000. Szerk. Apáti-Nagy Mariann, Pazár Béla, 6BT, Bp., 2004.
Gulyás Zoltán építésze 1930–2000. Szerk. Ferkai András, HAP, Bp., 2005.
Janáky István: *A hely. Janáky István épületei, rajzai és írásai*. Műszaki, Bp., 1999.

Ekler Dezső: *Ember és háza*. Kijárat, Bp., 2000.
Somogyi Krisztina: *Csángoly*. Kijárat, Bp., 2004.
Somogyi Krisztina: *Balázs Mihály*. Kijárat, Bp., 2006.
Szentkirályi Zoltán: *Válogatott építészettörténeti és elméleti tanulmányok*. Terc, Bp., 2006.

VÁLOGATÁS A SZAKIRODALOMBÓL

Szegő György: *Építő áldozat, Válogatott építészeti írások 1981–1998*. Gyorsjelentés, Bp., 1998.
Dobó Márton–Molnár Csaba–Peity Attila–Répás Ferenc: *Valóság, gondolat, rajz. Építészeti grafika*. Műszaki, Bp., 1999.
A mérhető és mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból. Szerk. Kerékgyártó Péter, Typotex, Bp., 2000.
Ráday Mihály: *Új városvédőbeszéd*. Tarsoly Kiadó, Bp., 2001.
Hely és jelentés. Tanulmányok az építészetről és a városról. Szerk. Kerékgyártó Béla, Építészet/elmélet 5, Terc, Bp., 2002.
Bojár Iván András: *Téglaépítészet Magyarországon*. Vertigo, Bp., 2002.
Anthony Gall: *Kós Károly műhelye. Tanulmány és adattár*. Mundus, Bp., 2002.
Ferkai András: *Úr vagy megélt tér, Építészettörténeti írások*. Építészet/elmélet, Terc, Bp., 2003.
Kunszt György: *Értékválság az építészetben és a modern szakralitás*. Válogatott írások 1962–2003. Terc, Bp., 2003.
Meggyesi Tamás: *A külső tér, fejezetek egy építészeti tételmelethez*. Műegyetemi, Bp., 2003.
Meggyesi Tamás: *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Terc, Bp., 2005.
Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Librarius, Kecskemét, 2002, 2. Terc, Bp., 2005.
Batár Attila: *Láthatatlan építészet*. Ab ovo, Bp., 2005.

KIADVÁNYOK, KATALÓGUSOK

Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés '88, kézirat, MÉSZ, Vegyterv Repro, Bp., 1988.
Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés '89, kézirat, MÉSZ, Optimum nyomda, Bp., 1989.
Magyar organikus építészet, Architettura Organica Ungherese, Hungarian Organic Architecture, La Biennale di Venezia 1991. V. Mostra Internazionale di Architettura. Szerk. Dvorszky Hedvig, Artifex, Műcsarnok, Bp., 1991.
Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építészete. L' Architettura di István Ferencz, Tamás Nagy e Gábor Turányi. The Architecture of István Ferencz, Tamás Nagy and Géabor Turányi. La Biennale di Venezia 8. Mostra Internazionale di Architettura, Next. A kiállítás kurátora, szerk. Sulyok Miklós. Műcsarnok, Bp., 2002.
Baustelle, Ungarn. Neuere Ungarische Architektur 1999. Herausgeber Akademie der Künste, Berlin. Szerk. Ferkai András, Pazár Béla, előszó és bevezetés Vladimir Slapeta, Moravánszky Ákos.
Bán Ferenc színháza. Egy terv felidézése. Szerk. Vargha Mihály. Arturia, Bp., 1999.
Vándoriskola 1989–1999. Tíz éves a Vándoriskola emlékkönyv. Szerk. Salamin Ferenc. Katalógus az építészkutatás intézményeiben vándorló kiállításokhoz (1999. április–május), 2. jav. kiad. Kós Károly Egyesülés, Bp., 1999.
Hol tartunk? Magyar belső építészet 2003. Iparművészeti Múzeum, katalógus, előszó Vámosy Ferenc. Magyar Építész Kamara, Eltér István, Bp., 2003.
Pavilonépítészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Szerk. Fehérvári Zoltán, Hajdú Virág, Prakfalvi Endre, Bp., 2001.

Lapis Angularis V. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Borbíró Virgil. *A magyar összehasonlító Háztudomány.* Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 2003.

Rados Jenő legendája. Tanítványainak visszaemlékezései születésének centenáriumán. 1895–1995. Szerk. Hajnóczi Gyula, BME Építészmérnöki Kar, Archeolingua Alapítvány, Bp., 1995.

Finta és társai Építész Stúdió, Referencia katalógus. Felelős kiadó Finta József, Bp., 2001.

Magyar építészet referencia könyve. Kortárs építészműhelyek Magyarországon. Szerk. Flórián Zsolt, Unique Books, Bp., 2005. Száz építész műterem referencia munkái, Vámosy Ferenc előszavával.

FOLYÓIRATOK

Magyar Építőművészet 1903–1943, 1952–1996
Új Magyar Építőművészet 1997–2002
Régi-új Magyar Építőművészet 2003
Országépítő 1990–
Alaprajz 1993–
Atrium 1995–
Octogon 1998–
Műhely sorozat / MÉK–MÉSZ/
Építész Műhely 2001–

ÖSSZEFOGLALÓ FOLYÓIRATSZÁMOK

MÉ 1995/3. *Magyar építészeti kalauz az EUROPAN 4 alkalmából*, 17–64. 94 fővárosi és vidéki épület és lakóegyüttes a 20. századból, illetve az utóbbi 15 évből.

Új MÉ 1999/3. Az UIA Peking kongresszus alkalmából összeállítás 15 műről.

Új MÉ 1999/5. (*Magyar építészet, 1989–1999, Architektur in Ungarn*), Frankfurti könyvbemutatóra különszám.

Régi-Új MÉ 2000/3. 17 szavazó lapon 52 mű, ebből 1992–2000 között épült 24.

Régi-Új MÉ 2002/3. *Tíz esztendő magyar építésze.* Harminc művet foglal össze.

ÉPÍTÉSZETI KULTÚRA, TÁRSADALOM ÉS INTEGRÁCIÓ AZ EZREDFORDULÓN

A rendszerváltás idején hosszan elhúzódó válság alatt nem alakult ki a társadalom egésze számára elfogadható ideológia. A lassan átalakuló gazdasági folyamatok, a privatizáció zavarai, az ipari leépülés és a világméretben kialakult foglalkoztatási válság, a gyorsan megjelenő belső társadalmi-politikai, világszemléleti alapú ellentétek sem indokolták-igényelték a megújulást, a társadalmi viszonyok távlatos elemzését, alaposabb átgondolását. A múltbeli értékek, kapcsolatok, viszonyrendszerek szélsőséges elutasítása egyféle eufórikus hangulatot keltve egy időre feleslegessé tette, elodázta a folyamatok alapos újragondolását.

A posztmodern szemlélet minden ideológiát eleve elutasító magatartása, a merev szembenállás, a „nagy narratívák” érvényességének tagadása természetes reakcióként hatott az átalakuló életmód-életvitel újkeletű ellentmondásainak elpálástolására. A társadalmi viszonyrendszerek ismétlődő átfordulása, a két választás bizonytalanságot keltő tapasztalatai és a rendszerváltás idején a kétszeri, ellentétes szemléletű hatalomváltás, a régi rendszer képviselőinek visszatérése a végrehajtó hatalomba, egyféle elbizonytalanodás, jövedelemvesztés, gazdasági nehézségek mind olyan jelenségek bizonyultak, amelyek a válság elhúzódását segítették, s ezzel elviselését is nehezítették.

A világszemléleti viták egyoldalúságában nem kerülhetett előtérbe az a már elemzett, megújulást igénylő, kölcsönös megértésre törekvő szemlélet sem, amelynek kialakulását a nyolcvanas évek pangási folyamatainak meghaladásaként elemeztük. A kilencvenes évek második felében mégis megjelent a már említett gondolatkör, amelyre két jellemző írást talán elegendő bemutatni, hogy a kilencvenes évek előrettekintő gondolatvilágára figyelmeztessenek, hiszen valójában az ezredfordulóra készülő érzékenyebb szakmai réteg mégis megújulást várt az új időszak kultúrájának kibontakozásától.

Az első közös kísérlet szakmai egyesületeink kezdeményezésére parlamenti témává emelte az építésügy feladatainak újragondolását. Egy miniszterelnöki parlamenti nyílt nap témájának előkészítő irataként fogalmazódott meg az az országgyűlési dokumentum, amit Barát Etele államtitkár szakmai egyesületek és intézmények képviselőivel készíttetett el. Az írás kilenc szerző közös munkájából és felelősségével született. Az építés területén szakmát gyakorlók nagy részének elképzeléseit tükrözte ez az aktuális problémákkal, kritikai szemlélettel és kellő tapasztalattal foglalkozó és a problémákra megoldást jelentő javaslatokból álló előterjesztés, mivel a tényeket és szándékokat összegző közérdekű kérdésekről, elvekről és tervekről szólt. A dokumentum témaköre nem csak a századvég évtizedében volt aktuális és kiérett gondolatkör, mondanivalója a mai napig érvényes. Az előterjesztés rövidített formában is kifejezi a századvég megújult szakmai szemléletének igényeit, azokat a célokat, normákat, szándékokat, amelyeket az elmúlt negyedszázad folyamán részben sikerült csak valóra váltani. Úgy vélem, mégis érdemes egy korszak kritikai szemléleten alapuló gondolatvilágát újra-gondolva megérteni és továbbépíteni.

Az *Építésügy és társadalom*, illetve a *Levél az integrációról* című két írás képet ad az évtized építészeti struktúrájának közérdekű problémáiról. A Miniszterelnöki Nyílt Nap előkészítő anyagát a Miniszterelnöki Titkárság kiadványaként kapták meg a meghívottak, a másik írást 1998. október havában levélként juttattam el az oktatási miniszternek és más illetékeseknek, nyilvánosan nem publikáltam.

A Környezetvédelmi Bizottság kezdeményezésére a szerkesztésben részt vettek:

Bencsik Gábor	Magyar Újságírók Országos Szövetsége
Dr. Fejérdy Tamás	Országos Műemlékvédelmi Hivatal
Koji László	Építési Vállalkozók Országos Szakszövetsége
Kovács Imre	Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium
Lázár Antal	Magyar Építészek Szövetsége
Schréder Mihály	Építéstudományi Egyesület
Seenger Pál	Építéstudományi Egyesület
Dr. Tóth Zoltán	Dél-Dunántúli Területi Főépítési Iroda
Dr. Vámosy Ferenc	Budapesti Műszaki Egyetem

A Miniszterelnöki Titkárság kiadványa, 1996. november jelzéssel jelent meg az előterjesztés.

A gondolatkörre jellemző másik, szerényebb igényű *Levél az integrációról* című írás már az ezredforduló új eszmerendszerét fejezi ki, s az évtized utolsó évtizedében a felsőoktatás integrációjáról szóló vitához kapcsolódik. E vitát az a kormányzati előterjesztés váltotta ki, amit még a Horn-kormány államtitkára készített elő, mivel annak végrehajtása az Európai Unióhoz való kapcsolódásunk egyik előfeltétele volt. Az úgynevezett bolognai folyamat az előző évtizedben az angolszász kultúra világában végbemenő egyetemi integráció átvételét szorgalmazta. Az európai oktatási miniszterek egyesült állásfoglalásához történő csatlakozás abban a reményben született, hogy az integráció a tömeges képzés feltételeinek megteremtésére a fokozatosság elvét alkalmazva háromlépcsős, szélesebb és rugalmasabb oktatást tesz lehetővé, s egyúttal a kutatási tevékenység erőteljes fejlesztésére teszi alkalmassá a hazai felsőoktatást. Ez utóbbi az állami központosított irányítás megszűnése után egyébként is megoldandó feladattá vált.

A javasolt átszervezés a hazai érintettek körében – s végül is e téren valamilyen formában minden állampolgár jövője érintett volt – valóban széleskörű vitát váltott ki. A nem minden vonatkozásban teljesen átgondolt cél- és cselekvésrendszer a képzés átalakításában több területen, például a tanárképzésben súlyos hibának bizonyult, egyes területeket pedig, például az orvosképzést mentesíteni kellett az átszervezés időrendi követelményei alól.

A felsőoktatás intézményeinek átszervezése a társadalom egészére ható átalakulásnak, olyan, a társadalom kultúrájának jövőjét érintő, széles értelemben vett integráló folyamatnak ígérkezett, ami természetesen számtalan fontos problémát rejt magában. Nemcsak az építészeti vagy művészeti kultúra egészének mibenlétére, hanem a társadalom egészének integrációs folyamataira is kihat. Új lehetőségek gerjesztője, új kultúra kibontakozásának, egy magasabb szintű életvilág kialakulásának és meghatározó vonásainak a forrása.

A képzés reformálásának jelentőségét átérzve, mint a művészeti felsőoktatásért felelősséget viselők egyike, fordultam a hazai helyzetet és a később várható hatásokat jellemezve e nyílt levéllel az illetékesekhez.

E záródokumentumot, az *Építésügy és társadalom* szövegének figyelemfelhívó bevezetőjét szöveghűen, a továbbiakat szemelvényesen, a *Levél az integrációról* szövegét eredeti formában csatolom a kézikönyvhöz.

ÉPÍTÉSÜGY ÉS TÁRSADALOM

„Mindennemű tett közül pedig a legtökéletesebb az építés. A mű szeretetet kíván, elmélyedést, azt, hogy a legszebb gondolatodnak engedelmességed, törvények teremtését lelkedben, s megannyi mást, amit csodálatosképp kihoz belőled, holott nem is sejtetted, hogy benned lakoznak. Ez a mű életed legmélyéről fakad, s mégsem téveszthető össze veled.”

Paul Valéry

Az ország építészeti kultúrája a társadalom gazdasági, intézményi és kulturális fejlettségéről ad hű képet. Az épített környezet és a táj egyben a hazánk jelenét látványként kifejező országkép is. Az építészeti kultúra anyagi-technikai és szellemi folyamatai által meghatározott építési tevékenység stratégiai modernizációs célokat és feladatokat szolgál, céljait, folyamatait csak hosszú távú stratégia alapján lehet törvényi szabályozással, irányítással és piaci eszközökkel befolyásolni.

A stratégia az építésügy és az építőipar működésének szabályozásával a gazdaság és kultúra összhangját, a társadalom céljait, a modernizáció során megnyíló életlehetőségeit, perspektíváit kell, hogy szolgálja. A településfejlesztés, lakásépítés és felújítás, korszerűsítés folyamatainak, a közösségi és termelési célú építkezések célszerűségének, a jövő társadalmi követelményeinek biztosítása, eszközrendszerének és intézményeinek fejlesztése, működésének szabályozása olyan társadalompolitikai feladat, amely jelentős kormányzati és önkormányzati, várospolitikai erőket mozgat és állandó figyelmet, összehangolt erőfeszítést követel.

Az épített környezet átalakításáról és védelméről szóló törvényjavaslat e szabályozási feltételeket kívánja a piacgazdaság működési elveivel összhangba hozni. További feladat az építés és építészet minden területét átfogó modernizáció, fokozatos megfelelés az Európai Unióhoz való csatlakozás feltételeinek, az európai környezeti stratégiák, fejlődési és fejlesztési folyamatok és eszközrendszerek jobb megismerése, a hazai építési-építészeti kultúra minden területének átgondolt elemzése, fejlesztése.

Az integráció során bekövetkező átalakulásnak nem kell az önállóság feladásával együtt járnia. Az európaiság számunkra is épp a meglévő értékek megőrzését és elmélyült gyarapítását jelentheti, a szellemi önállóság és nyitottság együttes érvényesítését, a sajátos feladatok és szerepkör felismerését, vállalását és kibontakozását.

Egy nyílt és rugalmas, a fenntartható fejlődésre irányuló stratégia egyúttal feleletet ad azokra a feszültségekre és válságjelenségekre, amelyek társadalmunkban e roppant átalakulási folyamat során részben saját viszonyainkból, másrészt külső hatásokból előre nem láthatóan, de szükségszerűen jelentkeznek, s amelyek feloldása nélkül a társadalom fejlődésének felgyorsulása lehetetlen. Ha a környezet átalakító hatást gyakorol, e hatást is átalakítani, fejleszteni kell. Különösen fontos ez napjainkban, amikor a társadalmat éles szélsőségek kialakulása, munkanélküliség és elszegényedés, a települések jórészt és egyes településrészeket az életmódból fakadó lemaradás és teljes leszakadás, a társadalmi szegregáció veszélye fenyegeti.

A társadalmi közérzet megnyugvása és javulása sokrétűen kapcsolódik a településpolitika és önkormányzatiság, a lakás- és szociális politika (vagyis a lakás és munkahely, a foglalkoztatás- és szociálpolitika szinte minden tényezője) problémásorához, az e téren felismert és megfogalmazott feladatok társadalmi megoldásához. Az integráció során várható – természetes és szükségszerű – termelési, szabályozási és egyéb problémák, nehézségek leküzdése

is könnyebbé, társadalmilag elfogadhatóvá válik, ha életvilágunk közvetlen környezetében, térbeli mindennapjainkban az életminőség és otthonosság szempontjait kiemelve, e környezeti értékek fejlesztésére is mindent megteszünk. Az építésügy kis és nagy feladatokat, múltat, jelent és jövőt, örökséget és modernizációt, gazdagságot és kultúrát, jogállamiságot, szabad, személyes cselekvést, emberi önmegvalósítást és helyi társadalmi életet, civil társadalmi, kormányzati és önkormányzati elkötelezettséget, hajléképítést és országfejlesztést egyaránt magába foglal, mindezt együtt jelenti. Az építés minden itt lakó, minden állampolgár ügye: mindannyiunk közös világát alakítja. Az építés a társadalom ügye.

A Környezetvédelmi Bizottság tájékoztató szövege a bevezető hátoldalán:

Miniszterelnöki konferencia és parlamenti nyílt nap az épített környezetről és az építésről

Az Országgyűlés Környezetvédelmi Bizottsága először rendez 1996. november 8-án az épített környezetről és az építésről miniszterelnöki konferenciát és parlamenti nyílt napot. Ennek során lehetőség nyílt az épített környezet alakításának és védelmének, az építés és gazdaság helyzetének, a problémáknak és teendőknek átfogó bemutatására és megvitatására. Az előkészítő anyagot felkért munkacsoport állította össze. E vitaanyag a terjedelem korlátai miatt sem lehet teljes körű áttekintést nyújtó, tudományos igényű és rendszerességű helyzetfelmérés, szándéka a problémafelvetés és gondolatébresztés.

Tartalom: Építésügy és társadalom 1–2. Az épített környezet és az építészeti kultúra 3–9. Társadalom és környezet 3–4. Környezet és építészet 4–5. Építészeti kultúra és társadalmi felelősség 6–8. Műemlékvédelem 8 Világörökség 8–9. Kultúra és gazdaság 9. Építés és gazdaság 11–17. Az építés gazdaságstratégiai szerepe 11. Az építőipar helyzete 11–12. Az átalakulás eredményei és ellentmondásai 12–14. Lakásépítés és fenntartás 14–16. Infrastruktúra 16. Gazdaságirányítási szabályozási teendők 16–17. Műszaki fejlesztés, kutatás, oktatás 18–19. Műszaki fejlesztés és minőség 18. Oktatás, képzés 18–19. Szabályozás, önkormányzat, igazgatás 20–21. Környezetformálás és sajtó 22–23. Építés és környezet – írott szó 22–23.

Szemelvények az előterjesztésből

Az első rész, *Az épített környezet és az építészeti kultúra* (1–9. oldal) lényegében azon a gondolat-körön alapul, amit jórészt az *Építészet és környezet a nyolcvanas években – a megújulás igénye* címmel korábban már kifejtettünk, néhány kiegészítéssel. A bevezető részben a fenntartható fejlődés gondolatköre, az UIA 1993-as chicagói konferenciája fő gondolata, a „jelenkor igényeinek kielégítése nem történhet a jövő rovására”, a környezetpolitika jelentőségének szerepe, ebben és a fejlesztési modell kialakításában a sokoldalúság és a széleskörű együttműködés, átfogó látásmód követelménye, a helyi társadalom és az állam szerepének újragondolása, a környezetben az építészeti értékek iránti összetett igény, az építészet mint szellemi örökség, emlékezés és mint az ember önkibontakozása, az épített környezet és településrendezés, fejlesztés kapcsolata, a város- és faluvédő mozgalmak tevékenysége, a környezetvédelem és az építésügyi igazgatás problémaköreinek a kifejtése és hangsúlyozása jelezte a kor megújuló emberi igény szintjét (3–5. oldal).

A műemlékvédelem aktuális problémaköre hasonlóan fontos szerepet kap a tulajdonosváltás által követett szemléletváltás problémái és a Világörökséggel kapcsolatos besorolása miatt (8. oldal). Az utóbbit és a fontos műemlékek korunkban aktuális problémáit összegezõ dokumentumrészeket indokolt egészében idézni, míg az *Építés és gazdaság* részből (10–17. oldal) lényegében csak egyes részeket emeltünk ki az előterjesztés problémalátásnak jellemzésére, meghagyva a szövegen belüli hangsúlyozást.

ÉPÍTÉSZETI KULTÚRA ÉS TÁRSADALMI FELELŐSSÉG

Az épített környezet egésze a társadalom életkerete, ebből mégis a település lakható világa és munkakörnyezete jelenti azt a közvetlen életvilágot, amely életminőségünk látható – mások által is megítélhető – meghatározó eleme. A mérnöki alkotások, műtárgyak, utak, hidak, technikai építmények széles világa is része az épített környezetnek, a közvetlen életvilág mégis szűkebben az építészeti környezethez, az épületekhez kötődik, így azoknak mások a törvényei, mások a követelményei is. Nincs alá- és fölérendeltség, fontossági különbség, csak egyszerűen – más a rendeltetés, az emberi cél.

Amíg az építés mint mindig megújuló folyamat a jelenben élő ember erejét, építő-alkotó képességét bizonyítja, maga az építészet mint létrehozott eredmény, egyféle folytonosságot jelent, benne él és tevékenykedik nemzedékek sora, történelmet formálva. **Az építés kultúrája** a jelenbeli, konkrét cselekvés tudománya, művészete, mestersége, míg az **építészet kultúrája** a cél valóra váltásának, a változó és megújuló folyamatoknak, a használatnak-működésnek, a környezetben élésnek, kötődéseknek, a személyes és társadalmi identitásnak az emberi világa. Az építés a cél eszközeinek megvalósítását, az építészeti környezet maguknak a céloknek a megvalósítását, életkörnyezetként való alkalmasságát jelenti. Az építés céljait ezért az építészeti kultúra elmélyült ismeretében, annak részeseként lehet csak helyesen meghatározni, az értelmes hasznosság, szépség, tartós fennállás örök vitruviusi követelményeit teljesítve.

Az építészeti kultúrát épp ezért széles értelemben kell értelmeznünk, az építészet és építés minden területére figyelemmel, anyagi, társadalmi és személyes kultúraként. E széles értelemben az **építészeti kultúra**

- mint **anyagi kultúra**, maga az épített környezet: település, településszerkezet és térszerkezet, épületek és építmények, a mesterséges téri környezet teljessége a tájtól a tárgykultúrát is meghatározó belső tér alakításáig. A kultúra és gazdaság egyféle lenyomata, egyúttal az életmód-életminőség egyik meghatározó összetevője, de éppúgy a munkakultúra és technikai eszköztár és fejlettség tükré is. Szintjei a nagyvárosok városiasságától az ipari-technikai környezeten át a falusi környezetig sajátos helyi társadalmi, etnikai, életformabeli és stílusbeli szabályozási színezetet is nyernek;

- mint **társadalmi-intézményi kultúra** a munkaszervezetek és munkakultúra minőségét alapvetően meghatározó tényező; az építési tapasztalat és hagyomány, technológiai tudás, szervezettség és intézményi fejlettség függvénye. Az oktatás és az építésigazgatás, szabályozás, a tervezői és építőipari szakmagyakorlás e kultúra cselekvő, aktív része, míg a társadalom minden tagja használó, befogadó, akit az adott kultúra befolyásol, finomít és formál (vagy ront) a mindennapi életet alakító környezeteivel;

- mint **személyes kultúra** mindannyiunk élménye: a személy általános és szakmai műveltségétől és ízlésétől függ minden szinten a szellemi alkotásban vagy az építés folyamataiban részt vevő alkotó ember teljesítménye; de ettől függ a befogadó ember használói viselkedése, lakáskultúrája, vagy környezetválasztási döntése is.

A szakmai kultúra hordozója szűk értelemben az építési alkotófolyamatokban részt vevő minden ember az alkotó építésztlől kezdve a közreműködők széles köréig; minden szakmai intézményrendszer az irányító hatóságok intézményi szervezetitől kezdve a társadalmi és szakmai önkormányzatokon (kamarákon) és civil szervezeteken át az oktatás minden szintjének intézményéig, az Építészeti Múzeumig vagy a Magyar Művészeti Akadémiáig. A széles értelemben vett építészeti kultúra hordozója jóformán minden használó és a helyi társadalom sokféle szerveződése, különféle laikus és városvédő mozgalmak, tehát maga a társadalom. E sokszínű és soktényezős világból – elsősorban a szakmai kultúra világából – néhány ténye-

zót és feladatot ki kell emelnünk; szerepük, helyzetük ugyanis különös jelentőségű és igényt tart a társadalom és politika figyelmére.

Múlt, jelen, jövő

A sok évszázad alatt kialakult **örökölt építészeti környezet és az új elemek** életvilágot meghatározó minősége, rendezettsége, arculata, formai és funkcióbeli gazdagsága, gondozottsága a társadalom fejlettségi szintjét, kultúráját és lehetőségeit igen látványosan fejezi ki, a külföldi és hazai szemlélő is elsősorban ennek alapján alakítja ki a döntéseit megalapozó véleményét és szándékait. Ezért is több mint turisztikai cél: alapvető feladat Budapest és az ország történeti, 19. századvégi vagy későbbi – magas fejlettségi szintet, európai s világorökségbe tartozó településképet és építészeti kifejező – **értékeinek megőrzése** és európai színvonalú gondozása, fejlesztése. Felelősséget jelent az is, hogy a jelen nehéz gazdasági körülményei között születő új **épületek száz–kétszáz évre meghatározzák** életformáikkal nemcsak a jövőt, hanem a társadalom minőségéről, anyagi és szellemi fejlettségéről való későbbi benyomásokat és ítéleteket is.

Szabályozórendszer és szakmagyakorlás

A társadalmi érdekeket távlatosan képviselő központi és önkormányzati **szabályozás elvei és gyakorlata** sok helyütt ütköznek a piacgazdaság rövid távú érdekérvényesítési törekvéseivel. A folyamatban lévő törvényalkotás és intézményi szerepkörformálás révén ezért közelíteni kell az építészeti kultúra intézmény- és szabályozórendszerét az európai normákhoz, szabályozó rendszerekhez. Ennek folyamán az állami törvénykezés és önkormányzati döntések, vagyis a szabályozás és a magángazdaság szabad cselekvése, érdekérvényesítése között értelmes, a közérdekeket is érvényesítő konszenzust kell teremteni.

Az építészeti kultúra egyik legfontosabb hordozója, **az építészeti tervezés társadalmi helyzetében** az elmúlt ötven évben alapvető változás történt. Az építész – és az építész – az 1950-es évekig (még a dogmatizmus kultúrpolitikája idején is) a megbízóval való viszonya alapján döntési helyzetben volt és magas társadalmi presztízzsel rendelkezett. (A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Budapest városszerkezetét és városképeit, épületeit formáló sikeres szerepét elég példaként említeni.) Az állami tervezőgazdaság idején a tervezővállalatokon belül az építészeti tervezés a sok közül csak az egyik szakággá vált, összefogó és kultúraformáló szerepe – amit a voluntarista modernizáció és a közepes szintű fejlettség egyébként is korlátozott – alig érvényesült. 1989-től az addig legalább elvileg intézményesen megalapozott városépítési és építészeti döntéskör is beszűkült, a városképet, környezetet alapvetően befolyásoló döntések jó része csupán nyereségorientált gazdasági megfontolásokon alapul, lényegében a szakterület kizárásával; a környezetet hosszú időre változtathatatlanul megformáló építészeti tervezés döntési lehetősége – anyagi-gazdasági, társadalmi-erkölcsi megbecsültségben egyaránt – ismét igen alacsony szintű.

Az építészeti-műszaki tervezés **szakmagyakorlási körülményei** az elmúlt másfél évtizedben alapvetően átalakultak. A nagy tervező vállalatok nyolcvanas évekbeli bomlási folyamata mára a tervezőszakma teljes átépülésével, kis csoportok, ritkábban egyes személyek vállalkozásaivá vált. Ezzel a belső vállalati zsűri rendszerre, véleményezésére – egyféle szakmai konszenzuson alapuló gyakorlati értékszint követelménye – megszűnt, jóformán minden szakmai bírálati fórummal együtt. A tervezőirodákban szerzett – nagy munkákon kialakult – rutin egyelőre még egyféle szakmai szintet garantálna, a megbízó ilyen irányú tájékozatlansága azonban gyakran (még közületi építkezéseknél is) fontos szerepkörű vagy városképi jelen-

tőségű feladatokat is közepes, illetve gyenge minőségű vagy megfelelő gyakorlattal alig rendelkező tervezőknek juttat. Az e téren jelentkező anomáliák felszámolása (a tervezői díjban alájánlás, nem kellő minőségű dokumentációs szolgáltatás, referenciahiány stb.) sok más olyan teendő mellett, mint a pályakezdek bevezetése egy megfelelően magas színvonalú szakmagyakorlásba, az ez évben elfogadott szakmai kamarai törvény alapján az Építész- és Mérnöki Kamarák tevékenységének fontos feladata lesz.

Korszerűsítésre vár a **tervpályázati rendszer** is, amelynek – a közületi munkák mellett a városképet alakító fontosabb magánmegbízások esetében is – a közbeszerzési törvénnyel összhangban kell a tervező megbízások elnyerésének eszközévé válnia. Csak így garantálható a gazdasági és építészeti szempontból – tehát a társadalom kultúráját tükröző környezeti minőség értelmében – egyaránt legjobb megoldás megvalósítása.

A piaccgárdálkodásra való áttérés után a szakmagyakorlást érintő súlyos negatív jelenségek hatására az építészek és mérnökök is kívánatosnak látták a szakmai kamara felállítását. Nagy várakozás kíséri az 1996. június 25-én elfogadott mérnöki és építész kamarai törvényt, amelynek kihirdetését követően 180 nap alatt kell a két kamarát létrehozni.

A szakmai szövetségek és egyesületek – köztük a Magyar Építészek Szövetsége, a Mérnök Egylet, az Építéstudományi Egyesület, az Építési Vállalkozók Országos Szakszövetsége, a Magyar Urbanisztikai Társaság, a kamarák megalakulását követően is jogfolytonosan működnek és kiemelt szerepük van a szakmai közélet szervezésében, az építész és mérnöki tevékenység különböző vonatkozásainak figyelemmel kísérésében, annak véleményezéssel, javaslatokkal történő segítségével, a nemzetközi szakmai kapcsolatok ápolásában.

Az építészeti és építési kultúra fenntartása és elmélyítése, fejlesztése társadalmi közérdek, amelyben sokrétű s a kultúra más alapvető területeihez hasonlóan, az egész társadalmat terhelő a felelősség:

- az építészeti kultúra társadalmi intézményes fejlesztése-terjesztése feladat, amely a múlt kimagasló egyedi és tömeges értékeinek megőrzésére, jelenbeli felhasználására és továbbfejlesztésre, a jövőt hordozó továbbépítésre egyaránt irányul,
- e kultúra életmódszabályozó-alakító szerepéből, az ez iránt való társadalmi felelősségből következik az állami, törvénykezési és önkormányzati irányítási szerepkörök fejlesztése,
- az igazgatási, szakmagyakorlási területeken elért színvonal megőrzésének kötelezettségéből ered az értelmes, hatékony, toleráns szakmai és egyéb önkormányzatokra épülő szabályozás,
- az iskolai nevelés-oktatás és szakmai képzés minden szintjének fejlesztése,
- a közművelődés előremozdítása, a megfelelő fórumok létrehozása, fenntartása és működtetése (múzeum és kiállítás, mintaterem, mintaház, bemutatóterem, szaksajtó: szaklapok és könyvek, film és videó éppúgy, mint legújabbban a számítástechnikai fejlesztés).

A műemlékvédelem területén a következő időszakban nélkülözhetetlen a szemléletváltás. Az inkább passzív, védelmi koncepció helyett aktív, kreatív, az értékeket a környezetbe tudatosan integráló koncepció érvényesítése szükséges. A műemlékvédelem szervezetét és stratégiáját ennek megfelelően kell megújítani. A jövőt csak olyan út szolgálhatja a településfejlesztés, az építészet és környezetkultúra területén is, amely a környezet átalakítása során egyetemes értékrend alapján bánik a meglévő értékekkel, felelős gazdája a település egyéni arcát és karakterét meghatározó épületvagyonnak. A tulajdonosi és társadalmi felelősséget alapul véve, a műemlékvédelem hatósági és szakmai apparátusát koncentrálni kell a kiemelkedő és országos értékű műemlékekre. A települések korábbi építészeti értékeinek, hagyományos karakterének, megtartandó örökségének fenntartása és továbbfejlesztése egy

szakmai színvonalában és hatáskörében megerősített építésügyi igazgatás és önkormányzati struktúra együttes feladata lehet – ideértve a **helyi védelem** eszköztárát is.

Nagyon fontos, hogy a műemlékvédelem új törvényi szabályozása egyértelműen fogalmazza meg a műemlékekkel és védelmükkel kapcsolatos közművelődési és közoktatási feladatokat, és biztosítsa az ezekhez szükséges anyagi és technikai (gyűjteményi) háttérrel. A műemlékekkel – de általánosabban az építészeti értékekkel – kapcsolatos szaktudás és műveltség javítása nemcsak a műemlékvédelmi tevékenység eredményességét javítja, hanem a társadalom azonosságtudatának erősítését és konkrét gazdasági (idegenforgalmi, épülethasznosítási, terület-felértékelő stb.) célokat is szolgál.

A napjainkban egyre ismertebbé váló, az 1972-es UNESCO egyezmény alapján nyilvánított **természeti és kulturális világörökség** Magyarországot is érinti. Az egyezményhez 1985-ben csatlakoztunk.

A budai Vár és a Duna-part látképe, a hollókői falu és környezete már felvételt nyertek, és a természeti örökség része lett az aggteleki Baradla–Domica-barlangrendszer, ahol Szlovákiával együtt pályáztunk a cím elnyerésére. Ebben az évben az ezer éve alapított Pannonhalmi Bencés Főapátság és tágabb környezete is felvételt nyerhet. Előkészítés alatt van a pécsi belváros egy részének felterjesztése is – a Püspökvárral együtt – „Pécs, a kultúrák rétegződése” címmel. Előreláthatóan sor kerül a Hortobágy mint kultúrtáj világörökséggé nyilvánítására is.

A világörökség besorolás csak olyan esetben lehetséges, ahol a javasolt terület, együttes már azt megelőzően nemzeti, országos védelem alatt áll. A listán való szerepeltetés nem jelent külön jogi erejű védelmi kategóriát. Ugyanakkor az átlagosnál nagyobb aktivitást igényel a nemzetközi figyelem által is kísért területek fenntartása, fejlesztése, bemutatása. Ennek megfelelően egyrészt szükséges újjáalakítani, aktivizálni a világörökség bizottság hazai szervezetét, másrészt indokolt, hogy a listán szereplő területek önkormányzatai az állami és társadalmi szervezetekkel és az érintett tulajdonosokkal különleges együttműködési formában dolgozzanak a világörökségi területeken. A vonatkozó metodika kidolgozása a főváros vonatkozásában különösen sürgető, tekintettel a kétszintű önkormányzatból következő sajátosságokra.

A budai királyi palota és a hozzá kapcsolódó Szent György tér és környezetének rendezése, rehabilitálása kiemelt feladat.

KULTÚRA ÉS GAZDASÁG

A kultúra mint az értékekre figyelő emberi cselekvés forrása, a kultúra mint a személyiség és közösség önkibontakozási folyamata, a kultúra mint a társadalmi egyensúly érdekében ható tényező érvényesítése egy felfelé ívelő, alkotó társadalomban – csak ez lehet személyes (egyéni érdekű) és a közösségi településfejlesztési tevékenységünkben az a **központi érték**, amely a gazdasági-üzleti, szervezési, közösségi-politikai célok belső összhangját, időtállóságát és egyféle folytonosság lehetőségét vonzó távlatként biztosíthatja.

A kultúra **értékrendje** természetesen nem megváltoztathatatlan: **folyton megújul**, módosul, továbbalakul a társadalom változásával, hiszen az érték nem más, mint a társadalmi erők, szándékok hajtóereje, mozgatórugója; valami, amihez mérünk valamit, a minőség mértéke, mert e nélkül egyetlen hivatás sem művelhető.

A kultúra szerepének ilyen jellegű, az értékek változását követő újragondolása egy olyan új modernizációs modell végiggondolását követeli, amely az európai integrációhoz és az abban való eredményes együttéléshez is szükséges, s amelyben a hagyományos kultúra felbomlása és egy újabb, „tágabb-gazdagabb”, az előző értékeit is megőrző kultúra kiépülése sajátos egy-

séggé válik: a jövő így nem semmisíti meg a múltat és jelent, s amelyben valóban minden az emberért, tehát **a közösség és a személyiség lehetőségeinek együttes kibontakozásáért** történik.

Ez a kultúra az adott társadalom szellemi fejlettségi szintjének megfelelő kultúra, amely nem mindig csak az anyagi-gazdasági fejlettség, gyakran inkább az erre épülő társadalmi intézményrendszer terméke, s amelyben a személyes döntés és a közösségi döntés konszenzusra juthat. A lakókörnyezet és mindennapi környezetünk jó része e **személyes ízlés és döntés** alá rendelhető. Környezetünk kiterjedtebb világában azonban közvetettebb – társadalmi szintű, közösségi – összefüggések érvényesülnek; egy fejlett intézményrendszerre épülő építészeti kultúra lehet csak az, ami sajátosan összetett és közösségi szintre emelkedett érzékenységgel a kultúra és a gazdaság egészén belül e környezetet fejlesztheti, alakíthatja.

Az építésre vonatkozó gazdasági döntések azonban napjainkban többnyire nem egy kiérett kultúra talaján születnek. Még nincs – vagy alig van – olyan hatékony, a közérdekekre és távlatokra figyelő irányítási és szabályozási rendszer és intézményi háttér az építésben, mint ami a fejlett polgári társadalmak jórésztében természetesen, vagy amilyen például a Fővárosi Közmunkák Tanácsa – a „Gründer Zeit” idején, s jó hetven éven át – hazánkban is volt. Az új gazdasági-társadalmi helyzetben az intézményi háttér még nem épült ki kellő mértékben a piaci jellegű alapuló modernizációs folyamatok segítésére, alakítására, szabályozására.

A társadalmi-politikai rendszerváltás sem csak azt a szervezeti átalakítást hozta meg – a nagy tervezővállalatok felbomlása és egy teljesen új, kics csoportos magántervezés új alkotóműhelyeinek létrejötte és több más fontos változás révén – amely már a nyolcvanas évek válságfolyamataiban megindult, hanem ahhoz hasonló gazdasági válsággal, mélybe zuhanással is együtt járt, mint ami az iparban, mezőgazdaságban és külkereskedelemben, részben más okokból végbement.

Az átstrukturálódási folyamat nem csak a tervezőszervezetekben, de a feladatokban is megtörtént. Jóformán eltűnt az építő nagyipar a lakásépítésből, de megjelent a meglévő téri környezet, az épületvagyon átfarmálása, felújítása is, mint sokáig elhanyagolt feladat. Megélenkült a kereskedelmi, bank- és irodaház-építés, néhány jelentős középület született. A középületek mellett jelentős mérnöki teljesítmények jelzik az építés gazdasági folyamatainak átalakulását. Ha az összteljesítmény vissza is esett, biztató jelenség az építőipar érzékelhető elmozdulása egy jobb minőség irányába. A közvetítői szerep csökkenése, a kapacitás kihasználatlansága és a magángazdaság személyesebb mivolta hozta ezt szinte természetesen magával, de segített egyféle intézményesedés, például az Építőipari Mesterdíj létrehozása is. A minőségváltás a legfontosabb jelzés, amit a gazdaság ma a kultúra vonatkozásában felmutat.

E fokozatos változásokban jól érzékelhető a politika, a gazdaság és a kultúra alakulásával kapcsolatos ismert tétel: „A politikai változásokra elég egy-két év; a gazdasági változásokra egy-két évtized; a szemlélet átalakulására azonban legalább két emberöltő kell.” Vagyis az az átépülés, amely – ha pozitív irányú a kilábalási folyamat – fejlettségünkben nyolc évtized visszaesései-lemaradásai után fokozatos felkapaszkodáshoz segíthet, nem öt-hat éves, hanem több évtizedes, a gazdaság és kultúra összefüggéseiben kemény munkát és erőfeszítéseket követelő történelmi folyamat.

ÉPÍTÉS ÉS GAZDASÁG

Az Európai Közösség területén az építőipart az egyik legfontosabb ágazatnak tekintik, mely biztosítja a nemzeti vagyon gyarapodását. A **nemzeti vagyon** jelentős része az ország épület-állományában testesül meg.

A fejlett piacgazdasággal rendelkező országokban az építőipar, illetve az építési tevékenység a **gazdaság egyik húzóágazata**.

A magyar építőipar az elmúlt öt év (1990–1994) bruttó hazai termékének mintegy 6,8%-át hozta létre, s ennek alapján továbbra is a **nemzetgazdaság negyedik ágazata**. Hazánkban a nyolcvanas évek 450 ezer főjével szemben ma 150 ezer ember él az építőiparból, további 35 ezer az építőanyag-iparból, az építőipar ad munkát a foglalkoztatottak 6,2 százalékának. Ez a létszám együtt hozza létre a GDP 8–9 százalékát. Az építési-szerelési tevékenység területi megoszlásában az 1990–1995 években jelentős arányeltolódás alakult ki a főváros, Pest megye és a dunántúli területek javára, összefüggésben a térség általános gazdasági helyzetével.

Tovább növeli mind az építő-, mind az építőanyag-ipar súlyát, hogy országos **fellendülés nélkülük nem képzelhető el**, illetve a fellendülés minden esetben velük indul be.

A világméretű foglalkoztatási válság egyik kezelési lehetősége az építésben ugyancsak az emberi munka anyagi és erkölcsi újraértékelése és a megfelelő foglalkoztatási politika. Ezek egy átmeneti korban különösen fontos gazdaságfejlesztő elemet jelentenek. A fejlett országok gyakorlatához való csatlakozás, az integráció érdekében az építésre és építőipari fejlesztésre vonatkozó működőképes, nyílt és rugalmas stratégia kialakítása halaszthatatlan feladat.

A belföldi építési piacot 1991-ig – tíz éven keresztül – a fizetőképes kereslet erőteljes csökkenése jellemezte, melynek eredményeként a építőipar termelése 60 százalékra esett vissza az 1981-es helyzethez képest. 1992 évtől 1994 évig a kereslet élénkülése volt tapasztalható, melynek eredményeként az előbbi arány 73 százalékra nőtt. A 1995 és az 1996 évet viszont újra a kereslet stagnálása jellemezte. Az ágazati struktúra 1995. évi összetétele: szak-szerelőipar 37%, mélyépítőipar 31%, magasépítő-ipar 27%, épületfenntartás és felújítás 5%.

Az átalakulás eredményei és ellentmondásai

Az átalakulás eredményeként az ágazatban 1996-ban piaci viszonyok uralkodnak. Az építési piacot az építési vállalkozások magas és növekvő száma, az építési munkák elnyeréséért folyó verseny jellemzi. A hazai építőipar – műszaki színvonalát tekintve – minden építési igény kielégítésére alkalmas. Az ezredfordulóig végbemegy az építőipar műszaki megújulása, szerkezetváltása, az építési folyamatban érintett piaci szereplők átstrukturálódása. A megújuló építési tevékenység lépést tart a világban végbemenő minőségi és szerkezeti változtatásokkal.

Az építőipar az átalakulási és recessziós folyamatokban tartós **létszámkibocsátó ágazattá vált**. 1985. évében az országos építés-szerelési tevékenységben több mint 400 ezer főt foglalkoztattak, 1993 évben már csak 223 ezer főt. A csökkenés 1994 évben megállt, és 150 ezer fő körül stabilizálódni látszik. A legális foglalkoztatás mellett a kilencvenes éveket egyre nagyobb mértékben jellemzi a fekete munkaerő foglalkoztatása, mely becslések szerint 35–38 ezer fő közötti.

Az építőipari piac fejlesztésében nélkülözhetetlen:

- a lakásépítés beindítása,
- a tervezett 15 éves infrastruktúra-fejlesztési program ütemes végrehajtása (az előirányzott 500 milliárd Ft-os ráfordítással),
- az általános piaci élénkülés, működőtőke-beáramlás,
- a piacvédelem,

- a feketegazdaság visszaszorítása (ÁFA-visszaigénylés),
- az építőipar vonatkozásában a kereskedelem új rendszere (nagyker, kisker, specializálódás).

Lakásépítés és fenntartás

A 80-as évek végére a rossz lakáspolitikát a lakáspolitikai hiánya váltotta fel. Ez a lakásépítés olyan mértékű visszaeséséhez vezetett a 90-es években, ami csak a háborús évekhez mérhető. Mind az építő-, mind az építőanyag-ipar széleskörű lakásépítési igény kielégítésére képes, a lakásépítés kritikusan alacsony száma alapvetően a fizetőképes kereslet hiányát tükrözi.

A magyar lakáspolitikai örökölt hiányossága, hogy a támogatásra szorulókat köre a középrétegekre is kiterjed, hiszen **a lakhatás költségeit nem tartalmazzák a bérek**. A lakásproblémák halmozódása a GDP alakulására is visszahat. A lakásszektor működőképességének fenntartását elsősorban nem politikai, hanem gazdasági problémaként kell kezelni.

A lakásépítés „minimálszintje” négy lakás/1000 fő fajlagos értékben határozható meg. Ennek a szintnek az elérése évi 40–45 ezer lakás felépítését jelenti. A ténylegesen felépült lakások száma 1960-tól 1990-ig, harminc év alatt sosem került ez alá a szint alá, 1990-től 1995-ig azonban végig ez alatt a szint alatt maradt.

Magyarországon **a lakáshelyzet továbbra is társadalmi probléma**. Ennek oka a lakással kapcsolatos terhek gyors növekedése, a lakáshoz jutás pénzügyi nehézségei, a nonprofit szervezetek hiánya, az infláció, a hiteltörlesztés, a támogatási rendszer ellentmondásai, a bérlakás-állomány leromlottsága és a szociális lakásépítés teljes hiánya.

Az iparosított, elsősorban **panelos technológiával készült lakások tömeges felújítása** és korszerűsítése a közeljövőben esedékessé válik.

Infrastruktúra

Mai infrastrukturális helyzetünk gátja lehet európai csatlakozásunknak, a működőtöke nagyobb mértékű bevonásának és a gazdasági fejlődésnek. Az infrastruktúra-fejlesztés elsődlegesen a gazdasági környezet és szerkezet formálódásában meghatározó.

Az elkövetkező évek gazdaságfejlesztésének meghatározó tényezője az infrastruktúra fejlesztése. E terület sok évtizedes elmaradásának mérséklésével, illetve felszámolásával teremthető meg az a feltételrendszer, amely javítja a vállalkozások fontos környezeti elemeit, a külföldi tőkebevonás, az Európához való felzárkózás feltételrendszerét.

Az infrastrukturális beruházások területén nem nélkülözhető az állami szerepvállalás; célszerű az állami pénzeszközöket olyan területekre összpontosítani, ahol az állami részvétel gyorsítja a külföldi tőkebeáramlást.

Magyarország az ezredfordulóra a térség egyik tranzakciós, kereskedelmi közvetítőközpontjává válhat. Ez mind a vasúti, közúti, mind a vízi és légiközlekedési infrastruktúra tudatos fejlesztését igényli.

Az ország stratégiai igénye, hogy minél szélesebb körben kapcsolódjék be az európai infrastrukturális rendszerek kiépítésére irányuló közösségi programokba.

Gazdaságirányítási szabályozási teendők

A munkanélküliség csökkentése érdekében indokolt az építési célú közbeszerzések és a közmunkák intézményének összekapcsolása.

A regionális válsághelyzetek megoldásában fontos szerepe van az általános támogatási rendszerek preferenciáinak, az innovációs tevékenység ösztönzésének. Az önkéntes kistérségi társulások kezdeményezésével a kormányzati támogatási rendszerhez illeszkedő, a saját erőforrásokra alapozó **infrastrukturális és munkahelyteremtő fejlesztési programok** kidolgozása fontos feladat, amelyben komoly szerep hárul a területfejlesztési törvénnyel létrehozott megyei (regionális) fejlesztési tanácsokra.

Szabályozás, önkormányzat, igazgatás

Az épített környezet alakításáról és védelméről szóló – Országgyűlés előtt levő – törvényjavaslat többségében pótolja a meglévő hiányokat, illetve korrigálja a részben említett ellentmondásokat.

Az építésügyi igazgatási eszköz, a környezet – elsősorban az épített környezet – alakításának, fejlesztésének és védelmének **hatósági** eszköze.

Az épített környezet alakításáról és védelméről szóló törvényjavaslat határozottan állást foglal abban a kérdésben, hogy a **településrendezési terv** az építésügyi igazgatás egyik legfontosabb alapidokumentuma, amely az országosan egységes biztonsági és használati követelményeket, valamint a helyi adottságokat és sajátosságokat együttesen rögzíti. A törvényjavaslat a településrendezési tervek, illetve a helyi építési szabályzat elkészítésére a mindezek elkészítéséért felelős önkormányzatok számára konkrét határidőket is megállapít.

Nagy jelentősége van annak az új törvényi előírásnak, amely az önkormányzati építésügyi feladatok szakmai előkészítését, ezen belül elsősorban a településrendezési tervek kidolgoztatását és egyeztetését, a helyi érdekvédelmi követelmények megfogalmazását a **települési főépítészre** bízta.

A hatósági munka minőségében és eredményességében áttörésre van szükség. Éppen a működés gyengeségeinek is köszönhető, hogy:

- elfogadhatatlanul mélyre süllyedt az építési fegyelem, az engedély nélküli vagy szabálytalan építkezések száma jelentősen megnőtt,
- az építkezéseknél sok esetben a minimálisan megkövetelhető szakmai hozzáértés is hiányzik, elszaporodtak a kontárok, egyre több az érdemi szakmai ellenőrzés nélkül megvalósuló építmény,
- fellazult az építési célra szolgáló anyagok és termékek engedélyeztetése és minőség-tanúsítása körüli fegyelem,
- az építésfelügyelet nem működik sem az építésügyi hatósági ellenőrzés, sem az építőipari kivitelezési tevékenység, sem az építési anyagok és szerkezetek tekintetében,
- alig lehet gátat vetni a belterületek túlzott beépítésének, az egyéni érdekeket szolgáló indokolatlan belterület-növekedésnek, a táji, természeti, kulturális értékek sérülésének.

Mindamellet a legsúlyosabb és reális veszély – a konkrét gazdasági károk mellett – éppen az, hogy a rövidtávú megoldásra törekvés nem veszi kellően figyelembe az épített környezethez fűződő, hosszú távú össztársadalmi érdekeket, és ez a későbbiekben helyrehozhatatlan károk, folyamatok, tendenciák elindítója lehet.

Műszaki fejlesztés, kutatás, oktatás

Az elmúlt évek folyamán az építőiparban **a központi és szakági kutatóbázisok leépültek** vagy a felszámolás sorsára jutottak.

A beruházás élénkítéséhez szorosan kötődik a **kutatásfejlesztés**, az innovációs tevékenység, amelynek támogatása nélkül nem lehetséges a panelos lakótelepek komplex felújításának kérdéskörét, a történelmi városrészek többfunkciós modernizációját, az energia- és anyagtakarékos ipari háttér modernizációját, a környezetbarát anyagokkal, szerkezetekkel, technológiákkal való építést megvalósítani.

Az épületek energiaellátásában minden lehetőséget megragadva a megújítható energiák használatát kell preferálni. Ez csak a meglévő lakossági közreműködéssel és állami támogatással lehet sikeres. A lakosság képtelen önerőből érvényesíteni **az energiatakarékos technikai lehetőségeket**. Jelentős állami támogatás nélkül nem várható a nagyfokú lemaradás gyors felszámolása.

Felsőfokú képzés

Az egyetemi szintű képzés két fő szakterülete a BME Építészmérnöki Karán és az Építőmérnöki Karán folyik. Továbbra sem különült el teljesen – európai mintára – az építés- és a mérnökképzés.

A magyar mérnökképzés nemzetközileg elismert és magasra értékelt. Jelzi ezt az is, hogy a FEANI (Európai Mérnökképzési Szövetség) a volt szocialista országok közül 1995-ben elsőként a magyar mérnökképzés egyenértékűségét ismerte el. A vizsgálat éppen az építészmérnökök és a gépészmérnökök képzésére terjedt ki.

A vidéki főiskolák (Pécs, Győr, Debrecen) a helyi tudományegyetemek műszaki karaivá váltak és egyetemi továbbképzésüket is e keretek között tervezik megoldani. Így nyugat-európai mintájú egyetemi szintű építészképzés indul Pécsett, és más keretek között újraindul a Magyar Iparművészeti Főiskolán is.

A szakmai képzettség kutatómérnöki vagy vezető tervezői-irányítói szintjét az egyetemeken posztgraduális szint, a doktorandusz- (PhD) és építészmaster-képzés (DLA), majd fokozatátadás biztosítja. Ez a képzési forma az oktatás mellett azt a célt is szolgálja, hogy **az egyetem kutatóhely-szerepe** megerősödjön.

LEVÉL AZ INTEGRÁCIÓRÓL

„A lélek határait – mehetsz és meg nem találsz,
bejárj bár minden utat, mélysége akkora.”

Hérakleitosz, 45. töredék

„...az integrális ma ismertetőjel.”

Frank Lloyd Wright, 1939

A hazai felsőoktatás integrációjának évek óta napirenden lévő problémája – félt, hogy elcsúszt – döntés előtt áll.¹ A felsőoktatási törvény módosításakor megfogalmazott kényszer gyors végrehajtása vagy egy átgondoltabb és szervezettebb kulturális fejlesztésére irányuló folyamatot előkészítő újabb törvénymódosítás közötti választás valóban sürgető feladat. A frissen megfogalmazott, egyelőre szóban elhangzó, program jellegű elv – 11 állami egyetemből és 12 főiskolából álló hálózat – ugyanakkor végleges elhatározásként hat, egy merev, technokrata s a választás során vesztesnek bizonyult szemlélet folytatásaként. Amíg a valóban jelentős, a társadalom jövőjét eldöntő alapozó program, a NAT újragondolása megtörténik,² a jelen pillanatban úgy tűnik, ez a felsőoktatásban ismét elmarad. E levellem nem az integráció ellen irányul, hanem egy valóban teljes értékű, a sokféle belső erő szellemi, kulturális integrációját szervesen megteremtő felsőoktatás-fejlesztés érdekében szeretne szót emelni.

A felsőoktatás továbbfejlesztésére a közelmúltban a felsőoktatási törvény módosításának szükségszerű figyelembevételével alapos és pozitív szándékú elemzés készült (A magyar felsőoktatás 2010. Jövőkép és válaszok). E tanulmány átfogó jellege és korlátozott terjedelme miatt azonban csak röviden érint egyes olyan kulturális és modernizációs kérdéseket, amelyek a hálózat-átalakítás és integráció feltételeit társadalmi adottságként meghatározzák és kulturális hatását is módosíthatják, ugyanakkor – kívülről így látszik – még nem kerültek a döntést előkészítők figyelemkörébe. A fejlesztés szempontjait az említett tanulmánynál szűkebben értelmezte az a kényszerként ható korábbi pályázati rendszer, amely „a magyar felsőoktatás színvonalának és kapacitásának növelésére” szolgáló 150 millió dolláros hitel első részét csak az integráció, a hálózati összevonás feltételei szerint – lényegében annak költségeire – kívánta felhasználni. Érthető, ha az előre eldöntöttnek látszó kérdésben az intézmények csak önmaguk érdekeire figyeltek. Idejük sem volt arra, de érdekükben sem állt, hogy az intézményrendszer egészében gondolkodva, egy szervesen alakuló és új szellemi értékeket teremtő integráció kulturális céljairól, folyamatairól és részleteiről elemző vitát folytassanak. Az egyes fórumokon felmerülő kérdésekre csak rövidtávú pénzügyi válaszokat kaptunk, az intézményszociológia ismert védekező reflexei működtek, behatárolva a szükséges vitákat.

Az integráció értelmét és célját, ennek a magyar kultúra szerves folyamataiba történő illesztését nem előzte meg széles körben nyitott, kellő mélységgel elemző és a feladat végrehajtását megfogalmazó átfogó vita, a magyar társadalom modernizációs folyamataira, az európai integráció követelményeinek feladataira és a helyi (polgári) társadalom újjáépülésére irányuló, a célokat részleteiben is kidolgozó vizsgálódás. A kultúrát továbbadó és a jövőt megformáló – a korszerű gazdaságot és technológiát a fejlett világ szintjén működtetni képes – igen széleskörű

1./ Az Oktatási Minisztérium Felsőoktatási és Tudományos Ügyek Főosztálya Helyettes Államtitkára 1998. október 1-én kelt levelével küldte meg az intézményeknek a *Javaslat az állami felsőoktatás integrált intézményi hálózatának létrehozására vonatkozó kormányprogram végrehajtására* című vitairatot 1998. szeptember 30-i keltezésel, azzal a kéréssel, hogy az intézmények a koncepció véleményezését, saját egyéni javaslatukat 1998. október 15-ig küldjék meg. E koncepciót két helyről kapva ismerem meg, a MAB és a MERSZ (Művészeti Egyetemek Rektori Széke) október–novemberi ülésein részletekbe menő megtárgyalásukban részt vettem, felelősségünket érezve írtam meg észrevételeimet. Írásom beérkezéséről a Felsőoktatási Főosztály vezetője október 21-i köszönőlevelével értesített, míg a miniszter 1998. december „28” keltű levelében arról is értesített, hogy közérdekűnek ítélt kérdéseimet figyelembe vették, véleményeimet, javaslataimat a jövőben is köszönettel fogadja. A rövid határidejűnek tervezett vita hosszúnak és széleskörűnek bizonyult, a kormány döntéséről a sajtó 1999. február 24-én tudósított, s május körül döntött az Országgyűlés. Az integrációs folyamat az ezredfordulón megtörtént, a 2002-es választásokat követően azonban már más kormány irányította a felsőoktatás és a tudományok világát.

2./A Nemzeti Alaptanterv körül később megújuló vita természetesen következménye volt a világszemléletükben és érdekeikben ellentétes pártok hatalomváltásának.

rú szellemi erő iránti igény csak egyes pártok programjaiban, szűk szavakkal fogalmazódott meg.

A felsőoktatás továbbépítéséhez alkalmas, teljes helyzetismereten és pontos célkitűzésen alapuló program, illetve az ezt előkészítő sokoldalú elemzés az Antall-kormány idején – amikor a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődés várható folyamataira kellő rálátással még nem rendelkezünk – nem készülhetett el, de azt a következő kormányzat – amely a modernizáció folyamatait az előző évtizedek külterjes értelmezési módján képzelte el, és a modernizációt az európai integrációra felkészülés során automatikusan megvalósuló folyamatnak hitte – egyéb nehézségei és korlátai miatt sem végezhetette el. Ehelyett a felsőoktatási törvény módosítása során automatikusan ható kényszerek beépítésével kívánta letudni a tisztázottnak vélt folyamatot.

A szükséges újragondolásnak a következő egy-két évben (rövidebb idő alatt ez aligha végezhető el) kell megtörténnie, tekintettel arra, hogy azok a célok, amelyeket Pokorni Zoltán miniszter úr a MAB visegrádi plénumán 1998. szeptember 25-én megfogalmazott – sokan látjuk így –, valóban a következő évtized alapfeladatai. Megvalósításuk a felsőoktatás minden résztvevőjétől elmélyedést és erőfeszítést, nagyobb figyelmet és új munkastílust s ezért széleskörű egyetértést, konszenzuson alapuló belső motivációt igényel és nem csupán adminisztratív intézkedési terveket.

A minőség folyamatos biztosítása, a rugalmasabb képzési lehetőségek kibontakoztatása és az esélyegyenlőség elősegítése, illetve a kutatás és oktatás természetszerű integrációja, amely nagyobb esélyt ad a kutatásra, együtt reális célrendszert jelent a felsőoktatás fejlesztésére.

Ha a szakmai lehetőségek fejlesztése, a többletkínálat és rugalmasabb képzés érdekében az intézményrendszer átszervezése során a belső intézményi formák kötöttségeinek és tehetlenségének feloldása konszenzuson alapul, az új képzési szakok és a megbízható minőség egy időben jöhetnek létre. E konszenzust segítik a Miniszter Úr által kimondott alapelvek is, miszerint

– csak azt kell támogatni, ahol tényleges kapcsolat jön létre, vagyis az intézmények térben sincsenek távol egymástól,

– szakmai értelemben is értelmes esélye van az együttműködésnek.

Ezek a célok és érvek a felsőoktatás olyan esélynövelő és személyiséget fejlesztő integrációját támasztják alá, amit a szerves továbbfejlődés alapjának tekinthetünk.

Ami bennem mégis aggályokat támaszt, az nem e célmegjelölés – mert ezt csak helyeselni lehet –, hanem a túlzottan redukáló végrehajtási elv, ami a céloknak is ellentmondani látszik, pedig egyelőre csak számszerű információ: ez az állami intézményhálózat jelenlegi kiterjedtségének, számbeli és helyi elaprózottságának túlhangsúlyozása, a felsőoktatás nyolcvannál több intézményének, illetve a még további, mintegy hatvan kihelyezett tagozat számbeliségeinek és ezzel szemben az említett 11+12, vagyis összesen huszonhárom állami intézmény számbeli arányának (140/23, ez közel egyhatod) szélsősége. Az utóbbi évtized egyházi intézményeit, illetve a művészképzés öt felsőfokú intézményét nem érinti ez az említett formában túlzónak látszó szándék, amely a kultúra fejlődésének visszaesését is eredményezheti. Kisebbségi és szélsőérték, ha csak az 1996-ban létező állami intézményeket – 25 egyetemet és 31 főiskolát – érinti az átszervezés.

A további, részletesebb információk hiányában csak a számszerűségeen elgondolkodva én sem egyes rosszul, alacsony színvonalon működő kihelyezett tagozatok vagy nehézségekkel vívódó főiskolák érdekvédelmét kívánom szolgálni. Azt sem tételezem fel a felsőoktatás átforgalmazási szándéka mögött, hogy az állami költségek lefaragása érdekében a tömegoktatásra való leszűkítés lenne a cél, annak a piaci törvénynek az elfogadásával, hogy ahonnan az állam kivonul, ott majd új – esetleg jobban finanszírozott, s ezért színvonalasabb – magánintézmé-

nyek jönnek létre. Annak a folyamatnak a megfordítása, amit ötven éve az iskolák államosítása jelentett, nyilvánvalóan nem lehet az ezredforduló szándéka. Az európai kontinensen saját hagyományainkat kell átgondoltan és szerves módon tovább építve a jövő számára alkalmassá tenni.

A minden igényt, az oktatás és kutatás különböző szintjeit és legmagasabb színvonalát is biztosító állami felsőoktatással szemben megfogalmazható néhány olyan közösségi igény és követelmény, amelyet az összevonások révén létrejövő szervezeti integráció előtt társadalmi-gazdasági és kulturális hatásában is jó lenne alaposan átgondolni. E levelemben csak három problémakört szeretnék kiemelni abból a több tucatból, ami az integráció társadalmi szempontból valóban hatékony végrehajtásához a magyar szellemi életnek – a felsőoktatás szellemi elitjének – kellene még részleteiben feltárni és megvitatni.

I. Modernizáció és az urbanizáció mint a társadalmi kultúra kibontakozásának feltételei

Elsőként az urbanizáció elmúlt fél évszázados folyamatait, a végbement (bár külterjes) modernizáció és a regionális szempontok végiggondolásának szükségességét – az oktatás településhálózati és kapcsolati szerepét – említem. A változó világ modernizációs jelenségeit, az urbanizációs háttér szerepét, illetve a regionális feladatok lényegét *A magyar felsőoktatás 2010* című tanulmány is jellemezte, Róna-Tas András elnök úr a regionális szerepkör jelentőségét az említett MAB-konferencián külön is kiemelte. Az elmúlt fél évszázad jelentős változásainak követelményeit, ami a jelenlegi felsőoktatási hálózat kialakulását eredményezte, részletesebben is végig kell gondolni.

A második világháború óta eltelt több mint fél évszázadban a termelési folyamatok és az életforma átalakulása, az ebből következő foglalkozás- és környezetváltás olyan mértékű volt, amelyet az előző, minden szempontból centralizált és irányított társadalomfejlődés csak nehezkésen, roppant ellentmondásokkal követett. Az erőszakos és külterjes iparosítás és számos ismert más tényező négy évtized alatt a centralizmus eredményeként a főváros szellemi túlsúlyához, később a decentralizáló szándékok idején a regionális és egyúttal a megyei központok felfutásához, majd idővel az egész városszerkezet és hálózat teljes átalakulásához vezetett. Az alig negyven város helyett ma kétszáznál is több van; ennek ellenére az aprófalvak és tanyák világa az elöregedés mellett számos további terhet visel, községeink pedig ipari és földműves lakosságukkal és a jelenleg jórészt foglalkozás nélkülivé vált roma lakosság többségével még mindig azt az ellentmondásos helyzetet tükrözik, amikor az ipari és urbanizációs fejlődés mellett is a foglalkoztatottak egynegyede (jóval több mint egymillió dolgozó) anyagmozgató tevékenységet végzett, s egyúttal lakhelyétől távoli ipari munkahelyre ingázó kétlaki volt. Az uniformizált jellegű állami tömeges lakásépítés ellenére sem kellő mértékű urbánus irányú átalakulás egyenlenségeit és problémáit az előző időszak bár mellékes jelentőségű kérdésnek ítélte, a városodást és városiasodást a modernizációs folyamatok szükségszerűen mégis magukkal hozták. A településszociológia a porosz modellt követő alurbanizálódás problémáit és a szellemi lemaradás várható következményeit már 1972-ben felmutatta; a retorzió – Szelényi Ivánék ingerült kiutasítása – csak igazukat bizonyította.

Ezért növekedett vontatottan és kényszerűen – a 16 éves korhatárt az ökonomista gondolkodásmód nem akarta feladni, félt a nehéz fizikai munkát kényszerként vállalók számának gyors csökkenésétől – a középiskolai és felsőiskolai hálózat úgy, hogy a felsőoktatás létszámbeli következetes növelése helyett kihelyezett tagozatokkal és más intézményekkel próbálták fel-

oldani az alapvető ellentmondást, azt, hogy az urbanizálódást nem követi szervesen a művelődési lehetőségek bővülése, a kulturális megújulás.

Ha e belső ellentmondásokat is figyelembe vesszük, nem tekinthető felszámolandónak – egyértelműen károsnak és az elmaradottság fokmérőjének – 140 intézmény léte szám szerint másfélszer akkora városhálózatunkban. A kétszáz felettiből több mint 150 a szaktudomány szerint már „valódi város”; európai értelemben is az, többségükben éppen felsőoktatási intézményeik hatása révén. Ezek neve mellé nem lehet – mint az 1971-es Országos Település-hálózatfejlesztési Tervben a falvak egy része mellé – egyszerűen keresztet tenni. A települések városi jellegű fejlődését nem szabad – de nem is lehet – visszafordítani, ez a polgári társadalom további épülésének egyik feltétele. A regionális kulturális folyamatok szempontjából a redukálás – a 19 megyében és a fővárosban együttesen összesen 23 felsőoktatási intézmény – hatásában egy újabb társadalmi beszűkülés előidézője lehet, s ezért a belső, tartalmi javulás reményei ellenére is meggondolandónak látszik.

Természetesen nem Nagymarosnak vagy más hasonló kisvárosoknak kívánok én sem most újabb felsőoktatási intézményt, de most azt ki kell mondanunk, hogy a középfokú intézménysűrűség ezer körüli száma és decentralizált jellege a főiskolai jellegű képzés megfelelő hálózati sűrűségét és jó megközelíthetőségét is megköveteli, hiszen nem lehet cél, hogy az általános és középiskolák helyi szerepe után főiskolai tanulmányai érdekében minden hallgató kényserűen kiszakadjon családi környezetéből és a kollégiumi hálózatot terhelje.

A különélés többletköltsége egyértelműen rontaná az esélyegyenlőséget, de a távolság megnehezíti később a munka melletti tanulás lehetőségeit is. Az akkreditált iskolai rendszerű felsőfokú szakképzés bevezetése a szakfőiskolák esetében külön is indokolja az elterített hálózatot.

A főiskola városképző szellemi erő is; közepes városaink egy részében, például Nagykanizsán ma sincs semmiféle főiskolai tanulmányra lehetőség; a környezetével együtt mintegy százezer lakost jelentő város 18–25 éves korosztályának távol kell keresnie annak a továbbképzésnek a lehetőségét, ami a következő évszázadban egyedül biztosíthatja a magyar társadalom tényleges Európához tartozását, illetve az egyén személyes kultúrájának, erkölcsi, érzelmi világának és szakértelmének kialakulását. Ez jelenti az európai polgárosodást, annak a lehetőségrendszernek a biztosítását, amelyet a kormányzat programként meghirdetett, s amire a választás során nagy többségünkől pozitív, helyeslő, elfogadó választ kapott.

Más kérdés az, hogy egy régióban vagy városban, kulturális és gazdasági indokból milyen intézményre, pedagógiai főiskolára vagy szakfőiskolára van inkább szükség, és az is, hogy ez milyen regionális egyetemre ad továbblépési lehetőséget. Az átjárhatóság és az egymásra épülés feltétlenül szükséges, s az ebből eredő pedagógiai és intézményi képzési formára vonatkozó vagy tantervi problémákat az integráció és a kreditrendszer bevezetése során meg kell oldani. Az eddigieknél következetesebben kell a kétszintes oktatás egymáshoz kapcsolódására törekedni, s talán a kétfokozatú, de összeépülő rendszert sem lehet tovább halogatni. Ezen a téren az egyetemi karrá váló főiskolák jelen formájukban további problémát jelentenek, hiszen természetes törekvésük, hogy egyetemi környezetben, értéküket bizonyítandó, hároméves, gyakorlati túlsúlyú képzésüket a legegyszerűbb módon, a tanulmányi idő hosszabbításával saját bázisukon fejlesszék egyetemi színvonalúra.

Az említettek, úgy hiszem, figyelmeztetnek arra, miért kell az integráció kérdését az urbanizációs folyamatok és a településfejlődés szempontjainak figyelembe vételével, a társadalomfejlődés és modernizációs átalakulás problémáival együtt és nem csak intézményfejlesztési szempontokat figyelembe véve elemezni.

II. A helyi kultúra mint az önálló személyiség formálója

A második problémakör, amit a hely és a helyi kultúra nélkülözhetetlen összefüggésében lehet csak vizsgálni, ez az adott intézmény szerepe a kultúra és hagyomány megőrzésében. A helyi kultúra nem csak térbeli – ilyen a környezet emlékanyaga és kiterjedtsége –, hanem tárgyi közvetítői is vannak: könyvek, műtárgyak, zeneeszközök és más, új médiaformák. Folytonossága a tárgyi világban és az emberi agyakban együtt él és időben is változik: változik minősége és szerepe is. Ez a szerep épp úgy a megőrzésé, mint a jövőteremtésé. Azonban a megőrzés sem csupán a múlt értékeinek feledéstől való megóvását jelenti. A kötődés értékeinek fenntartása, a hagyományápolás és a saját tudat és önismeret világa ez, amiben jó érzéssel lehet élni, ha abban gondos nevelőmunka segítette a még kialakuló embert.

Sárospatak szellemiségét és nemzeti értékét nem csak műemlékei, a Vörös-torony vagy Lorántffy-loggia, a Szalkai-kódex és a főiskola épületében a Rákóczi-kori Laterna magica vagy a Pollack-féle könyvtár – klasszicizmusból romantikába hajló – ívelő faszerkezetű galériás belső tere, Lechner Jenő tanítóképző épülete és Makovecz Imre művelődési háza jelenti, hanem ezekkel együtt az az „iskola”, amit a középiskolák és főiskolák léte és a szellemi fejlődés lehetséges folyamatossága alkot; a méreteiben kicsi, de történetében nagy diákváros, ahol, ha szerényebben is, de Cambridge vagy Oxford történetiségének szelleme és a folytonosság emberré nevelő atmoszférája él. Sárospatak a hetvenes évek centralizált fejlődést célul tűző, módszeres településhálózat-fejlesztési tervéből mégis kimaradt, mert a korabeli technokrata szakmai szemlélet nem tudott egy 15 ezer lakosú stagnáló nagyközséggel – amelynek a városi címért is még majd’ két évtizedig házalnia kellett – mit kezdeni.

Hasonló – sok más között – Szarvas esete is. Az agrároktatás kihelyezett tagozata Tessedik Sámuel emlékezetével éppúgy hozzátartozik a magyar kultúra egészéhez, mint az ott telepített arborétum. Ilyen intézményekhez nyúlni, helyüket, szerepüket degradálni kár lenne akkor is, ha ez a szervezeti forma látszólag nehezen illeszthető be a globalizáció értékrendjét követő – jó néhány vonatkozásban azonban még kidolgozatlan – új szemléletbe.

Ebből a szempontból az integráció végrehajtása során jelentkező ellentmondás az intézmények nevének megvonása is. Az egri főiskola Ho Si Minh-féle névadásának egykori összekapcsolása a fejlesztési hitellel – nem a személlyel van bajom, sokkal inkább az identitástudat elmosásának kísérletével – nem csak bűn volt, hanem hiba is; annak a nemzeti tudatot kioltó álmodernizációnak a része, amelyet Csingiz Ajmatov *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* című regénye jellemezett. A nevek eltörlése a közösségi tudatot gyengíti. Vétek lenne a Bessenyei György emléket őrző szellemi műhelynek megyei vagy városi „közigazgatási egység”-gé egyszerűsíteni a nevét, épp úgy, mint ahogyan a szekszárdi tanítóképző főiskola Illyés Gyula emléket őrző irodalomtörténeti tevékenysége is feledésbe merül majd a név rendszerbe illő egyszerűsítésével.

A modernizációban élenjáró fejlett országok pozitív példát jelentenek, és úgy gondolom, hogy egyes fejlett kis országok mellett a nagyok – Anglia vagy Franciaország – fejlettségének állapota jelzi a kivetíthető jövőtendenciákat, a következő harminc év utolérési feladatait. Mégsem hiszem, hogy a Párizs VIII. egyetem vagy az UCLA lehet csak követhető példa, hiszen a Harvard vagy a Yale továbbra is létezik. Az átszervezés során csak részben lehet figyelni a nevekre; a kulturális örökségnek és a történelem tényeinek és értékeinek azonban nem csak egy minisztérium lehet az őrzője; ilyen forrás a nevek fennmaradása, intézményekhez kapcsolódása a köztudatban is.

A magyar nép meggyőző többsége a hagyomány értékeinek megőrzésére szavazott: egy modernizációs folyamatnak nem kell feltétlenül elszemélyteleníteni sem a múltat, sem a jelent; a kultúra folytonosságát a közösség és egyén együtt képviseli. Az értéket teremtő személyiség

a közösség összetartozását, életigenlését, a saját világunkban megélhető életet erősíti, hiszen nem világméretű migráció, hanem a helyi kultúrák értékeinek szellemi integrációja a követendő cél. Az értelmes élet egyetemes értékeinek mindenki számára elérhetővé tétele, korszerű szaktudással és személyes kultúrával rendelkező, felelős erkölcsiségű nemzedék képzési feltételeinek megteremtése a feladatunk. Erre a helyi kultúrák elmélyülése s ezen át egy egyetemes tudatú, de megalapozott identitású, kötődéssel is emberivé formált – a helyi és egyetemes kultúra összetartozására épülő – tömeges méretű, mégis személyes jellegű képzés-nevelés lehet csak megfelelő eszköz.

III. A helyi kultúra mint a gazdasági-társadalmi fejlődés alapja

Ugyanennek a szempontsornak – a hely és a kultúra összetartozásának – a másik aspektusa nem a múlt, hanem épp a jövőre irányul, s ez a helyi társadalmi-gazdasági fejlesztés lehetőségeinek megteremtése, a hely alkalmassá tétele a külső hatások és innovációs eszközök befogadására.

Egy város szellemi élete főiskola vagy egyetem nélkül alig fejlődhet. Az elmúlt évtizedekből példaként lehet a miskolci vagy veszprémi egyetem, a győri főiskola létesítését vagy más oldalról Székesfehérvár művelődési intézményeinek, középiskoláinak és újabban – a főváros közelsége ellenére – felsőoktatási törekvéseinek a város jólétének fejlődésében betöltött szerepét említeni. A település szellemi életének, közművelődésének fejlettsége, iskoláinak színvonala bárhol a világon a gazdasági fejlesztésnek, ipartelepítésnek, a kereskedelem és szolgáltatás fejlődésének az alapja; a hazai és külföldi beruházások megvalósításának az infrastruktúra kiépítettsége és az elérhetőség mellett ez egyik alapfeltétele. Egyes, az egyoldalú ipartelepítés során létrejött városok is magától értetődő követelményként jogosan küzdöttek felsőoktatási intézmények létesítéséért majd fejlesztéséért, ráébredve arra, hogy a történeti hagyományok hiányát csak a szellemi élet élénkítése és színvonala pótolhatja, s a kultúra fejlesztésének egyik feltételét épp a felsőoktatási intézmények jelentik. A történeti atmoszféra – Weimar – a kultúra fejlődéséhez jelentős előnyt jelent; az erőteljes gazdasági fejlődés viszont az oktatás és közművelődés párhuzamos fejlődése, a magaskultúra felerősödése és együttélése nélkül a tömegkultúra sivársághoz, az egydimenziós ember világához, egyféle barbarizmus kialakulásához vezet. Pécs, Szeged, Debrecen esetében e másféle regionális sajátosságok kibontakozásának lehetősége valóban egy „kritikus szellemi tömeg”-re épül, amit csak sokoldalúan fejlett egyetemi-főiskolai intézményrendszer alapozhat meg.

A regionális központok felsőoktatásának helyi univerzitássá szervezése ezért természetszerű folyamat, amely önmagában is képes lehet ellensúlyozni azt a hátrányt, amit a megelőző szervezeti formában kialakult intézményhálózati kapcsolatok elvesztése jelent. Ilyen például a zenei képzés intézményeinek kiszakadása a zenei élet központjának szakmai látóköréből és besorolása egy, a zenét csak befogadói szinten értő szellemi közösségbe. Az integrációnak – a példát ezért említem – vannak kedvezőtlen mellékhatásai is. Az önállóság, az autonóm fejlődés azonban a regionalizmus legfontosabb erőforrása s a régiók közötti verseny, a több központú, itáliai jellegű kulturális fejlődés az európai múlt legfontosabb öröksége és tanulsága is.

Úgy hiszem azonban, ami Pécsnek, Szegednek, Debrecennek az egyetem, az a vonzáskörzetekbe tartozó kisebb szellemi gócnak egy-egy főiskola, akár egyetlen szakirányú – egy karú – például pedagógusképző intézmény. A kisebb lélekszámú városi településeken az a bizonyos „kritikus szellemi tömeg” más nagyságrendű, léptékű, és feladata is más, mint egy nagyvárosban. A képzésben-nevelésben is jelentkezik e másság, s most csak ezt említem. A kisvárosban érvényesülnek a közvetlen, „szemtől-szembe” emberi viszonyok, ami a szemé-

lyes kapcsolatok révén a személyiség húsz év körüli kifejlődésének, a szellemi élet feltételei kialakulásának legfontosabb feltétele és eszköze. A nagyvárosra jellemző elszemélytelenedés az egyetemi szintű szervezetekben természetes és elfogadható jelenség és a már teljesen önállóvá vált egyén továbbképzésére alkalmas. Legfeljebb a posztgraduális szinten, a doktori iskolákban, a tudomány műhelyeiben áll vissza újra e személyes hatás immár másféle „iskola-teremtő” jellege.

Öt-hatezer értelmiségi megalapozza Pécs mindenre kiterjedő szellemi önállóságát, tudományos és művészeti regionális értékét. Ady a tízes években a húszmillió Kárpát-medencét betöltő országban hat-hétezer értő szellemű, gondolkodó emberről beszélt. Baja szerzetes gimnáziuma a századfordulón jól készíthetett fel úgy a továbbtanulásra, mint az értelmes helyi életre. A modernizációs folyamatok rohamos fejlődése során azonban egy gimnázium hasonló városi környezet öntudatának fenntartásához és vonzó szellemi élet megteremtéséhez már nem elég. Arra viszont elég Cambridge példáját említeni, hogy egy harminc ezres egyetemi város egy fél világrész szellemi központja is lehet, sőt, az igazán jó „nagy egyetemek” többnyire ilyen kisvárosokban fejlődtek ki és működnek.

Amikor önállósággal rendelkező és működő intézmények összevonásáról, esetleg megszüntetéséről határozunk, ezeknek a hazai kultúra egészére való hatását nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A tudományos kutatás fejlesztése és a „nagy egyetemi központok” továbbépítése csak fontos, de nem az egyedüli célja a szellemi integrációnak. Ezért az integráció nem lehet csupán rendszerszervezés, vezetéstechnikai produkció, hanem kulturális életünk teljességének, az elmaradott országrészekben az előrehaladás lehetőségeinek – Pannónia és a Barbaricum több ezer éves különbözősége felszámolásának – eszköze is. Olyan kihívásokra adott válasz, amelynek az egész nép kulturális felemelkedését és egyedei személyes öntudatának, erkölcsiségének – az életforma válsága következtében ma egyre nehezebb feladatot jelentő – kialakulását egyaránt szolgálnia kell. Az egész nemzetet kell – a nemzeti kultúra felemelkedése érdekében és az emberi lélek határait következetesen tágítva – „már nem középiskolás fokon: taní-tani”. Ez végül is az integráció célja – úgy hiszem, igen sokunk számára.

IRODALOMJEGYZÉK

KÖNYVEK

- A magyar tervezőirodák története.* Főszerk. Schéry Gábor, szerk. Jeney Lajos, ÉTK, Bp., 2001.
- A mérhető és mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból.* Szerk. Kerékgyártó Péter, Typo-
tex, Bp., 2000.
- A műemlékvédelem Magyarországon.* Szerk. Császár László, Képzőművészeti, Bp., 1983.
- A posztmodern.* Vogatta és a bevezetőt írta Pethő Bertalan, Gondolat, Bp., 1992.
- Anthony Gall: *Kós Károly műhelye. Tanulmány és adattár.* Mundus, Bp., 2002.
- Architektúra, Vallomások sorozat kötetei, szerk. Pálinkás György. Kijárat, Bp.
- Balázs Mihály.* Vallomások, Architectura sorozat. Szerk. Somogyi Krisztina, Kijárat, Bp., 2006.
- Balogh István: *Az építészeti forma.* Tankönyvkiadó, Bp., 1994.
- Bán Ferenc.* Architectura sorozat, Vallomások. Szerk. Pálinkás György. Kijárat, Bp., 1997
- Batár Attila: *Láthatatlan építészet.* Ab ovo, Bp., 2005.
- Bodonyi Csaba.* Vallomások, Architectura sorozat, főszerk. Pálinkás György, Kijárat Kiadó, Bp.,
2006
- Bojár Iván András: *Téglaépítészet Magyarországon.* Vertigo, Bp., 2002.
- Bonta János: *Építészet és tömegtermelés.* Műszaki, Bp., 1963.
- Budapest építésze a századfordulótól napjainkig.* Szerk. Lőrinczi Zsuzsa, Vargha Mihály, 6 Bt,
Bp., 1997.
- Callmeyer Ferenc–Rojkó Ervin: *Hétféle házak-nyaralók.* Műszaki, Bp., 1972.
- Cságyoly.* Vallomások, Architectura sorozat. Szerk. Somogyi Krisztina, Kijárat, Bp., 2004.
- Csete György.* Architectura sorozat, Vallomások. Szerk. Pálinkás György. Kijárat, Bp., 2001
- Csete György és Dulánszky Jenő.* Vallomások, Architectura sorozat, főszerk. Pálinkás György,
Kijárat Kiadó, Bp., 2001
- Dévényi Sándor.* Architectura sorozat, Vallomások. Szerk. Pálinkás György. Kijárat, Bp., 1996
- Dobó Márton–Molnár Csaba–Peity Attila–Répás Ferenc: *Valóság, gondolat, rajz. Építészeti gra-
fika.* Műszaki, Bp., 1999.
- Eco, Umberto: *A nyitott mű. Válogatott tanulmányok.* Gondolat, Bp., 1976.
- Ekler Dezső: *Ember és háza.* Kijárat, Bp., 2000.
- Erdei Ferenc: *Város és vidéke.* Magyarország felfedezése, 2. kiad. Szépirodalmi, Bp., 1972.
- Erdélyi Zoltán.* Architectura sorozat, Vallomások. Szerk. Pálinkás György. Kijárat, Bp., 2003
- Évek, művek, alkotók, Ybl Miklós-díjasok és műveik, 1953–1994.* Szerk. Schéry Gábor. ÉTK, Bp.,
1995.
- Ferkai András: *Úr, vagy megélt tér. Építészettörténeti írások. Építészet/elmélet.* Terc, Bp., 2003.
- Finta József műhelye.* Szerk. Rappai Zsuzsa, Mundus, Bp., 1997.
- Finta József: *Építőköcsök-épületszerkezetek.* Műhelytitkok, Corvina, Bp., 1970.
- Finta József: *Tervek, gondok, gondolatok. Mai építészetünk.* Műszaki, Bp., 1979.
- Frank János: *Makovecz Imre.* Múterem, Corvina, Bp., 1980.
- Gábor László–Párkányi Mihály: *A nemtektonikus építés alapvető szerkezetelméleti kérdései.* Aka-
adémiai, Bp., 1985.
- Gábor László, Párkányi Mihály: *Az információ továbbítása és vétele az iparosított építésben. Be-
vezetés a vaktervezés elméletébe.* Akadémiai, Bp., 1979.
- Granasztói Pál, Polónyi Károly: *Budapest holnap.* Gondolat, Bp., 1959.
- Granasztói Pál: *Szép magyar városok egy építész szemével.* Corvina, Bp., 1978.

- Gulyás Zoltán *Építészete 1930–2000*. Szerk. Ferkai András, HAP, Bp., 2005.
- György Péter–ifj. Durkó Zsolt: *Utánzatok városa, Budapest*. Cserépfalvi, Bp., 1993.
- Hajnóczy J. Gyula: *Vallum und Intervallum*. Akadémiai, Bp., 1988.
- Hely és jelentés. Tanulmányok az építészetről és a városról*. Szerk. Kerékgyártó Béla, *Építészet/elmélet* 5, Terc, Bp., 2002.
- Janáky István: *A hely. Janáky István épületei, rajzai, és írásai*. Műszaki, Bp., 1999.
- Jánossy György *Építőművész 1923–1998*. Szerk. Ferkai András. 6BT, Bp., 2001.
- Jurcsik Károly. *Architectura* sorozat, Vallomások. Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1998.
- Kerényi József. *Architectura* sorozat, Vallomások. Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1998.
- Klein Rudolf–Lampel Éva–Lampel Miklós–Bojár Iván András: *Kortárs építészeti kalauz*, Vertigo, Bp., 2001.
- Konrád György–Szelenyi Iván: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai, Bp., 1969.
- Kovács Imre, ÉTK, Bp., 1995; uaz. 1995–2003, Kovács Imre előszavával, ÉTK, Bp., 2004.
- Könyv az építészetről. A tervezés gyakorlata I*. Szerk. Bachmann Zoltán, Kistelegdi István, JPTE University Press, Pécs, 1998.
- Kubinszky Mihály: *Sopron építészete a 20. században*. Belvedere–Zékány–Máthé, Szeged–Tatabánya, 2003.
- Kunszt György: *Értékválság az építészetben és a modern szakralitás*. Válogatott írások 1962–2003. Terc, Bp., 2003.
- Lipták Irén: *Farkasdy Zoltán*. Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1975.
- Magyar építészet 1945–70*. Szerk. Szendrői Jenő. Corvina, Bp., 1972.
- Magyar építészet, 1989–1999, Architektur in Ungarn*. Szerk. Vargha Mihály, Götz Eszter, Apáti-Nagy Mariann, Gyorsjelentés Kiadó, Bp., 1999. (Új MÉ 1999/5, különszám)
- Magyar Művészet 1890–1919 1–2*. Szerk. Németh Lajos, Akadémiai, Bp., 1981.
- Magyar Művészet 1917–1945 1–2*. Szerk. Kontha Sándor, Akadémiai, Bp., 1985.
- Magyarország építészetének története*. Szerk. Sisa József és Dora Wiebenson. Vince Kiadó, Bp., 1998.
- Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődésének 30 éve 1945–1975*, KSH, Bp., 1975.
- Magyarország vidéki építészete a 20. században. Építészeti Kalauz*, 2. kiad. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa, 6BT, Bp., 2003.
- Major Máté: *Az építészet új világa. Tanulmányok*. Magvető, Bp. 1969.
- Makovecz Imre műhelye*. Szerk. Gerle János, Mundus, Bp., 1996.
- Meggyesi Tamás: *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Terc, Bp., 2005.
- Meggyesi Tamás: *A külső tér, fejezetek egy építészeti terelemlethez*. Műegytemi, Bp., 2003.
- Meggyesi Tamás: *A városépítés útjai és tévútjai*. Műszaki, Bp., 1985.
- Modern építészeti lexikon*. Szerk. Kubinszky Mihály. Műszaki, Bp., 1978.
- Moles, Abraham: *Információelmélet és esztétikai élmény*. Gondolat, Bp., 1973.
- Molnár Péter építészete 1925–2000*. Szerk. Apáti-Nagy Mariann, Pazár Béla. 6BT, Bp., 2004.
- Moravánszky Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Corvina, Bp., 1988.
- Nagy Pál: „*Posztmodern*” háromszögelési pontok: *Lyotard, Habermas, Derrida*. Magyar Műhely, Párizs, Bécs, Budapest, 1993.
- Nemzetközi Statisztikai Évkönyv*. KSH, Bp., 1965, 1970.
- Pámer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Műszaki, Bp., 1986; 2. bőv. kiad., Terc, Bp., 2001.
- Párkányi Mihály, Sámsondi Kiss Béla, Zoltán László: *Moduláris változatok IV. A városépítési variációk elméleti kérdései*. Lakóterv, Bp., 1966. (sokszorosított kézirat).
- Perényi Imre: *Korunk urbanisztikája*. Műszaki, Bp., 1979.
- Plesz Antal*. Vallomások, *Architectura* sorozat. Szerk. Pálincás György, Kijárat Kiadó, Bp., 2004
- Pogány Frigyes: *A szép emberi környezet*. Gondolat, Bp., 1976.

- Pogány Frigyes: *Párizs*. Corvina, Bp., 1965; *Róma*. Bp., 1971; *Velence*. Bp., 1979.
- Pogány Frigyes: *Salgótarján új városközpontja*. Képzőművészeti, Bp., 1973.
- Polónyi Károly: *Építés-településtervező a perifériákon*. Műszaki, Bp., 2000.
- Preisich Gábor: *Vallomások*, Architectura sorozat, szerk. Pálincás György, Kijárat Kiadó, Bp., 1997.
- Ráday Mihály: *Új városvédőbeszéd*. Tarsoly Kiadó, Bp., 2001.
- Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*, Műszaki Kiadó, Bp., 1975.
- Rendszerelmélet*. Válogatott tanulmányok, szerk. Kindler József–Kiss István, Közgazdasági- és Jogi Kiadó, Bp., 1969.
- Rév Ilona: *Templomépítészettünk ma*. Corvina, Bp., 1987.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999.
- Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Librarius, Kecskemét, 2002, 2. Terc, Bp., 2005.
- Szegő György: *Építő áldozat, Válogatott építészeti írások 1981–1998*. Gyorsjelentés, Bp., 1998.
- Szegő György–Haba Péter: *III év – III híres ház*, B+V Lap- és Könyvkiadó, Bp., 2003.
- Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete. I–II*. Képzőművészeti, Bp., 1980.
- Szentkirályi Zoltán: *Válogatott építészettörténeti és elméleti tanulmányok*. Terc, Bp., 2006.
- Szrogh György, *Architectura sorozat, Vallomások*. Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1999.
- Területfejlesztés a szocialista országokban*. Kossuth, Bp., 1975.
- Területi Statisztikai Zsebkönyv*, KSH, Bp., 1971.
- Tíz éves a Kós Károly Egyesülés*. Szerk. Gerle János, Somhegyi Kft, Velence, 1999.
- Török Ferenc*. Architectura sorozat, Vallomások. Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1996
- Turjányi-Papp Melinda: *Szrogh György*. Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1976.
- Urbanisztika – válogatott tanulmányok*. Szerk. Vidor Ferenc. Gondolat, Bp., 1979.
- Vadász György. Architectura sorozat, Vallomások. Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1997
- Vámosy Ferenc: *Korunk építészete*. Gondolat, Bp., 1973.
- Városszociológia*. szerk. Szelényi Iván. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1973.
- Vincze László. Vallomások, Architectura sorozat. Szerk. Pálincás György, Kijárat Kiadó, Bp., 2000
- Virág Csaba, Architectura sorozat, Vallomások, Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1999.
- Wright, Frank Lloyd: *Testamentum*. Gondolat, Bp., 1974.
- Zalaváry Lajos. Vallomások, Architectura sorozat. Szerk. Pálincás György, Kijárat Kiadó, Bp., 2002

KIADVÁNYOK, KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSOK

- A budapesti Nemzeti Színház tervpályázata*. Szerk. Reischl Antal. Műszaki, Bp., 1965.
- A posztmodern építészet*. Szerk. Kévés György, Balázs György. A MÉSZ elméleti sorozata, MÉSZ, Bp., 1980.
- A posztmodern klasszicizmus*. Szerk. Kévés György, Tarnai István, Wagner Péter. A MÉSZ elméleti sorozata, MÉSZ, Bp., 1981.
- Bán Ferenc színháza. Egy terv felidézése*. Szerk. Vargha Mihály. Arturia, Bp., 1999.
- Baustelle, Ungarn. Neuere Ungarische Architektur* 1999. Herausgeber Akademie der Künste, Berlin. Szerk. Ferkai András, Pazár Béla, előszó és bevezetés Vladimir Slapeta, Moravánszky Ákos.
- Egri Építész kör*. Budapest Galéria, 1989.
- Építészet és társadalmi fejlődés I. Az UIA XIII. Mexikói Kongresszusának dokumentumai, magyar tanulmányok; Építészet és társadalmi fejlődés II., Az UIA XIII. Mexikói Kongresszusának előadásai. A Machu Piccu Karta*. A MÉSZ Elméleti Közleményei 2–3. Szerk. Vámosy Ferenc. MÉSZ, Bp., 1979.

- Építészeti tanulmány pályázat*, A MÉS Z Elméleti Közleményei 1. Szerk. Vámos sy Ferenc. MÉ SZ, Bp., 1979.
- Építészeti tendenciák Magyarországon 1968–1981*, a kiállítást és a katalógust tervezte, anyagát válogatta Gerle János és Szegő György, felelős kiadó Zsigmond Attila, Fővárosi Tanács Óbuda Galériája, Bp., 1981.
- Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építészete*. L' Architettura di István Ferencz, Tamás Nagy, Gábor Turányi. The Architecture of István Ferencz, Tamás Nagy and Gábor Turányi. La Biennale di Venezia 8. Mostra Internazionale di Architetture, A kiállítás kurátora, szerk. Sulyok Miklós. Műcsarnok, Bp., 2002.
- Fiatal építé szek '84. A Budapesti Művészeti Hetek és a Budapest Galéria Kiállítása a Budavári Palotában*. VÁTI rota, Bp., 1984.
- Finta és társai Építész Stúdió, Referencia katalógus*. Felelős kiadó Finta József, Bp., 2001.
- Hajlék, A Pécs Csoport építészeteinek kiállítása a Budapest Kiállítóteremben 1987*, Kiadó Zsigmond Attila főigazgató, Bp., 1987.
- Hol tartunk? Magyar belső építész et 2003*. Iparművészeti Múzeum, katalógus, előszó Vámos sy Ferenc. Magyar Építész Kamara, Eltér István, Bp., 2003.
- Kovács Géza: *A jövő kritikus elágazási pontjai*. Bp., 1975.
- Könyv az építészetről. A tervezés gyakorlata I*. Szerk. Bachman Zoltán, Kistelegdi István, JPTE University Press, Pécs, 1998.
- Lapis Angularis V. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Borbíró Virgil. *A magyar összehasonlító Háztudomány*. Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 2003.
- Le Corbusier: *Modulor*. Szerk. Vámos sy Ferenc. A MÉ SZ elméleti sorozata 2., MÉ SZ, Bp., 1971.
- Lélek és forma. Magyar Művészet 1896–1914*. Szerk. Éry Gyöngyi, O. Jobbágy Zsuzsa. A Magyar Nemzeti Galéria Kiállítási Katalógusa, 1986.
- Magyar élő építész et, első hazai kiállítása Budapest, 1985. augusztus*, szerk. a Visegrádi csoport tagjai, Borza Endre, Heil Tibor, Novák Zsuzsa, Pintér Beáta, Salamin Ferenc, Taksás Mihály, Turi Attila, Zsigmond Ágnes, Zsigmond László, Bercsényi 28–30. építész hallgatók lapja, Bp., 1985.
- Magyar építész et referencia könyve. Kortárs építész műhelyek Magyarországon*. Szerk. Flórián Zsolt, Unique Books, Bp., 2005. Száz építész műterem referencia munkái, Vámos sy Ferenc előszavával.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1964*. MÉ SZ, Bp., 1964.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1968*. MÉ SZ, Bp., 1968.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1973*. MÉ SZ, Bp., 1973.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1978*. ÉTK, Bp., 1978.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1978*. MÉ SZ, Bp., 1978.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlése 1982. május 20–21*. ÉTK, Bp., 1983.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés 1984*. Iparterv, 1984.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés 1985. május 24*. Iparterv, 1985.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés 1986*, VÁTI rota, 1986; *MÉ SZ Közgyűlés '88*, Vegyterv repro, 1988; *MÉ SZ Közgyűlés '89*, Optimum Kísszövetkezet, 1989.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Tisztújító Közgyűlése 1986*, beszámoló k, Iparterv, 1986
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés '88*, kézirat, MÉ SZ, Vegyterv Repro, Bp., 1988.
- Magyar Építőművészek Szövetsége Közgyűlés '89*, kézirat, MÉ SZ, Optimum nyomda, Bp., 1989.
- Magyar organikus építész et, Architettura Organica Ungherese, Hungarian Organic Architecture*, La Biennale di Venezia 1991. V. Mostra Internazionale di Architettura, a katalógust szerk. Dvorszky Hedvig, Artifex, Műcsarnok, Bp., 1991.

- Magyar organikus építészeti*, Architettura Organica Ungherese, Hungarian Organic Architecture, La Biennale di Venezia 1991. V. Mostra Internazionale di Architetture. Szerk. Dvorszky Hedvig, Artifex, Műcsarnok, Bp., 1991.
- Makovecz Imre*. Szerk. Taksás Mihály, Novák Zsuzsa (a Bercsényi 28–30 szerkesztői), Népművelési Intézet, Bp., 1981.
- Mesteriskola FÉK VI. 1980–1982*. Szerk. Farkasdy Zoltán, VÁTI rota, Bp., 1982.
- Mies van der Rohe írásaiból*. Szerk. Vámosy Ferenc. A MÉSZ elméleti sorozata 3., MÉSZ, Bp., 1972.
- Miskolci Építész Műhely kiállítása*. Budapest Kiállítóterem, 1988.
- Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió*, belső kiadvány, OTH, 1971.
- Pavilonépítészeti a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Szerk. Fehérvári Zoltán, Hajdú Virág, Prakfalvi Endre, Bp., 2001.
- Rados Jenő legendája. Tanítványainak visszaemlékezései születésének centenáriumán. 1895–1995*. szerk. Hajnóczky Gyula, BME Építészmérnöki Kar, Archeolingua Alapítvány, Bp., 1995.
- Ungarische Architektur Heute*. Architektur Aktuell, Wien, 16. febr. 1987, XXI. Heft 117. Szerk. Moravánszky Ákos. Architese, 3–87, Mai/Jun 1987, 17. Jahrgang, PSAI ed. Verband, Schweizer Architekten
- Vámosy Ferenc: *Az építészeti hatékonyabb érvényesítésének problémái a társadalmi alkotófolyamatokban*. OKKFT Ts-2/2 Program Iroda 7. sz. kiadványa, VÁTI rota, Bp., 1989.
- Vándoriskola 1989–1999. Tíz éves a Vándoriskola emlékkönyv*. szerk. Salamin Ferenc. Katalógus az építészoktatás intézményeiben vándorló kiállításokhoz (1999. április–május), 2. jav. kiad. Kós Károly Egyesülés, Bp., 1999.
- Winkler Gábor: *Metodikai útmutató az elmúlt 100 év műemlékeinek védelméhez. I–VII*. Az ÉVM és a Győr-Sopron Megyei Tanács Tervező Vállalat belső kiadványa, Győr, 1983.
- Wright, F. L.: *Az építészeti jövője*. Szerk. Vámosy Ferenc. A MÉSZ elméleti sorozata 1., MÉSZ, Bp., 1970.

FOLYÓIRATOK

- Magyar Építőművészet 1903–1943, 1952–1996
 Új Magyar Építőművészet 1997–2002
 Régi-Új Magyar Építőművészet 2002–
 Országépítő 1990–
 Alaprajz 1993–
 Atrium 1995–
 Octogon 1998–
 Műhely sorozat / MÉK-MÉSZ/
 Építész Műhely 2001–

ÖSSZEFOGLALÓ FOLYÓIRATSZÁMOK

- MÉ 1995/3. *Magyar építészeti kalauz az EUROPAN 4 alkalmából*, 17–64. 94 fővárosi és vidéki épület és lakóegyüttes a 20. századból, illetve az utóbbi 15 évből.
- MÉ 1999/5. (*Magyar építészeti, 1989–1999, Architektur in Ungarn*), Frankfurter könyvbemutatóra különszám.
- Új MÉ 1999/3. Az UIA Peking kongresszus alkalmából összeállítás 15 műről.
- Régi-Új MÉ 2002/3. *Tíz esztendő magyar építészete*.

NÉVMUTATÓ

- Aalto, Alvar 51, 53, 74, 166, 199
Abercrombie-díj 30, 49, 70
Ábrahám Kálmán 133
Aczél György 80
ÁÉTI 30, 60, 82
Ágó Mátyás 134
Ágoston Miklós 102, 102, XII. 89. □ 57–58
Ágoston, Aurelius Augustinus 9
Ajtmatov, Csingiz 254
Alaprajz (folyóirat) 194, 227, 236
Albert Jenő 61, IX. 70. □ 75–77.
Alföldi György 213
Állami Díj 35, 55, 62, 68, 70, 73, 102, 119, 194
Almási Miklós 56
Amerikai Építésszek Egyesülete 157
Apáti-Nagy Mariann 86, 191, 234
Archigram 19, 113
Architectural Design 17, 158
Árkai Ágnes 112, 159, XIII. 103. □ 31., 33., XV. 115. □ 114–116
Arnóth Lajos 48, 55, 71, 73, 85, 91, 118, 134, 135
Artunion Széchenyi Építőművész Stúdió 136, 137, 141, 209
Asplund, Gunnar 42, 74
Atrium (folyóirat) 194, 222, 227, 232, 236
Axis Építésziroda 169, 205, 214
Ázbej Sándor 48, 80
B. Farkas Ida XV. 117. □ 122., 125.
Bachman Zoltán 92, 107, 124, 136, 169, 170, 173, 194, 196, 201, 203, 210, 213, 214, 228, 234, XVI. 125. □ 194.
Bajnay László 48, 55, 71, 73, 91, 158, X. 76. □ 113–115
Bajnay Zsolt 158
Bakos Béla 48
Balázs György 55, 78, 115, 125, 158, 174, IX. 66. □ 53., X. 77. □ 119.
Balázs János 210, XVIII. 142. □ 127.- 130.
Balázs Mihály 135, 136, 165, 200, 201, 211, 214, 223, 235, XVIII. 140. □ 96–101., XIX. 149. □ 198–201.
Bálint Imre 92, 118, 226, XIX. 150. □ 209.-213
Balogh Balázs 135
Balogh István 32, 44, 60, 81, 173
Bán Ferenc 76, 92, 104, 116, 117, 118, 136, 144, 146, 153, 154, 173, 194, 196, 199, 200, 201, 203, 225, 226, 234, 235, XII. 92. □ 75.
Banham, Reyner 12
Baranyai Bálint XVII. 132. □ 32., 33.
Baranyaterv 107, 121, 169, XII. 94–95. □ 105
Barcsay Jenő 96, 113
Basa Péter 209, 215, 222, 226, 230, XVIII. 144. □ 141–147., XIX. 148. □ 191–197.
Batár Attila 235
Batka István 48
Batta Imre 207, XVII. 135. □ 61–64.
Bauhaus 28, 43, 89, 117, 121, 139, 209, 216, 226
Bedécs Sándor 71, XI. 75. □ 105
Bedrossián Béla 136
Beke László 61, 139, 147, 175
Benczúr László 136, 226, XIX. 150. □ 214.-219., XIX. 158–159. □ 322–326.
Bencsik Gábor 238
Benke Valéria 41
Benkhard Ágost 87
Bérczes István 48, 49, 70, 198, VIII. 57. □ 6.
Bérczes László 198
Bercsényi 28–30. építészhallgatók lapja 100, 124, 147, 161, 163
Berend T. Iván 39
Berey Katalin 121
Bertalanffy, Ludwig von 12, 110
Bertelsmann Kiadó 194
Bessenyei György 254
Bíró Márton 48
Blazsek Gyöngyvér, Deákné 107, 108, 121, 166, 169, 170, 171, XII. 93. □ 84–86
BME 37, 75, 77, 142, 200, 209, 236, 249, XII. 96. □ 106., XIII. 139. □ 93–95.
Bodonyi Csaba 72, 76, 92, 116, 136, 144, 154, 161, 193, 194, 200, 203, 205, 234, XV. 116. □ 117–120.
Bodrossy Attila 92, 116, 196
Bognár Botond 67, 92
Boguslawski 80
Bojár Iván András 213, 234, 235
Bonta János 32, 46, 86, 121
Borbély Lajos 137
Borbíró Virgil 236
Borosnyai Pál 48, 82
Borostyánkői Mátyás 73, 92, 124, 215, XX. 156. □ 295–297.
Borsos Béla 84
Borsos László 80, 84
Boruzs Bernát 59, 80
Borvendég Béla 30, 44, 48, 50, 52, 52, 78, 85, 133, 137, 192, 194, 210, VIII. 63. □ 38–40
Borza Endre 124, 155, 206
Bottka Mária 71
Boulding, Kenneth E. 19, 20
Boullée, Etienne-Louis 177
Bozsó Csongor 134
Böhönyey János 13, 30, 44, 48, 51, 77, 85, 92, 196
Böjthe Tamás 44, 48, 92, 115
Bösze György 62, 68, IX. 68–69. □ 62–66.
Breiter Artúr 51
Brjeska István 44

- Buczko György 67, XI. 68–69. □ 67
 Budapesti Műszaki Egyetem 32, 134, 196, 238
 Budapesti Városvédő Egyesület 138, 213
 BUVÁTI 102, XII. 89. □ 57., 58.
 BVTV 30, 48, 51, 59, 59, 60, 61, 66, 81, 82, 83, 92, 102, 104, 116, 129, 141, 142, 156, 207, 220, VIII. 62. □ 35., IX: 67. □ 60., 71. □ 81., XII: 93. □ 88., XIII. 97. □ 1–2.
 Callmeyer Ferenc 44, 49, 71, 71, 77, 86, 134, 136, 144, 156, 191, 192, 196, VIII. 57. □ 3., XIV. 112. □ 91–98.
 Candela, Felix 12
 Carlo, Giancarlo de 12
 Chagall 41
 Chefren 16
 CIAM 12
 CIB 13
 CIRPAC-csoport 77
 Cook, Jeffrey 204, 214
 Cook, Peter 204, 214
 Coop Himmelb(l)au 214
 Czebe István 62, 64, X. 73. □ 99.
 Czéhmaster István 92
 Cziegler Endre 49, 71
 Czigány Tamás 196, 213, 214, 221, XVIII. 142. □ 118–122.
 Czuppon Éva 77
 Cs. Juhász Sára 77
 Csaba Gyula 170, XVI. 125. □ 194.
 Csaba László 30, 52, 53, 76, 85, 211, XIII. 62. □ 35
 Cságoly Ferenc 111, 124, 137, 162, 164, 194, 196, 201, 208, 213, 231, 232, 235, XVIII. 138. □ 75–85., XX. 160. □ 327–331
 Cságoly-műterem 232
 Császár László 123
 Cséfalvy Gyula 213
 Cserba Dezső 12, 56, 121
 Cserhalmy József 44, 80
 Csernok Attila 39
 Csernyus Lőrinc 149, 169, 168, 205, XVI. 124. □ 182., 183., XX. 153. □ 256
 Csete György 57, 61, 88, 89, 107, 108, 119–123, 136, 166, 167, 169, 170, 174, 194, 199, 203, 206, 211, 223, 234, XII. 94–95. □ 100–105., XVI. 125. □ 198, 205, 207., XVII. 131. □ 14–25
 Csics Miklós 48
 Csikós Zoltán 210, 211, XIX. 152. □ 236
 Csíkvári Antal 77, 89, 96, XII. 93. □ 87
 Csillag Katalin
 Csizmár Gyula 159, XIII. 103. □ 31., 33., XV. 115. □ 114–116
 Csomay Zsófia 114, 157, 214
 Csontos Csaba 135, 142, 152, 156
 Csontváry 45
 Csorba Zoltán 59, 71, 82
 Csordás Tibor 48, 56
 Dalányi László 71
 Dávid Ferenc 201
 Dávid Károly 48, 79
 Dávid László 111
 Deák László 107, 121, 166, 169, XIX. 152. □ 234–235
 Dél-Dunántúli Területi Főépítési Iroda 238
 Délterv 79, 106, 142
 Dely György 137, 162
 Deme Tamás 175
 Demény Tamás 115,
 Dénesi Ödön 61, 79
 Dercsényi Dezső 132
 Derrida, Jacques 173, 195
 Detre Villő 59, 66, 142
 Dévényi Sándor 134, 149, 160, 166, 170–173, 194, 199, 200, 203, 206, 210, 222–234, XIII. 104. □ 35–39., XVI. 126. □ 208–215., XVII. 132. □ 26–33., XVIII. 143. □ 138–140.
 Dianóczky János 71
 DLA képzés 195, 196, 249
 Dobó János 134, 141, 152, 153
 Dobó Márton 235
 Dobozi Miklós 142, 152, 201, 213
 Dobrányi Ákos 232, XX. 160. □ 332.- 338.
 Dragonits Tamás 50
 Drobní András 205, XVI. 127. □ 216., 217.,
 Dul Dezső 60, IX. 71. □ 43–45., 47.
 Dúl Éva XV. 114. □ 106
 Dulácska Endre 194, 196
 Dulánszky Jenő 107, 121, 169, 234
 Dunaújvárosi Galéria 195
 Durkó Zsolt, ifj. 234
 Dvorszky Hedvig 124, 235
 Dzsószer 17
 Eco, Umberto 91, 123, 126, 163
 Egeraat, Erick van 199, 202, 209, 214, XVII. 134. □ 51–54
 Egri Építész Kör 135, 137, 162, 174
 Egyed Tibor 79
 Ehrlich Éva 26, 39, 39
 Eisenman, Peter 214
 Ekler Dezső 135, 136, 147, 149, 163, 167, 169, 175, 195, 196, 199, 200, 203, 206, 213, 220–222, 229, 235, XVI. 127. □ 218., 219., XVII. 133. □ 34–43., XVIII. 144. □ 150.
 Elekes Keve István 71, 78, 96, IX. 65. □ 84.-56
 Eleőd Ákos 227
 Első Magyar Látványtár 195
 Eltér István 134, 137, 235
 Emödy Attila 44, 51, 71, 75
 ENSZ 13, 45, 58
 Entz Géza 132
 Építés Építészettudomány 30, 56, 229
 Építési Vállalkozók Országos Szakszövetsége 243
 Építéstudományi Egyesület 238, 243
 Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 133
 Építész Műhely (folyóirat) 209, 213, 236
 Építész Stúdió Kft 231
 Építészeti Múzeum 195, 235, 236, 241
 Építészeti Tanszék 32, 69, 117, 132
 Építészettörténeti és Elméleti Intézet 37, 81
 Építészgafikai Galéria 195
 Építész mérnöki Kar, BME 32, 88, 132, 192, 196, 200, 236, 249
 Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem 32
 Építőipari Mesterdíj 245
 Építőmérnöki Kar, BME 32, 249
 Erdei András 149, 166, 169, 203, XVI. 125.
 Erdei Ferenc 48, 84, 93, 123, 169
 Erdélyi Zoltán 78, 79, 134, 173, 234
 Erdeős László 48, 71
 Erős János 59
 Ertsey Attila 193, 196, 198
 Ervi, Aarne 51
 Éry Gyöngyi 174
 Esztergomi Építész-műhely 137
 EUROPA NOSTRA 13
 Európai Közösség 246
 Európai Unió 187, 188, 238, 239
 Eyck, Aldo van 64
 Falk Edit 92
 Falk Judit 118

- Farkas Dániel 207, XVII. 134. □ 47.,48
 Farkas Edit XIX. 152. □ 234.,235.
 Farkas Gábor 106, 137, 161, 203, XVI. 128.□
 228
 Farkas Ipoly 55, 72, 73, X. 76.□ 109–112.
 Farkas Pál 161
 Farkas Tibor 30, 49, 70
 Farkasdy Zoltán 12, 26, 32, 35, 46, 48–51,
 56, 59, 59, 61, 64–66, 69, 71, 74–76,
 84–86, 89, 92, 104, 134, 136, 137, 144,
 159, 160, 174, 194, VIII. 58 □ 8–12., IX.
 67□ 59., X. 73.□ 95.
 Fátay Tamás 80
 Fazakas György 134, 135, 160, 199
 FEANI, Európai Mérnökképzési Szövetség
 249
 Fecskés Tibor 44
 Fehérvári Zoltán 235
 Fejérdy Péter 222, XIX. 148.□ 185–190.
 Fejérdy Tamás, dr. 238
 Fekete Antal 134, 201, 224, 225, XVIII.
 139.□ 86.-95., XX. 154.□ 261–264
 Felcsúti László 134, 136, 223
 Felső Építőipari Iskola 33
 Fenyves István 60, , IX. 71.□ 43–45., 47.
 Ferencz István 51, 134, 136, 144, 154, 161,
 163, 164, 169, 194, 196, 200, 203, 211,
 220, 227, 228, 235, XV. 117.□ 123., 118.□
 126–130., XX. 155.□ 273–277.
 Ferenczy-Kovács Attila 169, 194
 Ferenczy Béla XV. 114.□ 105.
 Ferenczy Károly 84, XII. 96.□ 108.
 Ferkaei András 39, 53, 86, 135, 139, 173-175,
 195, 234, 235
 Fernézelyi Gergely 215, 226
 Fialat Építészek Köre 24, 31, 39, 51, 74,
 90–92, 100, 103, 110, 117, 132, 153, 164
 Finta József 12, 46, 47, 48, 51, 57, 62, 65, 67,
 76, 85, 87, 89, 91, 95, 96, 99, 102, 109, 111,
 112, 121, 123, 133, 134, 136, 142, 144,
 145, 151, 156, 159, 173, 193, 200, 201,
 208, 209, 209, 211, 224, 225, 226, 231,
 234, 236, IX. 69. □ 68, X. 79.□ 128., XI.
 81. □ 1–3., XII. 90. □ 63., XIII. 98.-99.
 □ 8–11., XIII. 103. □ 30–34., XV. 115.□
 111–116., XVII. 135. □ 55–60., XVIII.
 139.□ 86–95., XX. 154. □ 261.- 264.
 Fischer József 144
 Flórián Zsolt 236
 Fodor László 61, 82
 Fodróczy József 213, XVIII. 142.□ 118–122.
 Fohl Márta 116
 Fóth Ernő 106
 Földes László 212, 231, XX. 155.□ 278., 279
 Földesi Lajos 48, 49, 51, 71, 75, 89, 91, 96,
 109, 115, 144, 153, VIII. 57.□ 4., 7., 60. □
 17–19., X. 77.□ 120., 121.
 Földvári Éva 215, XX. 154.□ 266–272.
 Fővárosi Galéria 195
 Fővárosi Közmunkák Tanácsa 28, 242, 245
 Frampton, Kenneth 126
 Frank János 100, 123, 146, 166
 Fuksas, Massimiliano 214
 Füzér Margit 66
 Füzesséry Zoltán 145
 G. Lenzser Ágnes 219
 Gábor László 32, 85, 173,
 Gábrriel Mihály 61
 Gadamer, Hans-Georg 231
 Gádos Lajos 32, 44, 45, 82, 85, VIII. 57.□
 1–2., X. 74. □ 101–104.
 Gantnerné Vargyas Mária 92
 Garajszky József 71, XI. 75.□ 107., 108
 Gáspár Tibor 13, 30, 44, 60, 60, 61, 82, 102,
 IX. 41 □ 80., 81.
 Gaudí, Antoni 149, 171
 Gehry, Frank O. 171, 214
 Gelesz András 145, 158, 219
 Gere Mihály 92
 Gereben Gábor 118, 134, 157, 228, XX.
 157.□ 198–303.
 Gergely Katalin 161, 167
 Gerle János 30, 39, 123, 124, 134, 135, 139,
 166, 173, 175, 214, 218, 234
 Gerlőczy Gedeon 77
 Gerő Balázs 200, 201
 Gerő László 121, 129, 132, X. 80.□ 133–137.
 Getto József 79
 Gilyén Ince 73,
 Golda János 134, 161, 163, 201, 230, XX.
 157.□ 304–307.
 Goldfinger Ernő 43
 Gondos Attila 224, XVIII. 139.□ 89–92.
 Gowan, James 113
 Göde András 212, 221, 227, XX. 155.□ 278–
 279.
 Görgényi Judit 109, XV. 114.□ 107
 Götz Eszter 191, 234
 Gramsci, Antonio 181
 Granasztói Pál 12, 48, 86, 121, 123, 132
 Graphisoft 231, XVIII. 138.□ 83–85.,
 Gropius, Walter 37, 43, 177
 Guczogi György 134, 145, 159, XV. 115.□
 111–113.
 Gulyás Zoltán 44, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54,
 71, 73, 74, 76, 86–88, 91, 96, 103, 117,
 234, IX. 65. □ 45–49., 72. □ 86–94., XI
 85. □ 33., 34.
 Gunther Zsolt
 Gutenberg, Johannes Gensfleisch zur Laden
 zum 16
 György Péter 213, 234
 Győri László 85
 Gyüre Zsolt 92, 116, 151, 193, 207
 Haba Péter 86, 234, XIV. 111.□ 85–89.
 Haider Andrea XVIII. 138.□ 83–85.
 Hajdú Virág 235
 Hajnád Erzsébet 231
 Hajnóczi Gábor 37
 Hajnóczi Gyula 32, 84, 132, 173, 194, 196,
 217, 236, XII. 96.□ 106
 Halász Imre 74
 Halmos György 157
 Hámori Béla 92
 Hámory Judit 230, XX. 157.□ 304–307
 HAP 51, 76, 77, 86, 195, 234
 HAPIMAG 77, 229, XX. 156.□ 283–290.
 Harasta Miklós 32, 196
 Haraszi György 159
 6BT 39, 51, 86, 234,
 Hecker, Zvi 214
 Hefkó Mihály 157, 223
 Hegedűs Ernő 80
 Hegedűs Péter 134, 136, 157, 223
 Hegyi Lajos 60, IX. 71.□ 85
 Heil Tibor 124, 168, 205
 Heim Ernő 45, 51, 60, 121
 Heinrich Ferenc 145
 Helyes Gábor 195
 Heppes Miklós 214
 Hérakleitosz 10, 14, 250
 Herrer-y M. Caesar 112, 134, 145, 159, XV.
 115.□ 111–113
 Hidas Lajos 82, 129
 Hild János-érem 30
 Hincz Gyula 69

- Hofer Miklós 32, 44, 47, 48, 52, 53, 64, 71, 80, 88, 91, 96, 97, 103, 113, 134, 136, 143, 191, 194, 196, VIII. 63. □ 37., XI. 88. □ 50–54
- Hoffmann Tamás 121
- Hóka László 51, 75
- Hollein. Hans 20, 89, 163, 214
- Holport Ágnes 219
- Holly Péter 92
- Hont Róbert 60, IX. 71. □ 85
- Horler Miklós 64, 121, 132, 139, 162, 194
- Hornicek László 62, 68, 71, 85, IX. 68.-69. □ 62–66., XI. 75. □ 106.
- Horváth F. Zoltán 161
- Horváth János 80, 109
- Horváth Judit 144, XII. 92. □ 79–80.
- Horváth Lajos 50, 92, 114, 142, XIII. 102. □ 27–29.
- Horváth László 92
- Horváth M. Zoltán 161
- Horváth Zoltán 218, XIX. 145. □ 163–167
- Hottovi Tibor 44
- Hönich Henrik 92, 111, 115
- Hönich Richárd 208, 232, XVIII. 138. □ 75.-82., XX. 160. □ 327–331.
- Hrabal, Bohumir 180
- Hrečka József 50, 51, 62, 65, 67, 68, 96, 111, IX. 68. □ 62–66., X. 73. □ 100.
- Hübner Tibor 82, 103, 113, 114, 143
- ICOMOS 13, 88
- Igali Zsófia 212, XIX. 152. □ 234–235.
- Ignác Erika 227, XX. 153. □ 246–250.
- Ilosvay Ferenc 121
- Illyés Gyula 254
- Imre Zsigmond 163
- International Architectural Design Award 106
- Ipari Építészeti Szemle 30
- Ipari Épületek Tervezési Tanszék 32
- IPARTERV 6, 29, 30, 31, 42, 48, 50, 52–55, 60, 63, 72-78, 80, 82, 83, 91, 92, 101, 109, 113, 115, 116, 142, 154, 158, 163, 164, 173, 198, 207, 208, 217
- Ivány Zoltán 134, 151
- Ivánka András 48, 64
- Iványi Imre 212
- Iványi László 48, 51, 60, 60, 61, 82, 83, 83, 134, VIII. 61. □ 23–24., IX. 71. □ 84.
- Iványi Mónika XX. 157. □ 198–303.
- Ivits Iván 143
- Jacobsen, Arne 97, 109, 110
- Jahoda Maja 109, 143, 151
- Jakab Csaba 223
- Janáky György 80
- Janáky István 45, 47, 48, 53, 60, 61, 63, 64, 67, 69, 73, 76, 80, 81, 117, 118, 121, 139, 164, 165, 196, 203, 204, 207, 208, 212, 227, 234, IX. 70. □ 75–77., X. 80. □ 133–137., XV. 120. □ 154–159.
- Janáky István, ifj. 80, 92, 117, 134, 135, 146, 165
- Janesch Péter 134, 135, 165, 201, 213, 230
- Jankovics Tibor 105, 107, 108, 121, 136, 149, 166, 169, 170, 171, 203, 206, 223, XII. 89. □ 84–86., XVI. 128. □ 222., 223., XVII. 136. □ 65.
- Jánossy György 32, 48, 50, 51, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 68, 69, 75, 76, 83, 85, 86, 91, 96, 114, 135, 137, 139, 142, 160, 161, 194, 196, 211, 229, 234, VIII. 59. □ 13–16., IX. 68. □ 62–66., X. 73. □ 100., XIII. 102. □ 24–26.
- Jánossy Péter 134
- Jékely Zsolt 39, 81, 92
- Jelenits István 218
- Jencks, Charles 125, 126, 158
- Jeney Lajos 55, 69, 70, 73, 79, 80–83, 86, 92, 102.- 106, 113, 115, 117, 121, 136, 145, 153.- 158, 163, 164, 173, 207, 234, XII. 93. □ 88., XIII. 97. □ 4., XIV. 109. □ 76, XV. 114. □ 105.
- Johnson, Philip 159
- József Attila 5, 18, 23
- Józsefvárosi Galéria 195
- Juhari Katalin 203
- Juhász Jenő 48, 54, 72, 78, 82, IX. 66. □ 50., 51.
- Jurcsik Károly 32, 44, 46, 46, 51, 75, 76, 84, 87, 89, 89, 91, 95, 97, 98, 98, 99, 102, 102, 109, 110, 111, 114, 117, 123, 133, 135, 136, 141, 150, 151, 152, 155, 160, 164, 194, 200, 210, 234, XI. 82. □ 4–11., 83. □ 12.-20., XII. 89. □ 55–62., XIV. 105. □ 40–49.
- Kádár János 24, 129
- Kádas Ágnes 166
- Kahn, Louis 15, 19, 20, 89, 110, 118, 163, 218
- Kajdócsi Jenő 136, 145
- Kálmán Ernő, ifj. 208, 213, 223, 230, XVII. 134. □ 49., 50., XIX. 149. □ 202–208.
- Kálmán István 166
- Kalmár László 227, XX. 153. □ 246–250
- Kampis Miklós 79, 124, 148, 149, 166, 169, 193, 194, 203
- Kapitány József 134, 127, 164
- Kapy Jenő 134, 141, 153, 196, 230, XVIII. 144. □ 149.
- Karácsony Tamás 134, 135, 165, 201, 213, 214
- Kardos Andor 32
- Kaszab Ákos 92, 102, 111, 145, 193, IX. 71. □ 83.
- Kaszás Károly 51, 136, 142, 155, XIV. 111. □ 88.
- Kátai Mihály 108, 170
- Káva Építésziroda 158
- Kékesi László 48, 64, 71, 81, 84, 118, 129, 142, X. 80. □ 133–137.
- Kelemen János 126
- Kelemen László 55
- Keller Ferenc 201, 231, 232, XVIII. 138. □ 75–85., XX. 160. □ 327–331.
- Kemper Ervin 55, 78, IX. 70. □ 79.
- Kenessey Attila 65
- Kenzo Tange 11, 12, 42, 67, 113
- Kerékgyártó Béla 126, 235
- Kerényi József 76, 88, 105, 106, 119, 120, 121, 123, 133, 136, 161, 172, 194, 196, 203, 234, XI. 86–87. □ 36–49.
- Kéri Ádám 174
- Kernács István 135
- Kertai László 92
- Kertész András 156, 157, 232, XX. 158–159. □ 318–321.
- Kerti 30, 158
- Keserű Katalin 175
- Kévés és Építészársai 195, 215, XX. 154. □ 266–272.
- Kévés György 51, 73, 83, 88, 89, 101, 104, 109, 114, 115, 125, 133, 134, 136, 145, 158, 174, 194, 195, 199, 214, 215, VIII. 61. □ 29., XI. 85. □ 29–31., XV. 113. □ 99., 100., XX. 154. □ 266–272.
- KGST 127, 129, 130, 143
- Király József 32, 61, 65, 145, 159, 194, 196, IX. 70. □ 75–77., XIII. 103. □ 30–34., XV. 115. □ 111–113.
- Király László 65, 111, 112, 142,
- Király Noémi 209, 226

- Kis Dénes 44
 Kis Péter 200, 201
 Kisléghy Nagy István 49, 70
 Kismarty-Lechner Jenő 88, 147, 254, XIII. 100–101. □ 23.
 Kismarty-Lechner Kamill 104, 105, 147
 Kiss Albert 48, 60, 61, 81, 82, 91, 96, X. 79. □ 130.
 Kiss András 141, 153, X. 78. □ 123
 Kiss Ferenc 44, 48, 79
 Kiss István 105, 117, 123
 Kissné Beöthy Mária 92
 Kistelegdi István 107, 108, 121, 124, 136, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 196, 201, 203, 213, 234, XVI. 125. □ 194., 195., 202
 Klein Rudolf 234
 Kleineisel János 44
 Klemm Gabriella 227, XX. 153. □ 246–250
 Koczor György 106, 136, 213
 Kocsis Csaba 92
 Kocsis József 201, 213
 Koji László 238
 Kokas László 163
 Kollár Lajos 55, 73, 73, 143, 200, X. 76. □ 109–111.
 Kollega Tarsoly István 39, 129, 187
 Koller József 214, XVIII. 142. □ 123–127.
 Komárik Dénes 132
 Komáromi Péter 162
 Komjáthy Attila 84, 92, 121, 174, XII. 96. □ 109.
 Konrád György 39, 92, 94, 123
 Koppány Zoltán 166, 167
 Korbonits Dezsőné Somogyi Márta 109
 Korényi András 92, 143, 145
 Koris János 92, 136, 143, 144, 146, 161, 201, 213, 225, 230, XV. 118. □ 132
 Korompay Katalin 229, XX. 156. □ 283–290.
 Kós Károly 77, 163, 169, 235, 228
 Kós Károly Egyesülés 135, 149, 166, 168, 169, 170, 171, 196, 205, 206, 213, 218, 220, 221, 234, 235, XVI. 122–123. □ 181, 124. □ 182., 184, 187., 190., 126. □ 212–215., 127. □ 220., 221., 128. □ 224., XVII. 130. □ 12., 13., 132. □ 28., 32., 33., 133. □ 34–42., XVIII. 140. □ 103., XIX. 146. □ 163–167., 168–173., 147. □ 176.
 Kós Károly-díj 194
 Kós Mihály 134
 Kosdi Attila 161
 Kossuth-díj 35, 87, 102, 169, 175, 194
 Kotsis Iván 64, 85, 108, 121, 122, 135
 Kovács András 158, 215, XX. 154. □ 266–272.
 Kovács Attila 107, 108, 121, 169
 Kovács Géza 123
 Kovács Lajos 92
 Kovács Margit 53
 Kovács Miklós 144
 Kovácsné Kiss Róza 92
 Kovácsy László 96, 96, 111, XI. 81. □ 1–3.
 Kő Pál 209, XIII. 103. □ 20–34.
 Köhler Margit 92
 Kökény Ágnes 102, 102, XII. 89. □ 57., 58.
 Kökény-Kovács Ildikó 106, 121
 König és Wagner építésszek kft XVIII. 137. □ 66–74.
 König Tamás 201, 208, 214, 228, 230, XVIII. 137. □ 66–74.
 Környezetvédelmi Bizottság 238, 240
 Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium 193, 238
 Kőszeghy Attila 196, 206, 213, 229
 Kővári György 71, 104, XII. 93. □ 89., 90.
 Kővér István 222, XVII. 133. □ 40–42.
 Köves Emil 48
 Kövi János 145, 158
 Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola 33, 88, 103, 113, 261
 Közlekedésmérnök Kar 32
 KÖZTI 6, 29, 30, 52, 53, 60, 62–66, 69, 71, 73, 76, 77, 79, 80, 81, 91, 96, 97, 104, 109, 113, 114, 117, 142, 143, 151, 156, 157, 207, 211, 213, 223, 231
 Kravár Ágnes 166, 167, 206
 Krier, Leon 144, 159
 Krier, Rob 64, 195
 Kroll, Lucien 218
 Kruppa István 92
 Kuba Gellért 44
 Kubinszky Mihály 12, 70, 86, 173, 194
 Kulcsár Attila 92, 116, 136, 196
 Kulterman, Udo 134
 Kun Attila 49, 71, 82
 Kunszt György 194, 235
 Kurokawa, Kisho Noriaki 104, 110, 118, 195
 Kürthy László 71, XI. 75. □ 106
 Laczkovics László 50, 51, 68, 92, 114, 142, 157, 157, 160, 230, XIII. 102. □ 24–26
 Lakatos Kálmán 80
 Lakner László 100, 106
 Lakóépítettervezés Tanszék 32
 Lakóterv 30, 48, 50, 51, 60, 62, 65, 67, 75, 76, 78, 81, 91, 92, 96, 97, 102, 109, 111, 114, 145, 156, 173, 207, 209, 217, 224, IX. 71 □ 83, XI. 81 □ 1–3., 82 □ 4–11., XII. 90. □ 65., XIV. 103 □ 30–34., XV: 115. □ 111–113.
 Lampel Éva 234
 Lampel Miklós 234
 Láng Tivadar 44
 Lannert Mónika 92
 Láposy Kristóf 206, XVII. 132. □ 27–29.
 Larsen-Nielsen rendszer 11, 58, 60, 82
 Lasdun, Denys 103, 113
 László Zoltán 154, XII. 92. □ 75
 Lauber László 74, 224, 226
 Lautner Emőke 161
 Lázár Antal 30, 54, 74, 88, 92, 103, 117, 136, 143, 152, 163, 194, 196, 200, 201, 214, 215, 223, 238, XI. 85. □ 33., 34., XII. 91. □ 69–72, XIV. 106. □ 50–57., XIX. 151. □ 220–233., XX. 156. □ 291–297.
 Lázár Ferenc XVIII. 140. □ 103.
 Le Corbusier 11, 18, 42, 60, 62, 90, 123, 155, 195, 221
 Lechner Jenő 254, XIII. 100–101. □ 23
 Legány Zoltán 71, 82
 Lehoczky János 209
 Lelkes László VIII. 59. □ 13–16., 62. □ 29–33., 63. □ 38–40., IX. 65. □ 46–49., IX. 66. □ 51–56., 68–69. □ 61–74., IX. 70. □ 75–78., 71. □ 80–83., 72. □ 86–94., X. 77. □ 116., 117., 120., 78. □ 122., 123., 79 □ 128., 129., 131., 50 XI. 81. □ 133–137., XI. 81. □ 1–3., 82. □ 4–11., 83. □ 12–20., 84. 21–23., 85 □ 29–34., 86–87. □ 36. 39–44., 88. □ 50–54., XII. 89. □ 55–59., 90 □ 66–68., 91. □ 74., 92. □ 79–80., 93. □ 88–90., 95. □ 92., 94–100., XII. 96. □ 106–108., XIII. 97. □ 100. 101. □ 12–22, 102. □ 24–29., 103. □ 30–34., XIV. 106. □ 50–57., 107. □ 58–60. 110. □ 79–84., XV. 118. □ 126–130., 119. □ 139–141., XVI. 121. □ 161–167., 169–173., XX. 153. □ 246., 247., 249–257.
 Lengyel István 134, 206, 212
 Lenzsér Péter 230

- Ligeti Gizella 226, XIX. 150. □ 209–213.
 Lipták Irén 84
 Lipták Pál 49, 51, 61, 64, 143
 Lohrmann Mária 161
 Loos, Adolf 195
 Lovas Pál 221
 Lőrincz Attila 209
 Lőrincz Ferenc 149, 166, 169
 Lőrincz József 48, 80, 89, 92, 115
 Lőrincz Zoltán 206,
 Lőrinczi Zsuzsa 39, 117, 120, 149, 153, 155,
 169, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213,
 221, 227, 234
 Lőrinczné Szabó Tünde 124, 149, 169
 Lukács és Vikár Építész Stúdió 231
 Lukács György 45
 Lyotard, Jean-Francois 90, 173
 M. Hejhál Éva 157
 Madzin Attila 201, 230, XX. 157. □ 304–307
 Magyar Ádám 134, 151, 203
 Magyar Építész Kamara 77, 193, 209, 235
 Magyar Építész Szövetsége 192, 238, 243
 Magyar Építészeti Múzeum 195, 235, 236, 241
 Magyar Építőipar 30, 145, 200
 Magyar Építőművészek Szövetsége, MÉSZ
 12, 13, 17, 24, 30, 31, 33, 35, 37, 41–45,
 64, 70, 75–79, 82, 84–86, 91, 92, 99, 100,
 123, 125, 133, 134, 137, 139, 158, 160,
 163, 173–176, 192, 163, 198, 203, 235,
 236, VIII. 60. □ 17–19., X. 75. □ 101., 103.
 Magyar Építőművészet 12, 20, 30, 49, 66,
 72, 73, 80, 81, 107, 121, 139, 163, 174,
 194, 204, 236, VIII. 61. □, IX. 66. □, Új
 ~ 30, 194, 236, 194, 195, 236, Régi-Új
 Magyar Építőművészet 30, 236
 Magyar Géza 48, 62, 67, 91, 109, 112, IX.
 68. □ 68–72., XII. 90. □ 65–68., XV.
 114. □ 110.
 Magyar Iparművészeti Főiskola 32, 64, 69,
 76, 88, 103, 109, 117, 132, 135, 162, 195,
 196, 249
 Magyar János 77
 Magyar Művészeti Akadémia, MMA, 76,
 204, 241
 Magyar Péter 44, 92, 117, 200, 217
 Magyar Urbanisztikai Társaság 30, 243
 Magyar Éva 164, 210, 228, XV. 119. □ 145,
 XVIII. 143. □ 138–140.
 Magyary Zoltán 92
 Major Erik 42
 Major György 164, 207, 208, 223, 230, XVII.
 135. □ 61–64., XIX. 149. □ 202–206.
 Major Máté 30, 32, 39, 42, 43, 56, 85, 92,
 107, 120, 121, 123, 132, 133, 139,
 Makk István XIV. 112. □ 92
 Makkai Géza 80
 MAKONA 137, 146, 166, 167, 169, 205, 220,
 XIX. 145. □ 151.—162.
 Makovecz Imre 11, 32, 76, 88, 89, 92, 95,
 99, 100, 106, 116, 117, 119, 123, 124,
 127, 131, 133–139, 146–149, 153, 154,
 166–175, 193, 194, 199, 200, 203–207,
 211, 214, 217–219, 221, 234, 254, X.79. □
 131., 132., XI. 84. □ 21–23., XII.94-95. □
 91-96., XIII. 100-101. □ 12–22., XVI:
 121. □ 160–173., 122-123. □ 174–181.,
 XVII. 129. □ 1–5., XIX. 145. □ 151.-162.,
 146. □ 163–167., 147. □ 174–184.
 Makrisz Agamemnon 68
 Mandel Tamás 48
 Mandelné Nagy Cecília 48, 82
 Mann, Thomas 91
 Mányi István 200, 201, 228
 Mányoky László 48, 71, 72, 85, 91, 114, 117,
 X. 75. □ 105.
 Marillai Árpád 143, XIV. 107. □ 63–64.
 Márkus Gábor XVIII. 140. □ 103
 Maros Tamás 119, 137, 193, 230, XX. 157. □
 304–307
 Marosi Ernő 132
 Marosi Miklós 62, 104, 118, 207, 211, 213,
 XIII. 97. □ 4., XVII. 134. □ 47., 48.,
 XVIII. 143. □ 131–135.
 Maróti Géza 214
 Marussy Ferenc 92
 Masznyik Csaba 195, 213
 Masszi Pál 206, XVI. 126. □ 212–215
 Máté János 163
 Máté Zsolt 201
 Mátrai Péter 134, 137, 164, 199, 201, 203,
 207, 223, XVII. 135. □ 61–64.
 Maurois, George 213
 MÁVTI 30
 Meditz László 208, XV. 120. □ 154
 Meggyesi Tamás 41, 110, 173, 194, 196, 218,
 235
 MÉK-ÉSZ 193, 194, 195, 196, 200, 203, 204,
 236
 Melocco Miklós 121
 Mende Valér 106
 Mendele Ferenc 48, 84, 213, XII. 96. □ 109
 Menyhárd István Dr. 55, 55, 73, 73, X. 76. □
 109–112.
 Merényi Ferenc 51, 84
 Mérnök Egylet 243
 Mester Árpád 59, 61, 82, 102, 105
 Mesteregylet Mesteriskola 196
 Mesteriskola 31, 47, 48, 51, 53, 64, 74 – 77,
 80, 91, 92, 93, 116, 118, 119, 132, 134,
 135, 137, 140, 143, 149, 157, 158, 159,
 162, 164, 174, 226, 230
 Mészáros Géza 48, 73
 Mészöly András 71
 Metz Beatrix 92
 Mezei Gábor 76, 88, 89, 100, 106, 107, 116,
 147, 166, 175, 218, XI. 84. □ 21–28.
 Mies van der Rohe, Ludwig 16, 17, 20, 71,
 99, 100, 123
 Miklós Balázs 92
 Miklós Róbert 145, 159, XIII. 103. □ 30–34
 Mikó László 134
 Mikolás Tibor 50, 79, 80, 80, 85, 92, 96, 133,
 194, 196, VIII. 64. □ 41., 42.
 Miltényi Miklós 209, 226
 Mináry Olga 46, 48, 48, 50, 60, 76, 76, 92,
 IX. 71. □ 80., X. 78. □ 122
 Miskolci Építész Műhely 148, 154, 155, 159,
 161, 163, 174
 Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem 63,
 64, 80, 154 XV. 117. □ 123
 Miskolczy László 44
 Mohácsi Péter 92, 96
 Moholy-Nagy László 19, 20
 Moles, Abraham 123
 Molnár Csaba 200, 235
 Molnár Elza 66
 Molnár Farkas 144
 Molnár Péter 49, 51, 76, 80, 84, 86, 91, 96,
 134, 135, 136, 143, 146, 151, 161, 234,
 VIII. 60. □ 21., X. 78. □ 127., XV. 118.
 □ 131., 132.
 Mónus János 92, 135, 201, 212
 Moravánszky Ákos 173, 174, 175, 235
 Morris, Joseph 16
 Mózer Pál 142
 Mócsényi Mihály 194
 Mújdricza Ferenc XVIII. 140. □ 104–107

- Mújdricza Péter 195, XVIII. 140. □ 104–107
Murányi Sándor 71
Műegyetem 32, 72, 114, 132, 135, 139, 156, 157, 162, 162, 192, 195, 218, 235
Műemlékvédelem 30, 119, 161, 228, 240
Műhely sorozat / MÉK-MÉSZ/ 236
Mühlbacher István 76, X. 78. □ 127
Műszaki Tervezés 30, 145
N&N Galéria 195
Nagy Bálint 111, 195, 199, 212, XIX. 152. □ 234–235.
Nagy Bence 102, 118, XII. 92. □ 77–78
Nagy Elemér 51, 80, 81, 84, 91, 114, 117, 134, 135, 174, X. 78. □ 125
Nagy Ervin 137, 166, 167, 203, 205, XVI. 127. □ 216., 217., 128. □ 224.
Nagy Géza 218
Nagy Imre 187
Nagy Iván 232
Nagy József 73
Nagy László 28, 107, 121, 147, 166
Nagy Pál 90, 173
Nagy Sándor 134, 212
Nagy Tamás 134, 145, 149, 160, 167–169, 196, 199, 205, 211, 212, 214, 220, 221, 227, 235, XV. 118. □ 133–137., XVI. 124. □ 188., 191., XVII. 130. □ 9., 10., XVIII. 141. □ 108–117.
Nagy Zoltán 214
Németh Ferenc 162, 201
Németh István 32, 44, 45, 129, 132, 143, VIII. 57. □ 1., 2., X. 80. □ 133–137., XI. 80. □ 133–137., XIII. 98–99. □ 8–11.
Németh Lajos 132, 173, 175, 182, 191, 214
Németh László 56
Németh Pál 44, 48, 73, 82, 223, XIX. 149. □ 198–201
Németh Tamás 203, 225
Nemzetközi Építész Szövetség 30, 49
Népművelési Intézet 124, 147, 167, 175
Nervi, Pier Luigi 16
Neufert, Ernst 12
New York 169, 220
Niemeyer, Oscar 12, 77
Noll Tamás 134, 144, 159–161, 193, 195, 199, 232, XV. 117. □ 121., 122., XX. 160. □ 332–338
Nouvel, Jean 195
Novák Ágnes 161
Novák István 136, 213
Novák Miklós 92
Novák Péter 85
Novák Zsuzsa 124
Nowicki, Jacek 12
Nyári József 107, 121, 169
Nyíri István 74, 201
Nyíri Péterné XIV. 112. □ 93
O. Jobbágy Zsuzsa 174
Óbudai Alkotóközösség 163
Octogon (folyóirat) 194, 226, 227, 228, 232, 236
Oltai Péter 107, 108, 121, 166, 169, 170, XVI. 128. □ 226–227.
OMF 13, 169, 262, 263
Orczy Építészgalleria 195
Országépítő 168, 194, 204, 205, 206, 214, 236
Országos Műemléki Felügyelőség OMF 13, 30, 31, 50, 169, XII. 96. □ 107., 109.
Országos Műemlékvédelmi Hivatal 238
Országos Takarékpénztár 45, 49
Országos Tervhivatal 92, 183
Osskó Judit 26, 39, 107, 133, 135, 213, 214
Otto, Frei 12, 17
Pál Balázs 77, X. 78. □ 126
Palánkai Tibor 136, 213
Pálfi Miklósné 57, 61
Pálffy Sándor 137, 164, 201
Pálincás György 86, 123, 173, 234
Pámer Nóra 173
Pap Gábor 175
Papp László 44
Papp Zoltán 92
Parádi Károly 92, 99, 111, 156, XV. 114. □ 108–109
Párkányi Mihály 17, 44, 173
Parsons, Edward 12
Pataky Dóra 273, XX. 157. □ 198–303.
Patonai Dénes 74, 92, 117, 117, 117, 142, 201, XV. 11. □ 139–141
Pazar Béla 56, 86, 135, 136, 195, 214, 228, 230, 234, 235
Péchy György 157
Pécs csoport 11, 88, 107, 120, 124, 127, 131, 149, 166, 169
Pécsi Ifjúsági Iroda 88, 107, 119, 120, 189,
Pécsiterv 79, 107, 209
Peichl, Gustav 117, 195
Peity Attila 200, 235
Pelikán József 32
Penttilä, Timo 51
Perczel Dénes 60
Perczel Károly 85
Perényi Imre 32, 85, 173
Perret-díj 30, 58
Peschka Alfréd 225, XX. 154. □ 261–264
Péterfia Borbála 142, 156, XIII. 97. □ 1–2.
Péterfia László 149, 169
Pethő Bertalan 90, 173, 231
Pethő László 231
Petró Bálint 124, 196
Petrovics László 92, 118
Pfannl Egon 84
Picasso 41
Pietilä, Reima 51, 166
Pintér Beáta 124
Pintér Béla 134, 142, 143, 151, 167, XIII. 98–99. □ 5–7.
Pintér Gábor 92
Pintér Tamás 92
Pirityi Attila 161
Plachtovics Vilmos 142
Plájer János 208, 224, XVIII. 139. □ 89–92.
Plankovics Vilmos XVIII. 140. □ 103
Platón 214
Platschek Imre 60
Plesz Antal 48, 92, 116, 137, 154, 203, 234
Pogány Frigyes 30, 32, 62, 85, 86, 91, 121, 123, 132,
Pokorni Zoltán 251
Pollack Mihály Műszaki Főiskola 33, 82, 124, 196
Polónyi Károly 48, 49, 70, 71, 73, 86, 91, 196, VIII. 57. □ 7.
Pomsár János 48, 52, 53, 59, 59, 81, 82, 91, 96, 142, 156, 214, VIII. 62. □ 36., IX. 67. □ 60., XIII. 97. □ 1., 2.
Posgay Eszter 134
POTI 30
Potzner Ferenc 228
Pottyondy Péter 230, XX. 158. □ 308–317
Pozsgai Lajos 135
Prakfalvi Endre 235
Preisich Gábor 60, 81, 121, 234
Puhl Antal 134, 145, 146, 159, 209, 224, 232, XVII. 135. □ 55–60., XX. 160. □ 332–338.

- Puskás Péter 163
 Puskás Tamás 48, 81–83
 Pusztai Éva 115
 Rados Jenő 50, 81, 84, 86, 236
 Rácz Endre 73, 115, X. 78. □ 124
 Rácz György 77
 Rácz Zoltán 206, 213, XVIII. 140. □ 103
 Ráday Mihály 138, 213, 235
 Radics János 134
 Radnóti Miklós 67, IX. 68–69 □ 73
 Radnóti Tamás 163
 Rados Jenő 50, 79, 81, 82, 84, 86, 236
 Rády Róbert 92
 Ragályi Elemér 212
 Rajk László 134, 169, 210, XVIII. 142. □
 128–130.
 Rajzi és Formaismereti Tanszék 32, 200
 Rappai Zsuzsa 96, 112, 123, 145, 151, 173, 234
 Reimholz Péter 74, 88, 89, 92, 103, 104, 117,
 117, 118, 135, 136, 143, 145, 155, 162,
 163, 194, 196, 199, 200, 209, 215, 221,
 228, 229, 230, 233, XI. 85. □ 33., 34., XII.
 91. □ 69–72., XV. 120. □ 148.–153., XIV.
 120. □ 149–153., XX. 156. □ 283–294.
 Reischl Antal 30, 32, 85, 86, 91
 Reischl Gábor 124, 196
 Reischl Péter 48, 105
 Répás Ferenc 200, 235
 Reppert Béla 229, XX. 156. □ 283–290.
 Rév Ilona 107, 121, 155, 170, 173,
 Rex Kiss Béla 92, 118
 RIBA 194, 195
 Rimanóczy Jenő 46, 48, 51, 81, 82, 117, 134,
 210, X. 79. □ 129.
 Rojkó Ervin 86
 Római Klub 93
 Román András 161
 Romsics Ignác 24, 39, 129, 138, 187, 188, 234
 Róna-Tas András 252
 Rossi, Aldo 148, 154, 220
 Rostás László 161, 163, 213
 Roth János 92, 102, 111, 135, 151, 193, 212,
 XII. 90. □ 64.
 Rubik Ernő 88, 89, 156, 194
 Rudolf Mihály 135, 148, 161, 234
 Rudolph, Paul 12, 89, 100
 Sági József 79, VIII. 63. □ 39
 Salamin Ferenc 124, 135, 137, 149, 169, 203,
 205, 214, 235
 Salamon István 44
 Sales, Oliver 212
 Salvador Dali 41
 Sámsondi Kiss Béla 70, 173
 Sári István 161
 Sáros László 166, 203, 205, 206, XVII. 130.
 □ 11–13
 Sávoly Pál 45, 96
 Schall József 48, 80
 Scharoun, Hans 199
 Schéry Gábor 55, 69–83, 86, 100.- 107, 109,
 112, 115, 116, 118, 119, 129, 142–146,
 149.- 158, 160–165, 168.- 173, 205–208,
 211–215, 221, 223, 226, 228, 230–234,
 XII. 90. □ 63–65., XIII. 97. □ 1–3, XIII.
 9–99. □ 5–7., XIII. 102. □ 27., XIII. 104. □
 35., 38., XIV. 111. □ 90., XVI. 128. □ 222.
 Schinagl Gábor 142
 Schmidt Péter 226
 Schneller István 200, 235
 Schneller Vilmos 104
 Schömer Ervin 65
 Schönerné Pusztai Ilona 84
 Schröder Mihály 238
 Schwanzer, Karl 12
 Schwarzuk Ágnes 92
 Schwéger Péter 44
 Scultéty János 73, 82
 Sebestyén Attila 73, 92
 Sebestyén Gyula 58
 Sebestyén István 73
 Sedlmayr János 48, 50, 84, 142, 151, 162,
 XII. 96. □ 107., 98. □ 5–7.
 Sedlmayr Jánosné 84
 Sedlmayr, Hans 41
 Seenger Pál 238
 Selényi György 230
 Semsey Judit 141
 Semsey Lajos 55, 73, 73, 141, X. 76. □ 109–
 112.
 Sert, Josef Lluís 12
 Seyfried Hedvig XV. 114. □ 106
 Sharp, Dennis 175
 Sigrái Tibor 200
 Siklósi József 205
 Simon István 160, 227, XX. 153. □ 246–250
 Simonffy Gyula 44, 77
 Sipos György 137
 Sipos Gyula 56
 Sisa József 86, 234
 Skardelli György 213, 230, XIX. 152. □ 238,
 XX. 158–159. □ 308–317.
 Skoda Lajos 41, 99
 Smithson, Alison 17
 Sódor Alajos 39, 51
 Somogyi József 53, 66, 67, IX. 68–69. □ 74.
 Somogyi Krisztina 235
 Somogyi Pál 112, 210, XII. 90. □ 66
 Somogyi-Soma Katalin 134, 135, 165, 211
 Sötér István 56
 Steiner, Rudolf 106, 148, 217
 Stirling, James 12, 104, 113, 117, 163, 209
 Studio R 145, 158
 Sugár Péter 134, 214, 230
 Sullivan, Louis Henry 89
 Sulyok Miklós 175, 235
 Südi Ernő 44, 48, 77
 Svastits Géza 65
 Sylvester Ádám 92, 117, 135, 136, 143, 144,
 153, 154, 175, 215, 232, XIV. 105. □ 79–
 84. XX. 156. □ 295–297.
 Szabó Árpád 48, 72
 Szabó Attila 229, XX. 156. □ 283–290.
 Szabó Ferenc 79, VIII. 63. □ 39.
 Szabó György 121
 Szabó István 96, 211
 Szabó János 80
 Szabó János dr. 137
 Szabó László 92
 Szabó Marianne 106
 Szabó Márton 200, 201
 Szabó Máté 62
 Szabó Vera 229, XX. 156. □ 283–290.
 Szabó Zorádné dr. XV. 114. □ 106., 107.
 Szabó Zsolt 225
 Szalai András 148, 214, 229
 Szalai Tibor 134, 135
 Szalay Tihámér 141, 210
 Szász László 134, 215, 231, XX. 154. □
 261.–264.
 Széchenyi István Műszaki Főiskola (majd
 Egyetem) 33
 Szécsi Zoltán 215, 223, XIX. 151. □ 220–
 222., XX. 156. □ 295–297.
 Szegő György 31, 86, 124, 134, 135, 139,
 224, 227, 234, 235
 Székely József 62
 Székér Ferenc 226

- Szekér László 195
 Szekeres József 48, 50, 62, 78, 78, 91, VIII.
 60. □ 22., IX. 70. □ 78
 Szekeres Károly 109, 228
 Szelényi Iván 39, 92, 94, 123, 252
 Széll László 32
 Szenczi Ottó 52
 Szendrői Jenő 30, 32, 35, 37, 42, 47, 48, 51,
 55, 72, 73, 75, 78, 85, 86, 91, 92, 101, 135,
 224, IX: 66. □ 52
 Szenes István 142, 223, XIX. 149. □ 198.-201.
 Szentai Judit 154
 Szentesi Anikó 206
 Szentkirályi Zoltán 32, 76, 132, 135, 173,
 194, 196, 217, 235
 Szentmártoni Ferenc 61
 Szerdahelyi Károly 79
 Szerdahelyi Laura 71, XI. 75. □ 107., 108.
 Szerényi Győző 214
 Szigetvári János 79, 124
 Szíjj Balázs 13
 Szilágyi Antal 92
 Szilágyi György 39
 Szilágyi István 121
 Szittyá Béla VIII. 57. □ 6.
 Szőke László 161
 Szőke Zsuzsa 60, 201, 212
 Szövetség 99, 100
 Szrogh György 32, 46, 48, 52, 59, 60, 62, 67,
 68, 71, 74, 85, 86, 88, 105, 117, 132, 136,
 144, 155, 162, 234, VIII. 62. □ 29–33.,
 IX: 68. □ 62–66.
 Szutor János 72
 Szücs István 121
 Szüts Zsuzsa 134, 164
 Taba Benő 134, 135, 161, 169, 266, XV. 117. □
 125
 Takács Ákos 226, XIX. 150. □ 214–219.
 Takács Edit 92
 Takács Jenő 151
 Taksás Mihály 124, 147
 Tallós Elemér 143
 Tálos Gyula 223
 Tanos Márta 136, 145
 Tarnai István 142, 152, 158, 174, XIII. 97. □ 3.
 Team 10; 19
 Team'82; 137, 160
 Tekeres Ildikó 209
 Településfejlesztés 30
 Tell Márta 92, 96, XII. 93. □ 88.
 Tenke Tibor 56, 59, 59, 82, 92, IX. 67. □ 57.,
 58.
 Tervezésfejlesztési és Típustervező Intézet
 27, 31, 78
 Tessedik Sámuel 170, 254
 Thoma Ágnes 161
 Thoma Emőke 137, 162
 Thoma Levente 59
 Tihanyi Judit 157
 Tillai Ernő 41, 57, 61, 78, 79, 85, 89, 92, 120,
 133, VIII. 64. □ 43–45. XI. 85. □ 35.
 Tima Zoltán 203, 230
 Tímár Annamária 113
 Timon Kálmán 129, 193, 209
 Típustervező Intézet, TTI 27, 31, 59, 64, 78
 Tiry György 71, XI. 80. □ 133–137.
 Tokár György 44, 48, 51, 78, 80, 84, 91
 Tolnay Lajos 117
 Tomay Tamás 134, 144, 158, 230
 Torday Krisztina 213
 Tóth Árpád 9, 50, 65
 Tóth János 77
 Tóth Tibor 92
 Tóth Zoltán Dr. 105, 124, 196, 238, XVI.
 128. □ 222., 223.
 Tökés György 71
 Tölgyfa Galéria 195
 Török Ferenc 32, 76, 136, 142, 146, 155, 159,
 173, 194, 196, 200, 211, 214, 234, XIV.
 111. □ 85–97., XVIII. 140. □ 96–101.
 Triskell Kft 205, XIX. 145. □ 151–162
 Turányi Gábor 51, 111, 134, 135, 137, 144,
 164, 169, 174, 175, 196, 200, 201, 210,
 211, 212, 213, 214, 220, 227, 228, 233,
 235, XV. 119. □ 142–147., XX. 153. □
 246–250., 155. □ 278–279.
 Turi Attila 124, 149, 168, 205, 221, XVI.
 124. □ 193., XVII. 130. □ 6–8.
 Turjányi-Papp Melinda 68, 86
 U. Nagy Gábor 134, 231, 230, XIX. 152. □
 241–246
 Uhlárné Kalmár Anikó 104
 UIA 12-14, 20, 30, 33, 43, 44, 49, 55, 58, 73,
 77, 88, 131, 132, 138, 147, 174, 175, 236,
 240
 Ulrich Ferenc 61, 62, 79, X. 73. □ 99.
 UNESCO 69, 88, 97, 105, 213, 244
 Ungár Péter 51, 92, 102, 115, 118, XII. 92.
 □ 77., 78.
 Uvaterv 30, 55, 96, 143, 200, 207
 V. Pázmándi Margit 71, 75, 80, 81, 82, 104,
 116, 136, 142, XI. 75. □ 107., 108., XII.
 91. □ 73., 74.
 V. Spíró Éva 48, 82
 Vadas József 121
 Vadász Bence 209, 226
 Vadász György 48, 71, 71, 82, 104, 116, 121,
 123, 133, 134, 136, 141, 144, 150, 194,
 196, 201, 209, 215, 226, 234, XII. 92. □
 80–83., XVII. 128. □ 225., XVIII. 140. □
 102., 144. □ 141–148., XIX. 152. □ 239.
 Vago, Pierre 12, 30, 80, 145, 160
 Vajai Tamás 92, 215
 Vajna János 44
 Valéry, Paul 227, 239
 Valóság 93
 Vámosy Ferenc, Dr. 4, 15, 20, 92, 103, 123,
 174, 193, 194, 235, 236, 238
 Váncza László 209, 226, 270, XVIII. 140. □
 102
 Vándoriskola 149, 168, 196, 205, 206, 207,
 213, 235
 Varga A. Tamás 175
 Varga F. István 213, XVIII. 142. □ 118–122
 Varga Imre 67, 110, 153
 Varga István 84
 Varga Levente 51, 84, 87, 89, 97, 98, 99,
 109, 110, 135, 144, 158, 200, 210, 230,
 VIII. 64. □ 26., 27., X. 82. □ 4–11., 83. □
 12.–20., XIX. 152. □ 236., 155. □ 280–
 282.
 Vargha Mihály 39, 175, 191, 201, 234, 235
 Várnagy Péter 172
 Város-, Községvédő és -szépítő Egyesületek
 Szövetsége 138
 Városépítés 30
 Városépítési Tanszék 32
 Városépítési Tervező Vállalat (Váterv) 49
 Vas Zoltán 48, 82
 Vass Antal 32
 VÁTI 30, 70, 71, 100, 102, 134, 146, 174, 261
 Vedres György 44, 51, 82, 83
 Velencei Charta 228, 229
 Venturi, Robert 125, 145, 158, 159, 160, 164
 Veres Péter 56
 Vesmás Péter 135, 137, 213

- Vezér Csaba 92
 Vidor Ferenc 173
 Világörökség 84, 121, 121, 129, 149, 240, 242, 244, XII. 96.□
 Vilt Tibor 68
 Vincze László 135, 137, 149, 168, 169, 203, 205, 214, 221, 234, XVI. 124.□ 186–192.
 Vincze Zoltán 50
 Virág Csaba 46, 47, 48, 50, 55, 74, 75, 76, 80, 86, 88, 89, 92, 101, 109, 112, 115, 136, 143, 145, 152, 153, 200, 201, 213, 234, X. 77.□ 116., 117., 118., XIV. 107.□ 58–64.
 Virág József 77
 Visegrádi csoport 124, 166
 Viszlai József 161
 Vizér Péter 213, 229, XX. 156.□ 283–290.
 Vonnák János 51, 136, 145, 160
 Vörös Ferenc 210
 Vörösmarty Kálmán 77
 Vukovich Miklós 75, 92, 114, 117
- Waeher Építésziroda 169
 Wágner László 77, 82
 Wagner Péter 125, 134, 158, 174, 201, 208, 214, 228, 230, XV. 113.□ 99, XVIII. 137.□ 66–74.
 Walkó Zoltán 67
 Warga László 147, XIII. 100–101.□ 23
 Wéber József 134, 145, 226, XIX. 150.□ 214–219.
 Weichinger Károly 32, 48, 121
 Weiler Árpád 134, 172
 Wiebenson, Dora 86, 234
 Wiener, Norbert 15, 19, 110
 Winkler Barnabás 195
 Winkler Gábor 161, 174
 Winkler Oszkár 80
 Wright, Frank Lloyd 99, 123, 139, 166, 195, 199, 250
 Ybl Miklós Műszaki Főiskola 33, 196
- Ybl-díj 35, 45, 55, 70, 72, 73, 75, 78, 79, 82, 100, 102, 109, 115, 146, 168, 194, 229, 231
 Zádori Attila 92, 96
 Zalaváry Lajos 48, 52, 52, 64, 69, 75, 84, 92, 109, 134, 135, 137, 142, 143, 152, 194, 201, 207, 213, 234, VIII. 62.□ 34., XIII. 98–99.□ 8–11., XVII. 134.□ 43–46.
 Zalotay Elemér 44, 90, 117
 Zilahy István 48,
 Zitterbarth Máttyás, ifj. 105
 Zoltai István 145, 156
 Zoltán László 41, 85, 173
 Zöldy Emil 82, 121
 Zrumeczky Dezső 228
 Zumthor, Peter 195
 Zsigmond Ágnes 124
 Zsigmond Attila 124, 135
 Zsigmond László 124, 205
 Zsótér László 109

HELY- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Aggteleki Baradla–Dómica-barlangrendszer 244
 Anglia House 120
 Aszód, Evangélikus Gimnázium 220, 221, XVIII. 141.□ 114–117.
 Bagod, művelődési ház 147, 167
 Baja 120, 141, 195, 213, 256, XI. 86–87.□ 37.
 Bajai Triennálé 195
 Bak, művelődési ház 147, 167
 Bakonyszentkirály 147
 Balassagyarmat, Kábelgyár 78
 Balassagyarmat, Nevelési és Művelődési Központ és Könyvtár 145, 163, 209, 221, 229, XV. 120.□ 149.
 Balassagyarmat, Oktatási és Művelődési Központ 145, 163, 209, 221, 229, XV. 120.□ 149.
 Balaton környéke 6, 49, 57, 70, 71, 141, 171, 217
- Ábrahámhegy ikernyaraló 74, 74, IX. 72.□ 90–94.
 – –, katolikus templom 142
 – Almásfüzitő, a timföldgyár lakótelepe 73
 – arácsi Annabella 71, 81, 116, XI. 75.□ 107., 108.
 – badacsonyi Tátika étterem 49, 71, VIII. 57.□ 3.
 – Badacsonytomaj, Oktatási és Pihenőépülete 144, 164, XV. 119.□ 145.
 – balatonalmádi Auróra Szálló 71, XI. 75.□ 106.
 – Balatonboglár, evangélikus templom 221
 – Balatonfenyves, katolikus templom 142
 – balatonfüred-arácsi strandfürdő 49, 66, 71
 – balatonfüredi Marina Szálló 71, XI. 75.□ 105.
 – Balatonfüzfő, Uszodaépület XV. 11.□ 139–141.
- Balatonszabadi, Dózsa telep 100, 167
 – Balatonszentgyörgy, Gulya csárda 170, XVI. 125.□ 207.
 – Balatonszepezd, Borozó, 88, 99, 100, 106, XII. 94–95.□ 91.
 – Club Tihany üdülőfalu 157
 – Csepak, Dunai Kőolajipari Vállalat üdülő-épület 151
 – Hévíz 71
 – – eszpresszó-bisztró 51, 74, 96, 117, IX. 72.□ 88–89.
 – – Hotel Carbona rekonstrukciója 206, XVII. 136. □ 65.
 – – Hotel Thermal 142, 206
 – Keszthely 108, 142, 149, 152, 169
 – – Festetics-kastély 142, 152
 – – Főnix Panzió 171
 – – Helikon Hotel 149, 171, 206
 – Kis-Balaton 57, 127

- Balaton motelépületek 49, 71, VIII. 57. □ 5., 7.
- Révfülöp katolikus templom 142, XIV. 111. □ 85–97.
 - Siófok 49, 71, 80, 158
 - – Evangélikus templom 148, 167, XVI. 122–123. □ 174–181.
 - – lakóház és üzletsor 77
 - – Panzió, Mátyás király u. 12. XVII. 132. □ 26.
 - – Vásárcsarnok 158
 - – Vénusz Szálló 49, 71, VIII. 57. □ 4.
 - szállodák 49, 71, 81, 49, 70, 164, 171
 - Szántódi rév 71
 - Szigliget, orvosi rendelő 117
 - Tihany 49, 71, 74
 - – alsóközpont 49, VIII. 57. □ 6.
 - – művésztelep, motel 71, 228, VIII. 57. □ 5.
 - – ravatalozó 142, 155, XIV. 111. □ 88.
 - – üdülőfalva 157
 - Tokaj közösségi ház 166
 - – sétáló utca 206
 - – Borház 206
 - Vitorlás Klub, Balatonfüred 112
- Bánk, Lovas Központ 164
- Bécs, Collegium Hungaricum 210, XVIII. 142. □ 128.
- Békés, Nevelési és Művelődési Központ 144, 161
- Békéscsaba 61, 157
- OTP lakóházak 99, XII. 89. □ 61.
- Bélapátfalva, cementgyár 115
- Beremend, református templom 206, 211, XVII. 131. □ 14–16.
- Berlini Magyar Nagykövetség 215, XX. 156. □ 295–297.
- Bodrogszék, családi ház XIX. 152. □ 240.
- Brno, Hotel Voronyezs 112
- Brüsszel, Világkiállítás, Magyar pavilon 44, 45, 71, VIII. 57. □ 1–2.
- Budakalász, családi ház 221, XVIII. 144. □ 150.
- Budakalász, Népház 205, 221, XVII. 130. □ 6–8.
- Budakeszi, Határon túli magyarok temploma 222, XIX. 148. □ 191–197.
- Budapest
- AGROBER irodaház, Óbuda 99, XII. 89. □ 62.
 - Akadémiai Könyvtár 47
 - Akvárium és Terrárium, Állatkert 117
 - Alkotás Point Irodaház, Alkotás út 232, XX. 160. □ 327–331.
 - Állatkert, Madárház 228
 - Alumíniumipari Székház 76, 76, X. 78. □ 122.
 - Amerikai iskola, Szabadság-hegy 144, 157, XIV. 112. □ 94–98.
 - Apartman épület 208, 213, 231, XI. Számadó utca XVIII. 138. □ 75–82.
 - Arany János Színház (Új Színház) 201, 208, XVIII. 137. □ 66–71.
 - Árpád-híd pesti hídfő, lakótelep 60, 60, 81, 82, 225, IX. 71. □ 81.
 - Art Hotel, Királyi Pál utca 214
 - Athenaeum Nyomda 141, 153, X. 78. □ 123.
 - Atrium-Hyatt (Sofitel) 130, 142, 152, XIII. 98–99. □ 8–11.
 - Bank Center irodaház, Szabadság tér 209, 214, 224, 231 XVIII. 139. □ 86–88.
 - Békásmegyery, Megbékélés Háza 212, XIX. 152. □ 234–235.
 - Beloiannisz Híradástechnikai Gyár, Fehérvári út, 55, 73, IX. 66. □ 52.
 - Belvárosi rehabilitáció 170, 171
 - Beregszászi úti társasház 209, 226
 - BME–ELTE Informatikai épület 200, 209, XVIII. 139. □ 93–95.
 - Boldog Özséb-templom, Békásmegyery 77
 - Bristol (Duna) Szálló 97
 - Budafok, áruház 51, 89, 98, 110, XII. 89. □ 55., 56.
 - Budafok, Szoborpark 227
 - Budafoki öntöttbeton házak 56, 59, 82, IX. 67. □ 57–58.
 - Budai Ifjúsági Park, Várkert-bazár, Kisoszk 129
 - Budakeszi úti OTP magasházak 60, 60, IX. 71. □ 84.
 - Budaörs, postaüzem 165 Szívsebészeti Klinika
 - Budapest Körszálló 59, 69, 89, VIII. 62. □ 29–31.
 - Budapesti Bördíszmü Szövetkezet üzeme, Frangepán utca 115
 - Budapesti Történeti Múzeum 81, 129
 - Budavári Palota 135, 174, XI. 80. □ 133–137
 - Centrál Kávéház, Belváros 228, XX. 157. □ 298–303.
 - Corvin mozi 210
 - családi ház a budai Harsánylejtőn 163
 - Csalogány utcai számítóközpont 73
 - Csehszlovák Kulturális Intézet, Rákóczi út 151
 - Csepel, görög katolikus templom XIX. 148. □ 185–190.
 - Deák Ferenc utca OTP-bank és irodaház (volt ChemolimpeX-OTP irodaház) 6, 53, 54, 73, 224, IX. 65. □ 46–49.
 - Déli pályaudvar 104, 129, 138, XII. 93. □ 89., 90.
 - Délpesti Kórház és Rendelőintézet 104
 - Dereglye utcai társasház 64
 - Domus áruház, Róbert Károly körút 88, 89, 104, 117, 118, 229, XII. 91. □ 69–72.
 - Duna Intercontinental (ma Budapest Marriott Hotel) 65, 87, 89, 96, 96, 111, 112, 130, XI. 81. □ 1.3.
 - Duna-part 7, 51, 64, 76, 96, 111, 112, 121, 129, 130, 142, 143, 200, 225, 244
 - Ecseri út, Vendéglátóipari Szakmunkásképző Iskola 115
 - Elektromos Művek, munkásszálló 78
 - Elektromos Művek, Sportcsarnok, Népfürdő u. 146, 165, XV. 120. □ 159.
 - ELTE Természettudományi Kar 68, 200
 - ELTE-BME sportcsarnok 200
 - Elvarázsolt kastély 146, 159
 - Építésgazdasági és Szervezési Intézet, Csalogány utca 115
 - Erzsébet híd 45, 74, 87, 96, 143
 - Erzsébet téri Képviselői Irodaház 145, 209, 224
 - Europa Center irodaház, Károly körút 210
 - Farkasréti temető, Ravatalozó 88, 100, 106, 217, XI. 84. □ 21–23.
 - Fehér Galamb ház 50, 75, 112, X. 77. □ 118.
 - Fehérvári úti OTP társasház 51, IX. 72. □ 86–87.
 - Fehérvári úti piac 157
 - Ferihegy 143, 221
 - Fortuna u. 15. sz. 65, X. 73. □ 95.
 - Forum (Intercontinental) Szálló 112, 130, 142, 151, 156, XIII. 98–99. □ 8–11
 - Fő utcai irodaház 157

- Fővárosi Hulladékhasznosító Mű 143, 152, XIV. 106. □ 50–57.
- Fővárosi Levéltár 225
- Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 223
- Francia Kulturális Intézet székháza 213
- Fűszért –raktár, Újpest 55, 112
- Ganz Millenáris Park 226, XIX. 150. □ 214–219.
- Gazdagrét 143, 218
- Gellért téri mészkö kútház 222
- Gellért-hegy, lakóegyüttes 208
- Gellért-hegyi víztározó 116, XII. 92. □ 81–82,
- Grand Hotel Corvinus Kempinski, Deák Ferenc utca 145, 209, 214, 224, 231, XVII. 135. □ 55–60.
- Graphisoft Információs Park, Óbuda XVIII. 138. □ 75–85.
- Gulyás csárda, kőbányai Vásárváros, 88, 99
- Gyapjú és Textil nyersanyagforgalmi V. pesterzsébeti raktára 72, IX. 66. □ 51.
- Gyenes utcai lakóház 76
- Gyógyszerkutató Intézet, Újpest 77
- Hattyú-ház 205, XVI. 127. □ 216., 217.
- Havanna-lakótelep 112
- Hegyalja út, Alag Center Buda Irodaház 143, 213, XIV. 107. □ 63–64.
- Hegyalja út, lakóház XII. 91. □ 73.
- Hegyvidéki lakóház XIV. 105. □ 40–43.
- Hematológiai Intézet, Karolina út 158, XV. 113. □ 99.
- Henger utcai Margit Palace irodaház 222
- Hilton Szálló, Várnegyed 142, 151, 152, XIII. 98–99. □ 5–7.
- Honvédelmi Minisztérium 60, 224
- Hotel Európa, Budakeszi út 116
- Hotel Novotel 142, 151, 159
- Hotel Penta 142, 151, 189
- Hungária Wienerberger Rt. lágymányosi irodaház 211
- Hűvösvölgyi út (volt Vörös hadsereg útja) X. 79. □ 128.
- IKV-üzemház, XIII. kerület 118
- ING Bank, NN Biztosító székháza, Andrássy út 9. 209, XVII. 134. □ 51–54.
- Inter-Európa Bank Székház, Szabadság tér 15. sz. 210, XVIII. 143. □ 138–140.
- Intranszmas székháza, Alkotás út 51, 81
- Iparművészeti Főiskola 32, 64, 69, 76, 88, 103, 109, 117, 132, 135, 162, 195, 196, 249
- Irodaház a KÖZTI részére XVII. 134. □ 47., 48.
- Irodaház a Szabadság téren, Bank Center XVIII. 139. □ 86–88.
- ITC Nemzetközi Kereskedelmi Központ 208, 213, XVII. 134. □ 49., 50.
- József nádor tér 51, VIII. 60. □ 17–19.
- Kálvin tér 46, 46, 109, 0 156, 224, 225
- Káposztásmegyer, Gimnázium 156, XV. 114. □ 108–109.
- káposztásmegyeri új városrész 138, 141, 143, 145, 156, XV. 114. □ 109.
- Károly (volt Tanács) körüti lakóház XIV. 112. □ 91.
- Kárpát utca, házgyári együttes
- Kaszásdűlő 143
- Kék Golyó utca, pontház 60, 81
- Kelenföldi lakótelep 56, 59, 66, 81, IX. 67 □ 59.
- Keleti pályaudvar alsó csarnoka 104
- Kelet-Nyugat Kereskedelmi Közp. irodaház az Astoriánál 207, 213, XVII. 134. □ 43–46.
- Képviseleti Irodaház, International Trade Center, Bajcsy–Zsilinszky út 145, 159, 209, 224, XV. 115. □ 114–116.
- Kertészeti és Szőlészeti Egyetem, Villányi út 77, X. 78. □ 126.
- Király fürdő 84
- Kísérleti Orvostudományi Intézet, Üllői út 78, IX. 70. □ 79.
- Kispeszt Központ 81, 104, 111, 129, 143
- Kiss János altábornagy utca 60, 81
- Klauzál téri lakóház 160
- Kohó- és Gépipari Minisztérium 73, 90, 130
- Kohó- és Gépipari Tervezőiroda átépítése XIX. 149. □ 198–201.
- Kongresszusi Központ 145, 159, XV. 115. □ 111–113.
- Konsumex Áruház, Hadak útja, 144
- Kőbánya mozi 76, 76, X. 78. □ 127.
- Kőbányai Gyógyszerárugyár raktárépülete 54, 72, 78, IX. 66. □ 50.
- kőbányai Spartacus fedett uszoda 144, 154, XIV. 110. □ 79–84.
- Kőbánya-Kispest állomás felvételi épülete 104
- Kőér utcai járműtelep 115, 144
- Központi Fizikai Intézet étterme 78
- Központi Kórház Rendelőintézete 104
- KÖZTI irodaház 231, XVII. 134. □ 47., 48.
- Krisztina II. Telefonközpont, Városmajor utca 144, XVI. 128. □ 225.
- Külkereskedelmi szolgáltatóház 118
- Lágymányos, Infopark, Matáv Irodaház (ma Telekom Székház) 232, XX. 153. □ 318–321.
- Lágymányosi híd 200
- Láng Gépgyár kultúrháza 78
- Lauder iskola 214
- Lehel tér, piaci csarnok 210, XVIII. 142. □ 129., 130.
- Liget Szálló 145, 209, 224
- Liszt Ferenc téri lakóház 75
- Luther utcai lakóház és étterem 60, 81, 96, X. 79. □ 130.
- Magyar Gördülőcsapágó Művek központja 118, 165
- Magyar Híradástechnikai Egyesülés számítóközpontja, Pustaszeri út 118, XII. 92. □ 77–78.
- Magyar Kereskedelmi Bank, Lőportár utca 226, XIX. 150. □ 209–213.
- Magyar Kereskedelmi Kamara Székháza (később MTESZ-székház), Kossuth tér 143
- Magyar Nemzeti Galéria 31, 129, 174
- Magyar Néphadsereg Művelődési Háza 96
- Magyar Posta Hírlapfeldolgozó Üzem, Orczy tér 144, 153
- Magyar Szentek-temploma 200, 211, XVIII. 140. □ 96–101.
- Magyar Távirati Iroda naphegyi hírközlési és hírszolgálati üzemépülete 153
- Magyar Televízió Kunigunda utcai Stúdióközpont 153
- Margit körút 27. Lottó-háza 60
- Margit körút 43–45. és 47.; 60, IX. 71. □ 85.
- Margitszigeti Nagyszálló 65
- Maros u. OTP társasház X. 79. □ 129.
- Medicor Művek, XIII. kerületi irodaház 74, 89, 117, 229, 261, XI. 85. □ 33., 34.

- Budapest, MEDOSZ-székház, Jókai tér 116
- Melinda u. családi ház 145, 158, XV. 113. □ 100.
 - Meredek utcai társasház, irodaház 51, 83, 89, 205, VIII. 61. □ 29., 205, XVI. 128. □ 224.
 - metró 89, 104, 115, 129, 144
 - MOM Park 232, XX. 160. □ 332–338.
 - MTA Központi Kémiai Kutatóintézet
 - MTI Hírközpont, Naphegy 143
 - MTV Székház az Aranyhegyen XIV. 107. □ 61.
 - Nagyothallók Intézete 69
 - Nemzeti Színház (tervpályázatai) 41, 47, 47, 80, 84, 86, 114, 117, 156, 192, 200, 201, 214, 222, 225, 264, XIV. 109. □ 78.
 - Nemzetközi Kereskedelmi Központ 159, XIII. 103. □ 31., 33.
 - Népművészeti Ház 100
 - Normafa, lakóház XVIII. 144. □ 149.
 - Novotel Szálló 142, 151, 159
 - Óbuda-újlaki templom plébániája 164, 227, XV. 119. □ 142–147.
 - Olimpia Szálló 59, 66
 - Orczy Fórum Városközpont 145, 153, 215. XX. 154. □ 266–272.
 - Orczy tér, Postai Hírlapfeldolgozó Üzem 144
 - Országos Széchenyi Könyvtár 29
 - Országos Takarékpénztár 152
 - Országos Villamos Teherelosztó 50, 88, 101, 112, XIV. 107. □ 58–60.
 - OTP társasház, Madách I. u. 6, 53, 73
 - OTP társasház, Széchenyi rakpart 51, 76, VIII. 60. □ 21.
 - Örs vezér tér–Füredi úti lakótelep 61, 82, 102
 - Páskomliget-Újpalota 59
 - Pestújhelyi Kórház, sebészeti épület 144, 158
 - Prométheus Tüzeléstechnikai Vállalat központi telepe 153
 - Radelkis-üzemház, (Ericson Gyártelep) Bécsi út 77, 89, XII. 93. □ 87.
 - Rádió és Televízió óvoda-bölcsőde 88, 101
 - Rákoskeresztúri krematórium 52, 53, 81, VIII. 62. □ 36.
 - Rákospalotai Ruházati raktár 55, 73, 75, 112, X. 77. □ 116., 117.
 - Rendőrségi székház, ORFK–BRFK–TOP, Teve u. 208, 209, 224, 225, 231, XVIII. 139. □ 89–92.
 - Roosevelttér 113, 142, 143, 152
 - Rózsadombi Gyógyszálló 69
 - San Marco utcai Úttörő és Ifjúsági Ház 115
 - Sándor-palota rekonstrukciója 228
 - Semmelweis Orvostudományi Egyetem elméleti tömb, Nagyvárad tér 77
 - Semmelweis utcai lakóház 145, 160, 169, XV. 118. □ 133–137.
 - Siemens telefongyár iroda 229, 215, XX. 156. □ 283–294.
 - Skála Áruház, MÁV iroda 104
 - Skanska Irodaház 232
 - Sodronyos utcai iskola 104
 - Sportaréna 231, XX. 158–159. □ 308–317.
 - Stoczek utca 64
 - Szabadság Szálló 151
 - szállodák 99, 102, 104, 130, 111, 112, 130, 142, 151, 152, 156, 207
 - Szent György tér 46, 87, 109, 209, 244
 - Szentháromság tér, diplomata lakóház 50, 51 68, 142, 161, XIII. 102. □ 24–36.
 - Szentháromság tér, kollégium 50,
 - Szervita tér, irodaház XII. 93. □ 88.
 - Tárnok utca 13. sz., lakóház 74, 117
 - Tárnok utca 7. sz. 50
 - Taverna Szálló, Váci utca 145, 159, 167, 224, 263, XIII. 103. □ 30–34.
 - Tétényi úti kórházpavilon 104, 116
 - Toboz utcai sorház lakások XIV. 105. □ 45.
 - Tóth Árpád sétány 65, VIII. 59. □ 13–16.
 - Tulipán utca, társasházak 51, 83, 83, VIII. 61. □ 23–24
 - Tüskecsarnok, terv XIX. 151. □ 220–233.
 - Újpalota, Nyomda- és Textilipari Szakmunkásképző Intézet 115
 - Újpest, Általános Iskola XV. 114. □ 107.
 - Újpest, Erzsébet utca 50., irodaház XVIII. 137. □ 72–74.
 - Újpest, Művelődési Központ 163, 164, XV. 118. □ 126–130.
 - Újpesti élelmiszerraktár 55, 73
 - Úri utca 26–28. sz. 50, 68, 142, XIII. 102. □ 27–29.
 - Úri utca 30. sz. 65, 75
 - Úri utca 32. sz. 50, 65, VIII. 58. □ 8–12.
 - Uzsoki utcai kórház, 211, XVIII. 143. □ 136., 137.
 - Várnegyed 6, 50, 65, 84, 112, 129, 142, 151, XIII. 98. □ 5-7., XIV. 107. □ 58–60.
 - Várnegyed, Fortuna u., HAPIMAG Apartmanház 229, XX. 156. □ 283–290.
 - Várnegyed, Szentháromság u. Fehér Galamb ház 50, 75, 112, X. 77. □ 118.
 - Városmajor utcai lakóház 145
 - Városmajor, Cardiovascularis Centrum 225
 - Vaskakas Taverna étterem 115
 - Vérhalom u. OTP társasházak 76, IX. 71. □ 80.
 - Vérmező, irodaház átépítés 222
 - Vigadó-tervpályázat 42, 46
 - VITUKI-székház, Kvassay-zsilip 115
 - Vízművek irodaház 113
 - Volán buszpályaudvar, Népliget 215, XIX. 151. □ 226–233.
 - Volga Szálló 102, 112, XII. 90. □ 63
 - Völgy utcai óvoda 114, XI. 85. □ 29–31.
 - Vörösvári úti paneles lakóházsor 102, IX. 71. □ 83.
 - West End City Center 215, 225, XX. 154. □ 261–265.
 - Zichy kastély, Vasarely Múzeum, Óbuda 136, 146, 161, XV. 118. □ 131–132.
 - Zugló, általános iskola 115
 - Zsigmond tér, lakóházak 69
- Budatétény, Kertészeti Kutató Intézet Központja 116, XII. 91. □ 74.
- Bugaci Tájvédelmi Körzet, Pásztor múzeum 105
- Cambridge 254, 256
- Cegléd
- Magyarok Nagyasszonya-kápolna 88, 105, 106, 161, 172, 203, 203, XI. 86–87. □ 49.
 - Városi Sportcsarnok 154
- Császártöltés, szolgáltatóház 120
- Csenger 147, 149, 168, 203, 221, XVI. 124. □ 182–193.
- Általános iskola és művelődési ház, XVI. 124. □ 182–185.
 - Csenger, étterem, konyhaüzem, XVI. 124. □ 189–192.
 - Szolgáltató ház XVI. 124. □ 193.
 - Városi Sportcsarnok 168, XVI. 124. □ 186–188.

- Csepel
- Csögyár 55, X. 76. □ 112,
 - Fémmű, Mechanikai labor 73, X. 78. □ 124.
 - Görög katolikus templom 222, XIX. 148. □ 185–190.
 - Kikötői tranzitárház 72
 - MASPED raktártelep 115
 - Cserépváralja, katolikus templom 76, 77
 - Csurgó, közösségi ház 205
 - Debrecen 30, 33, 50, 51, 55, 57, 59, 61, 73, 78, 79, 80, 80, 92, 106, 141, 196, 206, 210, 212, 213, 223, 230, 249, 255, VIII. 64. □ 41., 42., X. 77. □ 120., 121., XVII. 131. □ 22–24., XVIII. 140. □ 103., XX. 155. □ 280–282.
 - Agrártudományi Egyetem 80, VIII. 64. □ 41.
 - Áruház és lakóépület 80, 80, VIII. 64. □ 42.
 - Egyetem, kémiai épület 96
 - Generali Providencia Biztosító irodaháza 230
 - Hetednapos adventista templom 213
 - Konzervgyár 75, 96, X. 77. □ 120., 121.
 - Köztemető, harangláb XVIII. 140. □ 103.
 - Orvostudományi Egyetem
 - Elméleti Intézet 80
 - Szívsebészeti Központ 210, 225, XX. 155. □ 280–282.
 - Traumatológiai Klinika 80
 - pályaudvar, felvételi épület 55
 - Tégláskerti Gyülekezet temploma XVII. 131. □ 22–24.
 - Zeneművészeti Főiskola 80
 - Diósgyőri vár 84, XII. 96. □ 108.
 - Dobogókő Nimród Szálló 157
 - Sífelvonóház 100, 147, 166, XII. 94–96.
 - Dombegyháza, könyvtár 149, 168, 220
 - Dombóvár
 - Kórház 80
 - Magtisztító üzem 55
 - Tüzoltóaktanya 160
 - Dunaszerdahely, üzlet-és irodaház 205
 - Dunaújváros 73, 120, 156, 195, 212, 221
 - Dunai Vasmű Hengerműve irodaháza 77
 - Evangélikus templom és lelkeszlak 221, XVIII. 141. □ 108, 113.
 - kórház 66
 - panelüzem 57
 - papírgyár 77
 - Szalmacellulóz gyár 51, 77
 - Dunavarsány, általános iskola 68
 - Dunavecse 120
 - Edelény, görög katolikus templom 155, XIV. 111. □ 90.
 - Eger 30, 72, 97, 127, 140, 161, 162, 219, 254, XIX. 147. □ 174–184.
 - Gárdonyi Géza Színház 72
 - Kazamata borozó 96
 - Művelődési központ 164, 214,
 - Versenyuszoda 214, 219, XIX. 147. □ 174.-184.
 - Egregy 84
 - Érd 75, 170, 218
 - lakóház 170
 - Művelődési ház 75
 - Fadd-Dombori 121, 149, 170, XII. 93. □ 84–86.
 - Felsőörs 84
 - Felsőpakony, templom 211
 - Felsőszentiván, gyermekotthon 120
 - Ferencváros rehabilitációja 207
 - Fertőd, kastély 84, 151
 - Fertő–Hansági Nemzeti Park Székháza 214, XVIII. 142. □ 123–127.
 - Flóratanya 77
 - Goetheanum 106, 148, 217
 - Gödöllő 196, 207, 223
 - Agrártudományi Egyetem 82
 - Biotechnológiai Kutató Központ 207
 - gyógyáruraktár 77,
 - Kastély 200, 208
 - Városi Könyvtár 223, XIX. 149. □ 202.-208.
 - Gyöngyös 80, 117, 141
 - Gyöngyösorszi Ércelőkészítő Mű 73, 82
 - Győr 28, 30, 57, 88, 102, 103, 112, 141, 150, 151, 212
 - Apor Vilmos Iskolaközpont 213, 214, 221, XVIII. 142. □ 118–122.
 - Áruház 106
 - Egészségügyi Szakközépiskola és Kollégium 150, XIV. 105. □ 46–48.
 - Győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola, ma Széchenyi István Egyetem 33, 88, 89, 113, 114, 255, XI. 88. □ 50–54.
 - Győri Vagon- és Gépgyár üzemi épületei 80, 89, 115
 - Ifjúsági ház 115
 - Liszt Ferenc utcai tömbrekonstrukció 150
 - Patika 89, 117
 - Páva utcai lakóházak 141, 150, XIV. 105. □ 43.
 - Széchenyi Patikamúzeum 89, XI. 84. □ 24–26.
 - Győr–Ménfőcsanak, Apor Vilmos Iskolaközpont 213, 214, XVIII. 142. □ 118–122.
 - Győr-Sopron Megyei Tanács Iroda 161, 174
 - Győrújváros 220, XIV. 105. □ 46–48
 - Gyula, Fürdőszálló terve XII. 89. □ 59.
 - Hajós, Pincefalu, Vendéglő 106
 - Halásztelek, Árpádházi Szent Erzsébet templom 107, 170, 203, XII. 94–95. □ 101., 102
 - Hannover, Világkiállítás, Magyar pavilon XVIII. 144. □ 141–147.
 - Házgyárak 11, 17, 26, 29, 33, 36, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 72, 74, 82, 87, 101, 102, 112, 127, 128, 132, 141, 144, 145, 150, 155, 164, IX. 71. □ 82.
 - Hejőcsabai Cement- és Mészmű 55, 73, 78, 115, IX. 66. □ 53.
 - Herend, Porceláneum 227, XX. 153. □ 246–250.
 - Hodász 77
 - Hódmezővásárhely Alföldi Porcelángyár 72
 - Gépipari Szakközépiskola 115
 - Hollóháza, Római katolikus templom 52, 53, 77, 211, XIII. 62. □ 35.
 - Hollókő 84, 118, 129, 213, 244, XII. 96. □ 109.
 - Izsák, diákotthon 120
 - Jászapáti, művelődési ház 147, 172
 - Jászberény, fürdőépület 52, 52, VIII. 62. □ 34.
 - Jáskisér, művelődési ház 100, 147, 167
 - Kakasd, művelődési ház 147
 - Kalocsa 120
 - étterem 89
 - művelődési és ifjúsági ház 119
 - Széchenyi-városrészt, lakóépületek 120
 - Kaposvár 100, 107, 140, 148, 156, 166, 169,
 - 16 tantermes iskola 107, 169, XIV. 112. □ 93.
 - Pannon Agrártudományi Egyetem 149, 169, 206, 221, XVI. 127. □ 220., 221.
 - templom 77
 - új köztemető 149

- Kapuvár 151
 Kazincbarcika 67
 – Görög katolikus templom 211
 – Kórház és Klinika 67, 68, 68, 96, XI. 73. □ 100.
- Kecel
 – Művelődési Központ, XV. 114. □ 105.
 – Nevelési központ 105
 – uszoda, fürdő 109, XII. 89. □ 60.
- Kecskemét 28, 30, 57, 61, 80, 104, 105, 106, 109, 119, 120, 127, 137, 139, 140, 141, 161, 198, 203, 223, 235
 – Aranyhomok Szálló 61, 63, 80, 119, IX. 70. □ 75–77.
 – Főtér XI. 86–87. □ 36–44.
 – Főtér, Autóbuszváró XVI. 128. □ 228.
 – Kiskunsági Nemzeti Park kecskeméti székháza 106, 161
 – Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet 88, 105, 119, XI. 86–87. □ 39–42.
 – Megyei Kórház és Rendelőintézet 104, 118
 – Megyei Könyvtár 164, 207, 223, XVII. 135. □ 61–64.
 – Naiv Művészek Múzeuma 119
 – Szolgáltatóház 120
 – Szókraténusz Játékmúzeum 105, 161, XI. 86–87. □ 47–48.
 – Technika Háza 105
 – Városközpont 208, XI. 86–87. □ 36–45, XVI. 128. □ 228.
 – Zsinagóga 88, 105, 119
 Kiskunfélegyháza, iskola 120
 Kiskunhalas Kereskedelmi és Hitelbank 213
 Kiskunmajsa, ravatalozó 120
 Kispaneles szerkezetű nevelési intézmények 102, 102, XII. 89. □ 57–58.
- Komló
 – Gimnázium és diákszálló 62 IX. 70. □ 78.
 – Ravatalozó 78
- Korea, Phenjan
 – Bakteriológiai Intézet 73
 – Orvostudományi Egyetem 73
 – phenjani Magyar Nagykövetség 72
 könnyűszerkezetes hűtőházak 73
 Kőszeg 161, 213
 – Gyermekfalu 213
 – Megbékélés temploma 206
 – Vár 84
- Kunadacs, kápolna 120
 Lajosmizse 120
 Lakitelek, Kilátó, madárles 106
 Letenye, könyvtár 205
 Ludwigshafen 143
 Majk, Kamalduli remeteség barokk házai 119
 Makó, XIX. 146. □ 168–173.
 Mátészalka, Művelődési Ház, Színház 146, 154, XIV. 108–109. □ 72–74.
 Memnón-kolosszusok 15
 Mezőgazdasági Kiállítás, 106,
 Mezőzombor, Disznókő Rt. borászati együttes 206, 221, XVII. 133. □ 35., 69.
 Miskolc 28, 30, 44, 46, 52, 53, 57, 61, 66, 77, 80, 92, 104, 106, 116, 139, 140, 141, 144, 147, 148, 153, 154, 155, 159, 161, 163, 164, 169, 174, 211, 255, VIII. 63. □ 37., XV. 116. □ 117–119, 117. □ 121, 123, 124, 125, XX. 155. □ 273–277.
 – a Bükki Nemzeti Park fogadó épülete 169, XV. 117. □ 125.
 – Avas, TV torony 52, 53, 80, VIII. 63. □ 37.
 – Egészségügyi Szakközépiskola 154
 – Gyermekkórház, Gyermek-egészségügyi Központ 66, 144, 159.
 – Jezsuita Oktatási együttes, templom, rendház 211, XX. 155. □ 273–277.
 – Jogi Kar 144, 154
 – Juno Szálloda 116
 – Megyei Gyermekrehabilitációs Központ 159, XV. 117. □ 121.
 – Megyei Kórház 144,
 – Miskolci fonoda 77
 – Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem 63, 64, 80, 154, XV. 117. □ 123.
 – Teampannon kollektív ház 154
 – Tudomány és Technika Háza 144, XV. 116. □ 117–119.
 – Zenemalom, a Miskolci Szimfonikusok otthona 144, XV. 117. □ 124.
- Mogyoród, általános iskola 68
 Mohács 78, 46, 49, 70, 76, 116, XII. 92. □ 83.
 Mór, elektródagyár 141, 152
 Mozsajszk, Állami mintagazdaság, pályázat 118
 Muhi pusztá, Golgota-domb, Emlék-domb 209, XVIII. 140. □ 102.
 Nagyatád, Szolár Hotel 149, 171
- Nagybörzsöny, a románkori bányásztemp-
 lom bútorai 107, XI. 84. □ 27., 28.
 Nagykálló-Harangod, Táncsúr, Fogadó 149, 168, 220, XVI. 127. □ 218–219.
 Nagykanizsa 253
 Nagyszénás, szociális otthon 68
 Nagyvácsány, Vár XII. 96. □ 107.
 Natural History Museum, London 16
 Nemzetközi Kerámia Stúdió, 105XI. 86–87. □ 45.
 Neszmély, borászati üzem 206, XVII. 133. □ 34.
 Nézsza, művelődési ház 162, 163
 Nógrádsáp 84
 Nyársapáti, templom 211
 Nyírbátor, református templom 84, 161
 Nyírderzs 77
 Nyíregyháza 30, 82, 116, 210, 212, XII. 92. □ 75., 76., XIV. 108–109. □ 65–71.
 – Hungária Biztosító székháza 213
 – konzervgyár 75
 – Megyei Művelődési Ház 104, 117, 118, 144, 153
 – Megyei Továbbképző Intézet XII. 92. □ 75.
 – Színészlakóház és Művész Presszó 154, XIV. 108–109. □ 69.
 – SZOT –székház, irodaház 144, 153, 154, XIV. 108. □ 65–68.
 Nyíregyháza–Borbánya, Római katolikus templom 154, XIV. 108–109. □ 70., 71.
 Ópusztaszer, Nemzeti Történelmi Emlék-park 206, XVII. 131. □ 17–21.
 Orfű, Forrásház 88, 89, 107, 120, 170, 203, XII. 94–95. □ 100.
 Orgovány, művelődési ház 89, 98, 110, XI. 83. □ 12–20.
 Orosháza
 – Általános iskola 213
 – Kórház 80
 – Magtisztító üzem 75
 – Síküveggyár 55, 115
 OTP társasházak és irodaházak 27, 50, 51, 53, 54, 54, 60, 60, 64, 68, 69, 73, 74, 78, 76, 77, 81, 82, 83, 99, 116, 208, VIII. 60. □ 21., IX. 65. □ 46–49., XI. 71. □ 80., 84., 72. □ 86., 87., 79. □ 129., XII. 89. □ 61., 91. □ 73., XV. 113. □ 137.
 Ózd 46, 115,

- Oxigéngyár 115
- Ózd-Farkaslyuk, bányász sorház 78, 78, VIII. 60. □ 22.
- Paks 57, 203, 217, 262
- Jézus Szíve katolikus templom 148, 168, 169, 203, 217, XVI. 122–123. □ 179–181.
- lakótelep 57, 61, 88, 107, 120, 169, XII. 94–95. □ 105., XVI. 125. □ 199.
- Palóc falu terve 100
- Pannonhalma, Bencés Főapátság 211, 244, XIX. 152. □ 238.
- Pápa 151, 161
- Partium 168
- Pécel 221
- Pécs 11, 30, 33, 46, 51, 57, 61, 82, 88, 92, 105, 107, 108, 124, 141, 149, 151, 169, 170, 171, 172, 173, 195, 196, 208, 209, 211, 213, 234, 244, 249, 255, 256, VIII. 64. □ 43.-45., X. 74 □ 101–104. XIII. 104. □ 35–39., XIV. 105. □ 44., XV. 115. □ 106., 120. □ 154., 155., XVI. 125. □ 196., 200.-202., 126. □ 208–211., 128. □ 222., 223., 226., XVII. 132 □ 27–33., XIX: 152. □ 236
- Balokány-liget, Ifjúsági Klubház 107, 170, XVI. 128. □ 226–227.
- Bányászati Múzeum 171
- Belvárosi rehabilitáció 171, 172, XIII. 104. □ 35–39.
- belváros, 16 osztálytermes iskola XV. 114. □ 106
- Bikafejes ház, Kazinczy utca 171, XVI. 126. □ 208–209.
- Déryné utca, lakóház 172
- Dóm étterem 171, XVI. 126. □ 211
- Felsőmalom utca, Villámsújtotta ház 149, 171, 206, XIII. 104. □ 37.
- FEMA Bevásárló Központ 213, XVI. 125. □ 202.
- Jókai u.-i általános iskola 79, VIII. 64. □ 44.
- Kézműves műhelyház látássérülteknek 213
- Lakodalmas ház 149, 171, 206, XIII. 104. □ 39.
- Munkácsy-udvar 206, XVII. 132. □ 27.-29.
- Művészetek Háza 170
- Nevelési központ XVI. 128. □ 222., 223
- Nyúl utcai családi házak XVII. 132. □ 32., 33.,
- ókeresztény emlékek 170
- Orvostudományi Egyetem Klinikai és Oktatási épület 82, X. 74. □ 101–104.
- Rákóczi út 170, 171
- Római udvar, Teréz utca 11.; 171, 206, XVI. 126. □ 212–215.
- Schaár Erzsébet Emlékmúzeum 208, XV. 120. □ 154.
- Szalai utcai házak 57
- Szívgyógyászati Központ 211, XIX. 152. □ 236.
- társasház a Makár-hegyen XVII. 132. □ 30–31.
- Tímárház, udvara, később Várostarténeti Múzeum XIII. 104. □ 35–36.
- Tüzéip Áruház XVI. 125. □ 196.
- TV-panelházak 57
- Új Mecsekalja-Uránváros 61
- Pécs-Mecsekalja 79
- Pécs-siklósi városrész 105
- Pécsvárad 79
- Perbál
 - Fialatok Rehabilitációs Otthona 213
 - láncház 89, 119
- Piliscsaba, Katolikus egyetem oktatási épületek 205, 218, 221, XIX. 145. □ 151–162.
- Pilismarót, Vendéglő 106, XVI. 121. □ 161.
- Pilisszentiván, W. E. T. Kutató-fejlesztő központ 231
- Pf-paneles építésmód 103
- Piszkéstető, Kutatóház 52, 52, VIII. 62. □ 29–31.
- Pozsony
 - Hotel Bratislava 112
 - Hron és Nitra munkásszállók 112
- Pozsony, diákszálló 102, 151, XII. 90. □ 64.
- Prága, Volga diákszálló 151
- Pusztavacsi jeltorony 105, XI. 86–87. □ 46.
- Ráckeve, kastély 84
- Salgótarján 6, 28, 51, 55, 61, 62, 65, 67, 68, 70, 73, 78, 81, 86, 87, 105, 112, 139
 - garzonház 67, XII. 90. □ 65–68
 - Gépgyár 78
 - gimnázium és kollégium 67
 - Ifjúsági Művelődési ház 112
 - Karancs Szálló 62, 66, 67, IX. 68. □ 61–66.
 - Megyei kórház 62, X. 73 □ 99.
 - múzeum 67
 - Művelődési ház 68
- Nógrádi Sándor Munkásmozgalmi Múzeum (később Nógrádi Történeti Múzeum) és a Garzonház XII. 90 □ 65., 68.
- Pécskö Áruház 51, 62, 37, 89, IX. 69 □ 68.
- Pécskö-domb, magasházak 112, XII. 90 □ 66.
- Üvegyár, Edzőüzem 55, 73, 78, 96, IX. 66. □ 54–56.
- városközpont 11, 28, 58, 61, 62, 66, 67, 86, 87, 68, 70, 87, 105, 198, VIII. 68–69. □ 61–66.
- Sárospatak 94, 100, 137, 138, 139, 146, 147, 145, 167, 254
 - Bodrog Áruház 106, XVI. 121. □ 161
 - Borostyán Fogadó 100, 106
 - Comenius Tanárképző Intézet 147, XIII. 100–101. □ 23.
 - Lakóház XVI. 121. □ 172., 173.
 - Művelődési háza 88, 146, 147, 167, 174, 175, XIII. 100–101. □ 12–22.
 - Szakmunkásképző intézet 168
 - Vörös-torony rekonstrukciója 28, 254
- Sátoraljaújhely, „Tokajbor” Irodaház 144, 160, XV. 117. □ 122.
- Sevillai Világkiállítás, magyar pavilon 8, 131, 146, 195, 203, 204, 205, 215, 217-219, XVII. 129. □ 1–5.
- Siklós 105, 107, 117, 141, 152, 170, 213, XVI. 125. □ 195.
 - Ravatalozó 107, 170, XVI. 125. □ 165.
- Sopron 151, 161, 173, 174
 - Vendéglátóipari Kollégium XIV. 105. □ 49.
- Sopronnémeti, evangélikus templom 220, 221
- Stonehenge 15
- Szamoskér, református templom 107, 170, XVI. 125. □ 194.
- Szank képtár, gyermekkönyvtár 10
- Szarvas 170, 254
- Százhalombatta, Szent István templom 211, 218, XIX. 145. □ 163–167.
- Szeged 28, 30, 51, 52, 57, 79, 106, 137, 141, 142, 161, 173, 195, 213, 223, 255, XIII. 97. □ 1–4., XVIII. 143. □ 131–135., XX. 157. □ 304–307.
 - Dóm tér és környéke 79, VIII. 63. □ 40.
 - Égő Arany-ház VIII. 63. □ 39.
 - Külkereskedelmi Bank székháza 213

- Szeged, Orvostudományi Egyetem, oktatósi épület 152, XIII. 97. □ 3.
- Oskola utca rendezési terve 50, 79, 160, VIII. 63. □ 40.
 - Piarista Gimnázium, kollégium és templom 230, XX. 157. □ 304–307.
 - Postai Távbeszélő Központ és Irodaház XIII. 97. □ 4.
 - Ravatalozó 52, 52, 78, VIII. 63. □ 38–40.
 - Somogyi Könyvtár és Levéltár 142, 156, XIII. 97. □ 1–2.
 - Szentgyörgyi Albert Egyetem, klinikai tömb XVIII. 143. □ 131–135.
- Székesfehérvár 46, 156, 218
- Domus áruház 104, 118, 229, . 91. □ 72.
 - Glória Kompaktlemezgyártó Kft. üzemi épülete XV. 113. □ 101.
 - Könnyűfémmű csarnokrendszere 55, 73, 73, X. 76. □ 109–111.
 - Öreghegy, lakótelep 162, XV. 120. □ 148.
 - Videoton, gyárépület előtere XV. 120. □ 152., 153.
 - Videoton, Oktatási és Sportközpont 143, 162, 163 XV. 120. □ 150.- 153.
- Szekszárd 28, 61, 73, 77, 79, 97 98, 99, 100, 105, 119, 129, 152, X. 79. □ 131, XI. 82. □ 4–11., 85. □ 35.
- Áruház 109
 - Gimnázium és diákothon 79
 - Művelődési Központ 79, 105, XI. 85. □ 35.
 - Művészetek Háza 119
 - Pártszékház 109
 - Sió csárda 99, 100, 106, 109, X. 79. □ 131.
 - Szekszárdi Szőlészeti Üzem 73, 77
 - Városközpont 7, 58, 87, 89, 97, 98, 99, 109, 198, XI. 82. □ 4–11.
- Szena, Falumúzeum 149
- Szentendre 195, 212
- családi ház 170, 209, 213, XVIII. 144. □ 148.
 - Megyei Művelődési Központ 96, 113.
 - Műteremház 108, 170, XVI. 125. □ 205.
 - Napenergia-ház 203
- Szolgáltatóház 106
- Szentgotthárd–Zsida, családi ház XIX. 152. □ 241–246.
- Népház XVII. 130. □ 9., 10.
- Szerencs, általános iskola, sportcsarnok 205
- Szigetvár, Vigadó 100, 124, 148, 167, 203, 217, 218, XVI. 122–123. □ 176–178.
- Szikszó, iskola 104
- Szolnok 28, 54, 81, 104, 106, 108, 141, 169, 222, XVII. 133. □ 40–42.
- Sóház u. 1., lakóház XVII. 133. □ 40–40.
- Szombathely
- „szputnyikfigyelő állomás” 117
 - AB Aegon Biztosító Intézet székháza 212, 220
- Szombathely, fedett uszoda 117
- Isis-szentély 84, XII. 96. □ 106.
 - Tanárképző Főiskola kollégiuma 51, 81, X. 78. □ 125.
- Tápiószéle, Kohászati Gyárépítő Üzem 141, 153
- Tapolca–Diszel 195
- Tata, Köztemető, Ravatalozó XVIII. 140. □ 104–107.
- Tatabánya 61, 143, 147, 153, 173
- Csákányosi csárda 88, 89, 99, 100, 100, 106, X. 79. □ 132.
 - Konzum Bevásárlóközpont 143, 153
- Temesvár, református templom és konferenciaközpont 219
- Tiszaújváros, Tiszai Vegyi Kombinát, 73, X. 76. □ 113–115.
- Tiszavasvári, Városháza 146, 154, XIV. 108–109. □ 75–77.
- Tolcsva, Oremus Szőlő- és Borfeldolgozó Üzem 230
- Törökbálint, GlaxoWellcome Gyógyszer-gyár központ 231
- Tuzsér, almatároló 73
- Újfehértó, Sporttüdülő 106
- UNIVÁZ 72
- Vác 69
- cementmű 77
 - Piac tér 205, XVII. 130. □ 11–13.
- Vaja, katolikus templom 161
- Várpalota 81
- vázpaneles épületcsalád 102, 102, 110, 111, 150
- Velem, Fafaragók Háza 169, XVI. 125. □ 203., 204.
- Velence, Vendéglő 106
- Velencei Biennálé 8, 34, 68, 124, 131, 137, 195, 203, 204, 210, 214, 227, 235, XII. 94–95. □ 227., 228., XVI. 128. □ 228.
- Veszprém 46, 57, 141, 152, 156, 223, 255
- Eötvös Károly Megyei Könyvtár XIX. 151. □ 220–222.
 - Nevelési központ XIV. 112. □ 92.
 - Úttörőház 152
- Világörökség 84, 121, 121, 129, 149, 240, 242, 244, XII. 96. □ 109.
- Visegrád 147, 167, 251
- Alsó és felső vár 84
 - Erdei iskola 212, 227, XVI. 155. □ 278., 279.
 - Erdei művelődési ház 167, 175, 217, XVI. 121. □ 168–171.
 - Erdei tanya XX. 121. □ 163–167.
 - kiránduló központ, Mogoró-hegy 147, 166, 167, XVI. 121. □ 162–167.
 - Mátyás Király Múzeum 76
 - Nagy László emlékhely 166
 - Nagy László széke 147
 - Nyári táborok 146, 147
 - Silvanus Szálló 157
- Zalaegerszeg 28, 61, XII. 92. □ 80.
- Arany Bárány söröző 170
 - központ 61, 116, 141, 150, 209, XII. 92. □ 79., 80.
 - Művészetek Háza 119
 - Tanítóképző főiskola 254
- Zalaszentgrót, családi ház 170
- Zalaszentlászló Faluház 100, 147, 148, 167, XII. 94–95. □ 92–93.

KÉPEK FORRÁSA

- ARCHÍV FOTÓK 44. 1–2., 46. 3–4., VIII. 57. □ 1., 2., XII. 91. □ 72., XIII. 100. □ 23.
Általános Építettervező Vállalat X. 75. □ 105–108.
Bán'97 XIV. 108–109. □ 68–76., 78.
Bernus András VIII. 61. □ 26., 27.
Bognár János X. 77. □ 119.
Budapest Kalauz XII. 93. □ 87.
Budapest Orczy Fórum Városközpont kiadvány XX. 154. □ 266–272.
A Budapesti Nemzeti Színház c. könyv 47. 5–8.
BVTV VIII: 62. □ 36.
Csák Miklós XI. 84. □ 27., 28.
Csenger füzet, XVI. 124. □ 186., 193.
Csernyus Lőrinc 2009. XVI. 124. □ 183.
Csete, 2001, XVII. 131. □ 14–15., 17–25.
Dévényi'97 XIII. 104. □ 36., 39.
Ekler Dezső XVIII. 144. □ 150.
Farkasdy Zoltán 2014, könyv fotói. VIII. 57. □ 8–12., X. 73. □ 95–98.
Finta'97 XIII. 98–99. □ 8–11., 103 □ 34., XVII. 135. □ 55–60., XVIII. 139. □ 86–95.
Haider Andrea XVIII. 138. □ 83–75
Hajdú József XII. 92. □ 75., 76.
IPARTERV IX. 70. □ 79.
Jeney XIII. 97. □ 4., XIV. 109. □ 76.
Jurcsik '98, 98. 2., 102. 5., 6., XII. 89. □ 57., 58., 61., 62.
Kerényi József 1998. 86–87. □ 44–46., 49.
Kós Károly Egyesülés XVI. 122–123 □ 181., 124. □ 182., 184., 185., 187., 190., 126. □ 212–215.,
127. □ 220., 221., 128. □ 222–224., XVII. 130. □ 12., 13., 132. □ 29., 132. □ 32., 33., 133. □ 34–42.,
XVIII. 140. □ 103., 141. □ 141–143., 148., XIX. 146. □ 163–173.
KÖZTI XIII. 98. □ 5., 7.
La Biennale XII. 94. □ 101., XVI. 122–123 □ 174–178., 125 □ 203–207., 126. □ 208–211., 128. □
226–228.
Lelkes László fotói és diaképei VIII. 59. □ 13–16., 62. □ 29–33., 63. □ 38–40., IX. 65 □ 46–49., 66
□ 51–56., 68–69 □ 61–74., 70. □ 75–78., 71 □ 80–83., 72. □ 86–94., X. 77. □ 116., 117., 120., 78. □
122.- 123., 79. □ 128., 129., 131., XI. 81. □ 133–137., XI. 81. □ 1–3., 82. □ 4–11., 83. □ 12–20.,
84. □ 21–23 85. □ 29–34., 86–87. □ 36., 39–43., 47., 48., 88. □ 50–54., XII. 89. □ 55–59., 90. □ 66–
68., 91. □ 74., 92. □ 79–80., 93. □ 88–90., 96. □ 106–108., XIII. 97. □ 100–101. □ 12–22., 102. □
24.-26., 103. □ 30–34., XIV., 106. □ 50–57., 107. □ 58–60., 110. □ 79–84., XV. 118. □ 126–130.,
119. □ 139.-141., XVI. 121. □ 161–167., 169–173., XX. 153. □ 246., 247., 249–257.
Lövei könyv VIII: 62. □ 35.
Magyar Építőművészet archívuma VIII: 61. □ 23–24., IX: 66. □ 50.
Makovecz Imre, Corvina'80 XII. 94. □ 91., 92., XVIII. 145. □ 151–162.
Mé 1963/5. VIII. 57 □ 6.
Mé 1965/5. VIII. 57. □ 3., 5., 7.
Mé 1971/3. X. 75. □ 102.
Mé 1987/2. XV: 118. □ 133–137.
Mé 1988/2. XVI: 121. □ 168.
Mé 1988/4–5. XV: 118. □ 131., 132.
Mé 1989/4. XV: 119. □ 147.
Mé 1991/3. XVIII. 137. □ 66–71.

Mé 1992/1. XVIII. 143. □ 131–135.
 Mé 1992/2–3. XVII. 134. □ 43–48.
 Mé 1994/3–4. XVIII. 138. □ 75–82., . XX. 155. □ 280–282.
 Mé 1995/1. XVII. 132. □ 30., 31., 51., 52., 54.
 Mé 1995/6. XVIII. 140. □ 102., XVIII. 142. □ 123–127.
 Mé 1997/1. XVII. 135. □ 61–64.
 Mé 1998/3. XVIII. 140. □ 99.
 Mé 1998/5. XVIII. 138. □ 83–85., 140. □ 97., 143. □ 138–140.
 Mé 1999/1. XVIII. 141. □ 115–117., 142. □ 118–122.
 Mé 1999/3. XVIII. 142. □ 128.
 Mé 1999/4. XIX. 149. □ 198–201.
 Mé 1999/6. XIX. 151. □ 220–225., XX. 156. □ 291–294
 Mé 2000/1. XIX. 152. □ 234., 235.
 Mé 2000/2. XX. 153. □ 246., 258–260., XX. 156. □ 298–303.
 Mé 2000/3. XX. 156. □ 283–290.
 Mé 2000/4. XX. 154. □ 264., 158–159. □ 318–321.
 Mé 2001/1. XIX. 147. □ 174–184., 152. □ 240.
 Mé 2001/2. XVIII. 143. □ 136–137.
 Mé 2001/3. XX. 154. □ 265.
 Mé 2001/4. XIX. 152. □ 241–245.
 Mé 2001/5. XX. 156. □ 295–297.
 Mé 2001/6. XIX. 150. □ 209–213. XX. 155. □ 273–277., 280.- 282., 160. □ 332–338.
 Mé 2002/4. XIX. 151. □ 226–233. XX. 160. □ 327–331.
 Mé 2002/1. XIX. 148. □ 185–197., 150. □ 214–219.
 Mé 2002/3. XVII. 129. □ 1., XVIII. 140. □ 96., 144. □ 144–147., XIX. 150. □ 215–218., XX. 154. □ 263.
 Mé 2002/4. XVIII. 142. □ 128–130. XIX. 149. □ 202–208.
 Mé 2002/5. XVIII. 144. □ 149.
 Mé 2003/1. XX. 158–159. □ 322–326.
 Mé 2003/5. XX. 158–159. □ 308–317. Polgár Attila, Batár Zsolt felvételei
 Mé 2003/6. XIX. 152. □ 238., 239.
 Mé Frankfurti szám XVI. 122–123 □ 179., 124. □ 189., 125 □ 200–202., XVII. 129. □ 2–5., 130. □
 11., 131. □ 16., 132. □ 26–28., 134. □ 53. XVIII. 140. □ 98., XVIII. 144. □ 141–146., XIX. 152. □
 236., 237., XX. 155. □ 278., 279. XX. 156. □ 304–307.
 MÉSZ fotóarchívum X. 75. □ 101., 103., 79 □ 128.,
Molnár Péter építésze, 2004. könyv VIII. 60. □ 20–21.
 MTI fotó, Balassa Ferenc VIII. 57. □ 4. 64 □ 42., X. 74. □ 101–104.
 Mújdricza Péter XVIII. 140. □ 104–107.
 Nagy Tamás diáképei XVIII. 141. □ 108–114.
 Nagy Tamás füzet, XVI. 124. □ 188., 191., 192., XVII. 130. □ 9., 10.
 Panyik István XIII. 104. □ 37.
 Schéry XII. 90. □ 63.- 65., 91. □ 69–71a., 71.b., 92. □ 77., 78., 93. □ 84., 85., XIII. 97. □ 1., 2., 98. □
 7., 102. □ 27., 104. □ 35., 38., XIV. 111. □ 90., XVI. 128 □ 222., 223.
 Schmidt Lajos VIII. 61. □ 25.
 Szathmáry Zoltán XVIII. 137. □ 66–74.
 Szendrői '72., 100. 3., 4., VIII. 60. □ 22., 61. □ 29., 63. □ 37., 64. □ 41., IX. 67. □ 57–60., 71. □ 84., X.
 73. □ 99–100., 76. □ 115., 77. □ 118., 121., 78 □ 125., 127., 79 □ 130., 132., 80 □ 137., XII. 96 □ 109.
 Tillai Ernő VIII. 64. □ 43–45. IX. 85. □ 35.
Török, 96. XVIII. 140. □ 100., 101.
Vadász'97 XII. 92. □ 81., 82., 83., XVI. 128 □ 225.
 Vidéki Kalauz XII. 93. □ 86.

Sarkady Mária
Sarkady Sándor
Sarlós Júlia
Sasi Nagy Ildikó
Sasvári Zsolt
Sági József
Sándyné Wolf Katalin
dr. Sámsodi Kiss György
ifj. Sári István
Sáros László
Sárvári István
dr. Sárvári Istvánné
Schéry Gábor
Schmidt Tibor
Schneller Vilmos
Schömer András
Schönerné Pusztai Ilona
Schulteis Imre
Schwarzuk Ágnes
Sculatéty Anikó
Sculatéty János
Sebestyén Attila
Sebestyén Ágnes
dr. Sebestyén Gyula
Sebestyén István
Sebő László
Sebők József
Sebők Imre
Sedlmayr János
Sedlmayr Jánosné
Selényi István
Sellyei Gábor
Semsey Judit
Semsey Lajos
Seyfried Hedvig
Siffel Béla
Sillye Zoltán
Simányi Frigyes
Simon Ferenc
Simon István
Simon Sándor
Sipos György
Sipos Mihály

Skoda Lajos
Skrabsky Györgyi
Snopper Tibor
dr. Sódor Alajos
Solt Herbert
Solta József
Soltész Béla
Soltész László György
Sólymos Sándor
Sólyom Dezső
Somogyi Soma Katalin
Sövegjáró László
Sövényházy Ágost
Springer Antal
dr. Standler József
Streit István
Sugár Péter
Sylvester Ádám
Szabados Béláné
Szabados László
Szabó Attila
Szabó Árpád
dr. Szabó Gyula
Szabó Ilona dr. Jurcsákné
Szabó Iván
Dr. Szabó János
Szabó József
Szabó Márton
Szabó Tibor
Szabóné Urbank Szilvia
dr. Szabó Tünde
Szabó Z. Máté
Szakáll Mária
Szalai Béla
Szalai Tibor
Szani István
Szanyi József
Szántó Péter
Szántó Tibor
Szász László
Száva István
Szegedi Ferenc
Szegner László

Szekeres József
Szekeres Mihály
dr. Széll László
Szemeredy Márta
Szemeredy Magdolna
Szenci Ottó
Szende Árpád András
Szendrő Péter
dr. Szendrői Jenő
Szenes Ervin
Szentai Judit
Szentés Ödön
Szente Gábor
Szentkirályi Zoltán
Szentmárton Ferenc
Széphegyi László
Szerényi Győző
Szerdahelyi Károly
Szigeti Ferenc
Szigetvári György
Szigetvári János
Szilágyi Antal
Szilágyi István
Szilágyi Lajos
Szily Imre Balázs
Sziráki István
Szittya Béla
Szlivka József
Szluha Márton
Szoboszlay István
Szotyori Nagy Mihály
Szoyka Pál
Szőke Gyula
Szőke László
Szőke Zsuzsa
Szöllősy Péter
Szövényi István
Szrogh György
dr. Szűcs Endre
Szűcs László
dr. B. Szűcs Margit
Szűts Zsuzsa

dr. Szűts Istvánné
Bárkányi Borbála
Taba Benő
Takács Ferenc
Takács Gyula
Takács János
Takácsné Bódis Margit
Takács Máté
dr. Takács Sarolta
dr. Tamáska János
Tamássy István
Tarnai István
Tarnai László
Tell Márta
Thoma Emőke
Thurzó István
Thurzó Istvánné
Sághy Erzsébet
Tihanyi Judit
Tihanyi Kálmán
Tillai Ernő
Timár Márton
Timon Kálmán
Tiry György
Tokaji Béla
Tokár György
Tolnay Lajos
Tomay Tamás
Tornai Endre
Tószegi Tamás
Tóth Dezső
Tóth István
H. Tóth Judit
Tóth Tamás
Tóth Tibor
dr. Tóth Zoltán
Tókes György
Tömöri Mária
Tömöry Tamás
Töreky Dezső
Török Ferenc
dr. Trautmann Rezső

Turányi Gábor
Turcsányi Gyula
Uherkovics Ágnes
Ujváry Rudolf
Ulrich Ferenc
Udvardi Lajos
B. Vadász Éva
Vadász György
Vajay Tamás
Vajda Géza
Vákár Tibor
Valantiny Károly
dr. Valkó Gábor
dr. Valkó Gáborné
Varga István
Varga József
Varga László (MÁV Ép. Főn.)
Varga László (UVATERV)
Varga Lea
Varga Levente
dr. Varias Józsefné
dr. Vass Dénes
Váczai Imre
Vályi László
dr. Vámosy Ferenc
Ványai Róbert
Várkonyi Péter
Váradi László
Várnagy Péter
Városvy Péter
Vári Jenő
Vásárhelyi Dániel
Vellay István
Veres Zoltán
Vermes Zoltán
Veszmás Péter
Vezér Csaba
Végh Aladár
Vida Gyula
Vészi Éva
dr. Vidor Ferenc
Vincze Pál
Vincze Csaba

Vinkovits István
Virág Csaba
Virág Imre
Virágh Pál
Visy László
Visy Zoltán
Viszlai József
Vladár János
Vonnák János
Vonnák Jánosné
Vörös Ferenc
Vukovich Miklós
Walkó Zoltán
Wagner Péter
dr. Weber György
Weber Lajos
Weintrager Adolf
Weber József
Weiler Árpád
Wild László
dr. Winkler Gábor
Winkler Barnabás
Wisolith János
Wisnyi Hoffmann Zsolt
Wolf Johanna
Wyberál László
Zahorászky László
Zajác Katalin
Zalaváry Lajos
dr. Zádor Anna
dr. Zádor Mihály
Zádori Attila
Zdravics János
Zeőke Gabriella
Zilahy István
Zirci Csaba
Zoltai István
S. Zlamál Ilona
Zoltán László
Zsilinszky Gyula
Zsóry József
Zsuffa András

TAGOK

Abkarovits József
Ágostháziné Eördög Éva
Albert Tóth János
Antal József
Arató György
Asbót Kristóf
Bajza József
Bakó István
Balászné Mészáros Éva
Balassa Bálint
Balázs Csaba

Baló Vidor
Bartos Gábor
Baranyai Attila
Baráth Zoltán
Barts Jenő Balázs
Georg Barta
Basa Péter
Battancs József
Bathóné Messinger Ágnes
Batizán József
Bánáti Béla

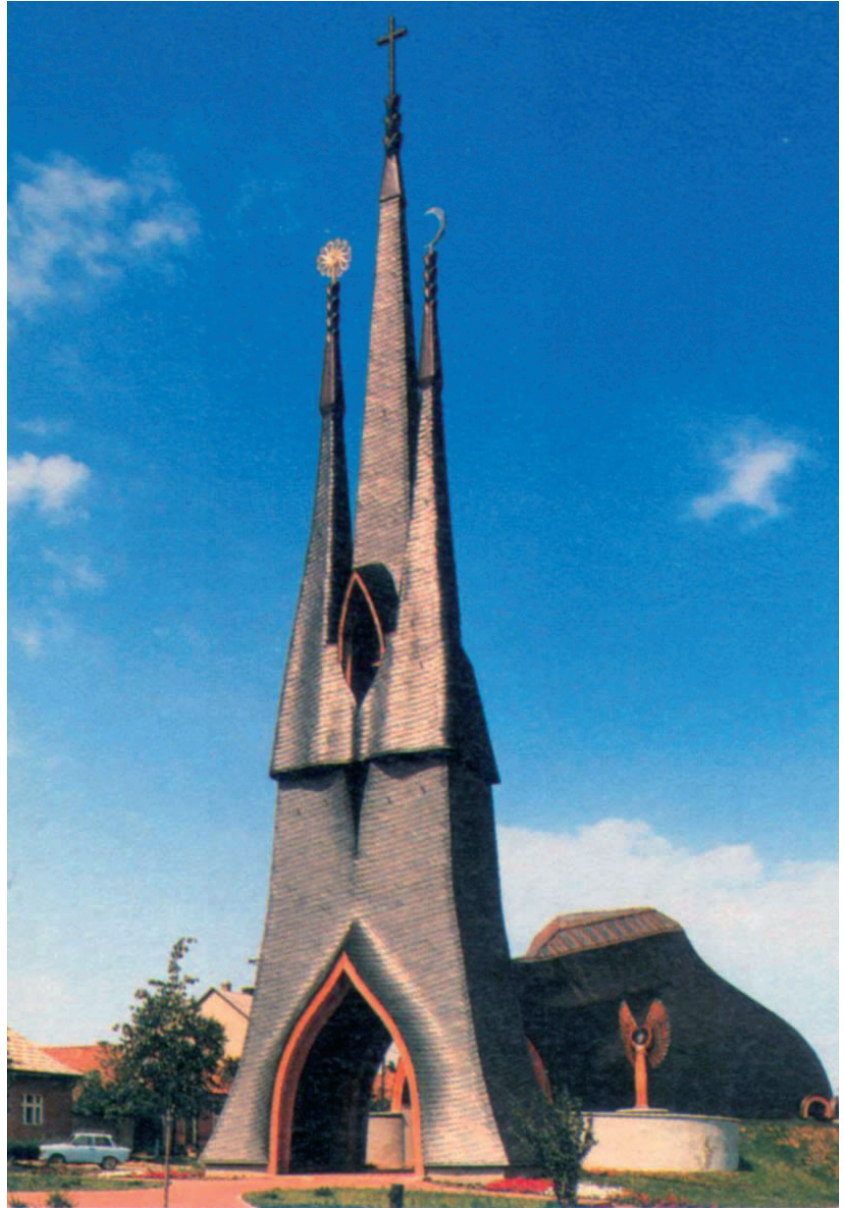
Bánó Józsefné
Karácsonyi Ildikó
Bárányi Béla
Báthy László
Beniczky Péter
Berczeli Emilia
Berecz László
Bereczki Sándor
Berényi András
Berkes Mercedes
Bérces László
Bloch Richard

Bokor Péter
Bordi János
Borsa Miklós
Borszó Annamária
Bódi János
Böszörményi Dezső
ifj. Brenner János
Bretz Gyula
Brosch István
Börcsök László
Burró Ilona
Cseh Imre

Csenger-Zalán Annamária
Cser István
Csizmadia Minka
Csépe László
Czeiner Gábor
Czepek Gyula
Czoh Andrea
Czebe Judit
Dankó Zoltán
Danyi Gábor
Dattler László
Damokos László

Deák Krisztina
Deák László
Déri Gábor
Detre Villó
Dobó Márton
Dobos László
Dobos Sára
Domokos Béla
Donkó Zsolt
Dvorszky Hedvig
Dunai Rezső
Eisele András

Ekler Dezső	Husztai Pál	Kozma Márta	Oláh Éva	Serley Vince	Tompos Csaba
Eperjesi László	Ingaz József	Kósné Dudás Éva	Oltay Péter	Siklósi Dalma	Tóth Anikó
Erő Zoltán	Inkovic László	Körmeny Imre	Ónódi Gábor	Sipiczki Zoltán	B. Tóth János
Ertsey Attila	L. Istvánffy Mária	Körmeny János	Orbán Ida	Slezák László	Tóth László
Fajzi Tamás	Jakab Zoltán	Kövi János	Oszlányi Miklós	Styaszny Sándor	Tóth Zoltán
Cs. Falk Judit	Jáky György	Körtvély Sándor	Olajos Csaba	Solymosi Zsuzsanna	Tima Zoltán
dr. Faludiné Előd Judit	Janáky György	Krasznói András	Ott László	Sólyom Miklós	Tóth Czifra Tamás
Farkasvölgyi István	Jánosy Johanna	Kubinszky András	Óveges József	Sulyok Balázs Ede	Tóth Károly Elek
Farkas Mária	Jámbor András	Kulpinski Richard	Papcsik Jenő	Somogyi Botond	Tóth Miklós
Fehér László	Juhász Sándor	Kucsora Sándor	Paszterné Fekete Anna	Somogyi Pál	Tower Edwin
Fegyverneki Sándor	M. Kaló Judit	Kutvölgyi János	Pataky Emőke	Sónicz István	Tőss György
Fekete Lajosné	Kapuvári András	Kvasz György	Pály Árpád	Sörös Dezső	Trummer Imre
Fekete Zoltán	Karácsony Ilona	Krikovszky Péter	Pálffy György	Stempel Jan	Trummer Imréné
Fekete József	Kármán Zsuzsa	Ladányi Judit	Pálkinkás László	Stifan Sándor	Turányi Erzsébet
Feketéné Rónay Katalin	Kaszanitzky Csilla	Lautner Emőke Magdolna	Pályi István	Swiderski Tibor	Turi Zoltán
Felcser László	Katona Péter	Láng Jenő	Pápai András	Szabóné Fischer Zsuzsanna	Ulrich Tamás
Feledi Ildikó	Kamocsai Alfréd	Lantos Z. Ferenc	Pár Nándor	Szabó Éva	Urbányi Károly
Fehér Zoltán	Kádas Ágnes	Leikes László	Nicholas Peckham	Szabó Jenő	dr. Vadas Andor
Filep Ákos	Kálmán Ernő	Lendvay István	Perényi László	dr. Szabó László	Vadász Bence
Fohl Károly	Kászonyi István	Luchesi Fekete Ottó	Pethes Endre	Szabó László István	Varga László
Fodróczyné Lugosi Zsuzsa	Katona István	Lente András	Peti László	Szél Ágnes	Varga Sándor (Debrecen)
Tamás Frigyesi	Kelemen István	Maczelka László	Pém István Zoltán	Szakonyi Adrien	Varga Sándor (Szombathely)
S. Fritsch Márta	Keresztes Sándor	Maglócki Tibor	dr. Pinténné Gondár Erzsébet	Szalay Tihamér	Varga Zoltán
Földes László	dr. Keresztély György	Magyar Zsuzsanna	Pintér Péterné	Thomas de Szalay	Vargha Mihály
Földes István	Kézdy Miklós	Major György	Poder Zoltán	Szamosi György	Vas Tibor
Főző János	Khell Csörsz	Makrai Sándor	Potzner Ferenc	Szász János	Váradiné Halász Ildikó
Fülöp Jenő	Keresztes Brigitta	Maroti Francois	Prohászka László	Szalmáry Zsolt	Váradai Gábor
Füspök N. Zoltán	Kisbán Márta	Martsekényi Tamás	dr. Puskás Istvánné	Szente Gáborné	Váraday Tamás
Gadavics Gyula	Kiskarándi Nánási Ilona	Marosvölgyi Gyula	Radványi György	Szentpály László	Várhidi Éva
Gál Tibor	Kis Katalin	Mácsai Judit	Ratatics Gábor	Szentpétery Elemér	Vánca László
Gáts András	Kiss Attila	Mándoki József	Rácz Zoltán	Szigethy Klára	Váncsai András
Gerencsér László	Kiss Ágnes	Masszi Pál	Rákos Péter	Szigeti László	Venőczy György
Gergely Zsolt	Kiss Jenő Ferenc	dr. Medgyessy Katalin	Ráskai Ferenc	Szilágyi Lajos	Végh Csaba
Ghycozy Emil	Kiss Csilla	Mészáros Endre	Ráskai Péter	Szilberhorn Erzsébet	Vereczkei Mária
Gippert István	Kissné Rév Mária	Mészáros Ilona	Ráth András	Szinyei Béla	Veres István
Jenő Gosztola	Kiss Gyula	Mészáros László	Rátkainé Kiss Rózsa	Szlezák Gusztáv	Verecs Judit
Gönci Pál	Kissné Járomi Irén	Medek Gyula	Reszler Antal	Szemetana Kristóf	Végváriné dr. Krisztik Katalin
dr. Görgényi Andrásné	Kissné Springer Mercedes	Mikóczy Tamás	Révész Márta	Szoboszlay Mihály	Vértes Ildikó
Guzmics György	Kiss Pál Gellért	Mózes László	Rhédey László	Szombathelyi Imre	Vértesiné Poós Tamara
dr. Guzsik Tamás	Kiss Katalin	Mosdóssy Borbála	Ripszám János	Szokolay Örs	dr. Vincze István
Gyertyános Zoltán	Kiss Tamás	Mújdricza Péter	Rombauer Gábor	Szórady István Ödön	Vincze József
Gyimóthy Zsuzsanna	Kiss Zsolt István	Nagy András	Rosivall Ágnes	Szögi László	Vincze László
Gyurkóné Garamszegi Ilona	Kladács Györgyi	Nagy Béla	Rostás Ferenc	id. Szökedencsi Géza (Miskolc)	Virágh László
Hajnády Erzsébet	Klebné Rácz Mária	Nagy Csaba	Rozsályi Annamária	Szökedencsi Géza (Bp.)	Visnyey György
dr. Hajnóczy Péter	Klausz Csaba	Nagy Elek	Rónai Károly	Szövényi-Lux Miklós	Vinkovits Istvánné
Halász György	ifj. Klie Zoltán	Nagy Iván	Rózsa Erzsébet	Szuromi Imre	Viszlai József
Hargitai Éva	Kolenszky Mihály	Nagy Gábor	Rubóczky Judit	Szűcs Gábor	Vukov Konstantin
Hegedűs Péter György	Konkoly Iván	Nagy Gergely	Ruisz György	Takács András	Wagner Zoltán
Helyes Gábor	Koppányi Imre	Nagy József András	Sáhnó László	Takács Ákos	Weidemann Konrád
Hinsenkampné Reguly Katalin	Kormos Gyula	Nagy Marianne	Sánta Gábor	Takács Lajos	Wilberitz Péter
Hlavács Károly	Kovács András	Nagy Szabolcs	Sárvári Géza	Taletoviczné Tigyí Zsuzsanna	Attila Virág
Hoffmann Tibor	Kovács Béla	Nedelykov Ákos	Safarcsik Tibor	Tar Mihály	Wolf Beáta
Holló Csaba	Kovács Gábor	Neizer László	Sattler Anna	Tasch Péter	Zalka István
Hont Róbert	Kovács Péter	Német István	Schleier Katalin	Tatai Mária	Zádor Oszkár
Horváth Gábor	Kovács Sarolta	Németh Tamás	dr. Schiller Mária	Tegzes Ottó	Zimonyi László
dr. Horváth Katalin	Kovács Sándor	Novák Ágnes	Schiller Pál	Teráz Béla	Zsebik József
Hoppál Dezső	Kovács Tibor	Novák Zsuzsanna	Schiller Ferenc	Thoma Ágnes	Zsemberi István
Hunyadi László	Kovács Zoltán	Nyíri István	Sebestyén György	Tolvaj János	Zsoldos Lehel
Hupka Sándor	Kovácsné Bezák Lilla	Obermayer István	Sebestyén József		

A borító képei

Címoldalon a paksi katolikus templom belső tere a szentély felől. Makovecz Imre, 1987–91.

Hátoldali a győri Széchenyi patika műemléki helyreállításának három képe. Mezei Gábor, 1972. A fővárosi Farkasréti temető ravatalozója belső kialakításának két képe. Makovecz Imre, 1975, bútor Mezei Gábor.

A fülképek a dunaujvárosi evangélikus templom külső részlete és a belső részlete, Nagy Tamás, belsőépítész, Lovas Pál, 1996.